

अट्ठसालिनी AṬṬHASĀLINĪ

Commentary on Dhammasaṅgāṇī, the First Book of the
Abhidhammapiṭaka of the Buddhists of the Thera-
vāda School, for the first time critically
edited in Devanāgarī characters

BY

P. V. BAPAT, M.A., Ph. D.

AND

R. D. VADEKAR, M. A.

Fergusson College, Poona.

First Edition

POONA

1942

अट्ठसालिनी

ATṬHASĀLINĪ

Commentary on Dhammasaṅgani, the First Book of the
Abhidhammapiṭaka of the Buddhists of the Thera-
vāda School, for the first time critically
edited in Devanāgarī characters

കേരള സാഹിത്യ അക്കാദമി
BY
P. V. BAPAT, M.A., Ph.D.
AND
R. D. VADEKAR, M.A.
Fergusson College, Poona.

First Edition

POONA

1942

Other Works

by

Prof. P. V. Bapat

Prof. R. D. Vadekar

1. सुत्तनिपातो (Out of print)	1. पातिमाक्खो
2. Vimuttimagga and Visuddhi-magga : A Comparative Study	2. मिलिन्दपञ्चो
3. घ म्म सं ग णि	
-

In Preparation

by

P. V. Bapat

1. A Practical Pali Dictionary for the use of students in High Schools and Colleges.
  2. Chinese version of the Aṭṭhakavagga (Arthavargiya Sūtras).
  3. Chinese Version of the Samantapāsādikā, Commentary on Vinayapitaka, by Sanghabhadra.
  4. Rnam-par-Grol-baḥi Lam-las Sbyaṅs-paḥi Yon-tan bStan-pa Shes-bya-ba (विमुक्तिमार्गधृतगुणनिर्देशनाम) : A Tibetan Version of the Third Chapter of the Vimuttimagga.
  5. Visuddhimagga : A Study.
-

CONTENTS

	PAGES
Contents	iii-vi
Preface	vii-x
Abbreviations	xi-xiv
Select Books on the Abhidhamma	xiv
A Chronological Note on our Edition	xiv
Introduction	xv-xi
वीसतिगाथा	१
१ निदानकथा (१-८९)	२-३१
२ मातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना (१-५८)	३१-४५
(i) तिकमातिका (१-३८)	३१-४०
(ii) दुक्कमातिका (३९-५८)	४०-४५
(a) अभिधम्ममातिका (३९-५२)	४०-४३
(b) सुत्तन्तमातिका (५३-५८)	४३-४५
३ चित्तुप्पादकण्डवण्णना (१-६६६) Cm. on Dhs.	४६-२३९
I कुसला धम्मा (१-५३९)	§§1-364 ४६-२००
(A) तेभूमक-कुसलं (१-४६५)	§§1-276 ४६-१७५
(1) कामावचर-कुसलं (१-३२५)	§§1-159 ४६-१३३
पठमं चित्तं (१-३०८)	§§1-145 ४६-१२७
(i) धम्मववत्थानवारो (१-३००)	§§1-57 ४६-१२४
(a) उद्देसवारो (१-२६४)	§1 ४६-१११
द्वारकथा (९२-१७२)	६७-८७
कम्मद्वारानि (९३-११४)	६७-७२
कम्मनि (११५-१३६)	७३-७९
विज्झाणद्वारानि, विज्झाणद्वारानि (१३७)	७९
संफस्सु संफस्सुद्वारानि (१३८)	७९
असंवरो असंवरद्वारानि (१३९-१४०)	७९-८०

	PAGES
संवरा, संवरद्वारानि (१४१)	८०
अकुसलकम्मपथकथा (१४२-१६२)	८०-८४
कुसलकम्मपथकथा (१६२-१७२)	८५-८७
(b) निद्वेसवारो (२६५-२९९) §§३-५७	११२-१२४
(ii) संगहवारो (३०१-३०६) §§५८-१२०	१२४-१२६
(iii) सुञ्जतवारो (३०७-३०८) §§१२१-१४५	१२६-१२७
दुतियं... अट्टमं चित्तं (३०९-३१३) §§१४६-१५९	१२७-१२८
पुञ्जकिरियवत्थूनि (३१४-३२०)	१२८-१३१
अनन्तानि, चत्तारि (३२१-३२२)	१३१-१३२
पुञ्जायूहनं, छब्बिधेन (३२३)	१३२
दक्खिणाविसुद्धियो, चतस्सो (३२४)	१३२
(२) रूपावचर-कुसलं (३२६-४२६) §§१६०-२६४	१३३-१६४
कसिणकथा (३२६-३८९) §§१६०-२०३	१३३-१५३
पटवीकसिणं (३२६-३८५) §§१६०-२०२	१३३-१५२
चतुक्कनयो (३२६-३६७) §§१६०-१६६	१३३-१४६
पञ्चकनयो (३६८-३७३) §§१६७-१७५	१४६-१४९
पटिपदा, चतस्सो (३७४-३८०) §§१७६-१८०	१४९-१५०
आरम्भणचतुक्कं (३८१) §§१८१-१८५	१५०-१५१
सोळसक्खत्तुक्कं (३८२-३८५) §§१८६-२०२	१५१-१५२
सेसकसिणा (३८६-३८९) §२०३	१५२-१५३
अभिभायतनकथा (३९०-३९४) §§२०४-२४७	१५३-१५५
विमोक्खकथा (३९५-३९८) §§२४८-२५०	१५५-१५६
ब्रह्मविहारकथा (३९९-४१६) §§२५१-२६२	१५६-१६१
पकिण्णककथा (४००-४१६) ...	१५७-१६१
असुमकथा (४१७-४२५) §§२६३-२६४	१६१-१६३
पकिण्णककथा (४१९-४२५)	१६२-१६३
(३) आरूप-कुसलकथा (४२७-४६०) §§२६५-२६८	१६४-१७३
हीनादि-पमेदो (४६१-४६३) §§२६९-२७६	१७३-१७४
पकिण्णककथा (४६४-४६५)	१७४-१७५

(B) लोकुत्तरकुसलं=

(4) लोकुत्तर-कुसलकथा (४६६-५३९)	§§277-364 १७५-२००
पठमो मग्गो (४६६-५२४)	§§277-361 १७५-१९४
पकिण्णककथा (४९३-५२१)	१८४-१९३
दुतियो...चतुत्थो मग्गो (५२५-५३९)	

§§362-364a १९४-२००

II अकुसला धम्मा (५४०-५७०)	§§365-430 २००-२११
पठमं चित्तं (५४०-५५५)	§§365-398 २००-२०६
दुतियं...द्वादसमं (५५६-५६८)	§§399-430 २०६-२१०
पकिण्णकं (५६९-५७०)	२१०-२११

III अव्याकता धम्मा (५७१-४.११९) §§431-980 २११-२७४

(१) विपाक-कथा (५७१-६५८) §§431-565 २११-२३७

(a) कामावचरकुसलविपाककथा (५७१-६५०)

§§431-498 २११-२३३

अट्टमहाविपाका(५८४-५८६) §§498 २१४-२१६

विपाक-उद्धारकथा (५८७-६४५) २१६-२३२

(i) तिपिटक-चूळनागत्येखादो(५८८-६३४) २१६-२२९

पकिण्णकनयो (६१५-६३४) २२५-२२९

(ii) मोरवापीवासी-महादत्तत्येखादो (६३५-६४१)

२२९-२३१

(iii) महाधम्मरक्खितत्येखादो(६४२-६४५) २३१-२३२

(b-c) रूपावचरारूपावचरविपाककथा (६५१)

§§499-504 २३३-२३४

(d) लोकुत्तरविपाककथा(६५२-६५७) §§505-555 २३४-२३६

(e) अकुसलविपाककथा (६५८) §§556-565 २३६-२३७

(२) किरियकथा (६५९-६६६) §§566-582 २३७-२३९

(३) रूप-अव्याकतकथा= }

४ रूपकण्डवण्णना (१-११९) }

§§583-980 २३९-२७४

मात्तिकावकथानं (१-१९)

§§584-594 २३९-२४५

	PAGES
एककनिर्देशवर्णना (२०-२४)	§595 २४५-२४७
द्विविधसंग्रहवर्णना (२५-१०७)	§§596-741 २४७-२७०
उपादारूप ,, (२५-९१)	§§596-646 २४७-२६८
नो-उपादारूप ,, (९२-१०३)	§§647-652 २६८-२६९
उपादिनादिसेसदुक्कवर्णना (१०४-१०७)	§§653-741 २६९-२७०
तिविधादिसंग्रहवर्णना (१०८-१११)	§§742-980 २७१-२७२
पक्षिणकं (११२-११९)	२७२-२७५
५ निखलेपकण्डवर्णना (१-१५०) §§981-1367U	२७५-३२३
तिकवर्णना (१-४४)	§§981-1052 २७५-२८८
दुकवर्णना (४५-१५०)	§§1053-1367U २८८-३२३
(i) अभिधम्मदुकं (४५-१०६)	§§1053-1295 २८८-३०८
मिद्धस्स रूपारूपकथा (८०-९४)	§§1157 ३००-३०४
(ii) मुत्तन्तदुकं (१०७-१५०)	§§1296-1367U ३०८-३२३
६ अट्टकथाकण्डवर्णना (१-३७) 1368-end of Dhs.	३२३-३३६
तिकवर्णना (१-३३)	§§1368-1423 ३२३-३३५
दुकवर्णना (३४-३७)	§§1424-1599 ३३५-३३६
निगमनं (१-३)	३३६-३३७
Appendix A— विपाक-उद्धारकथा	३३८-३४१
Appendix B—	३४२-३४३
(i) Points of Discussion or Subjects of Controversy.	
(ii) Scholastic Discursions.	
(iii) Scholastic Quibbling.	
(iv) Knotty or Tricky Passages.	
Index	३४४-३९७
Corrections and Additions	३९८-४०४

PREFACE

As we promised about three years ago, we are now presenting to the world of scholars a critical edition, in Devanāgarī characters, of *Aṭṭhasālinī*, the Commentary on *Dhammasaṅgani*, the first Book of the *Abhidhamma-piṭaka*. In preparing this edition, we have made use of the following material :—

- (i) Sinhalese edition of *Aṭṭhasālinī*, edited by Sobhitaṭṭhara and Ratanasāratṭhara and printed in *Samayavaddhana-muddālaya* (1916).
- (ii) Burmese edition of the same, printed in *Zabu Meit Swe Press*, Rangoon, 1934.
- (iii) Siamese edition prepared by *Rājakavi Cattasallatṭhara* and published by *Mahāmakutṭha-rājavidyālaya*, Bangkok, 2463 B.E. (i. e. 1920 A.D.).
- (iv) Pali Text Society's edition of the same, prepared by Dr. Edward Müller, 1897.
- (v) A Sinhalese manuscript secured from *Adyar Library*, through *Bhandarkar Oriental Research Institute*, Poona. The manuscript is dated "*Nābhigotra*" of the Buddhist era; i. e. 2340 - 543 = 1797 A.D.

While collating the different copies, we noticed that the Sinhalese and Burmese editions generally agreed, while the Siamese one gave a text which seemed to be considerably altered and tampered with. Hence, although the readings of the Siamese text seemed, at times, to be ingenious emendations, they often had to be rejected as they were thought to be unreliable. The Sinhalese manuscript often agreed with the text of the Pali Text Society. This manuscript was found to be more reliable than the one we used for our edition of *Dhammasaṅgani*. At times (as in 4.41, last line), it proved to be the only source that gave the correct reading. The Pali Text Society's edition was the least serviceable of all, as it made at several places (on p. 47, for instance, corresponding to our 2.41), a hopeless mess. At numerous places, paragraphs are found to be ill-devised ; important words in the text are either omitted or improperly spelt or split ; punctuation is far from satisfac-

---

1 See below pp.viii-ix.

tory. Thus, there is left a general impression on the reader that the Editor could not do justice to the text. This is, perhaps, because in 1897 when the text was edited by Dr. Edward Müller, our knowledge of Pali literature, of the Abhidhamma, in particular, was very meagre. The material at his disposal was very scanty and hence he must have found it to be a dense jungle through which he could not wade but with great hesitation and uncertainty.

The manuscript that we could secure from Adyar Library is not very old. It reads at the end "Sugata-vacchara-Nābhigotra". (See note 3 on p. 337). A Bhikkhu named Dharmāvāsa from Ceylon visited Poona. When we saw him on 21st February 1940, he explained to us that the word 'Nābhigotra' indicated the date when the manuscript was written¹. He supplied to us the following key:—

$$\begin{aligned} \text{क} &= १ = ट = प = य \\ \text{ख} &= २ = ठ = फ = र \\ \text{ग} &= ३ = ड = ब = ल \end{aligned}$$

1. This was also later confirmed by Rev. A. P. Buddadatta of Ambalangoda, Ceylon. Further investigation into the matter has revealed that this is a chronogram, and that this system of using letters for figures has been in use in India for centuries. महासिद्धान्त, for instance, of आर्यभट्ट the Second (middle of 10th century A.D.), in the 2nd stanza of the first chapter refers to this very system:—

रूपात् क-ट-प-य-पूर्वा वर्णा वर्णक्रमाद्भवन्त्यङ्काः ।
ज-नौ शून्यं प्रथमार्थे आ छेदे ये तृतीयार्थे ॥

The method of using letters for figures has been also found to be used by Āryabhaṭṭa the first (referred to in a book, of 499 A. D., by Varāha-mihira) though his system is a little-bit different. See भारतीय ज्योतिःशास्त्र, p. 232, (1931 ed. in Marathi) by S. B. Dikshit. Also see Ojha's Lipimālā p. 123. We are indebted to Dr. V. S. Sukthankar of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, for having drawn our attention to the following passage from the Mahābhārata Commentary by Nīlakaṇṭha (circa 1700 A.D., published by S. N. Joshi, Chitrasālā Press, Poona City, 1929-33), which has adopted exactly this very system (vol. i. p.40, end of the comment on the Second Parvan):—तत्र पर्वसंग्रहो वररुचिप्रोक्त्या कादिनव-टादिनव-पादिपञ्च-याद्यष्टाविति परिभाषया क्रियते—

आदि-ध्यान (१९)-समा-धनं (९) वन-चयं (१६) वैराट-भू (४)-द्योग-युक् (११)
भीष्म-द्रोण-म (५)-जं (८) च कर्ण-कु (१) तथा शल्य-म (४) सौपुस-ग (३) म् ।
स्त्री-शं (५) शान्ति-म (४)-दानधर्म-कु (१) हयैज्या-रा (२)-श्रमावास-ग (३) म्
कं (१) कं (१) मौसलयानयोर्धुगति-कं (१) वंश-ख (२)-मेतच्छतम् ॥

This stanza has been quoted by Dr. Sukthankar in his 'Epic Studies (Journal of the Bombay B. R. A. Society, p. 174, New Series, 4th Vol.).

घ	= ४	= ढ	= भ	= व
ङ	= ५	= ण	= म	= श
च	= ६	= त		= ष
छ	= ७	= थ		= स
ज	= ८	= द		= ह
झ	= ९	= ध		= ऌ
ञ	= ०	= न		

The vowels have no value.¹

So ना = न = ०, भि = भ = ४, गो = ग = ३, and र (the last in the conjunct consonant त्र) = २. Putting these figures from right to left (अङ्कानां वामतो गतिः), we get the number 2340 of the Buddhist era; i. e. 2340-543 = 1797 A.D.

In preparing this edition, we also found very helpful the *Mula-ṭikā* by Ānandācariya, the *Aṭṭhasālini-Yojanā* by Nāṇakitti and *Anu-ṭikā* and *Madhusāratttha-dīpanī*, sub-commentaries on *Mula-ṭikā*. Readers will note, in foot-notes, several references to these works, and occasionally some passages also are reproduced. The "Expositor," the English translation of *Aṭṭhasālini* by Prin. Maung Tin of the University of Rangoon, was also found to be indispensable. We are indebted to him for the numerous references traced to the canonical or non-canonical texts from which passages are quoted in this work. References given by him were checked, and in a large majority of cases were found, on verification, to be correct. In a few cases where corrections were needed, we made them. A few more passages we could trace and references to these sources, we have added¹. But there are still a number of passages which are not traced, and we have indicated them by putting blanks within square brackets.

Words from *Dhammasaṅgaṇi*, reproduced here for being commented upon, are put in black type with relevant references, at intervals, to the paragraphs of *Dhammasaṅgaṇi* (later abbreviated into Dhs.). In the top-line of headings, on the inner side of each page, we have put the figures of the paragraphs of Dhs. and on the outer side the figures of the division and of the paragraphs of that division. For reasons mentioned above (p. vii), we could not follow the numbering of paragraphs of the PTS edition. But for facilitating references to that edition, we have given, in the

1. Also see 'Corrections and Additions', pp. 338-404.

running matter, the figure of the page of that edition, in black type, within square brackets. Occasionally, the figure for this pagination, to be true to the original (as for instance in 3.602 ; 4.46,78), necessitated an awkward split of a word. In such cases, we have indicated, by the use of hyphens, the continuity of the word. Proper names have been indicated by putting their first letter in black type. We have divided the text into six divisions and devised paragraphs of our own for each of these divisions.

On account of the difficulties created by war-situation, we had to curtail our Index, as it tended to grow out of bounds. So, from 3.265 onwards, we decided to mostly omit, from this index, words from Dhs. reproduced here for being commented upon, as they can be easily located here from the references to them in the Index of Dhs.

Considerable additions to foot-notes, giving references to parallel passages, are made in 'Corrections and Additions' pp.398-404. Readers are requested to consult these as well as the corrections indicated there.

While working on this text we had, on several occasions, to refer to Prof. Dharmanand Kosambi, and he was as usual ever ready to give his guidance for which our sincere thanks are due to him. We have to thank Miss Kamal P. Bapat, B.A. (Hons.), for the patient and laborious work of preparing the Index to this text. We are also indebted to our colleague Dr. V. V. Gokhale, for his uniform courtesy in going through the pages of the Introduction and for making some valuable suggestions.

When we look back at the difficulties through which we had to wade our way, we look with a great sense of relief at the completion of this self-imposed task which, off and on, has taken a major portion of our spare hours during four or five¹ years and which we still do not claim to be faultless, or without lacunæ.

Lastly we have to acknowledge our indebtedness to the University of Bombay for the substantial financial help it has granted towards the cost of the publication of this work.

POONA }
December 1942 }

P. V. BAPAT
R. D. VADEKAR

---

1. See our note on this on p. xiv.

ABBREVIATIONS OF WORKS CONSULTED

[References are to the volume (where possible) and page, unless specifically mentioned otherwise. A figure preceded by the sign § refers to the number of the paragraph in our edition of Dhammasaṅgaṇi. Burmese edition means the edition printed by Zabu Meit Swe Press, Rangoon.]

- अ०— अट्टकथा of the work indicated by a preceding letter;
दी० अ० = दीघनिकाय-अट्टकथा etc.
- अं०— अंगुत्तरनिकाय published by the Pali Text Society.
- अनु or अनुटीका—A sub-commentary on मूलटीका, Burmese edition.
- अभि०— अभिधम्मत्थसंगह with नवनीतटीका edited by Prof. Dharmānanda Kosambi, Mahābodhi Society, Sarnath, Benares, 1941.
- अभि० वि०— अभिधम्मट्ठविभावनी (Vidyodaya Tīkā Publication in Sinhalese characters.)
- अभि० व्या०—अभिधर्मकोशव्याख्या by यशोमित्र.
- अ० यो०— अट्टसालिनी-योजना by ज्ञानकिति, Burmese edition, 1928.
- इति०— इतिवृत्तक, published by the Pali Text Society.
- उ०— उदान, " " " "
- क०— कथावत्थु, " " " "
- जा०— जातक edited by Fausboll.
- तर्कसंग्रह of अक्षम्मट्ट edited by Y. V. Athalye and M. R. Bodas (Bombay Sanskrit Series No. LV).
- तिकप०— तिकपट्टान, published by the Pali Text Society.
- थेर०— थेरगाथा, " " " " (verses are referred to).
- थेरी अ०— थेरीगाथा-अट्टकथा (Simon Hewavitarane Bequest Fund).
- दी०— दीघनिकाय, published by the Pali Text Society.
- दुकप०— दुक्कपट्टान, published by the Pali Text Society.
- ध०— धम्मपद; verses are referred to.
- ध० अ०— धम्मपद-अट्टकथा, published by the Pali Text Society.
- निग०— निगमन, coming at the end of this text.

- निदा०— निदानकथा of जातकट्टकथा edited by Prof. D. Kosambi (Paragraphs are referred to).
- पटि०— पटिसम्भिता, published by the Pali Text Society.
- पु०— पुमालपञ्जसि, " " "
- बोधि०— बोधिचर्यावतार of शान्तिदेव edited by Louis de la Vallée Poussin.
- बृ० उ०— बृहदारण्यक-उपनिषद्.
- म०— मरम्म (in connection with readings); Burmese edition of अट्टसालिनी described on p.vii.
- म०— मज्झिमनिकाय, published by the Pali Text Society.
- म० अ०— मज्झिमनिकाय-अट्टकथा.
- मधु०— मधुसारत्थदीपनी, a sub-commentary on अट्टसालिनी.
- मध्य०— मध्यमकवृत्ति, edited by Louis de la Vallée Poussin, Bibliotheca Buddhica, Vol. IV.
- मा०— मातिका of धम्मसंगणि, our edition, 1940.
- मिलि०— मिलिन्दपञ्च edited by Trenckner.
- मूल०— मूलटीका, Burmese Text
- मो०— मोगलानव्याकरण edited by Bhikkhu Jagadīs'a Kās'yapa. Mahābodhi-sabhā, Sarnath, Benares, 1940.
- य०— यमक (PTS ed.)
- यो० सू०— योगसूत्र.
- वसु०— Vasubandhu's Abhidharmakos'a (chapter and Verse).
- वि०— विभंग (PTS ed.)
- वि० अ०— विभंग-अट्टकथा (PTS ed.)
- विन०— विनय, Oldenberg's Edition. (Vol. and page).
- विमु०— विमुत्तिमग्ग (Vimuttimagga, described below on p.xiv).
- विसु०— विसुद्धिमग्ग (Visuddhimagga, described below on p.xiv).
- शिक्षा०— शिक्षासमुच्चय edited by Cecil Bendall, Bibliotheca, Buddhica, Vol. I.
- सं०— संयुक्तनिकाय (PTS ed.)
- सम० or समन्त०— समन्तपासादिका (PTS ed.). On p.16 note 4, there is a reference to the बाहिरनिदानवर्णना of this text edited in Devanāgarī characters by Prof. D. Kosambi, Poona, 1914.

- सि०— Siamese Edition of अट्टसालिनी described on, p. vii.
- सी०— Sinhalese „ „ „ „ p. vii.
- सु० नि०— सुत्तनिपात; the number of stanzas is referred to.
- स्फुटार्था— स्फुटार्था अभिषर्मकोशव्याख्या edited by Prof. U. Wogihara.
- A.— Anguttaranikāya (PTS ed.)
- Chart— The Chart, वित्तुप्पादकण्ड at A Glance, given at the end of our edition of Dhammasaṅgaṇi.
- Cm.— Commentary; or Commentary on the work indicated by the preceding letter, if any.
- D.— Dīghanikāya (PTS ed.)
- Dh. or Dhp.— Dhammapada (PTS ed.; reference is to the Gāthās).
- Dhs— Dhammasaṅgaṇi (Our edition; references are to the paragraphs of our text.)
- Dialogues— Dialogues of the Buddha, by Rhys Davids (English Translation of Dīghanikāya).
- It.— Itivuttaka (PTS ed.)
- J. or. Jāt.— Jātaka, edited by Fausbøll.
- K.— Kathāvatthu (PTS ed.)
- KA.— Kathāvatthu-Atṭhakathā (PTS ed.)
- M.— (in connection with readings) refers to the Manuscript in Sinhalese characters consulted by us for our edition. See p. vii.
- M.— Majjhimanikāya (PTS ed.)
- Mal.— Malalasekara, Dictionary of Pali Proper Names.
- Mhv. or Mv.— Mahāvamsa, Geiger's edition.
- Miln.— Milinda-pañha, Trenckner's edition.
- Nd.¹, Nd.²—Niddesa, Volumes 1 and 2 (PTS ed.)
- Pat. Mahā.— Pātañjala Mahābhāṣya.
- Ps.— Paṭisambhidāmagga (PTS ed.)
- PTS.— Pali Text Society's edition of the Aṭṭhasālinī.
- S.— Saṃyuttanikāya (PTS ed.)
- Sn. or S.N. or SN.— Suttanipāta; stanzas are referred to.

- U. or Ud.— Udānavagga (PTS ed.; section and Sutta are referred to.)
 Vbh.— Vibhanga (PTS ed.)
 Vim.— Vimuttimagga and Visuddhimagga: A Comparative Study, by P. V. Bapat, Poona, 1937.
 Vin. or V.— Vinaya-Piṭaka (Oldenberg's ed.)
 Vis.— Visuddhimagga edited by Prof. D. Kosambi (Bhāratīya Vidyā Series, Vol. I, Andheri, Bombay 1940.)

Select Books on the Abhidhamma

In addition to the general books mentioned on p.viii of our edition of Dhammasaṅgani, the following books are recommended:—

- (1) Visuddhimagga by Buddhaghosācariya, described above.
- (2) Abhidhammatṭhasaṅgaha by Anuruddha.
- (3) Vibhāvanī-Tikā by Sumangala.
- (4) Paramatthadīpanī by the famous Burmese Scholar, Ledi Sayadaw.
- (5) Navanīta-Tikā by Prof. D. Kosambi.
 [Nos. 3-5 are commentaries on No. 2.]
- (6) Abhidhamma Philosophy (in two volumes), by Bhikkhu Jagadīśa Kāśyapa, published by Mahābodhi Society, Sarnath, Benares.

* *

* *

* *

A Chronological Note on our Edition

Writing of the Ms. of the Text commenced ...	Sept. 1933
" " " completed ...	23-7-1934
Collation work commenced ...	24-12-1938
" " completed ...	30-9-1940
Printing commenced ...	17-5-1941
Printing completed ...	31-12-1942

INTRODUCTION

The text of the *Aṭṭhasālinī* we have conveniently divided into six books or divisions:—(1) *Nidāna-kathā*, the introduction to the whole text; (2) *Mātikā-vaṇṇanā*, verbal commentary on the *mātikā* or Table of Contents of the *Dhamma-saṅgaṇi*; (3) *Cittuppāda-kaṇḍa-vaṇṇanā*; (4) *Rūpa-kaṇḍa-vaṇṇanā*; (5) *Nikkhepa-kaṇḍa-vaṇṇanā*, and (6) *Aṭṭha-kathā-kaṇḍa-vaṇṇanā*—these last four divisions containing the commentary on the four divisions of the *Dhammasaṅgaṇi*. Besides these, there are Twenty Stanzas (*Visati-gāthā*) at the beginning of the text and *Nigamana* (concluding portion) at the end.

(1) The *Nidāna-kathā* opens with the interpretation of the word 'Abhidhamma' as Higher

A Review of the Contents of all the Divisions of the Text Dhamma (1.2), in that there is a special, absolute, method of treatment in it (1.3); names the various treatises that form its constituents (1.4); refers to the controversy raised by some unorthodox sectarians about including *Kathāvatthu* in the *Abhidhamma-piṭaka* in as much as it has been ascribed to *Moggaliputta Tissa-thera* (1.5-9); and gives the subjects detailed in the chapters of all the seven treatises of the *Abhidhamma* (1.24-28) over which the Buddha cogitated for four weeks, in the last one of which, as a consequence of his reflection on the *Mahā-pakarapa*—the last Book of the *Abhidhamma*—the whole world-system was flooded over with light (1.29-35). It further explains the traditional view of the *Abhidhamma* being first preached by the Buddha, in the *Tāvātimsa Heaven*, with reference to his own mother (1.36); and then repeated by him, on the *Anotatta Lake*, to *Sāriputta* who, in turn, taught the same to his five hundred companions in holy life (1.36-42). Thus the first study of the *Abhidhamma* was made, mentally of course, by the Buddha himself when he reflected upon the Dhamma penetrated into by him under the *Bodhi Tree* (1.28, 33, 44).

Then follows, by way of a digression, a detailed ex-

planation of what is called the Buddha's word (बुद्धवचन), in its fourfold classification—(i) the three Piṭakas (1.46-60), (ii) four Nikāyas (1.61-65), (iii) nine Angas (1.66) and (iv) eighty-four thousand topical sections (1.67)—along with the mention of devices such as tables of contents, classification into smaller or larger groups of ten or fifty, etc. (1.68). Abhidhamma, when looked at from the point of view of this four-fold classification, is identified with the Abbidhamma-piṭaka, is included in the Khuddaka-nikāya, belongs to the Veyyākaraṇa type, and numbers a few thousands of topical sections (1.69).

The writer seems to be quite aware of the objections, raised by some unorthodox sectarians, to include Abhidhamma in the Buddha's "Word," and gives quotations from the Vinayapiṭaka as well as Suttapiṭaka (Mahāgosīṅgasutta) to prove that these piṭakas do support its inclusion in the Buddha's "Word" (1.70, 71). The writer goes on further to say that it is the student of the Abhidhamma alone who is the real preacher of the Law. Others are preachers only by courtesy (1.72). To the objection raised by some unorthodox sectarians that the Abhidhammapiṭaka cannot be the "Word" of the Buddha, as it does not contain, like other works ascribed to the Buddha, a *nidāna*, a prefatory remark like एकं समयं भगवा राजगहे विहरति (once upon a time the Buddha was living at Rājagaha) etc., the writer replies—(i) that there are several works, also ascribed to the Buddha, like the Jātaka, Suttanipāta, Dhammapada, etc. which do not contain such a prefatory remark (1.73); (ii) that the Abhidhamma is beyond the province of the non-Buddhas, and that the Buddhas, whose sphere of knowledge is unlimited, do not need such a prefatory remark for the Abhidhamma (1.75); (iii) that according to Tissa-bhūti of Maṇḍalārāma, there is for the Abhidhamma a prefatory remark contained in the Padesavihāra-sutta (1.74-75); (iv) that according to Gāmaṇī Sumanadeva, there is, as given in 1.76, a prefatory remark, even the very existence of which the unorthodox sectarian does not know; (v) that it has not only no *nidāna* but that it has *two* *nidānas*—(a) *adhigama-nidāna*, the introductory narrative, telling how the Buddha struggled for the attainment of this knowledge, from the time he made a resolution at the feet of the Buddha, Dipankara, upto its

attainment under the Bodhi Tree (1.81-87); and (b) *desanā-nidāna*, the introductory narrative telling us the various events, in succession, culminating in his being persuaded by the Brahman to preach his doctrine to the world (1.88); and (vi) that, finally, it may be added that it has not only these two *nidānas*, but that it may be described to have as well three other *nidānas*—*dūre-nidāna*, *avidūre-nidāna* and *santike-nidāna* (1.89). The long story of the *adhigama-nidāna* goes over the same narrative as is found in the *Nidānakathā*—of the *Jātakatthakathā* and hence, as in the PTS text, we have not given it here in full. The relevant foot-notes on 1.81-85 may be consulted. So also 1.46-67 may be compared with the *Bāhiraṇidāna-vaṇṇanā* of the *Samantapāsādikā* (PTS ed. i. 18-29) and the introduction of the *Dighanikāya-Atthakathā* (i. 17-24). Attention may be drawn to foot-note No. 7 on 1.46 which shows that the Chinese version of the *Samantapāsādikā* omits *Khuddakapāṭha* from the list of books constituting the *Khuddaka-nikāya* and gives the number fourteen instead of fifteen.

(2) The second division, *Mātikā-vaṇṇanā*, shows at first how the *mātikā* is classified into fifteen sections—one for the *tikas* and fourteen for the *dukas* (2.3-5). These sections can be put under two groups—one which admits a partial treatment and the other complete (2.6). Then follows a brief verbal commentary on all the words in the *mātikā* with occasional digression as on the expression *kusalā dhammā* (2.8-13). A fuller and detailed treatment of the *mātikā* is reserved for the following divisions. It may also be noted that some of the knotty or tricky passages in the text are found in this division (2.11-13, 25, 41) and the Editors had to spend several hours in consulting the commentaries and sub-commentaries before they could finally fix the readings of the text.

(3) The third division, *Cittuppāḍakaṇḍa-vaṇṇanā*, is the largest and the most important division, covering a little less than three-fifths of the whole text, although it does not exhaust the treatment of even the first *tika* of the *mātikā*. It covers the treatment of the *kusala-dhammas* (3.1-539), *akusala-dhammas* (3.540-569), and only a part of the *abyākata-dhammas*, i.e. (i) *vipāka-*

abyākata (3.571-658) and (ii) *kiriya-abyākata* (3.659-666). The kusala-dhammas are first divided under two main heads: (i) worldly, belonging to the three lower planes of existence (*tebhūmaka*, 3.1-465), and (ii) transcendent (*lokuttara* 3.466-539). The first of these is further sub-divided into three classes—the *kāmāvacara*, belonging to the plane of desire (3.1-325), *rūpāvacara*, belonging to the plane of Form (3.326-426), and *arūpāvacara*, the Formless (3.427-460). The explanation of the kusala-dhammas, as represented by the first type of the *kāmāvacara-kusala-citta*, in its three-fold aspect of the Dhamma-vavatthāna-vāra (3.1-300), Sangaha-vāra (3.301-306) and Suññata-vāra (3.307-308), naturally takes up a larger part of the whole division, while that of the kusala-dhammas represented by the remaining seven cittas is disposed of in only a few paragraphs (3.309-313). Then follow by way of supplementary information some paragraphs giving more details about meritorious things (3.314-325). All the kusala-dhammas belonging to the plane of desire are covered over by these eight types of cittas. In this portion of the commentary on the *kāmāvacara-kusala-cittāni*, there is one long digression in the form of *Dvārakathā* (3.92-172), based upon *Mahā-Atṭhakathā*. It contains a very lucid exposition of the Kammas (actions, 3.115-136), Kammadvāras (gateways of action, 3.92-114), *viññattis* (intimations 3.95-101, 108-111), and *akusala* or *kusala* kamma-pathas (ways of action, demeritorious and meritorious, 3.142-162, 163-172).

Next comes the commentary on the kusala-dhammas connected with the *rūpāvacara*, *arūpāvacara* and *lokuttara* cittas with their various associations already detailed in our Introduction to Dhs. (pp. xiv, xv).

The exposition of Evil or *akusala* dhammas (3.540-570) connected with the twelve types of demeritorious consciousness is given next in brief. The method of treatment is the same as for *kusala* cittas.

The section on *vipāka-abyākata* is rather complicated and here the author goes again into a long digression called *vipāka-uddhārakathā* (3.588-645) giving several minute details as propounded by three Great Masters of Ceylon—Tipiṭaka-Cūlanāgattthera (3.588-634), Moravāpivāsī-Mahā-

dattatthera (3.635-641) and Mahādharmarakkhitatthera (3.642-645). He sums up their points-of-view and accepts what sounds to be reasonable to him in all the three views (3.646-649). These details, with all their differentiation, have been clearly tabulated in Appendix A, pp. 338-341.¹

The *vipāka* in the *kāmāvacara* sphere is not necessarily similar, as far as the *hetu*s are concerned, to the actions from which the *vipāka* is produced. For, it is possible to have *duhetuka-patisandhi* even from *tīhetuka-kamma*, or *āhetuka-patisandhi* from *duhetuka-kamma*. The meritorious actions in the *kāmāvacara* sphere, if they are *sa-hetuka*, bear fruition in the world of human beings as well as in that of the *kāmāvacara* gods (3.585; if they are *a-hetuka* they lead to re-birth among human beings with some organic deficiencies such as those found in people who are born blind, deaf, mad, lacking in intellect or sex-virility, or those who are born as hermaphrodites (3.533). The demeritorious actions lead to re-birth in the *apāyas* (inferior states, 3.658). The *vipākas* in the *rūpāvacara* or *arūpāvacara* planes are exactly similar to the meritorious actions in those planes. These bear fruit immediately in the next life, while those in the *kāmāvacara* sphere bear fruition at some indefinite time (3.651). The treatment of the *lokuttara* (transcendent) *vipāka* is like that of the *kusala* in the same plane. Here (3.652-654), also, the writer goes on discussing, as in the treatment of the *kusala*, the three words—*suññala*, *animitta* and *appanikita*.

The next section on *kiriya-abyākata* refers to the inoperative *ahetuka* actions of all beings as well as to the inoperative *sa-hetuka* actions of those who have destroyed the *āśavas*. These actions cannot be described as *kusala* or *akusala*. They are mere actions (*kiriya*) and will not bear any fruition, good or bad. The paragraph (3.665) on *hasanaka-cittani* (smiling thoughts) is interesting.

(4) Next we come to the fourth division, *Rupakaṇḍa-vapṇāṇā*, which explains *rūpa*, the third of the four *abyākata* dhammas mentioned in 3.571. Several of the paragraphs in the explanation of *rūpa* closely agree with the corresponding paragraphs in the *Visuddhimagga*. See, for

¹Also see D. Kosambi's अमि० pp. 100-102.

instance, relevant foot-notes on 4.4, 12, 28, 38, 46, etc. The twenty-five rūpas referred to in 4.2 (i.e. those mentioned in Dhs. §§ 596 and 647) are the same as twenty-seven referred to in 4.12, where the four mahābhūtas are taken separately instead of *phoṭṭhabbāyatana* and *āpo-dhātu*. *Phoṭṭhabbāyatana* covers the remaining three dhātus—*pathavi*, *tejo* and *vāyo* (Dhs. § 648). Visuddhimagga (14.71) gives the number twenty-eight as it includes *hadaya-vatthu* in the upādā-rūpas, which thus are twenty-four instead of twenty-three as given in this text (4.12, 25). (See foot-note on Dhs. § 596). This number is the same as twenty-six referred to in 4.112, where again, according to the nomenclature adopted in the Dhs., the *phoṭṭhabbāyatana* is used for the three dhātus—*pathavi*, *tejo*, *vāyo*. As to the explanation of why *hadaya-vatthu* is not included in this list of the Abhidhamma (Dhs. § 596), we may refer to a special note on this word given by Shwe Zan Aung in his 'Compendium of Philosophy,' pp. 277-279. The Buddha did not accept the popular belief of the heart being the seat or the place of origin of mental activity. In the explanation of *niṣṣaya-paccaya* in in the Tika-paṭṭhāna (i.4)—यं रूपं निस्साय मनोभातु च मनोविज्जाणभातु च वृत्तन्ति—we have the confirmation of the same, in as much as it refers to a *rūpa*, a *material* thing, being the basis of thought. Commentators explain it as *hadaya-vatthu*, taking their stand, perhaps, on the belief that this word *hadaya* may be used, on the authority of Dhs. § 6, as a synonym for *citta*. The commentators seem to have taken this *hadaya* as a distinct *rūpa* and so it later came to be included in the list of rūpas.

The author refers to the views of some who believed in the existence of *middha-rūpa* or to that of others who advocated the existence of other rūpas such as *bala-rūpa*, *sambhava-rūpa*, *jāti-rūpa* and *roga-rūpa*. A brief refutation of these views is given and finally the author, as in Visuddhimagga 14.71, sticks to the orthodox list of twenty-six (containing *hadaya-vatthu*) which is the same as twenty-eight of Visuddhimagga as explained above (last para). Vimuttimagga, p.95, adds to this orthodox list only two rūpas—*jāti-rūpa* and *middha-rūpa*. The advocacy of *middha-rūpa* is ascribed by commentaries to the Abhayagiri School, which was a rival school of the Mahāvihārvāsins. Hence a

great insistence on rejecting this un-orthodox view is met with in the works of the Mahāvihāra School. Visuddhimagga (14. 71), Paramattha-mañjūsā (Dhammapāla's Commentary on the Visuddhimagga, Burmese ed., Mundyne Pitaka Press, Rangoon, vol. ii. pp. 520-21), Abhidhammattha-vibhāvanī (Vidyodaya-Tikā Publication, 1933, pp. 60-61) are at great pains to refute this view. For a clearer and detailed exposition of this problem, readers are referred to the article 'Middha and Middhavādins' mentioned in the foot-note, No. 6 on 3.557.

The rest of this division is a verbal commentary on the text of Dhs. with occasional discussion on certain philosophical points, such as the composition of the various sensitive organs like the eye, ear, nose (4.39-41); or whether these organs reach their corresponding objects (4. 42-49); or the writer's views on the origin and transformation of sex. He opines (4.64) that in the case of the beings of the first *kappa*, sex was determined in active life, but in later times, sex came to be determined at the time of conception, although it was liable to be transformed during the course of active life. For the possibility of such a transformation, he gives the authority of Vinaya (वि० at the end of 4.64 should be corrected into विन०). The writer further expatiates on two kinds of hermaphrodites, who can have marks of both the sexes, but of only one at a time. One of them, the female hermaphrodite, is capable of conceiving as well as impregnating, while the other, the male hermaphrodite, is capable of only the latter (4.66).

The information given by the author regarding the relative grossness or subtleness of food of different kinds of living beings is interesting (4.90-91). *Apo-dhātu*, it must be remembered, is, according to the Buddhist philosophy as propounded here, intangible (4.100-102) and so it is excluded from the *phoṭṭhabbāyatana*, although the other three elements are included in the same. Another interesting comment is on the word *rajata* (4.54), which is explained as कड़ाहणो¹, लोहमासको, दाहमासको, जलमासको—ये दोहारे गच्छन्तीति वृत्तं, तं सर्वं पि इव गदितं. This comment is the same as in Vin.iii.238, DCm.1.78 and SCm.iii.304. VinCm.iii. 689-90 may as well be read to

1 Read the text in 4.54 as corrected here.

supplement the information. *Kahāpaṇa* or *Kārsāpaṇa* was considered to be a current standard coin, made either of gold or silver; or it was ordinary, such as of lead, etc. (VinCm.iii.689). *Māsaka* or *Māsaka* was a coin of low value, made of copper, wood, or even lac, with some estampage on it (*rūpaṇ samutthāpetvā*, VinCm.iii.690). VinCm.ii.297 tells us that at the time of the Magadha king, Seniya, Bimbisāra, the *kahāpaṇa* was equal to twenty *māsakas*, for a quarter of a *kahāpaṇa* is spoken there to be equal to five *māsakas*. The writer of the VinCm. further adds that this was applicable to the blue¹ *kahāpaṇas* of olden times (*porāṇassa nīlakahāpaṇassa vasenu*) and not to other coins such as Rudradāmakas.² Jat.iii.448 also speaks of four *māsakas* as coming lower in valuation than a *pāda* i.e. a quarter (of a *kahāpaṇa*). It, however, appears that this *kahāpaṇa* later on depreciated and was considered to be equal to sixteen *māsakas* (Manusmṛti 8.135-36, वण). Our author also speaks of *Kahāpaṇas* being accidentally found, by village-children, while playing in dust in the streets. Some of them were attracted by its white colour (पण्डर), while others noted its big size and four-sided shape (पुथुल, चतुरस्र). One of them recognised it to be a standard coin and gave it to his mother who made use of it in her worldly transactions (3.622). Our author seems to be relying upon the traditional explanation found in the Suttavibhanga itself (Vin.iii.238). On this subject we should very much like to recommend to our readers Dr. D. R. Bhandarkar's Carmichel Lectures (1921) on 'Ancient Indian Numismatics,' particularly, lectures III-V, pp. 76-123.

Before passing on to the next division, we may as well

1 Copper-sulphate colour of old rusted coins.

2 Does this refer to the silver coins of Rudradāman, one of the Western Kṣatrapa kings, well-known for his Sanskrit inscription (about 154 A.D.), at Girnar in Kathiawad, in ornate prose? His coins have been described by E. J. Rapson in his Catalogue of Indian Coins (Āudhras and Western Kṣatrapas) in the British Museum (1908), pp. 78-79; also see Plate X. Several coins have the following inscription in Brāhmi script:—राज्ञो क्षत्रपस जयदामपुत्रस राज्ञो महाक्षत्रपस रुद्रदामस. His son's coins also have the inscription:—राज्ञो महाक्षत्रपस रुद्रदामपुत्रस राज्ञो क्षत्रपस (or महाक्षत्रपस in later coins) रुद्रसीहस. Also, cf. Gazetteer of the Bombay Presidency (1896) vol. i, part i, History of Gujarat, pp. 34-35, 42.

call attention of readers to our foot-notes on Dhs. §§ 658 and 660 regarding incomplete or defective explanations and our remarks in connection with the same on p. xv of our Introduction to the same work. Our author is silent and quietly passes over the same without any remark.

(5) The division that comes next is the *Nikkhepakāṇḍa-vaṇṇanā*. Two explanations of the title, *Nikkhepa-kāṇḍa*, are offered (5.1-2). The name is so given (i) because it has rejected a detailed exposition (वित्यारदेसनं निक्खपित्वा), or (ii) because it gives the exposition as per topics laid down (निक्खपित्वा देसित्ता). This division gives in brief the explanation of the whole of the *mātikā*. For reasons mentioned in brief on p. xvi of our Introduction to the Dhs., this division in the Dhs. itself appears to be later. The *Suttanta-mātikā* portion is ascribed by our author to *Sāriputta* (1.18). This division gives on the text a verbal comment, with occasional discussions as when the author takes a fresh opportunity of expatiating on what he considers to be the false view of some unorthodox sectarians—on the material or non-material nature of *middha* (5.80-94). This time, he goes into a detailed discussion giving the arguments and counter-arguments of both sides.

Though the comment on the words in the *lobha-niddesa* (5.47-52) agrees with that in *Mahāniddesa* Commentary i.38-42, or that on *nāma* with the explanation in DCM. iii.977-78, the comment on *bhojane mattaññutā* (5.136-139) differs considerably from the corresponding comment in the *Visuddhimagga* (1.89-94).

(6) The last division, *Aṭṭhakathākāṇḍa-vaṇṇanā*, is the briefest of all the divisions in the text. The original *Aṭṭhakathākāṇḍa* itself is ascribed by a certain tradition to *Sāriputta*, but, remarks our author, this is rejected by महा-अट्ठकथा which ascribes it to the Buddha himself (6.2), as *Abhidhamma* cannot be a subject for non-Buddhas (6.2; 1.73). It goes over the *Abhidhamma* portion only of the *mātikā* explained in the *Nikkhepakāṇḍa* but its explanation is not in general terms as in the latter, but more exact and pointed, often taking recourse to the numerical specification, such as of different consciousnesses, mental factors, planes. Paths, Fruits or such other technical terms as are already met with in the preceding divisions. Several paragraphs are devoted in our

text to the explanation of twelve-fold *rūpāvacara-catuttha* (6.6-9) and different kinds of *ārammaṇas* (6.4 33). It is curious to note that the Commentator has nothing to say on Nibbāna in Dhs. § 1370. Likewise, he passes over *asankhatā dhātu* in Dhs. § 983, although while commenting on the same expression in Dhs. § 583, he simply says— असंखता आत् ति पदेन निब्बानं निष्पदेसेन गहिं, 'by the term *asankhatā dhātu* the whole of *nibbāna* is implied' (4.2).

That Dhammasaṅgaṇi was also called by another name, Dhammasaṅgaha, is clear from several uses of the latter. Vibhanga-Commentary, for instance, uses the latter name on pp.290,432, along with the name Dhammasaṅgaṇi on pp.287, 301. DCm. i.17, iii.898-99, MCm. iv.116 use the same name. Consequently, the Commentary on Dhs. is also called by the name Dhammasaṅgaha-Atthakathā along with Atthasālinī, in the concluding title at the end of the Commentary on each of the four divisions of Dhs. This same title is also found to be used in VbhCm. pp. 43, 105, 396, 578. Curiously enough, the name Atthasālinī-Dhammasaṅgaha-Atthakathā is found not only in the present Pali version of the Vinaya-Atthakathā i. e. Samantapāsādikā vol. i. pp.150-151, but also in the Chinese version of the same (Taisho, 24.701 b 22; bold-type edition of 1923, 4.25b 5-6). This mention is probably an interpolation, because Samantapāsādikā itself is referred to not only in this text (3.143,144) but also in several Atthakathas on the Nikāyas.¹ While commenting on *upekkhako ca vihāsin*, VinCm.i.150-51 mentions ten kinds of *upekkhā* and refers for a detailed explanation to Atthasālinī Dhammasaṅgaha-Atthakathā. The Chinese version in the corresponding portion says that the details are given at three places—Sā-li-ni, Tha-mo-san-kya-ho-ni-ye and Chin-tao-tao (Visuddhimagga). There is here a confusion between the two titles Dhammasaṅgaha and Dhammasaṅgaṇi. Besides, this latter work does not give the details. If it is an inaccurate use for the Dhammasaṅgaha-Atthakathā, the translator seems to be betraying his ignorance of the identity of the texts indicated by the first two of these titles. Perhaps a casual marginal note on a copy came to be later on included in the text.

1 See p. xxxiv below.

The Commentaries on Dhs. and Vibhanga seem to be keeping a close touch. The VbhCm. not only refers, as pointed out above, to the former as a whole, but also by name mentions individual chapters or sections. It also frequently uses the word *hetthā* (above) before the name of the chapter mentioned :—हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे रूपावचरनिहेसे (p.371); हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे आगतनयेनेव (p.372); ओळारिकादीनि रूपकण्डवण्णनायं वुत्तथानेव (p.8); हेट्ठा रूपकण्डे वित्थारितनयेनेव (p.36); तत्थ 'कतमा इन्द्रियेसु अगुत्तद्वारता' ति आदीसु पन ये वत्तब्बं तं सब्बं निवस्सेपकण्डवण्णनायं वुत्तमेव (p.374); वित्थारकथा पनेत्थ अट्ठकथाकण्डवण्णनायं वुत्तनयेनेव वेदितत्त्वा (p.374). The use of the word *hetthā* suggests at least a very close association of the two commentaries, if not a common authorship. DhsCm. also, on the other hand, refers (5.55,145) to VbhCm. and assures the reader that a detailed comment on a word or a particular topic *will* appear in it. It mentions the names Paṭicca-samuppāda-vibhanga (5.119) and Bojjhanga-vibhanga (3.70) where he promises details of certain explanations. This suggests that the writer of DhsCm. had at the time of writing his Commentary on Dhs. planned to write a commentary on Vibhanga also.

The style and method of comment is in keeping with that of other well-known Commentaries, as the Aṭṭhakathās on the Nikāyas, as well as that of the Visuddhimagga. Like the Dīghanikāya-Aṭṭhakathā, it gives at the beginning a long introductory narrative, giving the orthodox view of the origin and contents of the Abhidhamma. It also discusses the views of some unorthodox sectarians (*vitandavādī*) about the inclusion of the Abhidhamma in the Buddha's "word," refutes them and gives its final conclusion. Like other commentaries, it gives the various interpretations of a word, with the final choice of an interpretation that is applicable in a particular context. It also gives, following other commentaries, verbal interpretations in which some fanciful

1 At times, however, this promise does not seem to be fulfilled (5.55).

interpretation is ascribed to different letters that go to make up a word. As an instance, see the word *kusala* which is interpreted as कु-सल, i.e. कुच्छित्ते पापके धम्मे सलयन्ती ति, कुच्छित्तेन आकरेण सयन्ती ति; or कुस-ल i.e. कुच्छित्तानं वा सानतो, तनुकरणतो, ओसानकरणतो वाणं कुसं नाम; तेन कुसेन व्यतच्चा ति कुसला (२-१०). सुख is interpreted as सु-ख, i.e. सुदु वा खादति, खणति च, कायचित्ताबाधं (३.२०८); चित्त is interpreted as आरम्भणं चिन्तेती ति, सन्तानं चिन्तेती ति, विपाकं कम्मकिलेसेहि चित्तं ति चित्तं; चित्तकरणताय चित्तं (३.३३); वदती ति वच्छो; महियं सेती ति महिसो (३.२८). While explaining a word, the writer resorts to the classical method of explaining it in all its four aspects :— *lakkhaṇa* (characteristic), *rasa* (function), *paccupatthāna* (appearance or manifestation), and *padatthāna* (immediate cause). To make the meaning clear, the writer often employs similes or illustrations, as when he explains the word *citta* or *cittuppāda*—राजा आगतो ति वुत्ते (3.43; 6.3); or in explaining the leading role of *cetanā*, he gives the simile of a chief disciple (the monitor in a modern class-room) of a teacher, or of a carpenter-in-chief (modern *mistry*, 3.192).

Certain similes seem to be the favourites of the author as they are used more than once—the simile of the king accompanied by his retinue (3.43; 6.3, already referred to above); or that of a person not effectively seeing the king (2.24; 5.32); the simile of an army of re-enforcement (3.211, 218); that of water-crystal (*udakappasāḍaka-maṇi* 3.213, *amaṇiṇi yeva udakaṃ maṇiṇi katvā*, 4.8); that of people cutting a tree (4.43; 6.19); or of a washerman washing clothes (4.43; 6.19); or of flood-water leaving a mark (3.99; 4.82).

Another noteworthy feature is that our author uses several protracted similes. While he is explaining the *pañcakanaya* of the *jhānas*, he uses a long protracted simile of an *amaccaputta* (3.370-73). To illustrate the simultaneous penetration into Four Truths, we are given *pelopamā* (3.532, 533). The destruction of the twelve demeritorious thoughts is explained by the simile of a great king getting thoroughly quelled the rioters, in his border-province, with the help of his officers (3.538, 539). The similes of *ambopamā* and *pañca-ucchu-nāliyantopamā* are often used (3.598-99, 606-07) to illustrate respectively the thought-process

since an object comes within the range of a particular organ of sense, and the vipākacittas. (See Appendix A). For the former, another simile is also found to be used—that of a king and his deaf door-keeper (3.619-620).

The explanations are often based upon some older authorities like the Pali texts (3.177, 238, 247, 272, 274, 288 etc.), or Porāṇas (3.103, 191, 655; 4.6, 41; 5.131), or Aṭṭhakathā (3.180, 200, 211, 225; 6.22), or Ācariyā (3.531), or Aṭṭhakathā-Ācariyā (3.105, 229, 473), or Āgamatṭhakathā (3.109, 390), or Mahā-Aṭṭhakathā (3.83, 92, 109, 175, 313; 6.2), or Milindapañha (3.180, 198, 211, 214, 218, 226, 277), or Visuddhimagga (3.329-367, 386, 389, 400-417, 427-460). The writer often reproduces, from Visuddhimagga or Commentaries on Nikāyas, or other sources, anecdotes or stories mostly from Ceylonese life, as when he explains *ubbegā pīti* (joy capable of raising a person bodily from the earth, 3.204-205), he tells us of a girl in a village called Vattakālakagāma, standing at the door of her house with her attention concentrated on the burning lamps of a shrine in the Girikaṇḍavihāra nearby, and being subsequently transported, as a result of *ubbegā pīti*, to the court-yard of the shrine; or when he tells us the story of Cakkaṇa, a lay-disciple in Ceylon, who let go a hare wanted for the cure of his ailing mother, but by the moral force of his truthful declaration saw his mother restored to perfect health (3.164); or of a lay-disciple living on the mountain Uttara-vadḍhamāna (3.165) escaping from the fatal grasp of a big snake; or the stories of Ceylonese kings in 5.130.

The writer often gives alternative interpretations. Sometimes he merely introduces them by the expression *aparo nayo* (3.208, 212, 216, 219, 223, 228 etc.). Often he quotes the authorities such as Aṭṭhakathā (4.43; 3.200, 211, 225; 6.24), Āgamatṭhakathā (3.390-91), or Mahā-Aṭṭhakathā (3.109, 175), or of even Reciters of the Dighanikāya (Dighabhāṇakā 3.297, 317). Mahāsivātthera is oft mentioned as differing from orthodox point-of-view (3.481, 586; 5.140). The view concerning vipākacittas as propounded by the three master-minds of Ceylon, namely, Tipiṭaka-Cūlanāgātthera (3.588-634), Moravāpivāsī-Mahādattatthera (3.635-41) and Tipiṭaka-Mahādhammarakkhitatthera (3.642-45) are

given in detail. Occasionally the views of others are merely introduced by the word *keci* (3.464) or *apare* (4.39, 40). As the writer depends mostly on older authorities, it is no wonder that his comments are often identical with, or closely similar to, those found in other commentaries. For instance, the comment upon

uppanna (3.240-42) = that in MCm. iii. 251 ff., ACm.

ii.45-49, Vis. xxii.81-82, VbhCm. 298ff. ;

rajata (4.54) = that in Vin. iii. 238, DCm. i. 78, MCm.

ii. 209, SCm. iii.304 ;

jarā (4.82) = that in MCm. i. 215-16, SCm. ii. 11-12,

VbhCm. 98-99 ;

āhāra (4.90) = that in MCm. i. 208 ;

agamanīyatthāna (3.146-147) = that in DCm. iii. 1048-49 ;

nāmanatthēna nāmaṃ (5.115) = that in DCm. iii. 977-78.

So also the story of

Cakkaṇa-upāsaka-kathā (3.163) = that in SCm. ii. 150,

MCm. i. 203 ;

Uttaravaḍḍhamāna-pabbata-vāsi-upāsaka-kathā = that

in MCm. i. 204.

Occasionally it is discovered that although a good part of the comment is similar to that found in other Commentaries, there is a remark or two, peculiar to this text, not found in the corresponding portion elsewhere. For instance, the comment on *akusala-vinicchaya* (3.157-162) contains two more sentences (indicated in foot-note 2 on 3.161) not found in MCm. i. 203. The explanation of *Dasa Puñṇakiriyānat-thūni* (3.314-16) contains a few more sentences (*kiṃ pane-vam..... vuḍḍhi yeva pana hoti ti veditabbā*, 3.316) not to be met with in DCm. iii. 999-1000. It is remarkable to find that out of the comment on the word *samaya* (3.13-24) only the passage in 3.14 is found in DCm. i. 31-32, MCm. i. 7-8, SCm. i. 9-10, ACm. i. 11-12, VinCm. i. 107, while nothing corresponding to 3.14-24 is found in these parallel comments. It is only in a few rare cases that the author gives an independent comment as when he explains *Catub-bidhaṃ nāmaṃ* (5.112-113), or when under *bhojane mattaṇ-ṇutā* he gives the explanation of *neva davāya, na madāya ..... na vibhūsanāya* etc. His explanation of the former differs from that in Vis. 7.54. That on the latter also

differs from what is found in Vis. 1.89-94, which is referred to as an authoritative explanation in several commentaries of Buddhaghosa, such as M^Cm. i.77, S^Cm. ii.106, A^Cm. ii.185.

Much reliance, however, is placed on the authority of A^ṭṭhakathā (1.86 ; 3.21, 197, 200, 339 along with Vis.) and nothing unsupported by the latter will be accepted by the author without proper discrimination:—अट्टकथासु पन अनागतत्ता वीमंसित्वा गहेत्तव्वा (३.१४९); अट्टकथायं पन 'अयं थेरस्स (महासीवत्थेरस्स) मनोरथो, नत्थि एतं' ति पटिखित्वा (३.५८६); अट्टकथासु आगतं (६.२१); अट्टकथासु पटिखित्तं (६.२२); अयमेत्थ अट्टकथानयो (६.२४); अयं पन नयो नेव पालियं न अट्टकथाय दिस्सति (३.४६४). As a rare case, however, it may be pointed out that the view of even A^ṭṭhakathā is not accepted by the author (4.43). If a certain point is not considered by the A^ṭṭhakathā, he is prepared to accept what stands to reason:—अविचारितं एतं अट्टकथायं । अयं पनेत्थ युत्ति... (३.१९५). We are sometimes given, as alternatives, the conclusions outside the pale of A^ṭṭhakathā:—अथमेत्थ अट्टकथामुत्तको एकस्साचरियस्स मतिविनिच्छयो (३.४८८); इदानीं पकतिया दिट्ठादीनं वसेन आपाथगमने अयमपरो पि अट्टकथामुत्तको नयो (३.६१). These conclusions, however, he will not be prepared to accept as they lack the authority of the A^ṭṭhakathā—इदं अट्टकथामुत्तकं आचरियानं मतं; न पनेतं सारतो दट्ठ्वं (३.१७६).

The author has made a full use of the discursive or reasoning method, giving the arguments on both sides of a debatable point and arriving at the final conclusion in consonance with the orthodox view maintained by his School. As outstanding examples, may be pointed out the debate on *middhassa rūpārūpakathā* (5.80-94), or discussions on *Kathāvatthu* (1.5-9), *Abhidhamma* (1.70-89), or on *jaratā* and *aniccatā* (4.114-117). For a fuller list see Appendix B, pp.342-43. Whenever there is found some inconsistency with a statement in, or a quotation from, Suttapiṭaka, or whenever an inconvenience is forestalled by a statement against a normal expectation, there always comes in handy, in the absence of any sound reasoning, one or the other of the following arguments:—

- (i) The statement in the Suttapiṭaka is a relative one (*pariyāya-desanā*), while here we deal with absolute statements (*nippariyāya-desanā*, 3.304, 484, 486, 488).

- (ii) The Buddha makes different statements at different times (a) in accordance with his deep, inscrutable, intention (अज्ञासय, 3.391); or (b) to suit the capacity of his hearers (*venayya-ajjhāsayānuloma*,¹ 1.48; 3.289, 383, 523); (c) to exhibit the graceful variety² of his preaching (*desanā-vilāsu* 3.523); or (d) because of both the last (2.39; 3.268, 383-384).
- (iii) Words from the Sutta or Vinaya-piṭaka are not to be understood at their face-value. We should always take them in their context and understand them in their implied or inferred sense, rather than in their apparent, superficial meaning,³ (किं पन सुत्तं नेय्यत्थं, उदाहु नीतत्थं ? ३.१३०).

During the course of the debate, if there is no reasoned argument suggesting itself to the author, he does not spare his opponent from ridicule : त्वं अतिविय विनये पक्तञ्जू, यो सत्थारा अपञ्चत्ते ठाने आपत्तिं पञ्चापेसि (३.१३०); त्वं बुद्धेहि पि अदिट्ठं परससि । बहुसच्चको नाम त्वं (३.५३१); or even from a curse : गच्छ, विनासादो हुत्वा जीविस्ससि 'Go ye, be a demon living on scraps of food' (1.72), in addition to his advocacy of every lawful step that could be taken against him for entertaining a heretic view.

In giving his comment, the writer occasionally gives expression to his views or beliefs. He remarks in one place (4.118) that by eating disagreeable food and by walking in the sun, one gets freckles. About Brahmā-gods, he makes remarks that although they have an attachment for their place of residence, or wish-fulfilling tree (कप्परक्ख), or ornaments, it is not strong enough to become a *kāmāsava* (5.63.77).

It is only from casual references during the course of the comment that we come to know something about contemporary social and religious conditions. While explaining *rajata* (4.54) the writer of our text refers to the standard

**Social and Religious
Conditions as revealed
by the Text**

1. बोधि० ३६२—वेनेयजनाशयानुशयवज्ञात्; also 377.

2. मध्य० p. 366—विनयजनेभ्यो विविधप्रकारेभ्यो धर्मदेशना देशिता ।

3. See मध्यमकवृत्तिः (Bib. Buddhica) p. 355—तस्माद्देशनाभिप्रायोऽत्र भगवतोऽन्वेष्यः । Also pp. 41-44. Cf. देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगा (भामती II. 2.18.)

coin of a *kahāpaṇa* or *kārṣāpaṇa* and the smaller coin of a *māsaka* or *māṣaka* made of copper (*loha* i.e. *tambaloha*, VinCm. iii.689), or of wood, or lac, with some estampage on it (VinCm.iii.690). We have already made some remarks on this subject (p.xxii-xxiii), and so it need not detain us here except for a remark that counterfeit (कूट, ३.४३५) coins also of these types were not altogether neglected. *Ādāsa-maṇḍala* is explained as *kaṁsamāya*, made of bronze, thus suggesting that glass was, perhaps, not yet known (4.54). The author reproduces from Vis. 10.46 the illustration of workers in ivory, wearing only one sheet of garment round the lower part of the body and wrapping the head with another, and with limbs scattered over with fine ivory dust (3.446). The writer also refers to the red arsenic mark (*manosilāya bindu*, 3.270) consisting of one or more points put on the forehead of a young child.

We meet with (3.35) some technical words in the art of painting such as *lekhāgahana*¹ (drawing an outline), *rañjana* (adding the colour), *ujjotana* (brightening up²) and *vattana* (rounding off²). It appears that during the life-time of the author, portraits (*ciraṇaṁ cittaṁ*, 3.35), or pictures on the wall (*cittakammāni*), plaster-statues³ (*pothhakamma*), images (*paṭimāyo*) or shrines (*cetiyaṇi*) had become common. He refers to them in connection with *vihāra-pūjā* (4.98). There is also a reference to offers of kindled lamps (*dīpa-pūjā*, 3.204) to a *cetiya*, and to various kinds of gifts or offerings to the 'Jewels' of the Buddha and the rest. These gifts are in the form of *vaṇṇadāna*, *saddadāna*, *gandhadāna*, *rasadāna*, *phoṭṭhabbadāna*, *ojadāna*, *pānadāna* and *jīvitaḍḍāna*, i. e. gifts of objects of colour such as fine, bright sheets of cloth, or of gifts of musical orchestra, or provision of reciters of sacred texts or of preachers, or gifts of scents or savoury objects, or of useful things like cots, or providing Bhikkhus with ghee, butter etc., or drinks, or occasional

1 Drop the hyphen between लेखा and गहण in the text.

2-2 Maung Tin translates these words (i.86) by 'touching up and embellishing'. See मानसोल्लास of King समिद्धर vol. ii (Gaekwad's Oriental Series) pp. 14-17.

3. Pe Maung Tin's rendering is 'works of carving' (ii. 435), which does not appear to be correct.

meals, or medicines, or securing the release of fish from a fisherman's net, or of beasts from a hunter's snare, or of birds from a cage, or announcing, by the beating of a drum, safety of lives of all living beings (3.74-90). These gifts are either initiated by one's own will (*dānamaya*), or actuated by the desire of continuing a family-tradition (*śīlamaya*), or it is accompanied by the philosophical reflection on the transitory nature of these gifts (*bhāvanāmaya*). These offerings may be given personally (*kāyakamma*), or by giving commands to some one such as wife, son, or a servant (*vacīkamma*), or by mere mental resolution (*manokamma*). The details of *saddadāna* are interesting. The writer explains it as arranging for the beating of drums, or for the playing of musical instruments (*bheri-mutingādīsu aññatara-turiyena* 3.78), or for arranging religious recitations, or delivering of sermons. It may also include offerings, to the religious preachers, of honey or throat-curing oil to maintain the efficient pitch of his voice (*sara-bhesajja-tela-phāṇitādīni*, 3.78). In one place (3.161), the writer very artfully refers to the practice of the patrons of such religious preachers, of going late to the sermons, and asking them, who have been already paid by them, to begin the sermon afresh (पठमं दिन्नवेतनेन एकेन पञ्चा आगन्त्वा आदितो पट्टाय कथेही ति बुत्ते, ३.१६१), and getting depressed, on the preacher mildly pointing out to them the inconvenience that would be caused by throwing the flow of the sermon out of context, thus creating confusion into the minds of his audience. All these details seem to be not much different from what we see in Indian temples. In another place (3.132), the writer has actually mentioned Brahmanical gods—Khanda (Skanda) and Siva¹ (Śiva) who, on account of a heretic belief, remarks the author, are considered to be the 'highest'. From the details mentioned in this passage, it appears that the writer has in his mind actually the images of these gods, for he speaks of salutations to and folding of hands before them, and offerings of meal (*piṭṭhaka*) to them and smearing clean of the ground

1. Cf. UdCm. 351—'Khandadeva-Sivādi-paricaraṇaṃ;' VinCm. iii. 626—*pupphaṃ nāma...maṇḍanattṭhūya pana, Sivaliṅgādi-pūjanattṭhūya vā, kassaci dātum na vaṭṭati.*

in front of them (*paribhaṇḍa*).¹.

According to tradition recorded in the Mahāvamsa 37.215-46, Aṭṭhasālinī has been

Authorship of the ascribed to the famous Commentator, Buddhaghosa, who wrote his Aṭṭha-
Atthasālinī kathās, at least, on the four Nikāyas, Dīgha, Majjhima, Samyutta and

Anguttara. Mahāvamsa records in its account that Buddhaghosa was a Brahmin living near the Bodhi Tree where he chanced to meet a Buddhist teacher Revata, who subsequently was successful in converting Buddhaghosa to the Buddhist faith. It further states (37.225) that there Buddhaghosa, having written a short treatise (*pakaraṇa*) called Nāṇodaya, wrote Aṭṭhasālinī

तस्य ज्ञाणोदयं नाम क्त्वा पकरणं तदा ।

धम्मसंगणिया'कसि कच्छं सो अट्ठसालिनि ॥ (Mhv. 37.225)

Sāsanavamsa (p.31) confirms this statement. Saddhammasangaha (JPTS. 1890, p.53) records another tradition that Buddhaghosa after going to Ceylon rendered the Mahāpaccari-y-aṭṭhakathā from Sinhalese into Māgadhī and then composed Aṭṭhasālinī, the Commentary on Dhammasaṅgaṇi (p.56). Tradition ascribes to the same author several other commentaries such as those on the Khuddakapāṭha, Suttanipāta, Dhammapada, Vinaya and Abhidhamma.

That Aṭṭhasālinī could have been composed in India before Buddhaghosa wrote his Visuddhimagga is impossible, for, as has been pointed out by Prof. D. Kosambi in his Introduction (pp. xiv-xv) to his Devanāgarī edition of the Visuddhimagga, Aṭṭhasālinī refers to the Visuddhimagga in the very introductory stanzas (1.1.18) and numerous in the body of the text (3.339, 377, 386, 389, 392, 394, 399 etc.). Aṭṭhasālinī had in its originally conceived plan thought of excluding the topics like *kammattthāna*, *cariyā*, *abhiññā* etc. (1.1.18). While it begins to comment upon the four-fold

1. The writer, perhaps, has mentioned these details, relying upon his observations of the practices in Hindu temples of Tamilians who came in large numbers in northern Ceylon and colonised there. Many of them were devotees of Śiva. Mahāvamsa (93.9,10) refers to such, though of later days. Fightings between Tamilian and Sinhalese kings are often referred to in Mhv. See, for instance, Mhv. 21.18; 25.7,19, etc.

jhānas, it gives the same comment as in *Visuddhimagga* (4.81-88), and then the writer says, as if by way of an apology for saying what has been already said in *Visuddhimagga*:—
 सब्बकम्मट्ठानानं हि भावनाविधानं सब्बं अट्ठकथानयेन गहेत्वा त्रिसुद्धिमग्गे वित्थारितं । किं तेन तत्थ तत्थ पुन बुत्तेना त्ति न तं पुन वित्थारयाम । पालिया पन हेत्वा अनागतं अत्थं अपरिहापेत्वा निरन्तरं अनुपदवण्णनमेव करिस्साम ।

That Buddhaghosa should have been the author of *all* the *other* commentaries—as they exist to-day—asccribed to him by tradition is also impossible. For instance, we find that in the present version of the Commentary on Vinaya, i.e. *Samantapāsādikā*, which is itself quoted profusely in DCm. i.84, 133; ii.530, 567, 592, 593; iii.981, 1000, 1043; MCm. i.198, 199; iii.106; SCm. i.3, 348, ii 37, 145 and DhsCm. (3.143, 144), there have been references to *Dighanikāya-Commentary*, *Sumangalavilāsiṇī* (in i 172), *Majjhimanikāya-Commentary*, *Papañcasūdanī* (in i 172, 173; v.965) and *Dhammasaṅgaha-Commentary*, *Aṭṭhasālinī* (in i.150-151). Similarly, *Vibhaṅga-Commentary*, *Sammohavinodanī*, which is certainly later than DhsCm. (see above p. xxv) refers in one place (p.324) to *Vinaya-aṭṭhakathā*, while it is itself referred to in MCm. ii.30 (*Sammohavinodanīyā Vibhaṅgaṭṭhakathāya vutto*) and SCm. ii.45 (*Vibhaṅga-aṭṭhakathāya ceva Papanca-sūdanīyā ca*). It is obvious therefore that *Samantapāsādikā*, which existed even before the Commentaries on the *Nikāyas* or before *Aṭṭhasālinī*, must have been worked over again and again. At the time of a fresh version, in order to bring it up-to-date, interpolations were made. That there existed a smaller version or versions than the present one of the *Samantapāsādikā* can be proved by the comparison of the present text with the Chinese version of the same by Sanghabhadra made in or about 488-89 A.D. Out of the six folios of the Chinese version, a little less than four folios corresponds to the first two volumes of the PTS edition, while the rest, i.e. a little more than two folios, corresponds to the wider range of three published volumes (iii, iv, v in the PTS edition) and the unpublished text which may come to at least one more volume. Obviously, in the later volumes of the Pali text, there have been several additions which have nothing corresponding to them in the Chinese version. This is particularly found in the passages of the Pali text based

upon older Commentaries. See, for instance, PTS i. 238ff. ii.311; iii. 614,616,626-629; iv. 892ff. A passage in Samanta. pāsādikā iii.626 is interesting: पुष्पं नाम...मण्डनथाय वन, सिवाल्लिङ्गादि पूजनथाय वा, कस्सचि दातुं न वट्ठति। 'It is not proper to give, flowers for ornamentation or for the worship of Sivalinga !' In the corresponding passage in the Chinese version we fail to see such a sentence.

This little bit of digression has been made to show that the tradition, about the authorship of the Commentaries, or about the belief in the existence of their present form since their first composition, is not reliable.

Though there have been numerous places where the *Atthasālinī* shows agreement with the *Visuddhimagga*—such places have been indicated in foot-notes—there are not a few places where the interpretation in our text differs from that in the *Visuddhimagga*. And this difference is not restricted to mere interpretations but also noted in philosophical views or technicalities of Buddhist philosophy. We give below a comparative table:—

DhsCm.	Vis. or other <i>Atthakathās</i>
(1) <i>Luvidhaṇṇaṃ—jñāṇaṇ ārammaṇūpaniṃjjhāṇaṇ lakkaṇūpaniṃjjhāṇaṇ ti.</i> <i>Paccanīkajjhāpanato vā</i> is given at the end of 3.337 as an alternative explanation.	4.119— <i>Ārammaṇūpaniṃjjhānato paccanīkajjhāpanato vā jñāṇaṇ</i> . DCM. i. 219, MCM. i. 124, SCM. ii. 175, ACM. ii. 100 as well VinCM. i. 142-147 refer to Vis.; SCM. iii. 111 however agrees with our text.
(2) <i>Vedanā</i> , explained in 3.184-187; similes in 3.186.	Very brief explanation in 14. 125; no similes or illustrations as in our text.
(3) <i>Saññā</i> (3.188-89)— <i>Rasa</i> as given here is slightly different. The simile of the carpenter is expanded. The explanation given in Vis. is given here as <i>aparo nayo</i> .	14.130 includes the simile of the carpenter but it is not expanded as in our text.

- (4) *Cetanā*-(3.190-192)—Explanation of *lakkhaṇa*, *rasa* etc. is the same as in. Vis. but there is added an explanation from the *Porāṇas* and the similes of *jetthasissa* and *Mahāvaddhaki* are given in detail. 14.135; no expansion of the simile of *jetthasissa* or *mahāvaddhaki*. though they are merely referred to. No explanation from the *Porāṇas*.
- (5) *Sukha* (3. 208-210) — *Lakkhaṇa*, *rasa* etc. are different, though the same as given in Vis. are added as *aparō nayo*. The similes referred to in Vis. are expanded here. 4.100; *lakkhaṇa*, *rasa* etc. given here are given as an alternative in our text. The similes of *kantārakkhinna* - *sa vanantodakudassana* or *vanacchāyappavesa* - *udaka-paribhoga* are merely referred to.
- (6) *Cittassekaggatā* (3.211-212)—The two *lakkhaṇas* are given from *Aṭṭha-kathā*. The remark *nāṇapaccupatthāno vā* in 3.212 is not found in Vis. = *Samādhi* in 14.139. *Lakkhaṇa*, *rasa* etc. as given here are given in our text as an alternative, with the addition of one expression.
- (7) *Saddhā* (3.213-216)—Two *lakkhaṇas* are given. They are different. The similes are expanded. The explanation of Vis. is given as *aparō nayo*. 14.140. The similes of *udakappasādakamaṇi* and *oghuttaraṇa* are not expanded.
- (8-10) *Viriya* (3.218-219), *Sati* (3.221-223) and *Paññā* (3.225-228) — *Lakkhaṇas* etc. are different, though the explanation of Vis. is given as an alternative. 14.137, 142 and 143 (*amoha* which is the same as *paññā*) — The *lakkhaṇa*, *rasa* etc. as given in Vis. are accepted in our text as an alternative.
- (11-12) *Hiri* and *Ottappa* (3.234-240, 247)—Very detailed explanation is given here. The *lakkha-* 14.142; very brief explanation; *hiri* and *ottappa* are compared to *kulavadhū* and *vesiyā*; they are simply

- na is different. Their nature of being the guardian of the world (*lokapāla*) is illustrated by a passage from A.i.51
- (13) *Nāmaṃ, catubbidhaṃ* (5.112-113)—*sūmañña-nāmaṃ, guṇanāmaṃ, kittināmaṃ, opapātika-nāmaṃ*.
- (14-15) *Neva davāya, na madāya* etc. (5.136-140)
Dava is compared to *naṭa-langhakādayo*.
Mada is compared to *rājarājamahāmatta*.
- (16) To illustrate *maṇḍana* the similes used are:—*rūpūpajīvīniyo mātu-gāmā, antepurikādayo-ca*.
- (17) To illustrate *vibhūsana*, the similes used are *nibbuddhamalla-m u t-thikamalla-cetukādayo* who develop their bodies to endure blows.
- (18) *Navam ca vedanaṃ*—(5.137). No simile is used.
- (19-20) *Anavajjatā ca phāsu-vihāro ca* (5.138-139)—explained separately. In the explanation of the latter, the author has used the simile of the five kinds of Brahmins used in Vis. 1.93, while referred to as *lokapālā*.
 M.Cm.ii.313, S.Cm.iii.117, A.Cm. ii. 96 refer to Vis. for details.
- 7.54. *āvattthikaṃ, lingikaṃ, nemittikaṃ, adhiccasa-muppannaṃ*—a quite different list.
- 1.89-94.
- Dava* is compared to *gāmadārakādayo*.
Mada is compared to *mutthimallakādayo*.
 Similes used are *antepurika-vesiyādayo* who eat excellent food to make their bodies plump and comely.
- Naṭanaccakādayo* who eat excellent food to make their bodies look brighter.
- Illustrated (1.93) by similes of the five kinds of Brahmins—*āhara-hatthaka, alaṃsāṭ-aka, tatra-vatṭaka, kākamā-saka, bhuttavamitaka*.
- 1.94. Explained together. No similes are used. The explanation is given in pairs of clauses. [In all these cases (14-20), M.Cm.i.77, S.Cm.ii.105, A.Cm. ii.185 refer to Vis. for explanation].

explaining 'navam ca vedanam' etc.

- (21) The interesting simile of a *Visakantaka-vāṇija* (3.435-36) is given in our text to explain the creation of enthusiasm, in the mind of hearers, for the attainment of the Concentration on the Infinity of Consciousness. No such simile in the corresponding portion of Vis. 10.20-24.
- (22) *Kammaṭṭhānas*-Following Dhs. §203, only eight *kaṣiṇas* and thirty-eight *kammaṭṭhānas* in all are accepted (3.315, 339). We have no mention of *āloka-kaṣiṇa*, though *paricchinna-kāsa-kaṣiṇa* is referred to in 3.287. 3.105 mentions 10 *kaṣiṇas* and forty-eight *kammaṭṭhānas* in all, though Buddhaghosa elsewhere refers to thirty-eight (Vis 6.56; MCm. i.195; ii.236, 358; SCm. i.104, etc).
- (23) *Mandapaññassa cattāri anulomāni*-(3.507); (see our note 9 on this passage). The *Aṭṭha-sālini-yojanā* adds that this statement is made after *Porāṇa-Aṭṭhakathā*. This view is definitely rejected in 22.17—*Yassa cattāri anulomāni.....paṭikkhittam, tasmā nasārato pacceṭabban*.
- (24) In the explanation of *tadungappahānam* 5.22, we have at the end—*anulomena dhammatthitīyā nibbāne ca paṭilomagāhassa, gotrabhunā saṅkhāranimittassa pahānam*. This is an improvement upon Vis. 22.112 says—*anulomena saccapaṭilomagāhassa pahānam*. No statement here about *gotrabhū*, although such statements are found in SCm. ii. 253.
- 25) The views detailed in 3.503, 504, 505-06 are Identical views are detailed in 21.111-116, but the

The author of सचसंख्य refers to this passage of our Text (JPTS 1917-19 p. 23, verses 357-358).

definitely ascribed to teachers Tipiṭaka-Cūḷa-nāgattthera, Moravāpī-vāsī-Mahādattatthera, and Cūḷābhayattthera respectively. Thus our text here seems to be an improvement upon Vis. names of the advocates of these views are not mentioned. Dhammapāla's Commentary on Visuddhimagga, Paramattha-mañjūsā, ii. 856 (Burmese ed. published by Mundaya Tipitaka Press, Rangoon 1910) confirms our text.

Thus from the internal evidence supplied by the examples given above, we note that the explanation of certain terms in our text differs in several respects from that in the Visuddhimagga, or other Aṭṭhakathās that are indisputably the works of Buddhaghosa. If this text also had been the work of Buddhaghosa, there need not have been such serious differences in the interpretations or philosophical views as regards kammaṭṭhānas, or anulomacittas. Even in places where other Commentaries on the Nikāyas refer to Visuddhimagga, our author often gives, as noted above, explanations of his own. Similarly, we have noted that the explanations of Visuddhimagga have been accepted in our text as alternative interpretations. Why should a great master like Buddhaghosa give his own interpretations as alternatives? He would certainly have given his own interpretations first. Thus, for reasons given above, the tradition of Buddhaghosa being the author of our text does *not*, notwithstanding the colophon of our text, seem to us to be reliable.

It appears to us to be the work of some younger author—though not far remote from Buddhaghosācariya—from Ceylon, who relies not only upon Tipiṭaka texts but also upon Aṭṭhakathā, Mahā-Aṭṭhakathā, Āgamaṭṭhakathā, Milindapañha, Visuddhimagga, as well as Great Masters of Ceylon like Tipiṭaka-Cūḷanāgattthera, Moravāpīvāsī-Mahādattatthera and Tipiṭaka-Mahādhammarakkhitatthera. He has given us the results of his studies of the Mahā-Aṭṭhakathā or of the master-minds of Ceylon in Dvārakathā (3.92-172) and Vipākā-uddhārakathā (3.587-650) respectively. The first two of these master-minds are already referred to above (last but one para.) along with Cūḷābhayattthera. Mahāśivattthera is constantly referred to (3.481, 586; 5.140) as giving

alternative explanations, though his views are not always acceptable (3.586). Other Sinhalese theras like Maṇḍalārāma-vāsī Tissabhūtitthera (1.72) and Gāma-vāsī Sumanadevatthera (1.76) are mentioned as great exponents of Abhidhamma. Most of these names along with those of Mahānāgatimiya-Tissada-ttathera (1.27), Pingalabuddharakkhitatthera (3.165) and Dīghabhāṇaka-Abhayatthera (5.130) are often to be met with in Buddhaghosa's works. That the author belonged to the same tradition as that of Buddhaghosa is clear from the internal evidence as well as from his remarks, in the introductory stanzas, about the decisions as per tradition of the Mahāvihāravāsīs (1.1.16). The words *idhamuttamaṃ dīpaṃ* (1.1.14) make it clear that the author was writing this work in Ceylon. He mentions several kings of Ceylon, like Duṭṭhagāmaṇi-Abhaya (3.83), Coranāgarājā and Mahānāgarājā (5.130); mountains like Cetiya-pabbata (5.130) and Cittala-pabbata (4.19), villages like Vattakālaka (3.204) and Setambangaṇa (5.130), shrines like Mahācetiya (3.74, 203; 4.98) and Sinhalese theras mentioned above. All this proves his Sinhalese associations. His acquaintance with Indian life and conditions when he refers to Kelāsa (4.98), Gangā and Godhāvarī (3.274), Bhāratyuddha and Sītāharapa (3.153, 161), Āthabbapa-iddhikā (3.127), Khandha-Siva (3.132) or to Vinaya teachers in India upto the Third Council of Pāṭaliputta (1.80) seems to be merely academic or traditional, or gathered from his observation of Indians in northern Ceylon. The writer promises to satisfy his discriminating readers by adopting what was acceptable from the Āgama-aṭṭhakathās also (1.1-17). He further mentions that he is undertaking this work at the desire of a mendicant (*bhikkhu*) Buddhaghosa by name (1.1.8). Who is this Buddhaghosa? A mere namesake of the famous Buddhagosācariya¹? It is important to note that the epithet used in connection with him is mere *bhikkhu* (*bhikkhunā Buddhaghosena*) and not *Thera* or *Ācariya*.

---

1. Mrs. Rhys Davids throws out a suggestion (*A Manual of Buddhism for Advanced Students*, 1932, p. 30) that he is perhaps the famous Buddhagosācariya himself and that the author of the *Aṭṭhasālinī* is his pupil.

अट्टसालिनी

नाम

धम्मसंगणिप्पकरणट्टकथा

[नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासंबुद्धस्स ।]

(१)[१] करुणा विय सत्तेसु पञ्ञा यस्स महेसिनो ।
जेय्यधम्मेषु सञ्चेसु पवत्तिथ यथारुचि^१ ॥१॥
दयाय ताय सत्तेसु समुस्साहितमानसो ।
पाटिहीरावसानाहि वसन्तो तिदसालये ॥२॥
पारिच्छत्तकमूलमिह पण्डुकम्बलनामके ।
सिलासने सन्निसिन्नो आदिच्चो^२ व युगन्धरे ॥३॥
चक्कवाळसहस्सेहि दसहागम्म सञ्चसो ।
सन्निसिन्नेन देवानं गणेन परिवारितो ॥४॥
मातरं पमुखं कत्वा तस्सा पञ्ञाय तेजसा ।
अभिधम्मकथामगं देवानं सम्पवत्तयि ॥५॥
तस्स पादे नमस्सित्वा सम्बुद्धस्स सिरीमतो ।
सद्धम्मं च^३ स्स पूजेत्वा कत्वा सङ्गस्स च^३ ज्जलि ॥६॥
निपच्चकारस्सेतस्स कतस्स रतनत्तये ।
आनुभावेन सोसेत्वा अन्तराये असेसतो ॥७॥
त्रिसुद्धाचारसीलेन निपुणामल्लबुद्धिना ।
भिक्षुना बुद्धघोसेन सक्कच्चं अभियाचितो ॥८॥
यं देवदेवो देवानं देसेत्वान यतो पुन ।
थरस्स सारिपुत्तस्स समाचिक्खि विनायको^३ ॥९॥
अनोत्तत्तदहे कत्वा उपट्ठानं महेसिनो ।
यं च सुत्वान सो थेरो आहरित्वा महीतलं ॥१०॥

१ सी०, म०-यथारुचि । २ सि०.-पाटिहेर^० । ३ M.-सनायको.

भिक्षुनं पयिरुदाहासि^१ इति भिक्षूहि धारितो ।
 सङ्गीतिकाले सङ्गीतो वेदेहमुनिना पुन ॥११॥
 तस्स गम्भीरजाणेन^२ ओगाळ्हस्स अभिण्हसो ।
 नानानयविचित्तस्स अभिधम्मस्स आदितो ॥१२॥
 या महाकस्सपादीहि वसीहट्ठकथा पुरा ।
 सङ्गीता अनुसङ्गीता पच्छा पि च इसीहि या ॥१३॥
 आमया पन^३ थेरेन महिन्देनेधमुत्तमं ।
 या दीपं दीपवासीनं भासाय अभिसङ्गता ॥१४॥

- [2] अपनेत्वा ततो भासं तन्त्रपण्णानिवासिनं ।
 आरोपयित्वा निदोसं भासं तन्तिनयानुगं ॥१५॥
 निकायन्तरलद्धीहि असम्मिस्सं अनाकुलं ।
 महाविहारवासीनं दीपयन्तो विनिच्छयं ॥१६॥
 अत्थं पकासयिस्सामि आगमट्ठकथासु पि ।
 गहेत्तव्वं गहेत्त्वान तोसयन्तो विचक्खणे ॥१७॥
 कम्मट्ठानानि सब्बानि चरियाभिञ्ञा विपस्सना ।
 त्रिसुद्धिमगो पनिदं यस्मा सब्बं पकासितं ॥१८॥
 तस्मा तं अगहेत्त्वान^४ सकलाय पि तन्तिया ।
 पदानुक्रमतो एव करिस्सामत्थवण्णनं ॥१९॥
 इति मे भासमानस्स अभिधम्मकथं इदं ।
 अविकिखत्ता निसामेथ दुल्लभा हि अयं कथा ति ॥२०॥

१

[निदानकथा]

(२) तस्य अभिधम्मो ति^१ केन्द्रेण अभिधम्मो? धम्मातिरेकधम्मविसेसट्ठेन ।
 अतिरेकविसेसस्यदीपको हि एत्थ 'अभि'-सद्दो । "वाळ्हा मे आरुसो दुक्खा वेदना
 अभिक्कमन्ति नो^४ पटिक्कमन्ति" [ ] "अभिक्कन्तवण्णा" [सं० १.१] ति

१ सि०-पयिरुदाहासि. २ म०, सि०-^०जाणेहि. ३ सि०, सी०-पुन.
 ४ म०, सि०-अगहेत्त्वान. ५-५ म०- omits. ६ सी०, M. omit. ७-७ M.-
 omits. We fail to notice this expression in S. iv. 120, the
 reference given by Maung Tin.

आदीसु विय । तस्मा यथा समुत्सितेसु बहूसु छत्तेसु च धजेसु च यं अतिरेकप-
माणं विसेसवण्णसण्ठानं च छत्तं, तं 'अतिच्छत्तं'ति वुच्चति, यो अतिरेकपमाणो
नानाविरागवण्णविसेससम्पन्नो च धजो सो 'अतिधजो'ति वुच्चति, यथा च एकतो
सन्निपतितेसु बहूसु राजकुमारेसु च देवेसु च यो जाति-भोग-यस-इस्सरियादिसम्प-
त्तीहि अतिरेकतरो चेव विसेसवन्तरो च राजकुमारो सो 'अतिराजकुमारो'ति वुच्चति,
यो आयु-वण्ण-इस्सरिय-सम्पत्तिआदीहि अतिरेकतरो चेव विसेसवन्तरो च देवो सो
'अतिदेवो'ति वुच्चति, तथारूपो ब्रह्मा पि 'अतिब्रह्मा' ति वुच्चति, एवमेव अयं
पि धम्मो धम्मातिरेक-धम्मविसेसट्ठेन 'अभिधम्मो' ति वुच्चति ।

(३) सुत्तन्तं हि पत्वा पञ्चस्वन्धा एकदेसेनेव विमत्ता, न निष्पदेसेन; अभि-
धम्मं पत्वा पनं सुत्तन्तमाजनिय-अभिधम्ममाजनिय-पञ्चापुच्छकनयानं वसेन निष्प-
देसतो विमत्ता । तथा द्वादसायतनानि, अट्ठारस धातुयो, चत्तारि सच्चानि, वावीसति-
न्द्रियानि, द्वादसर्पादिको पच्चयाकारो । [३] केवलं हि इन्द्रियविमङ्गे [वि० १२२...]
सुत्तन्तमाजनियं नत्थि, पच्चयाकारे [वि० १३५...] च पञ्हापुच्छकं नत्थि । सुत्तन्तं
च पत्वा चत्तारो सतिपट्ठाना एकदेसेनेव विमत्ता, न निष्पदेसेन; अभिधम्मं पत्वा
पन तिण्णं पि नयानं वसेन निष्पदेसतो विमत्ता । तथा चत्तारो सम्मपधानां,
चत्तारो इद्धिपादा, सत्त वोज्झङ्गा, अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो, चत्तारि ज्ञानानि,
चतस्सो अप्पमञ्ज्या, पञ्च सिक्खापदानि, चतस्सो पटिसम्मिदा तिण्णं पि नयानं
वसेन निष्पदेसतो विमत्ता । केवलं हि एत्थ सिक्खापदविमङ्गे [वि० २८५...]
सुत्तन्तमाजनियं नत्थि । सुत्तन्तं हि पत्वा पनं जाणं एकदेसेनेव विमत्तं न निष्प-
देसेन; तथा किलेसा । अभिधम्मं पत्वा पन "एकविधेन आणवत्थुं" ति [वि०
३०६...] आदिना नयेन मातिकं ठपेत्वा निष्पदेसतो विमत्तं । तथा एकेकतो
पट्ठाय अनेकेहि नयेहि किलेसा विमत्ता । सुत्तन्तं पत्वा च पनं भुम्मन्तरपरिच्छेदो
एकदेसेनेव विमत्तो, न निष्पदेसेन; अभिधम्मं पत्वा पनं तिण्णं पि नयानं वसेन
मुम्मन्तरपरिच्छेदो निष्पदेसतो विमत्तो । एवं धम्मातिरेक-धम्मविसेसट्ठेन अभि-
धम्मो ति वेदितव्वो ।

(४) पकरणपरिच्छेदतो पनेस धम्मसंगणि-विमंग-धातुकथा-पुगलपञ्चासि-

१ सि०, M.—omit. २ सि०—विसेसवण्ण°. ३ M.—अभि°. ४ M.—
omits. ५ M.—पत्वान. ६ सी०, M.—पञ्च°. ७ सि०—द्वादसङ्गदीपको.
८ सि०, M.—omit. ९ सि०—हि. १०-१० सी०, M.—चत्तारि सम्मपधानानि.
११ सि०—सेवोज्झङ्गा. १२ M.—omits. १३ M.—अप्पमञ्जा. १४-१४ म०, सी०—
omit. १५ M., सी०, म०—omit. १६ M., सी०, म०—च. १७ सि०—"आणवत्थुं".
१८ सी०—एकतो. M.—एकतो. १९ सी०, म०, M.—omit. २० सी०, म०,
M.—omit. २१-२१ सी०, M.—पन पत्वा. २२-२२ सि०, M.—च पञ्चतो.

कथावत्थु-यमक-पट्टानानं सत्तन्नं पकरणानं वसेन ठितो^१ । अयमेत्थ आचरियानं समानकथा ।

(५) वितण्डवादी पनाह—‘कथावत्थु कस्मा गहितं ? ननु सम्भासम्बुद्धस्स परिनिब्बानतो अट्टारसवस्साधिकानि द्वे वस्ससतानि अतिककमित्वा मोग्गाल्लिपुत्त-
तिस्सत्थेरेन एतं ठपितं ? तस्मा सावकमासितत्ता छड्ढेय नं’ति । ‘किं पन छप्पकर-
णानि अभिधम्मो’ति ? ‘एवं न वदामी’ति । ‘अथ किं वैदेसी’ति । ‘सत्तप्पकर-
णानी’ति । ‘कतरं गहेत्वा सत्तं करोसी’ति ? ‘महाधम्महृदये नाम अत्थि, एतेन
सह सत्ता’ति । ‘महाधम्महृदये अपुब्बं नत्थि, कतिपया वै पञ्चवारा अवसेसा,
कथावत्थुना सद्धिं सत्ता’ति । ‘नो कथावत्थुना, [४]महाधातुकथा नाम अत्थि,
ताय सद्धिं सत्ता’ति । ‘महाधातुकथायं अपुब्बं नत्थि, अप्पमत्तिक्कां व तन्ति अव-
सेसा । कथावत्थुना व सद्धिं सत्ता’ति ।

(६) सम्भासम्बुद्धो हि सत्तप्पकरणानि देसेन्तो कथावत्थुं पत्वा यो एसा
पुग्गलवादे ताव चतुसु पञ्हेसु द्विन्नं पञ्चकानं वसेन अट्ठमुखवादयुत्ति तं आदिं
क्त्वा सब्बकथामग्गेसु असम्पुण्णमाणवारमत्ताय पालिया मातिकं ठपेसि । सा पनेसा
तन्ति “पुग्गलो उपलब्धमि सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । आमन्ता । यो सच्छिकत्थो पर-
मत्थो ततो सो पुग्गलो उपलब्धमि सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । न हेवं वत्तव्वे । आज्ञा-
नाहि निग्गहं । ... पे० ... पुग्गलो नूपलब्धमि सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । आमन्ता ।
यो सच्छिकत्थो परमत्थो ततो सो पुग्गलो नूपलब्धमि सच्छिकत्थपरमत्थेना ति । न
हेवं वत्तव्वे । आज्ञानाहि निग्गहं ... पे० ... । सब्बत्थ पुग्गलो नूपलब्धमि,
सब्बदा पुग्गलो उपलब्धमि सब्बदा पुग्गलो नूपलब्धमि, सब्बेसु पुग्गलो उपलब्धमि
सब्बेसु पुग्गलो नूपलब्धमि सच्छिकत्थपरमत्थेना”ति एवं पठमं वादं निस्साय पठमं
निग्गहं, दुतियं निस्साय दुतियं निग्गहं ... पे० ... अट्ठमं निस्साय अट्ठमं निग्गहं
दस्सेन्तेन सत्थारा ठपिता । इमिना नयेन सब्बत्थ मातिकाठपनं वेदितव्वं ।

(७) तं पनेतं मातिकं ठपेन्तो इदं दिस्सै^२ ठपेसि—मम परिनिब्बानतो अट्टा-
रसवस्साधिकानं द्विन्नं वस्ससतानं मत्थके मोग्गाल्लिपुत्ततिस्सत्थेरो नाम भिक्खुं भिक्खु-

१ सि० adds after this पि. २ M.—कथावत्थुं. ३ सि०—वदासि. ४ सि०—
सत्तमं. ५ ‘In the Great Commentary’ [Maung Tin]. ६ सि०—च.
७ सि०—पञ्चवारा. ८ ‘A book compiled in Ceylon’ [Maung Tin].
Also see Mal. under धातुकथा. ९ सि०, सी०, M. insert before this
महाधम्महृदये ताव कतिपया व पञ्चवारा अवसेसा. १० सि०—अप्पमत्तका. ११ सि०—
याव. १२ Cf. क० १-११; KA.15. १३ सि०—आदिकं. १४ सि०—M.—
omit. १५ क० १.१-११. १६ सि०—adds व. १७-१७ M.—अट्टारसाधिकानं
परिनिब्बानतो. १८ सि०—omits.

सहस्रमज्जे निसिन्नो सकवादे पञ्च सुत्तसतानि परवादे पञ्चा ति सुत्तसहस्रं समो-
धानेत्वा दीधानिकायप्यमाणं कथावत्युपकरणं भाजेस्सती ति । मोग्गल्लिपुत्तित्स्स-
त्थेरो पि ईदं पकरणं देसेन्तो न अत्तनो आणेन देसेति, स्त्थारा पर्नं दिन्नयेन
ठपितमातिकाय देसेसि । इति स्त्थारा दिन्नयेन ठपितमातिकाय देसितत्ता सकलं
पेतं पकरणं बुद्धभासितमेवै नामं जातं ।

(८) यथा किं ? यथा मधु-[5]-पिण्डकसुत्तन्तादीनि । मधुपिण्डकसुत्तस्मि
हि भगवा “यतो निदानं भिक्खु परिसं पपञ्चसञ्जासंखा समुदाचरन्ति, एत्थ चे
नत्थि अभिनिन्दितव्यं अभिवदितव्यं अज्झोसितव्यं, एसेवन्तो रागानुसयानं” [म०
१.१०९] ति मातिकं ठपेत्वा उट्ठायासना विहारं पाविसि । धम्मपटिग्गाहका
भिक्खू महाकच्चानत्थेरं उपसङ्कमित्वा दसवलेन ठपितमातिकाय अत्थं पुच्छिसु ।
थेरो पुच्छितमत्तकेनेवै अकथेत्वा दसवल्स्स अपचिदिदस्सनत्थं “सेय्यथा पि आवुसो
पुरिसो सारत्थिको सारगवेसी” [म० १.१११] ति सारोपमं आहरित्वा सारत्त्वो
विय भगवा साखापलाससदिसा सायका, “सो हावुसो भगवा जानं जानाति, परसं
पस्सति चक्खुभूतो जाणभूतो धम्मभूतो ब्रह्मभूतो वत्ता पवत्ता अत्थस्स निज्जेता
अमत्तस्स दाता धम्मसामी तथागतो” [म० १.१११] ति स्त्थारं थोमेत्वा पुनपुनं
थेरेहि याचितो स्त्थारा ठपितमातिकाय अत्थं विभाजित्वा “आकङ्खमाना चं पन
तुम्हे आयस्मन्तो भगवन्तं येव उपसङ्कमित्वा एतमत्थं पुच्छेय्याथ” [म० १.११३];
सचे सब्वञ्जुतजाणेन सद्धिं संसन्दिद्यमानं समेति” गण्हेय्याथ, नो चे मा गण्हिथी”
ति इमिना अधिप्पायेन “यथा वो” भगवा व्याकरोति तथा तं धारेय्याथा”
[म० १.११३] ति क्त्वा उय्योजेसि । ते स्त्थारं उपसङ्कमित्वा पुच्छिसु । स्त्थारा
दुक्कथितं कच्चानेनो ति अवत्वा सुवण्णालिङ्गं उस्सापेन्तो विय गीयं उपनामेत्वा
सुपुण्डितसत्तपत्तैस्सिरिकं विय महामुखं पूरेन्तो ब्रह्मस्सरं निच्छारेत्वा साधु साधू ति
थेरस्स साधुकारं दत्त्वा “पण्डितो भिक्खवे महाकच्चानो”, महापज्जो भिक्खवे

१ सि०, म०, M.— इमं. २ M.— omits. ३ सि०— चेत्तं. ४ M.— omits
एव नाम. ५ सि०— पुच्छितमत्तकेनेव. ६ सि०— puts this after तुम्हे. ७ सि०—
inserts तं after this. ८ सि०— गण्हय. ९ सि०— adds च after this.
१० M.— नो. ११ सि० inserts after this एतमत्थं. १२ सि०— दुक्कथितं.
१३ सि०— कचायनेन. १४ सि०, PTS. सुवण्णालिङ्गं. मूलटोका— सुवण्णमयं आलिङ्गं,
सुद्धकमुदिङ्गं । म०— सुवण्णालिङ्गं; See later (१.७१) where most of the
authorities read सुवण्णालिङ्गं. अट्टसालिनीयोजना also says: सुवण्णेन पक्तं
आलिङ्गं. Also Cf. Jā. V.156 सुवण्णालिङ्गतलसन्निभा गीवा । मधुसारत्थं दोपनी [p.
52] adds:—सुद्धकमुदिङ्गं नाम मज्जे संखितं, उभतो वित्थतं । १५ M.— सत्तपक्कं.
१६ सि०— महाकचायनो.

महाकचानो, मं चे पि तुम्हे भिक्खवे एतमत्थं पाटिपुच्छेय्याथ, अहं पि तं एवमेव व्याकरोय्यं यथा तं महाकचानेन व्याकृतं”[म० १.११४]ति आह । एवं सत्थारा अनुमोदितकालतो पट्ठाय पन सकलं सुत्तन्तं बुद्धमासितं नाम जातं । आनन्दत्थे-रादीहि वित्थारितसुत्तन्तेसु^१ पि एसेव नयो ।

(९) एवमेव सम्भासम्बुद्धो सत्तप्पकरणानि देसेन्तो कथावत्थुं पत्वा वुत्तनयेन मातिकं ठपेसि । [६] ठपेन्तो च इदमद्दस-मम परिनिब्बानतो अट्टारसवस्साधिकानं द्विचं वस्ससतानं मत्थके मोग्गाल्लिपुत्ततिस्सत्थेरो नाम भिक्खु भिक्खुसहस्समज्जे निसिन्नो सकवादे पञ्च सुत्तसतानि परवादे पञ्चा ति सुत्तसहस्सं समोधानेत्वा दीध-निकायप्पमाणं कथावत्थुप्पकरणं भाजेस्सती ति । मोग्गाल्लिपुत्ततिस्सत्थेरो पि इमं पकरणं देसेन्तो न अत्तनो आणेन देसेसि, सत्थारा पन दिन्ननयेन ठपितमातिकाय देसेसि । इति सत्थारा दिन्ननयेन ठपितमातिकाय देसितत्ता सकलमेतं पकरणं बुद्ध-मासितं एव जातं । एवं कथावत्थुना सद्धिं सत्तप्पकरणानि अभिधम्मो नाम ।

(१०) तत्थ धम्मसङ्गणिप्पकरणे चतस्सो विमत्तियो — चित्तविमत्ति रूप-विमत्ति निक्खेपरांसि अत्थुद्धारो ति ।

(११) तत्थ कामावचरकुसलतो अट्ठ, अकुसलतो द्वादस, कुसलविपाकतो सोलस, अकुसलविपाकतो सत्त, किरियतो एकादस; रूपावचरकुसलतो पञ्च, विपा-कतो पञ्च, किरियतो पञ्च; अरूपावचरकुसलतो चत्तारि, विपाकतो चत्तारि, किरियतो चत्तारि; लोकुत्तरकुसलतो चत्तारि, विपाकतो चत्तारी ति एकूननवुति चित्तानि चित्त-विमत्ति नाम । चित्तुप्पादकण्डं ति पि एतस्सेव नामं । तं वाचनामग्गतो अतिरेक-छमाणवारं, वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तरं एकविधेन दुविधेना ति आदिना नयेन मातिकं ठपेत्वा वित्थारेन विमज्जित्वा दस्सित्ता रूपविमत्ति नाम । रूपकण्डं ति पि एतस्सेव नामं । तं वाचनामग्गतो अतिरेकद्वेमाणवारं । वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तरं मूलतो खन्धतो द्वारतो भूमितो अत्थतो धम्मतो नामतो लिङ्गतो ति एवं मूलादीहि निक्खिपित्वा देसितो निक्खेपरांसि नाम ।

मूलतो खन्धतो चापि द्वारतो चापि भूमितो ।

अत्थतो धम्मतो चापि नामतो चापि लिङ्गतो ।

निक्खिपित्वा देसितत्ता निक्खेपो ति पवुचति ॥

निक्खेपकण्डं ति पि तस्सेव नामं । तं वाचनामग्गतो तिमत्तमाणवारं । वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

१ सि०- सुत्तन्तेस्वपि. २ सि० inserts नाम after this. ३ §§1-582.
४ §§583-980. ५ §§981-1367u. ६ §§1368-1599. ७ सि०- विम-
ज्जिता. ८ सी०- द्वि°. ९ सि०- एतस्स. १० सि०- omits.

तदनन्तरं पन तेपिटकस्स बुद्धवचनस्स अत्थुद्वारभूतं याव स-रणदुका नि-
विस्वत्तं अट्ठकथाकण्डं नाम । [7] यतो महापकरणिया भिक्खू महापकरणे गणनचारं^१
असल्लक्खेन्ता गणनचारं^२ समानेन्ति । तं वाचनामग्गतो द्विमत्तमाणवारं । वित्थारिय-
मानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

इति सकलं पि^३ धम्मसङ्गणिककरणं^४ वाचनामग्गतो अतिरेकतेरसमत्त-
माणवारं । वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति । एवमेतं—

चित्तविमत्ति रूपं च निक्खेपो अत्थजोतना ।

गम्भीरं निपुणं टानं^५ तं पि बुद्धेन देसितं ॥

(१२) तदनन्तरं विमङ्गलकरणं नाम । तं खन्धविमङ्गो आयतनविमङ्गो
धातुविमङ्गो सच्चविमङ्गो इन्द्रियविमङ्गो पच्चयाकारविमङ्गो सतिपट्टानविमङ्गो
सम्मपधानविमङ्गो इन्द्रिपादविमङ्गो बोद्धविमङ्गो मग्गविमङ्गो ज्ञानविमङ्गो
अप्पमञ्जाविमङ्गो सिक्खापदविमङ्गो पटिसंभिदाविमङ्गो जाणविमङ्गो खुद्दकवत्थु-
विमङ्गो धम्महृदयविमङ्गो ति अट्ठारसविधेन विमत्तं ।

तत्थ खन्धविमङ्गो सुत्तन्तभाजनिय-अभिधम्मभाजनिय-पञ्हापुच्छकानं वसेन
तिधा विमत्तो । सो वाचनामग्गतो पञ्चमत्तमाणवारो, वित्थारियमानो पन अनन्तो
अपरिमाणो होति । ततो परं आयतनविमङ्गादयो पि तेहेव तीहि नयेहि विमत्ता ।
तेसु आयतनविमङ्गो वाचनामग्गतो अतिरेकमाणवारो, धातुविमङ्गो द्विमत्तमाणवारो ।
तथा सच्चविमङ्गो । इन्द्रियविमङ्गे सुत्तन्तभाजनियं नत्थि; वाचनामग्गतो पनेस
अतिरेकमाणवारमत्तो । पच्चयाकारविमङ्गो छमत्तमाणवारो, पञ्हापुच्छनकं पनेत्थ
नत्थि । सतिपट्टानविमङ्गो अतिरेकमाणवारमत्तो; तथा सम्मपधान-इन्द्रिपाद-
बोद्धविमङ्ग-मग्गविमङ्गा । ज्ञानविमङ्गो द्विमाणवारमत्तो, अप्पमञ्जाविमङ्गो अतिरेक-
माणवारमत्तो । सिक्खापदविमङ्गे पि सुत्तन्तभाजनियं नत्थि; वाचनामग्गतो पनेस
अतिरेकमाणवारमत्तो; [8] तथा पटिसंभिदाविमङ्गो । जाणविमङ्गो दसविधेन
विमत्तो; वाचनामग्गतो पनेस तिमत्तमाणवारो । खुद्दकवत्थुविमङ्गो पि दसविधेन
विमत्तो; वाचनामग्गतो पनेस तिमत्तमाणवारो । धम्महृदयविमङ्गो तिविधेन विमत्तो;
वाचनामग्गतो पनेस अतिरेकद्विमाणवारमत्तो । सब्बे पि वित्थारियमाना अनन्ता
अपरिमाणा होन्ति । एवमेतं विमङ्गलकरणं नाम वाचनामग्गतो पञ्चतिसमत्तमाणवारं;
वित्थारतो^६ वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१३) तदनन्तरं धातुकथापकरणं नाम । तं (१) संगहो असङ्गहो,
(२) सङ्गहितेन असङ्गहितं, (३) असङ्गहितेन सङ्गहितं, (४) सङ्गहितेन सङ्गहितं,

१ सी०- M.-गणनवारं. २ सि०- M.- गणनं. ३ सि०- omits. ४ सि०-
puts a stop and begins the next sentence with तं. ५ सी०- जाणं.
६ M.- जाणवत्थुं. ७ सि० - वित्थारियमानं.

(५) असङ्गहितेन असङ्गहितं; (६) सम्पयोगो विष्पयोगो, (७) सम्पयुत्तेन विष्पयुत्तं, (८) विष्पयुत्तेन सम्पयुत्तं, (९) सम्पयुत्तेन सम्पयुत्तं, (१०) विष्पयुत्तेन विष्पयुत्तं; (११) सङ्गहितेन सम्पयुत्तं विष्पयुत्तं; (१२) सम्पयुत्तेन सङ्गहितं असङ्गहितं, (१३) असङ्गहितेन सम्पयुत्तं विष्पयुत्तं, (१४) विष्पयुत्तेन सङ्गहितं असङ्गहितं [धातु० १] ति चुद्दसविधेन विभक्तं । तं वाचनामगगतो अतिरेकछभाणवारमत्तं, विथारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१४) तदनन्तरं पुग्गलपञ्जत्ति नाम । सा “खन्धपञ्जत्ति आयतनपञ्जत्ति धातुपञ्जत्ति सच्चपञ्जत्ति इन्द्रियपञ्जत्ति पुग्गलपञ्जत्ती” [पु० १] ति छब्बिधेन विभक्ता । सा वाचनामगगतो अतिरेकपञ्चभाणवारा; विथारियमाना पन अनन्ता अपरिमाणा व^१ होति ।

(१५) तदनन्तरं कथावत्थुप्पकरणं नाम । तं सकवादे पञ्च सुत्तसतानि परवादे पञ्चा ति सुत्तसहस्रं समोधनेत्वा विभक्तं । तं वाचनामगगतो इदानीं पोत्थके^२ लिखितं अगहेत्वा सङ्गीतिआरोपितनयेन दीघनिकायप्पमाणं, विथारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१६) तदनन्तरं यमकं नाम । तं मूलयमकं खन्धयमकं आयतनयमकं धातुयमकं सच्चयमकं सङ्खारयमकं अनुसर्ययमकं चित्तयमकं धम्मयमकं इन्द्रिययमकं ति दसविधेन विभक्तं । [९] तं वाचनामगगतो वीसभाणवारमत्तं, विथारतो अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१७) तदनन्तरं महापकरणं नाम । पट्टानं ति पि तस्सेव नाम । तं (१) हेतुपच्चयो (२) आरम्माणपच्चयो (३) अधिपतिपच्चयो (४) अनन्तरपच्चयो (५) समनन्तरपच्चयो (६) सहजातपच्चयो (७) अञ्जमञ्जपच्चयो (८) निस्सयपच्चयो (९) उपनिस्सयपच्चयो (१०) पुरेजातपच्चयो (११) पञ्छाजातपच्चयो (१२) आसेवनपच्चयो (१३) कम्मपच्चयो (१४) विपाकपच्चयो (१५) आहारपच्चयो (१६) इन्द्रियपच्चयो (१७) ज्ञानपच्चयो (१८) मग्गपच्चयो (१९) सम्पयुत्तपच्चयो (२०) विष्पयुत्तपच्चयो (२१) अत्थिपच्चयो (२२) नत्थिपच्चयो (२३) विगतपच्चयो (२४) अविगतपच्चयो ति । पच्चयवसेन ताव चतुवीसतिविधेन विभक्तं ।

(१८) इमस्मिं पन ठाने पट्टानं समानेतव्वं । कुसलत्तिकादयो हि द्वावीसैतितिका, हेतुधम्मा न हेतुधम्मा...पे०...सरणा धम्मा अ-रणां धम्मा, इमे सतं दुक्का । अपरे पि^३ विज्जाभागिनो धम्मा अविज्जाभागिनो धम्मा...पे०...खये

१ सि०- चेव. २ सि०- कोट्टके. ३ सि० adds पकरणं. ४ सि०- अनुस्सव^०. ५ सि०- वीसति^०, M.-वीसं. ६ सि०- बावीसति^०. ७ सि०, M.- असरणा. ८ सि०- सतदुक्का; See मा० १-१२२. ९ ति०- adds दुक्का.

आणं, अनुप्यादे आणं ति द्वाचत्तालीस सुत्तन्तिकदुका नाम । तेषु द्वावीसति तिका सतं दुका ति अयं आहच्च भासिता जिनवचनभूता सव्वञ्जुबुद्धेन देसिता सत्तन्नं पकरणानं मातिका नाम ।

अथापरे द्वाचत्तालीस सुत्तन्तिकदुका कुतोपमवा केन ठपिता केन देसिता ति ? धम्मसेनापति-सारिपुत्तथेरप्पमवा, तेन ठपिता, तेन देसिता ति । इमे ठेपन्तो पन थेरो न सामुक्कंसिकेन अत्तनो आणेन ठपेसि । एकुत्तरियं पन एकनिपार्त-दुकनिपात-सङ्गीति-दसुत्तरसुत्तन्तेहि समोधनेत्वा आमिधम्मिकथेरानं सुत्तन्तं पत्वा अकिलमनत्थं ठपिता । ते पनेते एकस्मिं निवस्वेपकण्डे येव मत्थकं पापेत्वा विमत्ता । सेसट्टानेषु वाय स-रणदुका अभिधम्मो विमत्तो ।

(१९) सम्मासम्बुद्धेन हि अनुलोमपट्टाने द्वावीसतितिके^१ निस्साय तिकपट्टानं नाम निद्विट्^२ । सतं दुके निस्साय दुकपट्टानं नाम निद्विट्^२ । ततो परं द्वावीसतितिके गहेत्वा दुकसते पक्खिपित्वा दुकतिकपट्टानं नाम दस्सितं^३ । ततो दुकसतं गहेत्वा द्वावीसतिया तिकेसु पक्खिपित्वा तिकदुकपट्टानं नाम दस्सितं^३ । [10] तिके पन तिकेसु येव पक्खिपित्वा तिकतिकपट्टानं नाम दस्सितं^३ । दुके च दुकेसु येव पक्खिपित्वा दुकदुकपट्टानं नाम दस्सितं^३ । एवं—

तिकं च पट्टानवरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चेव तिकं दुकं च ।

तिकं तिकं चेव दुकं दुकं च । छ अनुलोमग्धि नया सुगम्भीरं^४ ति ।

(२०) पच्चनीयपट्टाने पि द्वावीसतितिके निस्साय तिकपट्टानं नाम । दुकसतं निस्साय दुकपट्टानं नाम । द्वावीसतितिके दुकसतेसु पक्खिपित्वा दुकतिकपट्टानं नाम । दुकसतं द्वावीसतिया तिकेसु पक्खिपित्वा तिकदुकपट्टानं नाम । तिके तिकेसु येव पक्खिपित्वा तिकतिकपट्टानं नाम, दुके दुकेसु पक्खिपित्वा दुकदुकपट्टानं नामा ति पच्चनीये पि छहि नयेहि पट्टानं निद्विट्^२ । तेन वुत्तं—

तिकं च पट्टानवरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चेव तिकं दुकं च ।

तिकं तिकं चेव दुकं दुकं च । छ पच्चनीयग्धि^५ नया सुगम्भीरं^४ ति ॥

(२१) ततो परं अनुलोमपच्चनीये पि एतेनेव उपायेन छ नया दस्सिता । तेनाह—

तिकं च पट्टानवरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चेव तिकं दुकं च ।

१ मा०-1-122. २ सि०-सव्वञ्जुतजाणबुद्धेन. ३ सि०, M-omit सुत्तन्तिक.
४ सि०-एकनिपातादि. ५ सि०-अभिधम्मिक. ६ सि०-अकिलमत्थं. ७ M. only
reads ठपितं; all others read ठपिता. ८ सि०-तेन. ९ तिकपट्टान-अट्टकथा. ८-९
१० धम्मसंगणि 1-22 of मातिका. ११ धम्मसंगणि 23-122. मा० १२ सि०-निद्विट्,
१३ सि०-दस्सेति. १४ सि०-पन. १५ See तिकपट्टान ii.71. १६ All texts read
so. १७ सि०, M.-पच्चनीयानुलोमग्धि. १८ See तिकपट्टान ii.71 (last two lines).

तिकं तिकं चैव दुकं दुकं च । छ अनुलोमपच्चनीयमिह नया सुगम्भीरो ति ॥

(२२) तदनन्तरं पच्चनीयानुलोमे पि^१ एतेहेव छहि नयेहि निदिट्ठं । तेनाह—
तिकं च पट्टानवरं दुकुत्तमं । दुकं तिकं चैव तिकं दुकं च ।

तिकं तिकं चैव दुकं दुकं च । छ पच्चनीयानुलोममिह नया सुगम्भीरो ति ॥

(२३) एवं अनुलोमे छ पट्टानानि, पटिलोमे छ, अनुलोमपच्चनीये छ, पच्चनीयानु-
लोमे छ पट्टानानी ति इदं चतुर्वीसति-समन्तपट्टान-समोधानं पट्टानं महापकरणं^२ नाम ।

(२४) इदानि इमस्स अभिधम्मस्स गम्भीरभावविजाननत्थं चत्तारो सागरा
वेदितव्वा— संसारसागरो, जलसागरो, नयसागरो, जाणसागरो ति ।

(२५) तत्थ संसारसागरो नाम—

खन्धानं च पटिपाटि धातु-आयतनानं^३ च ।

अब्बोच्छिन्नं वत्तमाना संसारो ति पुवुच्चती ति ॥

एवं वुत्तं संसारवट्ठं । स्वायं यस्मा इमेसं सत्तानं उप्पत्तिया पुरिमकोटि न पञ्चायति
एत्तकानं हि वस्ससतानं वा [11] वस्ससहस्सानं वा वस्ससतसहस्सानं वा, कप्प-
सतानं वा कप्पसहस्सानं वा कप्पसतसहस्सानं वा मत्थके सत्ता उप्पन्ना, ततो पुब्बे
नाहेसुं ति वा, असुकस्स नार्म रज्जो काले उप्पन्ना, असुकस्सं बुद्धस्स काले उप्पन्ना
ततो पुब्बे नाहेसुं ति वा, अयं परिच्छेदो नत्थि; “पुरिमा भिक्खवे कोटि न
पञ्चायति अविज्जाय, इतो पुब्बे अविज्जा नाहोसि अथ पच्छा संभवी” [अं०
५.११३] ति इमिना पन नयेन अयं संसारसागरो नाम अनमतग्गो वं^४ ।

(२६) महासमुदो पन जलसागरो नामा ति वेदितव्वा । सो चतुरासीति-
योजनसहस्सगम्भीरो । तत्थ उदकस्स आळ्हकसतेहि वा आळ्हकसहस्सेहि वा
आळ्हकसतसहस्सेहि वा पमाणं^५ नाम नत्थि । अथ खो असंखेय्यो अप्पमेय्यो
महाउदकखन्धो त्वेव संखं गच्छति । अयं जलसागरो नाम ।

(२७) कतमो नयसागरो ? तेपिटकं बुद्धवचनं । द्वे पि हि^६ तन्तियो पच्च-
वेक्खन्तानं सद्वासम्पन्नानं पसादबहुलानं जाणुत्तरानं कुलपुत्तानं अनन्तं पीतिसोम-
नस्सं उप्पज्जति । कतरौ द्वे^७ ? विनयं च अभिधम्मं च । विनयधरानं भिक्खुनं
विनयतन्ति पच्चवेक्खन्तानं दोसानुरूपं सिक्खापदपञ्चापनं नाम— इमस्मिं दोसे
इमस्मिं वीतिककमे इदं नाम होती ति सिक्खापदपञ्चापनं— अज्जेसं अविसयो,

१ See तिकपट्टान ii.72. २ सि०, M.— पन्नानायानुलोममिह. ३ सि०—
wrongly reads अनुलोमपच्चनीयमिह. ४ See तिकपट्टान ii.73 ५ सि०—
समन्तपट्टानस्स समोधानपट्टानं महापकरणं. ६ सी०— M.— धातु-आयतनानि. ७ सि०
adds संसारसागरो नाम. ८ सि० omits. ९ M. adds नाम after this.
१० सि०—च. ११ M.— परिमाणं. १२ सि०— omits; M. द्वे हि. १३ सी०, म०—
कतमा. १४ सि० adds पि after this. १५ M.— omits the first member.

बुद्धानमेव विसयो ति । उत्तरिमनुस्सधम्मपेय्यालं^१ पच्चवेक्खन्तानं नीलपेय्यालं^२ पच्च-
वेक्खन्तानं सञ्चरित्तेपेय्यालं^३ पच्चवेक्खन्तानं अनन्तं^४ पीतिसोमनस्सं उप्पज्जति ।
आभिधम्मिकाभिकखून् पि खन्धन्तरं पि आयतनन्तरं पि धात्वन्तरं पि इन्द्रियन्तरं
बल-ब्रोज्झङ्ग-कम्म-विपाकन्तरं रूपारूपपरिच्छेदं सण्ह-सुखुमधम्मं गगनतले तारक-
रूपानि गणन्तो^५ विद्य रूपारूपधम्मे पब्बं पब्बं कोट्टासं कोट्टासं कत्वा विमज्जन्तो^६
दस्सेसि वत नो सत्था ति अभिधम्मतन्ति पच्चवेक्खन्तानं अनन्तं पीतिसोमनस्सं
उप्पज्जति ।

एवं उप्पत्तिया पनस्स इदं वत्थुं^७ पि वेदितव्वं—महानाग-तिमिर्थ-तिस्सदत्त-
त्थेरो [12] किर नाम महाव्रोधिं वन्दिस्सामी ति परतीरं गच्छन्तो नावाय उपरितले
निसिन्नो महासमुद्दं ओलोकैसि । अथ'स्स तस्मिं समये नेव परतीरं पञ्जायित्थ, न
ओरिमतीरं, ऊमिवेगप्पमेद-समुग्गत-जलचुण्ण-परिकिण्णो पर्नं^८ पसारित-रजतपट-सुमन-
पुफसन्थरसदिसो महासमुद्दो वं^९ पञ्जायित्थ । सो किं नु खो महासमुद्दस्स ऊमिवेगो
बलवा उदाहु चतुवीसतिप्पमेदे समन्तपट्टानि नयमुखं बलवं ति चिन्तोसि । अथ'स्स
महासमुद्दे परिच्छेदो पञ्जायति—अयं हि हेट्ठा पठविया परिच्छिन्नो, उपरि आकासेन,
एकतो चक्रवाळपव्वतेन, एकतो वेलन्तेन परिच्छिन्नो; समन्तपट्टानस्स पन परिच्छेदो
न पञ्जायती ति सण्हसुखुमधम्मं पच्चवेक्खन्तस्स बलवपीति उप्पन्ना । सो पीतिं
विकखंमेत्वा विपरस्सनं वट्ठेत्वा यथानिसिन्नो वं^{१०} सब्बकिलेसे खेपेत्वा अग्गफले अरहत्ते
पटिट्ठाय उदानं उदानेसि—

अत्थेव गम्भीरगतं सुदुब्बुधं । सयं अभिञ्जाय सहेतुसम्भवं ।

यथानुपुव्वं निखिलेन देसितं । महेसिना रूपगतं व परसती ति ॥

अयं नयसागरो नाम ।

(२८) कतमो जाणसागरो ? सब्बञ्जुतजाणं जाणसागरो नाम । अयं
संसारसागरो नाम, अयं जलसागरो नाम, अयं नयसागरो नामा ति हि^{११} तं अञ्जेन
न सक्का जानितुं, सब्बञ्जुतजाणेनेव सक्का जानितुं ति सब्बञ्जुतजाणं जाण-
सागरो नाम ।

(२९) इमेसु चतूसु सागरेसु इमस्मिं ठाने नयसागरो अधिपेतो । इमं हि
सब्बञ्जु बुद्धा व पटिविज्झन्ति । अयं पि भगवा बोधिमूले निसिन्नो 'इमं पटिविज्झित्वा
इमं वत मे धम्मं एसन्तस्स गवेसन्तस्स कप्पसत्तसहस्साधिकानि चत्तारि असंखेय्यानि

१ विन०-३.९२. २ विन०-३.११३. ३ विन०-३.१३९. ४ सि०-अनन्तवं
(१). ५ सी० म०-गण्हन्तो, PTS, गन्थन्तो, M.-गन्थन्तो, ६ सी० M.-विमज्जेन्तो.
७ सि०-वत्थुं. ८ सी०, M.-महागतिम्बयं, म०-महागतिगामियं. ९ सि०-विप्प-
किण्णं. १० सि०-omits. ११ म०-च, सि०, M. omit. १२ सि० omits.
१३ सि० omits.

वीतिवृत्तानि, अथ मे इमस्मिं पल्लङ्गे निसिन्नेन दियड्ढकिलेससहरस्सं खेपेत्वा अयं धम्मो पटिविद्धो^१ति पटिविद्धधम्मं पच्चवेक्खन्तो सत्ताहं एकपल्लङ्गेन^२ निसीदि । ततो तस्मा पल्लङ्का वुट्ठाय 'इमस्मिं वत मे पल्लङ्गे सब्बञ्जुतजाणं पटिविद्धं^३ति अनिमिसेहि चक्खुहि सत्ताहं पल्लङ्कं ओलोकेन्तो अट्ठासि । ततो देवतानं 'अज्जा पि नूनं सिद्ध-[13]-त्थस्स कत्तव्वकिच्चं अत्थि, पल्लङ्करिं आलयं न विजहती^४ति परिवितक्को उदपादि । सत्था देवतानं वितक्कं अत्था तावदेव तासं वितक्कं वूपसमत्थं वेहासं अब्भुगन्त्वा यमकपाटिहारियं दस्सेसि । महावोधिपल्लङ्करिं हि कतपाटिहारियं च, जातिसमागमे कतपाटिहारियं च, पाटलिपुत्तसमागमे कतपाटिहारियं च, सब्बं गण्डम्बकखमूले कर्त-यमकपाटिहारियसदिसमेव अहोसि । एवं पाटिहारियं कत्वा पल्लङ्कस्स च टितट्ठानस्स च अन्तरे आकासतो ओरुह्य सत्ताहं चङ्कमि ।

(३०) इमेसु च एकवीसतिया दिवसेसु एकदिवसे पि सत्थु सरीरतो रस्मियो न निक्खन्ता । चतुत्थे पन सत्ताहे पच्छिमुत्तराय दिसाय रतनधरे निसीदि—रतनधरं नाम न रतनमयं गेहं । सत्तन्नं पन पकरणानं सम्मसितट्ठानं रतनधरं ति वेदितव्वं—तत्थ धम्मसङ्गणिं सम्मसन्तस्सा पि सरीरतो रस्मियो न निक्खन्ता । विमङ्गपकरणं धातुकथं पुग्गलपञ्चात्तिं कथावत्थुपकरणं यमकपकरणं सम्मसन्तस्सा पि सरीरतो रस्मियो न निक्खन्ता ।

(३१) यदा पन महापकरणं ओरुह्य "हेतुपच्चयो आरम्भणपच्चयो ... पे०... अविगतपच्चयो"ति सम्मसने आरभि, अथ^५स्स चतुवीसतिसमन्तपट्टानं सम्मसन्तस्स एकन्ततो सब्बञ्जुतजाणं महापकरणे येव ओकासं लभिं । यथा हि तिमिरतिमिङ्गलमहामच्छो चतुरासीतियोजनसहस्सगम्भीरे महासमुदे येव एकन्ततो ओकासं लभति, एवमेव सब्बञ्जुतजाणं एकन्ततो महापकरणे येव ओकासं लभि ।

(३२) सत्थु एवं लट्ठोकासेन सब्बञ्जुतजाणेन यथासुखं सण्हमुखुमधम्मं सम्मसन्तस्स सरीरतो नीलपीतलोहितोदातमज्जेट्ठप्पमस्सरवसेन छव्वण्णरस्मियो निक्खमिंसु । केसमस्सुहि चेव अक्खीनं च नीलट्ठानेहि नीलरस्मियो निक्खमिंसु, यासं वसेन गगनतलं अज्जनचुण्णसमाकिण्णं विय उम्मापुफ्फनीलुप्पलदलसञ्छन्नं विय वीतिपतन्तं मणितालवण्टं विय सम्पसारितमेचकपटं विय च अहोसि । छवितो चेव अक्खीनं च पीतट्ठानेहि [14] पीतरस्मियो निक्खमिंसु; यासं वसेन दिसाभागा सुवण्णरसधारा निमिच्चमानो विय सुवण्णपटपसारितो^६ विय कुंकुमवुण्णरञ्जिता विय

१ M.-एकपल्लङ्के २. M.-पटिविद्धो. ३ सि०, M.-omit. ४ M.-पाटिकपुत्त°. ५ म०-कण्डम्ब°. ६ सि०, M.-omit. ७ सि०, M.-insert before this सत्त. ८ See १.१७ above. ९ सि०-लभति. १० सि० M.-तिमिरविङ्गल° Cf. Kalpasūtra i.43 where we have तिमि and निमित्तिमिङ्गल. ११ So reads M. १२ M.-पवारिता. १३ सि०-कुकुट्ट; म०-कुंकुट्ट.

कणिकारपुप्फसम्परिकिण्णा विय च विरोचिंसु । मंसलोहितेहि चैव अक्खीनं च रत्तट्टानेहि लोहितरस्मियो निक्खमिंसु यासं वसेन दिसामागा चीनपिट्ठुण्णरञ्जिता विय सुपक्कलाखारसनिसिञ्चमानो विय रत्तकम्बलपरिक्खित्ता विय जयसुमनं-पालि-मद्दक-बन्धुजीवककुसुमसम्परिकिण्णा विय च विरोचिंसु । अट्ठीहि चैव दन्तेहि चैव अक्खीनं च सेतट्टानेहि ओदातरस्मियो निक्खमिंसु; यासं वसेन दिसामागा रजत-घटेहि^१ आसिञ्चमानखीरधारा सम्परिकिण्णा विय संपसारितरजतपट्टविताना विय, वीतिपतन्तरजततालवण्टा विय, कुन्द-कुमुद-सिन्दुवार-सुमन-मल्लिकादि-कुसुमसञ्छन्ना विय च विरोचिंसु । मज्जेट्ठप्पमस्सरा पन तम्हा तम्हा सरीरप्पदेसा निक्खमिंसु ।

(३३) इति ता छव्वण्णरस्मियो निक्खमिन्त्वा घनमहापठविं गण्हिंसु । चतु-नहुताधिक-द्वियोजनसतसहस्सब्रह्मा महापठवी निद्वन्तसुवण्णपिण्डि विय अहोसि । पठविं भिन्दित्वा हेट्ठा उदकं गण्हिंसु । पठवीसन्धारकं अट्टनहुताधिकं चतुयोजन-सतसहस्सब्रह्मं उदकं सुवण्णकलसेहि आसिञ्चमानं विलीनसुवण्णं विय अहोसि । उदकं विनिविज्झित्वा वातमग्गहेसुं । छव्वहुताधिक-नवयोजनसतसहस्सब्रह्मो वातो समुस्सितसुवण्णक्खन्धो विय अहोसि । वातं विनिविज्झित्वा हेट्ठा अज्जटाकासं पक्खमिंसु । उपरिभागेन उगमत्वा पि च्चातुम्महाराजिके गण्हिंसु । ते^२ विनिविज्झित्वा तावत्तिसे ततो यामे ततो तुस्सिते ततो निम्मानरत्ती ततो परनिम्मितवसवत्ती ततो नव ब्रह्मलोके ततो वेहप्फले ततो ण्ड सुद्धावासे विनिविज्झित्वा चत्तारो आरुप्पे^३ गण्हिंसु । चत्तारो आरुप्पे विनिविज्झित्वा अज्जटाकासं पक्खन्दिंसु । तिरियभागेहि अनन्ता लोकधातुयो पक्खन्दिंसु ।

(३४) एत्तकेसु टानेसु चन्दमिहि चन्दप्पमा नत्थि, सुरिये सुरियप्पमा नत्थि, तारकरूपेसु तारकप्पमा नत्थि, देवतानं उय्यानविमानकप्परुक्खेसु चैव सरीरेसु च आमरणेसु चा ति सब्बत्थ पमा नत्थि । तिसहस्सि-महासहस्सि-लोकधातुया आलोकफरणसमत्थो महाब्रह्मा पि [15] सुरियुग्गमने खजोपनको विय अहोसि । चन्दसुरियतारकरूप-देवउय्यानविमान-कप्परुक्खानं परिच्छेदकमत्तकमेव पज्जायित्थ । एत्तकं टानं बुद्धरस्मीहि येव अज्झोत्थयं अहोसि ।

(३५) अयं च नेव बुद्धानं अधिट्ठान-इद्धि, न भावनामया इद्धि । सण्ह-सुखम-धम्मं पन सम्मसतो लोकनाथस्स लोहितं पसीदि, वत्थुरूपं पसीदि, छवि-वण्णो पसीदि । चित्तसमुट्ठाना वण्णधातु समन्ता असीतिहत्थमत्ते पदेसे निच्चला व अट्ठासि । इमिना नीहारेन सत्ताहं सम्मसि । सत्तरत्तिन्दवानि सम्मसितधम्मो कित्तको अहोसी ति ? अनन्तो अपरिमाणो अहोसि । अयं ताव मनसा देसना नाम ।

१ सी०' M.—कणिकार. २ So reads M. ३ सि०—जयकुसुमं. ४ सि०, M.—रजतघटेहि. ५ सि०, म०—सिन्दवार. ६ सि०—अज्जटं ७ सि०—ते पि. ८ सि०—अरूपे.

(३६) सत्था पन एवं सत्ताहं मनसा चिन्तितं धम्मं वचीयेदं कत्वा देसेन्तो वस्ससतेन पि वस्ससहस्सेन पि वस्ससतसहस्सेन पि मत्थकं पापेत्वा देसेतुं न सक्कोती ति न वत्तव्व । अपरमागर्हिं हि तथागतो तावतिसंभवने पारिच्छत्ताकमूले पण्डुकम्बल-सिलायं दससहस्सचक्रवालदेवतानं मज्जे निसिन्नो मातरं कायसक्खिं कत्वा कुसला धम्मा, अकुसला धम्मा, अव्याकता धम्मा [ध० मा० १] ति धम्मं देसेन्तो सतमागेन सहस्समागेन सतसहस्समागेन धम्मन्तरा धम्मन्तरं संकमित्वा संकमित्वा वै देसेसि । तयो मासे निरन्तरं पवत्तितदेसनावेगेन पवत्तआकासगङ्गा विय अधोमुख-उपितउदकघटा निक्खन्तउदकधारा विय च हुत्वा अनन्ता अपरिमाणा अहोसि ।

(३७) बुद्धानं हि भत्तानुमोदनकाले थोकं बड्ढेत्वा अनुमोदेन्तानं देसना दीघ-मज्झिमानिकायप्पमाणा होति । पच्छामत्तं पन सम्पत्तपरिसाय धम्मं देसेन्तानं देसना संयुत्त-अंगुत्तरिके-द्वेमहानिकायप्पमाणा व होति । कस्मा ? बुद्धानं हि भवङ्गपरिवासो लहुको दन्तावरणं सुफस्सितं^१ मुखादानं सिलिट्ठं जिह्वा मुदुका सरो मधुरो वचनं लहुपरिवत्तं । तस्मा तं मुहुत्तं देसितधम्मो पि एत्तको होति । तेमासं देसितधम्मो पन अनन्तो अपरिमाणो येव ।

(३८) आनन्दत्थेरो हि बहुस्सुतो तिपिटकधरो पञ्चदसगाथासहस्सानि सट्ठिपदसहस्सानि लतापुष्पानि आकङ्कन्तो विय टितप्पदेनेव उत्वा गण्हाति वा वाचेति वा देसेति वा । एत्तको थेरस्स एको उद्देसमग्गो होति । थेरस्स हि अनुपदं उद्देसं ददमानो अज्जो दातुं न सक्कोति, न सम्पापुणाति । सग्गमासम्बुद्धो व सम्पापुणेय्य । एवं अधिमत्तसतिमा अधिमत्तगतिमा अधि-[16]-मत्तधितिमा तथाविधसावको सत्थारा तेमासं इमिना नीहारेन देसितं देसनं वस्ससतं वस्ससहस्सं उगगण्हन्तो पि मत्थकं पापेतुं न सक्कोति ।

(३९) एवं तेमासं निरन्तरं देसेन्तस्स पन तथागतस्स कव्वलिङ्गाराहारपटिवद्धं उपादिन्नकसरीरं कथं यापेसी ति ? पटिजग्गनेनेव । बुद्धानं हि सो सो कालो सु-वत्थितो सुपरिच्छिन्नो सुपच्चक्खो । तस्मा भगवा धम्मं देसेन्तो मनुस्सलोके कालं ओलोकेति । सो भिक्खाचारवेलं सल्लक्खेत्वा निम्मितबुद्धं मापेत्वा 'इमस्स चीवरगहणं पत्तगहणं च सरकुत्ति-आकप्पो एवरूपो नाम होतु, एत्तकमेव धम्मं देसेतु' ति अधिद्वाय पत्तचीवरमादाय अनोतत्तदहं गच्छति । देवता नागलतादन्तकट्ठं देन्ति । तं खादित्वा अनोतत्तदहे सरीरं पटिजग्गित्वा मनोसिलातले टितो सुरत्त-दुपट्ठं निवासेत्वा चीवरं पारुत्तिवा चातु-महाराजदत्तियं सेलमयं पत्तं आदाय उत्तरकुलं गच्छति । ततो पिण्डपातं आहरित्वा अनोतत्ततीरे निसिन्नो तं परिमुञ्जित्वा दिवा-विहाराय चन्दनवनं गच्छति ।

१ सो०; म०-अपरमागे पि. २-३ सि०, M. omit. ४ सि०-संखापत्वा संखिपित्वा. ५ M.-एकुत्तरिक, सि०-अंगुत्तरनिकाय, ६ म०-सुफस्सितं, सि०-सुफस्सितं.

(४०) धम्मसेनापति सारिपुत्तथेरो पि तत्थ गत्वा सम्मासम्बुद्धस्स वत्तं कत्वा एकमन्तं निसीदति । अयस्स सत्था नयं देति । 'सारिपुत्त, एत्तको धम्मो देसितो' ति आचिक्खति । एवं सम्मासम्बुद्धे नयं देन्ते पटिसम्भेदापत्तस्स अग्गा-सावकस्स वेलन्ते ठत्वा हत्थं पसारेत्वा दस्सितसमुद्दसादिसं नयदानं होति । थेरस्सा पि नयसत्तेन नयसहस्सेन नयसतसहस्सेन भगवता देसितधम्मो उपट्ठाति येव ।

(४१) सत्था दिवाविहारं निसीदित्वा धम्मं देसेत्वा काय वेलाय गच्छती ति ? सावत्थिवासीनं कुलपुत्तानं^१ सम्पत्तानं धम्मदेसनावेला नाम अत्थि, ताय वेलाय गच्छति । धम्मं देसेत्वा गच्छन्तं वा आगच्छन्तं वा के जानन्ति के न जानन्ती ति ? महेसक्खा देवता जानन्ति, अप्पेसक्खा न जानन्ती ति । कस्मा न जानन्ती ति ? सम्मासम्बुद्धस्स वा निम्मित्तबुद्धस्स वा रस्मिआदीसु नानत्तामावा । उभिन्नं पि हि तेसं रस्मीसु वा सेरेसु वा वच्चेनुसु वा नानत्तं नत्थी ति । सारिपुत्तथेरो पि सत्थारा देसितं देसितं धम्मं आहरित्वा अत्तनो सद्विविहारिकानं पञ्चन्नं भिक्षुसतानं देसेती ति ।

(४२) तेसं अयं पुब्बयोगो— [17] ते किर कस्सपदसवलस्स काले खुद्दक-वग्गुलि-योनियं निव्वत्ता पब्बारे ओलम्भन्ता द्विन्नं आभिधम्मिकभिक्षून् अभिधम्मं सज्झायन्तानं सेरे निमित्तं गहेत्वा कण्हपक्खं सुक्कपक्खं अजानित्वा पि सेरे निमित्तग्गा-हमत्तकेनेव कालं कत्वा देवलोके निव्वत्तिंसु । एकं बुद्धन्तरं देवलोके वसित्वा तस्मिं काले मनुस्सलोके निव्वत्ता यमकपाट्टिहारिये पसीदित्वा थेरस्स सन्तिके पब्बजिंसु । थेरो सत्थारा देसितदेसितधम्मं आहरित्वा तेसं देसेसि । सम्मासम्बुद्धस्स अभिधम्मदेसना-परियोसानं च तेसं भिक्षून् सत्तप्पकरण-उग्गहणं च एकप्पहारेनेव अहोसि ।

(४३) अभिधम्मे वाचनामग्गो नाम सारिपुत्तथेरप्पमवो । महापकरणे गणनवारो पि थेरेनेव ठपितो । थेरो हि इमिना नीहारेन धम्मन्तरं अमक्खेत्वा व सुखं गहेतुं धारेतुं परियापुणितुं वाचेतुं च पहीती ति^३ गणनवारं ठपेसि ।

(४४) एवं सन्ते थेरो च पटमतरं आभिधम्मिको होती ति ? न होति । सम्मासम्बुद्धो च पटमतरं आभिधम्मिको होति । सो हि तं महावोधिपल्लङ्के निसी-दित्वा पटिविज्झि । बुद्धो हुत्वा च पन सत्ताहं एकपल्लङ्केन निसिन्नो उदानं उदानेसि—

यदा हवे पातुमवन्ति धम्मा । आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स ।
अथ'स्स कङ्का वपयन्ति सव्वा । यतो पजानाति सहेतुधम्मं ॥
यदा हवे पातुमवन्ति धम्मा । आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स ।
अथ'स्स कङ्का वपयन्ति सव्वा । यतो खयं पच्चयानं अवेदि ॥
यदा हवे पातुमवन्ति धम्मा । आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स ।

१ सी०, म० — देसेतुं; M. inserts after this पत्तचीवरमादाय. २ सि० omits; M.— सम्पत्तानं. ३ सि०, M.— होती ति.

विधूपयं तिष्ठति मारसेनं, सूरौ^१ व ओमासयमन्तलिक्खं ति ॥
इदं पठमबुद्धवचनं नाम ।

[18] धम्मपदभाणका पन

“अनेकजातिसंसारं सन्धाविस्सं अनिव्विस्सं ।

गहकारकं गवेसन्तो दुक्खा जाति पुनपुनं ॥

गहकारक दिट्ठो^२सि पुन गेहं न काहसि ।

सब्बा ते फासुका भग्गा गहकूटं विसंखतं ।

विसङ्खारगतं चित्तं तण्हानं खयमज्झगा” ति ॥ [ध० १५३-५४]

इदं पठमबुद्धवचनं नामा ति वदन्ति ।

यमकसालानमन्तरे निपन्नेन भगवता परिनिब्बानसमये “हन्द दानि भिक्खवे आमन्तयामि वो, वयधम्मा सङ्गारा, अप्पमादेन सम्पादेथा” ति [दी० २.१५६] वृत्तवचनं पच्छिमबुद्धवचनं नाम । उभिनमन्तरे पञ्चचत्तालीसवस्सानि पुष्फदामं गन्धेन्तेन विय, रतनावलि^३ आवुणन्तेन^४ विथै, च कथितो अमतप्पकासनो सद्धम्मो मज्झिमबुद्धवचनं नाम ।

(४५) तं सर्वं पि सङ्गहमानं पिटकतो तीणि पिटकानि होन्ति, निकायतो पञ्चनिकाया, अङ्गतो नव अङ्गानि, धम्मखन्धतो चतुरासीति धम्मखन्धसहस्सानि ।

(४६) कथं ? सर्वं पि हेतं पिटकतो विनयपिटकं सुत्तन्तपिटकं अभिधम्म-पिटकं ति^५ तिप्पमेदमेव होति । तत्थ उभयानि पातिमोक्खानि द्वे विमङ्गा द्वावीस-ति खन्धका सोळस परिवारा ति इदं विनयपिटकं नाम । ब्रह्मजालादिचतुत्तिस-सुत्तसङ्गहो दीधनिकायो । मूलपरियायसुत्तादि-दियङ्गसत-द्वेसुत्तसङ्गहो मज्झिम-निकायो । ओघतरणमुत्तादि-सत्तमुत्तसहस्स-सत्तसत्तद्वासट्ठिसुत्तसङ्गहो संयुत्तनिकायो । चित्तपरियादान-सुत्तादि-नवसुत्तसहस्स-पञ्चसत-सत्तपण्णार्समुत्तसङ्गहो अंगुत्तर-निकायो । खुद्दकपाठ-धम्मपद-उदान-इतिवुत्तक-सुत्तनिपात-विमानवत्थु-पेतवत्थु-थेरगोथा-थेरीगाथा-जातक-निदेस-पटिसम्भिदा-अपदान-बुद्धवंस-चरियापिटकवसेन-पण्णरसप्पभेदो खुद्दकनिकायो ति इदं सुत्तन्तपिटकं नाम । धम्मसङ्गणि-आदीनि सत्तप्पकरणानि अभिधम्मपिटकं नाम ।

(४७) [19] तत्थ

विविधविसेसनयत्ता विनयनतो चेव कायवाचानं ।

विनयत्थविदूहि अयं विनयो विनयो ति अक्खातो ॥

१ M., म०, सो० - सुरियो. २ विन ०- १, २. ३ M. - omits. ४ Cf. समन्त० pp.16-27, §§22-43. ५ M. - सुत्तसत०. ६ M. - सुत्तपञ्चास०.
७ Chinese version of समन्तपासादिका omits this and mentions only fourteen books. See n. 5 on p.18 of the PTS ed. of this book.

विविधा हि एत्थ पञ्चविधपातिमोक्खुद्देस-पाराजिकादि-सत्तआपत्तिक्खन्धमातिका विमङ्गादिप्पमेदनया विसेसमूता च दळ्हीकम्मसिथिलकरणप्पयोजना अनुपञ्जत्ति-नया । कायिकवाचासिकअज्झाचार-निसेधनतो एस कायं वाचं च विनेति । तस्मा विविधनयत्ता विसेसनयत्ता कायवाचानं च विनयनतो अयं विनयो विनयो ति अक्खातो । तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं वुत्तं—

विविधविसेसनयत्ता विनयनतो चेव कायवाचानं ।

विनयत्थविदूहि अयं विनयो विनयो ति अक्खातो ति ॥

(४८) इतरं पन

अत्थानं सूचनतो सुवुत्ततो सवनतो^१थ सूदनतो ।

सुत्ताणा सुत्तसभागतो च सुत्तं सुत्तं ति अक्खातं ॥

तं हि अत्तत्थपरत्थादिभेदे अत्थे सूचेति । सुवुत्ता चेत्थ अत्था वेनेय्य^२ज्झासयानुलोमेन वुत्तत्ता । सवति चेत्तं अत्थे, सस्समिव फलं, पसवती ति वुत्तं होति । सूदति चेत्तं, धेनु वियं सारं, पम्भरती ति वुत्तं होति । सुद्धु च ने तायति रक्खती ति वुत्तं होति । सुत्तसभागं चेत्तं । यथा हि तच्छकानं सुत्तं पमाणं होति एवमेत्तं पि विञ्जूनं । यथा च सुत्तेन सङ्गहितानि पुष्पानि न विकिरियन्ति विद्धंसियन्ति एवमेतेन सङ्गहिता अत्था । तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं वुत्तं—

सुत्तानं सूचनतो सुवुत्ततो सवनतो च सूदनतो ।

सुत्ताणा सुत्तसभागतो च सुत्तं सुत्तं ति अक्खातं ति ॥

(४९) अभिधम्मस्स वचनत्थो वुत्तो येव । अपरो पन नयो—

यं एत्थ वुट्ठिमन्तो सलक्खणा पूजितो परिच्छिन्ना ।

वुत्ताधिका च धम्मा अभिधम्मो तेन अक्खातो ॥

[20] अयं हि अभि-सद्दो वुट्ठि-सलक्खण-पूजित-परिच्छिन्नाधिकेसु दिस्सति । तथा हेस “वाळ्हा मे आवुसो दुक्खा वेदना अभिक्कमन्ति, नो पटिक्कमन्ती [ ] ति^३ आदीसु वुट्ठियं आगतो । “या ता रत्तियो अभिञ्जाता अभि-लक्खिता” [ ] ति आदीसु सलक्खणे । “राजाधिराजा मनुजिन्दो” [सु० नि० ५५३] ति आदीसु पूजिते । “पटिवलो विनेतुं अभि-धम्मे अभि-विनये” [विन० १.६४] ति आदीसु परिच्छिन्ने; अज्जमज्जसंकरविरहिते धम्मे च विनये चा ति वुत्तं होति । “अभिक्कन्तेन वण्णेना [Cf. सं० १.१....] ति आदीसु अधिके । एत्थ च “रूपपपत्तिया मगं भावेति मेत्तासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विह-रती” [§१६०] ति आदिना नयेन वुट्ठिमन्तो पि धम्मा वुत्ता । “रूपारम्भणं वा सद्धारम्भणं वा” [§१] ति आदिना नयेन आरम्भणादीहि लक्खणीयत्ता सलक्खणा पि । “सेक्खा धम्मा, असेक्खा धम्मा, लोकुत्तरा धम्मा” [ ] ति आदिना

१ M., सी०-विद्धंतेन्ति. २ M.-पूरिता. ३ See n. 7 in १.१.

नयेन पूजिता पि; पूजारहा ति अधिष्ठाया । “फस्सो होति, वेदना होती” [११]
ति आदिना नयेन सभावपरिच्छिन्नत्ता परिच्छिन्ना पि । “महग्गता धम्मा,
अप्पमाणा धम्मा, अनुत्तरा धम्मा” [ ] ति आदिना नयेन अधिका पि धम्मा
वुत्ता । तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं वुत्तं—

यं एत्थ वुट्ठिमन्तो सल्लखणा पूजिता परिच्छिन्ना ।

वुत्ताधिका च धम्मा अमिधम्मो तेन अक्खातो ति ॥

(५०) यं पनेत्थ अविसिद्धं^१ तं

पिटकं पिटकत्थविदू परियत्तिमाजनत्थतो आहु ।

तेनं समोधानेत्वा तयो पि विनयादयो जेय्या ॥

परियत्ति पि हि “मा पिटकसंपदानेना” [अ० १.१८९] ति आदीसु
पिटकं ति वुच्चति । “अथ पुरिसो आगच्छेय्य कुद्दालपिटकमादाया” [म० १.१२७]
ति आदीसु यं किञ्चि भाजनं पि । तस्मा

पिटकं पिटकत्थविदू परियत्तिमाजनत्थतो आहु ।

इदानी

तेन समोधानेत्वा तयो पि विनयादयो जेय्या ति ॥

तेन एवं दुविधत्थेन पिटकसहेन सह समासं कत्वा विनयो च सो पिटकं च
परियत्तिभावतो, तस्स तस्स अत्थस्स भाजनतो चा ति विनयपिटकं । यथावुत्तेनेव नयेन
सुत्तं च तं पिटकं चा ति सुत्तपिटकं । अमि-[21]-धम्मो च सो पिटकं चा ति
अमिधम्मपिटकं ति एवमेते तयो पि विनयादयो जेय्या ।

(५१) एवं अत्वा च पनै पि तेस्सेव पिटकेसु नानप्यकारकोसल्लत्थं

देसना-सासन-कथामेदं तेसु यथारहं ।

सिक्खा-पहान-गंभीरभावं च परिदीपये ॥

परियत्तिमेदं संपत्तिं विपत्तिं चा पि यं यहिं ।

पापुणाति यथा भिक्खु तं पि सब्बं विमार्थये ॥

(५२) तत्थायं^२ परिदीपना विभावना च— एतानि हि तीणि पिटकानि यथा-
क्कमं आणा-वोहार-परमत्थदेसना, यथापराध-यथानुलोम-यथाधम्मसासनानि, संवरा-
संवर-दिट्ठिविनिवेदन-नामरूपपरिच्छेदकथा चा ति वुच्चन्ति ।

एत्थ हि विनयपिटकं आणारहेन भगवता आणाब्राहुल्लतो देसितत्ता आणा-
देसना; सुत्तन्तपिटकं वोहारकुसलेन भगवता वोहारब्राहुल्लतो देसितत्ता वोहारदेसना;
अमिधम्मपिटकं परमत्थकुसलेन भगवता परमत्थब्राहुल्लतो देसितत्ता परमत्थदेसना
ति वुच्चति ।

१ M.- अवसिद्धं. २ सि०- inserts इदानी before this word.

३ सि०, म०- पुन. ४. सी०, म०- add ति. ५ सी०, म०- तत्रायं.

तथा पठमं ये ते पचुरापराधा सत्ता ते यथापराधं एत्थ सासिता ति यथा-
पराधसासनं; दुतियं अनेकज्झासयानुसयचरियाधिमुत्तिका सत्ता यथानुलोमं एत्थ
सासिता ति यथानुलोमसासनं; ततियं धम्मपुञ्जमत्ते 'अहं ममा' ति सज्जिनो सत्ता
यथाधम्मं एत्थ सासिता ति यथाधम्मसासनं ति वुच्चति ।

तथा पठमं अज्झाचारपटिपक्खभूतो संवरासंवरो एत्थ कथितो ति संवरा-
संवरकथा; संवरासंवरो ति खुद्दको चेव महन्तो च संवरो, कम्माकम्मं विय फलाफलं
विय च; दुतियं द्वासट्ठिदिट्ठिपटिपक्खभूता दिट्ठिविनिवेटना एत्थ कथिता ति
दिट्ठिविनिवेदनकथा; ततियं रागादिपटिपक्खभूतो नामरूपपरिच्छेदो एत्थ कथितो
ति नामरूपपरिच्छेदकथा ति वुच्चति ।

(५३) तीसु पि च एतेसु तिस्रो सिकखा तीणि पहानानि चतुर्विधो च
गंभीरभावो वेदितव्वो । तथा हि विनयपिटके विसेसेन अधिसीलसिकखा वुत्ता,
सुत्तन्तपिटके अधिचित्तसिकखा, अभिधम्मपिटके अधिपञ्जासिकखा । विनयपिटके
च [22] वीतिककमपहानं, किलेसानं वीतिककमपटिपक्खत्ता सीलस्स; सुत्तन्तपिटके
परियुट्ठानपहानं, परियुट्ठानपटिपक्खत्ता समाधिस्स; अभिधम्मपिटके अनुसयपहानं,
अनुसयपटिपक्खत्ता पञ्जाय । पठमे च तदङ्गपहानं किलेसानं, इतरेसु विक्खम्मन-
समुच्छेदपहानानि । पठमे च दुच्चरितसंकिलेसस्स पहानं, इतरेसु तण्हादिट्ठिसंकिले-
सिकानं पहानं ।

(५४) एकमेकस्मिं चेत्य चतुर्विधो पि धम्म-अत्थ-देसना-पटिवेध-गंभीर-
भावो वेदितव्वो—तत्थ धम्मो ति तन्ति । अत्थो ति तस्सा येव अत्थो । देसना ति
तस्सा मनसा वक्कथापिताय तन्तिर्या देसना । पटिवेधो ति तन्तिया तन्तिअत्थस्स च
यथाभूतावबोधो । तीसु पि चेतुसु एते धम्म-अत्थ-देसना-पटिवेधा । यस्मा ससादीहि
विय महासमुद्धो मन्दवुद्धीहि दुक्खोगाळ्हा अलब्बनेय्यपतिट्ठा च तस्मा गंभीरा ।
एवं एकमेकस्मिं एत्थ चतुर्विधो पि गंभीरभावो वेदितव्वो ।

(५५) अपरो नयो— धम्मो ति हेतु । वुत्तं हेतं— “हेतुम्हि जाणं
धम्मपटिसंभिदा” [वि० २९३] ति । अत्थो ति हेतुकलं । वुत्तं हेतं— “हेतुकले
जाणं अत्थपटिसंभिदा” [वि० २९३] ति । देसना ति पञ्जात्ति, यथाधम्मं धम्मा-
लापो ति अधिप्पायो; अनुलोम-पटिलोमसंखेपवित्थारादिवसेन वा कथनं । पटि-
वेधो ति अभिसमयो । सो च लोकियलोकुत्तरो । विसयतो असंमोहतो च; अत्था-
नुरूपं धम्मेषु, धम्मानुरूपं अत्थेषु, पञ्जात्तिपथानुरूपं पञ्जत्तीसु अवबोधो । तेसं तेसं
वा तत्थ तत्थ वुत्तधम्मानं पटिविज्झितव्वो सलक्खणसंखातो अविपरीतसभावो ।

इदानीं यस्मा एतेसु पिटकेसु यं यं धम्मजातं वा अत्थजातं वा यो चायं यथा यथा
जापेतव्वो अत्थो सोतूनं जाणस्स अभिमुखो होति तथा तथा तदत्थजोतिका देसना,

यो चेत्थ अविपरीतावबोधसंखातो पटिवेधो तेसं तेसं वा धम्मानं पटिविज्झितब्बो सलक्खणसंखातो अविपरीतसमावो— सव्वं पेत्तं अनुपचितकुसलसंभारेहि दुण्णजेहि, ससादीहि विय महासमुद्दो, दुक्खोगाळ्हं अलब्भनेय्यपतिट्ठं च, तस्मा गंभीरं । एवं पि एकमेकरिं एत्थ चतुर्विधो पि गंभीरभावो वेदितब्बो ।

(५६) एत्तावता च

[23] देसना-सासन-कथाभेदं तेसु यथारहं ।

सिक्खापहानगंभीरमावं च परिदीपये ॥

इति अयं गार्थो वुत्तत्था होति ।

(५७) परियत्तिभेदं संपत्तिं विपत्तिं चापि यं यहिं ।

पापुणाति यथा भिक्खु तं पि सव्वं विभावये ति ॥

एत्थ पन तीसु पिट्ठेसु तिविधो परियत्तिभेदो दट्ठब्बो । तिरसो हि परियत्तियो— अलगद्दूपमा निस्सरणत्था भण्डागारिकपरियत्ती ति ।

(५८) तत्थ यो दुग्गहीता उपारंभादिहेतुपरियापुटा अयं^१ अलगद्दूपमा । यं संधाय वुत्तं— “सेय्यथा पि भिक्खवे पुरिसो अलगद्दत्थिको अलगद्दगवेसी अलगद्दपरियेसनं चरमानो, सो पस्सेय्य महन्तं अलगद्दं, तमेनं भोगे वा नंगुट्ठे वा गण्हेय्य, तस्स सो अलगद्दो पटिपरिवत्तिवो हत्थे वा ब्राहाय वा अञ्जतरस्मिं वा अंगपच्चंगे डसेय्य, सो ततो निदानं मरणं वा निगच्छेय्य मरणमत्तं वा दुक्खं । तं किस्स हेतु ? दुग्गहितत्ता भिक्खवे अलगद्दस्स । एवमेव खो भिक्खवे इधेक्कच्चे मोघपुरिसा धम्मं परियापुणान्ति सुत्तं...पे०...वेदल्लं, ते तं धम्मं परियापुणित्वा तेसं धम्मानं पञ्जाय अत्थं न उपपरिक्खन्ति, तेसं ते धम्मा पञ्जाय अत्थं अनुपपरिक्खन्तं न निज्झानं खमन्ति, ते उपारंभानिसंसा चेव धम्मं परियापुणन्ति इतिवादप्पमोक्खानिसंसा च । यस्स च’-त्थाय धम्मं परियापुणन्ति तं च’स्स अत्थं नानुभोन्ति । तेसं ते धम्मा दुग्गहीता दीघरत्तं अहिताय दुक्खाय संवत्तन्ति । तं किस्स हेतु ? दुग्गहितत्ता भिक्खवे धम्मानं” [म० १.१३३-३४] ति ।

या पन सुग्गहीता सीलक्खन्धादिपरिपूरि^३ येव आकंखमानेन परियापुटा न उपारंभादिहेतु, अयं निस्सरणत्था । यं सन्धाय वुत्तं— “तेसं ते धम्मा सुग्गहीता दीघरत्तं हिताय सुखाय संवत्तन्ति । तं किस्स हेतु ? सुग्गहीतत्ता भिक्खवे धम्मानं” [म० १.१३४] ति ।

यं पन परिज्जातक्खंधो पहीनकिलेसो भावितमग्गो [24] पटिविद्धाकुप्पो सच्छिकतनिरोधो खीणासवो केवलं पवेणिपालनत्थाय वंसानुरक्खणत्थाय परियापुणाति, अयं भण्डागारिकपरियत्ती ति ।^४

१ See १.५१ above. २ M., सि० omit. ३ सि०, म० परिवत्तित्वा. ४ M., सि०, सी० म० — परिपूरि. ४ सि० inserts after this एवमेव तीसु पिट्ठेसु तिविधो परियत्तिभेदो वेदितब्बो ।

(५९) विनये पन सुप्पटिपन्नो भिक्खु सीलसंपदं निस्साय तिस्रो विज्जा पापुणाति, तासं येव च तत्थ पमेदवचनतो । सुत्ते सुप्पटिपन्नो समाधिसंपदं निस्साय छल्लभिज्जा पापुणाति, तासं येव च तत्थ पमेदवचनतो । अभिधम्मे सुप्पटिपन्नो पञ्जासंपदं निस्साय चतस्सो पटिसंभिदा पापुणाति तासं च तत्थेव पमेदवचनतो । एवमेत्तेसु सुप्पटिपन्नो यथाक्कमेन इमं विजात्तय-छल्लभिज्जा-चतुपटिसंभिदा-पमेदसंपत्तिं पापुणाति ।

विनये पन दुप्पटिपन्नो अननुज्जातसुखसंकस्स-अत्थरण-पापुणादिसंकस्स-सामञ्जतो पाटिक्खित्तेसु उपादिन्नफस्सेसु अनवजसञ्जी होति । वुत्तं पि हेतं— “तथाहं भगवता धम्मं देसितं आजानामि, यथा ये^१मे अन्तरायिका धम्मा वुत्ता भगवता ते पटिसेवतो नालं अन्तरायाया” [म० १.१३०] ति । ततो दुस्सील-भावं पापुणाति । सुत्ते दुप्पटिपन्नो “चत्तारो^२मे भिक्खवे पुग्गला सन्तो संविज्जमाना लोक्खिं” [अं० २.२०५] ति^३ आदीसु अधिप्पायं अजानन्तो दुग्गहीतं गण्हाति । यं संघाय वुत्तं— “अत्तना दुग्गहीतेन अम्हे चेव अब्भाचिक्खति अत्तानं च खनति ब्रह्मं च अपुञ्जं पसवती” ति । ततो मिच्छादिट्ठिं पापुणाति । अभिधम्मे दुप्पटिपन्नो धम्मचिन्तं^४ अतिधावन्तो अचिन्तेय्यानि पि चिन्तेति, ततो चित्तविकल्पं पापुणाति । वुत्तं हेतं— “चत्तारि^५मानि भिक्खवे अचिन्तेय्यानि, न चिन्तेतब्बानि, यानि चिन्तेन्तो उम्मादस्स विघातस्स भागी अस्सा” [अं० २.८०] ति । एवमेत्तेसु दुप्पटिपन्नो यथाक्कमेन इमं दुस्सीलभाव-मिच्छादिट्ठिता-चित्त-विकल्पेपमेदं विपत्तिं पापुणाति ।

(६०) एत्तावता

परियात्तिमेदं संपत्तिं विपत्तिं चा पि यं यहिं ।

पापुणाति यथा भिक्खु तं पि सव्वं विभावये^६ति ॥

अयं पि गाथा वुत्तत्था होति । एवं नानप्पकारतो पिटकानि अत्वा तेसं वसेन सव्वमेतं संगय्हमानं तीणि पिटकानि होन्ति ।

(६१) [25] कथं निकायतो पञ्च निकाया ति ? सव्वमेव हेतं दीघनिकायो मज्झिमनिकायो संयुत्तनिकायो अंगुत्तरनिकायो खुद्दकनिकायो ति पञ्चप्प-मेदो होति ।

(६२) तत्थ कतमो दीघनिकायो ? तिवग्ग-संगहानि ब्रह्मजालादीनि चतु-त्तिसं सुत्तानि ।

चतुत्तिसेव सुत्तन्ता तिवग्गो यस्स संगहो ।

एस दीघनिकायो ति पटमो अनुलोमिको ॥

१ सी०, सि०, म०—अनुज्जात but M.—अननुज्जात. २ Cf. दी० ३.२३२ म० १.३४१. ३ म०— १.१३३. ४ सी०— धम्मचिन्तं. ५ See १.५१ above.

कस्मा पनेस दीघनिकायो ति बुच्चति ? दीघप्पमाणानं सुत्तानं समूहतो च निवासतो च । समूहनिवासा हि निकायो ति पवुच्चन्ति । “नाहं भिक्खवे अञ्जं एकनिकायं पि समनुपस्सामि एवं-चित्तं यथयिदं भिक्खवे तिरच्छानगता पाणा, पोणिकनिकायो, चिक्खल्लिकनिकायो” ति । एवमादीहि चेत्य साधकानि सासनतो लोकतो च । एवं सेसानं पि निकायभावे वचनत्थो वेदितव्वो ।

(६३) कतमो मज्झिमनिकायो ? मज्झिमप्पमाणानि पंचदस-वग्गसंगहानि मूलपरियायसुत्तादीनि दियद्वुसत्तं द्वे च सुत्तानि ।

दियद्वुसत्तसुत्तन्ता द्वे च सुत्तानि यत्थ सो ।

निकायो मज्झिमो पञ्च-दसवग्गपरिग्गहो ॥

(६३ अ) कतमो संयुत्तनिकायो ? देवतासंयुत्तादिवसेन ठितानि ओघतरणादीनि सत्त सुत्तसहस्सानि सत्तसुत्तसत्तानि द्वासट्ठि चैव सुत्तानि ।

सत्त सुत्तसहस्सानि सत्त सुत्तसत्तानि च ।

द्वासट्ठि चैव सुत्तन्ता एसो संयुत्तसंगहो ॥

(६४) कतमो अंगुत्तरनिकायो ? एकेकअंगतिरेकवसेन ठितानि चित्त-परियादानादीनि नव सुत्तसहस्सानि पञ्च सुत्तसत्तानि सत्तपञ्जासं च सुत्तानि ।

नव सुत्तसहस्सानि पञ्च सुत्तसत्तानि च ।

सत्तपञ्जाससुत्तानि संखा अंगुत्तरे अयं ॥

(६५) [26] कतमो खुद्दकनिकायो ? सकलं विनयपिटकं, अभिधम्मपिटकं, खुद्दकपाठे-धम्मपदादयो च पुब्बे दस्सिता पञ्चदसप्पमेदा; ठपेत्वा चत्तारो निकाये अवसेसं बुद्धवचनं ति ।

ठपेत्वा चतुरो पेटे निकाये दीघ-आदिके ।

तदञ्जं बुद्धवचनं निकायो खुद्दको मतो ति ॥

(६६) कथं अंगवसेन नव अंगानी ति ? सब्बमेव हि’दं ‘सुत्तं गेय्यं वेय्याकरणं गाथा उदानं इतिवुत्तकं जातकं अब्भुतधम्मं वेदल्लं’ ति नवङ्गप्पमेदं होति ।

तत्थ उमतोविमंग-निद्देस-खन्धक-परिवारा सुत्तनिपाते मंगलसुत्त-रतनसुत्त-नालकसुत्त-तुवट्टकसुत्तादीनि अञ्जं पि च सुत्तन्तनामकं तथागतवचनं सुत्तं ति वेदितव्वं । सब्बं पि सगाथकं सुत्तं गेय्यं ति वेदितव्वं । विसेसेन संयुत्ते सकलो पि सगाथकवग्गो । सकलं पि अभिधम्मपिटकं, निग्गाथकसुत्तं, यं च अञ्जं अट्ठहि अंगेहि असंगहितं बुद्धवचनं, तं वेय्याकरणं ति वेदितव्वं । धम्मपद-थेरीगाथा-थेरीगाथा सुत्तनिपाते नो-सुत्तनामिका सुद्धिकगाथा च गाथा ति वेदितव्वा । सोमनस्सजाणमयिक-गाथापटिसंयुत्ता द्वे-असीति सुत्तन्ता उदानं ति वेदितव्वा । ‘वुत्तं हेतं भगवता’ति आदिनयप्पवत्ता दसुत्तरसत्तसुत्तन्ता इतिवुत्तकं ति वेदि-

तब्बं । अपण्णकजातकादीनि पञ्चासाधिकानि पञ्च जातकसतानि जातकं ति वेदि-
तब्बं । “चत्तारो’मे भिक्खवे अच्छरिया अब्भुतधम्मा आनन्दे” [अ० २.
१३२] ति आदिनयप्पवत्ता सव्वे पि अच्छरियव्भुतधम्म-पटिसंयुत्ता सुत्तन्ता अब्भुत-
धम्मं ति वेदितव्वा । चुल्लवेदल्लं महावेदल्लं सम्मादिट्ठिं सक्कपञ्चं संखारभाजनियं-
महापुण्णमसुत्तादयो सव्वे पि वेदं च तुट्ठिं च लद्धा लद्धा पुच्छितसुत्तन्ता वेदल्लं
ति वेदितव्वा । एवमेतं अंगतो नव अंगानि ।

(६७) कथं धम्मक्खन्धतो चतुरासीति धम्मक्खन्धसहस्सानी ति ? सव्वमेव
हि’दं बुद्धवचनं

[27] द्वासीति बुद्धतो गण्हि द्वे सहस्सानि भिक्खुतो ।

चतुरासीति सहस्सानि ये’मे धम्मा पवत्तिनो ति ॥

एवं परिदीपितधम्मक्खन्धवसेन चतुरासीतिसहस्सप्पमेदं होति । तत्थ एका-
नुसंधिकं सुत्तं एको धम्मक्खन्धो । यं अनेकानुसंधिकं तत्थ अनुसन्धिवसेन धम्म-
क्खन्धगणना । गाथावन्धेषु पञ्चापुच्छनं एको धम्मक्खन्धो, विस्सज्जनं एको ।
अभिधम्मे एकमेकं तिकटुकभाजनं एकमेकं च चित्तवारभाजनं एको धम्मक्खन्धो ।
चिनये अत्थि वत्थु, अत्थि मातिका, अत्थि पदभाजनियं, अत्थि आपत्ति, अत्थि
अनापत्ति, अत्थि अन्तरापत्ति, अत्थि तिकच्छेदो । तत्थ एकमेको कोट्टासो एक-
मेको धम्मक्खन्धो ति वेदितव्वो । एवं धम्मक्खन्धतो चतुरासीति धम्मक्खन्ध-
सहस्सानि ।

(६८) एवमेतं सव्वं पि बुद्धवचनं पंचसतिकसंगीतिकाले संगायन्तेन महा-
कस्सपमुखेन वसीगणेन इदं पठमबुद्धवचनं, इदं मज्झिमबुद्धवचनं, इदं पच्छिम-
बुद्धवचनं, इदं चिनयापिटकं, इदं सुत्तन्तपिटकं, इदं अभिधम्मपिटकं, अयं दीध-
निकायो ... पे० ... अयं खुट्ठकनिकायो, इमानि सुत्तादीनि नवंगानि, इमानि
चतुरासीति-धम्मक्खन्धसहस्सानी ति इमं पमेदं वक्तव्यपेत्वा व संगीतं । न केवलं
च इममेव अज्जं पि उद्दानसंगह-वग्गसंगह-पेय्यालसंगह-एकनिपात-दुकनिपातादि-
निपातसंगह-संयुत्तसंगह-पञ्चाससंगहादिमनेकविधं, तीसु पिटकेसु सन्दिस्समानं
संगहपमेदं वक्तव्यपेत्वा व सत्तहि मासेहि संगीतं । संगीतिपरियोसने च’स्स इदं
महाकस्सपत्थेरेन दस्सवलस्स सासनं पंचवस्ससहस्सपरिमाणकालं पवत्तनसमत्थं कतं
ति संजातप्पमोदा साधुकारं विय ददमाना अयं महापठवी उदकपरियन्तं कत्वा
अनेकप्पकारं संकप्पि संपक्कप्पि संपवेधि । अनेकानि च अच्छरियानि पातुरहेसुं ।

१ म० १.२९९; १.२९२; १.४६. २ दी० २.२६३. ३ म० ३.९९ gives
संखारप्पत्तिमुत्त. ४ म० ३.१५. ५ Ms., PTS.-omit. ६ सि० adds
hereafter अत्थि अत्तेकिच्छो अत्थि सत्तेकिच्छो. ७ सी०, म०-insert hereafter
अयं धम्मो, अयं विनयो.

(६९) एवं सङ्गीते पनेत्थ अयं अभिधम्मो पिटकतो अभिधम्मपिटकं, निका-
यतो खुदकनिकायो [28], अंगतो वेय्याकरणं, धम्मकखन्धतो कतिपयानि धम्म-
कखन्धसहस्सानि होति^१ । तं धारयन्तेसु भिक्खूसु पुब्बे एको भिक्खु सब्बसामा-
यिकपरिसाय निसीदत्वा अभिधम्मतो सुत्तं आहरित्वा धम्मं कथेन्तो “रूपकखन्धो
अव्याकतो, चत्तारो खन्धा सिया कुसला सिया अकुसला सिया अव्याकता; दसा-
यतना अव्याकता, द्वे आयतनानि सिया कुसला सिया अकुसला सिया अव्याकता;
सोळसधातुयो अव्याकता, द्वे धातुयो सिया कुसला सिया अकुसला
सिया अव्याकता; समुदयसच्चं अकुसलं, मग्गसच्चं कुसलं, निरोधसच्चं अव्याकतं,
दुक्खसच्चं सिया कुसलं सिया अकुसलं सिया अव्याकतं; दसिन्द्रिया अव्याकता,
सोमनस्सिन्द्रियं अकुसलं, अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं कुसलं, चत्तारिन्द्रियानि सिया
कुसला सिया अव्याकता, छ इन्द्रियानि सिया कुसला सिया अकुसला सिया
अव्याकता” ति धम्मकथं कथेसि ।

(७०) तस्मिं ठाने एको भिक्खु निसिन्नो ‘धम्मकथिकं त्वं सिनेरं परि-
क्खिपन्तो धिय दीवसुत्तं आहरसि, किं सुत्तं नामेत’ ति आह । ‘अभिधम्मसुत्तं नाम
आवुसो’ ति । ‘अभिधम्मसुत्तं कस्मा आहरसि ? किं अञ्जं बुद्धमासितं सुत्तं आह-
रितुं न वट्ठी’ ति ? ‘अभिधम्मो केन मासितो’ ति ? ‘न एसो बुद्धमासितो’ ति ।
‘किं पन ते आवुसो विनयपिटकं उग्गहितं’ ति ? ‘न उग्गहितं आवुसो’ ति ।
‘अविनयधारिताय मज्जे त्वं अजानन्तो एवं वदेसी’ ति । ‘विनयमत्तमेव आवुसो
उग्गहितं’ ति । ‘तं पि ते दुग्गहीतं, परिसपरियन्ते निसीदित्वा निदायन्तेन उग्गहितं
भविस्सति; तुम्हादिसे हि पब्बाजेन्तो वा उपसंपादेन्तो वा सातिसारो होति’ ।
‘किं कारणा’ ? ‘विनयमत्तस्स पि दुग्गहितत्ता; बुत्तं हेतं^२—“तत्थ अनापत्ति, न
विक्खण्णेतुकामो इध ताव सुत्तन्तं वा गाथायो वा अभिधम्मं वा परियापुणस्सु, पच्छा
पि विनयं परियापुणस्ससी” ति । “सुत्तन्ते ओकासं कारापेत्वा अभिधम्मं वा विनयं
वा पुच्छति, अभिधम्मो ओकासं कारापेत्वा सुत्तन्तं वा विनयं वा पुच्छति, विनये
ओकासं कारापेत्वा सुत्तन्तं वा अभिधम्मं वा पुच्छती” ति^३ । त्वं पन एत्तकं पि न
जानासी’ ति एत्तेकेना पि परवादी निग्गहितो होति ।

(७१) महागोसिगमुत्तं पन इतो पि बलवतरं । तत्र हि धम्मसेनापति सारि-
पुत्तथेरो अञ्जमञ्जं पुच्छितपट्ठं च विस्सज्जनं च आरोचेत्तु सत्थु सन्तिकं गत्वा
महामोग्गल्लानत्थेरस्स विस्सज्जनं आरोचेन्तो [29] “इधावुसो सारिपुत्त द्वे भिक्खू
अभिधम्मकथं कथेन्ति, ते अञ्जमञ्जं पट्ठं पुच्छन्ति, अञ्जमञ्जस्स पट्ठं पुट्ठा

१. All authorities except PTS read होन्ति; PTS होति.

२ वि०- ६२, ७३, ९०, ११२, १२५.

३. वि०- ४.१४४.

४ वि०- ४.३४४, ५ म०- १.२१२ (Sutta No. 32). ६ म०- १.२१८.

विस्सज्जेन्ति, नो च संसादेन्ति, धम्मिका च नेसं कथा पवत्तनी होति, एवरूपेन खो आवुसो, सारिपुत्त, भिक्खुना गोसिंगसालवनं सोमेय्या” ति आह । सत्था अभिधम्मिका नाम मम सासने परिवारिहा ति अवत्वा सुवण्णालिंगसदिसं गीवं उन्नमेत्वा पुण्णचन्द-सत्तिसरिकं महामुखं पूरेत्वा ब्रह्मघोसं निच्छरेन्तो “साधु साधु सारिपुत्ता” ति महामोग्गल्लानत्थेरस्स साधुकारं दत्वा “यथा तं मोग्गल्लानो व सम्मा व्याकरमानो व्याकरेय्य, मोग्गल्लानो हि सारिपुत्त धम्मकथिको” [म० १.२१८] ति आह ।

(७२) अभिधम्मिका भिक्खू येव हि किर धम्मकथिका नाम, अवसेसा धम्मं कथेन्ता पि न धम्मकथिका । कस्मा? ते हि धम्मकथं कथेन्ता कम्मन्तरं विपाकन्तरं रूपारूपपरिच्छेदं धम्मन्तरं आलोकेत्वा कथेन्ति । अभिधम्मिका पन धम्मन्तरं न आलोकेन्ति । तस्मा अभिधम्मिको भिक्खु धम्मं कथेतु वा मा वा, पुच्छितकाले पन पढं कथेस्सती ति । अयमेव किर एकन्तधम्मकथिको नामा ति । इदं सन्धाय सत्था साधुकारं दत्वा ‘सुकथितं मोग्गल्लानेना’ ति आह । अभिधम्मं पटिवाहन्तो इमस्मि जिनचक्रे पहारं देति, सब्बज्जुतजाणं पटिवाहति, सत्थु वेसारज्जजाणं पटिनिर्वत्तेति, सोतुकामं परिसं विसंवादेति, अरियमग्गे आवरणं ब्रन्धति, अट्टारससु भेदकरवत्थूँ एकस्मि सन्दिस्सति उक्खेपनियकम्म-निस्सयैकम्म-तज्जनीयकम्ममारहो होति । तं तं कम्मं कत्वा उय्योजेतब्बो ‘गच्छ विधासादो हुत्वा जीविस्ससी’ ति ।

(७३) अथापि एवं वदेय्य— ‘सच्चे अभिधम्मो बुद्धमासितो, यथा अनेकेसु सुत्तसहस्सेसु “एकं समयं भगवा राजगहे विहरती” ति आदिना नयेन निदानं सज्जितं, एवं अस्सा पि निदानं सज्जितं भवेय्या’ ति । सो ‘जातक-सुत्तनिपात-धम्मपदादीनं एवरूपं निदानं नत्थि, न चेतानि बुद्धमासितानी?’ ति पटिक्खपित्वा उत्तरिं पि एवं वत्तब्बो— ‘पण्डित, अभिधम्मो नामेस सब्बज्जुबुद्धानं येव विसयो, न अज्जेसं विसयो । बुद्धानं हि ओक्कन्ति पाकटा, अभिजाति पाकटा, अभि-संघोधि पाकटा, धम्मचक्कप्पवत्तनं पाकटं । [30] यमकपाटिहारियं पाकटं, तिदिक्कमो पाकटो, देवलोके देसितभावो पाकटो, देवोरोहणं पाकटं । यथा नाम चक्कवत्तिरज्जो हत्थिरतनं वा अस्सरतनं वा थेनेत्वा यानके योजेत्वा विचरणं नाम अट्टानं अकारणं; चक्करतनं वा पन थेनेत्वा पल्लसकटे ओलम्बेत्वा विचरणं नाम अट्टानं अकारणं; योजनप्पमाणं ओभासनसमत्थं मणिरतनं वा पन कप्पासपच्छियं पक्खिपित्वा वल्लजनं नाम अट्टानं अकारणं;

१ सि०— विसंवादेन्ति, म०— संसरन्ति. २ सि०— सुवण्णालिंग. सी०, म०, PTS— सुवण्णालिंग; see note on this in १.८. ३ M.— अतिमन्तेति. ४ V.ii.204 = Vin; Texts iii. 266; also V. i.354. ५ सी०, म०— omit.

कस्मा ? राजारहमण्डताय; एवमेव अभिधम्मो नाम अज्जेसं अ-विसयो, सब्बज्जु-
बुद्धानं येव विसयो । तेसं वसेन देसितव्वदेसना । बुद्धानं हि ओक्कन्ति पाकटा...
पे०... देवोरोहणं पाकटं । अभिधम्मस्स निदानकिच्चं नाम नत्थि पण्डिता'ति । न
हि सक्का एवं वुत्ते परवादिना सहधम्मिकं उदाहरणं उदाहरितुं ।

(७४) मण्डलारामवासी तिस्सभूतित्थेरो पन महोवोधिनिदानो एस अभि-
धम्मो नामा ति दस्सेतुं “येन स्वाहं भिक्खवे विहारेन पठमामिसुबुद्धो विहरामि-
तस्स पदेसेन विहासिं” ति इमं पदेसविहारसुत्तन्तं [सं० ५.१२] आहरित्वा कथेसि ।

(७५) दसविधो हि पदेसो नाम— खन्धपदेसो, आयतनपदेसो, धातुपदेसो,
सच्चपदेसो, इन्द्रियपदेसो, पच्चयाकारपदेसो, सतिपट्टानपदेसो, ज्ञानपदेसो, नामपदेसो,
धम्मपदेसो ति । तेसु सत्था महावोधिमण्डे पञ्चखन्धे निष्पदेसतो पटिविज्झि, इमं
तेमासं वेदनाखन्धवसेनेव विहासि । द्वादसायतनानि अट्टारसधातुयो निष्पदेसेन
पटिविज्झि । इमं तेमासं धम्मायतने वेदनावसेन धम्मधातुयं च वेदनावसेनेव
विहासि । चत्तारि सच्चानि निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं दुक्खसच्चे वेदनावसेनेव
विहासि । बावीसतिन्द्रियानि निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं वेदनापञ्चके इन्द्रिय-
वसेनेव विहासि । द्वादसपदिकं पच्चयाकारवट्ठं निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं
फस्सपच्चयवेदनावसेनेव विहासि । चत्तारो सतिपट्टाने निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं
तेमासं वेदनासतिपट्टानवसेनेव विहासि । [३१] चत्तारि ज्ञानानि निष्पदेसेन
पटिविज्झि, इमं तेमासं ज्ञानंगेसु वेदनावसेनेव विहासि । नामं निष्पदेसेन पटिविज्झि,
इमं तेमासं तत्थ वेदनावसेनेव विहासि । धम्मे निष्पदेसेनेव पटिविज्झि, इमं तेमासं
वेदनातिकवसेनेव विहासी ति । एवं थेरो पदेसविहारसुत्तन्तवसेन अभिधम्मस्स
निदानं कथेसि ।

(७६) गामवासी सुर्मनदेवत्थेरो पन हेट्ठा-ल्लोहपासादे धम्मं परिवत्तेन्तो
“अयं परवादी ब्राह्म पग्गय्ह अरज्जे कन्दन्तो विय, असक्खिकं अट्ठं करोन्तो विय च,
अभिधम्मे निदानस्स अत्थिमावं पि न जानाती” ति क्त्वा निदानं कथेन्तो एवमाह—
“एकं समयं भगवा देवेसु विहरति तावत्तिंसेसु पारिच्छत्तकमूले पण्डुकम्बलसिलायं ।
तत्र खो भगवा देवानं तावत्तिंसानं अभिधम्मकथं कथेसि— “कुसला धम्मा, अकुसला
धम्मा, अव्याकता धम्मा” ति ।

(७७) अज्जेसु पन सुत्तेसु एकमेव निदानं । अभिधम्मे द्वे निदानानि—
अधिगमनिदानं च देसनानिदानं चा ति । तत्थ अधिगमनिदानं दीपंकरदसवल्लो-
पट्टाय याव महावोधिपहंका वेदितव्वं । देसनानिदानं याव धम्मचक्रपवत्तना ।
एवं उभयनिदानसंपन्नस्स पन'स्स अभिधम्मस्स निदानकोसल्लत्थं इदं ताव पञ्च-
कम्मं वेदितव्वं—

१ सि०— तिस्सगुत्तत्थेरो. २ See also वेसु० १७.९. ३ सी०, म०, M—
फस्सपच्चया. ४ सि०— सुधम्म०. ५ सि०, म०— पञ्हा०.

(७८) अयं अभिधम्मो नाम केन पभावितो ? कथं परिपाचितो ? कथं अधिगतो ? कदा अधिगतो ? केन अधिगतो ? कथं विचितो ? कदा विचितो ? केन विचितो ? कथं देसितो ? कस्स'त्थाय देसितो ? किमर्थं देसितो ? केहि पटिग्गहितो ? के सिक्खन्ति ? के सिक्खितसिक्खा ? के धोरन्ति ? कस्स वचनं ? केनामतो ति ?

(७९) तत्रिदं विस्सज्जनं । केन पभावितो ति बोधिअभिनीहारसङ्गायं पभावितो । कथं परिपाचितो ति अङ्गुल्लवकेसु जातकस्सेसु । कथं अधिगतो ति बोधिमूले । कदा अधिगतो ति विसाखपुण्णमासियं । केन अधिगतो ति सव्वञ्जुबुद्धेन । कथं विचितो ति बोधिमण्डे । [32] कदा विचितो ति रतनधरसत्ताहे । केन विचितो ति सव्वञ्जुबुद्धेन । कथं देसितो ति देवसेसु तावत्तिसेसु । कस्स'त्थाय देसितो ति देवतानं । किमर्थं देसितो ति चतुरोध-
नित्थरणत्थं । केहि पटिग्गहितो ति देवेहि । के सिक्खन्ती ति सेक्खा पुथुज्जन-
कल्याणा च । के सिक्खितसिक्खा ति अरहन्तो खीणासवा । के धोरन्ती ति येसं वत्तत्ति^३ ते धोरन्ति । कस्स वचनं ति भगवतो वचनं, अरहतो सम्मासंबुद्धस्स ।
केनामतो ति आचरियपरम्पराय ।

(८०) अयं हि सारिपुत्तथेरो^१ भद्दिजि सोमितो पियजाली पियपालो पियदस्सी कोसियपुत्तो सिग्गवो सन्देहो मोग्गालिपुत्तो सुदत्तो^२ धम्मियो दासकू सोणको रेवतो ति एवमादीहि याव तत्तियसंगीतिकाला आमतो । ततो उद्धं तेसं येव सिस्सानुसिस्सेही ति एवं ताव जम्बुदीपतले आचरियपरम्पराय आमतो । इमं पन दीपं— ततो

महिन्दो इट्ठियो उत्तियो भद्दनामो च संबलो^४ ।

एते नागा महापज्जा जुंबुदीपा इधागता ति ।

इमेहि महानागेहि आमतो । ततो उद्धं तेसं येव सिस्सानुसिस्ससंखाताय आचरिय-
परंपराय याव'ज्जकाला आमतो ।

(८१) एवं आमतस्स पन'स्स यं तं दीपंकरदसवलतो पट्ठाय याव महाबो-
धिपल्लङ्गा अधिगमनिदानं, याव धम्मचक्रपवत्तना देसनानिदानं च वुत्तं, तस्स आविभाक्कथं अयमानुपुब्बी कथा वेदितव्वा— इतो किर कप्पसतसहस्साधिकानं

१ सी०—बोधिअभिनीहारं सथाय. M., बोधिअभिनीहार सथाय. २ M.—अङ्गुल्लवकेसु.
३ म०, सी०— ये संबत्तन्ति; सि०— येसं वत्तन्ति. ४ See N. Dutt, Aspects
of Hinayāna and Mahāyāna Buddhism p.17, n. 5. ५ सि०—
तिस्सवत्तो; M, PTS—विसुदत्तो. ६ म०— ततो महिन्दो इट्ठियो उट्ठियो संबलो तथा
पण्डितो भद्दनामो (सी०— भद्दसालो) च. Also cf समन्त० p.58.

चतुर्न असंख्येयानं मत्थके अमरवती नाम नगरं अहोसि । तत्थ सुमेधो^१ नाम ब्राह्मणो पटिवसति उमतो सुजातो, मातितो च पितितो च, संसुद्धगहणिको, याव सत्तमा कुलपरिवट्टा अक्खित्तो अनुपकुट्ठो जातिवादेन, अभिरूपो दस्सनीयो पासादिको परमाय वण्णपोक्खरताय समन्नागतो । सो अज्जं कम्मं अकत्वा ब्राह्मणसिप्पमेव उग्गण्हि । तस्स दहरकाले येव मातापितरो कालमकंसु । अथ^२स्स रासिवड्डुको अमच्चो आयपोत्थकं आहरित्वा सुवण्णरजतमणिमुत्तादिमरिते गब्बे विवरित्वा 'एत्तकं ते कुमार मातुसन्तकं, एत्तकं पितुसन्तिकं, एत्तकं अय्यक-पय्यकादीनं^३ ति याव सत्तमा कुलपरिवट्टा धनं आचिक्खित्वा एतं पटिपज्जाही'ति आह । सुमेधपण्डितो चिन्तेसि— 'इमं धनं सहरित्वा मय्हं पितुपितामहादयो परलोकं गच्छन्ता एककहापणं पि गहेत्वा न गता, मया पन गहेत्वा गमनकारणं कातुं वट्ठती'ति रज्जो आरोचेत्वा नगरे भेरिं चरापेत्वा महाजनस्स दानं दत्वा तापसपव्वजं पव्वजि^४ ।

(८२) इमस्मिं ठाने सुमेधकथा कथेतव्वा । वुत्तं हेतं बुद्धवंसे^५—

कप्पे च सतसहस्से चतुरो च असंखिये ।

अमरं नाम नगरं दस्सनेय्यं मनोरमं ॥

... ..

... ..

अव्वन्तरमिह सत्ताहे अभिज्जावलं पापुणि^६ ति ॥

(८३) तर्थ "अस्समो सुकतो मय्हं पण्णसाला सुमापिता" ति^७ इमाय पालिया सुमेध-पण्डितेन 'पव्वजिस्सामी' ति निक्खमन्तेन अस्समपण्णसाला चंक्रमा सहर्था मापिता विय वुत्ता । ... .. वीसतिवस्ससहस्सानि आयू ति ।

१ Read D. Kosambi's निदानकथा or Bom. Uni. Ed. §§3-72 excepting the prose comment in §§4-9, 17-39; excepting gāthās in §§40-70, and excepting §71 and the first and last sentences in §72. २ सि०— अय्यक— अय्यिकानं; म०, सी०— अय्यकपय्यकानं. ३ निदा० inserts hereafter इमस्स पन अत्थस्स आविभावत्थं. ४ बुद्धवंस, गाथा— २.१-३४; निदानकथा— गाथा only, without prose, in §§4-9. ५ बुद्धवंस २.३४ ends here. ६-६ निदा० omits. ७ सि०— सहगता. ८ निदानकथा [§§१०-१६] followed by बुद्धवंस २.३५-२१९ [= gāthā portion only in निदा० §§१७-३९] which are further followed by the prose portion only (without gāthās) in निदा० §§४०-७०. ९ निदानकथा §७० (without verse) ends here.

(८४) तस्स पन भगवतो ओरभागे^१ ठपेत्वा पन इमं अग्हाकं सम्मासम्बुद्धं अज्जो बुद्धो नाम नत्थी ति ।... .. एवं महापठवीकम्पनानि^२ महापुज्जानि कत्वा आयुपरियोसने इतो चुतो तुसित-भवने निब्वत्ति ।

(८५) तत्थ अज्जे देवे दसहि ठानेहि अधिगण्हित्वा यावतायुक् दिव्वसंपत्तिं अनुभवन्तो मनुस्सगण-[३३]-नाय सट्ठिवस्ससतसहस्साधिकानि^३ सत्तपज्जासवस्स-कोटियो^४ इदानी सत्तहि दिवसेहि आयुक्खयं पापुणस्सती ति वत्थानि किलिस्सन्ति, माला मिलायन्ति, कच्छेहि सेदा मुच्चन्ति^५, काये वेवण्णियं ओक्कमति, देवो देवामने न सण्ठहती ति इमेसु पञ्चसु पुव्वनिमित्तेसु^६ उप्पन्नेसु तानि दिस्वा 'सुज्जा वत भो^७ सग्गा भविस्सन्ती' ति संवेगजाताहि देवताहि महासत्तस्स पूरितपारमिभावं अत्वा, इमस्मिं इदानी अज्जं देवलोकं अनुपगन्त्वा मनुस्सलोके उप्पजित्वा बुद्धमावं पत्ते, पुज्जानि कत्वा चुता चुता मनुस्सा देवलोकं परिपूरेस्सन्ती ति चिन्तेत्वा

यतो^८हं तुसिते काये संतुसितो नाम^९हं तदा ।

दससहस्सी समागन्त्वा याचन्ति पञ्जली^{१०} मम ॥

कालो^{११}यं ते महावीर उप्पज मातुकुच्छियं ।

सदेवकं तारयन्तो बुद्धस्सु अमतं पदं ति ॥

एवं बुद्धमावाय आयाचितो कालं, दीपं, देसं, कुलं, जनेत्तिया आयुपरिमाणं ति इमानि पञ्च महाविलोकैकानानि विलोकित्वा कतसन्निट्ठानो ततो चुतो स्वयंराजकुले पटिसन्धिं गहेत्वा तत्थ महासम्पात्तिया परिचारियमानो^{१२} अनुक्कमेन भद्रयोध्वनं अनुपापुणि ।

(८६) इमस्मिं अन्तरे "सतो सम्पजानो आनन्द बोधिसत्तो तुसितकाया चावित्वा मातुकुच्छि ओक्कमती" [म० ३.११९] ति आदीनं सुत्तपदानं चेव तेसं अट्ठकथाय वसेन वित्थारो वेदितव्वो ।

(८७) सो तिण्णं उतूनं अनुच्छविकेसु तीसु पासादेसु देवलोकसिरिं विय रजसिरिं अनुभवमानो उय्यानकीलाय गमनसमये अनुक्कमेन जिण्णव्याधिमत्त-

१-१ §७१ and first sentence of §७२ of निदा० are not found here; निदा० §७२ reads कस्सपस्स पन भगवतो अपरभागे. २ End of निदान §७२ (except the last sentence) ३ सी०, M. omit; म० omits वस्स. ४ सि०, M.- मुच्चन्ति. ५ निदानकथा §७३ does not specify these. Further compare निदा० §§73-158 with our १.८५-८९. ६ M., PTS- नो. ७ सि०, म०- अज्जली. ८ म०, सि०- देव. ९ निदानकथा §७४. १० सी०, M.- परिहारियमानो; म०- अपरिहायमानो.

संखाते तयो देवदूते दिस्वा संजातसंवेगो निवत्तित्वा चतुर्थवारं पञ्चजितं दिस्वा 'साधु पञ्चज्जा'ति पञ्चजाय रुचिं उप्पादेत्वा उय्यानं गत्वा तत्थ दिवसं खेपेत्वा मंगलपोक्खरणीतीरे निसिन्नो कण्णकवेसं गहेत्वा आगतेन विस्सकम्मेन देवपुत्तेन अलंकृतपटियत्तो [34] राहुलकुमारस्स जातसासनं सुत्वा पुत्तसिनेहस्स बलवमावं जत्वा 'याव इमं बन्धनं न वड्ढति तावदेव नं छिन्दिस्सामी'ति चिन्तेत्वा सायं नगरं पविसन्तो

निव्वुता नून सा माता निव्वुतो नून सो पिता ।

निव्वुता नून सा नारी यस्सायं ईदिसो पतीति ॥

किसागोतमिया नाम पितुच्छाधीताय भासितं इमं गाथं सुत्वा, 'अहं इमाय निव्वुतपदं साधितो' ति गीवतो सतसहस्सग्घनिकं मुत्ताहारं मुञ्चित्वा, तस्सा पेसेत्वा, अत्तनो भवनं पविसित्वा, सिरिसयने निसिन्नो निद्दावसेन नाटकानं विप्पकारं दिस्वा, निव्विन्नहृदयो छन्नं उट्ठपेत्वा, कन्थकं आहरापेत्वा, कन्थकं आरुह्य, छन्नसहायो दससहस्सलोकधातूहि देवताहि कृतपरिवारो महामिनिक्खमनं निक्खमित्वा, तेनेव रत्तावसेसेन तीणि महारज्जानि अतिककम्म अनोमानदीतीरे पञ्चजित्वा, अनुककमेन राजगहं गत्वा, तत्थ पिण्डाय चरित्वा, पण्डवपञ्चतपक्रमे निसिन्नो मगधराजेन रज्जेन निमन्तियमानो तं पटिक्खित्वा, सब्बञ्जुतं पत्वा तस्स विजितं आगमनत्थाय तेन गहितपटिञ्जो, आळारं च उट्ठं च उपसंकमित्वा, तेसं सन्तिके अधिगतविसेसेन अपरितुट्ठो छव्वस्सानि महापधानं पदहित्वा, विसाखपुण्णमदिवसे पातो व सेनानिगमे सुजाताय दिन्नं पायासं परिमुञ्चित्वा, नेरञ्जराय नदिया सुवण्णपातं पवाहेत्वा, नेरञ्जराय तीरे महावनसण्डे नानासमापत्तीहि दिवसमागं वीतिनामेत्वा, सायणहसमये सोत्थियेन दिन्नं अट्ठ तिणमुट्ठिं गहेत्वा, कालेन नागराजेन अभित्युतगुणो वीधिमण्डं आरुह्य तिणानि सन्थरित्वा, 'न ताविमं पल्लं भिन्दिस्सामि याव मे न अनुपादाय आसवेहि चित्तं विमुच्चिस्सती' ति पटिञ्जं कत्वा, पाचीनदिसाभिमुखो निसीदित्वा, सुरिये अनत्थमिते^१ येव झारवलं विधमित्वा, पटमयामे पुब्बेनिवासजाणं, मज्झिमयामे जुत्तपपातजाणं पत्वा, पच्छिमयामावसाने दसबलचतुवेसारज्जादिसव्ववु-[35]-द्वगुणपटिमण्डितं सब्बञ्जुतञ्जाणं पटिविज्झन्तो येव इमं अभिधम्मनयसमुद्दं अधिगाच्छि । एवमस्स अधिगमनिर्दानं वेदितव्वं ।

(८८) एवं अधिगताभिधम्मो एकपल्लंकेन निसिन्नसत्ताहं अनिमिससत्ताहं

१ सी०, M. PTS— ०भदस्स. २. All authorities except PTS read so; PTS— इदं. ३ निदा० §९५. ४ M.— आळारकालाम. ५ सी० M., PTS— सेनानी०. ६ सि० inserts hereafter. बोधिपल्लंके. ७ सि०— म०— अनत्थं गमिते. ८ See §77 above.

चंकमनसत्ताहं अतिक्रामित्वा, चतुर्थे सत्ताहे सयंभुजाणाधिगमेन अधिगतं अभि-
धम्मं विचिन्तित्वा अपरानि पि अजपाल-मुचलिन्द-राजायतनेसु^१ तीणि सत्ताहानि
वीतिनामेत्वा, अष्टमे सत्ताहे अजपालनिग्रोधस्वमूले निसिन्नो धम्मगंभीरतापच-
वेक्खणेन अप्पोस्सुक्कतं आपज्जमानो दससहस्सी-महोब्रह्मपरिवारेण सहंपतिब्रह्मना
आयाचितधम्मदेसनो बुद्धचक्खुना लोकं वोलोकेत्वा, ब्रह्मणो अज्जेसनं आदाय
'कस्स नु खो अहं पठमं धम्मं देसेय्यं'ति ओलोकेन्तो आळारुहकानं कालकतमावं
जत्वा, पंचवग्नियानं भिक्खूनां ब्रह्मपकारतं अनुस्सरित्वा, उट्ठायासना कासिपुरं
गच्छन्तो अन्तरामग्गे उपकेन सद्धिं मन्तेत्वा, आसाळहपुण्णमदिवसे इसिपतने
मिगदाये पंचवग्नियानं वसनट्ठानं पत्वा, अननुच्छविकेन समुदाचारेण समुदाचरन्ते
सञ्जापेत्वा, धम्मचक्कं पवत्तेन्तो अञ्जाकोण्डञ्जत्थेरप्पमुखा अट्टारस ब्रह्मकोटियो
अमतपानं पायेसि । एवं याव धम्मचक्कप्पवत्तना देसनानिदानं^२ वेदितव्वं । अयमेव
संखेपो । वित्थारो पन साट्ठकथानं अरियपरियेसन-पब्बज्जासुत्तादीनां वसेन वेदितव्वो ।

(८९) एवं अधिगमनिदान-देसनानिदानसम्पन्नस्स पन^३स्स अभिधम्मस्स
अपरानि पि दूरे-निदानं, अविदूरे-निदानं, सन्तिके-निदानं ति तीणि निदानानि ।
तत्थ दीपंकरपादमूलतो पट्ठाय याव तुसितपुरा दूरेनिदानं वेदितव्वं । तुसितपुरतो
पट्ठाय याव बोधिमण्डा अविदूरे-निदानं । 'एकं समयं भगवा देवेसु विहरति
तावतिंसेसु पारिच्छत्तकमूलं^४ पण्डुकम्बलसिलायं, तत्थ खो भगवा देवानं तावतिं-
सानं अभिधम्मं कथेसी'ति इदमस्स सन्तिके^५-निदानं । अयं ताव निदानकथा ।

२

[मातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना]

[तिकमातिका]

(१) इदानि [36]

इति मे भासमानस्स अभिधम्मकथं इमं ।

अविक्खित्ता निसामेथ दुल्लभा हि अयं कथो ति ॥

एवं पटिञ्जाताय अभिधम्मकथाय कथनोकासो सम्पत्तो ।

१ विन० - १.२-४, निदा० §१३२. २ म०, सी० omit. ३ See
१.७७ above. ४ See निदा० §§२, १२७, १५८. ५ Last stanza
in the Introductory verses of this text.

(२) तत्थ यस्मा अभिधम्मो नाम धम्मसंगणि-आदीनि सत्तप्पकरणानि; धम्म-संगणिया पि चित्तुप्पादकण्डादीनं वसेन चत्तारि कण्डानि; चित्तुप्पादकण्डं पि मातिका-पदभाजनियवसेन दुविधं; तत्थ मातिका आदि; सा पि तिकमातिका दुक्-मातिका ति दुविधा; तत्थ तिकमातिका आदि; तिकमातिकाय पि कुसलत्तिकं आदि; कुसलत्तिके पि कुसला धम्मा ति [मा० १] इदं पदं; तस्मा

इतो पट्ठाय गंभीरं अभिधम्मकथं इमं ।

बुच्चमानं निसामेय एकग्गा साधु साधवो ति ॥

(३) “कुसला धम्मा, अकुसला धम्मा, अब्याकता धम्मा” [मा० १] ति अयं ताव आदिपदेन लद्धनामो कुसलत्तिको नाम । “सुखाय वेदनाय सम्प-युत्ता धम्मा, दुक्खाय वेदनाय सम्पयुत्ता धम्मा, अदुक्खमसुखाय वेदनाय संपयुत्ता धम्मा” [मा० २] ति अयं सब्बपदेहि लद्धनामो वेदनातिको नाम । एवं आदि-पदवसेन वा सब्बपदवसेन वा सब्बेसं पि तिकदुकानं नामं वेदितव्वं । सब्बे चेते पञ्चदसहि परिच्छेदेहि ववत्थिता । तिकानं हि एको परिच्छेदो, दुकानं चतुहस ।

(४) “हेतू धम्मा, न-हेतू धम्मा” [मा० २३] ति आदयो हि छ दुका गन्थतो च अत्थतो च अञ्जमञ्जसम्बन्धेन पुष्पकणिका विय घटा विय हुत्वा टितत्ता ‘हेतुगोच्छको’ ति बुच्चति । ततो परे “सपच्चया धम्मा अप्पच्चया धम्मा” [मा० २९] ति आदयो सत्त दुका, अञ्जमञ्जं असम्बन्धा, [३७] केवलं दुक्सामञ्जतो उच्चिन्त्वा उच्चिन्त्वा विसुं विसुं गोच्छकन्तरे ठपितत्ता अञ्जेहि च महन्तरदुकेहि [मा० ७७-९०] चूळकत्ता ‘चूळन्तरदुका’ ति वेदितव्वा । ततो परं आसवदुकादीनं छन्नं दुकानं वसेन ‘आसवगोच्छको’ [मा० ३६-४१]; संयोजनदुकादीनं वसेन ‘संयोजनगोच्छको’ [मा० ४२-४७]; तथा गन्थ-ओघ-योग-नीवरण-दुकादीनं वसेन ‘गन्थ-ओघ-योग-नीवरण-गोच्छका’ [मा० ४८-७१]; परामासदुकादीनं पञ्चन्नं वसेन ‘परामास-गोच्छको’ [मा० ७२-७६] ति । सब्बे पि सत्त गोच्छका वेदितव्वा ।

(५) ततो परं “सारम्मणा धम्मा” ति आदयो चतुहस दुका ‘महन्तरदुका’ [मा० ७७-९०] नाम । ततो उपादानदुकादयो छ दुका ‘उपादानगोच्छको’ [मा० ९१-९६] नाम । ततो किलेसदुकादयो अट्ठ दुका ‘किलेसगोच्छको’ [मा० ९७-१०४] नाम । ततो परं दस्सनेन पहातव्वदुकादयो अट्ठारस दुका अभिधम्ममातिकाय परियोसाने ठपितत्ता ‘पिट्ठिदुका’ [मा० १०५-१२२] नाम । “विज्जाभाणिनो धम्मा अविज्जाभाणिनो धम्मा” ति आदयो पन द्वाचत्तालीस दुका ‘सुत्तन्तिकदुका’ [मा० १२३-१६४] नाम । एवं सब्बे पेते पञ्चदसहि परिच्छेदेहि ववत्थिता ति वेदितव्वा ।

(६) एवं ववत्थिता पनेते सप्पदेस-निप्पदेसवसेन द्वे वै कोट्ठासा होन्ति । एतेसु हि नव तिका एकसत्तति च दुका सप्पदेसानं रूपारूपधम्मानं परिगहितत्ता

सम्पदेसा नाम । अवसेसा तेरस तिका एकसत्तति च दुका निष्पदेसा नाम ।

(७) तथ तिकेसु ताव वेदनत्तिको वितक्कत्तिको पीतित्तिको उप्पन्नत्तिको अतीतत्तिको चत्तारो आरम्भणत्तिका ति इमे नव तिका सम्पदेसा नाम । दुकेसु हेतुगोच्छकादीनं उपादानगोच्छकपरियोसानानं नवन्नं गोच्छकानं परियोसाने तयो तयो दुका [38], किलेसगोच्छकपरियोसाने चत्तारो दुका, “चित्तसम्पयुत्ता धम्मा, चित्तविप्पयुत्ता धम्मा” “चित्तसंसट्ठा धम्मा, चित्तविसंसट्ठा धम्मा” [मा० ८०-८१] ति द्वे महन्तरदुका, सुत्तन्तिकदुकेसु अधिवचनदुकं निरुत्तिदुकं पञ्जत्तिदुकं नाम-रूपदुकं ति इमे चत्तारो दुके उपेत्वा अवसेसा अट्ठत्तिंस्स दुका चा ति एते सम्पदेसा नाम । वुत्तावसेसा तिकदुका सध्वे पि निष्पदेसा ति वेदितव्वा ।

(८) इदानीं कुसला धम्मा ति [मा० १] आदीनं मातिकापदानं अयं अनु-पुञ्चपदवण्णना—‘कुसल’-सद्दो ताव आरोग्य-अनवज्ज-छेक-सुखविपाकेसु दिस्सति । अयं हि “कच्चि नु भोतो कुसलं, कच्चि भोतो अनामयं” ति आदीसु आरोग्ये दिस्सति । “कतमो पन मन्ते कायसमाचारो कुसलो ? यो खो महाराज कायसमाचारो अनवज्जो” [म० २.११५] ति च, “पुन च परं मन्ते एतदनुत्तरियं यथा भगवा धम्मं देसेति कुसलेसु धम्मेसू” [Cf. दी० ३.१०२] ति च एवमादीसु अनवज्जे । “कुसलो त्वं रथस्स अङ्गपच्चङ्गानं” [Cf. म० २.९४], “कुसला नच्चगीतस्स सिक्खिता चतुरिथियो” [जा० ६.२५] ति आदीसु छेके । “कुसलानं भिक्खवे धम्मानं समादानहेतु” [दी० ३.५८], “कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता” [§४३१] ति आदीसु सुखविपाके । स्वायमिध आरोग्ये पि अनवज्जे पि सुखविपाके पि वट्ठति ।

(९) ‘धम्म’-सद्दो पनायं परियत्ति-हेतु-गुण-निस्सत्तनिजीवतादीसु दिस्सति । अयं हि “धम्मं परियापुणाति सुत्तं गेय्यं” [म० १.१३३] ति आदीसु परियत्तियं दिस्सति । “हेतुमिह आणं धम्मपटिसंभिदा [वि० २९३] ति आदीसु हेतुमिह ।

“न हि धम्मो अधम्मो च उभो समविपाकिनो ।

अधम्मो निरयं नेति धम्मो पापेति सुग्गति” [थेर० ३.०४] ति ॥
आदीसु गुणे । “तस्मिं खो पन समये धम्मा होन्ति” [§१२१], “धम्मेसु धम्मामुपस्सी विहरती” [म० १.६१] ति आदीसु निस्सत्तनिजीवताय । स्वायमिधा पि निस्सत्तनिजीवतायमेव वट्ठति ।

(१०) [39] वचनत्थो पनेत्थ—कुच्छित्ते पापके धम्मे सलयन्ति चलयन्ति

१ मा० २.६, ७, १७, १८; १३, १६, १९, २१. २ The last three *dukas* in each of the sections 1, 3-9 and 11 of तिकमातिका (धम्म० pp. 4-12). ३ मा०- १०१-१०४. ४ मा०- १२८-१३१. ५ We fail to trace this to Jā. No. 461. ६ M.—धम्मस्स.

कम्पोन्ति विद्धंसेन्ती ति कुसला । कुच्छित्तेन वा आकारेन सयन्ती ति कुसा । ते अकुसलसंखाते कुसे लुनन्ति छिन्दन्ती ति कुसला । कुच्छित्तानं वा सानतो तनुकरणतो ओसान-करणतो^१ आणं कुसं नाम । तेन कुसेन लातब्बा ति कुसला; गहेतब्बा पवत्तेतब्बा ति अत्थो । यथा वा कुसा उभयभागगतं हत्थप्पदेसं लुनन्ति, एवमिमे पि उपन्नानुप्पन्नभावेन उभयभागगतं संकिलेसपक्खं लुनन्ति । तस्मा कुसा विय लुनन्ती ति पि कुसला । अत्तनो पन सभावं धारेन्ती ति धम्मा । धारियन्ति वा पच्चयेहि, धारयन्ति वा यथासभावतो ति धम्मा । न कुसला ति^२ अ-कुसला । मित्तपटिपक्खा अमित्ता विय, लोभादिपटिपक्खा अलोभादयो विय च, कुसलपटिपक्खा ति अत्थो । न व्याकता ति अव्याकता, कुसलाकुसलभावेन अकथिता ति अत्थो । तेषु पन अनवज्जसुखविपाकलक्खणा कुसला, सावज्जदुक्खविपाकलक्खणा अकुसला, अविपाकलक्खणा अव्याकता ।

(११) 'किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि ?' 'किञ्चेत्थ ? यदि ताव एकत्थानि 'कुसला धम्मा'ति इदं 'कुसला कुसला'ति वुत्तसदिसं होति । अथ नानत्थानि तिकदुकानं छक्कचतुक्कभावो आपज्जति पदानं च असम्बन्धो । यथा हि 'कुसला' 'रूप' 'चक्खुमा'ति वुत्ते अत्थवसेन अज्जमज्ज अनोलोकेन्तान पदानं न कोचि सम्बन्धो, एवमिधा पि पदानं असम्बन्धो आपज्जति । पुब्बापरसम्बन्धरहितानि च पदानि निष्पयोजनानि नाम होन्ति । या पि चेसा परतो 'कतमे धम्मा कुसला'ति [११] पुच्छा, ताव पि सद्धिं विरोधो आपज्जति । नेव हि धम्मा कुसला; अथ च पनिदं वुच्चति—कतमे धम्मा कुसला'ति ।

(१२) अपरो नयो—'यदि एतानि एकत्थानि, तिण्णं 'धम्मानं' एकत्ता कुसलादीनं पि एकत्तं आपज्जति । कुसलादिपदानं हि तिण्णं 'धम्मानं' धम्मभावेन एकत्तं । तस्मा धम्मत्तयेन सद्धिं अत्थतो निन्नानत्थानं कुसलादीनं पि एकत्तं आपज्जति । यदेव कुसलं, तं अकुसलं, तं अव्याकतं' ति । 'अथा पि तिण्णं धम्मानं एकत्तं न सम्पटिच्छथ, अज्जो च कुसलपरो धम्मो, [४०] अज्जो च अकुसलपरो धम्मो, अज्जो च अव्याकतपरो धम्मो ति वदथ, एवं सन्ते धम्मो नाम भावो, भावतो च अज्जो अभावो ति कुसलपरा भावसंखाता धम्मा अज्जो अकुसलपरो धम्मो अभावो सिया, तथा अव्याकतपरो । तेहि च अज्जो कुसलपरो पि । एवं अभावत्तं आपन्नेहि धम्मेहि अनज्जे^३ कुसलादयो पि अभावा येव सियुं' ति ।

(१३) सब्वमेतं अकारणं । कस्मा ? यथानुमतिवोहारसिद्धितो ति । वोहारो

१ सि०, M omit. २ Cf. धम्म० ३११. ३ सि०— धरियन्ति. ४ All authorities but सि० omit. ५ मूलटीका— धम्मसङ्गत्थानं धम्मभावेन एकत्ता. ६ सि०— अज्ज.

हि यथा यथा अथेसु अनुमतो संपटिच्छितो तथा तथेव सिद्धो । न चायं “कुसला धम्मा” ति आदीसु कुसलपुञ्चो धम्माभिलापो धम्मपरो च कुसलाभिलापो, यथा “कुसला कुसला” एवं, अत्तनो अत्थविसेसामावेन पण्डितेहि सम्पटिच्छितो; न च “कुसला”-रूपं-“चक्खुमा”-सद्वा विय अञ्जमञ्जं अनोलोकितत्थभावेन । “कुसल”-सद्दो पनेत्थ अनवजसुखविपाकसंखातस्स अत्थस्स जोतनभावेन संपटिच्छितो, “अकुसल”-सद्दो सावज्जदुक्खविपाकत्थजोतकत्तेन, “अव्याकत”-सद्दो अविपाकत्थजोतकत्तेन, “धम्म”-सद्दो सभावधारणादि-अत्थजोतकत्तेन । सो एतेसं अञ्जतरानन्तरे वुच्चमानो अत्तनो अत्थसामञ्जं दीपेति । सञ्चे व हि एते सभावधारणादिना लक्खणेन धम्मा । “कुसला”दि-सद्दा चापि धम्मसद्दस्स पुरतो वुच्चमाना अत्तनो अत्थविसेसं तस्स दीपेन्ति । धम्मो हि कुसलो वा होति अकुसलो वा अव्याकतो वा । एवमेते विसुं विसुं वुच्चमाना अत्तनो अत्तनो अत्थमत्तदीपकत्तेन संपटिच्छिता । धम्मसद्देन सह वुच्चमाना अत्तनो अत्थसामञ्ज-अत्थविसेसदीपकत्तेन लोके पण्डितेहि संपटिच्छिता । तस्मा यदेतमेत्थ एकत्थनानत्थतं विकप्पेत्वा दोसारोपणकारणं वुत्तं सब्बमेतं अकारणं ।

(१४) अयं ताव कुसलत्तिकस्स अनुपुञ्चपदवण्णना । इमिना व नयेन सेसत्तिकदुकानं पि वेदितव्वो । इतो परं विसेसमत्तमेव वक्खाम ।

(१५) सुखाय वेदनाया [मा० २] ति आदीसु “सुख”-सद्दो ताव सुख-वेदना-सुखमूल-सुखारम्भण - सुखहेतु - सुखपचयट्ठान - अव्यापज्जे - निव्वानादीसु दिस्सति । अयं हि “सुखस्स च पहाना” [दी० १.७५] ति आदीसु सुखवेदनाय दिस्सति । “सुखो वुद्धानं उप्पादो” [ध० १९४], “सुखा विरागता लोके” [उ० २.१] ति आदीसु सुखमूले । [४१] “यस्मा च खो महालि रूपं सुखं सुखानुपपितं सुखावककन्ते” [सं० ३.६९] ति आदीसु सुखारम्भेण । “सुखस्सेतं भिक्खवे अधिवचनं यदिदं पुञ्जानी” [अं० ४.८८-८९] ति आदीसु सुखहेतुभिः । “यावच्चिदं भिक्खवे न सुकरं अक्खानेन पापुणिणुं याव सुखा सग्गा” [Cf. म० ३.१७२], “न ते सुखं पजानन्ति ये न पस्सन्ति नन्दनं” [सं० १.५, २००] ति आदीसु सुखपचयट्ठाने । “दिट्ठधम्मसुखविहारा एते धम्मा” [Cf. म० १.४०-४१] ति आदीसु अव्यापज्जे । “निव्वानं परमं सुखं” [ध० २०३, २०४] ति निव्वाने । इध पनायं सुखवेदनायमेव दट्ठव्वो ।

(१६) “वेदना”-सद्दो “विदिता मे वेदना उप्पज्जन्ती” [ ] ति आदीसु वेद-वितरिंमे येव वट्ठति । “दुक्ख”-सद्दो दुक्खवेदना-दुक्खवत्थु-दुक्खारम्भण-दुक्खपचय-दुक्खपचयट्ठानादीसु दिस्सति । अयं हि “दुक्खस्स च पहाना” [दी० १.७५]

१-१ सि०, M., PTS omit. २ सी०, म०, PTS.— नयो वेदितव्वो.
३ सि०, सी०, M.— अव्यापज्ज.

ति आदीसु दुक्खवेदनायं दिस्सति । “जातिं पि दुक्खा” [विन० १.१०] ति आदीसु दुक्खवत्थुहिं । “यस्मा च खो महालि रूपं दुक्खं दुक्खानुपतितं दुक्खावकन्तं” [सं. ३.७०] ति आदीसु दुक्खारम्भणे । “दुक्खो पापस्स उच्चयो” [ध० १.१७] ति आदीसु दुक्खपच्चये । “यावच्चिदं भिक्खवे न सुकरं अक्खानेन पापुणितुं याव दुक्खा निरया” [म० ३.१६७] ति आदीसु दुक्खपच्चयट्ठाने । इध पनायं दुक्ख-वेदनायमेव दट्ठव्वो ।

(१७) वचनत्थो पनेत्थ—सुखयती ति सुखा । दुक्खयती ति दुक्खा । न दुक्खा न सुखा ति अदुक्खमसुखा । ‘म’-कारो पदसन्धिपवसेन वुत्तो । सच्चा पि आरम्भणस्स रसं वेदयन्ति अनुभवन्ती ति वेदना । तासु इट्ठानुभवनलक्खणा सुखा, अनिट्ठानुभवनलक्खणा दुक्खा, उभयविपरीतानुभवनलक्खणा अदुक्खमसुखा ।

(१८) यो पनायं तीसु पदेसु ‘संपयुत्त’-सट्ठो, तस्स त्थो—समं पकारेहि युत्ता ति संपयुत्ता । कतरेहि पकारेही ति ? एकुप्पादतादीहि । [४२] “नत्थि केचि धम्मा केहिचि धम्मेहि सम्पयुत्ता ति ? आमन्ता” [क० २.३३७] ति हि इमस्स पञ्चस्स पटिक्खेपे “ननु अत्थि केचि धम्मा केहिचि धम्मेहि सहगता सहजाता संसट्ठा एकुप्पादा एकनिरोधा एकवत्थुका एकारम्भणा” ति [क० २.३३७] एवं एकुप्पादादीनं वसेन संपयोगत्थो वुत्तो । इति इमेहि एकुप्पादादीहि समं पकारेहि युत्ता ति सम्पयुत्ता ।

(१९) विपाकत्तिके [मा० ३] अञ्जमञ्जं विसिट्ठानं कुसलाकुसलानं पाका ति विपाका । विपाकभावमापन्नानं अरूपधम्मानमेतं अधिवचनं । विपाक-धम्मधम्मा ति विपाकसभावधम्मा^३ । यथा जातिजरासभावा जातिजरापकतिका सत्ता जातिधम्मा जराधम्मा ति वुच्चन्ति एवं विपाकजनकट्ठेन विपाकसभावा विपाकपकतिका धम्मा ति अत्थो । ततियपदं उभयसभावपटिक्खेपवसेन वुत्तं ।

(२०) उपादिब्रुपादानियत्तिके [मा० ४] आरम्भणकरणवसेन तण्हादिट्ठीहि उपेतेन कम्मुना आदिन्ना, फलभावेन गहिता ति उपादिन्ना । आरम्भणभावं उपगन्त्वा उपादानसम्बन्धेन उपादानानं हिता ति उपादानिया । उपादानस्स आरम्भणपच्चयभूतानं एतं अधिवचनं । उपादिन्ना च ते उपादानिया चा ति उपादि-ब्रुपादानिया; सासवकम्मनिव्वत्तानं रूपारूपधम्मानमेतं अधिवचनं । इति इमिना नयेन सेसपदद्वये पटिसेधसहितो अत्थो वेदितव्वो ।

(२१) संकिलिट्ठसंकिलेसिकत्तिके [मा० ५] संकिलेसेती ति संकिलेसो, विवा-धेति, उपतापेती ति अत्थो । संकिलेसेन समन्नागता संकिलिट्ठा । अत्तानं आरम्भणं कत्वा पवत्तनेन संकिलेसं अरहन्ति, संकिलेसे वा नियुत्ता, तस्स आरम्भणभावं अन-

१ सी०, म०—उपच्चयो. २ सी०, M.—वेदियन्ति. ३ सि०—विपाकधम्मानं धम्मा विपाकजनका धम्मा. ४ सि०, M.—जनकत्तेन.

वित्कमनतो ति संकिलेसिका । संकिलेसस्स आरम्भणपचयभूतानं एतं अधिवचनं । संकिलिट्ठा च ते संकिलेसिका चा ति **संकिलिट्ठ-संकिलेसिका** । सेसपदद्वयं पुरिमत्तिके वुत्तनयेनेव वेदितव्यं ।

(२२) [४३] वितक्कत्तिके [मा० ६] संपयोगवसेन वत्तमानेन सहवितक्केन सवितक्का । सहविचारेण सविचारा । सवितक्का च ते सविचारा चा ति **सवितक्क-सविचारा** । उभयरहिता **अवितक्क-अविचारा** । वितक्कविचारेण विचारो व मत्ता, पमाणं, एतेसं ति विचारमत्ता । विचारतो उत्तरिं वितक्केन सद्धिं संपयोगं न गच्छती ति अत्थो । अवितक्का च ते विचारमत्ता चा ति **अवितक्क-विचारमत्ता** ।

(२३) पीतित्तिके [मा० ७] पीतिया सह एकुप्पादादिभावं गता ति **पीति-सहगता**, पीतिसम्पयुत्ता ति अत्थो । सेसपदद्वये पि एसेव नयो । **उपेक्खा** ति चेत्थ अदुक्खमसुखा वेदना वुत्ता । सा हि सुखदुक्खाकारप्पवत्तिं उपेक्खति, मज्झत्ता-क्कारसण्ठितत्ता तेनाकोरन नप्पवत्तती ति उपेक्खा । इति वेदनातिकतो पदद्वयमेव गहेत्वा निप्पीतिकस्स सुखस्स सप्पीतिकसुखतो विसेसदस्सनवसेन अयं तिको वुत्तो ।

(२४) दस्सनत्तिके [मा० ८] **दस्सनेना** ति सोतापत्तिमग्गेन । सो हि पठमं निव्व्राणं दस्सनतो दस्सनं ति वुत्तो । गोत्रभू पन किञ्चा पि पठमत्तरं पस्सति, यथा पन रज्जो सन्तिकं केनाचिदेव करणीयेन आगतो पुरिसो दूरतो व रथिकाय चरन्तं हत्थिकवन्धगतं राजानं दिस्वा पि 'दिट्ठो ते राजा' ति पुट्ठो दिस्वा पि कत्तव्व-किच्चस्स अकतत्ता 'न पस्सामी' ति आह, एवमेव निव्व्राणं दिस्वा पि कत्तव्वस्स किलेसप्पहानस्साभावा न दस्सनं ति वुत्तति । तं हि आणं मग्गस्स आवजनट्ठाने तिट्ठति । **भावनाया** ति सेसमग्गतयेन । सेसमग्गतये हि पठममग्गेन दिट्ठस्मिं येव धम्मे भावनावसेन उप्पज्जति, अदिट्ठपुब्बं किञ्चि न पस्सति, तस्मा भावना ति वुत्तति । ततियपदं उभयपट्टिक्खेपवसेन वुत्तं ।

(२५) तदनन्तरत्तिके [मा० ९] दस्सनेन पहातव्वो हेतु एतेसं ति **दस्सनेन-पहातव्व-हेतुका** । दुतियपदे पि एसेव नयो । ततियपदे नेव-दस्सनेन-नै-भावनाय-पहातव्वो हेतु एतेसं ति एवमत्थं अ-गहेत्वा नेव दस्सनेन न भावनाय पहातव्वो हेतु एतेसं अत्थी ति एवमत्थो [४४] गहेत्तव्वो । इतरथा हि अहेतुकानं अग्गहणं भवेत्थ्य; हेतु येव तेसं नत्थि यो दस्सनभावनाहि पहातव्वो सिया । सहेतुकेसु पि हेतुवज्जानं पहातं आपज्जति, न हेतूनं; हेतु येव हि एतेसं 'नेव दस्सनेन न भावनाय पहा-

१. सी०, मा० omit न. २. सि०-च. ३. सि० inserts hereafter च.
४. See मूलटोका, ५. M.-गहनं.

तव्वो'ति वुत्तो, न ते धम्मा । उभयं पि चेत्तं न अधिपेत्तं । तस्मा नेव दस्स-
नेन न भावनाय पहातव्वो हेतु एतेसं अत्थी ति नेव दस्ससेन न भावनाय
पहातव्वहेतुका ति अयमत्थो गहेतव्वो ।

(२६) आचयगामित्तिके [मा० १०] कम्मकिलेसेहि आचीयती ति आचयो ।
पटिसंधि-वुत्ति-गतिप्पवत्तानं एतं नामं । तस्स कारणं हुत्वा निष्कादनकभावेन तं
आचयं गच्छन्ति, यस्स वा पवत्तन्ति तं पुग्गलं यथावुत्तमेव आचयं गमेन्ती ति पि
आचयगामिनो; सासवकुसलकुसलानं एतं अधिवचनं । ततो एव आचयसंखाता
चया अपेतत्ता, निव्वानं अपेतं चया ति अप-चयो । तं आरम्भणं कत्वा पवत्तनतो
अपचयं गच्छन्ती ति अपचयगामिनो; अरियमग्गानमेतं अधिवचनं । अपि च
पाकारं इट्ठकवट्ठकी विय पवत्तं आचिनन्ता गच्छन्ती ति आचयगामिनो । तेन
चित्तं चित्तं इट्ठकं विट्ठंसयमानो पुरिसो विय तदेव पवत्तं अपचिनन्ता गच्छन्ती ति
अपचयगामिनो । ततियपदं उभयपटिकखेपेन वुत्तं ।

(२७) सेक्खत्तिके [मा० ११] । तीसु सिकखासु जाता ति सेक्खा । सत्तन्नं
सेक्खानं एते ति पि सेक्खा । अपरियोसितसिक्खत्ता सयमेव सिकखन्ती ति पि
सेक्खा । उपरि-सिक्खितव्वाभावतो न सेक्खा । असेक्खा । वुट्ठिप्पत्ता वा सेक्खा ति
पि असेक्खा । अरहत्तफलधम्मानं एतं अधिवचनं । ततियपदं उभयपटिकखेपेन वुत्तं ।

(२८) परित्तत्तिके [मा० १२] समन्ततो खण्डितत्ता अप्पमत्तकं परित्तं ति
वुचति; 'परित्तं गोमयपिण्डं'ति आदीसु विय । इमे पि अप्पानुभावताय परित्ता
विया ति परित्ता; कामावचरधम्मानमेतं अधिवचनं । किलेसविकखंभनसमत्थताय
विपुलफलताय दीघसंतानताय च महन्तभावं गता, महन्तेहि वा उल्लारच्छन्दविरिय-
चित्तपञ्चेहि गता पटिपन्ना ति पि महग्गता । [४५] पमाणकरा धम्मा रागादयो पमाणं
नाम । आरम्भणतो वा संपयोगतो वा नत्थि एतेसं पमाणं, पमाणस्स च पटिपक्खा
ति अप्पमाणा ।

(२९) परित्तारम्भणत्तिके [मा० १३] परित्तं आरम्भणं एतेसं ति परित्ता-
रम्भणा । सेसपदद्वये पि एसेव नयो ।

(३०) हीनत्तिके [मा० १४] हीना ति लामका अकुसला धम्मा । हीनपणी-
तानं मज्जे भवा ति मज्झिमा । अवसेसा तेभूमका धम्मा उत्तमद्वेन अनप्पकट्ठेन
च पणीता; लोकुत्तरा धम्मा ।

(३१) मिच्छत्तत्तिके [मा० १५] 'हितसुखावहा मे भविस्सन्ती'ति एवं
आसिंसिता पि तथा अभावतो, 'असुभादीसु येव सुभं'ति आदिविपरीतपवत्तितो च
मिच्छासभावा ति मिच्छत्ता; विपाकदाने सति खन्धभेदानन्तरमेव विपाकदानतो

नियता; मिच्छता च ते नियता चाति **मिच्छतानियता** । वृत्तविपरीतेन अत्थेन सम्मा-समावाति सम्मत्ता; सम्मत्ता च ते नियता च अनन्तरमेव फलदानेनाति **सम्मत्तनियता** । उभयथापि न नियताति **अनियता** ।

(३२) मग्गारम्मणत्तिके [मा० १६] निब्बानं मग्गति, गवेसति, किलेसे वा मारेन्तो गच्छतीति मग्गो । मग्गो आरम्मणं एतेसंति **मग्गारम्मणा** । अट्ठंगिकोपि मग्गो पच्चयट्ठेन एतेसं हेतुति मग्गहेतुका । मग्गसंपयुत्ता वा हेतुमग्गो वा हेतुति मग्गहेतु । ते एतेसं हेतुति मग्गहेतुका । सम्मादिट्ठि सयं मग्गो चेव हेतु च । इति मग्गो हेतु एतेसंति पि **मग्गहेतुका** । अभिमवित्वा पवत्तनट्ठेन मग्गो अधिपति एतेसंति **मग्गाधिपतिनो** ।

(३३) उप्पन्नत्तिके [मा० १७] उप्पादतो पट्ठायाव भङ्गा उद्धं पन्ना गता पवत्ताति **उप्पन्ना** । न उप्पन्नाति **अनुप्पन्ना** । परिनिद्धितकारणेकदेसत्ता अवस्सं उप्पजिस्सन्तीति **उप्पादिनो** ।

(३४) अतीतत्तिके [मा० १८] अत्तनो सभावं उप्पादादिलक्खणं वा पत्वा अतिककन्ताति **अतीता** । तदुभयं पि न आगताति **अनागता** । तं तं कारणं पटिच्च उप्पन्नाति **पच्चुप्पन्ना** ।

(३५) अनन्तरत्तिके [मा० १९] अतीतं आरम्मणं एतेसंति अतीतारम्मणा । सेसपदद्वयेपि एसेव नयो ।

(३६) [४६] अज्झत्तत्तिके [मा० २०] 'एवं पवत्तमाना मयं अत्ता'ति गहणं, 'गमिस्सामा'ति इमिना विय अधिप्पायेन अत्तानं अधिकारं कत्वा पवत्ताति **अज्झत्ता** । 'अज्झत्त'-सदो पनायं गोचर'ज्झत्ते नियक'ज्झत्ते अज्झत्त'ज्झत्ते विसय'ज्झत्तेति चतुसु अत्थेसु दिस्सति । "तेन आनन्द भिक्खुना तस्मिं येव पुरिमस्मिं समाधिनिमित्ते अज्झत्तमेव चित्तं सण्ठपेतव्वं" [म० ३.१.१२], "अज्झत्तरतो समाहितो" [दी० २.१.०७] ति आदीसु हि अयं गोचर'ज्झत्ते दिस्सति । "अज्झत्तं संपसादनं [दी० १.७.४]", "अज्झत्तं वा धम्मेषु धम्मणुपस्सी विहरती" [दी० २.३.०१] ति आदीसु नियक'ज्झत्ते । "छ अज्झत्तिकानि आयतनानी" [पटि० १.१.२२] ति आदीसु अज्झत्त'ज्झत्ते । "अयं खो पन आनन्द विहारो तथागतेन अभिसम्भुद्धो यदिदं सब्बनिमित्तानं अमनसिकारा अज्झत्तं सुज्जत्तं उपसम्पज्ज विहरती" ति [म० ३.१.११] आदीसु विसय'ज्झत्ते; इस्सरियट्ठानेति अत्थो । फलसमापत्ति हि बुद्धानं इस्सरियट्ठानं नाम । इध पन नियक'ज्झत्ते अधिप्पेत्तो । तस्मा अत्तनो सन्ताने पवत्ता पाटिपुगलिका धम्मा अज्झत्ताति वेदितव्वा । ततो बहिभूता पन इन्द्रियवद्वा वा अनिन्द्रियवद्वा वा बहिद्वा नाम । ततियपदं तदुभयवसेन वुत्तं ।

(३७) अनन्तरत्तिको [मा० २१] पन ते येव तिप्पकारेपि धम्मे आरम्मणं कत्वा पवत्तनवसेन वुत्तो ।

(३८) सनिदस्सनत्तिके [मा० २२] दट्ठब्बभावसंखातेन सह निदस्सनेना ति सनिदस्सना । पटिह्ननभावसंखातेन सह पटिघेना ति सप्पटिघा । सनिदस्सना च ते सप्पटिघा चा ति सनिदस्सन-सप्पटिघा । नत्थि एतेसं दट्ठब्बभावसंखातं निदस्सनं ति अनिदस्सना । अनिदस्सना च ते वुत्तनयेनेव सप्पटिघा चा ति अनिदस्सन-सप्पटिघा । ततियपदं उभयपटिक्खेपेन वुत्तं ।

अयं ताव तिकमातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना ।

[दुकमातिका]

(३९) दुकमातिकाय पन तिकेसु अनागतपदवण्णनं येव करिस्साम । हेतु-गोच्छके [मा० २३-३८] ताव हेतू धम्मा ति मूलद्वेन हेतुसंखाता धम्मा । हेतुधम्मा ति पि पाटो । [४७] न-हेतू ति तेसं येव पटिक्खेपवचनं । संपयोगतो पवत्तेन सह हेतुना ति सहेतुका । तथेव पवत्तो नत्थि एतेसं हेतू ति अहेतुका । एकुप्पादादिताय हेतुना संपयुत्ता ति हेतुसंपयुत्ता । हेतुना विप्पयुत्ता ति हेतुविप्पयुत्ता । इमेसं द्वित्रं पि दुकानं किञ्चा पि अत्थतो नानत्तं नत्थि, देसना-विलासेन पन तथा-बुज्झन्तानं वा पुग्गलानं अज्झासयवसेन वुत्ता ।

(४०) ततो परं पटमदुकं दुतियततियेहि सद्धिं योजेत्वा तेसं 'हेतू न-हेतू' ति [मा० २३] आदीनं पदानं वसेन यथासंभवतो अपरे पि तयो दुका वुत्ता । तत्थ यथेव 'हेतू चेव धम्मा सहेतुका चा' ति एतं संभवति, तथा 'हेतू चेव धम्मा अहेतुका चा' ति इदं पि । यथा च 'सहेतुका चेव धम्मा न च हेतू' ति एतं संभवति, तथा 'अहेतुका चेव धम्मा न च हेतू' ति इदं पि । हेतुसंपयुत्तदुकेन सद्धिं योजनाय पि एसेव नयो ।

(४१) तत्र यदेतं 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी' ति सिद्धे, 'न-हेतू खो पन धम्मा' [मा० २८] ति अतिरिक्तं 'खो पना' ति पदं वुत्तं, तस्स वसेन अयं अतिरेकत्थो संगहितो ति वेदितव्वो— कथं ? न केवलं 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि' इच्चेव, अथ खो अज्जे पि अज्जथा पी ति । इदं वुत्तं होति— यथेव हि 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि', एवं 'हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि' । यथा च 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि', एवं 'न-हेतू धम्मा हेतु-सम्पयुत्ता पि हेतुविप्पयुत्ता पी' ति अतिरेकत्थो ।

(४२) ब्रूळन्तरदुके [मा० २९-३५] अत्तनो निष्फादकेन सह पच्चयेना ति सप्पच्चया । नत्थि एतेसं उप्पादे वा ठितियं वा पच्चयो ति अप्पच्चया । पच्चयेहि समागन्वा कता ति संखता । न संखता ति असंखता । अविनिब्भोगवसेन रूपं एतेसं अत्थी ति रूपिनो । तथाविधं नत्थि एतेसं रूपं ति अरूपिनो । रूपन-

लक्ष्णं वा रूपं; तं एतेसं अत्थी ति रूपिनो । न रूपिनो अरूपिनो । **लोकिया** धम्मा ति लोको वुचति लुज्जन-पलुज्जनट्ठेन वट्ठं; तस्मिं परियापन्नभावेन लोके नियुत्ता ति लोकिया । [४८] ततो उत्तिण्णा ति उत्तरा; लोके अपरियापन्नभावेन लोकतो उत्तरा ति **लोकुत्तरा** । **केनचि विञ्जेय्या** ति चक्खुविञ्जाणादीसु केनचि एकेन चक्खुविञ्जाणेन वा सोतविञ्जाणेन वा विजानितव्वा । **केनचि न विञ्जेय्या** ति तेनेव चक्खुविञ्जाणेन वा सोतविञ्जाणेन वा न विजानितव्वा । एवं सन्ते द्विंशं पि पदानं अत्थनानत्ततो दुको होति ।

(४३) आसवगोच्छके [मा० ३६-४१] आसवन्ती ति **आसवा** । चक्खुतो पि ... पे० ... मनतो पि सन्दन्ति पवत्तन्ती ति वुत्तं होति । धम्मतो याव गोत्रभुं, ओकासतो याव भवगं सवन्ती ति वा आसवा । एते धम्मे एतं च ओकासं अन्तो करित्वा पवत्तन्ती ति अत्थो । अन्तोकरणत्थो हि अयं 'आ'-कारो । चिर-पारिवासि-यट्ठेन मदिरादयो आसवा विद्या ति पि आसवा । लोकस्मिं हि चिर-पारिवासिका मदिरादयो आसवा ति वुचन्ति । यदि च चिर-पारिवासियट्ठेन आसवा, एते येव भवितुमरहन्ति । वुत्तं हेतं—“पुरिमा भिक्खवे कोटि न पञ्चायति अविज्जाय, इतो पुब्बे अविज्जा नाहोसी” [अ० ५.११.३] ति आदि । आयतं वा संसारदुक्खं सवन्ति पसवन्ती ति पि आसवा । ततो अञ्जे **नो-आसवा** नाम । अत्तानं आरम्भणं कत्वा पवत्तेहि सह आसवेही ति **सासवा** । एवं पवत्तमाना नत्थि एतेसं आसवा ति **अनासवा** । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । अयं पन विसेसो— यथा तत्थ 'न हेतू खो पन धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी [मा० २८] ति अयं ओसान-दुके पठमदुक्खं दुतियपदं आदिग्धि ठपेत्वा वुत्तो, एवं इध 'नो-आसवा खो पन धम्मा सासवा पि अनासवा पी' ति न वुत्तो । किञ्चा पि न वुत्तो, अथ खो अयं च अञ्जो च भेदो तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(४४) संयोजनगोच्छके [मा० ४२-४७] यस्स संविजन्ति तं पुग्गलं वट्ठस्मिं संयोजेन्ति, बन्धेन्ती ति **संयोजना** । ततो अञ्जे **नो-संयोजना** नाम । आरम्भण-मावं उपगन्त्वा संयोजनसम्बन्धेन संयोजनानं हिता ति **संयोजनिया** । संयोजनस्स आरम्भण-पच्चयभूतानं एतं अधिवचनं । न [४९] संयोजनिया असंयोजनिया । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव योजेतव्वं ।

(४४ अ) गन्थगोच्छके [मा० ४८-५३] यस्स संविजन्ति तं तुतिपटिसं-धिवसेन वट्ठस्मिं गन्थेन्ति घटेन्ती ति **गन्था** । ततो अञ्जे **नो-गन्था** । आरम्भण-करणवसेन गन्थेहि गन्थितव्वा ति गन्थनिया । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव योजेतव्वं । यथा च इध, एवं इतो परेसु पि वुत्तावसेसं तत्थ तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(४५) ओषगोच्छके [मा० ५४-५९] यस्स संविजन्ति तं वट्ठस्मिं ओह-

नन्ति ओसीदापेन्ती ति ओघा । आरम्भणं क्त्वा अतिक्रमनीयतो ओघेहि अति-
क्कमित्तव्वा ति ओघनिया । ओघानं आरम्भणधम्मा येव वेदितव्वा ।

(४६) योगगोच्छके [मा० ६०-६५] यस्स संविज्जन्ति तं वट्ठस्मिं योजेन्ती
ति योगा । योगनिया ओघनिया विथ वेदितव्वा ।

(४७) नीवरणगोच्छके [मा० ६६-७१] चित्तं नीवरन्ति परियोनन्धन्ती ति
नीवरणा । नीवरणिया संयोजनिया विथ वेदितव्वा ।

(४८) परामासगोच्छके [मा० ७२-७६] धम्मानं यथारूपं अनिच्चादिआकारं
अतिक्रमित्वा 'निच्चं' ति आदिवसेन पवत्तमाना परतो आमसन्तीति परामासा ।
परामासेहि आरम्भणकरणवसेन परामट्ठत्ता परामट्ठा ।

(४९) महन्तरदुक्केसु [मा० ७७-९०] आरम्भणं अगहेत्वा अप्पवत्तितो ति
सह आरम्भणेमा ति सारम्भणा । नत्थि एतेसं आरम्भणं ति अनारम्भणा ।
चिन्तनट्ठेन चित्तं; विचित्तट्ठेन वा चित्तं । अविप्पयोगवसेन चेतसि नियुत्ता ति
चेतसिका । निरन्तरमावूपगमनताय, उप्पादतो याव भंगा, चित्तेन संसट्ठा ति
चित्तसंसट्ठा । एकतो वत्तमाना पि निरन्तरभावं अनुपगमनताय चित्तेन विसंसट्ठा
ति चित्तविसंसट्ठा । समुट्ठहन्ति एतेना ति समुट्ठानं । चित्तं समुट्ठानं एतेसं ति
चित्तसमुट्ठाना । सह भवन्ती ति सहमुनो । चित्तेन सहमुनो चित्तसहमुनो ।
अनुपरिवत्तन्ती ति अनुपरिवत्तिनो । किं अनुपरिवत्तन्ति ? चित्तं । चित्तस्स
अनुपरिवत्तिनो चित्तानुपरिवत्तिनो । चित्तसंसट्ठा च ते चित्तसमुट्ठाना येव चा
ति चित्तसंसट्ठसमुट्ठाना । [५०] चित्तसंसट्ठा च ते चित्तसमुट्ठाना च चित्तसहमुनो
येव चा ति चित्तसंसट्ठ-समुट्ठान-सहमुनो । चित्तसंसट्ठा च ते चित्तसमुट्ठाना च
चित्तानुपरिवत्तिनो येव चा ति चित्तसंसट्ठ-समुट्ठानानुपरिवत्तिनो । सेसानि
सब्बपदानि वुत्तपदानं पटिक्खेपवसेन वेदितव्वानि । अज्झत्त'ज्झत्तं सन्धाय
अज्झत्तत्तिके' [मा० २०] वुत्तवसेन अज्झत्ता व अज्झत्तिका । ततो ब्रहिभूता ति
बाहिरा । उपादियन्तेव भूतानि, न भूता विथ उपादियन्ती ति उपादा । न
उपादियन्तेवा ति नो-उपादा ।

(५०) उपादानगोच्छके [मा० ९१-९६] मुसं आदियन्ती ति उपादाना;
दब्बहगाहं गण्हन्ती ति अत्थो । ततो अज्जे नो-उपादाना ।

(५१) किलेसगोच्छके [मा० ९७-१०४] संकिलिट्ठत्तिके' [मा० ५] वुत्त-
नयेनेव अत्थो वेदितव्वो ।

(५२) पिट्ठिदुक्केसु [मा० १०५-१२२] कामे अवचरन्ती ति कामावचरा
[मा० ११५] । रूपे अवचरन्ती ति रूपावचरा । अरूपे अवचरन्ती ति अरूपाव-

चरा । अयमेत्य संखेपो । विस्थारो पन परतो^१ आविभविस्सति । तेभूमकवट्टे परियापन्ना अन्तोगधा ति परियापन्ना । तस्मिं न परियापन्ना ति अपरियापन्ना । वट्टमूलं छिन्दन्ता निब्बाणं आरम्भणं कत्वा वट्टतो नियन्ती ति निय्यानिका । इमिना लक्खणेन न नियन्ती ति अनिय्यानिका । चुतिया वा अत्तनो वा पव-
त्तिया अनन्तरं फलदाने नियतत्ता नियता । तथा अनियतत्ता अनियता । अज्जे धम्मे उत्तरन्ति पजहन्ती ति उत्तरा । अत्तानं उत्तरितुं समत्थेहि सह उत्तरेही ति स-उत्तरा । नत्थि एतेसं उत्तरा ति अनुत्तरा । रणन्ति एतेही ति रणा; येहि अभिभूता सत्ता नानप्पकारेन कन्दन्ति परिदेवन्ति, तेसं रागादीनं एतं अधिवचनं । संपयोगवसेन पहानेकद्वुतावसेन च सह रणेही ति स-रणा^२ । तेनाकारेन नत्थि एतेसं रणा ति अ-रणा ।

(५३) सुत्तन्तिकदुकेसु [मा० १२३-१६४] संपयोगवसेन विज्जं भजन्ती ति विज्जाभागिनो; विज्जाभागे विज्जाकोट्ठासे वत्तन्ती ति पि विज्जाभागिनो । तत्थ विपस्सनाजाणं, मनोमयिद्धि, छ अभिज्जा ति अट्ठ विज्जा । पुरिमेन अत्थेन ताहि सम्पयुत्तधम्मा पि विज्जाभागिनो । [51] पच्छिमेन अत्थेन तासु या काचि एका विज्जा विज्जा । सेसा विज्जाभागिनो ति । एवं विज्जा पि विजाय सम्पयुत्तधम्मा पि विज्जाभागिनो त्वेव वेदितव्वा । इध पन सम्पयुत्तधम्मा व अधिप्पेता । संपयो-
गवसेन अविज्जं भजन्ती ति अविज्जाभागिनो । अविज्जाभागे अविज्जाकोट्ठासे वत्तन्ती ति पि अविज्जाभागिनो । तत्थ दुक्खपटिच्छादकं तमो समुदयादिपटिच्छादकं ति चतस्सो अविज्जा । पुरिमनयेनेव ताहि सम्पयुत्ता धम्मा पि अविज्जाभागिनो । तासु या काचि एका अविज्जा अविज्जा । सेसा अविज्जाभागिनो ति । एवं अविज्जा पि अविज्जासम्पयुत्तधम्मा पि अविज्जाभागिनो त्वेव वेदितव्वा । इध पन सम्पयुत्त-
धम्मा व अधिप्पेता ।

(५४) पुन अनज्झोत्थरणभावेन^३ किलेसन्धकारं विद्धंसेतुं असमत्थताय विज्जु उपमा एतेसं ति विज्जूपमा^४ । निस्सेसविद्धंसनसमत्थताय वजिरं उपमा एतेसं ति वजिरूपमा । बालेसु ठितत्ता यत्थ टिता तदुपचारेन बाला । पण्डितेसु ठितत्ता पण्डिता । बाल-कर्त्ता वा बाला, पण्डित-कर्त्ता वा पण्डिता । कण्हा ति काळका, चित्तस्स अप्पभस्सरभावकरणा । सुक्का ति ओदाता, चित्तस्स पभस्सरभावकरणा । कण्हाभिजातिहेतुतो कण्हा; सुक्काभिजातिहेतुतो सुक्का । इध चेव संपराये च तपन्ती ति तैपनीया । न तपनीया अतैपनीया । अधिवचनदुकादयो तयो [मा० १२८-

१ Cm. on §§ 1280-84, 1584-88; also see ३.२५-२८.
२ पटि० १.२; अभि० व्या० १.२२-२३; Poussin i-13-14; VIIth. 86-87
(Cm. on VII.35-36) ३ सि०-अज्झोत्थरण०. ४ मा० १२४ and the following. ५ Most of the authorities read so.

१३०] अत्थतो निन्नानाकरणा; व्यञ्जनमेवेत्थ नानं । सिरिवड्ढको धनवड्ढको ति आदयो हि अधिवचनमत्तमेव अधिकारं कत्वा पवत्ता **अधिवचना** नाम । अधिवचनानं पथा धम्मा **अधिवचनपथा** । “अभिसंखरोन्ती ति खो भिक्खवे तस्मा संखारा” [सं० ३.८७] ति एवं निद्धरेत्वा सहेतुकं कत्वा वुच्चमाना अभिलापा **निरुत्ति** नाम । निरुत्तीनं पथा **निरुत्तिपथा** । तक्को वितक्को संकप्पो ति एवं तेन तेन पकारेण आपनतो **पञ्जत्ति** नाम । पञ्जत्तीनं पथा **पञ्जत्तिपथा** । [52] एत्थ च एकं दुक्कं वत्था पि इतरेसं वच्चेने पयोजनं हेतुगोच्छके^१ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(५५) नामरूपदुक्के [मा० १३१] नामकरणेन नमनद्वेन नामनद्वेन च नामं । रूपनद्वेन रूपं । अयमेत्थ संखेपो । वित्थारो पन निक्खेपकण्डे^२ आविभविस्सति । **अविज्जा**^३ ति दुक्खादीसु अज्जाणं । **भवतण्हा** ति भवपत्थना । **भवदिट्ठी** ति भवो वुच्चति स्ससतं; स्ससतवसेन उप्पज्जनदिट्ठि । **विभवदिट्ठी** ति विभवो वुच्चति उच्छेदो; उच्छेदवसेन उप्पज्जनदिट्ठि । स्ससतो अत्ता च लोको चा ति पवत्ता दिट्ठि **स्सस्सतदिट्ठि** । उच्छिजिस्सती ति पवत्ता दिट्ठि **उच्छेददिट्ठि** । अन्तवा ति पवत्ता **अन्तयादिट्ठि** । अनन्तवा ति पवत्ता **अनन्तवा-दिट्ठि** । पुब्बन्तं अनुगता दिट्ठि **पुब्बन्तानुदिट्ठि** । अपरन्तं अनुगता दिट्ठि **अपरन्तानुदिट्ठि** । **अहिरिकं** ति यं न हिरियति हिरियितव्वेनो^४ ति एवं वित्थारितो निलज्जता । **अनोत्तप्पं** ति यं न ओत्तप्पति ओत्तप्पितव्वेनो^५ ति एवं वित्थारितो अ-मायनक-आकारो । हिरियना हिरि, ओत्तप्पना **ओत्तप्पं** । दोवचस्सतादीसु दुक्खं वचो एतस्मिं विप्पटिकूलगाहमिह विपच्चीकसाते अनादरे पुग्गले ति दुब्बचो । तस्स कम्मं दोवचस्सं । तस्स भावो **दोवचस्सता** । पापा अस्सद्वादयो पुग्गला एतस्स भित्ता ति पापमित्तो; तस्स भावो **पापमित्तता** । **सोवचस्सता** च **कल्याणमित्तता** च वुत्तपटिपक्खनयेनेव वेदितव्वा ।

(५६) ‘पञ्च पि आपत्तिकखन्धा आपत्तियो, सत्ते पि आपत्तिकखन्धा आपत्तियो’ [§ १३२९] ति एवं वुत्तासु आपत्तीसु कुसलभावो **आपत्तिकुसलता** । [मा० १४१] ताहि आपत्तीहि वुट्ठाने कुसलभावो **आपत्तिवुट्ठानकुसलता** । समापत्तीसु कुसलभावो **समापत्तिकुसलता** । समापत्तीनं अप्पनापरिच्छेदपञ्चायेतं अधिवचने । [53] समापत्तीहि वुट्ठाने कुसलभावो **समापत्तिवुट्ठानकुसलता** । अट्ठारससु धातूसु कुसलभावो **धातुकुसलता** । तासं येव धातून् मनसिकारो कुसलभावो **मनसिकारकुसलता** । चक्खायतनादीसु कुसलभावो **आयतनकुसलता** । द्वादसङ्गे पटिच्चसमुप्पादे कुसलभावो **पटिच्चसमुप्पादकुसलता** । तस्मिं तस्मिं

१ See २.३९. २ Cm. on §§ 1309-10. ३ मा० १३२ ff. ४-४ See §§ 1238-39. ५ See Cm. on § 1329.

ठाने कुसलभावो **ठानकुसलता** । ठानं ति कारणं वुच्चति । तस्मिं हि ठाने तदायत्तवुत्तिताय फलं तिष्ठति नाम, तस्मा ठानं ति वुत्तं । अट्टानेसु कुसलभावो **अट्टानकुसलता** । उडुनो भावो **अज्जवो** । मुदुनो भावो **महवो** । अधिवासन-संखातो खमनभावो **खन्ति** । सुरतस्स भावो **सोरच्चं** । संमोदकमुदुभावसंखातो सखिलभावो **साखल्यं** । यथा परेहि सद्धिं अत्तनो छिंदं न होति एवं धम्मामिसेहि पटिसंथरणं **पटिसंथारो** । इन्द्रियसंवरभेदसंखातो मनच्छट्ठेसु इन्द्रियेसु अगुत्तद्वार-भावो **इन्द्रियेसु अगुत्तद्वारता** । पटिग्गहण-परिभोगवसेन भोजने मत्तं अजानन-भावो **भोजने अमत्तञ्जुता** । अनन्तरदुको [मा० १५०] वुत्तपटिपक्खवसेन वेदितव्वो ।

(५७) सतिविप्पवाससंखातो मुट्ठस्सतिभावो **मुट्ठसच्चं** [मा० १५१] । असं-पजाननभावो **असंपजञ्जं** । सरती ति **सति** । संपजानाती ति **संपजञ्जं** । अप्पटिसंखाने अकंपनट्ठेन पटिसंखानसंखातं बलं **पटिसंखानवलं** । विरियसीसेन सत्तवोञ्जङ्गे भावेन्तस्स उप्पन्नवलं **भावनावलं** । पच्चनीकधम्मे समेती ति **समथो** । अनिच्चादिवसेन विविधेन आकारेण पस्सती ति **विपस्सना** । समथो व तं आकारं गहेत्वा पुन पवत्तेतव्वस्स समथस्स निमित्तवसेन **समथनिमित्तं** । पग्गाहनिमित्ते पि एसेव नयो । [५४] संपयुत्तधम्मे पग्गहाती ति **पग्गाहो** । न विक्खिपती ति **अविक्खेपो** । सीलविनासिका असंवरसंखाता सीलस्स विपत्ति **सीलविपत्ति** । सम्मादिट्ठिविनासिका मिच्छादिट्ठिसंखाता दिट्ठिया विपत्ति **दिट्ठिविपत्ति** । सोरचमेव सीलस्स सम्पादनतो सीलस्स परिपूरणतो सीलस्स संपदा ति **सीलसम्पदा** । दिट्ठि-पारिपूरिभूतं जाणं दिट्ठिया संपदा **दिट्ठिसम्पदा** । विसुद्धिमात्रं संपत्ता सीलसंखाता सीलस्स विसुद्धि, **सीलविसुद्धि** । निव्वानसंखातं विसुद्धिं पापेतुं समत्था, दरसन-संखाता, दिट्ठिया विसुद्धी ति **दिट्ठिविसुद्धि** । **दिट्ठिविसुद्धि खो पन यथा-दिट्ठिस्स च पधानं** [मा० १६०] ति कम्मस्सकत्तायादिसंखाता दिट्ठिविसुद्धि चेव यथा-दिट्ठिस्स च अनुरूपदिट्ठिस्स कल्याणदिट्ठिस्स तं-संपयुत्तमेव पधानं ।

(५८) **संवेगो** [मा० १६१] ति जाति-आदीहि पटिच्च उप्पन्नमयसंखातं संवेजनं । **संवेजनियट्ठानं** ति संवेगजनकं जाति-आदिकारणं । **संविग्गस्स च योनिसो पधानं** ति एवं संविग्गजातस्स उपायपधानं । **असंतुट्ठिता च कुसलेसु धम्मेसु** ति कुसलधम्मपूरणे असंतुट्ठिभावो । **अप्पटिवाणिता च पधानस्मिं** ति अरहत्तं अप्पत्वा पधानस्मिं अनिवत्तनता च अनोसकनता । विजाननतो **विज्जा** । विमुचनतो **विमुत्ति** । **खये जाणं** ति किलेसक्खयकरे अरियमग्गे जाणं । **अनुप्पादे जाणं** ति पटिसन्धिधवसेन अनुप्पादभूते तं-तं-मग्गवज्झकिलेसानं अनुप्पादपरियोसाने उप्पन्ने अरियफले जाणं ।

अयं मातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना ।

३

[चित्तुप्पादकण्डवण्णना]

[पदभाजनियं]

[कुसला धम्मा]

(१) इदानीं यथानिक्खित्ताय मात्तिकाय संगहिते धम्मे पभेदतो दस्सेतुं कतमे धम्मा कुसला ति [§१] इदं पदभाजनियं आरब्धं । तत्थ यदेतं यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती ति [§१]

पठमं कामावचरं कुसलं

दस्सितं, तस्स ताव निद्देसे (i) धम्म - [55] - ववत्थानवारो (ii) संगहवारो (iii) सुञ्जतवारो ति तयो महावारा होन्ति । तेसु

(i) धम्मववत्थानवारो

उद्देस-निद्देसवसेन द्विधा ढितो । तेसु

(a) उद्देसवारस्स

पुच्छा, समयनिद्देसो, धम्मउद्देसो, अप्पना ति चत्तारो परिच्छेदा ।

(२) तेसु 'कतमे धम्मा कुसला' ति अयं पुच्छा नाम । 'यस्मिं समये कामावचरं ... पे० ... तस्मिं समये' ति अयं समयनिद्देसो नाम । 'फस्सो होति पे० ... अविकखेपो होती' ति अयं धम्मउद्देसो नाम । 'ये वा पन तस्मिं समये अञ्जे पि अत्थि पटिच्चसमुप्पन्ना अरूपिनो धम्मा इमे धम्मा कुसला' [§१] ति अयं अप्पना नाम ।

(३) एवं चतूहि परिच्छेदेहि ठितस्स उद्देसवारस्स ख्यायं पठमो पुच्छा-परिच्छेदो, तत्थ 'कतमे धम्मा कुसला' ति अयं कथेतुकम्यता-पुच्छा । पञ्चविधा हि पुच्छा—अदिट्ठजोतनापुच्छा, दिट्ठसंसन्दनापुच्छा, विमतिच्छेदनापुच्छा, अनुमति-पुच्छा, कथेतुकम्यता-पुच्छा ति । तासं इदं नानत्तं—

(४) कतमा अदिट्ठजोतना-पुच्छा ? पकतिया लक्खणं अञ्जातं होति, अदिट्ठं अतुलितं अतीरितं अविभूतं अविभावितं । तस्स जाणाय दस्सनाय तुलनाय तीरणाय विभूताय [sic] विभावनत्थाय पञ्च पुच्छति । अयं अदिट्ठजोतना पुच्छा ।

(५) कतमा दिट्ठसंसन्दना-पुच्छा ? पकतिया लक्खणं जातं होति, दिट्ठं तुलितं तीरितं विभूतं विभावितं, सो अञ्जेहि पण्डितेहि सद्धिं संसन्दनत्थाय पञ्च पुच्छति । अयं दिट्ठसंसन्दना-पुच्छा ।

१ § १. २ Apparently for विभूतताय.

(६) कतमा विमतिच्छेदना पुच्छा ? पकतिया संसयपक्खन्तो होति, विमति-पक्खन्तो द्वेव्वहकजातो—‘एवं नु खो, ननु खो, किं नु खो, कथं नु खो’ ति । सो विमतिच्छेदनत्थाय पञ्हं पुच्छति । अयं विमतिच्छेदना पुच्छा ।

(७) कतमा अनुमति-पुच्छा ? भगवा भिक्खून् अनुमतिया पञ्हं पुच्छति—“तं किं मज्झय भिक्खवे रूपं निचं वा अनिचं वा” [56] ति ? ‘अनिचं भन्ते’ । ‘यं पनानिचं दुक्खं वा तं सुखं वा’ ति ? ‘दुक्खं भन्ते’ । ‘यं पनानिचं दुक्खं विपरिणामधम्मं, कल्लं नु तं समनुपस्सितुं एतं मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता’ ति ? ‘नो हेतं भन्ते’ [म० १.१३८, ३.१९] ति । अयं अनुमतिपुच्छा ।

(८) कतमा कथेतुकम्यता-पुच्छा ? भगवा भिक्खून् कथेतुकम्यताय पञ्हं पुच्छति । “चत्तारो मे भिक्खवे सतिपट्ठाना । कतमे चत्तारो ?” [Cf. दी० २.२९०] ति । अयं कथेतुकम्यता-पुच्छा ।

(९) तत्थ बुद्धानं पुरिमा तिरसो पुच्छा नत्थि । कस्मा ? बुद्धानं हि तीसु अद्वासु किञ्चि संखतं, अद्वाविमुत्तं वा असंखतं, अदिट्ठं अजोतितं अतुलितं अतीरितं अविमूतं अविभावितं नाम नत्थि । तेन तेसं अदिट्ठजोतना पुच्छा नत्थि । यं पन भगवता अत्तनो आणेन पटिविद्धं, तस्स अज्जेन समणेन वा ब्राह्मणेन वा देवेन वा मारेन वा ब्रह्मना वा सद्धिं संसन्दनकिञ्चं नत्थि । तेन स्स दिट्ठसंसन्दना पुच्छा नत्थि । यस्मा पनेस अकथंकथी तिग्णविचिकिच्छो सब्बधम्मेषु विगतसंसयो, तेन स्स विमति-च्छेदना पुच्छा नत्थि । इतरा द्वे पन पुच्छा भगवतो अत्थि । तासु अयं कथेतु-कम्यतापुच्छा ति वेदितव्वा ।

(१०) तत्थ ‘कतमे’ ति पदेन निदिसितव्वधम्मेषु पुच्छति । ‘धम्मा कुसला’ ति वचनमत्तेन ‘किं कता किं वा करोन्ती’ ति न सक्का जातुं । ‘कतमे’ ति वुत्ते पन तेसं पुट्ठमावो पञ्चायति । तेन वुत्तं ‘कतमे ति पदेन निदिसितव्वधम्मेषु पुच्छती’ ति । ‘धम्मा कुसला’ ति पदद्वयेन पुच्छाय पुट्ठधम्मेषु दस्सेति । तेसं अत्थो हेट्ठा पकासितो एव ।

(११) कस्मा पनेत्थ मात्तिकायं विय ‘कुसला धम्मा’ ति अवत्वा ‘धम्मा कुसला’ ति पदानुक्कमो कतो ति ? पमेदतो धम्मानं देसनं दीपेत्वा पमेदवन्त-दस्सन्तत्थं । इमस्मिं हि अभिधम्मेषु धम्मा व देसेतव्वा । ते च कुसलादीहि पमेदेहि अनेकप्पमेदा । तस्मा धम्मा एव इध देसेतव्वा । नायं वोहारदेसना । ते च अनेक-प्पमेदतो देसेतव्वा, न धम्ममत्ततो । पमेदतो हि देसना घनविनिब्भोगपटिसंभिदा-आणावहा होती ति ‘कुसला धम्मा’ ति एवं पमेदतो धम्मानं देसनं दीपेत्वा, इदानी ये तेन पमेदेन देसेतव्वा धम्मा [57] ते दस्सेतुं, अयं ‘कतमे धम्मा कुसला’ ति पदानुक्कमो कतो ति वेदितव्वो । पमेदवन्तेसु हि दस्सितेसु पमेदो दस्सियमानो

युजति सुविज्जेय्यो च होतीति ।

(१२) इदानीं यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं [§ १] ति । एतथ

समये निहिसि चित्तं चित्तेन समयं मुनि ।

नियमेत्वान् दीपेतुं धम्मं तत्थ पमेदतो ॥

‘यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं’ ति हि निहिसन्तो भगवा समये चित्तं निहिसि । किं-कारणा ? तेन समयनियमितेन चित्तेन परियोसाने ‘तस्मिं समये’ ति एवं समयं नियमेत्वान्, अथ विज्जमाने पि समयनानत्ते यस्मिं समये चित्तं होती तस्मिं येव समये फस्सो होती, वेदना होती ति एवं तस्मिं चित्तनियमिते समये एते सन्तति-समूह-किच्चारम्भण-घनवसेन दुरनुबोधपमेदे फस्सवेदनादयो धम्मे बोधेतुं ति अत्थो ।

(१३) इदानीं ‘यस्मिं समये’ ति आदीसु अयं अनुपुव्वपदवण्णना । यस्मिं ति अनियमतो भुम्मनिहेसो । समये ति अनियमानिद्विद्वपरिदीपनं । एत्तावता अनियमतो समयो निद्विद्वो होती । तत्थ समयसद्वो

समवाये खणो काले समूहे हेतुदिद्विसु ।

पटिलामे पहाने च पटिवेधे च दिस्सति ॥ [Cf. सुमं० १.३१...]]

तथा हि’स्स “अप्येव नाम स्वे पि उपसंक्रमेय्याम कालं च समयं च उपादाया” [दी० १.२०५] ति एवमादीसु समवायो अत्थो । “एको च भिक्खवे खणो च समयो च ब्रह्मचरियवासाया” [अं० ४.२२७] ति आदीसु खणो । “उण्हसमयो परिळाहसमयो” [विन० ४.११७] ति आदीसु कालो । “महासमयो पवनस्मिं” [दी० २.२५४] ति आदीसु समूहो । “समयो पि खो ते भद्दालि अप्पटि-विद्धो अहोसि-भगवा पि खो सावत्थियं विहरति, भगवा पि मं जानिस्सति ‘भद्दालि नाम भिक्खु सत्थु सासने सिक्खाय अपरिपूरकारी’ ति । अयं पि खो ते भद्दालि समयो अप्पटिविद्धो अहोसी” [मं० १.४३८] ति आदीसु हेतु । “तेन खो पन समयेन उग्गाहनामो परिव्वाजको स-[58]-मणमुण्डिकापुत्तो समयपवादके तिनदुकाचीरे एक-सालके मल्लिकाय आरामे पटिवसती” [मं० २.२२] ति आदीसु दिद्वि ।

“दिद्वे व धम्मे यो अत्थो यो च’त्थो सम्परायिको ।

अत्थाभिसमया धीरो पण्डितो ति पवुचती” [सं० १.८७] ति ॥

आदीसु पटिलामो । “सम्मा मानाभिसमया अन्तमकासि दुक्खस्सा” [अं० ४.८] ति आदीसु पहानं । “दुक्खस्स पीळनट्ठो संखतट्ठो संतापट्ठो विपरिणामट्ठो अभि-समयट्ठो” [पटि० २.१०७] ति आदीसु पटिवेधो ।

(१४) एवमनेकेसु समयेसु

समवायो खणो कालो समूहो हेतु येव च ।

एते पञ्च पि विज्जेय्या समया इध विज्जुना ॥

‘यस्मिं समये कामावचरं कुसलं’ ति इमस्मिं हि कुसलाधिकारे तेषु नवसु समयेषु एते समवायादयो पञ्च समया पण्डितेन वेदितव्या ।

(१५) तेषु पञ्चयसामग्री समवायो, खणो पन ।

एको च नवमो ज्यैष्ठ्यो चक्रानि चतुरो पि वा ॥

या हि एसा साधारणफलनिष्पादकत्तेन सण्टितानं पञ्चयानं सामग्री, सा इध समवायो ति जानितव्या । “एको च खो भिक्खवे खणो च समयो च ब्रह्म-चरियावासाया” [अ० ४.२२७] ति एवं वुत्तो पन नवमो व एको खणो ति वेदितव्यो । यानि वा पनेतानि “चत्तारि’मानि भिक्खवे चक्रानि वेहि समन्नागतानं देव-मनुस्सानं चतुचक्रं पवत्तती” [अ० २.३२] ति—एत्थ ‘पटिरूपदेसवासो, सप्पु-रिसूपनिस्सयो, अत्तसम्मापणिधि, पुब्बे च कतपुञ्जता’ ति चत्तारि चक्रानि वुत्तानि, तानि वा एकज्झं कत्वा ओकासट्ठेन खणो ति वेदितव्वानि । तानि हि कुसलुप्प-त्तिया ओकासभूतानि ।

(१६) एवं समवायं च खणं च जत्वा इतरेसु

तं तं उपादाय पञ्जत्तो कालो बोहारमत्तको ।

पुञ्जो फस्सादिधम्मानं समूहो ति विभावितो ॥

‘चित्तकालो रूपकालो’ ति आदिना नयेन धम्मे वा, ‘अतीतो अनागतो’ ति आदिना नयेन धम्मवुत्तिं वा, ‘धीजकालो अंकुरकालो’ ति आदिना नयेन धम्म-पटिपाटिं वा, ‘उप्पा-[59]-दकालो जराकालो’ ति आदिना नयेन धम्मलक्खणं वा, ‘वेदियनकालो संजाननकालो’ ति आदिना नयेन धम्मकिच्चं वा, ‘नहानकालो पानकालो’ ति आदिना नयेन सत्तकिच्चं वा, ‘गमनकालो ठानकालो’ ति आदिना नयेन इरियापथं वा, ‘पुब्बण्ह-सायण्ह-दिवा-रत्ती’ ति आदिना नयेन चन्दिमसुरिया-दिपरिवत्तनं वा, ‘अट्ठमासो मासो’ ति आदिना नयेन अहोरत्तादिसंखातं कालसंचयं वा ति — एवं तं तं उपादाय पञ्जत्तो कालो नाम । सो पनेस समावतो अविज्ज-मानत्ता पञ्जत्तिमत्तको एवा ति वेदितव्वो ।

यो पनेस फस्सवेदनादीनं धम्मानं पुञ्जो सो इध समूहो ति विभावितो ।

(१७) एवं काल-समूहे पि जत्वा इतरो पन

हेतू ति पञ्चयो चेत्य तस्स द्वारवसेन वा ।

अनेकभावो पि विज्जेय्यो पञ्चयानं वसेन वा ॥

एत्थ पञ्चयो व हेतु नाम, तस्स द्वारानं वा पञ्चयानं वा वसेन अनेक-भावो वेदितव्वो । कथं ? चक्खुद्वारादीसु हि उप्पज्जमानानं चक्खुविज्जाणादीनं चक्खु-रूप-आलोक-मनसिकारादयो पञ्चया, महापकरणे च “हेतुपञ्चयो आर-

१. See D. iii.276. २ सं०- ० समयं. ३ See Vis. xv.39; Vim.101.

म्मणचयो”ति [तिकप० १] आदिना नयेन चतुवीसति पच्चया वुत्ता । तेसु ठपेत्वा विपाकपच्चयं च पच्छाजातपच्चयं च, सेसा कुसलधम्मानं पच्चया होन्ति येव । ते सब्बे पि इध हेतू ति अधिपेता । एवमस्स इमिना द्वाखसेन वा पच्चयवसेन वा अनेकभावो वेदितव्वो ।

एवमेते समवायादयो पञ्च अत्था इध समयसदेन परिग्गहिता ति वेदितव्व्या ।

(१८) ‘कस्मा पनेतेसु यं किञ्चि एकं अपरिग्गहेत्वा सब्बेसं परिग्गहो कतो ति’ ? ‘तेन तेन तस्स तस्स अत्थविसेस्स दीपनतो । एतेसु हि समवायसंखातो समयो अनेकहेतुतो वुत्ति दीपेति । तेन एककारणवादो पटिसेधितो होति । समवायो च नाम साधारणफलनिष्पादने अज्जमज्जापेक्खो होति । तस्मा ‘एको कत्ता नाम नत्थी’ति इमं पि अत्थं दीपेति । समावेन हि कारणे सति कारणन्तरापेक्खा अयुत्ता’ ति । एवं एकस्स कस्सचि कारणस्स अभावदीपनेन “सयं कतं सुखदुक्खं” ति आदि पटिसेधितं होति ।

(१९) तत्थ सिया- ‘यं वुत्तं अनेकहेतुतो वुत्ति दीपेती ति तं न युत्तं’ । [60] ‘किं-कारणा ?’ ‘असामगियं अहेतूनं सामगियं पि अहेतुभावापत्तितो’ । ‘न हि एकस्मिं अन्धे दट्ठुं असक्कोत्ते अन्धसत्तं पस्सती’ति । ‘नो न युत्तं; साधारण-फलनिष्पादकत्तेन हि ठितभावो सामग्गी’ ; न अनेकेसं समोधानमत्तं । न च अन्धानं दस्सनं नाम साधारणफलं’ । ‘कस्मा ?’ ‘अन्धसत्ते’ सति पि तस्स अभावतो । चक्खादीनं पन तं साधारणफलं, तेसं भावे भावतो । असामगियं अहेतूनं पि च सामगियं हेतुभावो सिद्धो । स्वायं असामगियं फलभावेन, सामगियं च स्स भावेन, वेदितव्वो । चक्खादीनं हि वेकळे चक्खुविज्जाणादीनं अभावो, अवेकळे च भावो, पच्चक्खसिद्धो लोकस्सा’ ति । अयं ताव समवायसंखातेन समयेन अत्थो दीपितो ।

(२०) यो पनेस अट्ठहि अक्खणेहि परिवज्जितो नवमो खणो, पटिरूपदेस-वांसादिको च चतुचक्रसंखातो ओकासट्ठेन खणो वुत्तो, सो मनुस्सत्त-वुदुप्पाद-सद्धर्मवृत्ति-आदीनं खणसामग्गि विना नत्थि । मनुस्सत्तादीनं च काणकच्छपोपमा-दीहि दुल्लभभावो । इति खणस्स दुल्लभत्ता सुदुतरं खणायत्तं लोकुत्तरधम्मानं उपकारभूतं कुसलं दुल्लभमेव । एवमेतेसु खणसंखातो समयो कुसलुप्पत्तिया दुल्लभ-भावं दीपेति । एवं दीपेन्तेन अनेन अधिगतखणानं खणायत्तस्सेव तस्स कुसलस्स अनुद्वानेन मोघक्खणं कुरुमानानं पमादविहारो पटिसेधितो होति । अयं खणसंखा-

१ See para. 14 above. २ सि०- कारकं सति; सा०, M.- कारकं असति. ३ सि०, सी०, M.- कारकस्स. ४ सं०- २.२२. ५ विस्सु०- १७.१८; बोधि० ३४७. ६ PTS- °सम्मादिट्ठि; सि०- °सद्धम्मसव्वनसम्मादिट्ठि. ७ Cf. म०- ३. १६९, सं०- ५.४५५, थेरी०- ५००.

तेन समयेन अत्थो दीपितो ।

(२१) यो पनेतरस्स कुसलस्स चित्तस्स पवत्तिकालो नाम होति, सो अतिपरित्तो । सा च'स्स अतिपरित्तता “यथा च भिक्खवे तस्स पुरिसस्स जवो, यथा च चन्दिमसुरियानं जवो, यथा च या देवता चन्दिमसुरियानं पुरतो धावन्ति तासं देवतानं जवो, ततो सीघतरं आयुसंखारा खीयन्ती” [सं० २.२६६] ति—इमस्स सुत्तस्स अट्ठकथावसेने वेदितव्वा । तत्थ हि सो रूपजीविनिन्द्रियस्स ताव परित्तको कालो वुत्तो । याव पच्चुप्पन्नं रूपं तिष्ठति ताव सोळसचित्तानि उप्पजित्वा भिज्जन्ति । इति तेसं कालपरित्तताय [61] उपमा पि नत्थि । तेनेवाह—“यावच्चिदं भिक्खवे उपमा पि न सुकरा याव लहुपरिवत्तं चित्तं” [अं० १.१०] ति । एवमेतेसु कालसंखातो समयो कुसलचित्तपवत्तिकालस्स अतिपरित्ततं दीपेति । एवं दीपेन्तेन चानेन अतिपरित्तकालताय, विज्जुनोभासेन मुत्तावुणनं वियं, दुप्पटिविद्धमिदं चित्तं, तस्मा एतस्स पटिवेधे^१ महाउस्साहो च आदरो च कत्तव्वो ति ओवादो दिन्नो होति । अयं कालसंखातेन समयेन अत्थो दीपितो ।

(२२) समूहसंखातो पन समयो अनेकेसं पि सहुप्पत्तिं दीपेति । फस्सादीनं हि धम्मानं पुञ्जो समूहो ति वुत्तो । तस्मिं च उप्पज्जमानं चित्तं सह तेहि धम्मेहि उप्पज्जती ति अनेकेसं सहुप्पत्तिं दीपिता । एवं दीपेन्तेन चानेन एकस्सेव धम्मस्स उप्पत्तिं पटिसेधिता होति । अयं समूहसंखातेन समयेन अत्थो दीपितो ।

(२३) हेतुसंखातो पन समयो परायत्तवुत्तितं दीपेति । ‘यस्मिं समये’ ति हि पदस्स यस्मा ‘यस्मिं हेतुस्मिं सति’ उप्पन्नं होती ति अयमत्थो, तस्मा ‘हेतुस्मिं सति’ पवत्तितो परायत्तवुत्तितो दीपिता । एवं दीपेन्तेन चानेन धम्मानं स-वसवत्तितो-भिमानो^२ पटिसेधितो होति । अयं हेतुसंखातेन समयेन अत्थो दीपितो होति ।

(२४) तत्थ ‘यस्मिं समये’ ति कालसंखातस्स समयस्स वसेन ‘यस्मिं काले’ ति अत्थो; समूहसंखातस्स ‘यस्मिं समूहे’ ति । खण-समवाय-हेतुसंखातानं ‘यस्मिं खणे सति, याय सामग्गिया सति, यस्मिं हेतुस्मिं सति’ कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति, तस्मिं येष सति ‘फस्सादयो’ पी ति अयमत्थो वेदितव्वो । अधिकरणं हि कालसंखातो समूहसंखातो च समयो । तत्थ वुत्तधम्मानं ति अधिकरण-वसेनेत्थ भुम्मं । खण-समवाय-हेतुसंखातस्स च समयस्स भावेन तेसं भावो लक्खियती ति भावेन भावलक्खणवसेनेत्थ भुम्मं ।

(२५) कामावचरं ति “कतमे धम्मा कामावचरा ? हेट्ठतो अवीचिनिरयं परियन्तं कत्वा उपरितो परनिमित्तवस्सवत्तिदेवे अन्तो करित्वा” ति [§ १२८०] आदिना नयेन वुत्तेसु कामावचरधम्मेसु परियापन्नं ।

१ M.—पटिवेदे. २ सं०—सभाववत्तितोभिमानो, सि०—वसवत्तितोभिमानो.

३ सि० alone agrees with § 1280.

(२६) तत्रायं वचनत्थो- [62] उदानतो द्वे कामा, वत्थुकामो च किलेस-
कामो च । तथ किलेसकामो अत्थतो छन्दरागो व; वत्थुकामो तेभूमकवट्टं ।
किलेसकामो चेत्थ कामेती ति कामो; इतरो कामियती ति । यस्मिं पन पदेसे दुविधो
पेसो कामो पवत्तिवैसेन अवचरति, सो चतुन्नं अपायानं, मनुस्सानं, छन्नं च
देवलोकानं वसेन एकादसविधो पदेसो । कामो एत्थ अवचरती ति कामावचरो,
स-सत्थावचरो विय । यथा हि यस्मिं पदेसे स-सत्था पुरिसा अवचरन्ति, सो विज्ज-
मानेसु पि अज्जेसु द्विपदचतुप्पदेसु अवचरन्तेसु, तेसं अभिलिखितत्ता 'स-सत्था-
वचरो' त्वेव वुच्चति, एवं विज्जमानेसु पि अज्जेसु रूपावचरादीसु तत्थ अवचरन्तेसु,
नेसं अभिलिखितत्ता अयं पदेसो 'कामावचरो' त्वेव वुच्चति । स्वायं यथा रूपमवो
रूपं, एवं उत्तरपदे लोपं कत्वा 'कामो' त्वेव वुच्चति । एवमिदं चित्तं इमस्मिं
एकादसपदेससंखाते कामे अवचरती ति कामावचरं ।

(२७) किंचा पि हि एतं रूपारूपभवेसु पि अवचरति, यथा पन संगामे अव-
चरणतो संगामावचरो ति लद्धनामो नगरे चरन्तो पि 'संगामावचरो' त्वेव वुच्चति,
थल-जलचरा च पाणा अथले अजले च ठिता पि 'थलचरा जलचरा' त्वेव वुच्चन्ति,
एवमिदं अज्जत्थ अवचरन्तं पि कामावचरमेवा ति वेदितव्यं ।

(२८) आरम्भणकरणवसेन वा एत्थ कामो अवचरती ति पि कामावचरं ।
कामं चेस रूपारूपावचरेसु अवचरति, यथा पन वदती ति 'वच्छो', महियं सेती
ति 'महिसो' ति वुत्ते, न यत्तका वदन्ति, महियं वा सेन्ती ति सव्वेसं तं नामं होति,
एवं सम्पदमिदं वेदितव्यं । अपि च काममवसंखाते कामे पटिसन्धि अवचरेती ति
कामावचरं ।

(२९) कुसलं ति कुच्छित्तानं सलनादीहि अत्थेहि वुत्तं^१ । अपि च
आरोग्यद्वेन अनवज्जेन कोसलसंभूतद्वेन च कुसलं । यथेव हि 'कच्चि नु मोतो
कुसलं'^२ ति रूपकाये अनातुरताय अगेलज्जेन निव्याधिताय आरोग्यद्वेन कुसलं वुत्तं,
एवं अरूपधम्मं पि किलेसातुरताय किलेसगेलज्जस्स च [63] किलेसव्याधिनो च
अभावेन आरोग्यद्वेन कुसलं वेदितव्यं । किलेसवज्जस्स पन किलेसदोसस्स किले-
सदरथस्स च अभावा अनवज्जेन कुसलं । कोसलं वुच्चति पज्जा; कोसलतो
संभूतत्ता कोसलसंभूतद्वेन कुसलं ।

(३०) 'जाणसम्पयुत्तं' ताव एवं होतु; जाणविप्पयुत्तं^३ कथं ति ? तं पि
रुद्धिहसदेन कुसलमेव । यथा हि तालपण्णेहि अकत्वा किलञ्जादीहि कतं पि तं-
सरिक्खत्ता रुद्धिहसदेन तालवण्टं^४ त्वेव वुच्चति, एवं 'जाणविप्पयुत्तं' पि कुसलं
त्वेव वेदितव्यं । निप्परियायेन पन 'जाणसम्पयुत्तं' आरोग्यद्वेन अनवज्जेन

१ सी०, M. - पत्रवत्ति° २ See २.१०. ३ सी० adds कच्चि अनामयं.
४ See §§ 147, 149 etc. ५ सि० - तालपण्णं.

कोसलसंभूतद्वेन तिविधेना पि कुसलं ति नामं लभति, जाणविप्पयुत्तं दुविधेनेव । इति यं च जातकपरियायेन यं च बाहितिकसुत्तपरियायेन यं च अभिधम्मपरियायेन कुसलं कथितं सब्बं तं तीहि पि अत्थेहि इमस्मिं चित्ते लब्धमिति ।

(३१) तदेतं लक्खणादिवसेन अनवज्जसुखविपाकलक्खणं, अकुसलविद्धं-सनरसं, बोदानपच्चुपट्टानं, योनिसोमनसिकारपदट्टानं । सावज्जपटिपक्खत्ता वा अनवज्जलक्खणमेव कुसलं, बोदानभावसरसं, इट्ठविपाकपच्चुपट्टानं, यथावुत्तपदट्टानमेव ।

(३२) लक्खणादीसु हि तेसं तेसं धम्मानं सभावो वा सामञ्जं वा लक्खणं नाम । किच्चं वा संपत्ति वा रसो नाम । उपट्टानाकारो वा फलं वा पच्चुपट्टानं नाम । आसन्नकारणं पदट्टानं नाम । इति यत्थ यत्थ लक्खणादीनि वक्खाम तत्थ तत्थ इमिना व नयेन तेसं नानत्तं वेदितव्वं ।

(३३) चित्तं ति आरम्भणं चिन्तेती ति चित्तं; विजानाती ति अत्थो । यस्मा वा 'चित्तं' ति सब्बचित्तसाधारणो एस सद्दो, तस्मा यदेत्थ लोकिय-कुसल-कुसल-महाकिरियचित्तं, तं जवनवीथिवसेन अत्तनो संतानं चिनोती^३ ति चित्तं । विपाकं कम्मकिलेसेहि चित्तं ति चित्तं । अपि च सब्बं पि यथानुरूपतो चित्तताय चित्तं । चित्तकरणताय चित्तं ति एवमेत्थ अत्थो वेदितव्वो ।

(३४) तत्थ यस्मा अज्जदेव सरागं चित्तं, अज्जं [64] सदोसं, अज्जं समोहं; अज्जं कामावचरं, अज्जं रूपावचरादिभेदं; अज्जं रूपारम्भणं, अज्जं सद्दादिआरम्भणं; रूपारम्भणेषु पि अज्जं नीलारम्भणं, अज्जं पीतादिआरम्भणं; सद्दादिआरम्भणेषु पि एसेव नयो; सब्बेषु पि तेसु अज्जं हीनं अज्जं मज्झिमं अज्जं पणीतं; हीनादिषु पि अज्जं छन्दाधिपतेय्यं, अज्जं विरियाधिपतेय्यं अज्जं चित्ताधिपतेय्यं, अज्जं वीमंसाधिपतेय्यं, तस्मा^४ एस इमेसं सम्पयुत्तभूमि-आरम्भण-हीनमज्झिमपणीताधिपतीनं वसेन चित्तता वेदितव्वा । कामं चेत्थ एकमेव एवं चित्तं न होति, चित्तानं पन अन्तोगधत्ता एतेसु यं किञ्चि एकं पि चित्तताय चित्तं ति वत्तु वट्ठति । एवं ताव चित्तताय चित्तं ।

(३५) कथं चित्तकरणताया ति ? लोकरिंम हि चित्तकम्मतो उत्तरिं अज्जं चित्तं नाम नत्थि । तस्मिं पि चरणं नाम चित्तं अतिचित्तमेव^५ होति । तं करोन्तानं चित्तकारानं 'एवंविधानि एत्थ रूपानि कातव्वानी' ति चित्तसज्जा उपपज्जति । ताव चित्तसज्जाय लेखा-गहण-रञ्जन-उज्जोतन-वत्तनादिनिष्कादिका चित्तकिरिया उपपज्जन्ति, ततो चरणसंखाते चित्ते अज्जतरं विचित्तरूपं निष्कज्जति । ततो 'इमस्स रूपस्स उपरि इदं होतु, हेट्ठा इदं, उभयपस्से इदं' ति चिन्तेत्वा यथा-चिन्ति-तेन कम्मेन सेसचित्तरूपनिष्कादनं होति, एवं यं किञ्चि लोके विचित्तं सिप्पजातं

-१ म०-२.११६; सि०-बाहिरक० २ M.-विनोदेतो ति. ३ M.-विचित्तकरण-स्थाय. ४ सि०-२५. ५ सी०-अधिचित्तमेव; M.-अतिमित्तमेव. ६ सि०, M.-चित्ताय.

सब्बं तं चित्तेनेव कथिरिति, एवमिमाय करणाविचित्ताय तस्स चित्तस्स निष्पादकं चित्तं पि तथेव चित्तं होति । यथा-चिन्तितस्स वा पन अनवसेसस्स अनिष्फज्जनतो^१ ततो पि चित्तमेव चित्ततरं । तेनाह भगवा “दिट्ठं वो भिक्खवे चरणं नाम चित्तं” ति ? ‘एवं भन्ते’ ति । ‘तं पि खो भिक्खवे चरणं चित्तं चित्तेनेव चिन्तितं ति । तेन पि खो भिक्खवे चरणेन चित्तेन चित्तमेव चित्ततरं” [सं० ३.१५१] ति ।

(३६) तथा यदेतं देव-मनुस्स-निरय-तिरच्छानभेदासु गतीसु कम्म-लिङ्ग-सञ्ज्ञा-वोहारादिभेदं अज्झत्तिकं चित्तं तं पि चित्तकतमेव । कायकम्मादिभेदं हि दान-सील-हिंसा-थेय्यादिनयप्पवत्तं कुसलाकुसलकम्मं चित्तनिष्पादितं कम्मनानत्तं । कम्म-नानत्तेनेव तासु तासु [65] गतीसु हत्थ-पाद-कर्ण-उदर-गीव-मुखादि-सण्टानभिन्नं लिङ्गनानत्तं । लिङ्गनानत्ततो यथागहितसण्टानवसेन ‘अयं इत्थी अयं पुरिसो’ ति उप्पज्जमानाय सञ्ज्ञाय सञ्ज्ञानानत्तं । सञ्ज्ञानानत्ततो सञ्ज्ञानुरूपेन ‘इत्थी’ति वा ‘पुरिसो’ति वा वोहरन्तानं वोहारनानत्तं । वोहारनानत्तवसेन पन यस्मा ‘इत्थी भविस्सामि पुरिसो भविस्सामि, खत्तियो भविस्सामि ब्राह्मणो भविस्सामी’ती एवं तस्स तस्स अत्तभावस्स जनककम्मं करीयति, तस्मा वोहारनानत्ततो कम्मनानत्तं । तं पनेतं कम्मनानत्तं यथापत्थितं भवं निव्वत्तेन्तं यस्मा गतिवसेन निव्वत्तेति तस्मा कम्मनानत्ततो गतिनानत्तं । कम्मनानत्तेनेव च तेसं तेसं सत्तानं तस्सा तस्सा गतिया अपादक-द्विपादकादिता, तस्सो तस्सो उप्पत्तिया^२ उच्च-नीचादिता, तस्मिं तस्मिं अत्तभावे सुवण्णदुव्वण्णादिता, लोकधम्मेषु^३ लामालामादिता च पञ्चायति । तस्मा सब्बमेतं देवमनुस्सनिरयतिरच्छानभेदासु गतीसु कम्म-लिङ्ग-सञ्ज्ञा-वोहारादि-भेदं अज्झत्तिकं चित्तं चित्तेनेव कतं ति वेदितव्वं ।

(३७) स्वायमत्थो इमस्स संगीतिं अनारूढहस्स सुत्तस्स वसेन वेदितव्वो-वुत्तं हेतं “कम्मनानत्तपुत्थुत्तप्पभेदवत्थानवसेन लिङ्गनानत्तपुत्थुत्तप्पभेदवत्थानं भवति, लिङ्गनानत्तपुत्थुत्तप्पभेदवत्थानवसेन सञ्ज्ञानानत्तपुत्थुत्तप्पभेदवत्थानं भवति, सञ्ज्ञानानत्तपुत्थुत्तप्पभेदवत्थानवसेन वोहारनानत्तपुत्थुत्तप्पभेदवत्थानं भवति, वोहारनानत्तपुत्थुत्तप्पभेदवत्थानवसेन कम्मनानत्तपुत्थुत्तप्पभेदवत्थानं भवति । कम्म-नानाकरणं पटिच्च सत्तानं गतिया नानाकरणं पञ्चायति— अपदा द्विप्पदा चतुप्पदा बहुप्पदा, रूपिनो अरूपिनो, सज्जिनो असज्जिनो नेवसज्जिनासज्जिनो । कम्मनाना-करणं पटिच्च सत्तानं उप्पत्तिया नानाकरणं पञ्चायति— उच्चनीचता हीनपणीतता सुगतदुग्गतता । कम्मनानाकरणं पटिच्च सत्तानं अत्तभावे नानाकरणं पञ्चायति— सु-वण्णदुव्वण्णता सुजातदुजातता सुसण्ठितदुस्सण्ठितता । कम्मनानाकरणं पटिच्च सत्तानं लोकधम्मेषु नानाकरणं पञ्चायति— लामालाभे यसायसे निंदापसंसायं सुखदुक्खे” ति ।

१ सि०, म०- करियति.

२ सि०- अभिनिष्फज्जनतो.

३ सि०, M.-

omit. ४ सि०, M.- omit.

(३८) अपरं पि वुत्तं [66] —

कम्मतो लिंगतो चेव लिंगसञ्जा पवत्तरे ।
सञ्जातो भेदं गच्छन्ति इत्थायं पुरिसो ति वा ॥
“कम्मना वत्तति लोको कम्मना वत्तति पजा ।
कम्मनिबन्धना सत्ता रथस्साणी व यायंतो” ॥

कम्मेन किञ्चित्ति लभते पसंसं । कम्मेन जानिं च वधं च व्रन्धं ।
तं कम्मनानाकरणं विदित्वा । कस्मा वदे नत्थि कम्मं ति लोके ? ॥

“कम्मस्सका हि माणव सत्ता कम्मदायादा कम्मयोनी कम्मवन्धू कम्मपटि-
सरणा; कम्मं सत्ते विभजति यदिदं हीनैप्पणीतताया” [मिलि० ६५] ति ।

एवं इमाय ऋणचित्तताय पि चित्तस्स चित्तता वेदितव्वा ।

(३९) सञ्चानि पि हि एतानि विचित्तानि चित्तेनेव कतानि । अल्लो-
कास्स पन चित्तस्स यं वा पन अवसेसपच्चयविकलं तस्स एकच्चचित्तकरणा-
भावतो यदेतं चित्तेन कतं अञ्जत्तिकं चित्तं वुत्तं, ततो पि चित्तमेव चित्ततरं ।
तेनाह भगवा—“ नाहं भिक्खवे अञ्जं एकनिकायं पि समनुपस्सामि एवं-चित्तं
यथयिदं भिक्खवे तिरच्छानगता पाणो ..... तेहि पि खो भिक्खवे तिर-
छानगतेहि पाणेहि चित्तं येव चित्ततरं” [सं० ३.१५२] ति ।

(४०) उप्पन्नं होती ति एत्थ वत्तमान-भूर्तापगत-ओकासकत-भूमिलद्ध-
वसेन उप्पन्नं नाम अनेकपभेदं । तत्थ सञ्चं पि उप्पादजराभंगसमङ्गिसंखातं वत्त-
मानुप्पन्नं नाम । आरम्भणरसं अनुभवित्वा निरुद्धं, अनुभूर्तापगतसंखातं कुसला-
कुसलं, उप्पादादित्तयं अनुप्पत्वा निरुद्धं, हुत्वापगतसंखातं, सेससंखातं च भूता-
पगतुप्पन्नं नाम । “यानिस्स तानि पुञ्चे कतानि कम्मानी” ति एवमादिना नयेन
वुत्तं कम्मं अतीतं पि समानं, अञ्जं विपाकं पटिवाहित्वा अत्तनो विपाकस्सोकासं
कत्वा टितत्ता, तथा कतोकासं च विपाकं अनुप्पन्नं पि समानं एवं कतोकासे एक-
न्तेन उप्पज्जनतो ओकासकतुप्पन्नं नाम । [67] तासु तासु भूमीसु असमूहतं अ-
कुसलं भूमिलद्धुप्पन्नं नाम ।

(४१) एत्थ च भूमिया भूमिलद्धस्स च नानत्तं वेदितव्यं । भूमी ति विपस्स-
नाय आरम्भणभूता तेभूमका पञ्चक्खन्धा । भूमिलद्धं नाम तेसु खन्धेषु उप्पत्तिरहं
किल्लेसजातं । तेन हेसा भूमि लद्धा नाम होति, तस्मा भूमिलद्धं ति वुच्चति ।

१ सु० नि०-६५४. २ M, PTS.-कम्मस नानाकरणं. ३ म०-३.२०३.
४ म०, सि०, M.- चित्तकरणभावतो; ५ A few words in the original
passage are dropped here. ६ म०, सी०- भूत्वा०. ७ Cf. Vis. xxii.
81-82; MCm iii. 251ff.; VbhCm. 298ff., ACm. ii. 45 ff. ८ म०,
सी०- अनुभूत्वा०. ९ म०, सी०, M.- भूत्वा०. १० म०- ३.१६४, १७१.

(४२) एवमेतेसु चतुसु उप्पन्नेसु इध 'वत्तमानुप्पन्नं' अधिप्पेतं । तत्रायं वचन-
नत्थो — पुञ्चन्तो उद्धं उप्पादादि-अभिमुखं पन्नं ति उप्पन्नं । 'उप्पन्नं'-सद्दो पनेस
अतीते पटिलद्धे समुद्धिते अविक्खंभिते असमुच्छिन्ने खणत्तयगते ति अनेकेसु अत्थेसु
दिस्सति । अयं हि "तेन खो पन भिक्खवे समयेन ककुसन्धो भगवा अरहं सम्मा-
सम्बुद्धो लोके उप्पन्नो" [सं० २.१९१] ति एत्थ अतीते आगतो । "आयस्मतो
आनन्दस्स अतिरेकचीवरं उप्पन्नं होती [विन० १.२८९]" ति एत्थ पटिलद्धे ।
"सेय्यथा पि भिक्खवे उप्पन्नं महामेघं तमेनं महावातो अन्तरा येव अन्तरधापेती"
[सं० ५.५०] ति एत्थ समुद्धिते । "उप्पन्नं गमियचित्तं दुप्पटिविनोदनीयं; उप्पन्नु-
प्पन्ने पापके अकुसले धम्मे ठानसो अन्तरधापेती" [अं० ३.१८५] ति एत्थ अविक्ख-
म्मिते । "अरियं अट्ठांगिकं मगं भावेन्तो बहुलीकरोन्तो उप्पन्नुप्पन्ने पापके अकुसले
धम्मे ठानसो अन्तरा येव अन्तरधापेती" [सं० ५.५०] ति एत्थ असमुच्छिन्ने ।
"उप्पज्जमानं उप्पन्नं ति? आमन्ता" [य० २.१८] ति एत्थ खणत्तयगते । स्वाय-
मिधा पि खणत्तयगते व दट्ठव्वो । तस्मा 'उप्पन्नं होती' ति एत्थ खणत्तयगतं होति,
वत्तमानं होति, पच्चुप्पन्नं होती ति । अयं संखेपत्थो ।

(४३) चित्तं उप्पन्नं होती [§ १] ति चेत्तं देसनासीसमेव । न पन चित्तं
एकक्रमेव उप्पज्जति । कस्मो? यथा राजा आगतो ति वुत्ते न परिसं पहाय एकको
व आगतो, राजपरिसाय पन सद्धिं येव आगतो ति पञ्चायति, एवमिदं चित्तं पि
परोपण्णान्-कुसलधम्मेहि सद्धिं येव उप्पन्नं ति वेदितव्वं । पुव्वंगमट्ठेन पन चित्तं
उप्पन्नं होत चेव वुत्तं ।

(४४) लोकियधम्मं हि पत्वा चित्तं जेट्ठकं चित्तं धुरं चित्तं पुव्वंगमं होति ।
[68] लोकुत्तरधम्मं पत्वा पञ्जा जेट्ठिका पञ्जा धुरा पञ्जा पुव्वंगमा ।

(४५) तेनेव भगवा विनयपरियायं पत्वा पव्वं पुच्छन्तो 'किं-फस्सो'सि, किं-
वेदनो'सि, किं-सज्जो'सि, किं-चेतनो'सी'ति अपुच्छित्वा "किं-चित्तो त्वं भिक्खू"
[विन० ३.५८] ति चित्तमेव धुरं कत्वा पुच्छति । "अथेय्यचित्तो अहं भगवा"
[विन० ३.५८] ति वुत्ते 'अनापत्ति अथेय्यफस्सस्सा'ति आदीनं अवत्वा "अनापत्ति
भिक्खु अथेय्यचित्तस्सा" [वि० ३.५८] ति वदति । न केवलं च विनयपरियायं,
अज्जं पि लोकियदेसनं देसेन्तो चित्तमेव धुरं कत्वा देसेति । यथाह— "ये केचि
भिक्खवे धम्मा अकुसला अकुसलमागिया अकुसलपक्खिका सब्बे ते मनोपुव्वंगमा ।
मनो तेसं धम्मानं पठमं उप्पज्जति" [अं० १.११] ।

"मनोपुव्वंगमा धम्मा मनोसेट्ठा मनोमया ।

मनसा चे पटुट्ठेन भासति वा करोति वा ।

१-२ In one passage ठानसो, and in another अन्तरा येव. ३ सी०, म०,
M -तस्मा. ४ See § १ and note 9 on the same; also note on ३.१९७.

ततो नं दुक्खमन्वेति चक्कं व वहतो पदं ॥

मनोपुब्बंगमा धम्मा मनोसेट्ठा मनोमया ।

मनसा चे पसन्नेन भासति वा करोति वा ।

ततो नं सुखमन्वेति छाया व अनेपायिनी” ॥ [ध० १-२]

“चित्तेन निव्यति लोको चित्तेन परिकस्सति ।

चित्तस्स एकधम्मस्स सब्बे व वसमन्वगू”ति ॥ [सं० १.३९]

“चित्तसंकिलेसा भिक्खवे सत्ता संकिलिस्सन्ति चित्तवोदाना विमुज्झन्ति”

[सं० ३.१५१]; “पमस्सरमिदं भिक्खवे चित्तं, तं च खो आगन्तुकेहि उपकिलेसेहि उपक्किलिट्ठं” [अं० १-१०]; “चित्ते गहपति अरक्खित्ते कायकम्मं पि अरक्खित्तं होति, वचीकम्मं पि अरक्खित्तं होति, मनोकम्मं पि अरक्खित्तं होति; चित्ते गहपति रक्खित्ते ...पे०... चित्ते गहपति व्यापन्ने ...पे०... चित्ते गहपति अब्बापन्ने ...पे०... चित्ते गहपति अवस्सुते ...पे०... चित्ते गहपति अनवस्सुते कायकम्मं पि अनवस्सुतं होति, वचीकम्मं पि अनवस्सुतं होति, मनोकम्मं पि अनवस्सुतं होति” [अं० १.२६१-६२] । एवं लोकियधम्मं पत्वा चित्तं जेट्ठकं होति, चित्तं धुरं होति, चित्तं पुब्बङ्गमं होती ति वेदितव्वं । [69] इमेसु पन सुत्तेसु एकं वा द्वे वा अगहेत्वा सुत्तानुरक्खन्तथाय सब्बानि पि गहितानी ति वेदितव्वानि ।

(४६) लोकुत्तरधम्मं पुच्छन्तो पन ‘कतरफस्स अधिगतो’सि, कतरवेदनं कतरसज्जं कतरचेतनं कतरचित्तं’ति अपुच्छित्वा, ‘कतरपज्जं त्वं’^३ भिक्खु अधिगतो’सि, किं पठमं मग्गपज्जं, उदाहु दुतियं ...पे०... ततियं ...पे०... चतुत्थं मग्गपज्जं अधिगतो’सी’ति पज्जं जेट्ठकं कत्वा पज्जं धुरं कत्वा पुच्छति । पज्जुत्तरा सब्बे कुसला धम्मा न परिहायन्ति । पज्जा पन किमत्थिया ? “पज्जावतो भिक्खवे अरियसावकस्स तदन्वया सद्वा सण्ठाति, तदन्वयं विरियं सण्ठाति, तदन्वया सति सण्ठाति, तदन्वयो समाधि सण्ठाती” [सं० ५.२२९] ति एवमादीनि पनेत्थ सुत्तानि दट्ठव्वानि । इति लोकुत्तरधम्मं पत्वा पज्जा जेट्ठिका होति पज्जा धुरा होति पज्जा पुब्बंगमा होती ति वेदितव्वं । अयं लोकियदेसना । तस्मा चित्तं धुरं कत्वा देसेन्तो “चित्तं उप्पन्नं होती” ति आह ।

(४७) सोमनस्ससहगतं ति सातमधुरवेदयितसंखातेन सोमनस्सेन एकुप्पादादिभावं गतं । अयं पन ‘सहगत’-सद्दो तब्भावे वोक्किणे निस्सये आरम्भणे संसट्ठे ति इमेसु अत्थेसु दिस्सति । तत्थ “या”यं तण्हा पोनोमविका नन्दिरागसहगता” [मं० १.४८, सं० ३.१५८] ति तब्भावे वेदितव्वो; नन्दिरागमूता ति अत्थो ।

१ सी०, म०- अनुपायिनी. २ We fail to notice these two cases in the PTS.ed. of A. i. ३ मूलटीका- ‘कतरं पज्जं त्वं’ति आदि न पालि-आरू-
च्छं । एवं भगवा पुच्छती ति अट्ठकथायमेव वत्तं.

“यं भिक्खवे वीमंसा कोसजसहगता कोसजसम्पयुत्ता” [सं० ५.२८०] ति वोक्किण्णे वेदितव्वो; अन्तरन्तरा उप्पजमानेन कोसजेन वोक्किणा ति अयमेत्थ अत्थो । “अट्ठिकसञ्जासहगतं सतिसम्बोज्झङ्गं भावेती” [सं० ५.१३१] ति निस्सये वेदितव्वो; अट्ठिकसञ्जं निस्साय अट्ठिकसञ्जं भावेत्वा पटिलद्धं ति अत्थो । “लामी होति रूपसहगतानं वा समापत्तीनं अरूपसहगतानं वा” [ ] ति आरम्मणे; रूपारूपारम्मणानं ति अत्थो । “इदं^१ सुखं इमाय पीतिया सहगतं होति सह-[70]-जातं संसट्ठं संपयुत्तं” [वि० २५८] ति संसट्ठे । इमस्मिं पदे अयमेव अत्थो अधिप्पेत्तो । सोमनस्ससंसट्ठं हि इध सोमनस्ससहगतं ति वुत्तं ।

(४८) ‘संसट्ठ’-सट्ठो पि चेस सदिसे अवस्सुते मित्तसंथवे सहजाते ति च बहूसु अत्थेसु दिस्सति । अयं हि

“किसे थूले विवजित्वा संसट्ठा योजिता हया” [जा० ६.२२] ति एत्थ सदिसे आगतो । “संसट्ठा व तुम्हे अय्ये विहरथा” [विन० ४.२४०] ति अवस्सुते । “गिहिसंसट्ठो विहरती” [विन० २.४] ति मित्तसंथवे । “इदं^२ सुखं इमाय पीतिया सहगतं संसट्ठं सम्पयुत्तं” [वि० २५८] ति सहजाते । इधा पि सहजाते अधिप्पेत्तो ।

(४९) तत्थ ‘सहगतं’ असहजातं असंसट्ठं असम्पयुत्तं नाम नत्थि । सहजातं पन संसट्ठं सम्पयुत्तं होति पि, न होति पि । रूपारूपधम्मेसु हि एकतो जातेसु रूपं अरूपेन सहजातं होति, न संसट्ठं, न सम्पयुत्तं; तथा अरूपं रूपेन; रूपं च रूपेन; अरूपं पन अरूपेन सद्धिं नियमतो व सहगतं सहजातं संसट्ठं सम्पयुत्तमेव होती ति । तं सन्धाय वुत्तं ‘सोमनस्ससहगतं’ ति ।

(५०) जाणसम्पयुत्तं ति जाणेन सम्पयुत्तं, समं एकुप्पादादिपकरेहि^३ युत्तं ति अत्थो । यं पनेत्थ वत्तव्वं सिया तं मातिकावण्णनाय वेदनातिके वुत्तमेव^४ । तस्मा एकुप्पादा एकनिरोधा एकवत्थुका एकारम्मणा ति इमिना लक्खणेन तं सम्पयुत्तं ति वेदितव्वं । उक्कट्टनिदेसो चेस । आरूपे पन विना पि एकवत्थुकमावं संपयोगो लब्धमति ।

(५१) एत्तावता किं कथितं ? कामावचरकुसलेसु सोमनस्ससहगतं तिहेतुक-जाणसम्पयुत्तं असंखारिकं महाचित्तं कथितं । “कतमे धम्मा कुसला” ति हि अनियमितपुच्छाय चतुभूमकं^५ कुसलं गहितं । ‘कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती’ ति वचनेन तेभूमकं कुसलं परिच्छत्तं^६, अट्ठविधं कामावचरकुसलमेव गहितं । ‘सोमनस्ससहगतं’ ति वचनेन ततो चतुब्धिधं उपेक्खासहगतं परिच्छजित्वा चतुब्धिधं सोमनस्ससहगतमेव गहितं । ‘जाणसम्पयुत्तं’ ति वचनेन ततो दुविधं जाणविप्पयुत्तं

१ S. v. 280 reads वा. २ Vbh. 258 reads इति. ३ See २.१८. ४ § १३६८. ५ सी०- परिच्छजित्वा.

[71] परिचजित्वा द्वे आणसम्पयुत्तानेव गहितानि । असंखारिकभावो पन अना-
मद्वृत्तायेव न गहितो । किञ्चा पि न गहितो, परतो पन 'ससंखारेना'ति वचनतो इध
'असंखारेना'ति अवुत्ते पि असंखारिकभावो वेदितव्वो । सम्मासंबुद्धो हि आदितो
व इदं महाचित्तं भाजित्वा दस्सेतुं नियमेत्वा व इमं देसनं आरमी ति एवमेत्थ
सन्निट्ठानं कतं ति वेदितव्वं ।

(५२) इदानीं तमेव चित्तं आरम्भणतो दस्सेतुं **रूपारम्भणं** वा [§ १] ति
आदिमाह । भगवा हि अरूपधम्मं दस्सेन्तो वत्थुना वा दस्सेति, आरम्भणेन वा,
वत्थारम्भणेन वा, सरसभावेन वा । “चक्खुसम्फस्सो ... पे० ... मनोसम्फस्सो;
चक्खुसम्फस्सजा वेदना ... पे० ... मनोसम्फस्सजा वेदना; चक्खुविज्जाणं ...
पे० ... मनोविज्जाणं” [सं० २.२५१] ति आदीसु वत्थुना अरूपधम्मा दस्सिता ।
“रूपसज्जा ... पे० ... धम्मसज्जा, रूपसज्जेतना ... पे० ... धम्मसज्जेतना”
[सं० २.२५१] ति आदीसु हि आरम्भणेन । “चक्खुं च पटिच्च रूपे च उप्पज्जति
चक्खुविज्जाणं, तिण्णं संगतिं फस्सो ... पे० ... मनं च पटिच्च धम्मे च उप्पज्जति
मनोविज्जाणं, तिण्णं सङ्गतिं फस्सो” [म० १.१११; सं० ४.३२] ति आदीसु हि
वत्थारम्भणेहि । “अविजापच्चया, भिक्खवे, संखारा, संखारपच्चया विज्जाणं”
[सं० २.२] ति आदीसु सरसभावेन अरूपधम्मा दस्सिता । इदानीं इमस्मिं ठाने
आरम्भणेन दस्सेन्तो 'रूपारम्भणं' वा ति आदिमाह ।

(५३) तथ चतुसमुट्ठानं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं रूपमेव रूपारम्भणं । द्वि-
समुट्ठानो अतीतानागतपच्चुप्पन्नो सदो व **सद्धारम्भणं** । चतुसमुट्ठानो अतीतानागत-
पच्चुप्पन्नो गन्धो व **गन्धारम्भणं** । चतुसमुट्ठानो अतीतानागतपच्चुप्पन्नो रसो व
रसारम्भणं । चतुसमुट्ठानं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं फोट्टव्वमेव **फोट्टव्वारम्भणं** ।
एकसमुट्ठाना द्विसमुट्ठाना तिसमुट्ठाना चतुसमुट्ठाना न-कुतो पि समुट्ठिता अतीता-
नागतपच्चुप्पन्ना चैवं, तथा न-वत्तव्वा च, वुत्तावसेसा चित्तगोचरसंखाता धम्मा
येव **धम्मारम्भणं** ।

(५४) [72] ये^१ पन अनापाथगता रूपादयो पि धम्मारम्भणमिच्चेव
वदन्ति ते इमिना मुत्तेन पटिक्खितव्वा—वुत्तं हेतं “इमेसं खो आनुसो पञ्चन्नं
इन्द्रियानं नानागोचरानं न अञ्जमञ्जस्स गोचरविसयं पच्चनुभोन्तानं मनो पटिसरणं
मनो नेसं गोचरविसयं पच्चनुभोती” [म० १.२९५] ति । एतेसं हि रूपारम्भणादीनि
गोचरविसयो नाम । तानि मनेन पच्चनुभवियमानानि पि रूपारम्भणादीनि येवा ति
अयमत्थो सिद्धो होति । दिव्वचक्खुजाणादीनं च रूपादिआरम्भणत्ता पि अयमत्थो
सिद्धो येव होति । अनापाथगतानेव हि रूपारम्भणादीनि दिव्वचक्खुआदीनं^२

१ सी०, म०—चित्तचेतसिका. २ अ० वा०—“ये आचरिया”. ३ सि०—
दिव्वचक्खुजाणादीनं.

आरम्भणानि, न च तानि धम्मआरम्भणानि भवन्तीति वुत्तनयेनेव आरम्भणवत्त्थानं वेदितव्वं ।

(५५) तत्थ एकेकं आरम्भणं द्वीसु द्वीसु द्वारेसु आपाथमागच्छति । रूपा-
रम्भणं हि चक्खुप्पसादं घट्टेत्वा तं खणं येव मनोद्वारे आपाथमागच्छति; भवंग-
चलनस्स पच्चयो होतीति अत्थो । सद्-गन्ध-रस-फोढ्वारम्भणेषु पि एसेव नयो ।
यथा हि सकुणो आकासेनागन्त्वा रुक्खगे निलीयमानो व रुक्खसाखं च घट्टेति,
छाया च'स्स पटवियं पटिहञ्जति साखाघट्टनछायाफरणानि अपुब्बं अचरिमं एक-
क्खणे येव भवन्ति, एवं पच्चुप्पन्नरूपादीनं चक्खुप्पसादादिघट्टनं च भवंगचलन-
समत्थताय मनोद्वारे आपाथगमनं च अपुब्बं अचरिमं एकक्खणे येव होति । ततो
भवङ्गं विच्छिन्दित्वा चक्खुद्वारादीसु उप्पन्नानं आवज्जनादीनं वोढ्वन्नपरियौसानानं
अनन्तरा तेसं आरम्भणानं अञ्जतरस्मिं इदं महाचित्तं उप्पजति ।

(५६) सुद्धमनोद्वारे पन पसादघट्टनकिच्चं नत्थि । पकतिया दिट्ठ-सुत-घायित-
सायित-फुट्ठवसेन एव एतानि आरम्भणानि आपाथमागच्छन्ति । कथं ? इधेक्कच्चो कत-
सुद्धाकम्मं^१ हरितालमनोसिलादिवर्णविचित्तं पग्गहितनानप्पकारधजपताकं मालादाम-
विनद्धं दीपमालापरिक्खित्तं अतिमनोरमाय सिरिया विरोचमानं अलंकृतपटियत्तं
महाचेतियं पदक्खिणं कत्वा सोळससु पादपिट्ठिकासु पञ्चपटिट्ठितेन^२ वन्दित्वा अञ्जलिं
पग्गय्ह ओलोकेन्तो बुद्धार-[73]-म्भणं पीति गहेत्वा तिट्ठति । तस्स एवं चेतियं
पस्सित्वा बुद्धारम्भणं पीति निब्बत्तेत्वा अपरभागे यत्थकत्थचि गतरस्स रत्तिट्ठानदिवा-
ट्टानेसु निसिन्नस्स आवज्जमानस्स अलंकृतपटियत्तं महाचेतियं चक्खुद्वारे आपाथं
आगतसदिसमेव होति, पदक्खिणं कत्वा चेतियवन्दनकालो विय होति । एवं ताव
दिट्ठवसेन रूपा-रम्भणं आपाथमागच्छति ।

(५७) मधुरेन पन सरेन धम्मकथिकस्स वा धम्मकथं कथेन्तस्स, सरमाण-
कस्स वा सरेन भणन्तस्स सद्दं सुत्वा अपरभागे यत्थकत्थचि निसीदित्वा आवज्ज-
मानस्स धम्मकथा वा सरमञ्जं वा सोतद्वारे आपाथगतं विय होति, साधुकारं कत्वा
सुणनकालो विय होति । एवं सुतवसेन सहारम्भणं आपाथमागच्छति ।

(५८) सुगन्धं पन गन्धं वा मालं वा लभित्वा आसने वा चेतिये वा
गन्धारम्भणेन चित्तेन पूजं कत्वा अपरभागे यत्थकत्थचि निसीदित्वा आवज्जमानस्स
तं गन्धारम्भणं घाणद्वारे आपाथगतं विय होति, पूजाकरणकालो विय होति । एवं
घायितवसेन गन्धारम्भणं आपाथमागच्छति ।

१ महावंस. ३२.१, ६. २ Cf. बाहुभ्यां चैव जानुभ्यां शिरसा वचसा (vī.
वक्षसा) दृशा । पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवरः स्मृतः ॥ [वेदान्तशब्दकोश p. 5];
दो जाणू दोणि करा पञ्चमङ्गं होइ उत्तिमङ्गं तु । सम्मं सपणिवाओ गेयो पञ्चङ्गपणिवायो ॥
[अभिधानराजेन्द्र v. pp. 48, 380].

(५९) पणीतं पन खादनीयं वा भोजनीयं वा सन्नहचारीहि सद्धिं संवि-
मजित्वा परिमुजित्वा अपरभागे यत्थकत्थचि कुट्टसकादिभोजनं लभित्वा 'असुककाले
पणीतं भोजनं सन्नहचारीहि सद्धिं संविमजित्वा परिमुत्तं' ति आवज्जमानस्स तं रसा-
रम्मणं जिह्वाद्वारे आपाथगतं विथ होति, परिमुज्जनकालो विथ होति । एवं सायित-
वसेन रसारम्मणं आपाथमागच्छति ।

(६०) मुदुकं पन सुखसम्फस्सं मच्चपीठं वा अत्थरणं वा पापुरणं वा परि-
मुजित्वा अपरभागे यत्थकत्थचि दुक्खसेय्यं कप्पेत्वा 'असुककाले मे मुदुकं मच्चपीठं
परिमुत्तं' ति आवज्जमानस्स तं फोट्टव्वारम्मणं कायद्वारे आपाथगतं विथ होति । सुख-
सम्फस्सं वेदियनकालो विथ होति । एवं फुट्टवसेन फोट्टव्वारम्मणं आपाथमागच्छति ।

एवं सुद्धमनोद्वारे^१ पसादघट्टनकिच्चं नत्थि । पकतिया दिट्ठ-सुत-घायित-सायित-
फुट्टवसेन एतानि आरम्मणानि आपाथमागच्छन्ती ति वेदितव्वानि ।

(६१) इदानीं पकतिया दिट्ठादीनं वसेन आपाथगमने [७४] अयमपरो पि
अट्टकथामुत्तको नयो होति । दिट्ठं सुतं उभयसम्बन्धं ति इमे ताव दिट्ठादयो वेदि-
तव्वा । तत्थ 'दिट्ठं' नाम पञ्चद्वारवसेन गहितपुब्बं । 'सुतं' ति पच्चक्खतो अदिस्वा
अनुस्सववसेन गहिता रूपादयो व । तेहि द्वीहि पि सम्बन्धं 'उभयसम्बन्धं' नाम ।
इति इमेसं पि दिट्ठादीनं वसेन एतानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ती ति वेदितव्वानि ।

(६२) तत्थ दिट्ठवसेन ताव आगमनं हेट्ठो पञ्चहि नयेहि वुत्तमेव ।

(६३) एकच्चो पन सुणाति—'भगवतो पुञ्जातिसयनिव्वत्तं एवरूपं नाम रूपं,
अतिमधुरो सद्दो, किस्मिच्च पदेसे केसंचि पुष्फानं अतिमनुज्जो गन्धो, केसंचि
फलानं अतिमधुरो रसो, केसंचि पापुरणादीनं अतिसुखो सम्फस्सो' ति । तस्स,
चक्खुप्पसादादिघट्टनं विना, सुतमत्तानेव तानि रूपादीनि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ति ।
अथ^२स्सेतं चित्तं तस्मिं रूपे वा सद्दे वा पसादवसेन गन्धादीसु अरियानं दातुकामता-
वसेन अज्जेहि दिन्नेसु अनुमोदनावसेन वा पवत्तति । एवं सुतवसेन एतानि मनोद्वारे
आपाथमागच्छन्ति ।

(६४) अपरेन यथावुत्तानि रूपादीनि दिट्ठानि वा सुतानि वा होन्ति । तस्स
'ईदिसं रूपं आयतिं उप्पजनकबुद्धस्सा पि भविस्सती' ति आदिना नयेन चक्खुप्प-
सादादिघट्टनं विना दिट्ठसुतसम्बन्धेनेव तानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ति । अथ^३स्स
हेट्ठा वुत्तनयेनेव तेसु अज्जतरारम्मणं इदं चित्तं^४ पवत्तति । एवं उभयसम्बन्धवसेन
एतानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ती ति ।

(६५) इदं पि च मुखमत्तमेव । सद्धा-रुचि-आकार-परिवितक्क-दिट्ठिनिज्ज्ञान-
क्खन्तिआदीनं पन वसेन विथारतो एतेसं मनोद्वारे आपथूपगमनं वेदितव्वमेव ।
यस्मा पन एवं आपाथमागच्छन्तानि भूतानि होन्ति अभूतानि पि, तस्मा अयं

नयो अट्ठकथायं न गहितो । एवं एकेकारम्मणं जवनं द्वीसु द्वीसु द्वीरेसु उप्पजती ति वेदितव्वं । रूपारम्मणं हि जवनं चक्खुद्वारे पि उप्पजति मनोद्वारे पि । सदादि-
आरम्मणेसु पि एसेव नयो ।

(६६) तत्थ मनोद्वारे उप्पजमानं रूपारम्मणं जवनं दानमयं सीलमयं भावनामयं ति तिविधं [75] होति । तेसु एकैकं कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं ति तिविधमेव होति । सह-गन्ध-रस-फोट्ठव्व-धम्मारम्मणेसु पि एसेव नयो ।

(६७) तत्थ रूपं ताव आरम्मणं कत्वा उप्पजमानं एतं महाकुसलं नील-
पीतलोहितओदातवण्णेसु पुण्णवैयथातुसु अञ्जतरं सुमनिमित्तसंखातं इट्ठं कन्तं
मनापं रजनीयं वण्णं आरम्मणं कत्वा उप्पजति ।

(६८) ननु चेत्तं इट्ठारम्मणं लोभस्स वत्थुं ? कथं^१ एतं चित्तं कुसलं
नाम जातं ति ? नियमितवसेन परिणामितवसेन समुदाचारवसेन आमुजितवसेना ति ।
यस्स हि 'कुसलमेव मया कत्तव्वं' ति कुसलकरणे चित्तं नियमितं होति, अकुसल-
पवत्तितो निवत्तित्वा कुसलकरणे येव परिणामितं, अभिण्हकरणेन कुसलसमुदा-
चारेनेव समुदाचारितं, पटिरूपदेसवास-सप्पुरिसुपनिस्सय-सद्धम्मस्सवन-पुब्बेकतपुञ्ज-
तादीहि च उपनिस्सयेहि योनिसे च आभोगो पवत्तति, तस्स इमिना नियमित-
वसेन परिणामितवसेन समुदाचारवसेन आमुजितवसेन च कुसलं नाम होति ।

(६९) आरम्मणवसेन पनेत्थ सोमनस्ससहगतभावो वेदितव्वो । इट्ठार-
म्मणस्मिं हि उप्पज्जता एतं सोमनस्ससहगतं जातं । सद्भावहुलतादीनि पेत्य
कारणानि येव । अस्सद्धानं हि मिच्छादिट्ठीनं च एकन्तं इट्ठारम्मणभूतं तथागतरूपं
पि दिस्वा सोमनस्सं न उप्पजति । ये च कुसलुप्पत्तियं आनिसंसं न पस्सन्ति तेसं
परेहि उस्साहितानं कुसलं करोन्तानं पि सोमनस्सं उप्पजति । तस्मा सद्भावहुलता
विसुद्धिदिट्ठिता आनिसंसदस्साविता । एवं चेत्थ सोमनस्ससहगतभावो वेदितव्वो ।

(७०) अपि च एकादसधम्मा पीतिसम्बोज्झंगस्स उप्पादाय संवत्तन्ति—
बुद्धानुस्सति धम्मानुस्सति संघानुस्सति सीलानुस्सति चागानुस्सति देवतानुस्सति
उपसमानुस्सति लूखपुग्गलपरिवज्जनता सिनिद्धपुग्गलसेवनता पसादनीयसुत्तन्तपच्च-
वेक्खणता तदधिमुत्ततां ति । [76] इमेहि पि कारणेहेत्थ सोमनस्ससहगतभावो वेदि-
तव्वो । इमेसं पन वित्थारो बोज्झंगविभंगे^२ आविभविस्सति ।

(७१) कम्मतो, उपपत्तितो, इन्द्रियपरिपाकतो, क्लिेसदूरीभावतो इति
इमेहि पनेत्थ कारणेहि जाणसम्पयुत्तता वेदितव्वा । यो हि परेसं धम्मं देसेति
अनवज्जानि सिप्पायतन-कम्मायतन-विजाठानानि सिक्खापेति धम्मकथिकं सक्कारं
कत्वा धम्मं कथापेति, 'आयतिं पञ्जवा भविस्सामी' ति पत्थनं ठपेत्वा नानप्पकारं
दानं देति, तस्स एवरूपं कम्मं उपनिस्साय कुसलं उप्पजमानं जाणसम्पयुत्तं उप्प-

जति । अब्बापजे लोके उप्पन्नस्सा पि “तस्स तत्थ सुखिनो धम्मपदां पिलवन्ति... दन्धो भिक्खवे सत्तुपादो, अथ सो सत्तो खिप्पमेव विसेसमागी होती” [अ० २. १८५] ति इमिना नयेन उप्पत्ति निस्साय उप्पज्जमानं कुसलं आणसम्पयुत्तं उप्पज्जति । तथा इन्द्रियपरिपाकं उपगतानं पञ्चादसकप्पैत्तानं इन्द्रियपरिपाकं निस्साय पि कुसलं उप्पज्जमानं आणसम्पयुत्तं उप्पज्जति । येहि पन किलेसा विक्खम्भिता तेसं किलेसदूरीभावं निस्साय पि उप्पज्जमानं कुसलं आणसम्पयुत्तं उप्पज्जति । वुत्तं पि चेत्तं—

योगा वे जायते भूरि अयोगा भूरिसंखयो । [ध० २८२]

एवं कम्मतो उपपत्तितो इन्द्रियपरिपाकतो किलेसदूरीभावतो ति इमेहि कारणेहि आणसम्पयुत्तता वेदितव्वा ।

(७२) अपि च सत्त धम्मा धम्मविचयसम्बोद्धंस्स उप्पादाय संबत्तन्ति— परिपुच्छकता^३, वत्थुविसदकिरिया, इन्द्रियसमत्तपटिपादना, दुप्पञ्जपुग्गलपरिवज्जना, पञ्जवन्तपुग्गलसेवना, गंभीरजाणचरियपच्चवेक्खणा, तदधिमुत्तता ति । इमेहि कारणेहेत्थ आणसम्पयुत्तता वेदितव्वा । इमेसं पन वित्थारो बोद्धंस्सविमंगे^४ आवि-
मविरसति ।

(७३) एवं आणसंपयुत्तं हुत्वा उप्पन्नं चेत्तं असं-[७७]-खारेण अप्पयोगेन अनुपादाय चिन्तनताय उप्पन्नत्ता असंखारं नाम जातं । तथिदं रजनीयं वण्णारम्भणं हुत्वा उप्पज्जमानमेव तिविधेन नियमेन उप्पज्जति— दानमयं वा होति, सीलमयं वा, भावनामयं वा ।

(७४) कथं ? यदा हि नीलपीतलोहितोदातेसु पुष्पादीसु अज्जतरं लभित्वा वण्णवसेन आभुजित्वा ‘वण्णदानं मय्हं’ ति बुद्धरतनादीनि पूजेति, तदा दानमयं होति । तत्रिदं वत्थु— भण्डागारिकसंघमिच्चो किर एकं सुवण्णखचित्तं वत्थं लभित्वा इदं पि वत्थं सुवण्णवण्णं, सम्मासंबुद्धो पि सुवण्णवण्णो, सुवण्णवण्णं वत्थं सुवण्ण-
वण्णस्सेव अनुच्छविकं, अम्हाकं च वण्णदानं भविरसती ति महाचेतिये आरोपेसि । एवरूपे काले दानमयं होती ति वेदितव्वं । यदा पन तथारूपमेव देय्यधम्मं लभित्वा ‘मय्हं कुलवंसो, कुलतन्ति कुलप्पवेणि एसा, वत्तं एतं’ ति बुद्धरतनादीनि पूजेति तदा सीलमयं होति । यदा पन तादिसेन वत्थुना रतनत्तयपूजं कत्वा ‘अयं वण्णो खयं गच्छिस्सति, वयं गच्छिस्सती’ ति खयवयं पट्टपेति, तदा भावनामयं होति ।

(७५) दानमयं पन हुत्वा वत्तमानं पि यदा तीणि रतनानि पूजेन्तो पुत्तदार-
दास-कम्मकर-पोरिसादयो पि आणापेत्वा पूजपेति तदा वचीकम्मं होति । यदा तदेव

१ A. ii. 185 as given in PTS text reads धम्मपदानि पि लपन्ति but see its Cm. which in a variant supports our reading.

२ See Vis. xx. 50. ३ Vis. iv. 54. ४ Vbh.-227.

वुत्तप्पकारं विज्जमानकवत्थुं आरब्ध वण्णदानं दस्सामी ति चिन्तेति तदा मनोकम्मं होति । धिनयपरिपायं पत्वा हि 'दस्सामी करिस्सामी' ति वाचा भिन्ना होती ति इमिना लक्खणेन दानमयं नाम होति । अभिधम्मपरियायं पत्वा पन विज्जमानकवत्थुं आरब्ध 'दस्सामी' ति मनसा चिन्तितकालतो पट्ठाय कुसलं होति । अपरभागे कायेन वा वाचाय वा कत्तब्बं करिस्सती ति वुत्तं । एवं दानमयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति ।

(७६) यदा पन वुत्तप्पकारं वत्थुं लभित्वा कुलवंसादिवसेन सहत्था रतनत्तयं पूजेति तदा सीलमयं वा कायकम्मं होति । यदा कुलवंसादिवसेनेव पुत्तदारादयो आणापेत्वा पूजापेति तदा वचीकम्मं होति । [78] यदा 'मय्हं कुलवंसो, कुलतन्ति कुलप्पवेणि एसा, वत्तं एतं' ति विज्जमानकवत्थुं आरब्ध 'वण्णदानं दस्सामी' ति चिन्तेति तदा मनोकम्मं होति । एवं सीलमयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति ।

(७७) यदा पन तं वुत्तप्पकारं वत्थुं लभित्वा तीणि रतनानि पूजेत्वा चंक-मन्तो खयवयं पट्ठेति तदा भावनामयं कायकम्मं वा होति । वाचाय सम्मसनं पट्ठेन्तस्स वचीकम्मं होति, कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व संमसनं पट्ठेन्तस्स मनोकम्ममेव होति । एवं भावनामयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति ।

एवमेत्थ रूपायम्मणं कुसलं विविधपुञ्जकरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(७८) सद्धारम्मणादिसु पि एसेव नयो । भेरिसद्दादीसु हि रजनीयसद्दं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं उप्पज्जति । तत्थ सद्दं कन्द-मूलं विय उप्पाटेत्वा नीलुप्पलहत्थकं विय च हत्थे ठपेत्वा दातु नाम न सक्का, सवत्थुकं पन कत्वा देन्तो सद्ददानं देति नाम । तस्मा यदा 'सद्ददानं दस्सामी' ति भेरिमुत्तिंगादीसु अज्जतरतुरियेन तिण्णं रतनानं उपहारं करोति, 'सद्ददानं मे' ति भेरि-आदीनि ठपापेति^१, धम्मकथिकमिक्खूनं सरभेसज्जतेलफाणितादीनि^२ देति, धम्मसवणं घोसेति, सरभज्जं भणति, धम्मकथं कथेति, उपनिषिन्नकथं अनुमोदनकथं कथेति, तदा दानमयं होति । यदा एतदेव विधानं कुलवंसादिवसेन वत्तसीसेन^३ करोति तदा सीलमयं होति । यदा सव्वं पेतं कत्वा अयं एत्तको सद्दो ब्रह्मलोकप्पमाणो पि हुत्वा 'खयं गमिस्सति, वयं गमिस्सती' ति सम्मसनं पट्ठेति तदा भावनामयं होति ।

(७९) तत्थ दानमयं ताव यदा भेरिआदीनि गहेत्वा सहत्था उपहारं करोति, निच्चूपहात्थाय ठपेन्तो पि सहत्था ठपेति, 'सद्ददानं मे' ति धम्मस्सवणं घोसेतुं गच्छति, धम्मकथं सरभज्जं कातुं वा गच्छति, तदा कायकम्मं होति । यदा

१ म०, सि०— 'मुत्तिंगादीसु. २ सि०— वज्जापेति. ३ M.— कण्ठसरवभेज्जं तेलफाणितादि; सी०— कण्ठसरवभेसज्जतेलफाणितादीनि. ४ All but सी०— वत्तवपेन but see below 3.80.

‘गच्छथ, ताता, अम्हाकं सहदानं तिण्णं [79] रतनानं उपहारं करोथा’ति आणापेति, ‘सहदानं मे’ति चेतियङ्गणे ‘इमं भेरिं, इमं मुतिगं ठपेथा’ति आणापेति, सयमेव धम्मसवणं घोसेति, धम्मकथं कथेति, सरमञ्जं भणति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा ‘सहदानं दस्सामी’ति विज्जमानकवत्थुं मनसा परिच्चजति, तदा मनोकम्मं होति ।

(८०) सीलमयं पि ‘सहदानं नाम मय्हं कुलवंसो कुलतन्ति कुलप्पवेणी’ति भेरिआदीनि सहत्था उपहारं करोन्तस्स, भेरिआदीनि सहत्था चेतियङ्गणादिसु ठपेन्तस्स, धम्मकथिकानं सरमेसजं सहत्था ददन्तस्स, वत्तसीसेन धम्मसवण-घोसण-धम्मकथाकथन-सरमञ्जभणनत्थाय च गच्छन्तस्स कायकम्मं होति । ‘सहदानं नाम अम्हाकं कुलवंसो कुलतन्ति कुलप्पवेणि, गच्छथ, ताता, बुद्धरतनादीनं उपहारं करोथा’ति आणापेन्तस्स कुलवंसादिवसेनेव अत्तना धम्मकथं वा सरमञ्जं वा करोन्तस्स च वचीकम्मं होति । ‘सहदानं नाम मय्हं कुलवंसो सहदानं दस्सामी’ति कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व विज्जमानकवत्थुं परिच्चजन्तस्स मनोकम्मं होति ।

(८१) भावनामयं पि यदा चंक्रमन्तो सहे खयवयं पट्टपेति तदा कायकम्मं होति । कायङ्गं पन अचोपेत्वा वाचाय संमसन्तस्स वचीकम्मं होति । कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व सहायतनं सम्मसन्तस्स मनोकम्मं होति ।

एवं सहारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(८२) मूलगन्धादीसु पि रजनीयगन्धं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं उप्पज्जति । तत्थ यदा मूलगन्धादीसु यं किञ्चि गन्धं लभित्वा गन्धवसेन आभुजित्वा ‘गन्धदानं मय्हं’ति बुद्धरतनादीनि पूजेति, तदा दानमयं होतीति सव्वं वण्णदाने वुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितव्वं । एवं गन्धारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(८३) मूलरसादीसु पन रजनीयरसं आरम्मणं कत्वा हेट्ठावुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं उप्पज्जति । तत्थ यदा मूलरसादीसु यं किञ्चि रजनीयं रसवत्थुं [80] लभित्वा रसवसेन आभुजित्वा ‘रसदानं मय्हं’ति देति परिच्चजति, तदा दानमयं होतीति सव्वं वण्णदाने वुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितव्वं । सीलमये पनेत्थ ‘संघस्स अदत्त्वा परिभुञ्जन्तं नाम अम्हाकं न ओचिण्णं’ति द्वादसमं^३ भिक्खुसहस्रानं दापेत्वा सादुरसं परिभुत्तस्स दुट्ठं गामणि-अभयरञ्जो वत्थुं आदिं कत्वा महाअट्ठकथायं वत्थूनि आगतानि । अयमेव विसेसो । एवं रसारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

१. See n.4 on 3-78 above. २ Cf. Mhv. 22.80; 24.23-24; 25.114. ३ M.—दत्तं, but see Mhv. 22.43-44. ४ M. omits इडु.

(८४) फोट्टव्वारम्मणे पि पठवीधातु तेजोधातु वायोधातु ति तीणि महा-भूतानि फोट्टव्वारम्मणं^१ नाम । इमस्मिं ठाने एतेसं वसेन भोजनं अकत्वा मञ्च-पीठादिवसेन कातव्वा । यदा हि मञ्चपीठादिसु यं किंचि रजनीयं फोट्टव्ववरुं लभित्वा फोट्टव्ववसेन आमुजित्वा 'फोट्टव्वदानं मय्हं'ति देति परिचजति, तदा दानमयं होती ति सब्बं वण्णदाने वुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितव्वं । एवं फोट्टव्वारम्मणं पि कुसलं तिविषपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(८५) धम्मारम्मणे पन छ अज्झत्तिकायतनानि, तीणि लक्खणानि, तयो अरूपिनो सन्धा, पण्णरसमुखुमरूपानि, निब्बानपञ्जती ति इमे धम्मायतने परियापन्ना च, अपरियापन्ना^२ च^३, धम्मा धम्मारम्मणं नाम । इमस्मिं पन ठाने एतेसं वसेन योजनं अकत्वा ओजदान-पानदान-जीवितदानवसेन कातव्वा । ओजादीसु हि रजनीयं धम्मारम्मणं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं उप्पज्जति ।

(८६) तथ यदा 'ओजदानं मय्हं'ति सप्पिनवनीतादीनि देति, पानदानं ति अट्ठं पानानि देति, जीवितदानं ति सलाकभत्त-पक्खिकभत्त-संघभत्तादीनि देति, अफासुकमिक्खून् भेसज्जं देति, वेज्जं पच्चुपट्ठापेति, जालं फालपेति, कुमिन्नं विद्धंसापेति, सकुणपञ्जरं विद्धंसापेति, बन्धनमोक्खं कारापेति, 'मा-घात'-भेरिं चारापेति, अज्जानि पि जीवितपरित्ताणत्थं एवरूपानि करोति तदा दानमयं होति । यदा पन 'ओजदान-पानदान-जीवितदानानि मय्हं कुलवंसो कुलतन्ति कुलप्पवेणी'ति च वत्तसीसेन ओजदानादीनि पवत्तेति तदा सीलमयं होति । यदा धम्मारम्मणस्मिं खयवयं पट्ठपेति [८१] तदा भावनामयं होति ।

(८७) दानमयं पन हुत्वा पवत्तमानं पि यदा ओजदान-पानदान-जीवित-दानानि सहत्था देति, तदा कायकम्मं होति । यदा पुत्तदारादयो आणापेत्वा दापेति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा ओजदान-पान-दान-जीवितदानवसेन विज्जमानकवत्थुं 'दस्सामी'ति मनसा चिन्तेति, तदा मनोकम्मं होति ।

(८८) यदा पन वुत्तप्पकारं विज्जमानकवत्थुं कुलवंसादिवसेन सहत्था देति, तदा सीलमयं कायकम्मं होति । यदा कुलवंसादिवसेनेव पुत्तदारादयो आणापेत्वा दापेति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कुलवंसादिवसेन वुत्तप्पकारं विज्जमानकवत्थुं 'दस्सामी'ति मनसा चिन्तेति, तदा मनोकम्मं होति ।

(८९) चंक्रमित्वा धम्मारम्मणे खयवयं पट्ठपेत्तस्स पन भावनामयं काय-कम्मं होति । कायङ्गं अचोपेत्वा वाचाय खयवयं पट्ठपेत्तस्स वचीकम्मं होति । कायङ्ग-

१ Of. § ६४८. २-२ M. omit, but see मूलटीका p. 70.

३ See Nd¹ 372, Vin. i. 246, (VI.35.6).

वाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व धम्मारम्मणे खयवयं पटुपेन्तस्स मनोकम्मं हाति । एवं भावनामयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति । एवमेतथ धम्मारम्मणं कुसलं तिविधपुञ्जक्रियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(९०) एवमिदं चित्तं नानावत्थुसु नानारम्मणवसेन दीपितं । इदं पन एकवत्थुस्मिं पि नानारम्मणवसेन लब्धमिति येव । कथं ? चतूसु हि पच्चयेसु चीवरं छ आरम्मणानि लब्धन्ति— नवरत्तस्स हि चीवरस्स वण्णो मनापो दस्सनीयो होति, इदं वण्णारम्मणं । परिभोगकाले पन पटपटसद्दं करोति, इदं सद्दारम्मणं । यो तत्थ कालकच्छकादिगन्धो, इदं गन्धारम्मणं । रसारम्मणं पन परिभोगरसवसेन कथितं । या तत्थ सुखसम्पत्तता, इदं फोट्टव्वारम्मणं । चीवरं पटिच्च उप्पन्ना सुखा वेदना, इदं धम्मारम्मणं । पिण्डपाते रसारम्मणं निष्परियायेनेव लब्धमिति । एवं चतूसु पच्चयेसु नानारम्मणवसेन योजनं कत्वा दानमयादिभेदो वेदितव्वो ।

(९१) इमस्स पन चित्तस्स आरम्मणमेव निवद्धं, विना आरम्मणेन अनुप्पज्जनतो । द्वारं पन अनिवद्धं । कस्मा ? कम्मस्स अनिवन्धत्ता । कम्मस्मिं हि अनिवद्धे द्वारं पि अनिवद्धमेव होति ।

[द्वारकथा]

[कायकम्मद्वारं]

(९२) इमस्स पन अत्थ-[८२]-स्स पकासन्तथं इमस्मिं ठाने महाअट्ठ-कथायं द्वारकथा कथिता । तत्थ तीणि कम्मानी, तीणि कम्मद्वारानि, पञ्च विञ्जाणानि, पञ्च विञ्जाणद्वारानि, छ फस्सा, छ फस्सद्वारानि, अट्ठ असंवरा, अट्ठ असंवरद्वारानि, अट्ठ संवरा, अट्ठ संवरद्वारानि, दस अकुसलकम्मपथा, दस कुसलकम्मपथा ति, इदं एत्तकं द्वारकथाय मातिकाठपनं नाम ।

(९३) तत्थ किञ्चा पि तीणि कम्मानी पटमं वुत्तानि, तानि पन ठपेत्वा आदितो ताव तीणि कम्मद्वारानि भाजेत्वा दस्सितानि । कतमानि तीणि ? काय-कम्मद्वारं, वचीकम्मद्वारं, मनोकम्मद्वारं ति ।

(९४) तत्थ चतुध्विधो कायो— उपादिन्नको, आहारसमुद्धानो, उतुसमुद्धानो, चित्तसमुद्धानो ति । तत्थ चक्खायतनादीनि जीवितिन्द्रियपरियन्तानि अट्ठ कम्मसमुद्धानरूपानि पि, कम्मसमुद्धानानेव चतस्सो धातुयो वण्णो गन्धो रसो ओजा ति अट्ठ उपादिन्नककायो नाम । तानेव अट्ठ आहारजानि आहारसमुद्धानिक-

१. सी०, म०—कालाञ्छकादि^० but see अट्ठ० योजना p.83 which supports our reading. २ Here begins a long digression which ends with ३.१७२. ३ See § 653.

कायो नाम । अट्ट उतुजानि उतुसमुट्ठानिककायो नाम । अट्ट चित्तजानि चित्त-
समुट्ठानिककायो नाम ।

(१५) तेसु कायकम्मद्वारं ति नेव उपादिन्नककायस्स नामं न इतरेसं ।
चित्तसमुट्ठानेसु पन अट्टसु रूपेसु एका विज्जन्ति अत्थि, इदं कायकम्मद्वारं नाम ।
यं सन्धाय वुत्तं— “कतमं तं रूपं कायविज्जन्ति ? या कुसलचित्तस्स वा, अकुसल-
चित्तस्स वा, अवकाकतचित्तस्स वा, अभिक्कमन्तस्स वा पटिक्कमन्तस्स वा,
आलोकैन्तस्स वा विलोकैन्तस्स वा, सम्मिज्जेन्तस्स वा पसारेन्तस्स वा, कायस्स
यंभना संयंभना संयंभितत्तं, विज्जन्ति विज्जापना विज्जापितत्तं, इदं तं रूपं
कायविज्जन्ती” [§ ६३६] ति ।

(१६) ‘अभिक्कमिस्सामि पटिक्कमिस्सामी’ ति हि चित्तं उप्पज्जमानं
रूपं समुट्ठापेति । तत्थ या पटवीधातु आपोधातु तेजोधातु वायोधातु तन्निरिस्सतो
वण्णो गंधो रसो ओजा ति इमेसं अट्ठन्नं रूपकलापानं अब्भन्तरे चित्तसमुट्ठाना
वायोधातु, सा अत्तना सहजातं रूपं कायं संयंभेति सन्धारेति चालेति अभिक्कमा-
पेति पटिक्कमापेति । तत्थ एकावजनवीथियं सत्तसु जवनेसु पठमचित्तसमुट्ठिता
[83] वायोधातु संयंभेतुं सन्धारेतुं सक्कोति, अपरापरं पन चालेतुं न सक्कोति ।
दुतियादीसु पि एसेव नयो । सत्तमचित्तेन पन समुट्ठिता वायोधातु हेट्ठा
छहि चित्तेहि समुट्ठितं वायोधातुं उपत्थम्भनपच्चयं लभित्वा अत्तना सहजातं रूपकायं
संयंभेतुं सन्धारेतुं चालेतुं अभिक्कमापेतुं पटिक्कमापेतुं आलोकापेतुं विच्छेकापेतुं
सम्मिज्जापेतुं पसारेतुं सक्कोति । तेन गमनं नाम जायति, आगमनं नाम जायति,
गमनागमनं नाम जायति । ‘योजनं गतो दसयोजनं गतो’ ति वत्तव्वत्तं आपज्जापेति ।

(१७) यथा सत्तहि युगेहि आकाङ्कितव्वे सकटे पठमयुगे युत्तगोणा युगं ताव
संयंभेतुं सन्धारेतुं सक्कोन्ति, चक्कं पन न पवत्तेन्ति; दुतियादीसु पि एसेव नयो;
सत्तमयुगे पन गोणे योजेत्वा यदा छेको साराथि धुरे निसीदित्वा वोत्तानि आदाय
सव्वपुरिमतो पट्ठाय पतोदलट्ठिया गोणे आकोटेति, तदा सव्वे व एकवला हुत्वा
धुरं च सन्धारेन्ति चक्कानि च पवत्तेन्ति । ‘सकटं गहेत्वा दसयोजनं गतो वीसति-
योजनं गतो’ ति वत्तव्वत्तं आपादेन्ति — एवंसम्पदमिदं वेदितव्वं ।

(१८) तत्थ यो चित्तसमुट्ठानिककायो न सो विज्जन्ति, चित्तसमुट्ठानाय पन
वायोधातुया सहजातं रूपकायं संयंभेतुं सन्धारेतुं चालेतुं पच्चयो भवितुं समत्थो
एको आकारविकारो अत्थि, अयं विज्जन्ति नाम । सा अट्ट रूपानि विय न चित्त-
समुट्ठाना । यथा पन अनिच्चादिभेदानं धम्मानं जरामरणत्ता, “जरामरणं भिक्खवे
अनिच्चं संखत्तं” [सं० २. २६] ति आदि वुत्तं, एवं चित्तसमुट्ठानानं रूपानं विज्जन्तिताय
सा पि चित्तसमुट्ठाना नाम होती ति । विज्जापनत्ता पनेसा विज्जन्ती ति वुत्ताति । किं
विज्जापेती ति ? एकं कायिककरणं । चक्खुपथस्मिं हि ठितो हत्थं वा पादं वा

उक्खिपति, सीसं वा भमुकं वा चालेति, अयं हत्थादीनं आकारो चक्खुविज्जेय्यो होतीति । विज्जति पि न चक्खुविज्जेय्या मनोविज्जेय्या एव । चक्खुना हि हत्थविकारादिवसेन विष्फन्दमानं वण्णारम्भणमेव परस्सति । विज्जतिं पन मनोद्वारिक-चित्तेन चिन्तेत्वा 'इदञ्चिदं च एस करेति मज्जे'ति जानाति ।

(१९) यथा हि अरज्जे निदाघसमये उदकट्टाने मनुस्सा 'इमाय सज्जाय इध उदकस्स अत्थिमावं जानिस्सन्ती'ति रुक्खगो^१ तालपण्णादीनि बन्धापेन्ति, सुरापानद्वारे धजं उस्सापेन्ति, उद्धं^२ [८४] वा पन रुक्खं वातो पहरित्वा चालेति, अन्तो उदके मच्छे चलन्ते उपरि बुब्बुलुकानि उट्ठहन्ति, महोघस्स गतमग्गपरियन्ते तिणपण्णकसटं उस्सादितं होति । तत्थ तालपण्ण--धज-साखाचलन-बुब्बुलुक-तिणपण्णकसटे दिस्वा यथा चक्खुना अदिट्ठं पि 'एत्थ उदकं भविस्सति, सुरा भविस्सति, अयं रुक्खो वातेन पट्ठो भविस्सति, अन्तो उदके मच्छो भविस्सति, एत्तकं ठानं अज्झोत्थरित्वा ओघो गतो भविस्सती'ति मनोविज्जाणेन जानाति, एवमेव विज्जति पि न चक्खुविज्जेय्या मनोविज्जेय्या व । चक्खुना हि हत्थविकारादिवसेन विष्फन्दमानं वण्णारम्भणमेव परस्सति । विज्जतिं पन मनोद्वारिकचित्तेन चिन्तेत्वा 'इदञ्चिदं च एस करेति मज्जे'ति जानाति ।

(१००) न केवलं चेसा विज्जापनतो व विज्जति नाम । विज्जेय्यतो पि पन विज्जति येव नाम । अयं हि परेसं अन्तमसो तिरच्छानगतानं पि पाकट्ठा होति । तत्थ तत्थ संनिपतिता हि सोण-सिगाल-काक-गोणादयो दण्डं वा लेडुं वा गहेत्वा पहरणाकारे दस्सिते 'अयं नो पहरितुकामो'ति जत्वा येन वा तेन वा पलायन्ति । पाकारकुडुादिअन्तरितस्स पन परस्स अपाकट्ठकालो पि अत्थि । किञ्चा पि तस्मिं खणे अपाकट्ठ सम्मुखीभूतानं पन पाकट्ठा विज्जति येव नाम होति ।

(१०१) चित्तसमुद्धानिके पन काये चलन्ते ते-समुद्धानिको चलति न चलतीति ? सो पि तथेव चलति । तं-गतिको तदनुवत्तिको व होति । यथा हि उदके गच्छन्ते उदके पतितानि सुखदण्डकतिणपण्णादीनि पि उदकगतिकानेव भवन्ति, तस्मिं गच्छन्ते गच्छन्ति, तिष्ठन्ते तिष्ठन्ति—एवंसम्पदमिदं वेदितव्यं । एवमेसा चित्तसमुद्धानेसु रूपेसु विज्जति कायकम्मद्वारं नामा ति वेदितव्वा ।

(१०२) या पन तस्मिं द्वारे सिद्धा चेतना याय पाणं हन्ति, अदिन्नं आदियति, भिच्छाचारं चरति, पाणातिपातादीहि विरमति, इदं कायकम्मं नाम । एवं पर-वादिमिह सति कायो द्वारं, तमिह द्वारे सिद्धा चेतना कायकम्मं 'कुसलं वा असकुलं वा'ति ठपेतव्यं । परवादिमिह पन असति^३ 'अव्याकतं वा'ति तिकं पूरेत्वा व ठपेतव्यं ।

(१०३) तत्थ यथा नगरद्वारं कतट्टाने येव तिष्ठति, अंगुलिमत्तं पि अपरापरं न

१ See वि० १४.६२. २ म०, सि०-उच्चं. ३ सि० alone inserts hereafter कुसलं वा अकुसलं वा.

संकमति, तेन तेन पन द्वारेन महाजनो सञ्चरति, एवमेव द्वारे द्वारं न चरति, कम्मं पन तस्मिं तस्मिं द्वारे उप्पज्जनतो चरति । तेनाहु पोरणा—

द्वारे चरन्ति कम्मानी न द्वारा द्वारचारिनो ।

तस्मा द्वारेहि कम्मानी अञ्जमञ्जं ववत्थिता ति ॥ [ ]

(१०४) [85] तथै कम्मेन पि द्वारं नामं लमति, द्वारेन पि कम्मं । यथा हि विञ्जाणादीनि उप्पज्जनद्धानानि विञ्जाणद्वारं फस्सद्वारं असंवरद्वारं संवरद्वारं ति नामं लमन्ति, एवं कायकम्मस्स उप्पज्जनद्धानं कायकम्मद्वारं ति नामं लमति । वचीमनोकम्मद्वारेसु पि एसेव नयो । यथा पन तस्मिं तस्मिं रुक्खे अधिवत्था देवता सिम्बलिदेवता पलासदेवता पुचिमन्ददेवता फन्दनदेवता ति तेन तेन रुक्खेन नामं लमति, एवमेव कायद्वारेन कतं कम्मं पि कायकम्मं ति द्वारेन नामं लमति । वचीकम्ममनोकम्मेसु पि एसेव नयो ।

(१०५) तथ अञ्जो कायो, अञ्जं कम्मं, कायेन पन कतत्ता तं काय-कम्मं ति वुच्चति । तेनाहु अट्ठकथाचरिया—

सूचिया^१ चे कतं कम्मं सूचिकम्मं ति वुच्चति ।

सूची च सूचिकम्मं च अञ्जमञ्जं ववत्थिता ॥

वासिया चे कतं कम्मं वासिकम्मं ति वुच्चति ।

वासी च वासिकम्मं च अञ्जमञ्जं ववत्थिता ॥

पुरिसेन चे कतं कम्मं पुरिसकम्मं ति वुच्चति ।

पुरिसो च पुरिसकम्मं च अञ्जमञ्जं ववत्थिता ॥

एवमेव

कायेन च कतं कम्मं कायकम्मं ति वुच्चति ।

कायो च कायकम्मं च अञ्जमञ्जं ववत्थिता ति ॥

(१०६) 'एवं सन्ते नेव द्वारवत्थानं युज्जति, न कम्मवत्थानं । कथं ? कायविञ्जत्तियं हि "द्वारे चरन्ति कम्मानी" ति वचनतो^३ वचीकम्मं पि पवत्तति, तेन'स्सा कायकम्मद्वारं ति ववत्थानं न युत्तं । कायकम्मं च वचीविञ्जत्तियं पि पवत्तति, तेन'स्स कायकम्मं ति ववत्थानं न युज्जति' । 'नो न युज्जति । कस्मा ? येमुय्यवुत्तिताय चेव तब्बहुलवुत्तिताय च । कायकम्ममेव हि येमुय्येन कायविञ्जत्तियं पवत्तति न इतराणि, तस्मा कायकम्मस्स येमुय्येन पवत्तितो अस्सा काय-कम्मद्वारभावो सिद्धो । ब्राह्मणगाम-अम्बवन-नागवनादीनि ब्राह्मणगामादिभावो विथ्या ति द्वारवत्थानं युज्जति । कायकम्मं पन कायद्वारिहि येव बहुलं पवत्तति अप्यं वचीद्वारे । तस्मा कायद्वारे बहुलं पवत्तितो [86] एतस्स कायकम्मभावो

१ M.—तस्मा. २ सि०, म० insert before this the last stanza in this paragraph. ३ See ३.१०३.

सिद्धो, वनचरक-युल्लकुमारिकादिगोचरानं वनचरकादिमावो विया ति। एवं कम्म-ववत्थानं पि युज्जती' ति।

कायकम्मद्वारकया निद्रिता।

[वचीकम्मद्वारं]

(१०७) वचीकम्मद्वारकथायं पन चेतना-विरति-सहवसेन तिविधा वाचा नाम। तथ “चतूहि भिक्खवे अंगेहि समन्नागता वाचा सुमासिता होति नो दुब्भासिता, अनवज्जा च अननुवज्जा च विञ्जूनं” [सं० १. १८८; सुत्तनिपात, सु. ३. ३. (no. 29)] ति, अयं चेतना-वाचा नाम। या “चतूहि वचीदुच्चरितेहि आरति विरति ... पे०... अयं वुच्चति सम्मावाचा” [वि० २३७] ति, अयं विरति-वाचा नाम। “वाचा गिरा व्यप्पथो उदीरणं घोसो घोसकम्मं वाचा वचीमेदो” [§ ६३७] ति, अयं सह-वाचा नाम।

(१०८) तासु वचीकम्मद्वारं ति नेव चेतनाय नामं न विरतिया। सहसद्वा पन एका विञ्जति अत्थि, इदं वचीकम्मद्वारं नाम। यं सन्धाय वुत्तं-“कतमं तं रूपं वचीविञ्जति? या कुसलचित्तस्स वा अकुसलचित्तस्स वा अब्याकतचित्तस्स वा वाचा गिरा व्यप्पथो उदीरणं घोसो घोसकम्मं वाचा वचीमेदो, अयं वुच्चति वाचा। या ताय वाचाय विञ्जति विञ्जापना विञ्जापितत्तं, इदं तं रूपं वची-विञ्जती” [§ ६३७] ति।

(१०९) ‘इदं वक्खामि एतं वक्खामी’ ति हि वितक्कयतो वितक्कविप्फार-सद्दो नाम उप्पज्जति। अयं न सोतविञ्जेय्यो मनोविञ्जेय्यो ति महाअट्ठकथायं आगतो। आगमट्ठकथासु पन “‘वितक्कविप्फारसद्दं’ ति वितक्कविप्फारवसेन उप्पन्नं विप्पलपन्तानं सुत्तप्पमत्तादीनं सहं; ‘सुत्वा’ ति तं सुत्वा, यं वितक्कयतो तस्स सो सद्दो उप्पन्नो; तस्स वसेन ‘एवं पि ते मनो, इत्थं पि ते मनो’ ति आदिसती” ति वत्ता वत्थूनि पि कथितानि। पट्टाने पि “चित्तसमुट्ठानं सद्दायतनं स्रोतविञ्जा-णस्स आरम्भणपच्चयेन पच्चयो” ति आगतं। तस्मा विना विञ्जत्तिघटनाय उप्पज्ज-मानो असोतविञ्जेय्यो वितक्कविप्फारसद्दो नाम नत्थि।

(११०) ‘इदं वक्खामि एतं वक्खामी’ ति उप्पज्जमानं पन चित्तं पठवी-धातु [87] आपोधातु तेजोधातु वायोधातु वण्णो गन्धो रसो ओजा ति अट्ठरूपानि समुट्ठापेति। तेसं अन्मन्ते चित्तसमुट्ठाना पठवीधातु उपादिन्नकं संधट्ठयमाना व उप्पज्जति। तेन धातुसंघट्टेन सहैव सद्दो उप्पज्जति। अयं चित्तसमुट्ठानो सद्दो नाम। अयं न विञ्जति। तस्सा पन चित्तसमुट्ठानाय पठवीधातुया उपादिन्नक-घट्टनस्स पच्चयभूतो एको आकारविकारो अत्थि, अयं वचीविञ्जति नाम। इतो-

परं सा अट्ठरूपानि विंश न चित्तसमुद्धानां ति आदि सव्वं हेट्ठा^१ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(१११) इधा पि हि 'तिस्स-दत्त-मित्ता' ति पक्कोसेन्तस्स सद्दं सुत्वा विज्झन्ति मनोद्वारिकचित्तेन चिन्तेत्वा 'इदञ्चिदं च एस करेति मज्जे' ति जानाति । काय-विज्झन्ति विंश च अयं पि तिरच्छानगतानं पि पाकटा होति । 'एहि, याही' ति हि सद्दं सुत्वा तिरच्छानगता पि 'इदं नामेस करेति मज्जे' ति जत्वा आगच्छन्ति चेव गच्छन्ति च ।

(११२) ते-समुद्धानिककायं चालेति न चालेती^२ ति, अयं पन वारो इध न लब्धमिति । पुरिमचित्तसमुद्धानाय उपत्थम्भनक्किच्चं पि नत्थि । या पन तस्मिं वची-द्वारे सिद्धा चेतना, याय मुसा कथेति, पेसुज्जं कथेति, फरसं कथेति, सम्मं पल-पति, मुसावादादीहि विरमति, इदं वचीकम्मं नाम । इतोपरं सव्वं कम्मवक्थानं द्वारवक्थानं च हेट्ठा^३ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ति ।

वचीकम्मद्वारकथा निट्ठिता ।

[मनोकम्मद्वारं]

(११३) मनोकम्मद्वारकथायं पन कामावचरादिवसेन चतुर्विधो मनो मनो नाम । तत्थ कामावचरो चतुपञ्चासविधो होति, रूपावचरो पण्णरसविधो, अरूपा-वचरो द्वादसविधो, लोकुत्तरो अट्ठविधो ति सव्वो पि एकूननवुतिविधो होति । तत्थ अयं नाम मनो मनोद्वारं न होती ति न वत्तव्वो । यथा हि अयं नाम चेतना कम्मं न होती ति न वत्तव्वो, अन्तमसो पञ्चविज्ज्ञाणसम्पयुत्ता पि हि चेतना महा-पकरणे कम्मं त्वेव निदिट्ठा, एवमेव अयं नाम मनो मनोद्वारं न होती ति न वत्तव्वो ति ।

(११४) एत्थाह—कम्मं नामेतं किं करोती ति ? आयूहति, अभिसंखरोति, पिण्डं करोति, चेतोति, कप्पेति, पक्कप्पेती ति । एवं सन्ते पञ्चविज्ज्ञाणचेतना किं आयूहति, अभिसंखरोति, [३८] पिण्डं करोति, चेतोति, कप्पेति, पक्कप्पेती ति ? । सहजातधम्मो । सा पि हि सहजाते सम्पयुत्तखन्धे आयूहति अभिसंखरोति पिण्डं करोति चेतोति कप्पेति पक्कप्पेती ति । किं वा इमिना वादेन ? सव्वसंगाहिकवसेन हेतं वुत्तं । इदं पनेत्थ सन्निट्ठानं—तेभूमककुसलाकुसलो एकूनतिसविधो मनो मनोकम्मद्वारं नाम । या पन तस्मिं मनोद्वारे सिद्धा चेतना याय अभिज्ज्ञा-व्यापाद-मिच्छादस्सनानि चेव अनभिज्ज्ञा-अव्यापाद-सम्मादस्सनानि च गण्हाति, इदं मनो-कम्मं नाम । इतोपरं सव्वं कम्मवक्थानं द्वारवक्थानं च हेट्ठा^३ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ति ।

मनोकम्मद्वारकथा निट्ठिता ।

इमानि तीणि कम्मद्वारानि नाम ।

१ See ३.९८. २ See ३.१०१ above. ३ See ३.१०६ above.

(११५) इदानीं यानि तीणि कम्मद्वारानि ठपेत्वा इमानि कम्मद्वारानि दस्सितानि, तानि आदिं कत्वा अवसेसस्स द्वारकथाय मात्तिकाठपनस्स वित्थारकथा होति । तीणि हि कम्मानी—कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं ति । किं पनेतं कम्मं नामा ति ? चेतना चेव, एकच्चे च चेतनासम्पयुत्ता धम्मा ।

(११६) तत्थ चेतनाय कम्ममावे इमानि सुत्तानि— “चेतनाहं भिक्खवे कम्मं वदामि, चेतयित्वा कम्मं करोति कायेन वाचाय मनसा” [अ० ३.४१५] । “काये वा हि, आनन्द, सति कायसंचेतनाहेतु उप्पज्जति अज्झत्तं सुखदुक्खं, वाचाय वा, आनन्द, सति वचीसंचेतनाहेतु उप्पज्जति अज्झत्तं सुखदुक्खं; मने वा, आनन्द, सति मनोसञ्चेतनाहेतु उप्पज्जति अज्झत्तं सुखदुक्खं” [सं० २.३९, अ० २.१५७] । “तिविधा, भिक्खवे, कायसंचेतना अकुसलं कायकम्मं दुक्खुद्रयं,^१ दुक्खविपाकं; चतुर्विधा हि भिक्खवे वचीसंचेतना... पे०... ति विधा भिक्खवे मनोसञ्चेतना, कुसलं मनोकम्मं सुखुद्रयं^२ सुखविपाकं” । [ ] “सचायं, आनन्द, समिद्धि मोघपुरिसो पोतलिपुत्तस्स^३ परिव्वाजकस्स एवं पुट्ठो एवं व्याकरेय्य— संचेतनियं, आवुसो पोतलिपुत्तं, कम्मं कत्वा कायेन वाचाय मनसा, सुखवेदनियं सुखं सो वेदियति^४ ... पे०... अदुक्खमसुखवेदनियं अदुक्खमसुखं सो वेदियती ति; एवं व्याकरमानो खो, आनन्द, समिद्धि मोघपुरिसो पोतलिपुत्तस्स^५ परिव्वाजकस्स सम्मा व्याकरमानो व्याकरेय्या” [म० ३.२०८-२०९] ति । इमानि ताव चेतनाय कम्ममावे सुत्तानि ।

(११७) चेतनाय संपयुत्तधम्मानं पन कम्ममावो कम्मचतुक्केन दीपितो । वुत्तं हेतं—“चत्तारि-[८९]-मानि भिक्खवे कम्मानी यानि मया सयं अभिज्जा सञ्चिकत्वा पवेदितानि । कतमानि चत्तारि ? अत्थि भिक्खवे कम्मं कण्हं कण्ह-विपाकं, अत्थि भिक्खवे कम्मं सुक्कं सुक्कविपाकं, अत्थि भिक्खवे कम्मं कण्हसुक्कं कण्हसुक्कविपाकं, अत्थि भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्कविपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति । ... कतमं च भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्कविपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति ? यदिदं सत्त-सम्बोज्झंगी—सतिसम्बोज्झंगो... पे०... उपेक्खासम्बोज्झंगो, इदं वुच्चति भिक्खवे कम्मं अकण्हं असुक्कं अकण्ह-असुक्क-विपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति । ... कतमं च भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्क-विपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति ? अयमेव अरियो अट्ठंगिको मग्गो— सेय्यथीदं, सम्मादिट्ठि... पे०...

१ म०, सि०, PTS— दुक्खिन्द्रियं.

२ म०, सि०, PTS— सुखिन्द्रियं.

३ सि०, म०, PTS— पाटलिपुत्तस्स. ४ M. ३.२०९ reads संचेतनिकं. ५ सि०

म० PTS— पाटलिपुत्तं. ६ म०— वेदयति. ७ See ४ यो० ५० ४.७ and

Comment on it. ८-८. The order in the original passage varies.

सम्मासमाधि । इदं बुच्चति भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्क-विपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तती” [अं० २. २३०-२३७] ति । एवमिमे बोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-भेदतो पण्णरस धम्मा कम्मचतुक्केन दीपिता । अभिज्झा, व्यापादो, मिच्छादिट्ठि, अनभिज्झा, अव्यापादो, सम्मादिट्ठी ति इमेहि पन छहि सद्धिं एकवीसति चेतना-सम्पयुत्ता धम्मा वेदितव्वा ।

(११८) तत्थ लोकुत्तरमग्गो भजापियमानो कायकम्मादीनि तीणि कम्मानि भजति । यं हि कायेन दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो कायिको वेदितव्वो । यं वाचाय दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो वाचसिको वेदितव्वो । इति सम्मा-कम्मन्तो कायकम्मं, सम्मावाचा वचीकम्मं । एतस्मिं दूये गहिते सम्माआजीवो तप्पक्खिक्कत्ता गहितो व होति । यं पन मनेन दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो मानसिको वेदितव्वो । सो दिट्ठि-सङ्कप्प-वायाम-सति-समाधिवसेन पञ्चविधो होति । अयं पञ्चविधो पि मनोकम्मं नाम । एवं लोकुत्तरमग्गो भजापियमानो तीणि कम्मानि भजति ।

(११९) इमस्मिं ठाने द्वारसंसन्दनं नाम होति । कायवचीद्वारेसु हि चोपनं पत्वा कम्मपथं अप्पत्तं पि अत्थि, मनोद्वारे च समुदाचारं पत्वा कम्मपथं [९०] अप्पत्तं अत्थि; तं गहेत्वा तं तं द्वारपक्खिकमेव अकंसु । तत्रायं नयो — यो ‘भिगवं गमिस्सामी’ति धनुं सज्जेति,^१ जियं वट्ठेति, सत्तिं निसेति, भत्तं भुज्जति, वत्थं परि-दहति, एत्तावता कायद्वारे चोपनं पत्तं होति । सो अरज्जे दिवसं चरित्वा अन्तमसो ससव्विलालमत्तं पि न लभति, इदं अकुसलं कायकम्मं नाम होदि न होती ति ? न होति । कस्मा ? कम्मपथं अप्पत्तताय । केवलं पन कायदुच्चरितं नाम होती ति वेदितव्वं । मच्छगहणादिपयोगेसु पि एसेव नयो ।

(१२०) वचीद्वारे पि ‘भिगवं गमिस्सामी’ति ‘वेगेन धनुआदीनि सज्जेथा’ ति आणापेत्वा पुरिमनयेनेव अरज्जे किञ्चि अलमन्तस्स किञ्चा पि वचीद्वारे चोपनं पत्तं, कम्मपथं अप्पत्तताय पन वचीकम्मं न होति । केवलं वचीदुच्चरितं नाम होती ति वेदितव्वं ।

(१२१) मनोद्वारे पन वधकचेतनाय उप्पन्नमत्ताय एव कम्मपथमेदो होति । सो च खो व्यापादवसेन न पाणातिपातवसेन । अकुसलं हि कायकम्मं कायवची-द्वारेसु समुट्ठाति, नो मनोद्वारे; तथा अकुसलं वचीकम्मं । अकुसलं मनोकम्मं पन तीसु पि द्वारेसु समुट्ठाति; तथौ कुसलानि कायवचीमनोकम्मानि ।

(१२२) कथं ? सहत्था हि पाणं हनन्तस्स अदिन्नं आदियन्तस्स मिच्छा-

१. For 3.119-136, see Prof. P. V. Bapat's article on *Karma* in *Buddha-Prabha*, vol. 9, no. 2 (April 1941) pp. 3101-3107. २ See ३.१३३ below.

चारं चरन्तस्स कम्मं कायकम्ममेव होति । द्वारं पि कायद्वारमेव होति । एवं ताव अकुसलं कायकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्झा-
व्यापाद-भिच्छादिट्ठियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति, अब्बोहारिका वा । ‘गच्छ इत्थं-
नामं जीविता वोरेपेहि, इत्थं-नामं मण्डं अवहरा’ति आणापेन्तस्स पन कम्मं काय-
कम्मं होति, द्वारं वचीद्वारं । एवं अकुसलं कायकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन
चित्तेहि सहजाता अभिज्झाव्यापादभिच्छादिट्ठियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति अब्बो-
हारिका वा । एत्तिक्का आचरियानं समानट्ठकथा नाम ।

(१२३) वितण्डवादी पनाह— ‘अकुसलं कायकम्मं मनोद्वारे पि समु-
ट्ठाती’ति । सो ‘तयो संगहे आरूढसुत्तं आहराही’ति वुत्तो इदं कुलुम्बसुत्तं नाम
आहरि— “पुन च [91] परं भिक्खवे इधेकच्चो समणो वा ब्राह्मणो वा इद्धिमा
चेतोवसिप्पत्तो अज्झिस्सा कुच्छिगतं गम्भं पापकेन मनसा अनुपेक्खको होति—
‘अहो वतायं कुच्छिगतो गम्भो न सोत्थिना अभिनिक्खमेय्या’ति । एवं भिक्खवे
कुलुम्बरसं उपघातो होती”ति । इदं सुत्तं आहरित्वा आह— ‘एवं चिन्तितमत्ते
येव पन’स्स कुच्छिगतो गम्भो फेनपिण्डो विय विलीयति । एत्थ कुतो कायङ्गचोपनं
वा वाचङ्गचोपनं वा? मनोद्वारस्मिं येव पन इदं अकुसलं कायकम्मं समुट्ठाती’ति ।

(१२४) तमेनं ‘तव सुत्तस्स अत्थं तुल्यिस्सामा’ति वत्वा एवं तुल्यिंसु-
‘त्वं इद्धिया परूपघातं वदेसि । इद्धि नाम चेसा-अधिट्ठाना इद्धि, विकुब्बना इद्धि,
मनोमया इद्धि, आणविष्कारा इद्धि, समाधिक्खिणा इद्धि, अरिया इद्धि,
कम्मविपाकजा इद्धि, पुञ्ञवतो इद्धि, विज्जामया इद्धि, तत्थ तत्थ सम्मापयोग-
पच्चया इज्जनट्ठेन इद्धीति दसविधा । तत्थ कतरं इद्धिं वदेसी’ति ? ‘भावना-
मयं’^१ति । ‘किं पन भावनामयाय इद्धिया परूपघातकम्मं होती’ति ? ‘आम,
एकच्चे आचरिया ‘एकवारं होती’ति; यथा हि परं पहरितुकामेन उदकमरिते घटे
खित्ते घटो पि भिज्जति, उदकं पि नस्सति, एवमेव भावनामयाय इद्धिया एकवारं
परूपघातकम्मं होति । ततो पट्ठाय पन सा नस्सती’ति ।

(१२५) अथ नं ‘भावनामयाय इद्धिया नेव एकवारं न द्वे वारे परूपघातकम्मं
होती’ति वत्वा सञ्जत्तिं अगच्छन्तं पुच्छिंसु— ‘भावनामया इद्धि किं कुसला,
अकुसला, अव्याकता ? सुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता, दुक्खाय वेदनाय सम्पयुत्ता,

१ समन्त० २.४४०, ४४१; ४.७४२, ७४३. २ मूलटीका (p. 76) - गम्भस्स,
कुल्लस्सेव वा. ३ म० - मनसा; सी० M., PTS - परस्स. ४-४ PTS,
Maung Tin omit. ५ PTS, सि०, सी० insert hereafter भावना-
मया इद्धि which is not found in म०, Ps. ii. 205-14 and Vis. xii.
22-44. ६ मूलटीका (p. 76) - अधिट्ठानिद्धिं सन्धाय वदति. ७ सि० -
वाचासञ्जत्तिं. म० - पञ्जत्तिं. ८ म० - आगच्छन्तं, M. - गच्छन्तं.

अदुक्खमसुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता? सवितकसविचारा, अवितकविचारमत्ता, अवितकअविचारा? कामावचरा, रूपावचरा, अरूपावचरा?

(१२६) इमं पन पञ्हं यो जानाति सो एवं वक्खति—“भावनामया इद्धि कुसला वा होति, अव्याकता वा; अदुक्खमसुखवेदनीया एव, अवितक-अविचारा एव, रूपावचरा एवा”ति । सो वत्तब्बो—“पाणातिपातचेतना कुसलादीसु कतरं कोट्ठासं भजती”ति? जानन्तो वक्खति—“पाणातिपातचेतना अकुसला च, दुक्ख-वेदनीया च, सवितकसविचारा च, कामावचरा एवा”ति । ‘एवं सन्ते तव पञ्हो नेव कुसलात्तिकेन समेति, न वे-[92]-दनत्तिकेन, न वितकत्तिकेन, न भुम्मन्तेरेना’ति ।

(१२७) ‘किं पन एवं महन्तं सुत्तं निरत्थकं’ति? ‘नो निरत्थकं; त्वं पन’स्स अत्थं न जानासि । “इद्धिमां चेतोवसिप्पत्तो”ति एत्थ हि न भावनामया इद्धि अधिप्पेता, आथब्बनिद्धि पन अधिप्पेता । सा हि एत्थ लब्भमाना लब्भति । सा पन कायवचीद्वारानि मुञ्चित्वा कातुं न सक्का । आथब्बनिद्धिका हि सत्ताहं अलोणकं मुञ्चित्वा दब्बे अत्थरित्वा पठवियं सयमाना तपं चरित्वा सत्तमे दिवसे सुसानभूमिं सज्जेत्वा सत्तमे पदे ठत्वा हत्थं वडेट्वा वडेट्वा मुखेन विजं परिजप्पन्ति । अथ नेसं कम्मं समिज्झति । एवं अयं पि इद्धि कायवचीद्वारानि मुञ्चित्वा कातुं न सक्का’ति । ‘न कायकम्मं मनोद्वारे समुट्ठाती’ति निट्ठमेत्थ गन्तब्बं ।

(१२८) हत्थमुद्दाय पन मुसावादादीनि कथेन्तस्स कम्मं वचीकम्मं, द्वारं पन क्कायद्वारं होति । एवं अकुसलं वचीकम्मं पि कायद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्झा-व्यापाद-मिञ्छादिट्ठियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति, अब्बोहारिका वा । वचीभेदं पन कत्वा मुसावादादीनि कथेन्तस्स कम्मं पि वचीकम्मं द्वारं पि वचीद्वारमेव । एवं अकुसलं वचीकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सह-जाता अभिज्झाव्यापादमिञ्छादिट्ठियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति अब्बोहारिका वा । एत्तिका आचरियानं समानट्ठकथा नाम ।

(१२९) वितण्डवादी पनाह—‘अकुसलं वचीकम्मं मनोद्वारे पि समुट्ठाती’ति । सो ‘तयो संगहे आरूढसुत्तं आहराही’ति वुत्तो इदं उपोसथक्खन्धकतो^१ सुत्तं आहरि—“यो पन भिक्खु यावत्ततियं अनुस्सावियमाने सरमानो सन्ति आपत्तिं नाविकरेय्य संपजानमुसावादस्स होती” [विन० १.१०३] ति इदं सुत्तं आहरित्वा आह—‘एवं आपत्तिं अनाविकरोन्तो तुण्हीभूतो व अज्जं आपत्तिं आपज्जति, एत्थ कुतो कायङ्गचोपनं वा वाचङ्गचोपनं वा? मनोद्वारस्मिं येव पन इदं अकुसलं वचीकम्मं समुट्ठाती’ति ।

(१३०) सो वत्तब्बो—‘किं पनेतं सुत्तं नेय्यत्थं उदाहु नीतत्थं’ति ?

१ See ३.१२३ above. २ Vin. i. 101-136. ३ A.i.60; Nett. 21. मूलटीका (76) - वचनन्तरेण गमेतवत्त्वं नेय्यत्थं; सयमेव गमितवत्त्वं नीतत्थं ।

‘नीतथमेव मय्यं सुत्तं’ति । सो ‘मा एवं अवच, तुलयिस्साम’स्स अत्थं’ति वत्वा एवं पुच्छितब्बो—‘संपजानमुसावादे पन किं होती’ ति ? जानन्तो ‘संपजानमुसावादे दुक्कटं होती’ ति वक्खति । ततो वत्तब्बो ‘विनयस्स [93] दे मूलानि- कायो च वाचा च; सम्मासम्बुद्धेन हि सब्बापत्तियो इमेसु येव द्वीसु द्वारेसु पज्जन्ता, मनो-द्वारे आपत्तिपज्जापनं नाम नत्थि । त्वं अतिविद्य विनये पकतञ्जू, यो सत्थारा अपज्जत्ते ठाने आपत्तिं पज्जापेसि, सम्मासम्बुद्धं अब्भाचिक्खसि, जिनचक्कं पह-रसी’ ति आदिवचनेहि निगण्हित्वा उत्तरिं पज्जं सो एवं पुच्छितब्बो—‘संपजान-मुसावादो किरियतो समुट्ठाति उदाहु अ-किरियतो’ ति ? जानन्तो ‘किरियतो’ति वक्खति । ततो वत्तब्बो—‘अनाविकरोन्तो कतरं किरियं करोती’ ति ? । अद्वा किरियं अपस्सन्तो विघातं आपज्जिस्सति । ततो इमस्स सुत्तस्स अत्थेन सज्जापेतैव्वो ।

(१३१) अयं हेत्थ अत्थो—‘य्वायं ‘संपजानमुसावादो होती’ ति वुत्तो, सो आपत्तितो किं होति ? ‘कतरापत्ति होती ?’ ति अत्थो । ‘दुक्कटपत्ति होति’ । सा च खो न मुसावादलक्खणेन, भगवतो पन वचनेन वचीद्वारे अकिरिय-समुट्ठाना आपत्ति होती ति वेदितव्वा । वुत्तं पि चेत्तं—

अनालपन्तो मनुजेन केनचि । वाचा गिरं नो च परे मणेय्य ।

आपजेय्य वाचसिकं न कायिकं । पज्हा-मे-सा कुसलेह चिन्तितौ ॥

एवं अकुसलं वचीकम्मं न मनोद्वारे समुट्ठाती ति निट्ठमेत्थ गन्तव्वं ।

(१३२) यदा पन अभिज्ज्ञासहगतेन चेतसा कायङ्गं चोपेन्तो हत्थगाहा-दीनि करोति, व्यापादसहगतेन चेतसा दण्डपरामासादीनि, मिच्छादिट्ठिसहगतेन चेतसा ‘खन्ध-सिवादयो सेट्ठा’ति तेसं अभिवादन-अञ्जलिकम्म-भूतापिट्ठक-परि-मण्डादीनि करोति, तदा कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन कायद्वारं । एव अकुसलं मनोकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । यदा अभिज्ज्ञासह-गतेन चेतसा वाचङ्गं चोपेन्तो ‘अहो वत यं परस्स, तं मम’स्सा’ति परविचूपकरणं अभिज्ज्ञायति, व्यापादसहगतेन चेतसा ‘इमे सत्ता हज्जन्तु वा, वज्जन्तु वा, उच्छिज्जन्तु वा, मा वा अहेसु’ति वदति, मिच्छादिट्ठिसहगतेन चेतसा ‘नत्थि दिन्नं, नत्थि थिट्ठं’ति आदीनि वदति, तदा कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन वचीद्वारं । एवं अकुसलं मनोकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । यदा पन कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा रहो निसिन्नो अभिज्ज्ञाव्यापादमिच्छादिट्ठिसह- [94]-गतानि चित्तानि उप्पादेति, तदा कम्मं मनोकम्मं, द्वारं पि मनोद्वारमेव । एवं

१ सो०, M., PTS—किरियतो; म०, सि०—अकिरियतो. For this see मधुसारत्थदीपनी (p. 150, Bur. ed.) a sub-Tika on the मूलटीका.
२ सो०, M—विज्जापेतैव्वो. ३ विन० ५.२.१६; समन्त० (Sinh. ed. by रतनसार) २.४.११. ४ सो०, M.—पिण्डिक.

अकुसलं मनोकम्मं मनोद्वारे समुट्ठाति । इमस्मिं पन ठाने चेतनासम्पयुत्ता धम्मा पि मनोद्वारे येव समुट्ठहन्ति । एवं अकुसलं मनोकम्मं तीसु पि द्वारेसु समुट्ठाती ति वेदितव्वं ।

(१३३) यं पन वुत्तं 'तथा कुसलानि काय-वची-मनोकम्मानी'ति, तत्रायं नयो—यदा हि केनचि कारणेन वुत्तुं असक्कोन्तो 'पाणातिपाता अदिन्नादाना कामेसु मिच्छाचारा पटिविरमामी'ति इमानि सिक्खापदानि हत्थमुदाय गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं द्वारं पि कायद्वारमेव । एवं कुसलं कायकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा । यदा पन तानेव सिक्खापदानि वचीमेदं कत्वा गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं, द्वारं पन वचीद्वारं होति । एवं कुसलं कायकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा । यदा पन तेसु सिक्खापदेसु दीयमानेसु कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व 'पाणातिपाता अदिन्नादाना कामेसु मिच्छाचारा पटिविरमामी'ति गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं, द्वारं पन मनोद्वारं होति । एवं कुसलं कायकम्मं मनोद्वारे समुट्ठाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा ।

(१३४) 'मुसावादा वेरमणी'-आदीनि पन चत्तारि सिक्खापदानि वुत्तनयेनेव कायादीहि गण्हन्तस्स कुसलं वचीकम्मं तीसु द्वारेसु समुट्ठाती ति वेदितव्वं । इधा पि अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा ।

(१३५) अनभिज्झादिसहगतेहि पन चित्तेहि कायङ्गं चोपेत्वा चेतियङ्गणसम्म-जन-गन्धमालादिपूजन-चेतियवन्दनादीनि करोन्तस्स कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन कायद्वारं । एवं कुसलं मनोकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । अनभिज्झासहगतेन चित्तेन वाचङ्गं चोपेत्वा 'अहो वत यं परस्स वित्तूपकरणं न तं ममस्सा'ति अनभिज्झायतो अब्ब्यापादसहगतेन चित्तेन 'सव्वे [95] सत्ता अवेरा अब्ब्यापजा अनीधा सुखी अत्तानं परिहरन्तू'ति वदन्तस्स सम्मादिट्ठिसहगतेन चित्तेन 'अथि दिन्नं'ति आदीनि उदाहरन्तस्स कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन वचीद्वारं । एवं कुसलं मनोकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । कायङ्गवाचङ्गानि पन अचोपेत्वा र्हो निसिन्नस्स मनसा व अनभिज्झादिसहगतानि चित्तानि उप्पादेन्तस्स कम्मं मनोकम्मं, द्वारं पि मनोद्वारमेव । एवं कुसलं मनोकम्मं मनोद्वारे समुट्ठाति । इमस्मिं पन ठाने चेतना पि चेतनासम्पयुत्ता धम्मा पि मनोद्वारे येव समुट्ठहन्ति ।

(१३६) तत्थ आणात्तिसमुट्ठितेसु पाणातिपात-अदिन्नादानेसु कम्मं पि काय-कम्मद्वारं पि कम्मवसेनेव कायद्वारं ति वदन्तो कम्मं रक्खति, द्वारं भिन्दति नाय ।

हृत्थमुद्दासमुद्धितेसु मुसावादादीसु द्वारं पि कायद्वारं, कम्मं पि द्वारवसेनेव कायकम्मं ति वदन्तो द्वारं रक्खति कम्मं भिन्दति नाम । तस्मा 'कम्मं रक्खामी'ति द्वारं न भिन्दितव्वं, 'द्वारं रक्खामी'ति कम्मं न भिन्दितव्वं । यथावुत्तेनेव पन नयेन कम्मं च द्वारं च वेदितव्वं । एवं कथेन्तो हि नेव कम्मं न द्वारं भिन्दती ति ।

कम्मकथा निद्रिता ।

(१३७) इदानीं 'पञ्च विज्जाणानि पञ्च विज्जाणद्वारानी'ति आदीसु चक्खु-विज्जाणं सोतविज्जाणं घाणाविज्जाणं जिह्वाविज्जाणं कायविज्जाणं ति इमानि पञ्च विज्जाणानि नाम । चक्खुविज्जाणद्वारं सोत...घान...जिह्वा...कायविज्जाणद्वारं ति इमानि पञ्च विज्जाणद्वारानि नाम । इमेसं पञ्चन्नं द्वारानं वसेन उप्पन्ना चेतना नेव कायकम्मं हाति, न वचीकम्मं, मनोकम्ममेव होती ति वेदितव्वं ।

(१३८) चक्खुसम्फस्सो सोत...घान...जिह्वा...काय...मनोसम्फस्सो ति इमे पन छ सम्फस्सा नाम । चक्खुसम्फस्सद्वारं सोत...घान...जिह्वा...काय...मनोसम्फस्सद्वारं ति इमानि छ सम्फस्सद्वारानि नाम ।

(१३९) चक्खुअसंवरो सोत...घान...जिह्वा...पसादकाय...चोपनकाय-असंवरो वाचाअसंवरो मनोअसंवरो—इमे अट्ट असंवरा नाम । ते अत्थतो 'दुस्सीत्थं मुट्ठसच्चं अज्जाणं अक्खन्ति कोसजं'ति इमे पञ्च धम्मा होन्ति । तेसु एकधम्मो पि [९६] पञ्चद्वारे वोट्ठव्वनपरियोसनिषु चित्तेसु नुप्पजति, जवनक्खणे येव उप्पजति । जवने उप्पन्नो पि पञ्चद्वारे असंवरो ति वुच्चति । चक्खुविज्जाणसहजातो हि फस्सो चक्खुसम्फस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोकम्मद्वारं नाम । एत्थ पञ्चविधो असंवरो नत्थि । संपटिच्छनसहजातो फस्सो मनोसम्फस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोकम्मद्वारं नाम । एत्था पि असंवरो नाम नत्थि । संतीरणवोट्ठव्वनेसु पि एसेव नयो । जवनसहजातो पन फस्सो मनोसम्फस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोसम्फस्सद्वारं नाम । एत्थ असंवरो चक्खुअसंवरो नाम होति । सोतघाणजिह्वापसादकायद्वारेसु पि एसेव नयो ।

(१४०) यदा पन रूपादीसु अज्जतरारम्मणं मनोद्वारिकजवनं विना वचीद्वारेन सुद्धं कायद्वारसंखातं चोपनं पापयमानं उप्पजति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसम्फस्सो नाम, चेतना कायकम्मं नाम, तं पन चित्तं अब्बोहारिकं, चोपनस्स उप्पन्नत्ता मनोद्वारिकं ति संखं^१ न गच्छति । एत्थ असंवरो पन चोपनकाय-असंवरो नाम । यदा तादिसं येव जवनं विना कायद्वारेन सुद्धं वचीद्वारसंखातं चोपनं पापयमानं उप्पजति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसम्फस्सो नाम, चेतना वचीकम्मं नाम, तं पन चित्तं अब्बोहारिकं, चोपनस्स उप्पन्नत्ता मनोद्वारं

तत् संखं न गच्छति । एत्थ असंवरो वाचाअसंवरो नाम । यदा पन तादिसें जवनचित्तं विना कायवचीद्वारेहि सुद्धं मनोद्वारमेव हुत्वा उप्पज्जति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसम्फस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं पन चित्तं मनोकम्म-द्वारं नाम । एत्थ असंवरो मनोअसंवरो नाम । इति इमेसे अट्ठन्नं असंवरानं वसेन चक्खुअसंवरद्वारं, सोत्त...घाण...जिह्वा...पसादकाय...चोपनकाय...वाचा...मनो-असंवरद्वारं' ति इमानि अट्ठ असंवरद्वारानि वेदितव्वानि ।

(१४१) चक्खुसंवरो सोत्त...घाण...जिह्वा...पसादकाय...चोपन-काय...वाचा...मनोसंवरो ति इमे पन अट्ठ संवरा नाम । ते अत्थतो 'सीलं सति जाणं खन्ति विरियं' ति इमे [९७] पञ्च धम्मा होन्ति । तेसु पि एकधम्मो पि पञ्चद्वारे वोढव्वनपरियोसानेसु चित्तेसु नुप्पज्जति । जवनक्खणे येव उप्पज्जति । जवने उप्पन्नो^१ पि पञ्चद्वारे संवरो ति वुचति । तस्स सब्बस्सा पि चक्खुविज्जाणसहजातो हि फस्सो चक्खुसम्फस्सो ति आदिना असंवरे वुत्तनेयेनेव उप्पत्ति वेदितव्वा । इति इमेसे अट्ठन्नं संवरानं वसेन चक्खुसंवरद्वारं...पे०...मनोसंवरद्वारं ति इमानि अट्ठ संवरद्वारानि वेदितव्वानि ।

[अकुसलकम्मपथकथा]

(१४२) पाणातिपातो, अदिन्नादान, कामेसु मिच्छाचारो, मुसावादो, पिसुणा वाचा, फरुसा वाचा, सम्फप्पलापो, अभिज्झा, व्यापादो, मिच्छादिट्ठी ति इमे पन दस अकुसलकम्मपथा नाम ।

(१४३) तत्थ पाणस्स अतिपातो पाणातिपातो नाम; पाणवधो, पाणघातो ति वुत्तं होति । पाणो ति चेत्य वोहारतो सत्तो, परमत्थतो^३ जीवित्तिन्द्रियं । तस्मिं पन पाणे पाणसञ्जिनो जीवित्तिन्द्रियुपच्छेदक-उपक्रमसमुद्गापिका कायवचीद्वारानं अञ्जतरद्वारप्पवत्ता वधकचेतना पाणातिपातो । सो गुणविरहितेसु तिरच्छानगतादीसु पाणेषु खुद्दके पाणे अप्पसावज्जो, महासरीरे महासावज्जो । कस्मा ? पयोगमहन्तताय । पयोगसमत्ते पि वत्थुमहन्तताय । गुणवन्तेसु मनुस्सादीसु अप्पगुणे पाणे अप्पसावज्जो, महागुणे महासावज्जो । सरीरगुणानं पन समभावे सति किलेसानं उपक्कमानं च मुदुताय अप्पसावज्जो, तिकखताय महासावज्जो वेदितव्वो । तस्स पञ्च संभारा होन्ति—पाणो, पाणसञ्जिता, वधकचित्तं, उपक्कमो, तेन मरणं ति । छप्पयोगा—साहत्थिको, आणत्तिको, निस्संगियो, यावरो, विज्जामयो, इद्धिमयो ति । इमस्मिं पर्ने अत्थे^४ वित्थारियमाने अतिपपञ्चो होति । तस्मा तं न वित्थारयाम । अञ्जं च एवरूपं अत्थिकेहि पन समन्तपैसादिकं विनयदुक्कथं ओलोकेत्वा गहेतव्वं ।

१ सि०, म०- संखं. २ M. PTS— उप्पन्न. ३ सि० inserts hereafter दुविधं. ४ सी० म० FTS— पनेत्थ. ५ सम्म० २.४३९.

(१४४) अदिर्नस्स आदानं 'अदिन्नादानं'; परस्स हरणं, थेय्यं, चोरितं ति वुत्तं होति । तत्थ आदिन्नं ति परपरिग्गहितं, यत्थ परो यथाकामकारिकं आपच्जनतो अदण्डारहो अनुपवज्जो च होति । तस्मिं पन परपरिग्गहिते परपरिग्गहित-[98]-सज्जिनो तदादायक-उपक्कमसमुट्ठापिका थेय्यचेतना अदिन्नादानं । तं हीने परसन्तके अप्पसावज्जं, पणीते महासावज्जं । कस्मा ? वत्थुप्पणीतताय । वत्थुसमत्ते सति गुणाधिकानं सन्तके वत्थुस्मिं महासावज्जं । तं तं गुणाधिकं उपादाय ततो ततो हीनगुणस्स सन्तके वत्थुस्मिं अप्पसावज्जं । तस्स पञ्च संभारा होन्ति— परपरिग्गहितं, परपरिग्गहितसज्जिता, थेय्यचित्तं, उपक्कमो, तेन हरणं ति । छप्पयोगा— साहित्थिकादयो व । ते च खो यथानुरूपं थेय्यावहारो, पसय्हावहारो, पटिच्छन्नावहारो, परिकप्पावहारो, कुसावहारो ति इमेसं पञ्चन्नं अवहारानं वसेन पवत्तन्ति । अयमेत्थ संखेपो । वित्थारो पन स्समन्तपासादिकार्यै वुत्तो ।

(१४५) 'कामेसु मिच्छाचारो' ति एत्थ षण 'कामेसू'ति मेथुनसमाचारेसु; 'मिच्छाचारो' ति एकन्तनिन्दितो लामकाचारो । लक्खणतो पन असद्वग्गमाधिप्पायेन कायद्वारप्पवत्ता अगमनीयट्ठान-वीतिककमचेतना कामेसु मिच्छाचारो ।

(१४६) तत्थ अगमनीयट्ठान नाम— पुरिसानं ताव मातुरक्खित्तो, पितुरक्खिता, मातापितुरक्खिता, मातुरक्खिता, भगिनिरक्खिता, आतिरक्खिता, गोत्तरक्खिता, धम्मरक्खिता, सारक्खा, सपरिदण्डा ति मातुरक्खितादयो दस; धनक्कीता, छन्दवासिनी, भोगवासिनी, पटवासिनी, ओदपत्तकिनी, ओमट्ठुम्भया, दासी च भरिया, कम्मकारी च भरिया, धजाहटा, मुहुत्तिका ति एता धनक्कीतादयो दसा ति वीसति इत्थियो । इत्थीसु पन द्विन्नं सारक्खा-सपरिदण्डानं, दसन्नं च धनक्कीतादीनं ति द्वादसन्नं इत्थीनं अज्जेसं पुरिसानं इदं अगमनीयट्ठानं नाम ।

(१४७) सो पनेस मिच्छाचारो सीलादिगुणरहिते अगमनीयट्ठाने अप्पसावज्जो, सीलादिगुणसम्पन्ने महासावज्जो । तस्स चत्तारो संभारा— अगमनीयवत्थु, तस्मिं सेवनचित्तं, सेवनप्पयांगो, मग्गेन-मग्गपटिपत्ति-अधिवासनं ति । एको पयोगो साहित्थिको एव ।

(१४८) 'मुसा' ति विसंवादनपुरेक्खारस्स अत्थभञ्जको वचीपयोगो, कायप्पयोगो वा । विसंवादनाधिप्पायेन परस्स परं विसंवादका कायवचीपयोगसमुट्ठापिका [99] चेतना मुसावादो । अपरो नयो— 'मुसा' ति अमूतं अतच्छं वत्थु । 'वादो' ति तस्स भूततो तच्छतो विज्जापनं । लक्खणतो पन अतथं वत्थुं तथतो परं विज्जापेतुकामस्स तथाविज्जत्तिसमुट्ठापिका चेतना मुसावादो ति । सो यमत्थ मज्झति तस्स अप्पताय अप्पसावज्जो, महन्तताय महासावज्जो । अपि च गहट्ठानं

१ With ३.१४३-१६८ cf. MCm. i, 193-205. २ सि०—भण्डहरणं.
३ सम० २.३०४. ४ See Vin. iii. 139; A. v. 264.

अत्तनो सन्तकं अदातुकामताय 'नत्थी'ति आदिनयप्पवत्तो अप्पसावज्जो । सक्खिना हुत्वा अत्थमञ्जनत्थं वुत्तो महासावज्जो । पब्बजितानं अप्पकं पि तेलं वा सप्पि वा लमित्वा हस्साधिप्पायेन 'अज्ज गामे तेलं नदी मज्जे सन्दती'ति पूरणकथानयेन पवत्तो अप्पसावज्जो । अदिट्ठं येव पन दिट्ठं ति आदिना नयेन वदन्तानं महासावज्जो ।

(१४९) तस्स चत्तारो संभारा होन्ति—अतथं वत्थुं, विसंवादनचित्तं, तज्जो वायामो, परस्स तदत्थविजाननं ति । एको पयोगो—साहत्थिको व । सो कायेन वा कायपटिव्रद्धेन वा वाचाय वा परविसंवादककिरियकरणे दट्ठब्बो । ताय चे किरियाय परो तमत्थं जानाति, अयं किरियसमुट्ठापिकचेतनाखणे येव मुसावादकम्मुना बज्झति । यस्मा पन यथा कायपटिव्रद्धवाचाहि परं विसंवादेति, तथा इमस्स 'इमं भणाही'ति आणापेन्तो पि, पण्णं लिखित्वा पुरतो निस्सज्जन्तो पि, 'अयमत्थो एवं दट्ठब्बो' ति कुड्ढादीसु लिखित्वा ठेपेन्तो पि; तस्मा एत्थ आणत्तिक-निस्सगिय-थावरो पि पयोगा युजन्ति । अट्ठकथासु पन अनागतत्ता वीमसित्वा गहेतव्वा ।

(१५०) 'पिसुणा वाचा' ति आदीसु याय वाचाय यस्स तं वाचं मासति तस्स हृदये अत्तनो पियमावं परस्स पेसुञ्जमावं करोति, सा पिसुणा वाचा । याय पन अत्तानं पि परं पि फरुसं करोति, या वाचा सयं पि फरुसा नेव कण्णसुखा, न हृदयं-गमा, अयं 'फरुसा वाचा' नाम । येन सम्फं पलपति, निरत्थकं, सो 'सम्फप्प-लापो' । तेसं मूलभूता चेतना पि पिसुणावाचादिनाममेव लभति । सा एव च इध अधिप्पेता ति ।

(१५१) तत्थ संकिल्लिद्वचित्तस्स परेसं वा भेदाय अत्तनो पियकम्यताय वा कायवचीपयोगसमुट्ठापिका चेतना पिसुणा वाचा नाम । सा [100] यस्स भेदं करोति तस्स अप्पगुणताय अप्पसावज्जा, महागुणताय महासावज्जा । तस्सा चत्तारो संभारा—'भिन्दिदत्तब्बो परो' इति 'इमे नाना भविस्सन्ती' ति भेदपुरेक्खारता वा, 'इति अहं पियो भविस्सामि विस्सासिको' ति पियकम्यता वा, तज्जो वायामो, तस्स तदत्थविजाननं ति । परे पन अमिन्ने कम्मपथभेदो नत्थि, मिन्ने एव होति ।

(१५२) परस्स मम्मच्छेदक-कायवचीपयोगसमुट्ठापिका एकन्तफरुसचेतना 'फरुसावाचा' । तस्सा आविमाकथमिदं वत्थु—एको किर दारको मातुवचनं अनादि-यित्वा अरञ्जं गच्छति । तं माता निवत्तेतुं असक्कोन्ती 'चण्डा तं महिसी अनु-बन्धतू'ति अक्कोसि । अथ'स्स तथेव अरञ्जे महिसी उट्ठासि । दारको 'यं मम माता मुखेन कथेसि तं मा होतु, यं चित्तेन चित्तेसि तं होतू' ति सच्चकिरियं अकासि । महिसी तथेव बद्धा विय अट्ठासि । एवं मम्मच्छेदको पि पयोगो चित्त-सण्हताय फरुसवाचा न होति । मातापितरो हि कदाचि पुत्तके एवं पि वदन्ति—

१ सी०— पुराण° but अत्थ० यो० (p. 94) explains पूरणस्स कथननयेन पवत्तो मुसावादो. २ See ३.१४३ above. ३ सी०, M.— पियसुञ्ज°.

‘चोरा वो खण्डाखण्डिकं करोन्तू’ति, उप्पलपत्तं पि च नेसं उपरि पतन्तं न इच्छन्ति । आचरियुपज्झाया च कदाचि निस्सितके^१ एवं वदन्ति— ‘किं इमे अहिरिका अनोत्तापिनो वदन्ति, निक्कड्ढथ ने’ ति; अथ च नेसं आगमाधिगमसम्पत्तिं इच्छन्ति । यथा पि चित्तसण्हताय फरुसा वाचा न होति, एवं वचनसण्हताय अफरुसवाचा पि न होति । न हि मारापेतुकामस्स ‘इमं सुखं सयापेथा’ति वचनं अफरुसवाचा होति । चित्तफरुसताय पनेसा फरुसवाचा व । सा यं सन्धाय पवत्तिता तस्स अप्प-गुणताय अप्पसावज्जा, महागुणताय महासावज्जा । तस्सा तयो संभारा—अक्कोसितब्बो परो, कुपितचित्तं, अक्कोसना ति ।

(१५३) अनत्थविज्झापिका कायवचीपयोगसमुट्ठापिका अकुसलचेतनां ‘सम्फप्पलापो’ । सो आसेवनमन्दताय अप्पसावज्जो । आसेवनमहन्तताय महासावज्जो । तस्स द्वे संभारा— भारतयुद्ध-सीताहरेणादि-निरत्थककथापुरेक्खारता, तथारूपि-कथाकथनं च । परे पन [101] तं कथं अगण्हन्ते कम्मपथभेदो नत्थि, परेन सम्फप्पलापे गहिते येव होति ।

(१५४) अभिज्झायती ति ‘अभिज्झा’ । परमण्डामिमुखी हुत्वा तन्निब्रताय पवत्तती ति अत्थो । सा ‘अहो तव इदं ममस्सा’ ति एवं परमण्डामिज्झायन-लक्खणा । अदिन्नादानं विय अप्पसावज्जा महासावज्जा च । तस्सा द्वे संभारा— परमण्डं, अत्तनो परिणामनं च । परमण्डवत्थुके हि लोभे उप्पन्ने पि न ताव कम्मपथभेदो होति याव न ‘अहो वत इदं ममस्सा’ति अत्तनो परिणामेति ।

(१५५) हितसुखं व्यापादयती ति ‘व्यापादो’ । सो परविनासाय मनोपदोस-लक्खणो । फरुसा वाचा विय अप्पसावज्जो च महासावज्जो च । तस्स द्वे संभारा— परसत्तो च, तस्स च विनासचिन्ता । परसत्तवत्थुके हि कोधे उप्पन्ने पि न ताव कम्मपथभेदो होति याव ‘अहो वतायं उच्छिजेय्य विनस्सेय्या’ ति तस्स विनासं न चिन्तेति ।

(१५६) यथामुच्चगहणाभावेन मिच्छा पस्सती ति ‘मिच्छादिट्ठि’ । सा ‘नत्थि दिन्नं’ ति आदिना नयेन विपरीतदस्सनलक्खणा । सम्फप्पलापो विय अप्प-सावज्जा महासावज्जा च । अपि च अनियता अप्पसावज्जा, नियता महासावज्जा । तस्सा द्वे संभारा— वत्थुनो च गहिताकारविपरीतता, यथा च तं गण्हाति तथाभावेन तस्सुपट्ठानं ति । तत्थ नत्थिक-अहेतुक-अकिरियदिट्ठीहि एव कम्मपथभेदो होति, न अज्जदिट्ठीहि ।

(१५७) इमेसं पन दसन्नं अकुसलकम्मपथानं धम्मतो कोट्ठासंतो आरम्भणती वेदनातो मूलतो चा ति पञ्चहाकारेहि विनिच्छयो वेदितब्बो—

१ M.- निसिन्नके. २ See ३.१६१ below; also DCM. १. 76; iii.914. ३ सि०- यथातच्छगहणा°.

(१५८) तत्थ 'धम्मतो' ति एतेसु हि पटिपाटिया सत्त चेतना धम्मा होन्ति, अभिज्झादयो तयो चेतनासम्पयुत्ता ।

(१५९) 'कोट्टासतो' ति पटिपाटिया सत्त, मिच्छादिद्वि चा ति इमे अट्ठ कम्मपथा एव होन्ति; नो मूलानि । अभिज्झाव्यापादा कम्मपथा चेव मूलानि च । अभिज्झा हि मूलं पत्वा 'लोभो अकुसलमूलं' होति, व्यापादो 'दोसो अकुसलमूलं' ।

(१६०) 'आरम्मणतो' ति पाणातिपातो जीवितिन्द्रियारम्मणतो संखारारम्मणो होति । अदिन्नादानं सत्तारम्मणं वा होति संखारारम्मणं वा । मिच्छाचारो फोट्टव्ववसेन संखारारम्मणो; सत्तारम्मणो ति पि एके । मुसावादो सत्तारम्मणो वा, संखारारम्मणो वा । तथा पिसुणा वाचा । फरुसा [102] वाचा सत्तारम्मणा व । सम्फप्पलापो दिट्ठसुतमुतविज्जातवसेन सत्तारम्मणो वा संखारारम्मणो वा । तथा अभिज्झा । व्यापादो सत्तारम्मणो व । मिच्छादिद्वि तेभूमकधम्मवसेन संखारारम्मणा व ।

(१६१) 'वेदनातो' ति पाणातिपातो दुक्खवेदनो होति । किञ्चा पि हि राजानो चोरं दिस्वा हसमाना पि 'गच्छथ नं घातापेथा' ति वदन्ति, सन्निट्ठापक-चेतना पन नेसं दुक्खसम्पयुत्ता व होति । अदिन्नादानं ति-वेदनं । तं हि पर-मण्डं दिस्वा हट्ठ-तुट्ठस्स गण्हतो सुखवेदनं होति, मीततसितस्स गण्हतो दुक्खवेदनं । तथा विपाकनिससन्दफलानि पच्चवेक्खन्तस्स । गहणकाले मज्झत्तभावे टितस्स पन गण्हतो अदुक्खमसुखवेदनं होती ति । मिच्छाचारो सुखमज्झत्तवसेन द्वि-वेदनो । सन्निट्ठापकचित्ते पन मज्झत्तवेदनो न होति । मुसावादो अदिन्नादाने वुत्तयेनेव ति-वेदनो; तथा पिसुणा वाचा । फरुसा वाचा दुक्खवेदना । सम्फप्पलापो ति-वेदनो । पेरेसु हि साधुकारं देन्तेसु चेलादीनि उक्खिपन्तेसु हट्ठतुट्ठस्स सीताहरण-भारत-युद्धादीनि कथनकाले सो सुखवेदनो होति । पटमं दिन्नवेत्तेनेन एकेन पच्छा आगन्त्वा 'आदितो पट्ठाय कथेही' ति वुत्ते 'अननुसन्धिकं पक्किणककथं कथेस्सामि नु खो नो' ति दोमनरिसितस्स कथनकाले दुक्खवेदनो होति, मज्झत्तस्स कथयतो अदुक्खमसुखवेदनो होति । अभिज्झा सुखमज्झत्तवसेन द्वि-वेदना; तथा मिच्छा-दिद्वि । व्यापादो दुक्खवेदनो ।

(१६२) 'मूलतो' ति पाणातिपातो दोसमोहवसेन द्वि-मूलको होति । अदि-न्नादानं दोसमोहवसेन वा लोभमोहवसेन वा । मिच्छाचारो लोभमोहवसेनेव । मुसा-वादो दोसमोहवसेन वा लोभमोहवसेन वा; तथा पिसुणा वाचा सम्फप्पलापो च । फरुसा वाचा दोसमोहवसेन । अभिज्झा मोहवसेन एकमूला; तथा व्यापादो । मिच्छादिद्वि लोभमोहवसेन द्वि-मूला ति ।

अकुसलकम्मपथकथा निट्ठिता ।

१ ति०, PTS भीतभीतरस्स. २ See note on this in ३.१५३. This sentence and the next are *not* found in MCM. i. 203.

[कुसलकम्मपथकथा]

(१६३) पाणातिपातादीहि पन विरतियो अनभिज्ञा-अव्यापाद-सम्मादिट्ठियो चा ति इमे दस कुसलकम्मपथा नाम । तत्थ पाणातिपातादयो वुत्तथा एव । पाणातिपातादीहि एताय विरमन्ति, सयं वा विरमति, विरमणमत्तमेव वा एतं ति विरति । या पाणातिपाता विरमन्तस्स “या तस्मिं समये पाणातिपाता आरति विरती” [वि० २८५] ति एवं वुत्ता कुसलचित्तसम्पयुत्ता विरति, सा पभे- [103]-दतो ति विधा होति— सम्पत्तिविरति, समादानविरति, समुच्छेदविरती ति ।

(१६४) तत्थ असमादिन्नसिक्खापदानं अत्तनो जाति-वय-बाहुसच्चादीनि पच्चवेक्खित्वा ‘अयुत्तं अम्हाकं एवरूपं पापं कातुं’ ति सम्पत्तिवत्थुं अवीतिकमन्तानं उप्पज्जमाना विरति ‘सम्पत्तिविरती’ ति वेदितव्वा ! तत्रिदं वत्थुं— सीहलदीपे चक्कन-उपासकस्स विय । तस्स किर दहरकाले येव मातुया रोगो उप्पज्जि । वेज्जेन च ‘अल्लसमंसं लद्धुं वट्ठी’ ति वुत्तं । ततो चक्कनस्स माता ‘गच्छ, तात, खेत्तं आहिण्डाही’ ति चक्कनं पेसेसि । सो तत्थ गतो । तस्मिं च समये एको ससो तरुण-सस्सं खादितुं आगतो होति । सो तं दिस्वा वेगेन धावन्तो वल्लिया बद्धो ‘किर किरी’ ति सहमकासि । चक्कनो तेन सहेन गत्वा तं गहेत्वा चिन्तेसि— ‘मातु भेसज्जं करोमी’ ति । पुन चिन्तेसि— ‘न मे’तं पटिरूपं व्याहं मातु जीवितकारणा परं जीविता वोरोपेय्यं’ ति । अथ नं ‘गच्छ, अरञ्जे ससेहि सद्धिं तिणोदकं परिमुञ्जा’ ति मुञ्चि । मातरा च ‘किं तात ससो लद्धो’ ति पुच्छितो तं पवत्तिं आचिक्खि । ततो नं माता परिभासि । सो मातु सन्तिकं गत्वा ‘यतो’हं जातो नाभिजानामि सच्चिच्च पाणं जीविता वोरोपेता’ ति सच्चं क्त्वा अट्ठासि । तावदेव स्स माता अरोगा अहोसि ।

(१६५) समादिन्नसिक्खापदानं पन सिक्खापदसमादाने व तत्तत्तिरिं च अत्तनो जीवितं परिचजित्वा वत्थुं अवीतिकमन्तानं उप्पज्जमाना विरति ‘समादान-विरती’ ति वेदितव्वा । उत्तरवट्ठमानपच्चतर्वासि—उपासकस्स विय । सो किर अंवरियंविहारवासिनो पिङ्गल-बुद्धरक्खितत्थेरस्स सन्तिके सिक्खापदानि गहेत्वा खेत्तं कसति । अथ स्स गोणो नट्ठो । सो तं गवेसन्तो उत्तरवट्ठमानपच्चतं आरुहि । तत्थ नं महासप्पो अगगहेसि । सो चिन्तेसि— ‘इमाय’स्स तिखिणवासिया सीसं छिन्दामी’ ति । पुन चिन्तेसि— ‘न मे’तं पटिरूपं व्याहं भावनीयस्स गुरुनो सन्तिके सिक्खापदानि गहेत्वा भिन्देय्यं’ ति एवं यावत्तत्तिरिं चिन्तेत्वा ‘जीवितं परिचजामि, न सिक्खापदं’ ति अंसे ठपितं तिखिणदण्डवासिं अरञ्जे छड्ढेसि । तावदेव नं महा-

१ M., सि०—omit. २ M., सी०—omit. ३ म०— जग्गन throughout.
४ M. omits पच्चत; सि०— दन्तरवट्ठमान°; Cf. SCm.— ii. 150; MCm.
i. 204. ५ म०— अम्बत्तिस्स°.

वालो मुञ्चिन्वा अगमासी ति ।

(१६६) [104] अरियमगसंपयुत्ता विरति 'समुच्छेदविरती' ति वेदितव्वा, यस्सा उपपत्तिो पभुति 'पाणं घातेस्सामी'ति अरियपुग्गलानं चित्तं पि न उपपज्जती ति ।

(१६७) इदानीं यथा अकुसलानं एवं इमेसं पि कुसलकम्मपथानं धम्मतो कोट्ठासतो आरम्भणतो वेदनातो मूलतो ति पञ्चहाकरेहि विनिच्छयो वेदितव्वो-

(१६८) तत्थ 'धम्मतो' ति एतेसु हि पटिपाटिया सत्त चेतना पि वट्ठन्ति, विरतियो पि; अन्ते तयो चेतनासंपयुत्ता व । 'कोट्ठासतो' ति पटिपाटिया सत्त कम्मपथा एव, नो मूलानि । अन्ते तयो कम्मपथा चेव मूलानि च । अनभिज्ञा हि मूलं पत्वा 'अलोभो कुसलमूलं' होति । अब्यापादो 'अदोसो कुसलमूलं', सम्मादिट्ठि 'अमोहो कुसलमूलं' । 'आरम्भणतो'ति पाणातिपातादीनं आरम्भणानेव एतेसं आरम्भणानि । वीतिककमितव्वतो येव हि वेरमणी नाम होति । यथा पन निब्बानारम्भणो अरियमग्गो किल्लेसे पजहति, एवं जीवितिन्द्रियादि-आरम्भणा पेटे कम्मपथा पाणातिपातादीनि दुस्सील्वानि पजहन्ती ति वेदितव्वा । 'वेदनातो'ति सव्वे सुखवेदना वा होन्ति मज्झत्तवेदना वा । कुसलं पत्वा हि दुक्खवेदना नाम नत्थि । 'मूलतो'ति पटिपाटिया सत्त जाणसम्पयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स अलोभ-अदोस-अमोहवसेन ति-मूला होन्ति; जाणविप्पयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स द्वि-मूला । अनभिज्ञा जाणसंपयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स द्वि-मूला होति; जाणविप्पयुत्तचित्तेन एक-मूला । अलोभो पन अत्तना व अत्तनो मूलं न होति । अब्यापादे पि एसेव नयो । सम्मादिट्ठि अलोमादोसवसेन द्वि-मूला वा ति । इमे दस कुसलकम्मपथा नाम ।

(१६९) इदानीं इमस्मिं ठाने कम्मपथसंसन्दनं नाम वेदितव्वं । पञ्चफस्सद्वारवसेन हि उपपन्नो असंवरो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । मनोफस्सद्वारवसेन उपपन्नो तीणि पि कम्मानी होन्ति— सो हि कायद्वारे चोपनं पत्तो अकुसलं काय-कम्मं होति, वचीद्वारे अकुसलं वचीकम्मं, उभयत्थ चोपनं अप्पत्तो अकुसलं मनोकम्मं । पञ्चअसंवरद्वारवसेन उपपन्नो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । चोपन-काय-असंवरद्वारवसेन उपपन्नो अकुसलं कायकम्ममेव होति, वाचाअसंवरद्वारवसेन उपपन्नो अकुसलं वचीकम्ममेव होति, मनोअसंवरद्वारवसेन उ-[105]-प्पन्नो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । तिविधं कायदुच्चरितं अकुसलं कायकम्ममेव होति, चतुब्बिधं वचीदुच्चरितं अकुसलं वचीकम्ममेव होति, तिविधं मनोदुच्चरितं अकुसलं मनोकम्ममेव होति ।

(१७०) पञ्चफस्सद्वारवसेन उपपन्नो संवरो पि कुसलं मनोकम्ममेव होति । मनोफस्सद्वारवसेन उपपन्नो पन अयं पि, असंवरो विय, तीणि पि कम्मानी होति । पञ्चसंवरद्वारवसेन उपपन्नो पि कुसलं मनोकम्ममेव होति, चोपनकाय-संवरद्वार-

१ सि०-महासप्पो २ सि० inserts hereafter विरति. ३ म०, सी० insert hereafter कम्मपथा.

वसेन उप्पन्नो कुसलं कायकम्ममेव होति, वाचासंवरद्वारवसेन उप्पन्नो कुसलं वची-
कम्ममेव होति, मनोसंवरद्वारवसेन उप्पन्नो कुसलं मनोकम्ममेव होति । तिविधं
कायसुचरितं कुसलं कायकम्ममेव होति, चतुर्विधं वचीसुचरितं कुसलं वचीकम्म-
मेव होति, तिविधं मनोसुचरितं कुसलं मनोकम्ममेव होति ।

(१७१) अकुसलं कायकम्मं पञ्चफस्सद्वारवसेन उप्पज्जति; मनोफस्सद्वार-
वसेनेव उप्पज्जति । तथा अकुसलं वचीकम्मं । अकुसलं मनोकम्मं पन छफस्सद्वार-
वसेन उप्पज्जति; तं कायवचीद्वारेसु चोपनं पत्तं अकुसलं कायकम्मवचीकम्मं होति,
चोपनं अपत्तं अकुसलं मनोकम्ममेव । यथा च पञ्चफस्सद्वारवसेन, एवं पञ्चअसंवर-
द्वारवसेन पि अकुसलं कायकम्मं नुप्पज्जति, चोपनकाय-असंवरद्वारवसेन पन
वाचाअसंवरद्वारवसेन च उप्पज्जति; मनोअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति । अकुसलं
वचीकम्मं पि पञ्चअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति, चोपनकाय-वाचाअसंवरद्वारवसेन
उप्पज्जति; मनोअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति । अकुसलं मनोकम्मं अट्ठअसंवरद्वारवसेन
पि उप्पज्जतेव । कुसलकायकम्मादीसु पि एसेव नयो ।

(१७२) अयं पन विसेसो—यथा अकुसलकायकम्मवचीकम्मानि मनोअसं-
वरद्वारवसेन नुप्पज्जन्ति, न तथा एतानि । एतानि पन कायङ्गवाचङ्गे अचोपेत्वा
सिक्खापदानि गण्हन्तस्स मनोसंवरद्वारे पि उप्पज्जन्ति एव । तथ्य कामावचरकुसलचित्तं
तिविधकम्मद्वारवसेन उप्पज्जति, पञ्चविज्जाणद्वारवसेन नुप्पज्जति; ‘यमिदं चक्खु-
संफस्सपचया उप्पज्जति वेदयितं, सुखं वा दुक्खं वा अदुक्खमसुखं वा’ति इमिना
पन नयेन छफस्सद्वारवसेन उप्पज्जति; अट्ठअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति, अट्ठसंवरद्वारवसेन
उप्पज्जति; दस-[106]-अकुसलकम्मपथवसेन नुप्पज्जति, दसकुसलकम्मपथवसेन
उप्पज्जति; तस्मा इदं पि चित्तं तिविधकम्मद्वारवसेन वा उप्पन्नं होति, छफस्स-
द्वारवसेन वा, अट्ठसंवरद्वारवसेन वा दसकुसलकम्मपथवसेन वा । “कामावचरं कुसलं
चित्तं उप्पन्नं हेति...पे०...रूपारम्भणं वा...पे०...धम्मारम्भणं वा” ति [§१]
वुत्ते सब्बं वुत्तमेव होती ति ।

द्वारकथौ निवृत्ता ।

(१७३) यं यं वा पनारब्भा [§१] ति एत्थ अयं योजना — हेट्ठा
वुत्तेसु रूपारम्भणादीसु रूपारम्भणं वा आरब्भ, आरम्भणं कत्वा ति अत्थो । सद्दा-
रम्भणं वा...पे०...धम्मारम्भणं वा आरब्भ उप्पन्नं होती ति । एत्तावता एतस्स
चित्तस्स एतेसु आरम्भणेषु यं किञ्चि एकमेव आरम्भणं अनुज्जातसदिंसं होति ।
इदं च एतस्मिं समये एकस्स वा पुग्गलस्स रूपारम्भणं आरब्भ उप्पन्नं पुन अज्झस्मि
समये अज्झस्स वा पुग्गलस्स सद्दादीसु पि अज्जतरं आरम्भणं आरब्भ उप्पज्जति

१ सी०, M.- असंवरं. २ This commenced with ३.१२.

एव । एवं उप्पज्जमानस्स च'स्स एकस्मिं भवे पठमं रूपारम्भणं आरब्ध पवत्ति होति, पच्छा सद्धारम्मणं ति अयं पि कमो नत्थि । रूपादीसु चा पि पठमं नीलारम्भणं पच्छा पीतकारम्मणं ति अयं पि नियमो नत्थि । इति इमं सब्बारम्मणतं च, कमा-
मावं च, कामाभावे पि च नीलपीतादीसु नियमाभावं च दस्सेतुं 'यं यं वा पनारब्भा' ति आह ।

(१७४) इदं वुत्तं होति— इमेसु रूपादीसु न यं किंचि एकमेव, अथ खो यं यं वा पनारब्ध उप्पन्नं होति । एवं उप्पज्जमानं पि च 'पठमं रूपारम्भणं पच्छा सद्धारम्मणं आरब्भा' ति एवं पि अनुप्पज्जित्वा यं यं वा पनारब्ध उप्पन्नं होति; 'पटिलोमतो वा अनुलोमतो वा, एकन्तरिक-द्वन्तरिकादिनयेन वा, रूपारम्भणादीसु यं वा तं वा आरम्भणं कत्वा उप्पन्नं होती' ति अत्थो । रूपा-
रम्भणेषु पि च 'पठमं नीलारम्भणं पच्छा पीतारम्भणं' ति इमिना पि नियमेन अनुप्पज्जित्वा, यं यं पनारब्ध 'नीलपीतकादीसु रूपारम्भणेषु यं वा तं वा रूपारम्भणं आरब्ध उप्पन्नं होती' ति अत्थो । सद्धारम्मणादीसु पि एसेव नयो । अयं ताव एका योजना ।

(१७५) अयं पन अपरा— रूपं आरम्भणं एतस्सा ति रूपारम्भणं । ... पे०... धम्मो आरम्भणं एतस्सा ति [107] धम्मारम्भणं । इति रूपारम्भणं वा... पे०.... धम्मारम्भणं वा चित्तं उप्पन्नं होती ति क्त्वा पुन 'यं यं वा पनारब्भा' ति आह । तस्स'त्थो—एतेसु रूपादीसु हेट्ठा वुत्तनयेनेव यं वा तं वा पनारब्ध उप्पन्नं होती ति । महाअट्ठकथायं पन 'यं-यं-वा-पनैके अभिनवं नत्थि, हेट्ठागहित-मेव गहितं' ति क्त्वा 'रूपं वा आरब्ध... पे०... धम्मं वा आरब्ध, इदं वा इदं वा आरब्भा ति कथेतुं इदं वुत्तं' ति एत्तकमेव आगतं ।

(१७६) तस्मिं समये [§ १] ति इदं अनियमनिहिट्टस्स समयस्स निय-
मतो पटिनिद्देसवचनं । तस्मा 'यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति, तस्मिं येव समये फस्सो होति... पे०... अविक्खेपो होती' ति अयमत्थो वेदि-
तव्वो । तत्थ यथेव चित्तं एवं फस्सादीसु पि फस्सो होति । किं होति ? 'कामावचरो होति, कुसलो होति, उप्पन्नो होति, सोमनस्ससहगतो होती' ति आदिना नयेन लब्धमानपदवसेन योजना कातव्वा । वेदनायं हि 'सोमनस्ससहगता' ति पब्बिन्दिये च 'जाणसम्पयुत्तं' ति न लब्धमति, तस्मा 'लब्धमानपदवसेना' ति वुत्तं । इदं अट्ठकथामुत्तकं आँचरियानं मतं; न पनेतं सारतो दट्ठव्वं ।

(१७७) कस्मा पनेत्थ फस्सो व पठमं वुत्तो ति ? चित्तस्स पठमाभि-

१ सि०— इमं सद्धारम्मणं तं चेव, M.— इमं सद्धारम्मणं चेव, सा०— इमेसं सब्बा-
रम्मणानं चेव. २ म०, सि०— ये-वा-पनैके. ३ सी०, म० omit. ४ रेवताव-
रियस्स [मूलटीका p.83; Burmese text reads incorrectly येवता०.]

निपातत्ता । आरम्भणस्मिं हि चित्तस्स पठमाभिनिपातो हुत्वा फस्सो आरम्भणं फुसमानो उप्पज्जाति, तस्मा पठमं वुत्तो । फस्सेन फुसित्वा वेदनाय वेदियति, सज्जाय सज्जानाति, चेतनाय चेतैति । तेन वुत्तं — “फुट्ठो भिक्खवे वेदेति, फुट्ठो सज्जानाति फुट्ठो चेतैती [सं० ४.६८]” ति । अपि च, अयं फस्सो नाम यथा पासादं पत्वा थंभो नाम सेसदब्बसम्मारानं बलवपच्चयो, तुला-संघाट-भित्ति-पाद-कूट-गोपानसी-पक्खपासक-मुखवाट्टियो थम्भे बद्धा थम्भे पतिट्ठिता, एवमेव सहजातसम्पयुत्तधम्मानं बलवपच्चयो होति । थंभसदिसो हि एस । अवसेसा दब्बसंभारसदिसा ति । तस्मा पि पठमं वुत्तो ।

(१७८) इदं पन अकारणं । एकचित्तरिं हि उप्पन्नधम्मानं ‘अयं पठमं उप्पन्नो अयं पच्छा’ ति इदं वत्तुं न लब्भा । बलवपच्चयमावे पि फस्सस्स कारणं न दिस्सति । देसनावारेनेव [108] फस्सो पठमं वुत्तो । वेदना होति फस्सो होति, सज्जा होति फस्सो होति, चेतना होति फस्सो होति, चित्तं होति फस्सो होति, वेदना होति सज्जा होति, चेतना होति वितक्को होती ति आहरितुं पि हि वट्ठेय्य । देसनावारेन पन फस्सो व पठमं वुत्तो ति वेदितव्वो । यथा चेत्थ एवं सेसधम्मेषु पि पुब्बापरक्कमो नाम न परियेसितव्वो ।

(१७९) वचनत्थलक्खणरसादीहि पन धम्मा एव परियेसितव्वा । सेय्यथीदं— फुसती ति फस्सो । स्वायं फुसनलक्खणो, संघट्टनरसो, संनिपातपच्चुपट्ठानो, आपाथ-गतविसयपदट्ठानो । अयं हि अरूपधम्मो समानो पि आरम्भणे फुसनाकारेनेव पव-त्तती ति फुसनलक्खणो । एकदेसेन च अनल्लीयमानो पि रूपं विय चक्खुं, सद्दो विय च सोतं, चित्तं आरम्भणं च संघट्टेती ति संघट्टनरसो । वत्थारम्भणसंघट्टनतो वा उप्पन्नत्ता संपत्तिअत्थेन पि रसेन संघट्टनरसो ति वेदितव्वो ।

(१८०) वुत्तं हेतं अट्ठकथायं— “चतुम्मिकफस्सो हि नो-फुसनलक्खणो नाम नत्थि । संघट्टनरसो पन पञ्चद्वारिको व होति । पञ्चद्वारिकस्स हि फुसनलक्खणो ति पि संघट्टनरसो ति पि नामं; मनोद्वारिकस्स फुसनलक्खणो त्वेव नामं, न संघ-ट्टनरसो” ति । इदं च वत्वा इदं सुत्तं आमत्तं— “यथा महाराज द्वे मेण्डा युज्जेयुं, यथा एको मेण्डो एवं चक्खु दट्ठव्वं, यथा दुतियो मेण्डो एवं रूपं दट्ठव्वं; यथा तेसं संनिपातो एवं फस्सो दट्ठव्वो” [मि० ६०] । एवं फुसनलक्खणो च फस्सो, संघट्टनरसो च । “यथा च महाराज द्वे सम्मा वजेयुं, द्वे पाणियो^३ वजेयुं, यथा एको पाणि एवं चक्खु दट्ठव्वं, यथा दुतियो पाणि एवं रूपं दट्ठव्वं, यथा च तेसं सन्निपातो एवं फस्सो दट्ठव्वो । एवं फुसनलक्खणो च फस्सो संघट्टनरसो चा” [मि० ६०] ति वित्थारो ।

१ PTS. inserts hereafter पन. २ See वि३० १४.१३४.
३ Miln. p. 60 mentions पाणी first and then सम्मा.

(१८१) यथा वा “चक्खुना रूपं दिस्वा” [म० १.१८०] ति आदीसु चक्खुविज्जाणादीनि चक्खुआदिनामेन वुत्तानि, एवमिधा पि तानि चक्खुआदिनामेनेव वेदितव्वानि । तस्मा ‘एवं चक्खु दट्ठव्वं’ ति आदीसु एवं चक्खुविज्जाणं दट्ठव्वं ति इमं नयेन अत्थो वेदितव्वो । एवं सन्ते [109] चित्तारम्भणसंघट्टनतो इमस्मिं पि सुत्ते किच्चट्ठेनेव रसेन संघट्टनरसो ति सिद्धो होति ।

(१८२) तिकसन्निपातसंखातस्स पन अत्तनो कारणस्स वसेन पवेदितत्ता सन्निपातपच्चुपट्ठानो । अयं हि तत्थ तत्थ “तिण्णं संगतिया फस्सो” [म० १.१११] ति एवं कारणस्स वसेन पवेदितो ति । इमस्स च सुत्तपदस्स तिण्णं संगतिया फस्सो ति अयमत्थो; न संगतिमत्तमेव फस्सो । एवं पवेदितत्ता पन तेनेवाकरेन पच्चुपट्ठती ति सन्निपातपच्चुपट्ठानो ति वुत्तो ।

(१८३) फलट्ठेन पन पच्चुपट्ठानेनेस वेदनापच्चुपट्ठानो नाम होति । वेदनं हेस पच्चुपट्ठपेति उप्पादेती ति अत्थो । उप्पादयमानो^१ च यथा ब्रह्मिद्धा उण्हपच्चया पि लाखासंखातधातुनिस्सिता उस्मा अत्तनो निस्सये मुदुभावकारी होति, न अत्तनो पच्चयभूते पि ब्रह्मिद्धा वीतच्चिकङ्गारसंखाते उण्हभावे, एवं वत्थारम्भणसंखातो अञ्जपच्चयो पि समानो, चित्तिनिस्सितत्ता अत्तनो निस्सयभूते चित्ते येव एस वेदनुप्पादको होति, न अत्तनो पच्चयभूते पि वत्थुमिह आरम्भणे वा ति वेदितव्वो । तज्जासमन्नाहरेन पन इन्द्रियेन च परिकखते विसये अनन्तरायेन उप्पज्जनतो एस आपाथगतविसयपदट्ठानो ति वुच्चति ।

(१८४) वेदियती ति वेदना [§ १] । सा वेदयितलैक्खणा, अनुभवनरसा इट्ठाकारसंभोगरसा वा, चेतसिकअस्सादपच्चुपट्ठाना, परसद्धिपदट्ठाना ।

(१८५) ‘चतुभूमिकवेदना हि नो-वेदयितलैक्खणा नाम नत्थि । अनुभवनरसता पन सुखवेदनायमेव लब्भती’ ति वत्वा पुन तं वादं पटिक्खित्वा ‘सुखवेदना वा होतु, दुक्खवेदना वा, अदुक्खमसुखवेदना वा, सब्बा अनुभवनरसा’ ति वत्वा अयमत्थो दीपितो—आरम्भणरसानुभवनट्ठानं पत्वा सेससम्पयुत्तधम्मा एकदेसमत्तकमेव अनुभवन्ति । फस्सस्स हि फुसनमत्तकमेव होति, सज्जाय सज्जाननमत्तकमेव, चेतनाय चेतनमत्तकमेव, विज्जाणस्स विज्जाननमत्तकमेव । एकंसतो पन इस्सरवताय विसविताय सामिभावेन वेदना व आरम्भणरसं अनुभवति ।

(१८६) राजा विय हि वेदना, सूदो विय सेसा धम्मा । यथा सूदो नानारसभोज्जनं संपादेत्वा पेलाय पक्खित्वा लञ्छनं दत्वा रज्जो सन्तिके ओतरेत्वा लञ्छनं भिन्दित्वा पेलं विवरित्वा सब्बसूपव्यंजनेहि [110] अग्गगं आदाय भाजने पक्खित्वा सदोस-निदोसभाववीमंसनत्थं अज्झोहरति, ततो रज्जो नानारसभोज्जनं उपनेति । राजा इस्सरवताय विसविताय सामी हुत्वा इच्छितिच्छित्तं मुञ्जति । तत्थ हि

१ Cf. S. ii. 72. २ सि० उप्पादियमाना. ३ विमु०—१४.१२५-
४ See ३.१८० above. ५ सि०—नानगगरसं. ६ म०, सी०, M—नानगगरसं.

सूदस्स भत्तवीमंसनमत्तामिव सेसधम्मानं आरम्भणरस्स एकदेसानुभवनं । यथा हि 'सूदो भत्तेकदेसमत्तमेव वीमंसति एवं सेसधम्मा पि आरम्भणरसेकदेसमेव अनुभवन्ति । यथा पन राजा इस्सरवताय विसविताय सामी हुत्वा यदिच्छितं मुञ्जति, एवं वेदना पि इस्सरवताय विसविताय सामिभावेन आरम्भणरसं अनुभवति । तस्मा अनुभवन-रसा ति वुच्चति । दुत्तिये अत्थविकप्पे अयं इध अधिप्पेता वेदना यथा वा तथा वा आरम्भणरस इट्ठाकारमेव संमुञ्जती ति इट्ठाकारसंभोगरसा ति वुत्ता ।

(१८७) चेतसिकअस्सादतो पनेसा अत्तनो समावेनेव उपट्ठानं सन्धाय चेतसिक-अस्सादपच्चुपट्ठाना ति वुत्ता । यस्मा पन "पस्सद्वकायो सुखं वेदेति" [म० १.३७] तस्मा पस्सद्विपदट्ठाना ति वेदितव्वा ।

(१८८) नीलादिभेदं आरम्भणं सज्जानाती ति सज्जा [§१] । सा सज्जानन-लक्खणा पच्चाभिज्जाणरसा । चतुमूमिकसज्जा हि नो-सज्जाननलक्खणा नाम नत्थि । सज्जा सज्जाननलक्खणा व । या पनेत्थ अभिज्जाणेन सज्जानाति सा पच्चाभिज्जाणरसा नाम होती ति । तस्सा, वड्डकिस्स दारुहि अभिज्जाणं कत्वा पुन तेन अभिज्जाणेन तं पच्चाभिजाननकाले, पुरिसस्स काळतिलकादीहि अभिज्जाणं सल्लखेत्वा पुन तेन अभिज्जाणं असुको नाम एसो ति तस्स पच्चाभिजाननकाले, रज्जो पिलन्धनगोपकं-मण्डागारिकस्स तस्मिं तस्मिं पिलन्धने नामपण्णकं बन्धित्वा 'असुकपिलन्धनं नाम आहरा' ति वुत्ते दीपं जालेत्वा तेन रतनगम्भं पविसित्वा पण्णं वाचेत्वा तस्स तस्सेव पिलन्धनस्स आहरणकाले च, पवत्ति वेदितव्वा ।

(१८९) अपरो नयो— सव्वसंगाहिकवसेन हि सज्जाननलक्खणा सज्जा । पुन सज्जाननपच्चयानिमित्तकरणरसा, दारुआदीसु तच्छैकादयो विय । यथागहित-निमित्तवसेन अभिनिवेशकरणपच्चुपट्ठाना, हत्थिदस्सकअन्धा विय । आरम्भणे अनोगाह- [111]-वुत्तिताय अचिरट्ठानपच्चुपट्ठाना वा, विज्जु विय । यथाउपट्ठित-विसयपदट्ठाना, तिणपुरिसकेसु मिगपोतकानं 'पुरिसा' ति उप्पन्नसज्जा विय । या पनेत्थ जाणसम्पयुत्ता होति सा सज्जा जाणमेव अनुवत्तति । ससंभारपठवीआदीसु सेसधम्मा पठवीआदीनि विद्या ति वेदितव्वा ।

(१९०) चेतयती ति चेतना [§१]; सद्धिं अत्तना संपयुत्तधम्मे आरम्भणे अभिसन्दहती ति अत्थो । सा चेतयितलक्खणा, चेतनाभावलक्खणा ति अत्थो । आयूहनरसा । चतुमूमिकचेतना हि नो-चेतयितलक्खणा नाम नत्थि । सज्जा चेतयितलक्खणा व । आयूहनरसा पन कुसलाकुसलेसु एव होति । कुसलाकुसल-कम्मायूहनट्ठानं हि पत्वा सेससम्पयुत्तधम्मानं एकदेसमत्तकमेव किंच होति । चेतना पन अतिरेकउत्साहा अतिरेकवायामा, दिगुणउत्साहा दिगुणवायामा ।

१-१ See ३.१८४ above; सी०, म०-अधिप्पेता । २ M.-गोपायक, सि०-गोपायिक. ३ See वि०-१४.१३०. ४ For ३.१९०-१९२, see वि०-१४.१३५-

(१९१) तेनाहु पोराणा— “थावरियेसभावसण्ठिता च पनेसा चेतना” ति ।
 “थावरियो” ति खेत्तसामी वुच्चति । यथा हि खेत्तसामि-पुरिसो पञ्चपण्णासवलिपुरिसे
 गहेत्वा ‘लायिस्सामी’ ति एकतो खेत्तं ओतरति । तस्स अतिरेको उस्साहो अतिरेको
 वायामो, दिगुणो उस्साहो दिगुणो वायामो होति, ‘निरन्तरं गण्ठथा’ ति आदीनि
 वदति, सीमं आचिक्खति, तेसं सुरामत्तगन्धमालादीनि जानाति, मग्गं समकं
 हरति । एवं-सम्पदमिदं वेदितव्वं । खेत्तसामिपुरिसो विय हि चेतना । पञ्चपण्णास-
 वलिपुरिसा विय चित्तङ्गवसेन उप्पन्ना पञ्चपण्णासकुसला धम्मा । खेत्तसामिपुरिस्स
 दिगुणउस्साहदिगुणवायामकरणकालो विय कुसलाकुसलकम्मायूहनट्ठानं पत्वा चेतनाय
 दिगुणउस्साहो दिगुणवायामो होति । एवमस्सा आयूहनरसता वेदितव्वा ।

(१९२) सा पनेसा संविदहनपच्चुपट्ठाना । संविदहमाना हि अयं उपट्ठहति,
 सकिच्चपरकिच्चसाधिका, जेट्ठसिस्स-महावड्ढकिआदयो विय । यथा हि जेट्ठसिस्सो
 उपज्झायं दूतो व आगच्छन्तं दिस्वा सयं अधीयमानो इतरे पि दारके अत्तनो
 अत्तनो अज्झयनकम्मे पवत्तयति, तस्मिं हि अधीयितुं आरद्धे ते पि अधीयन्ति,
 तदनुवत्तिताय । यथा च महावड्ढकी सयं तच्छन्तो इतरे पि तच्छके अत्तनो [112]
 अत्तनो तच्छनकम्मे पवत्तयति, तस्मिं हि तच्छित्तुं आरद्धे ते पि तच्छन्ति, तदनु-
 वत्तिताय । यथा च योधनायको सयं युज्झमानो इतरे पि योधे सम्पहारवुत्तिं
 पवत्तयति, तस्मिं हि युज्झितुं आरद्धे ते पि अनुवत्तमाना युज्झन्ति, तदनुवत्तिताय ।
 एवमेसा पि अत्तनो किच्चेन आरम्भणे वत्तमाना पि अज्जे पि संपयुत्तधम्मे अत्तनो
 अत्तनो किरियाय पवत्तेति । तस्सा हि अत्तनो किच्चं आरद्धाय, तं-संपयुत्ता पि
 आरभन्ति । तेन वुत्तं—‘सकिच्चपरकिच्चसाधिका, जेट्ठसिस्स-महावड्ढकिआदयो विया’
 ति । अच्चायिक-कम्मानुस्सरणादीसु च पनायं सम्पयुत्तधम्मानं उस्साहनभावेन
 पवत्तमाना पाकटा होती ति वेदितव्वा ।

(१९३) ‘आरम्भणं चिन्तेती’ ति चित्तं ति आदिनो नयेन चित्तस्स
 वचनत्थो वुत्तो एव । लक्खणादितो पन विजाननलक्खणं चित्तं, पुब्बंगमरसं,
 सन्दहनपच्चुपट्ठानं, नामरूपपदट्ठानं ।

(१९४) चतुभूमिकचित्तं हि नो-विजाननलक्खणं नाम नत्थि । सव्वं
 विजाननलक्खणमेव । द्वारं पन पत्वा आरम्भणविभावनट्ठाने चित्तं पुब्बंगमं पुरे-
 चारिकं होति । चक्खुना हि दिट्ठं रूपारम्भणं चित्तेनेव विजानाति । ...पे०...
 मनेन विज्जातं धम्मारम्भणं चित्तेनेव विजानाति । यथा हि नगरगुत्तिको नाम
 नगरमज्जे सिंघाटके निसीदित्वा ‘अयं नेवासिको अयं आगन्तुको’ ति आगतागतं
 जनं उपधारेति ववत्थापेति—एवं-सम्पदमिदं दट्ठव्वं । वुत्तं पि चेतं महाथेरेन—

१ M.—वाचरिय, PTS.—वाचारिय. २ M.—वाचारियो, Maung Tin
 refers to another reading पाचारिय. ३ M.—लावपुरिसे. ४ See ३.३३.

“यथा महाराज नगरगुप्तिको नाम मज्झे नगरे सिंघाटके निसिन्नो पुरत्थिमतो दिसतो पुरिसं आगच्छन्तं पस्सेय्य... पच्छिमतो... दक्खिणतो... उत्तरतो दिसतो पुरिसं आगच्छन्तं पस्सेय्य, एवमेव खो महाराज यं चक्खुमा रूपं पस्सति तं विज्झाणेन विजानाति, यं सोतेन सद्दं सुणाति, धानेन गधं घायति, जिह्वाय रसं सायति, कायेन फोढुव्वं कुसति, मनसा धम्मं विजानाति, तं विज्झाणेन विजानाती” [मि० ६२] ति । एवं द्वारं पत्वा आरम्भणविभावनद्वाने चित्तमेव पुब्बंगमं चित्तं पुरेचारिकं होति । तस्मा [११३] पुब्बंगमरसं ति बुच्चति । तदेतं पच्छिमं पच्छिमं उप्पज्जमानं पुरिमं पुरिमं निरन्तरं कत्वा सन्दहमानमेव उपट्ठाती ति सन्दहनपच्चुपट्ठानं । पञ्चवोकारमवे पन’स्स नियमतो नामरूपं, चतुवोकारमवे नाममेव पदट्ठानं । तस्मा नामरूपपदट्ठानं ति बुत्तं ।

(१९५) किं पनेतं चित्तं पुरिमनिहिट्टचित्तेन सद्धिं एकमेव उदाहु अज्जं ति ? एकमेव । अथ कस्मा पुरिमनिहिट्टं पुन बुत्तं ति ? अविचारितं एतं अट्ठकथायं । अयं पनेत्थ युत्ति— यथा हि रूपादीनि उपादाय पज्जत्ता सुरियादयो न अत्थतो रूपादीहि अज्जे होन्ति, तेनेव यस्मिं समये सुरियो उदेति तस्मिं समये तस्स तेजसंखातं रूपं पज्जायति । एवं बुच्चमाने पि न रूपादीहि अज्जो सुरियो नाम अत्थि । न तथा चित्तं; फस्सादयो धम्मे उपादाय पज्जापियति; अत्थतो पनेतं तेहि अज्जमेव । तेन ‘यस्मिं समये चित्तं उप्पन्नं होति एकंसेनेव तस्मिं समये फस्सादीहि अत्थतो अज्जदेव तं होती’ ति इमस्स अत्थस्स दीपनत्थाय एतं पुन बुत्तं ति वेदितव्वं ।

(१९६) यथा च “यस्मिं समये रूपपपत्तिया मगं भावेति ...पे०... पठवीकसिणं, तस्मिं समये फस्सो होती” [§१६०] ति आदीसु भावेन्तेन ववत्थापिते समये यो भावेति न सो अत्थतो उप्पज्जति नाम, तेनेव तत्थ यथा फस्सो होति वेदना होती” [§१६०] ति बुत्तं, न एवं “यो भावेति सो होती” ति बुत्तं । “यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती” [§१] ति आदीसु पन चित्तेन ववत्थापिते समये समयववत्थापितं^१ चित्तं न तथा अत्थतो नुप्पज्जति । यथेव पन तदा ‘फस्सो होति वेदना होती’ ति बुत्तं, तथा ‘चित्तं पि होती’ ति इमस्सा पि अत्थस्स दीपनत्थमिदं पुन बुत्तं ति वेदितव्वं ।

(१९७) इदं पनेत्थ सन्निट्ठानं— उद्देसवारे संगण्हनत्थं निद्देसवारे च विमज्जनत्थं पुरिमेन हि ‘चित्तं’-सद्देन केवलं समयो ववत्थापितो । तस्मिं पन चित्तेन ववत्थापिते समये ये धम्मा होन्ति तेसं दस्सनत्थं “फस्सो होती [§१]” ति आदि आरद्धं । ‘चित्तं’ चा पि तस्मिं समये होति येव । तस्मा तस्सा पि संगण्ह-[११४]-न-

१ All authorities except सि० omit and substitute पी ति [पि + इति]. २ All authorities except सि० omit. ३ M.-°ववत्थापकं.

स्थमेतं पुन वुत्तं । इमस्मिं च ठाने एतस्मिं अवुच्चमाने “कतमं तस्मिं समये चित्तं” [§ ६] ति न सक्का भवेय्य निहेसवारे विमज्जितुं । एवमस्स विमज्जनं एव परिहायेथ । तस्मा तस्स निहेसवारे विमज्जनत्थं पि एतं पुन वुत्तं ति वेदितव्वं । यस्मा वा “उप्पन्नं होती” [§ १] एत्थ चित्तं उप्पन्नं ति एतं देसनासीसमेव, ‘न पन चित्तं एककमेव उप्पज्जी’ ति अट्ठकथायं विचारितं, तस्मा “उप्पन्नं” ति [§ १] एत्था पि चित्तमत्तमेव अगहेत्वा परोपण्णासैकुसलधम्महेहि सद्धिं येव चित्तं गहितं । एवं तत्थ संखेपतो सब्बे पि चित्तचेतसिकधम्मं गहेत्वा इध सरूपेन पभेदतो दस्सेतुं “कस्सो होती” ति आदि आरब्धं । इति कस्सादयो विय चित्तं पि वुत्तमेवा ति वेदितव्वं ।

(१९८) वितक्केती ति वितक्को [§ १]; वितक्कनं वा वितक्को; ऊहनं ति वुत्तं होति । स्वायं आरम्मणे चित्तस्स अभिनिरोपनलक्खणो । सो हि आरम्मणे चित्तं आरोपेति । यथा हि कोचि राजवह्लभं जातिं वा भित्तं वा निस्साय राजगेहं आरोहति, एवं वितक्कं निस्साय चित्तं आरम्मणं आरोहति । तस्मा सो आरम्मणे चित्तस्स अभिनिरोपनलक्खणो ति वुत्तो । नागसेनत्थेरो पनाह— आकोटनलक्खणो वितक्को । “यथा महाराज भेरी” आकोटिता अथ पच्छा अनुरवति अनुसहायति, एवमेव खो महाराज यथा आकोटना एवं वितक्को दट्ठव्वो । यथा पच्छा अनुरवना अनुसदना एवं विचारो दट्ठव्वो” [Cf. मि० ६२] ति । स्वायं आहनन-परियाहननरसो । तथा हि तेन योगावचरो आरम्मणं वितक्काहतं वितक्कपरियाहतं करोती ति वुच्चति । आरम्मणे चित्तस्स आनयनपच्चुपट्टानो ।

(१९९) आरम्मणे तेन चित्तं विचरती ति विचारो; विचारणं वा विचारो । अनुसञ्चरणं ति वुत्तं होति । स्वायं आरम्मणानुमज्जनलक्खणो । तत्थ सहजातानु-योजनरसो । चित्तस्स अनुप्पव्वन्धपच्चुपट्टानो ।

(२००) सन्ते पि च नेसं कत्थचि अवियोगे ओळारिकट्ठेन पुव्वंगमट्ठेन च घण्टाभिघातो विय अभिनिरोपनट्ठेन चेतसो पठमाभिनिपातो [115] वितक्को । सुखुमट्ठेन अनुमज्जनसभावट्ठेन घण्टानुरवो विय अनुप्पव्वन्धो विचारो । विष्फारवा चेत्य वितक्को, पठमुप्पत्तिकाले परिप्फन्दभूतो चित्तस्स । आकासे उप्पतितुकामस्स पक्खिनो पक्खविकखेपो विय । पटुमाभिमुखपातो विय च गन्धानुवद्धं चेतसो भमरस्स । सन्तवुत्ति विचारो नातिपरिप्फन्दनभावो चित्तस्स, आकासे उप्पतितस्स पक्खिनो पक्खप्पसारणं विय, परिप्पमनं विय च पटुमाभिमुखपतितस्स भमरस्स पटुमस्स उपरिभागे । अट्ठकथायं पन “आकासे गच्छतो महासकुणस्स उमोहि पक्खेहि

१ So M. २ See note 9 on § 1; also ३.४३, १९७, २५१, २५२, २५६, २६५, ३०२, ३०८ and ३१२. ३ See विनु ४.८८. ४ Miln. (62) gives कंसथालं. ५ विनु ४.८९-९०. ६ सि०- म०, M. °अनुबन्ध°. ७ सि०- दुकनिपात°; also Cf. वि० ४.९०.

वातं गहेत्वा पक्खे सन्निसीदापेत्वा गमनं विय आरम्मणे चेतसो अभिनिरोपनभावेन पक्वतो वितक्को । सो हि एकगो हुत्वा अप्पेति वातगहणत्थं पक्खे फन्दापयमानस्स गमनं विय । अनुमज्जनभावेन पक्वतो विचारो । सो हि आरम्मणं अनुमज्जती ति वुत्तं, तं अनुपपन्नन्धेन पवत्तियं अतिविय युज्जति । सो पन नेसं विसेसो पठमदुतिय-ज्ज्ञानेसु पाकटो हैति ।

(२०१) अपि च मलग्गहितं कंसभाजनं एकेन हत्थेन दब्बहं गहेत्वा इतरेन हत्थेन चुण्णतेलवालण्डुपकेन वा परिमज्जन्तस्स दब्बहगहणहत्थो विय वितक्को, परिमज्जनहत्थो विय विचारो । तथा कुंभकारस्स दब्बहप्पहारेण चक्कं भमयित्वा भाजनं करोन्तस्स उप्पीळनहत्थो विय वितक्को, इतो चितो च सञ्चरणहत्थो विय विचारो । तथा मण्डलं करोन्तस्स मज्झे सन्निरुज्झित्वा टितकण्टको विय अभि-निरोपनो वितक्को, ब्रह्मपरिब्भमनकण्टको विय अनुमज्जनो विचारो ।

(२०२) पीणयती ति पीति [§ १] । सा सम्पियायनलक्खणां । काय-चित्तपीणनरसा, फरणरसा वा । ओदय्यपच्चुपट्ठाना । सा पनेसा खुदिका पीति, खणिका पीति, ओक्कन्तिका पीति, उब्बेगा पीति, फरणा पीती ति पञ्चविधा होति । तत्थ खुदिका पीति सरिरे लोमहंसमत्तमेव कालुं सक्कोति । खणिका पीति खणे खणे विज्जु-प्पादेसदिसा होति । ओक्कन्तिका [116] पीति, समुद्धतीरं वीचि विय, कायं ओक्कमित्वा ओक्कमित्वा मिज्जति । उब्बेगा पीति बलवती होति, कायं उद्धग्गं कत्वा आकासे लङ्घापनप्पमाणप्पत्ता ।

(२०३) तथा हि पुण्णबल्लिकवासी महातिस्सत्थेरो पुण्णमदिवसे सायं चेतियं-गणं गन्वा चन्दालोके दिस्वा महाचेतियाभिमुखो हुत्वा 'इमाय वत वेलाय चतस्सो परिसा महाचेतियं वन्दन्ती' ति पकतिया दिट्ठारम्मणवसेन बुद्धारम्मणं उब्बेगपीति उप्पादेत्वा सुधातले पट्टचित्रेण्डुको^१ विय आकासे उप्पतित्वा महाचेतियंगणे येव पतिट्ठासि ।

(२०४) तथा गिरिकण्डकविहारस्स उपनिस्सये चत्तकालकगामे एका कुलधीता पि बलवबुद्धारम्मणाय उब्बेगपीतिया आकासे लङ्घेसि । तस्सा किर मातापितरो साय धम्मस्सवनत्थाय विहारं गच्छन्ता 'अम्म त्वं गरुभारा, अकाले विचरितुं न सक्कोसि, मयं तुय्हं पत्तिं कत्वा धम्मं सोस्सामा' ति अगमंसु । सा गन्तुकामा पि तेसं वचनं पट्टिवाहितुं असक्कोन्ती घरे ओहीयित्वा घरद्वारे^२ टत्वा चन्दालोकेन गिरिकण्डके आकासे चेतियङ्गणं ओलोकेन्ती चेतियस्स दीपपूजं अहस । चतस्सो च परिसा मालागन्धादीहि चेतियपूजं कत्वा पदविखणं करोन्तियो

१ Cf. विष्णु ४.९४-९९. २ सी०, M.- विज्जुप्पात०. ३ सि०- उद्धग्गं.
४ सी० M.- ^०मेण्डुको, ^०गेण्डुको. ५ M.- घराजिरे.

भिक्षुसंघस्स गणसज्जायसहं अस्सोसि । अथ'स्सा 'धज्जा वतिमे मनुस्सा ये विहारं गन्त्वा एवरूपे चेतियंगणे अनुसंचरितुं एवरूपं च मधुरं धम्मकथं सोतुं लभन्ती'ति मुत्तरासिसदिसं चेतियं पस्सन्तिथा एव उब्बेग्गा पीति उदपादि । सा आकासे लब्धेत्वा मातापितुञ्चं पुरिमतरं येव आकासेन चेतियंगणे ओरुह्म चेतियं वन्दित्वा धम्मं सुणमाना अट्ठासि ।

(२०५) अथनं मातापितरो आगन्त्वा 'अम्म त्वं कतरेन मग्गेन आगता'सी' ति पुच्छिमु । सा 'आकासेन आगतमिह, न मग्गेना' ति वत्ता 'अम्म आकासेन नाम खीणसवा सञ्चरन्ति, त्वं कथं आगता'सी' ति वुत्ता आह—'मय्हं चन्दालोकेन चेतियं ओलोकेन्तिथा ठिताय बुद्धारम्भणा बलवपीति उप्पज्जि, अथाहं नेव अत्तनो ठितमावं न निसिन्नमावं अज्जासिं, गहितनिमित्तेनेव पन आकासं लङ्घित्वा चेतियंगणे पतिट्ठितमही' ति । एवं उब्बेग्गा पीति आकासे लंघापनप्पमाणा होति । [117]

(२०६) फरणापीतिथा पन उप्पन्नाय सकलसरीरं फरित्वा पूरितवत्थि विय, महता उदकेधेन पक्खन्तपब्बतकुच्छि विय च अनुपरिफुटं होति ।

(२०७) सा पनेसा पञ्चविधा पीति गब्भं गण्हन्ती परिपाकं गच्छन्ती दुविधं पस्सद्धिं परिपूरेति—कायपस्सद्धिं च चित्तपस्सद्धिं च । पस्सद्धिं गब्भं गण्हन्ती परिपाकं गच्छन्ती दुविधं पि सुखं परिपूरेति—कायिकं चैतसिकं च । सुखं गब्भं गण्हन्तं परिपाकं गच्छन्तं तिविधं समाधिं परिपूरेति—खणिकसमाधिं उपचारसमाधिं अप्पनासमाधिं ति । तासु ठपेत्वा अप्पनासमाधिपूरितं इतरा द्वे पि इध युज्जन्ति ।

(२०८) सुखयती ति सुखं^३; यस्सुप्पज्जति तं सुखितं करोती ति अत्थो । सुट्ठु वा खादति, खणति च कायचित्ताबाधं ति सुखं । सोमनस्सवेदनायेतं नामं । तस्स लक्खणादीनि वेदनापदे वुत्तयेनेव वेदितव्वानि । अपरो नयो — सातलक्खणं सुखं, संपयुत्तानं उपब्रूहनरसं, अनुग्गहणपच्चुपट्टानं ।

(२०९) सति पि च नेसं पीतिसुखानं कत्थचि अविप्पयोगे, इट्ठारम्भण-पटिलामतुट्ठि पीति; पटिलद्धरसानुमवनं सुखं । यत्थ पीति तत्थ सुखं । यत्थ सुखं तत्थ न नियमतो पीति^३ । संखारक्खन्धसंगहिता पीति, वेदनाक्खन्धसंगहितं सुखं । कन्तारखिन्नस्स वनन्तोदकं दस्सनसवणेसु विय पीति । वनच्छायप्पवेसउदकपरिमोगेसु विय सुखं ।

(२१०) यथा हि पुरिसो च महाकन्तारमग्गं पटिपन्नो धम्मपरेतो तसितो पिपासितो पटिपथं पुरिसं दिस्वा 'कत्थ पानीयं अत्थी' ति पुच्छेय्य । सो 'अट्ठवि उच्चरित्वा व जातस्सरवनसण्डो अत्थि, तत्थ गन्त्वा लभिस्ससी' ति वदेय्य । सो तस्स कथं सुत्वा हट्ठपहट्ठो भवेय्य । ततो गच्छन्तो भूमियं पतितानि उप्पलदल-

नालपत्तादीनि दिस्वा सुदुतरं हट्टपहट्टो हुत्वा गच्छन्तो अल्लवत्थे अल्लकेसे पुरिसे पस्सेय्य, वनकुक्कुटवनमोरादीनं सहं सुणेय्य, जातस्सरपरियन्ते जातं मणिजालसादिसं नीलवनसण्डं पस्सेय्य, सेरे जातानि उप्पलपदुमकुमुदादीनि पस्सेय्य, अच्छं विप्पसन्नं उदकं पस्सेय्य । सो भिय्यो हट्टपहट्टो हुत्वा [118] जातस्सरं ओतरित्वा यथारुचिं नहात्वा च पिवित्वा च पटिप्पस्सद्धदरथो भिसमुल्लालपोक्खरादीनि खादित्वा नीलुप्पलादीनि पिलन्धित्वा मंढालकमूलानि खन्धे करित्वा उत्तरित्वा साटकं निवासेत्वा, उदकसाटकं आतपे कत्वा, सीतच्छायाय मन्दमन्दे वाते पहरन्ते निपन्नो 'अहो सुखं, अहो सुखं' ति वदेय्य । एवं-सम्पदमिदं दट्ठब्बं— तस्स हि पुरिस्सस्स जातस्सरवनसण्डसवनतो पट्ठाया याव उदकदस्सना हट्टपहट्टकालो विय पुब्बभागारम्मणे हट्टपहट्टाकारा पीति । नहात्वा च पिवित्वा च सीतच्छायाय मन्दमन्दे वाते पहरन्ते 'अहो सुखं, अहो सुखं' ति वदतो निपन्नकालो विय बलप्पत्तं आरम्मणरसानुभवनाकारसण्ठितं सुखं । तस्मिं तस्मिं समये पाकटभावतो चेत्तं वुत्तं ति वेदितब्बं । यत्थ पन पीति सुखं पि तत्थ अत्थी ति वुत्तमेवेत्तं ।

(२११) चित्तस्सेकगता [§१] ति चित्तस्स एकग्गमावो; समाधिस्सेत्तं नामं । लक्खणादीसु पन^१स्स अट्ठकथायं ताव वुत्तं—“पामोक्खलक्खणो च समाधि अविकखेपलक्खणो च” [ ] । यथा हि कूटागारकणिका सेसदब्बसंभारानं आबन्धनतो पमुखा होति एवमेव सब्बकुसलधम्मानं समाधिचित्तेन इज्झनतो सब्बेसं पि तेसं धम्मानं समाधि पामोक्खो होति । तेन वुत्तं—“सेय्यथा पि महाराज कूटागारस्स या काचि गोपानसियो सब्बा ता कूटंगमा होन्ति, कूटनिन्ना कूटसमोसरणौ, कूटं तासं अग्गमक्खायति, एवमेव खो महाराज ये केचि कुसला धम्मा सब्बे ते समाधिनिन्ना होन्ति, समाधिपोणा, समाधिपब्भारा, समाधि तेसमग्गमक्खायती” [मि० ३८] ति । यथा च सेनङ्गं पत्वा राजा नाम यत्थ यत्थ सेना ओसीदति तं तं टानं गच्छति, तस्स गतगतट्ठाने सेना परिपूरति, परसेना भिज्जित्वा राजानमेव अनुवत्तति, एवमेव सहजातधम्मानं विक्खिपितुं विप्पाकिरितुं अप्पदानतो समाधि अविकखेपलक्खणो नाम होती ति ।

(२१२) अपरो पन नयो— अयं चित्तस्स एकग्गतासंखालो समाधि नाम अविसारणलक्खणो वा अविकखेपलक्खणो वा, सहजातानं संपिण्डनरसो नहानियचुण्णानं उदकं विय, उपसमपच्चुपट्ठानो जाणपच्चु-[119]-पट्ठानो वा । “समो-द्वितो यथामूतं पजानाति पस्सती” ति वुत्तं । विसेसतो सुखपदट्ठानो, निवाते दीपचीनं ठिति विय चेतसो ठिती^४ ति दट्ठब्बो ।

(२१३) सहहन्ति एताय, अयं वा सहहति, सहहनमत्तमेव वा एसा ति

१ सी०—मन्डालव^०. २ See ३.२०९ above. ३ सि० inserts hereafter कूटपम्भारा. ४ अं० ५.३, दी० १.८३. ५ Cf. निसु० १४.१३९.

सद्धा । सा च अस्सद्वियस्स अभिमव्वनतो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं । अधिमोक्ख-
ल्लक्खणे वा इन्दुट्ठं करोतीति इन्द्रियं । सद्धा एव इन्द्रियं सद्धिन्द्रियं । सा
पनेसा सम्पसादनलक्खणा च सद्धा पक्खन्दनलक्खणा^१ च । यथा हि रज्जो चक्क-
वत्तिस्स उदकप्पसादको^२ मणि उदके पक्खित्तो पंक-सेवाल-पणक-कद्दमं सन्निसीदापेति,
उदकं अच्छं करोति विप्पसन्नं अनाविलं, एवमेव सद्धा उप्पज्जमाना नीवरणे
विकसंभेति, किलेसे सन्निसीदापेति, चित्तं पसादेति, अनाविलं करोति । पसन्नेन
चित्तेन योगावचरो कुलपुत्तो दानं देति, सीलं समादियति, उपोसथकम्मं करोति,
भावनं आरभति । एवं ताव सद्धा सम्पसादनलक्खणा ति वेदितव्वा ।

(२१४) तेनाह आयस्मा नागसेनो— “यथा महाराज राजा चक्कवत्ति
चतुरंगिनिया सेनाय सद्धि^३ अद्धानमग्गपटिपन्नो परित्तं उदकं तरेय्य, तं उदकं हत्थीहि
च अस्सेहि च रथेहि च पत्तीहि च संखुभित्तं भवेय्य आविलं लुळितं कललीमूतं,
उत्तिण्णो राजा मनुस्से आणापेय्य ‘पानीयं भणे आहरथ, तं पिविस्सामी’ ति ।
रज्जो च उदकप्पसादको मणि भवेय्य । ‘एवं देवा’ ति खो ते मनुस्सा रज्जो पटि-
स्सुणित्वा तं उदकप्पसादकं मणि उदके पक्खित्तपेय्युं । सहसा उदके पक्खित्तमत्ते
पङ्क-सेवाल-पणक-कद्दमो च सन्निसीदेय्य, अच्छं भवेय्य उदकं विप्पसन्नं अनाविलं, ततो
रज्जो पानीयं उपनामेय्युं— ‘पिबतु देवो पानीयं’ ति । यथा महाराज उदकं एवं
चित्तं दट्ठव्वं । यथा ते मनुस्सा एवं योगावचरो दट्ठव्वो । यथा पङ्कसेवालपणककद्दमो
एवं किलेसा दट्ठव्वा । यथा उदकप्पसादको मणि एवं सद्धा दट्ठव्वा । यथा
उदकप्पसादकमणिहि पक्खित्तमत्ते पङ्क-सेवाल-पणक-कद्दमो च सन्निसीदति, अच्छं
भवति उदकं विप्पसन्नं अनाविलं, एवमेव खो महाराज सद्धा उप्पज्जमाना
नीवरणे विकसंभेति, [120] विनीवरणं चित्तं होति अच्छं विप्पसन्नं अनाविलं”
[मि० ३५] ति ।

(२१५) यथा च पन कुम्भील-मकर-गाह-रक्खसादिसंकिण्णं पूरं महानदिं
आगम्मा भीरुज्जनो उमोसु तीरेसु तिट्ठति । संगामसूरो पन महायोधो आगत्वा
‘कस्मा ठितत्था’ ति पुच्छित्वा ‘सप्पट्ठिभयभावेन ओतरितुं न विसहामा’ ति वुत्ते
सुनिसितं अस्मिं गहेत्वा ‘मम पच्छतो एथ, मा मायित्था’ ति वत्त्वा नदिं ओतरित्वा
आगतागते कुम्भीलादयो पट्टिवाहित्वा ओरिमतीरतो मनुस्सानं सोत्थिभावं करोन्तो
पारिमतीरं नेते । पारिमतीरतो पि सोत्थिना ओरिमतीरं आनेति । एवमेव दानं ददतो
सीलं रक्खतो उपोसथकम्मं करोतो भावनं आरभतो सद्धा पुब्बंगमा पुरेचारिका
होति । तेन वुत्तं ‘पक्खन्दनलक्खणो च सद्धा’ ति ।

(२१६) अपरो नयो— सहहनलक्खणा सद्धा, ओक्कप्पनलक्खणा वा । पसा-

१ See ३.२१५ below. २ Cf. विसु० १४.१४०. ३-३ M., सी०-
omit. ४ ३.२१३ above.

दनरसा उदकप्पसादकमाणि विय, पक्खन्दनरसा वा ओधुत्तरणो विय । अकालु-
स्सियपच्चुपट्टाना, अधिमुत्तिपच्चुपट्टाना वा । सद्धेय्यवत्थुपदट्टाना सोतापत्तियङ्ग-
पदट्टाना वा, हत्थ-वित्त-बीजानि^१ विय दट्टब्बा ।

(२१७) वीरस्स भावो विरियं, वीरानं वा कम्मं विरियं । विधिना वा नयेन
उपायेन ईरयितब्बं पवत्तयितब्बं ति विरियं । तदेव कोसज्जस्स अभिमवन्तो
अधिपत्तियट्ठेन इन्द्रियं । पग्गहनलक्खणे वा इन्दट्ठं कारेती ति इन्द्रियं । विरियमेव
इन्द्रियं विरियिन्द्रियं^२ ।

(२१८) तं पनेत्तं उपत्थंमनलक्खणं च विरियं पग्गहनलक्खणं च । यथा
हि जिण्णघ्नं आगन्तुकेन थूणुपत्थंमेन^३ तिट्ठति, एवमेव योगावचरो विरियुपत्थंमेन
उपत्थंभिन्नो हुत्वा सव्वकुसलधम्मं हि न हायति, न परिहायति । एवं ताव'स्स उप-
त्थंमनलक्खणता वेदितब्बा । तेनाह थेरो नागसेनो^४—“यथा महाराज गेहे पि पतन्ते
तमञ्जेन दारुणा उपत्थंमेय्य, उपत्थंभिन्नं सन्ते एव तं गेहं न पतेय्य, एवमेव खो
महाराज [121] उपत्थंमनलक्खणं विरियं, विरियुपत्थंभिन्ना सव्वे कुसलधम्मा न
हायन्ति न परिहायन्ती” [मि० ३६] ति । यथा वा पन खुदिकाय च महत्तिकाय
च सेनाय संगामे पवत्ते खुदिका सेना ओलीयेय्य^५, ततो रज्जो आरोचेय्य, राज्ञा
बलवाहनं पेमेय्य, तेन पग्गहिता सकसेना परसेनं पराजेय्य, एवमेव विरियं सहजात-
संपयुत्तधम्मानं ओलीयितुं ओसक्खितुं न देति, उक्खिपाति, पग्गण्हाति । तेनं वुत्तं
'पग्गहनलक्खणं च विरियं' ति ।

(२१९) अपरो नयो—उत्साहन-लक्खणं विरियं, सहजातधम्मानं उप-
त्थंमनरसं, असंसीदनभावपच्चुपट्टानं, “संविग्गो योनिसो पदहती” [अ० २.११५] ति
वचनतो संवेगपदट्टानं, विरियारंभवत्थुपदट्टानं वा । सम्मा आरद्धं सब्बासं सम्पत्तीनं
मूलं होती ति वेदितब्बं^६ ।

(२२०) सरन्ति एताय, सयं वा सरति, सरणमत्तमेव वा एसा ति सति ।
सा च मुट्ठसच्चस्स अभिमवन्तो अधिपत्तियट्ठेन इन्द्रियं, उपट्टानलक्खणे वा इन्दट्ठं
कारेती ति इन्द्रियं । सति एव इन्द्रियं सतिन्द्रियं^७ ।

(२२१) सा पनेसा अपिलापनलक्खणा सति उपग्गहनलक्खणा च । यथा
हि रज्जो भण्डागारिको दसविधं रतनं गोपयन्तो सायं पातो राजानं हस्सरियसंपत्तिं
सल्लक्खापेति सारेति, एवमेव सति कुसलं धम्मं सल्लक्खापेति सारेति । तेनाह थेरो—

१ सी०—सहत्थ-खित्त-बीजानि; म०—सहत्थ-वित्त बीजानि. Cf. सु० त्रि० ७७.
१८२; विसु० १४.१४०. २ Cf. विसु० १४.१३७. ३ सि०—थुडपत्थंमेन. ४ सि०,
M.-omit. ५ सि०—ओसीदेय्य. ६ सि०, म०—दट्ठब्बं. ७ Cf. विसु० १४-१४१.

“यथा महाराज रज्जो मण्डागारिको राजानं चक्रवर्त्तिं सायं पातो^१ सरापेति^२—
‘एत्तका देव हत्थी, एत्तका अस्सा, एत्तका रथा, एत्तका पत्तियो, एत्तकं हिरज्जं,
एत्तकं सुवण्णं, एत्तकं सब्बं सापत्तेय्यं, तं देवो सरतू’ ति, एवमेव खो महाराज सति
कुसलधम्मे अपिलापेति— इमे चत्तारो सतिपट्ठाना, इमे चत्तारो सम्मपधाना, इमे
चत्तारो इद्धिपादा, इमानि पञ्चिन्द्रियानि, इमानि पञ्च बलानि, इमे सत्त बोज्झंगा,
अयं अरियो अट्ठंगिको मग्गो, अयं समथो, अयं विपस्सना^३, अयं विज्जा, अयं
विमुत्ति, इमे लोकुत्तरा धम्मा ति । एवं खो महाराज अपिलापनलक्खणा सती”
[मि० ३७] ति ।

(२२२) यथा पन रज्जो चक्रवर्त्तिस परिणायकरतनं रज्जो अहिंते च
हिंते च जत्वा अहिंते अपयापेति, हिंते उपयापेति, एवमेव सति हिताहितानं
धम्मानं गतियो समझेसित्वा ‘इमे कायदुच्चरितादयो धम्मा अहिता’ ति अहिंते धम्मे
[122] अपनुदेति, ‘इमे कायसुचरितादयो धम्मा हिता’ ति हिंते धम्मे उपगण्हाति ।
तेनाह थरो— “यथा महाराज रज्जो परिणायकरतनं रज्जो हिताहितं जानाति ‘इमे
रज्जो हिता इमे अहिता, इमे उपकारा इमे अनुपकारा’ ति, ततो अहिंते अपनुदेति
हिंते उपगण्हाति, एवमेव खो महाराज सति उप्पज्जमाना हिताहितानं धम्मानं
गतियो समझेसति ‘इमे धम्मा हिता इमे धम्मा अहिता, इमे धम्मा उपकारा इमे
धम्मा अनुपकारा’ ति, ततो अहिंते धम्मे अपनुदेति हिंते धम्मे उपगण्हाति । एवमेव
खो महाराज उपगण्हनलक्खणा सती” [मि० ३८] ति ।

(२२३) अपरो पन नयो— अपिलापनलक्खणा सति, असम्मोसनरसा,
आरक्खपच्चुपट्ठाना विसयाभिमुखीमावपच्चुपट्ठाना वा, थिरसज्जापदट्ठाना, कायादि-
सतिपट्ठान-पदट्ठाना वा, आरम्मणे दब्धं पतिट्ठितत्ता पन एसिका विय, चक्खु-
द्वारादिरक्खणतो दोवारिको विय च दट्ठव्वा ।

(२२४) आरम्मणे चित्तं सम्मा आधीयति ठपेती ति समाधि । सो च
विक्खेपस्स अभिभवन्तो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं । अविक्खेपलक्खणे वा इन्दट्ठं
करेती ति इन्द्रियं । समाधि येव इन्द्रियं समाधिन्द्रियं । लक्खणादीनि पन^१ स्स
हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

(२२५) पजानाती ति पज्जा । किं पजानाती ति ? ‘इदं दुक्खं’ ति आदिना
नयेन अरियसच्चानि । अट्ठकथायं पन ‘पज्जापेती ति पज्जा’ ति वुत्तं । किं ति
पज्जापेति ? अनिच्चं दुक्खं अनत्ता ति पज्जापेति । सा च अविज्जाय अभि-
भवन्तो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं । दस्सनलक्खणे वा इन्दट्ठं करेती ति पि इन्द्रियं ।
पज्जा व इन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं ।

१ Miln., म०, सि० insert hereafter यसं; सि०— इस्सरियसंपत्ति.

२ M. reads सं-सरापेति. ३ सि० inserts hereafter इमानि अरियसच्चानि.

(२२६) सा पनेसा ओमासनलक्खणा च पञ्जा पजाननलक्खणा च । यथा हि चतुभित्तिके गेहे रत्तिमागे दीपे जलिते अन्धकारो^१ निरुज्झति आलोको पातु-
भवति, एवमेव ओमासनलक्खणा पञ्जा । पञ्जोमाससमो ओमासो नाम नत्थि । पञ्जवतो हि एकपल्लंकेन निसिन्नस्स दससहस्सिलोकधातु एकालोका होति । तेनाह
थेरो— “यथा महाराज पुरिसो अन्धकारे गेहे तेलप्पदीपं पवेसेय्य, पविट्ठो पदीपो
अन्धकारं विधमेति^२, ओमासं जनेति, [123] आलोकं विदंसेति^३, पाकटानि च
रूपानि करोति, एवमेव खो महाराज पञ्जा उप्पज्जमाना अविज्जनन्धकारं विधमेति^४,
विज्जोमासं जनेति, आणालोकं विदंसेति, पाकटानि च अरियसच्चानि करोति ।
एवमेव खो महाराज ओमासनलक्खणा पञ्जा” [मि० ३९] ति ।

(२२७) यथा पन छेको भिस्सको आतुरानं सप्पायासप्पायानि भोजनानि^५
जानाति, एवं पञ्जा उप्पज्जमाना कुसलाकुसले सेवितब्बासेवितब्बे हीनपणीते कण्ह-
सुक्के सप्पटिमाग-अप्पटिमागे धम्मे पजानाति । वुत्तं पि चेत्तं धम्मसेनापतिना—
“पजानाति पजानाती ति खो आवुसो तस्मा पञ्जा” ति वुच्चति । किं च पजानाति ?
इदं दुक्खं ति पजानाती” [Cf. म० १.२९२] ति विथरेतब्बं । एवमस्सा पजानन-
लक्खणता वेदितब्बा ।

(२२८) अपरो नयो — यथासभावपटिवेधलक्खणा पञ्जा; अक्खलित-
पटिवेधलक्खणा वा कुसल्लिस्सासखित्तउसुपटिवेधो विय । विसयोमासनरैसा पदीपो
विय । असंमोहपच्चुपट्टाना अरञ्जगतसुदेसको विय ।

(२२९) मनुते इति मनो; विजानाती ति अत्थो । अट्ठकथाचरिया पनाहु —
नाल्लिया मिनमानो विय, महातुलाय धारयमानो विय च, आरम्भणं मिनति पजा-
नाती ति मनो । तदेव मननलक्खणे इन्दट्ठं करेती ति इन्द्रियं । मनो व इन्द्रियं
मनिन्द्रियं । हेट्ठां वुत्तचित्तस्सेवेत्तं वेवचनं ।

(२३०) पीतिसोमनस्ससंपयोगतो सोमनं मनो अस्सा ति सुमनो । सुमनस्स
मावो सोमनस्सं । सातलक्खणे इन्दट्ठं करेती ति इन्द्रियं । सोमनस्समेव इन्द्रियं
सोमनस्सिन्द्रियं । हेट्ठां वुत्तवेदनायेवेत्तं वेवचनं ।

(२३१) जीवन्ति तेन तं सम्पयुत्तधम्मा ति जीवितं । अनुपालनलक्खणे
इन्दट्ठं करेती ति इन्द्रियं । जीवितमेव इन्द्रियं जीवितिन्द्रियं^{११} । तं पवत्तसन्तता-
धिपतेय्यं होति । सलक्खणादीहि पन अत्तना अविनिष्मुत्तानं^{१२} धम्मानं अनुपालन-
लक्खणं जीवितिन्द्रियं, तेसं पवत्तनरसं, तेसं येव ठपनपच्चुपट्टानं, यापयितब्ब-

१ No reads सि० although other authorities read अन्धकारं.

२ सी०— विदंसेति. ३ सि०— विदस्सेति. ४ Miln. shows slight variations.

५ सि०— भेसज्जानि. ६ M. i. 292 reads पञ्जवा. ७ सी०, म०— विसयोभासं.

८ सी०, म०— मनति. ९ ३.१९३-१९७. १० ३.१८४-१८७. ११ See विसु०

२४.५९. १२ सि०— अविनाभूतानं.

धम्मपदट्ठानं । सन्ते पि च अनुपालनलक्खणादिहि विधाने अत्थि-[124]-क्खणे येव तं ते धम्मे अनुपालेति उदकं विय उप्पलादीनि, यथासकं पच्चयुप्पन्ने पि च धम्मे पालेति धाती विय कुमारं, सयं-पवत्तितधम्मसम्बन्धेनेव पवत्तयति^१ नियामको विर्यं, न भङ्गतो उदं पवत्तयति अत्तनो च पवत्तयितव्वानं च अभावा, न भंगक्खणे ठपेति सयं भिज्जमानत्ता स्वीयमानो विय वट्ठिस्नेहो दीपसिखं । न च अनुपालन-पवत्तनठपनानुभावविरहितं यथावुत्तक्खणे तस्स तस्स साधनतो ति दट्ठव्वं ।

(२३२) सम्मादिट्ठि-आदीसु दस्सनट्ठेन सम्मादिट्ठि । अभिनिरोपनट्ठेन सम्मासंकप्पो, पग्गण्हनट्ठेन सम्मावायामो, उपट्ठानट्ठेन सम्मासति, अविक्खे-पनट्ठेन सम्मासमाधि वेदितव्वो । वचनत्थो पन सम्मा पस्सति, सम्मा वा ताय पस्सन्ती ति सम्मादिट्ठि । सम्मा संकप्पेति, सम्मा वा तेन संकप्पेन्ती ति सम्मा-सङ्कप्पो । सम्मा वायामेति, सम्मा वा तेन वायमन्ती ति सम्मावायामो । सम्मा सरति, सम्मा वा ताय सरन्ती ति सम्मासति । सम्मा समाधियति, सम्मा वा तेन समाधियन्ती ति सम्मासमाधि । अपि च, पसत्था सुन्दरा वा दिट्ठि सम्मादिट्ठी ति । इमिना पि नयेन तेसं वचनत्थो वेदितव्वो । लक्खणादीनि पन हेट्ठा वुत्तानेव ।

(२३३) सद्धाबलादीसु पि सद्धादीनि वुत्तथानेव । अकम्पियट्ठेन पन बलं ति वेदितव्वं । एवमेतेसु अस्सद्धिये न कम्पती ति सद्धाबलं । कोसज्जे न कम्पती ति विरियबलं । मुट्ठसच्चे न कम्पती ति सतिबलं । उद्धच्चे न कम्पती ति समाधि-बलं । अविज्जाय न कम्पती ति पञ्चाबलं । अहिरिके न कम्पती ति हिरिबलं । अनोत्तप्पे न कम्पती ति ओत्तप्पबलं ति । अयं उभयपदवसेन अत्थवण्णना होति ।

(२३४) तत्थ पुरिमानि पञ्च हेट्ठा लक्खणादीहि पकासितानेव । पच्छिमद्वये कायदुच्चरितादीहि हिरियती ति हिरि; लज्जायेतं अधिवचनं । तेहि येव ओत्तप्पती ति ओत्तप्पं; पापतो उब्बेगस्सेतं अधिवचनं । तेसं नानाकरणदीपनत्थं 'समुट्ठान-अधिपति-लज्जा-भय-लक्खणेन वा' ति इमं मातिकं ठपेत्वा [125] अयं वित्थार-कथा वुत्ता — अज्झत्तसमुट्ठाना हिरि^२ नाम; बहिद्वासमुट्ठानं ओत्तप्पं नाम । अत्ताधिपति हिरि नाम; लोकाधिपति ओत्तप्पं नाम । लज्जासभावसण्ठिता हिरि नाम; भयसभावसण्ठितं ओत्तप्पं नाम । सप्पटिस्सवलक्खणा हिरि नाम; वज्ज-भीस्कमयदस्साविलक्खणं ओत्तप्पं नाम ।

(२३५) तत्थ अज्झत्तसमुट्ठानं हिरिं चतुहि कारणेहि समुट्ठापेति— जातिं पच्चवेक्खित्वा, वयं पच्चवेक्खित्वा, सूरभावं पच्चवेक्खित्वा, बाहुसच्चं पच्चवेक्खित्वा । कथं? 'पापकरणं नामेतं न जातिसम्पन्नानं कम्मं, हीनजच्चानं केवट्ठादीनं इदं कम्मं ।

१ सि०-सन्ते. २ सी०, म०-पवत्तति. ३ सि० adds after this नावं.
४ Also see ३.२४७ below. ५ ३.२१३-२२८; See वि० १४.१४२.

मादिसस्स' जातिसम्पन्नस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं'ति, एवं ताव जातिं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा 'पापकरणं नामेतं दहरेहि कत्तब्बं कम्मं, मादिसस्स वये ठितस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं' ति, एवं वयं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा 'पापकरणं नामेतं दुब्बलजातिकानं कम्मं, न सूरभावानं' । मादिसस्स सूरभावसंपन्नस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं' ति, एवं सूरभावं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा 'पापकरणं नामेतं अन्धबालानं कम्मं, न षण्डितानं । मादिसस्स षण्डितस्स बहुस्सुतस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं'ति, एवं बाहुसच्चं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । एवं अज्झत्तसमुट्ठानहिरिं चतूहि कारणेहि समुट्ठापेति । समुट्ठापेत्वा च पन अत्तनो चित्ते हिरिं पवेसेत्वा पापकम्मं न करोति । एवं अज्झत्तसमुट्ठाना हिरि नाम होति ।

(२३६) कथं ब्रह्मिदासमुट्ठानं ओत्तप्पं नाम ? 'सचे त्वं पापकम्मं करिस्ससि चतूसु परिसासु गरहप्पत्तो भविस्ससि ।

गरहिस्सन्ति तं विञ्जू असुचि नागरिको यथा ।

वज्जितो सीलवन्तेहि कथं भिक्खु करिस्ससी' ति ॥

एवं पच्चवेक्खन्तो हि ब्रह्मिदासमुट्ठितेन ओत्तप्पेन पापकम्मं न करोति । एवं ब्रह्मिदासमुट्ठानं ओत्तप्पं नाम होति ।

(२३७) कथं अत्ताधिपति हिरि नाम ? इधेकच्चो कुलपुत्तो [126] अत्तानं अधिपतिं जेट्ठकं कत्वा 'मादिसस्स' सद्दापव्वञ्चितस्स बहुस्सुतस्स धुतवादस्स न युत्तं पापकम्मं कातुं' ति पापकम्मं न करोति । एवं अत्ताधिपति हिरि नाम होति । तेनाह भगवा— "सो अत्तानं एव अधिपतिं जेट्ठकं करित्वा अकुसलं पजहति कुसलं भावेति, सावज्जं पजहति अनवज्जं भावेति, सुद्धं अत्तानं परिहरती" [Cf. अं० १.१४८] ति ।

(२३८) कथं लोकाधिपति ओत्तप्पं नाम ? इधेकच्चो कुलपुत्तो लोकं अधिपतिं जेट्ठकं कत्वा पापकम्मं न करोति । यथाह— "महा खो पनायं लोकसंनिवासो । महन्तरिमं खो पन लोकसंनिवासे सन्ति समणब्राह्मणा इद्धिमन्तो दिव्वचक्खुका परचित्तविदुनो, ते दूरतो पि पस्सन्ति, आसन्ना पि न दिस्सन्ति, चेतसा पि चित्तं पजानन्ति, ते पि मं एवं जानिस्सन्ति 'पस्सथ मो इमं कुलपुत्तं, सद्दाय अगारस्समा अनगारियं पव्वजितो समानो वोकिण्णो विहरति पापकेहि अकुसलेहि धम्मेही' ति । सन्ति देवता इद्धिमन्तियो दिव्वचक्खुका परचित्तविदुनियो । ता दूरतो पि पस्सन्ति, आसन्ना पि न दिस्सन्ति, चेतसा पि चित्तं पजानन्ति, ता पि मं एवं जानिस्सन्ति 'पस्सथ मो इमं कुलपुत्तं, सद्दाय अगारस्समा अनगारियं पव्वजितो समानो वोकिण्णो

विहरति पापकेहि अकुसलेहि धम्मेही' ति ..... सो लोकं येव अधिपतिं जेट्ठकं कत्वा अकुसलं पजहति कुसलं भावेति, सावज्जं पजहति अनवज्जं भावेति, सुद्धं अत्तानं परिहरती" [अ० १.१४८] ति । एवं लोकाधिपति ओत्तप्पं नाम होति ।

(२३९) लज्जासभावसण्ठिता हिरि, भयसभावसण्ठितं ओत्तप्पं ति । एत्थ पन लज्जा ति लज्जनाकारो; तेन सभावेन सण्ठिता हिरि । भयं ति अपायभयं; तेन सभावेन सण्ठितं ओत्तप्पं । तदुभयं पि पापपरिवज्जने पाकटं होति । एकच्चो हि, यथा नाम एको कुलपुत्तो उच्चारपस्सावादीनि करोन्तो लज्जितव्ययुत्तकं एकं दिस्वा लज्जनाकारप्पत्तो भवेय्य हीळितो^१, एवमेव अज्झत्तं लज्जिधम्मं ओक्कमित्वा पापकम्मं न करोति । एकच्चो अपायभयभीतो हुत्वा पापकम्मं न करोति । तत्रिदं ओपम्मं— यथा द्वीसु अयोगुल्लेसु एको सीतलो भवेय्य गूथमक्खितो, एको उण्हो आदित्तो । तत्थ पण्डितो सीतलं गूथमक्खितत्ता जिगुच्छन्तो न गण्हाति, इतरं दाहभयेन । तत्थ सीतलस्स गूथमक्खितत्ता जिगुच्छाय अगण्हनं विय अज्झत्तं लज्जिधम्मं ओक्कमि-[127]-त्वा पापस्स अकरणं । उण्हस्स दाहभयेन अगण्हनं विय अपायभयेन पापस्स अकरणं वेदितव्वं ।

(२४०) सप्पटिस्सवलक्खणा हिरि, वज्जमीरकमयदस्साविलक्खणं ओत्तप्पं ति । इदं पि द्वयं पापपरिवज्जने एव पाकटं होति । एकच्चो हि जातिमहत्तपच्चवेक्खणा सत्थुमहत्तपच्चवेक्खणा दायज्जमहत्तपच्चवेक्खणा सब्रह्मचारिमहत्तपच्चवेक्खणा ति चतूहि कारणेहि सप्पटिस्सवलक्खणं हिरिं समुट्ठापेत्वा पापं न करोति । एकच्चो अत्तानुवादमयं परानुवादमयं दण्डमयं दुग्गतिमयं ति चतूहि कारणेहि वज्जमीरकमयदस्साविलक्खणं ओत्तप्पं समुट्ठापेत्वा पापं न करोति । तत्थ जातिमहत्तपच्चवेक्खणादीनि चेव अत्तानुवादमयादीनि च वित्थारेत्वा कथेतव्वानी ति ।

(२४१) न लुब्भन्ति एतेन, सयं वा न लुब्भति, अलुब्भनमत्तमेव वा तं ति अलोमो । अदोसामोहेसु पि एसेव नयो । तेषु अलोमो आरम्भणे चित्तस्स अगेधलक्खणो, अलम्भाभावलक्खणो वा कमलदले जलविन्दु विय । अपरिगहणैरसो मुत्तामिक्खु विय । अनल्लीनभावपच्चुपट्ठानो असुचिम्हि पतितपुरिसो विय । अदोसो अचण्डिकलक्खणो, अविरोधलक्खणो वा अनुकूलमत्तो विय । आघातविनयरसो परिळाहविनयरसो वा चन्दनं विय । सोम्मभावपच्चुपट्ठानो पुण्णचन्दो विय । अमोहो लक्खणादीहि हेट्ठो पञ्चिन्द्रियपदे विभावितो^४ एव । इमेसु पन तीसु अलोमो मच्छेरमलस्स पटिपक्खो, अदोसो दुस्सील्यमलस्स, अमोहो कुसलेसु धम्मेसु अभावनाय । अलोमो चेत्य दानहेतु, अदोसो सीलहेतु, अमोहो भावनहेतु ।

१ M. पीळितो, सि०— निर्लता लज्जितो. २ See VbhCm. 281.
३ A. ii. 121, VbhCm. 502. ४ अत्थ० यो०— अंगुत्तरट्ठकथायं बुद्धोपा-
चरियेन उचनयेन । See ACm. iii. 123 (on A. ii. 121) for the latter.
५ सी०, M.— अपरिगह०. ६ See ३.२२५-२८. ७ सि०— ठितो.

(२४२) तेषु अलोभेन अनधिकं गण्हाति, लुब्धस्स अधिकगण्हातो । अ-
दोसेन अनूनं, दुट्ठस्स ऊनगण्हातो । अमोहेन अविपरीतं, मूळ्हस्स विपरीतगण्हातो !
अलोभेन चेत्य विज्जमानं दोसं दोसतो व धारेन्तो दोसे पवत्तति; लुब्धो हि दोसं
पटिच्छादेति । अदोसेन विज्जमानं गुणं गुणतो धारेन्तो गुणे पवत्तति; दुट्ठो हि
[128] गुणं मक्खेति । अमोहेन याथावसभावं^१ याथावसभावतो^२ धारेन्तो याथा-
वसभावे^३ पवत्तति । मूळ्हो हि 'तच्छमतच्छं अतच्छं तच्छं' ति गण्हाति । अलोभेन
च पियविप्पयोगदुक्खं न होति, लुब्धस्स पियसभावतो पियविप्पयोगासहनतो च ।
अदोसेन अप्पियसंपयोगदुक्खं न होति, दुट्ठस्स अप्पियसभावतो अप्पियसंपयोगा-
सहनतो च । अमोहेन इच्छितालामदुक्खं न होति, अमूळ्हस्स हि 'तं कुतेत्य
लब्भा' ति एवमादि-पच्चवेक्खणसभावतो^४ । अलोभेन चेत्य जातिदुक्खं न होति,
अलोभस्स तण्हापटिपक्खत्ता तण्हामूलकत्ता च^५ जातिदुक्खस्स । अदोसेन जरादुक्खं
न होति, तिक्खदोसस्स खिप्पजरासंभवतो^६ । अमोहेन मरणदुक्खं न होति, संमोह-
मरणं हि दुक्खं, न च तं अमूळ्हस्स होति ।

(२४३) अलोभेन च गहट्ठानं, अमोहेन पब्बजितानं, अदोसेन पन सब्बेसं
पि सुखसंवासता होति । विसेसतो चेत्य अलोभेन पेत्तिविसये उपपत्तिं^७ न होति ।
येभ्य्येन हि सत्ता तण्हाय पेत्तिविसयं उपपज्जन्ति, तण्हाय च पटिपक्खो अलोभो ।
अदोसेन निरये उपपत्तिं न होति । दोसेन हि चण्डजातिताय दोससदिसं निरयं
उपपज्जन्ति । दोसस्स च पटिपक्खो अदोसो । अमोहेन तिरच्छानयोनियं निव्वत्ति
न होति । मोहेन हि निच्चं संमूळ्हं तिरच्छानयोनिं उपपज्जन्ति । मोहपटिपक्खो
च अमोहो । एतेसु अलोभो रागवसेन उपगमनस्स अभावकरो, अदोसो दोसवसेन
अपगमनस्स, अमोहो मोहवसेन मज्झत्तभावस्स । तीहि पि चेतेहि यथापटिपाटिया
नेक्खम्मसज्जा अव्यापादसज्जा अविहिंससज्जा ति इमा तिरस्सो सज्जा होन्ति ।
असुभसज्जा अप्पमाणसज्जा धातुसज्जा ति इमा च तिरस्सो सज्जा होन्ति ।

(२४४) अलोभेन पन कामसुखल्लिकानुयोगन्तस्स, अदोसेन अत्तकिलमथा-
नुयोगन्तस्स परिवज्जनं होति; अमोहेन मज्झिमाय पटिपत्तिया पटिपज्जनं । तथा
अलोभेन अभिज्झाकायगन्थस्स पमेदनं होति, अदोसेन व्यापादकायगन्थस्स,
अमोहेन सेसगन्थद्वयस्स । पुरिमानि च द्वे सतिपट्ठानानि पुरिमानं द्विजं^८ आनुभावेन,
पच्छिमानि पच्छिमस्सेव आनुभावेन इज्जन्ति । अलोभो चेत्य आरोग्यस्स पच्चयो
होति; अलुब्धो हि लोमनीयं पि असप्पायं न सेवति, तेन खो अरोगो होति ।
[129] अदोसो योव्वनस्स; अदुट्ठो हि वलिपलितावहेन दोसग्गिना अड्ढमानो

१ सी०, M- यथासभावं. २ सी०, M- यथावतो. ३ सी०, M- यथासभावे.
४ सी०- सम्भवतो. ५ M.- वा. ६ सी०- सभावतो. ७ सी०, M. read उपपत्ति
उपपज्जन्ति throughout.

दीघरत्तं युवा होति । अमोहो दीघायुक्ताय; अमूळ्हो हि हिताहितं अत्वा अहितं परिवज्जन्तो हितं च पटिसेवमानो दीघायुको होति । अलोमो चेत्थ भोगसम्पत्तिया पच्चयो होति, चागेन हि भोगपटिलाभो । अदोसो मित्तसम्पत्तिया, मेत्ताय मित्तानं पटिलाभतो चेव अपरिहानितो च । अमोहो अत्तसम्पत्तिया, अमूळ्हो हि अत्तनो हितमेव करोन्तो अत्तानं सम्पादेति । अलोमो च दिब्बविहारस्स पच्चयो होति, अदोसो ब्रह्माविहारस्स, अमोहो अरियविहारस्स ।

(२४५) अलोमेन चेत्थ सकपक्खेसु सत्तसंखारेसु निब्बुतो होति, तेसं विनासेन अभिसंगहेतुकस्स दुक्खस्स अभावा; अदोसेन परपक्खेसु, अदुट्ठस्स वेरीसु पि वेरिसञ्जाय अभावतो; अमोहेन उदासीनपक्खेसु, अमूळ्हस्स सब्बाभिसंगतार्यं अभावतो । अलोमेन अनिच्चदस्सनं होति; लुद्धो हि उपमोगासाय अनिच्चे पि संखारे अनिच्चतो न पस्सति । अदोसेन दुक्खदस्सनं; अदोसज्झासयो हि परिच्चत्त-आघातवत्थुपरिग्गहो संखारे येव दुक्खतो पस्सति । अमोहेन अनत्तदस्सनं; अमूळ्हो हि याथावगहणैकुसलो अपरिणायकं खन्धपञ्चकं अपरिणायकतो बुज्झति । यथी च एतेहि अनिच्चदस्सनादीनि एवमेवेते पि अनिच्चदस्सनादीहि होन्ति । अनिच्चदस्सनेन हि अलोमो होति, दुक्खदस्सनेन हि अदोसो, अनत्तदस्सनेन अमोहो । को हि नाम 'अनिच्चमिदं' ति सम्मा अत्वा तस्स'त्थाय पिहं उप्पादेय्य, संखारे वा 'दुक्खा' ति जानन्तो अपरं पि अच्चन्तं तिखिणं कोधदुक्खं उप्पादेय्य, अत्तसुज्जतं च बुज्झित्वा पुन संमोहं आपज्जेय्या ति ? ।

(२४६) नाभिज्झायती ति अनभिज्झा । कायिकचेतसिकसुखं इधलोक-परलोकहितं गुणानुभावपटिलद्धं कित्सिहं च न व्यापादेती ति अच्चापादो । सम्मा पस्सति, सोमना वा दिट्ठी ति सम्मादिट्ठि । अलोमादीनं येव तानि नामानि । हेट्ठां पनेते धम्मा मूलवसेन गहिता, इध कम्मपथवसेना ति वेदितव्वा ।

(२४७) हिरोत्तपानि पि हेट्ठां बलवसेन गहितानि, इध लोकपालवसेन । लोकं हि इमे द्वे धम्मा पालेन्ति । यथाह— “द्वे”मे भिक्खवे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति । कतमे द्वे? हिरि च ओत्तप्पं च । इमे खो भिक्खवे द्वे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति । सचे भिक्खवे [130] द्वे सुक्का धम्मा लोकं न पालेय्युं, न यिध पञ्जा-येथ माता ति वा, मातुच्छा ति वा, मातुलानी ति वा, आचरियमरिया ति वा, गरूनं दारा ति वा । संभेदं लोको अगमिस्स यथा अजेळका कुक्कुटसूकरा गोण-सिंगालौ । यस्मा च खो भिक्खवे इमे द्वे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति, तस्मा पञ्जायति माता ति वा मातुच्छा ति मातुलानी ति वा आचरियमरिया ति वा गरूनं दारा ति वा” [अं० १.५१, इति० ५४२] ति ।

१ M.—सम्भातिसंकिताय. २ सि०—यथासम्भाव°. ३ सी०, M.—यानि. ४ ३.२४१-२४५. ५ See 3,233 above. ६ See विपु० १४.१४२. ७ सी०—सिंगाला.

(२४८) कायपस्सम्भनं कायपस्सद्धि । चित्तपस्सम्भनं चित्तपस्सद्धि । कायो ति चैव वेदनादयो तयो खन्धो । उभो पि पनेता एकतो कत्वा कायचित्त-
दरथवूपसमलक्खणा कायचित्तपस्सद्धियो, कायचित्तदरथनिम्महनरसा, कायचित्तानं
अपरिप्फन्दनसीतिभावपञ्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं अवूपसमकर-
उद्धचादिकिलेसपटिपक्खभूता ति दट्ठव्वा । कायस्स लहुभावो कायलहुता । चित्तस्स
लहुभावो चित्तलहुता । ता कायचित्तगरुभाववूपसमलक्खणा, कायचित्तगरुभाव-
निम्महनरसा, कायचित्तानं अदन्धनतापञ्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । काय-
चित्तानं गरुभावकरथीनमिद्धादिकिलेसपटिपक्खभूता ति दट्ठव्वा । कायस्स मुदुभावो
कायमुदुता । चित्तस्स मुदुभावो चित्तमुदुता । ता कायचित्तथद्धभाववूपसम-
लक्खणा, कायचित्तथद्धभावानिम्महनरसा, अप्पटिघातपञ्चुपट्टाना, कायचित्त-
पदट्टाना । कायचित्तानं थद्धभावकर-दिट्ठिमानादिकिलेस-पटिपक्खभूता ति दट्ठव्वा ।

(२४९) कायस्स कम्मञ्जभावो कायकम्मञ्जता । चित्तस्स कम्मञ्ज-
भावो चित्तकम्मञ्जता । ता कायचित्त-अकम्मञ्जभाववूपसमलक्खणा, काय-
चित्त-अकम्मञ्जभावानिम्महनरसा, कायचित्तानं आरम्भणकरणसम्पत्तिपञ्चुपट्टाना,
कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं अकम्मञ्जभावकरावसेसनीवरणपटिपक्खभूता ति
दट्ठव्वा । ता पसादनीयवत्थुसु [131] पसादावहा, हितकिरियासु विनियोगक्खेम-
भाववहा सुवण्णविसुद्धि विद्या ति दट्ठव्वा । कायस्स पागुञ्जभावो कायपागु-
ञ्जता । चित्तस्स पागुञ्जभावो चित्तपागुञ्जता । ता कायचित्त-भगेलञ्ज-
भावलक्खणा, कायचित्तगेलञ्जनिम्महनरसा, निरादीनवपञ्चुपट्टाना, कायचित्त-
पदट्टाना । कायचित्तगेलञ्जकर-अस्सद्धियादिकिलेस-पटिपक्खभूता ति दट्ठव्वा ।
कायस्स उजुकभावो कायुजुकता । चित्तस्स उजुकभावो चित्तुजुकता । ता काय-
चित्तअज्जवलक्खणा, कायचित्तकुटिलभावानिम्महनरसा, कायचित्तानं अजिभृता-
पञ्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं कुटिलभावकर-मायासाट्य्यादिकिलेस-
पटिपक्खभूता ति दट्ठव्वा ।

(२५०) सरती ति सति । सम्पजानाती ति सम्पजञ्जं; समन्ततो
पकारेहि जानाती ति अत्थो । सात्थकसम्पजञ्जं सप्पायसंपजञ्जं गोचरसम्पजञ्जं
असम्मोहसम्पजञ्जं ति इमेसं चैतुन्नं पन'स्स वसेन भेदो वेदितव्वो । लक्खणादीनि
च तेसं सतिन्द्रिय-पञ्चिन्द्रियेसु वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि । इति हेट्ठा वुत्तमेवेतं धम्म-
द्वयं पुन इमस्मिं ठाने उपकारवसेन गहितं । कामच्छन्दादयो पच्चनीकधम्मे समेती
ति समथो । अनिच्चादिवसेन विविधेहि आकारेहि धम्मे पस्सती ति विपस्सना ।

१ See ३.२१५; also विसु० १४.१४४-१४९ २ M.—कायचित्तधम्म०
३ DCm. i.183ff. = VbhCm. 347ff. ४ See ३.२२१-२२३; ३.२२५-३२८.

पञ्जा'वेता अत्थतो । इमेसं पि द्वित्रं लक्खणादीनि हेट्ठां वुत्तानेव । इध पनेते युगनद्धवसेन गहिता । सहजातं धम्मे पग्गण्हाती ति पग्गाहो । उद्धच्चसंखातस्स विक्खेपस्स पटिपक्खभावतो न-विक्खेपो ति अविक्खेपो । एतेसं पि लक्खणादीनि हेट्ठां वुत्तानेव । इध पनेतं पदद्वयं विरियसमाधियोजनत्थाय गहितं ति वेदितव्वं ।

(२५१) ये वा पन तस्मिं समये अब्जे पि अत्थि पटिच्चसमुप्पन्ना अरूपिणो धम्मा, इमे धम्मा कुसला ति 'फस्सो होति ... पे० ... अविक्खेपो होती' ति न केवलं पदपटिपाटिया उद्दिट्ठा इमे परोपण्णासधम्मं एव, अथ खो य-[132]-स्मिं समये कामावचरं तिहेतुकं सोमनस्ससहगतं पठमं असंखारिकं महाचित्तं उप्पन्नं होति, तस्मिं समये ये वा पन अब्जे पि तेहि येव फस्सादीहि सम्पयुत्ता हुत्वा पवत्तमाना अत्थि, अत्तनो अत्तनो अनुरूपं पचयं पटिच्च समुप्पन्ना रूपाभावेन अरूपिणो, समावतो उपलब्धमाना धम्मा सब्बे पि इमे धम्मा कुसला ।

(२५२) एत्तावता चित्तङ्गवसेन पालियं आरूढ्हे परोपण्णासधम्मे दीपेत्वा ये-वा-पनकवसेन अपरे पि नव धम्मे धम्मराजा दीपेति । तेसु तेसु हि सुत्तपदेसु 'छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो तत्रमज्झत्तता करुणा मुदुता कायदुच्चरितविरति वचीदुच्चरितविरति मिच्छाजीवविरती' ति इमे नव धम्मा पञ्जायन्ति । इमस्मिं चा पि महाचित्ते क्तुकम्पताकुसलधम्मच्छन्दो अत्थि, चित्तङ्गवसेन पन पालिं न आरूढ्हे । सो इध ये-वा-पनकवसेन गहिता । अधिमोक्खो अत्थि, मनसिकारो अत्थि, तत्र-मज्झत्तता अत्थि । भेत्तापुव्वभागो अत्थि; सो अदोसे गहिते गहितो एव होति । करुणापुव्वभागो अत्थि, मुदितापुव्वभागो अत्थि । उपेक्खापुव्वभागो अत्थि; सो पन तत्रमज्झत्तताय गहिताय गहितो एव होति । सम्मावाचा अत्थि, सम्मा-कम्मन्तो अत्थि । सम्माआजीवो अत्थि; चित्तङ्गवसेन पालिं न आरूढ्हे । सो पि इध ये-वा-पनकवसेन गहितो ।

(२५३) इमेसु पन नवसु छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो तत्रमज्झत्तता ति इमे चत्तारो व एकक्खणे लब्धन्ति, सेसा नानक्खणे । यदा हि इमिना चित्तेन मिच्छावाचं पजहति, विरतिवसेन सम्मावाचं पूरेति, तदा छन्दादयो चत्तारो, सम्मावाचा चा ति इमे पञ्च एकक्खणे लब्धन्ति । यदा मिच्छाकम्मन्तं पजहति, विरतिवसेन सम्माकम्मन्तं पूरेति ... पे० ... मिच्छाआजीवं पजहति, विरतिवसेन सम्माआजीवं पूरेति, यदा करुणाय परिकम्मं करोति ... पे० ... मुदिताय परिकम्मं करोति, तदा छन्दादयो चत्तारो, मुदिता-पुव्वभागो चा ति इमे पञ्च एकक्खणे लब्धन्ति । इतो पन मुञ्चित्वा, दानं देन्तस्स सीलं पूरेन्तस्स योगे कम्मं करोन्तस्स

१ See ३.२११-१२; ३.२२६-२२८. २ See ३.२१८-१९; ३.२११-२१२.

३ See ३.१९७ above and the note on it; also ३.२५२, २५६, २६५, ३.०२, ३.०८, ३.१२. ४ सी०, म०- नानाक्खणे.

चत्तारि अपण्णकङ्गानेव लब्धन्ति ।

(२५४) एवमेतेषु नवसु ये-वा-पनकधम्मेसु 'छन्दो'ति कत्तुकम्पतायेतं अधिवचनं । तस्मा सो कत्तुकम्पतालक्खणो छन्दो, आरम्भणपरियेसनरसो, आरम्भणेन अस्थि-[133]-कतापच्चुपट्टानो । तदेव^१स्स पदट्टानं । आरम्भणगहणे चायं चेतसो हत्थप्पसारणं विय दट्ठब्बो । अधिमुच्चनं 'अधिमोक्खो' । सो सन्निट्टानलक्खणो^२, असंसप्पनरसो, निच्छयपच्चुपट्टानो सन्निट्टातव्वधम्मपदट्टानो । आरम्भणे निच्चलभावेन इन्दखीलो विय दट्ठब्बो । किरिया कारो, मनस्मिं कारो^३ 'मनसिकारो' । पुरिममनतो विसदिसं मनं करोतीति पि मनसिकारो । स्वायं आरम्भणपटिपादको वीथिपटिपादको जवनपटिपादकोति तिप्पकारो । तत्थ आरम्भणपटिपादको मनस्मिं करोतीति मनसिकारो । सो सारणलक्खणो, सम्पयुत्तानं आरम्भणे सम्पयोजनरसो, आरम्भणाभिमुखभावपच्चुपट्टानो, संखारक्खन्धपरियापन्नो । आरम्भणपटिपादकत्तेन संपयुत्तानं साराथि विय दट्ठब्बो । वीथिपटिपादकोति पन पञ्चद्वारावज्जनस्सेतं अधिवचनं । जवनपटिपादकोति मनोद्वारावज्जनस्स । न ते इध अधिप्पेता ।

(२५५) तेषु धम्मेसु मज्झत्ततो 'तत्रमज्झत्तता' । सा चित्तचेतसिकानं समाहितलक्खणा, ऊनाधिकनिवारणरसा, पक्खपातुपच्छेदनरसा वा; मज्झत्तभावपच्चुपट्टाना । चित्तचेतसिकानं अज्झुपेक्खनवसेन सम्पवत्तानं आजानेव्यानं अज्झुपेक्खनसारथि विय दट्ठब्बा । 'करुणा मुदिता' ब्रह्मविहारनिद्देसे^४ आधिभविस्सन्ति । केवलं हि ता अप्पनापत्ता रूपावचरा, इध कामावचराति अयमेव विसेसो । कायदुच्चरिततो विरति 'कायदुच्चरितविरति' । सेसपदद्वयेपि एसेव नयो । लक्खणादितो पनेता तस्से पि कायदुच्चरितादिवत्थूनं अवीतिकमलक्खणा; अमहनलक्खणाति वुत्तं होति । कायदुच्चरितादिवत्थुतो संकोचनरसा, अकिरियपच्चुपट्टाना, सद्धा-हिरोत्तप्प-अप्पिच्छतादिगुणपदट्टाना । पापकिरियतो पि चित्तस्स विमुखमावभूताति दट्ठब्बा ।

(२५६) इति फस्सादीनि छ-पञ्जासँ ये-वा-पनकवसेन वुत्तानि नवाति सब्बा-नि पि इमस्मिं धम्मद्देसवारे पञ्चसट्ठि धम्मपदानि भवन्ति । तेषु एकक्खणे कदाचि एकसट्ठि भवन्ति, कदाचि समसट्ठि । तानि हि सम्मावाचापूरणादिवसेन वुत्तानि । उप्पत्तिर्यं पञ्चसु ठानेसु एकसट्ठि भवन्ति । तेहि मुत्ते एक्कस्मिं ठाने समसट्ठि

१ See विमु० १४.१५०. २ See विमु० १४.१५१. ३ See विमु० १४.१५२. ४ सी०, सि० सारम्मण०. ५ See विमु० १४.१५३. ६ See ३.२९९-४१६. Cf. Vis.ix.92, 94, 95. ७ See note 9 on §1; also ३.४३, १९७, २५१, २५२ above. ८ सि०-पवत्तिर्यं.

भवन्ति । [134] ठपेत्वा पन ये-वा-पनके पालियं यथास्तुवसेन गय्हमानानि छपञ्जासा
व होन्ति । अगहितग्गहणेन पनेत्थ फस्सपञ्चकं, वितक्को विचारो पीति चित्तेकग्गता,
पञ्चिन्द्रियानि, हिरिवलं ओत्तप्पवलं ति द्वे बलानि, अलोभो अदोसो ति द्वे मूलानि,
कायपस्सद्धि चित्तपस्सद्धी ति आदयो द्वादस धम्मा ति समतिस धम्मा होन्ति ।

(२५७) तेसु समतिसाय धम्मेसु अट्टारस धम्मा अविमत्तिका होन्ति,
द्वादसधम्मा सविमत्तिका । कतमे अट्टारस ? फस्सो पञ्जा चेतना विचारो पीति
जीवितिन्द्रियं, कायपस्सद्धिआदयो द्वादसा ति इमे अट्टारस अविमत्तिका । वेदना
चित्तं वितक्को चित्तेकग्गता, सद्धिन्द्रियं विरियिन्द्रियं सतिन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं, हिरिवलं
ओत्तप्पवलं, अलोभो अदोसो ति इमे द्वादस सविमत्तिका । तेसु सत्त धम्मा द्वीसु ठानेसु
विमत्ता, एको तीसु, द्वे चत्तुसु, एको छसु, एको सत्तसु ठानेसु विमत्तो ।

(२५८) कथं ? चित्तं वितक्को सद्धा हिरि ओत्तप्पं अलोभो अदोसो ति इमे
सत्त द्वीसु ठानेसु विमत्ता । एतेसु हि चित्तं ताव फस्सपञ्चकं पत्वा चित्तं होती ति
वुत्तं, इन्द्रियानि पत्वा मनिन्द्रियं ति । वितक्को ज्ञानज्ञानि पत्वा वितक्को होती ति
वुत्तो, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासंकप्पो ति । सद्धा इन्द्रियानि पत्वा सद्धिन्द्रियं होती
ति वुत्ता, बलानि पत्वा सद्धावलं ति । हिरि बलानि पत्वा हिरिवलं होती ति वुत्ता,
लोकपालदुकं पत्वा हिरि ति । ओत्तप्पे पि एसेव नयो । अलोभो मूलं पत्वा अलोभो
होती ति वुत्तो, कम्मपथं पत्वा अनभिज्झा ति । अदोसो मूलं पत्वा अदोसो होती
ति वुत्तो, कम्मपथं पत्वा अव्यापादो ति । इमे सत्त द्वीसु ठानेसु विमत्ता ।

(२५९) वेदना फस्सपञ्चकं पत्वा वेदना होती ति वुत्ता, ज्ञानज्ञानि पत्वा सुखं
ति, इन्द्रियानि पत्वा सोमनस्सिन्द्रियं ति । एवं एको धम्मो तीसु ठानेसु विमत्तो ।

(२६०) विरियं पन इन्द्रियानि पत्वा विरियिन्द्रियं होती ति वुत्तं, मग्गज्ञानि
पत्वा सम्मावायामो ति, बलानि पत्वा विरियवलं ति, पिट्ठिदुकं पत्वा पग्गाहो ति ।
सति पिं इन्द्रियानि पत्वा सतिन्द्रियं होती ति वुत्ता, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासती ति,
बलानि पत्वा सतिवलं ति, [135] उपकारदुकं पत्वा सति होती ति वुत्ता । एवं
इमे द्वे धम्मा चत्तुसु ठानेसु विमत्ता ।

(२६१) समाधि पन ज्ञानज्ञानि पत्वा चित्तस्सेकग्गता होती ति वुत्तो,
इन्द्रियानि पत्वा समाधिन्द्रियं ति, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासमाधी ति । बलानि
पत्वा समाधिवलं ति, पिट्ठिदुकं पत्वा समथो अविकखेपो ति । एवमयं एको धम्मो
छसु ठानेसु विमत्तो ।

(२६२) पञ्जा पन इन्द्रियानि पत्वा पञ्चिन्द्रियं होती ति वुत्ता, मग्गज्ञानि
पत्वा सम्मादिट्ठी ति, बलानि पत्वा पञ्जावलं ति, मूलानि पत्वा अमोहो ति, कम्म-

१ सि०-यथारुद्धि°, PTS-यथावुत्त°. २ M., PTS, सि० read here
also पिट्ठिदुकं.

पथं पत्वा सम्मादिट्ठी ति, पिट्ठिदुकं पत्वा संयजञ्चं विपस्सना ति । एवं एको धम्मो सत्तसु ठानेसु विभत्तो ।

(२६३) सचे पन कोचि वदेय्य— ‘एत्थ अपुब्बं नाम नत्थि, हेट्ठा गहितमेव गण्हित्वा तस्मिं तस्मिं ठाने पदं पूरितं, अननुसन्धिका कथा उप्पटिपाटिया चोरोहि आमतमण्डसदिसा, गोयूथेन गतमग्गे आलुळिततिणसदिसा अजानित्वा कथिता’ ति, सो ‘मा हेवं’ ति पटिसेधत्वा वत्तब्बो— ‘बुद्धानं देसना अननुसन्धिका नाम नत्थि, सानुसन्धिका होति । अजानित्वा कथिता पि नत्थि, सब्बा जानित्वा कथिता येव । सम्मासंबुद्धो हि तेसं तेसं धम्मानं किच्चं जानाति, तं जत्वा किच्चवसेन विभत्तिं आरोपेन्तो अट्ठारस धम्मा एकेककिच्चा ति जत्वा एकेकस्मिं ठाने विभत्तिं आरोपेसि । सत्त धम्मा द्वे-द्वे-किच्चा ति जत्वा द्वीसु ठानेसु विभत्तिं आरोपेसि । वेदना ति-किच्चा ति जत्वा तीसु ठानेसु विभत्तिं आरोपेसि । विरियसतीनं चत्तारि चत्तारि किच्चानी ति जत्वा चतूसु चतूसु ठानेसु विभत्तिं आरोपेसि । समाधि छ-किच्चा ति जत्वा छसु ठानेसु विभत्तिं आरोपेसि । पञ्चा सत्तकिच्चा ति जत्वा सत्तसु ठानेसु विभत्तिं आरोपेसि’ ।

(२६४) तत्रिदं ओपम्मं— एको किर पण्डितो राजा रहोगतो चिन्तेसि— ‘इदं’ राजकुलसन्तकं न यथा वा तथा वा खादितब्बं, सिप्पानुच्छविकं वेतनं बट्ठेस्सामी’ ति । सो सब्बे सिप्पिके सन्निपातापेत्वा ‘एकेकसिप्पजाननके पक्कोसया’ ति आह । एवं पक्कोसियमाना अट्ठारस जना उट्ठहिंसु । तेसं एकेकं पटिविंसं दापेत्वा विस्सजेसि । ‘द्वे सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते पन सत्त जना आगमिंसु । तेसं द्वे द्वे पटिविंसे दापेसि । ‘तीणि सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते एको व आगच्छि । तस्स तयो पटिविंसे दापेसि । ‘चत्तारि सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते द्वे जना आगमिंसु । तेसं चत्तारि चत्तारि पटिविंसे दापेसि । ‘पञ्च सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते एको पि नागच्छि । ‘छ सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते एको व आगच्छि । तस्स छ पटिविंसे दापेसि । ‘सत्त सिप्पानि [136] जानन्ता आगच्छन्तू’ ति वुत्ते एको व आगच्छि । तस्स सत्त पटिविंसे दापेसि । तथ पण्डितो राजा विय अनुत्तरो धम्मराजा । सिप्पजाननका विय चित्तङ्गवसेन उप्पन्ना धम्मा । सिप्पानुच्छविक-वेतनवट्ठनं विय किच्चवसेन तेसं तेसं धम्मानं विभत्तिआरोपनं । सब्बे पि पनेते धम्मा फस्सपञ्चकवसेन झानङ्गवसेन इन्द्रियवसेन भग्गाङ्गवसेन ब्रलवसेन मूलवसेन कम्मपथवसेन लोकपालवसेन पस्सद्विवसेन लहुतावसेन मुदुतावसेन कम्मज्जतावसेन पागुज्जतावसेन उजुक्तावसेन सतिसम्पज्जवसेन समथविपस्सनावसेन पग्गाहाविकखेपवसेन सत्तरस रासियो होन्ती ति ।

धम्मदेसवार्कथा निट्ठिता ।

१ All authorities but सी० read इमं. २ म०— पटिविंसं, सि०— पटिविंसं. ३ This commenced with ३.१.

[(b) निद्देसवारो]

(२६५) इदानीं तानेव धम्मद्देसवारे पालिआरूढानि छप्पञ्जासपदानि विमज्जित्वा दस्सेतुं 'कतमो तस्मिं समये फस्सो होती' [§ २] ति आदिना नयेन निद्देसवारो^१ आरब्धो । तत्थ पुच्छाय ताव अयमत्थो — यस्मिं समये कामावचरं कुसलं सोमनस्सहगतं तिहेतुकं असंखारिकं महाचित्तं उप्पज्जति, तस्मिं समये यो^२ फस्सो होती ति वुत्तो, कतमो सो फस्सो ति इमिना नयेन सब्बपुच्छासु अत्थो वेदितव्वो । यो तस्मिं समये फस्सो ति तस्मिं समये यो फुसनकवसेन उप्पन्नो फस्सो, सो फस्सो ति । इदं फस्सस्स समावदीपनतो समावपदं नाम । फुसना ति फुसनाकारो । संफुसना ति संफुसनाकारो व; उपसग्गवसेन पदं वड्ढेत्वा वुत्तो । संफुसितत्तं ति संफुसितभावो ।

(२६६) अबं पनेत्थ योजना — यो तस्मिं समये फुसनकवसेन फस्सो, या तस्मिं समये फुसना, या तस्मिं समये संफुसना, यं तस्मिं समये सम्फुसितत्तं; अथ वा, यो तस्मिं समये फुसनकवसेन फस्सो, अञ्जेना पि च पारियायेन फुसना संफुसना संफुसितत्तं ति वुच्चति, अयं तस्मिं समये फस्सो होती ति । वेदनादीनं पि निद्देसेसु इमिना व नयेन पदयोजना वेदितव्व्या । अयं पनेत्थ सब्बसाधारणो विमत्तिविनिच्छयो । यानि^३ मानि भगवता पठमं कामावचरं कु-[137]-सलं महाचित्तं भाजेत्वा दस्सेन्तेन अतिरैकपण्णासपदानि मात्तिकावसेन ठपेत्वा पुन एकेकं पदं गहेत्वा विमत्तिं आरोपितानि, तानि विमत्तिं गच्छन्तानि हि तीहि कारणेहि विमत्तिं गच्छन्ति; नाना होन्तानि चतूहि कारणेहि नाना भवन्ति । अपरदीपना पनेत्थ द्वे ठानानि गच्छति ।

(२६७) कथं? एतानि हि व्यञ्जनवसेन उपसग्गवसेन अत्थवसेना ति इमेहि तीहि कारणेहि विमत्तिं गच्छन्ति । तत्थ कोधो कुज्झना कुज्झितत्तं, दोसो दुस्सना दुस्सितत्तं [§ १०६०] एवं व्यञ्जनवसेन विमत्तिगमनं वेदितव्वं । एत्थ हि एको व कोधो व्यञ्जनवसेन एवं विमत्तिं गतो । चारो विचारो अनुविचारो उप-विचारो [§ ८] ति एवं पन उपसग्गवसेन विमत्तिगमनं वेदितव्वं । पण्डित्तं कोसलं नेपुब्बं वेमव्या चिन्ता उपपरिक्खा [§ १६] ति एवं अत्थवसेन विमत्तिगमनं वेदितव्वं । तेषु फस्सपदनिद्देसे ताव इमा तस्सो पि विमत्तियो लब्धन्ति । 'फस्सो फुसना' ति हि व्यञ्जनवसेन विमत्तिगमनं होति । 'सम्फुसना' ति उपसग्गवसेन । 'संफुसितत्तं' ति अत्थवसेन । इमिना नयेन सब्बपदनिद्देसेसु विमत्ति-गमनं वेदितव्वं ।

(२६८) नाना होन्तानि पि पन नामनानत्तेन लक्खणनानत्तेन किच्च-

१ See 3.१ above. २ See note on this in ३.२५६. ३ म०, सी०, PTS- omit.

नानत्तेन पटिक्खेपनानत्तेना ति इमेहि चतूहि कारणेहि नाना होन्ति । तत्थ कतमो तस्मिं समये व्यापादो होति ? यो तस्मिं समये दोसो दुस्सना [§४१९] ति एत्थ व्यापादो ति वा, दोसो ति वा, द्वे पि एते कोधो एव, नामेन नानत्तं गता ति । एवं 'नामनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्वं । रासट्ठेन च पञ्चपि खन्धा एको व खन्धो होति । एत्थ पन रूपं रूपनलक्खणं, वेदना वेदयितलक्खणा, सञ्ज्ञा संजाननलक्खणा, चेतना चेतयितलक्खणा, विञ्ज्ञाणं विजाननलक्खणं ति इमिना लक्खणनानत्तेन पञ्चखन्धा होन्ति । एवं 'लक्खणनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्वं । चत्तारो सम्मपधाना— "इध भिक्खु उप्पन्नानं पापकानं अकुसलानं धम्मानं अनुप्पादाय ... [138] पे० ... चित्तं पग्गहाति पदहती" [म० २.११] ति एवं एकमेव धिरियं किञ्चनानत्तेन चतूसु ठानेसु आगतं । एवं 'किञ्चनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्वं । चत्तारो असद्धम्मा— कोधगरुता न सद्धम्मगरुता, मक्खगरुता न सद्धम्मगरुता, लोभगरुता न सद्धम्मगरुता, सक्कारगरुता न सद्धम्मगरुता, एवमादीसु पन 'पटिक्खेपनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्वं ।

(२६९) इमानि पन चत्तारि नानत्तानि न फस्से येव लब्धन्ति, सव्वेसु पि फस्सपञ्चकादीसु लब्धन्ति । फस्सस्स हि फस्सो ति नामं ... पे० ... चित्तस्स चित्तं ति । फस्सो च फुसनलक्खणो, वेदना वेदयितलक्खणा, सञ्ज्ञा सञ्जाननलक्खणा, चेतना चेतयितलक्खणा, विञ्ज्ञाणं विजाननलक्खणं । तथा फस्सो फुसनाकिच्चो, वेदना अनुभवनाकिच्चा, सञ्ज्ञा सञ्जाननाकिच्चा, चेतना चेतनाकिच्चा, विञ्ज्ञाणं विजाननाकिच्चं । एवं किञ्चनानत्तेन नानत्तं वेदितव्वं । पटिक्खेपनानत्तं फस्सपञ्चके नत्थि । अलोभादिनिद्देशे पन अलोभो अलुब्धना अलुब्धितत्तं [§३२] ति आदिना नयेन लब्धती ति एवं पटिक्खेपनानत्तेन नानत्तं वेदितव्वं ।

एवं सव्वपदनिद्देशेसु लब्धमानकवसेन चतुध्विधं पि नानत्तं वेदितव्वं ।

(२७०) अपरदीपना पन पदत्थुति वा होति दब्बहीकम्मं वा ति एवं द्वे ढानानि गच्छति । यट्ठिकोटिया उप्पीलेन्तेन धिय हि सकिमेव फस्सो ति वुत्ते एतं पदं फुल्लित्तमण्डितविमूसितं नाम न होति । पुनपुनं व्यञ्जनवसेन उपसग्गवसेन अत्थवसेन 'फस्सो फुसना संफुसना संफुसितत्तं' ति वुत्ते फुल्लित्तमण्डितविमूसितं नाम होति । यथा हि दहरकुमारं नहापेत्वा, मनोरमं वत्थं परिदहापेत्वा पुष्फानि पिण्णपेत्वा अक्खीनि अञ्जेत्वा अथ'स्स नलाटे एकमेव मनोसिलाय बिन्दुं करेय्युं, तस्स न एत्तावता चित्तातिलको नाम होति । नानावण्णेहि पन परिवारेत्वा बिन्दूसु कतेसु चित्तातिलको नाम होति । एवं-संपदमिदं वेदितव्वं । अयं 'पदत्थुति' नाम । व्यञ्जनवसेन अत्थवसेन उपसग्गवसेन च पुनपुनं भणनमेव दब्बहीकम्मं नाम । यथा हि 'आवुसो' ति वा 'भन्ते' ति वा 'यक्खो' ति वा 'सण्णो' [139] ति वा

१ सि०- दुग्धता ति. २ सि०- एकं, म०- एवं. ३ सि०- फुल्लित्त.

वुत्ते दळ्हीकम्मं नाम न होति । 'आवुसो आवुसो' 'मन्ते मन्ते' 'यक्खो यक्खो' 'सण्णो सण्णो' ति वुत्ते पन दळ्हीकम्मं नाम होति । एवमेव सकिंदेव यट्ठिकोटिया उप्पीळ्हेत्तेन विय 'फस्सो' ति वुत्तपदेन' दळ्हीकम्मं नाम न होति । पुनप्पुनं व्यञ्जनवसेन उपसग्गवसेन अत्थवसेन 'फस्सो फुसना सम्फुसना संफुसितत्तं' ति वुत्ते येव 'दळ्हीकम्मं' नाम होति । एवं अपरदीपना च द्वे ठानानि गच्छति ।

(२७१) एतस्सा पि वसेन लब्धमानकपदनिद्देसेसु सव्वत्थ अत्थो वेदितव्वो । अयं तस्मिं समये फस्सो होती [§२] ति यस्मिं समये पटमं कामावचरं महा-कुसलं चित्तं उप्पज्जति, तस्मिं समये अयं फस्सो नाम होती ति अत्थो । अयं ताव फस्सपदनिद्देसस्स वर्णनो ।

(२७२) इतोपरेसु पन वेदनादिपदानं निद्देसेसु विसेसमत्तमेव वर्णयिस्साम । सेसं इध वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । यं तस्मिं समये [§३] ति एत्थ किञ्चापि कतमा तस्मिं समये वेदना [§३] ति आदि आरब्धं, 'सात' पदैवसेन पन 'यं' ति वुत्तं । तज्जामनोविञ्जाणधातुसम्फस्सजं [§३] ति एत्थ 'तज्जा' वुच्चति तस्स सातस्स सुखस्स अनुच्छविका सारुप्पा । अनुच्छविक'त्थो पि हि अयं 'तज्जा' सद्दो होति । यथाह — "तज्जं तस्सारुप्पं कथं मन्तेती" [म० ३.१६३] ति ? तेहि वा रूपादीहि आरम्भणेहि इमस्स च सुखस्स पच्चयेहि जाता ति पि तज्जा । मनो-विञ्जाणमेव निस्सत्तट्ठेन धातु ति मनोविञ्जाणधातु । सम्फस्सतो जातं, सम्फस्से वा जातं सम्फस्सजं । चित्तानिस्सितत्ता चेतसिकं । मधुरट्ठेन सातं । इदं वुत्तं होति — यं तस्मिं समये यथावुत्तेन अत्थेन तज्जाय मनोविञ्जाणधातुया सम्फस्सजं चेतसिकं सातं, अयं तस्मिं समये वेदना होती ति । एवं सव्वपदेहि सद्धिं योजना वेदितव्व्वा । इदानि चेतसिकं सुखं ति आदीसु चेतसिकपदेन कायिकसुखं पटिक्खिपति, सुखपदेन चेतसिकं दुक्खं । चेतोसम्फस्सजं ति चित्तसम्फस्से जातं । सातं सुखं [140] वेदयितं ति सातं वेदयितं, न असातं वेदयितं; सुखं वेदयितं, न दुक्खं वेदयितं । परतो तीणि पदानि इत्थिल्लिगवसेन वुत्तानि । साता वेदना, न असाता; सुखा वेदना, न दुक्खा ति । अयमेव पनेत्थ अत्थो ।

(२७३) सञ्जानिद्देसे [§४] तज्जामनोविञ्जाणधातुसम्फस्सजा ति तस्सा कुसलसञ्जाय अनुच्छविकाय मनोविञ्जाणधातुया सम्फस्समिहि जाता । सञ्जा ति समावनामं । संजानना ति संजाननाकारो । संजानितत्तं ति संजानितमावो । चेतनानिद्देसे [§५] पि इमिना नयेन वेदितव्वो ।

(२७४) चित्तनिद्देसे [§६] चित्तविचित्ताय चित्तं । आरम्भणं भिनमानं जानाती ति मनो । मानसं ति मनो एव ।

१ सो०, म०- वुत्त पदं, PTS, M. वुत्तपदे. २ This commenced with ३.२६५. ३ § ३. ४ M. तस्सा सारुप्पं, सि०- सारुप्पं.

“अन्तर्लिखचरो पासो व्यायं चरति मानसो” [सं० १.१११] ति ।
एत्थ पन मनसा संपयुत्तकधम्मो ‘मानसो’ ति वुत्तो ।

कथं हि भगवा तुम्हं सावको सासने रतो ।

अपत्तमानसो सेखो कालं कथिरा जने सुतो^३ [सं० १.१२] ति ॥

एत्थ अरहत्तं ‘मानसं’ ति वुत्तं । इध पन ‘मनो’ व मानसं । व्यञ्जनवसेन हेतं पदं वट्ठितं । हृदयं ति चित्तं । “चित्तं वा ते खिप्पिस्सामि, हृदयं वा ते फालेस्सामी” [सं० १.२०७] ति एत्थ उरो हृदयं ति वुत्तं । “हृदया हृदयं मञ्जे अञ्जाय तच्छती” [मं० १.३२] ति एत्थ चित्तं । “वक्कं हृदयं [मं० १.५७]” ति एत्थ हृदय-
वत्थु । इध पन चित्तमेव अब्भन्तरट्ठेन ‘हृदयं’ ति वुत्तं । तमेव परिसुद्धट्ठेन पण्डरं^३ ।
मवज्जं सन्धायेतं वुत्तं । यथाह— “पमस्सरमिदं भिक्खवे चित्तं, तं च खो आगन्तुकेहि उपक्खिलेसेहि उपक्खिलिट्ठु” [अं. १.१०] ति । ततो निक्खन्तत्ता पन अकुसलं पि, गंगाय निक्खन्ता नदी गंगा विय, गोधावरितो निक्खन्ता गोधावरी^४ विय च, पण्डरं त्वेव वुत्तं ।

(२७५) मनो मनायतनं ति इध पन मनोगहणं मनस्सेव आयतन-
मावदीपनत्थं । तेनेतं दीपेति— “न थिदं देवायतनं विय मनस्सायतनत्ता मनायतनं,
अथ खो मनो एव आयतनं मनायतनं” ति । तत्थ निवासनट्ठेन आकरट्ठेन समो-
सरणट्ठे- [141]-न सञ्जातिदेसट्ठेन कारणट्ठेन च आयतनं वेदितव्वं । तर्था हि
लोके ‘इस्सरायतनं वासुदेवायतनं’ ति आदीसु निवासनट्ठानं आयतनं ति वुत्तति ।
“सुवण्णायतनं रतनायतनं” ति आदीसु आकरो । सासने पन “मनोरमे आयतने
सेवन्ति नं विहंगमा” [अं० ३.४३] ति आदीसु समोसरणट्ठानं । “दक्खिणापथो
गुहं आयतनं” [ ] ति आदीसु सञ्जातिदेसो । “तत्र तत्रेव सक्खिमव्वतं
पापुणाति सति सति आयतने” [अं० १.२५८] ति आदीसु कारणं । इध पन
सञ्जातिदेसट्ठेन समोसरणट्ठानट्ठेन कारणट्ठेना ति तिविधो पि वट्ठति । फस्सादयो हि
धम्मा एत्थ सञ्जायन्तीति सञ्जातिदेसट्ठेना पि एतं आयतनं । बहिद्धा रूपसद्दगन्ध-
रसफोटुब्बारम्मणभावेनेत्थ ओसरन्ती ति समोसरणट्ठानट्ठेना पि आयतनं । फस्सादीनं
पन सहजातादिपच्चयट्ठेन कारणत्ता कारणट्ठेना पि आयतनं ति वेदितव्वं । मनि-
न्द्रियं वुत्तत्थमेव [३.२२९] ।

(२७६) विजानाती ति विञ्जाणं [१६] । विञ्जाणमेव खन्धो विञ्जाण-
कखन्धो । तस्स रासिआदिवसेन अत्थो वेदितव्वो । महाउदकखन्धो त्वेव संखं^{१०}

१ मं०— स्वायं. २ सि०— सुता^३ ति. ३ Cf. पाण्डर of वृ०. उ० II. 1. 15.
४ Sn. 977. ५ See विसु० १५. ५. ६ M.— यथा. ७ Cf. Ja. IV. 82.
८ सि० रजजायतनं. ९ सि०— तिथा; सी०, M.— तिविधो. १० सि०, मं०— संख्यं.

गच्छतीति । एत्थ हि रासट्ठेन खन्धो वुत्तो । “सीलक्खन्धो समाधिकक्खन्धो” ति आदीसु गुणट्ठेन । “अहसा खो भगवा महत्तं दासक्खन्धं” [सं० ४.१७९] ति एत्थ पण्णात्तिमत्तट्ठेन । इध पन रूळ्हितो खन्धो वुत्तो । रासट्ठेन हि विज्जाण-क्खन्धस्स एकदेसो एकं विज्जाणं । तस्मा यथा रूक्खस्स एकदेसं छिन्दतो रूक्खं छिन्दतीति वुच्चति, एवमेव विज्जाणक्खन्धस्स एकदेसमूतं एकं पि विज्जाणं रूळ्हितो विज्जाणक्खन्धो ति वुत्तं । तज्जा मनोविज्जाणधातू ति तेसं फस्सादीनं धम्मानं अनुच्छविको मनोविज्जाणधातु । इमस्मिं हि पदे एकमेव चित्तं भिननट्ठेन मनो, विजाननट्ठेन विज्जाणं, सभावट्ठेन निस्सत्तट्ठेन वा धातू ति तीहि नामेहि वुत्त ।

(२७७) इति इमस्मिं फस्सपञ्चके फस्सो ताव यस्मा फस्सो एव, न तज्जा-मनोविज्जाणधातुसंफस्सजो, चित्तं च यस्मा तज्जा मनोविज्जाणधातु एव, तस्मा इमस्मिं [१४२] पदद्वये ‘तज्जामनोविज्जाणधातुसंफस्सज’ ति पञ्जत्तिं न आरोपिता । वितक्कपदादीसु [१५७] पन लब्धमाना पि इध परिच्छिन्नत्ता न उद्धटा । इमेसं च पन फस्सपञ्चकानं धम्मानं पाटियेकं पाटियेकं विनिब्भोगं कत्वा पञ्जत्तिं उद्धरमानेन भगवता दुक्करं कतं । नाना उदकानं हि नानातेलानं वा एकभाजने पक्खित्वा दिवसं निम्मथितानं वण्णगन्धरसानं नानताय दिस्वा वा घायित्वा वा सायित्वा वा नानाकरणं सक्का भवेय्य जातुं । एवं सन्ते पि तं दुक्करं ति वुत्तं । सम्भासंबुद्धेन पन इमेसं अरूपीनं चित्तचेतसिकानं धम्मानं एकारम्मणे पवत्तमानानं पाटियेकं पाटियेकं विनिब्भोगं कत्वा पञ्जत्तिं उद्धरमानेन अतिदुक्करं कतं । तेनाह आयस्मा नाग-सेनत्थेरो—“दुक्करं महाराज भगवता कतं ति । ‘किं भन्ते नागसेन भगवता दुक्करं कतं’ ति । ‘दुक्करं महाराज भगवता कतं, यं इमेसं अरूपीनं चित्तचेत-सिकानं धम्मानं एकारम्मणे वत्तमानानं ववत्थानं अक्खातं—अयं फस्सो, अयं वेदना, अयं सज्जा, अयं चेतना, इदं चित्तं’ ति । ‘ओपम्मं भन्ते करोही’ ति । ‘यथा महाराज कोविदेव पुरिस्सो नावाय समुदं अज्झोगाहेत्वा हत्थपुटेन उदकं गहेत्वा जिह्वाय सायित्वा जानेय्य नु खो महाराज सो पुरिस्सो—इदं गंगाय उदकं, इदं यमुनाय उदकं, इदं अचिरवतिया उदकं, इदं सरमुया उदकं, इदं महिया उदकं’ ति ? ‘दुक्करं भन्ते नागसेन जानितुं’ ति । ‘ततो दुक्करतरं खो महाराज भगवता कतं यं इमेसं अरूपीनं चित्तचेतसिकानं धम्मानं ... पे० ... इदं चित्तं’ [मि० ८७] ति ।

(२७८) वितक्कनिद्देसे [१५७] तक्कनवसेन तक्को । तस्स कित्तकं तक्केसि कुम्भं तक्केसि सकटं तक्केसि योजनं तक्केसि अड्डयोजनं तक्केसी ति एवं तक्कनवसेन पवत्ति वेदितव्वा । इदं तक्कस्स सभावपदं । वितक्कनवसेन वितक्को । बलवतरतक्कस्सेतं नामं । सुट्ठकप्पनवसेन संकप्पो । एकगं चित्तं आरम्मणे अप्पेती ति अप्पना ।

दुतीयपदं उपसग्वसेन [143] वड्डितं । बलवतरा वा अप्पना व्यप्पना । आरम्मणे चित्तं अभिनिरोपेति पतिट्ठपेतीति ति चेतसो अभिनिरोपना । याथावताय निव्या-
निकताय च कुसलभावप्पत्तो पसट्ठो संकप्पो ति सम्मासङ्कप्पो ।

(२७९) विचारनिद्देसे [§८] आरम्मणे चरणवसेन चारो । इदमस्स सभावपदं । विचरणकवसेन विचारो । अनुगन्त्वा विचरणवसेन अनुविचारो । उप-
गन्त्वा विचरणवसेन उपविचारो । उपसग्वसेन पदानि वड्डितानि । आरम्मणे चित्तं, सरं विय जियाय, अनुसन्दहित्वा ठपनतो चित्तस्स अनुसन्धनता । आर-
म्मणं अनुपेक्खमानो विय तिट्ठतीति ति अनुपेक्खनता । विचरणवसेन वा उपेक्ख-
नता ति अनुपेक्खनता ।

(२८०) पीतिनिद्देसे [§९] पीतीति ति सभावपदं । पमुदितभावो पामोज्जं ।
आमोदनाकारो आमोदना । पमोदनाकारो पमोदना । यथा भेसज्ज्ञानं वा तेलानं
उण्होदकसीतोदकानं वा एकतो करणं मोदना ति बुच्चति, एवमयं पि धम्मानं
एकतो करणेन मोदना । उपसग्वसेन पन वड्डित्वा आमोदना पमोदना ति बुत्ता ।
हासेतीति हासो । पहासेतीति पहासो । हट्ठपहट्ठाकारानं एतं अधिवचनं ।
विच्चीति वित्तं; धनस्सेतं नामं । अयं पन सोमनस्सपच्चयत्ता वित्ति-सरिक्खताय
वित्ति । यथा हि धनिनो धनं पटिच्च सोमनस्सं उपपज्जति, एवं पीतिमतो पि पीतिं
पटिच्च सोमनस्सं उपपज्जति, तस्मा वित्तीति बुत्ता । तुट्ठिसभावसण्ठिताय पीतिया
एतं नामं । पीतिमा पन पुग्गलो कायचित्तानं उग्गतत्ता अब्भुग्गतत्ता उदग्गो ति
बुच्चति । उदग्गस्स भावो ओदग्गं । अत्तनो मनता अत्तमनता । अनभिरद्धस्स
हि मनो दुक्खपदट्ठानत्ता अत्तनो मनो नाम न होति, अभिरद्धस्स पन सुखपदट्ठानत्ता
अत्तनो मनो नाम होति । इति अत्तनो मनता अत्तमनता, सकमनता । सकमनस्स
भावो ति अत्थो । सा पन यस्मा न अज्जस्स कस्सचि अत्तनो मनता, चित्तस्सेव
पनेसो भावो, चेतसिको धम्मो, तस्मा अत्तमनता चित्तस्सा ति बुत्ता ।

(२८१) चित्तस्सेकगगानिद्देसे [§११] अचलभावेन आरम्मणे तिट्ठतीति ति
ठिति । परतो पदद्वयं उपसग्वसेन वड्डितं । अपि च सम्पयुत्तधम्मे आरम्मणमिह
सम्पिण्डेत्वा [144] तिट्ठतीति ति सण्ठिति । आरम्मणं ओगाहेत्वा अनुपविसित्वा
तिट्ठतीति ति अवट्ठिति । कुसलपक्खस्मिं हि चत्तारो धम्मा आरम्मणं ओगाहन्ति—
सद्धा सति समाधि पञ्ञा ति । तेनेव सद्धा ओक्कप्पना ति बुत्ता, सति अपिलापना
ति, समाधि अवट्ठितीति ति, पञ्ञा परियोगाहना ति । अकुसलपक्खे पन तयो धम्मा
आरम्मणं ओगाहन्ति—तण्हा दिट्ठि अविज्जा ति । तेनेव ते ओघा ति बुत्ता । चित्ते-
कगता पनेत्थ न बलवती होति । यथा हि रजुट्ठानट्ठाने उदकेन सिञ्चित्वा सम्मट्ठे

१ सि० inserts चित्तस्स before this. २ सि० inserts न before this.
३ सि०, म० मण्डेत्वा. ४ सी०, म०, M. read only एकगता.

थोकमेव कालं रजो सन्निसीदति, सुक्खन्ते सुक्खन्ते पुन पकतिभावेनेव बुद्धाति, एवमेव अकुसलपक्खे चित्तेकगता न ब्रलवती होति । यथा पन तस्मिं ठाने घटेहि उदकं आसिञ्चित्वा कुद्दालेन खनित्वा आकोट्टनमदनघट्टनानि कत्वा उपलित्ते आदासे विय छाया पञ्जायति, वस्ससत्तातिक्रमे पि तं मुहुत्तकतं विय होति, एवमेव कुसलपक्खे चित्तेकगता ब्रलवती होति ।

(२८२) उद्धच्चविचिकिच्छावसेन पवत्तस्स विसाहारस्स पटिपक्खतो अविसा-
हारो । उद्धच्चविचिकिच्छावसेनेव गच्छन्तं चित्तं विक्खिपति नाम । अयं पन तथाविधो विक्खेपो न होती ति **अविक्खेपो** । उद्धच्चविचिकिच्छावसेनेव चित्तं विसाहटं नाम होति, इतो चितो च हरीयति^१ । अयं पन एवं अविसाहटस्स मानसस्स भावो ति **अविसाहटमानसता** । समथो ति तिविधो समथो— चित्तसमथो, अधिकरणसमथो, सब्बसंस्वारसमथो ति । तत्थ अट्ठसु समापत्तीसु चित्तेकगता चित्तसमथो नाम । तं हि आगम्म चित्तचलनं चित्तविप्फन्दितं सम्मति वूपसम्मति, तस्मा सो चित्तसमथो ति बुच्चति । संमुखाविनयादि-सत्तविधो^२ अधिकरणसमथो नाम । तं हि आगम्म तानि अधिकरणानि सम्मन्ति वूपसम्मन्ति, तस्मा सो अधि-
करणसमथो ति बुच्चति । यस्मा पन सब्बे संस्वारा निब्बानं आगम्म सम्मन्ति वूपसम्मन्ति, तस्मा तं सब्बसंस्वारसमथो ति बुच्चति । इमस्मिं अत्थे चित्तसमथो अधिप्येतो । समाधिलक्खणे इन्दट्ठं कारेती ति **समाधिन्द्रियं** । उद्धच्चे न कम्पती ति **समाधिवलं** । सम्मासमाधी ति याथावसमाधि निय्यानिकसमाधि कुसलसमाधि^३ ।

(२८३) [145] सद्धिन्द्रियनिहेसे [§ १२] बुद्धादिगुणानं सहहनवसेन सद्धा । बुद्धादीनि वा रतनानि सहहति पत्तियायती^४ ति सद्धा । **सहहना** ति सहहनाकारो । बुद्धादिगुणे ओगाहति, मिन्दित्वा विय अनुपविस्ती ति **ओकप्पना** । बुद्धादिगुणेषु एताय सत्ता अतिविय पसीदन्ति, सयं वा अभिप्पसीदती ति **अभि-
प्पसादो** । इदानि यस्मा सद्धिन्द्रियानं समासपदानं वसेन अञ्जस्मिं परियाये आरद्धे आदिपैदं गहेत्वा व पदमाजनं करीयति—अयं अभिधम्मे धम्मता—तस्मा पुन **सद्धा** ति वुत्तं । यथा वा इत्थिया इन्द्रियं इत्थिन्द्रियं, न तथा इदं । इदं पन सद्धो व इन्द्रियं सद्धिन्द्रियं ति । एवं समानाधिकरणमात्रं आपनत्थं पुन सद्धा ति वुत्तं । एवं सब्बपदनिहेसेसु आदिपदस्स पुन वचनयोजनं वेदितव्वं । अधि-
मोक्खलक्खणे इन्दट्ठं कारेती ति **सद्धिन्द्रियं** । अस्सद्धिये न कम्पती ति **सद्धावलं** ।

(२८४) विरिधिन्द्रियनिहेसे [§ १३] चेतसिको ति इदं विरियस्स निय-
मतो चेतसिकमावदीपनत्थं वुत्तं । इदं हि विरियं “यदपि भिक्खवे कायिकं विरियं

१ सी०, म०-पसारीयति. २ विन० २. ९३. ३ सि० adds इति. ४ सि०-पत्तियायति ।

५ See मनो मनायतनं in § 6 and ३. २७५. ६ See मनो व मनायतनं in ३. २७५.

तदपि विरियसम्बोज्झंगो, यदपि चेतसिकं विरियं तदपि विरियसम्बोज्झंगो ति । इति हि'दं उद्देशं आगच्छती" [सं० ५.१११] ति एवमादीसु सुत्तेसु चक्रमादीनि करो-
न्तस्स उपपन्नता 'कायिकं' ति बुच्चमानं पि कायविज्जाणमिव कायिकं नाम नत्थि,
चेतसिकमेव पनेतं ति दीपेतुं 'चेतसिको' ति वुत्तं । विरियारंभो ति विरियसंखातो
आरंभो । इमिना सेसारंभे पटिक्खपति । अयं हि 'आरंभ'-सहो कम्मे आपत्तियं
किरियायं विरिये हिंसाय विकोपने ति अनेकेसु अत्थेसु आगतो ।

"यं किञ्चि दुक्खं संभोति सब्बं आरंभपच्चया ।

आरंभानं निरोधेन नत्थि दुक्खस्स संभवो [सु० ७४४] ति ॥

एत्थ हि कम्मं 'आरंभो' ति आगतं । "आरंभति च विप्पटिसारी च होती" [ ]
ति एत्थ आपत्ति । "महायज्जा महारंभा न ते होन्ति महप्फला"
[ ] ति एत्थ यूप्पस्सापनादिकिरिया । [146] "आरंभथे निक्खमथ युज्जथ
बुद्धसासने [सं० १.१५७] ति एत्थ विरियं । "समणं गोतमं उद्दिस्स पाणं
आरमन्ती" [म० १.३६८] ति एत्थ हिंसा । "बीजगामभूतगामसमारंभा पटि-
विरतो होती" [दीघ० १.५ म० १.१८०] ति एत्थ छेदनमज्झनादि^३-विकोपनं ।
इध पन विरियमेव अधिप्पेतं । तेनाह— 'विरियारंभो ति विरियसंखातो आरंभो'
ति । विरियं हि आरंभनवसेन आरंभो ति वुच्चति । इदमस्स सभावपदं ।

(२८५) कोसज्जतो निक्खमनवसेन निक्कमो^१ । परम्परं ठानं अक्कमन-
वसेन परक्कमो । उपगन्त्वा यामनवसेन उय्यामो । वायामनवसेन वायामो ।
उस्साहनवसेन उस्साहो । अधिमत्तुस्साहनवसेन उस्सोळ्हि । थिरमावट्टेन थामो ।
चित्तवेतमिकामं धारणवसेन अविच्छेदतो वा पवत्तनवसेन कुसलसंतानं धारेती ति
धिति । अपरो नयो— निक्कमो चेसो कामानं पनुदनाय, परक्कमो चेसो बन्धन-
च्छेदाय, उय्यामो चेसो ओघस्स नित्थरणाय, वायामो चेसो पारंगमनट्टेन, उस्साहो
चेसो पुब्बंगमट्टेन, उस्सोळ्हि चेसो अधिमत्तट्टेन, थामो चेसो पलिघुग्घाटनताय,
धिति चेसा अवट्टितिकारिताया ति । "कामं तच्चो च नहार च अट्ठि च अवसि-
स्सतू" [सं० २.२८] ति एवं-पवत्तिकाले असिथिलपरक्कमवसेन असिथिलपरक्क-
मता; थिरपरक्कमो, दळ्हपरक्कमो ति अत्थो । यस्मा पनेतं विरियं कुसलकम्मकरण-
ट्टाने छन्दं न निक्खिपति, धुरं न निक्खिपति, न ओतारेति, न विस्सज्जेति, अनो-
सकितमानसतं आवहति, तस्मा अनिक्खित्तछन्दता अनिक्खित्तधुरता ति
वुत्तं । यथा पन नज्जादिके^४ उदकसंभिन्नट्टाने धुरवाहगोणं गण्हाया ति वदन्ति, सो
जण्णुना भूमियं उप्पीळ्हेवा पि धुरं वहति, भूमियं पतितुं न देति, एवमेव विरियं
कुसलकम्मकरणट्टाने धुरं उक्खिपति पगण्हाति, तस्मा धुरस्सपगगाहो ति वुत्तं ।

१ १५५३ द. २ सी०, M-आरमथ. ३ M-^०बन्धनादिकं. ४ सि०, म०-
निक्कमो. ५ सि०, M. PTS- अवसुस्सतु. ६ सि०, म०- तज्जातिके.

पद्माहलक्षणे इन्द्रं करेतीति विरियिन्द्रियं । [147] कोसज्जे न कम्पतीति विरियबलं । याथावनिव्यानिककुसलवायामताय सम्मावायामो ।

(२८६) सतिन्द्रियनिर्देसे [§ १४] सरणवसेन सति । इदं सतिया समावपदं । पुनपुनं सरणतो अनुस्सरणवसेन अनुस्सति । अभिमुखं गत्वा विय सरणतो पटिसरणवसेन पटिस्सति । उपसग्गवसेन वा वड्डितमत्तमेतं । सरणाकारो सरणता । यस्मा पन सरणताति तिण्णं सरणानं पि नामं, तस्मा तं पटिसेधेतुं पुन सतिग्गहणं कतं । सतिसंखाता सरणताति अयं हेत्थ अत्थो । सुतपरियत्तिग्गहणधारणभावतो धारणता । अनुपविसनसंखातेन ओगाहनट्ठेन अपिलापनभावो अपिलापनता । यथा हि लावुकटाहादीनि उदके प्लवन्ति, न अनुपविसन्ति, न तथा आरम्भणे सति । आरम्भणं हि एसा अनुपविसति, तस्मा अपिलापनताति वुत्ता । चिरकतचिरमासितानं न सम्मुस्सनभावतो असम्मुस्सनता । उपट्टानलक्षणे जोतनलक्षणे च इन्द्रं करेतीति इन्द्रियं । सतिसंखातं इन्द्रियं सतिन्द्रियं । पमादे न कम्पतीति सतिबलं । याथावसति निव्यानिकसति कुसलसतीति सम्मासति ।

(२८७) पञ्चिन्द्रियनिर्देसे [§ १६] तस्स तस्स अत्थस्स पाकटकरणसंखातेन पञ्चापनट्ठेन पञ्जा । तेन तेन वा अनिच्चादीना पकारेण धम्मे जानातीति पञ्जा । इदमस्सा समावपदं । पजाननाकारो पजानना । अनिच्चादीनि विचिनातीति विचयो । पविचयोति उपसग्गेन पदं वड्डितं । चतुसच्चधम्मे विचिनातीति धम्मविचयो । अनिच्चादीनं सल्लक्षणवसेन सल्लक्षणा । सा एव उपसग्नानत्तेन उपलक्षणा पच्चुपलक्षणाति वुत्ता । पण्डितस्स भावो पण्डित्त्वं । कुसलस्सभावो कोसल्लं । निपुणस्स भावो नेपुञ्जं । अनिच्चादीनं विभावनवसेन वेमय्या । अनिच्चादीनं चिन्तनकवसेन चिन्ता । यस्स वा उप्पज्जति तं अनिच्चादीनि चिन्तापेतीति चिन्ता । अनिच्चादीनि उपपरिक्खतीति उपपरिक्खा ।

(२८८) भूरीति पठविद्या नामं । अयं हि सण्हट्ठेन वित्थट्ठेन च भूरी विद्याति भूरी । तेन वुत्तं— “भूरी वुच्चति [148] पठवी । तां पठवीसमाय वित्थट्ठाय विपुलाय पञ्जाय समन्नागतोति मूरिपञ्जोति । अपि च पञ्जायेतं अधिवचनं भूरी” [पटि० २.१९७]ति । भूते अत्थे रमतीति भूरी । असनि विय सिलुच्चये किलेसे मेधति हिंसतीति मेधा । खिप्पं गहणधारणट्ठेन वा मेधा । यस्स

१ म०— सुतपरियत्तस्स; सि०— सुत्तपरियत्तस्स. २ M.— पिलवन्ति. ३ सी०, म०— असम्मुस्सनभावतो M.— न पम्मुस्सनभावतो. ४ M.— अपम्मुस्सनता. ५ सी०— जोतनलक्षणे पि, M, सि०— omit. ६ नि०— inserts hereafter सति एव इन्द्रियं सतिन्द्रियं. ७ सि०— विभावनभावो, M.— विभावनभाववसेन. ८ M.— अनिच्चादिलक्षणां. ९ सि०— सण्हत्थेन.

उपपज्जति तं सत्तं^१ हितपटिपत्तियं^२ संपयुत्तधम्मं च याथावलक्खणपटिवेधे परिणेत्य^३ ति^४ परिणायिका । अनिच्चादिवसेन धम्मं विपस्सती ति विपस्सना । सम्मा पकारेहि अनिच्चादीनि जानाती ति सम्पज्जञ्जं । उपपथं पटिपन्ने सिन्धवे वीथि-
आरोपणत्थं विज्झनं पतोदो विय उपपथे धावनककूटाचित्तं वीथिआरोपणत्थं विज्झती ति^५ पतोदो ।

(२८९) दस्सनलक्खणे इन्दुं करेती ति इन्द्रियं । पञ्चासंखातं इन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं^६ । अविज्जाय न कम्पती ति पञ्चाबलं । किलेसच्छेदनेद्वेन पञ्चा व सत्थं पञ्चासत्थं । अचुग्गतद्वेन पञ्चा व पासादो पञ्चापासादो । आलोकन-
द्वेन पञ्चा व आलोको पञ्चा-आलोको । ओमासन्द्वेन पञ्चा व ओमासो पञ्चा-ओमासो । पज्जोतन्द्वेन पञ्चा व पज्जोतो पञ्चापज्जोतो । पज्जवतो हि एकपल्लंकेन निसिन्नस्स दससहस्सिलोकधातु एकालोका एकोमासा एकपज्जोता
होति, तेनेतं वुत्तं । इमेसु पन तीसु पदेसु एकपदेन पि एकरिंम अत्थे सिद्धे, यानेतानि “चत्तारो”मे भिक्खवे आलोका । कतमे चत्तारो ? चन्दालोको सुरिया-
लोको अग्न्यालोको पञ्चालोको । इमे खो भिक्खवे चत्तारो आलोका । एतदगं भिक्खवे इमेसं चतुन्नं आलोकानं यदिदं पञ्चालोको” ति । तथा “चत्तारो”मे भिक्खवे ओमासा... पे०... चत्तारो”मे भिक्खवे पज्जोता” [अं० २.१३९-१४०]
ति सत्तानं अज्झासयवसेन सुत्तानि देसितानि, तदनुरूपेण इदानीं देसना कता । अत्थो हि अनेकेहि आकारेहि विभज्जमानो सुविमत्तो होति । अज्जथा व अज्जो बुज्जति, अज्जथा व अज्जो ति ।

(२९०) रतिकारणद्वेन रतिदायकद्वेन रतिजनकद्वेन चित्तिं कतद्वेन दुल्लभ-
पातुभावद्वेन अतुलद्वेन अनोमसत्तपरिभोगद्वेन च पञ्चा व रतनं पञ्चारतनं । न तेन सत्ता मुहन्ति, सयं वा आरम्भणे न मुहन्ती ति अमोहो । धम्मविचयपदं वुत्तत्थमेव । कस्मा पनेतं पुनं वुत्तं ति ? अमोहस्स मोहपटि-[149]- पक्खमाव-
दीपनत्थं । तेनेतं दीपेति— खायं अमोहो सो न केवलं मोहतो अज्जो धम्मो, मोहस्स पन पटिपक्खो, धम्मविचयसंखातो अमोहो नाम इध अधिप्पेती ति ।
सम्मादिट्ठी ति याथावनिय्यानिककुसलदिट्ठी ।

(२९१) जीवितिन्द्रियनिर्देशे [§ १९] यो तेसं अरूपीनं धम्मानं आयू
ति तेसं संपयुत्तकानं अरूपधम्मानं यो आयापनद्वेन आयु, तस्मिं हि सति अरूप-
धम्मा अयन्ति गच्छन्ति पवत्तन्ति, तस्मा आयू ति वुच्चति । इदमस्स

१ सी०, म०—अतहितपटिपत्तियं. २ सी०, म०—परिणामेती ति. ३ सी०, म०—
omit. ४ सी०, म० inserts hereafter पतोदो विव. ५ सी० inserts
hereafter पञ्चा एव इन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं. ६ सी०—वित्तिकत्थेन. ७ सी० inserts
hereafter अमुहानमत्तमेव वा तं. ८ See ३.२८७. ९ See ३.२८३.

समावपदं । यस्मा पनेते धम्मा आयुस्मिं येव सति तिद्वन्ति यपेन्ति यापेन्ति इरियन्ति वत्तन्ति पालयन्ति, तस्मा ठिती ति आदीनि वुत्तानि । वचनत्थो पनेत्थ — एताय तिद्वन्ती ति ठिति । यपेन्ती ति यपना । तथा यापना । एवं बुज्झनक-सत्तानं पन वसेन पुरिमपदे रस्सत्तं कतं । एताय इरियन्ती ति इरियना । वत्तन्ती ति वत्तना । पालयन्ती ति पालना । जीवन्ति एतेना ति जीवितं । अनुपालनलक्खणे इन्दुं करेती ति जीवितिन्द्रियं ।

(२९२) हिरिवल्लनिद्देसे [§ ३०] यं तस्मिं समये ति येन धम्मेन तस्मिं समये । लिंगविपल्लासं वा कत्वा यो धम्मो तस्मिं समये ति पि अत्थो वेदितव्वो । हिरियितव्वेना ति उपयोगत्थे करणवचनं । हिरियितव्वयुत्तकं कायदुच्चरितादि-धम्मं हिरियति जिगुच्छती ति अत्थो । पापकानं ति लामकानं । अकुसलानं धम्मानं ति अकोसलसंभूतानं धम्मानं । समापत्तिया ति इदं पि उपयोगत्थे करणवचनं । तेसं तेसं धम्मानं समापत्तिं पटिलाभं समङ्गिमावं हिरियति जिगुच्छती ति अत्थो । ओत्तप्पवल्लनिद्देसे [§ ३१] ओत्तप्पितव्वेना ति हेत्वत्थे करणवचनं । ओत्तप्पितव्वयुत्तकेन ओत्तप्पस्स हेतुभूतेन कायदुच्चरितादिना वुत्तप्पकाराय च समा-पत्तिया ओत्तप्पस्स हेतुभूताय ओत्तप्पति, मायती ति अत्थो ।

(२९३) अलोमनिद्देसे [§ ३२] अलुब्भनकवसेन अलोभो । न लुब्भती ति पि अलोभो । इदमस्स समावपदं । अलुब्भना ति अलुब्भनाकारो । लोभसमङ्गि-पुगलो लुब्भितो नाम । न-लुब्भितो अलुब्भितो । [150] अलुब्भितस्स भावो अलुब्भितत्तं । सारागपटिक्खेपतो न-सारागो ति असारगो । असारज्जना ति असारज्जनाकारो । असारज्जितस्स भावो असारज्जितत्तं । न अभिज्झायती ति अनभिज्झा । अलोभो कुसलमूलं ति अलोमसंखातं कुसलमूलं । अलोभो हि कुसलानं धम्मानं मूलं पच्चयट्ठेना ति कुसलमूलं । कुसलं च तं पच्चयट्ठेन मूलं चा ति पि कुसलमूलं ।

(२९४) अदोसनिद्देसे [§ ३३] अदुस्सनकवसेन अदोसो । न दुस्सती ति पि अदोसो । इदमस्स समावपदं । अदुस्सना ति अदुस्सनाकारो । अदुस्सितस्स भावो अदुस्सितत्तं । व्यापादपटिक्खेपतो न-व्यापादो ति अव्यापादो । कोध-दुक्खपटिक्खेपतो न-व्यापज्जो ति अव्यापज्जो । अदोससंखातं कुसलमूलं अदोसो कुसलमूलं । तं वुत्तैत्थमेव ।

(२९५) कायपस्सद्धिनिद्देसादीसु [§ ४० ...] यस्मा कायो ति तयो खन्धा^१ अधिपेता, तस्मा वेदनाखन्धस्सा ति वुत्तं । पस्सम्भन्ति एताय ते धम्मा, विगतदरथा भवन्ति, समस्सासप्पत्ता ति पस्सद्धि । दुतियपदं उपसग्गवसेन वड्ढितं । पस्सम्भना ति पस्सम्भनाकारो । दुतियपदं उपसग्गवसेन वड्ढितं । पस्सद्धि-

१ सी०, सि०, M-व्यापज्जो. २ ibid अव्यापज्जो. ३ ३.२९३. ४ ३.२४८.

समाङ्गिताय पटिप्पस्सम्मितस्स खन्धत्तयस्स भावो पटिप्पस्सम्मितत्तं । सम्बपदेहि पि तिण्णं खन्धानं किलेसदरथपटिप्पस्सद्धि एव कथिता । दुतियनयेन विञ्जाणक्खन्धस्स दरथपटिप्पस्सद्धि एव कथिता । लहुता ति लहुताकारो । लहुपरिणामता ति लहुपरिणामो एतेसं धम्मानं ति लहुपरिणामा; तेसं भावो लहुपरिणामता; सीघं सीघं पवत्तनसमत्थता ति वुत्तं होति । अदन्धनता ति गरुभावपटिक्खेपवचनमेतं; अमारियता ति अत्थो । अवित्थनता ति धीनमानादि-किलेसमारस्स अभावेन अथद्धता^१ । एवं पटमेन तिण्णं खन्धानं लहुताकारो^३ कथितो । दुतियनयेन विञ्जाणक्खन्धस्स लहुताकारो^३ कथितो ।

(२९६) [151] मुदुता [§ ४४] ति मुदुभावो । मद्दवता ति मद्दवं वुच्चति सिनिद्धं, मट्ठं; मुदुनो भावो मद्दवता । अकक्खल्लता अकक्खल्लभावो । अकठिनता ति अकठिनभावो । इधा पि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विञ्जाणक्खन्धस्स मुदुताकारो^४ कथितो । कम्मञ्जता ति कम्मनि साधुता; कुसल-किरियाय विनियोगक्खमता ति अत्थो । सेसपदद्वयं व्यञ्जनवसेन वड्डितं । पदद्वयेना पि हि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विञ्जाणक्खन्धस्स कम्मनियानाकारो व कथितो । पगुणता ति पगुणभावो, अनातुरता निगिगलानता ति अत्थो । सेसपदद्वयं व्यञ्जनवसेन वड्डितं । इधा पि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विञ्जाणक्खन्धस्स निगिगलानाकारो व कथितो । उजुता^५ [§ ५०] ति उजुभावो, उजुकेन आकारेन पवत्तनता ति अत्थो । अकुसलस्स खन्धत्तयस्स विञ्जाणस्स च भावो उजुकता । अजिम्हता ति गोमुत्तवङ्कभावपटिक्खेपो । अवङ्कता ति चन्दलेखावङ्कभावपटिक्खेपो । अकुटिलता ति नङ्गलकोटिवङ्कभावपटिक्खेपो ।

(२९७) यो हि पापं कत्वा व 'न करोमी'ति भासति, सो गत्वा पच्चो-सक्कनताय 'गोमुत्तवंको' नाम होति । यो पापं करोन्तो व 'मायामहं पापस्सा'ति भासति, सो येभुय्येन कुटिलताय 'चन्दलेखावंको' नाम होति । यो पापं करोन्तो व 'को पापस्स न मायेय्या' ति भासति, सो नातिकुटिलताय 'नङ्गलकोटिवंको' नाम होति । यस्स वा ताणि कम्मद्वारानि असुद्धानि, सो 'गोमुत्तवङ्को' नाम होति । यस्स यानि कानि चि द्वे, सो 'चन्दलेखावंको' नाम । यस्स यं किञ्चि एकं, सो 'नङ्गलकोटिवंको' नाम । दीघमाणका पनाहु—एकच्चो मिकखु पटमवये एकवीस-तियीं अनेसनासु, छसु च अगोचरेसु चरति, अयं 'गोमुत्तवंको' नाम । एको पटम-

१ M. धीनमिद्धादि^०. २ म०—अविद्धता; सि० inserts hereafter अथ वा धीनमिद्धादिकिलेसमारस्स अभावतो अवित्थनभावो अवित्थनता । ३ M.—लहुताकारो. ४ M.—मुदुताकारो. ५ M. alone reads so; म०, सी०—उजुता. ६ म०—सी०. सि०—उजुकभावो. ७ See DCm. iii. 980; also see मूलटीका p.93 where the whole list is given. Cf. Vim. p.12.

वये चतुपारिसुद्धिसीलं परिपूरेति, लज्जी कुक्कुच्चको सिक्खाकामो होति, मज्झिमवय-
पच्छिमवयसु पुरिमसदिसो, [152] अयं 'चंदलेखावंको' नाम । एको पठमवये पि
मज्झिमवये पि चतुपारिसुद्धिसीलं पूरेति, लज्जी कुक्कुच्चको सिक्खाकामो होति,
पच्छिमवये पुरिमसदिसो । अयं 'नंगलक्रीटिवंको' नाम ।

(२९८) तस्स किलेसवसेन एवं-वंकस्स पुग्गलस्स भावो जिग्घता वंकता
कुटिलता ति वुच्चति । तासं पटिक्खेपवसेन अजिग्घतादिका वुत्ता । खन्धाधिद्वी
नाम देसनां कता । खन्धानं हि एता अजिग्घतादिका, न पुग्गलस्सा ति । एवं
सब्बेहि पि इमेहि पदेहि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्जाणकखन्धस्सा
ति अरूपीनं धम्मानं निक्किलेसताय उजुकाकारो कथितो ति वेदितव्वो ।

(२९९) इदानीं यायं ये वा पना ति [§५७] अप्पनावारो वुत्तो, तेन
धम्ममुद्देसवारे दस्सितानं 'ये-वा-पनकानं' येष संखेपतो निद्देसो कथितो होती ति ।

निद्देसवारकथां निद्विता ।

(३००) एत्तावता पुच्छा समयनिद्देसो धम्ममुद्देसो अप्पना^१ ति उद्देसवारे
चतूहि परिच्छेदेहि, पुच्छा समयनिद्देसो धम्ममुद्देसो अप्पना ति निद्देसवारे चतूहि
परिच्छेदेही ति अट्ठपरिच्छेदपटिमण्डितो धम्मववत्थानवरो निद्वितो व होति ।

[(ii) संगहवारो^२]

(३०१) इदानीं तस्मिं खो पन समये चत्तारो खन्धा होन्ती [§५८]
ति संगहवारो आरब्धो । सो उद्देस-निद्देस-पटिनिद्देसानं वसेन ति विधो होति । तस्य
'तस्मिं खो पन समये चत्तारो खन्धा'ति एवमादिको उद्देसो । 'कतमे तस्मिं
समये चत्तारो खन्धा [§५९] ति आदिको निद्देसो । कतमो तस्मिं समये
वेदनाखन्धो [§६०] ति आदिको पटिनिद्देसो ति वेदितव्वो । तस्य उद्देसवारे
चत्तारो खन्धा ति आदयो तेवीसति कोट्टासा होन्ति । तेसं एवमथो वेदितव्वो—

(३०२) यस्मिं समये कामावचरं पठमं महाकुसलचित्तं उप्पज्जति, ये
तस्मिं समये चित्तंगवसेन उप्पन्ना, ठप्पेवा ये-वा-पनके, पालिं आरुब्धा अतिरेक-
पण्णासर्धम्मा, ते सब्बे पि संगय्हमाना रासट्ठेन चत्तारो व खन्धा [153] होन्ति ।

१-१ न०- खन्धाधिद्वाना व; सि०- खन्धाधिद्वानदेसना. २ See ३.२५१-
२५५. ३ This commenced with ३.२६५. ४ See ३.१. ५ Also
known as कोट्टासवार. See ३.१; ३.३०६; also §§ 58, 120. ६ See
notes on this in ३.१९७, २५१, २५२, २५६, २६५; also see ३.३०८,
३१२.

हेट्ठां वुत्तेन आयतनद्वेन द्वे व आयतनानि होन्ति । सभावद्वेन सुञ्जतद्वेन निस्सत्तद्वेन द्वे व धातुयो होन्ति । पच्चयसंखातेन आहारद्वेन तयो^१ वेत्थ धम्मा आहारा होन्ति । अवसेसा नो-आहारा । 'किं पनेते अञ्जमञ्जं वा तं-समुद्धान-रूपस्स वा पच्चया न होन्ती' ति ? 'नो न होन्ति । इमे पन तथा च होन्ति, अञ्जथा चा ति समाने पि पच्चयस्ते^३ अतिरेकपच्चया होन्ति, तस्मा आहारा ति वुत्ता । कथं ? एतेसु हि फस्साहारो, येसं धम्मानं अवसेसा चित्तचेतसिका पच्चया होन्ति, तेसं च पच्चयो होति, तिरसो च वेदना आहरति । मनोसञ्चेतनाहारो तेसं च पच्चयो होति तयो च भवे आहरति । विञ्जाणाहारो तेसं च पच्चयो होति पटिसन्धि-नामरूपं च आहरति' । 'ननु च सो विपाको व, इदं पन कुसलविञ्जाणं' ति ? 'किंवा पि कुसलविञ्जाणं, तं-सरिक्खताय पन विञ्जाणाहारो त्वेव वुत्तं । उपत्थम्भकद्वेन वा इमे तयो आहारा ति वुत्ता । इमे हि सम्पयुत्तधम्मानं, कवल्लि-काराहारो विय रूपकायस्स, उपत्थंभकपच्चया होन्ति । तेनेव वुत्तं—“अरूपिणो आहारा सम्पयुत्तकानं धम्मानं तं-समुद्धानानं च रूपानं आहारपच्चयेन पच्चयो” [तिकप० १.१८] ति ।

(३०३) अपरो नयो—अञ्जत्तिकसन्ततिया विसेसपच्चयत्ता कवल्लिकारा-हारो च^२ इमे च तयो धम्मा आहारा ति वुत्ता । विसेसपच्चयो हि कवल्लिकारा-हारभक्खानं सत्तानं रूपकायस्स कवल्लिकारो आहारो; नामकाये वेदनाय फस्सो, विञ्जाणस्स मनोसञ्चेतना, नामरूपस्स विञ्जाणं । यथाह—“सेय्यथा पि भिक्खवे अयं कायो आहारद्वितिको, आहारं पटिच्च तिद्वति, अनाहारो नो तिद्वती” [सं० ५.६४] ति । तथा फस्सपच्चया वेदना, संखारपच्चया विञ्जाणं, विञ्जाण-पच्चया नामरूपं ति । अधिपतियद्वेन पन अद्वेव धम्मा इन्द्रियानि होन्ति, न अव-सेसा । तेन वुत्तं—अद्विन्द्रियानि होन्ती ति । उपनिञ्ज्झायनद्वेन पञ्चे व धम्मा ज्ञानंगानि होन्ति । तेन वुत्तं—पञ्चङ्गिकं ज्ञानं होती ति । [154] निय्यानद्वेन च हेत्वद्वेन च पञ्चेव धम्मा मग्गंगानि होन्ति । तेन वुत्तं—पञ्चङ्गिको मग्गो होती ति । किञ्चा पि हि अद्वंगिको अरियमग्गो, लोकिवचित्ते पन एकक्खणे तिरसो विरतियो च लब्धन्ति, तस्मा पञ्चङ्गिको वुत्तो ।

(३०४) 'ननु च “यथागतमग्गो ति भिक्खु अरियस्सेतं अद्वंगिकस्स मग्गस्स अधिवचनं” [सं० ४.१९५] ति इमस्मिं सुत्ते “यथेव लोकुत्तरमग्गो अद्व-गिको, पुब्बभागाविपस्सनामग्गो पि तथेव अद्वंगिको” ति “यथागतं-वचनेन इमस्स”-त्यस्स दीपितत्ता, लोकियमग्गेना पि अद्वंगिकेन भवितव्वं’ ति ? ‘न भवितव्वं । अयं हि सुत्तन्तिकदेसना नाम परियायदेसना । तेनेवाह—“पुब्बे व खो पन’स्स काय-

१ ३.२७५. २ सि०, M.—आहरणद्वेन. ३ नि०, सी०-पच्चयत्थे. ४ सि०-विय; M.—व. ५ § ५८.

कम्मं वचीकम्मं आजीवो सुपरिसुद्धो होती” [म० ३.२८९] ति । अयं पन निष्प-
रियायदेसना । लोकियचित्तरिं हि तिरसो विरतियो एकक्खणे न लब्भन्ति, तस्मा
‘पञ्चंगिको’ व वुत्तो ति ।

(३०५) अकम्पियद्वेन पन सत्तेव धम्मा बलानि होन्ति । मूलद्वेन तयो
व धम्मा हेतू । फुसन्द्वेन एको व धम्मो फस्सो । वेदयितद्वेन एको व धम्मो
वेदना । संजानन्द्वेन एको व धम्मो सज्झा । सज्जेतन्द्वेन एको व धम्मो चेतना ।
चित्तविचित्तद्वेन एको व धम्मो चित्तं । रासद्वेन चैव वेदयितद्वेन च एको व धम्मो
वेदनाखन्धो । रासद्वेन च संजानन्द्वेन च एको व धम्मो सज्झाखन्धो । रास-
द्वेन च अभिसंखरणद्वेन च एको व धम्मो संस्कारखन्धो । रासद्वेन च चित्त-
विचित्तद्वेन च एको व धम्मो विज्झाणखन्धो । विजानन्द्वेन चैव हेतुं वुत्त-
आयतनद्वेन च एकमेव मनायतनं । विजानन्द्वेन अधिपतियद्वेन च एकमेव मनि-
न्द्रियं । विजानन्द्वेन समावसुञ्जतनिस्सत्तद्वेन च एको व धम्मो मनोविज्झाण-
धातु नाम होति, न अवसेसा । ठपेत्वा पन चित्तं, यथावुत्तेन अत्थेन अवसेसा सब्बे
पि धम्मा एकं धम्मायतनमेव, एका च धम्मधातु येव होन्ती ति ।

(३०६) ये चा पन तस्मिं समये ति इमिना पन अप्पनावारेन इधा पि
हेट्ठा वुत्तौ ये-वा-पनका संगहिता व । यथा च इध एवं [155] सब्बत्थ । इतो परं
हि एत्तकं पि न विचारयिस्साम । निद्देस-पटिनिद्देसवारेसु हेट्ठा वुत्तनयेनेव अत्थो
वेदितव्वो ति ।

संगहवारो निट्ठितो ।

कोट्ठासवारो ति पि एतस्सेव नाम ।

[(iii) सुञ्जतवारो]

(३०७) इदानीं तस्मिं खो पन समये धम्मा होन्ती [§१२१] ति
सुञ्जतवारो आरब्धो । सो उद्देस-निद्देसवसेन द्विधा व्यवस्थितो । तत्थ उद्देसवारे
‘धम्मा होन्ती’ ति इमिना सद्धिं चतुर्वीसति कोट्ठासा होन्ति । सब्बकोट्ठासेसु च
‘चत्तारो द्वे तयो’ति गणनपरिच्छेदो न वुत्तो । कस्मा ? संगहवारो परिच्छिन्नत्ता ।
तत्थ परिच्छिन्नधम्मा येव हि इधा पि वुत्ता । न हेत्थ सत्तो वा भावो वा अत्ता
वा उपलब्धति । धम्मा व एते धम्ममत्ता असारा अपरिणायिका ति इमिस्सा
सुञ्जताय दीपनत्थं वुत्ता । तस्मा एवमेत्थ अत्थो वेदितव्वो—

(३०८) यस्मिं समये कामावचरं पटमं महाकुसलचित्तं उप्पज्जति, तस्मिं
समये चित्तंगवसेन उप्पन्ना अतिरेकपण्णार्स धम्मा समावद्वेन धम्मा एव होन्ति । न

१ ३.२७५. २ All authorities but M. read होती ति. ३ See ३.२५२.
४ ३.१७७-३.३०५. ५ See ३.१. ६ §५८. ७-७ M.-सस्सतो भावो.
८ See notes on ३.१९७, २५१, २५२, २५६, २६५, ३०२; also see ३.३१२.

अञ्जो कोचि सत्तो वा भावो वा पोसो वा पुगलो वा होती ति । तथा रासट्टेन खन्धा व होन्ती ति । एवं पुरिमनयेनेव सब्बपदेसु अत्थयोजना वेदितव्वा । यस्मा पन ज्ञानतो अञ्जं ज्ञानङ्गं, मग्गतो वा अञ्जं मग्गङ्गं नत्थि, तस्मा इध ‘ज्ञानं होति, मग्गो होति’ [§ १२१] इचेव वुत्तं । उपनिज्झायनट्टेन हि ज्ञानमेव हेत्वट्टेन मग्गो च होति । न अञ्जो कोचि सत्तो वा भावो वा ति । एवं सब्बपदेसु अत्थयोजना कातव्वा । निद्देसवारो उत्तानत्थो येवा ति ।

सुञ्जतवारो निट्ठितो ।

निट्ठिता च तीहि महावारेहि मण्डेत्वा निदिट्ठस्स पठमचित्तस्स अत्थवण्णना ।

[दुतियं चित्तं]

(३०९) इदानीं दुतियचित्तादीनि दस्सेतुं पुन “कतमे धम्मा” [§ १४६] ति आदि आरब्धं । तेसु सब्बेसु पि पठमचित्ते वुत्त-[156]-नयेनेव तयो तयो महावारा वेदितव्वा । न केवलं च महावारा एव, पठमचित्ते वुत्तसदिसानं सब्बपदानं अत्थो पि वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । इतोपरं हि अपुब्बपदवण्णनं येव करिस्साम । इमस्मिं ताव दुतियचित्तनिद्देसे ससंखारेना ति इदमेव अपुब्बं । तस्स त्थो—सह संखारेना ति ससंखारो । तेन ससंखारेण सप्पयोगेन स-उपायेन पच्चयगणेना ति अत्थो । येन हि आरम्भणादिना पच्चयगणेन पठमं महाचित्तं उप्पज्जति, तेनेव सप्पयोगेन स-उपायेन इदं उप्पज्जति । तस्सेवं उप्पत्ति वेदितव्वा—इधेकच्चो भिक्खु विहार-पच्चन्ते वसमानो चेतियंगणसम्मज्जनवेलाय वा थेरुपट्टानवेलाय वा सम्पत्ताय, धम्मस्सवणदिवसे वा सम्पत्ते ‘मय्हं गन्त्वा पच्चागच्छतो अतिदूरं भविस्सति, न गमिस्सामी’ति चिन्तेत्वा पुन चिन्तेसि—‘भिक्खुस्स नाम चेतियंगणं वा थेरुपट्टानं वा धम्मस्सवनं वा अगन्तुं असारुप्पं, गमिस्सामी’ति गच्छति । तस्सेवं अत्तनो पयोगेन वा, परेन वा वत्तादीनं अकरणे आदीनवं करणे च आनिसंसं दस्सेत्वा ओवदियमानस्स, निग्गाहवसेन वा ‘एहि, इदं करोही’ति कारियमानस्स उप्पन्नं कुसल-चित्तं ससंखारेण पच्चयगणेन उप्पन्नं नाम होती ति ।

दुतियचित्तं निट्ठितं ।

[ततियं चित्तं]

(३१०) ततिये [§ १४७] आणविप्पयुत्तं ति आणेन विप्पयुत्तं ति आण-

१ नि० adds hereafter जीवो वा. २ See ३.१. ३ This commenced with ३.१. ४ M and PTS. insert hereafter स-उत्साहेन. ५ सी०, M, PTS.— °गहणेन.

विष्युत्तं । इदं पि हि आरम्भणे हट्ठपहट्ठं होति परिच्छिन्दनकजाणं पनेत्थ न होति । तस्मा इदं दहरकुमारकानं भिक्खुं दिस्वा 'अयं थेरो मय्हं' ति वन्दनकाले, तेनेव नयेन चेतियवन्दनधम्मस्सवणकालादीसु च उप्पज्जती ति वेदितव्वं । पालियं पनेत्थ सत्तसु^१ ठानेसु पज्जा परिहायति । सेसं पाकतिकमेवा ति ।

ततियचित्तं निष्ठितं ।

[चतुर्थं चित्तं]

[३११] चतुर्थचित्ते पि [§ १४९] एसेव नयो । इदं पन ससंखारेना ति वचनतो यदा मातापितरो दहरकुमारके सीसे गहेत्वा चेतियादीनि वन्दोपेत्ति ते च अनत्थिका समाना पि हट्ठपहट्ठा वन्दन्ति । एवरूपे काले लब्धती ति वेदितव्वं ।

[पञ्चमं चित्तं]

[३१२] पञ्चमे [§ १५०] उपेक्खासहगतं ति उपेक्खावेदनाय [157] सम्पयुत्तं । इदं हि आरम्भणे मज्झत्तं हाति । परिच्छिन्दनकजाणं पेत्य होति येव । पालियं पनेत्थ ज्ञानचतुके^२ उपेक्खा होति इन्द्रियद्वके उपेक्खिन्द्रियं होती ति वत्त्वा सव्वेसं पि वेदनापदानं निद्देसे सातासातसुखदुक्खपरिस्वेपवसेन देसनं कत्वा अदुक्खमसुखवेदना कथिता । तस्मा मज्झत्तलक्खणे इन्दद्वकरणवसेन उपेक्खिन्द्रियभावो वेदितव्वो । पदपटिपाटिया च एक्खिमं ठाने पीति परिहीना व । तस्मा चित्तंगवसेन पालिं आरूढ्वा पञ्चपण्णासेव^३ धम्मा होन्ति । तेसं वसेन सव्वकोट्ठासेसु सव्ववारेसु च विनिच्छयो वेदितव्वो ।

[छट्ठसत्तम-अट्ठमानि चित्तानि]

[३१३] छट्ठसत्तम-अट्ठमानि दुतियततियचतुर्थेसु वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि । केवलं इमेसु वेदनापरिवत्तनं चैव पीतिपरिहानं च होति । सेसं सद्धिं उप्पत्तिनयेन तादिसमेव । करुणामुदितापरिकम्मकाले पि हि इमेसं उप्पात्ति महाअट्ठकथायं अनुज्जाता एव ।

इमानि अट्ठ कामावचरकुसलचित्तानि नाम ।

[३१४] तानि सव्वानि पि दसहि पुञ्जकिरियवत्थूहि दीपेतव्वानि । कथं ? दानमयं पुञ्जकिरियवत्थु, सीलमयं..., भावनामयं..., अपचितिसहगतं..., वेय्यावच्चसहगतं..., पत्तानुपदानं..., अब्भनुमोदानं..., देसनमयं..., सवणमयं..., दिट्ठेजुकम्मपुञ्जकिरियवत्थू ति इमानि दस पुञ्जकिरियवत्थूनि नाम ।

१ See foot-note on § 147. २ M., PTS. पञ्चके; but see § 150, §§ 156-159. ३ See notes on ३.१९७, २५१, २५२, २५६, २६५, ३०२, ३०८. ४ ३.७३, ८१, ८९ mention only the first three in this list. ५ म०— दिट्ठि'जु'; सी०— दिट्ठि'ज्जु'.

(३१५) तत्थ दानमेव दानमयं । पुञ्जकिरिया च सा तेसं तेसं आनि-
 संसानं वत्थु चा ति पुञ्जकिरियवत्थु नाम । सेसेसु पि एसेव नयो । तत्थ चीवरा-
 दीसु चतूसु पच्चयेसु, रूपादीसु वा छसु आरम्मणेसु, अन्नादीसु वा दससु दान-
 वत्थूसु, तं तं देन्तस्स तेसं तेसं उप्पादनतो पट्ठाय पुब्बभागे, परिच्चागकाले, पच्छा
 सोमनस्सचित्तेन अनुस्सरणे चा ति तीसु कालेसु पवत्ता चेतना (i) 'दानमयं पुञ्ज-
 किरियवत्थु' नाम । पञ्चसीलं अट्ठसीलं दससीलं समादियन्तस्स, 'पव्वजिस्सामी' ति
 विहारं गच्छन्तस्स, पव्वजन्तस्स, 'मनोरथं मत्थकं पापेत्वा पव्वजितो वत' म्हि, साधु
 सुट्ठू' ति आवज्जेन्तस्स, पातिमोक्खं संवरन्तस्स, चीवरादयो पच्चये पच्चवेक्खन्तस्स,
 आपाथगतेसु रूपादीसु चक्खुद्वारादीनि' सं-[158]-वरन्तस्स, आजीवं सोधेन्तस्स
 च पवत्ता चेतना (ii) 'सीलमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । पटिस्सम्भिदायं वुत्तेन
 विपस्सनामग्गेन चक्खुं अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो मावेन्तस्स, सोतं ...पे०...
 मनं, ...रूपे...पे०... धम्मे, ...चक्खुविज्जाणं...पे०... मनोविज्जाणं, ...चक्खु-
 संफस्सं ...पे०... मनोसम्फस्सं, चक्खुसंफस्सजं वेदनं ...पे०... मनोसम्फस्सजं
 वेदनं, रूपसज्जं...पे०... जरामरणं अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो मावेन्तस्स
 पवत्ता चेतना, अट्ठतिंसाय वा आरम्मणेसु अप्पनं अप्पत्ता सब्बा पि चेतना (iii)
 'भावनामयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । महल्लकं पन दिस्वा पच्चुग्गमन-पत्तचीवर-
 पटिग्गहण-अभिवादन-मग्गसंपदानादिवसेन (iv) 'अपचितिसहगतं' वेदितव्वं ।
 बुद्धतरानं वत्तपटिवत्तकरणवसेन गामं पिण्डाय पविट्ठं भिक्खुं दिस्वा पत्तं गहेत्वा गामे
 भिक्खं समादयेत्वा उपसंहरणवसेन, 'गच्छ भिक्खुनं पत्तं आहरा' ति सुत्वा वेगेन
 गत्वा पत्ताहरणादिवसेन च कायवेय्यावटिककाले (v) 'वेय्यावच्चसहगतं' वेदितव्वं ।
 (३१६) दानं दत्त्वा गन्धादीहि पूजं कत्वा 'असुकस्स नाम पत्ति होतू' ति
 वा, 'सव्वसत्तानं होतू' ति वा पत्तिं ददतो (vi) 'पत्तानुप्पदानं' वेदितव्वं । किं पनेवं
 पत्तिं ददतो पुञ्जक्खयो होती ति ? । न होति । यथा पन एकं पदीपं जालेत्वा
 ततो दीपसहस्सं जालेन्तस्स पटमदीपो खीणो ति न वत्तव्वो; पुरिमालोकेन पन
 सद्धिं पच्छिमालोको एकतो हुत्वा अतिमहा होति । एवमेव पत्तिं ददतो परिहानि
 नाम नत्थि । बुद्धिं येव पन होती ति वेदितव्वं । परेहि दिन्नाय पत्तिया वा अज्जाय
 वा पुञ्जकिरियाय 'साधु सुट्ठू' ति अनुमोदनवसेन (vii) 'अब्भनुमोदनं' वेदि-
 तव्वं । एको 'एवं धम्मकथिको ति मं जानिस्सन्ती' ति इच्छाय ठत्वा लाभगरुको
 हुत्वा देसेति, तं न महफलं । एको अत्तनो पगुणं धम्मं अपच्चासिंसमानो विमुत्ता-
 यतनसीसेन परेसं देसेति, इदं (viii) 'देसनामयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । एको

१ सी०, म०-०दानं. २ See Vim. 38-39; MCm. i. 195, ii. 236;
 358; Netti. 89.

सुणन्तो 'इति मं सद्धो ति जानिस्सन्ती'ति सुणाति, तं न महप्फलं । एको 'एवं मे महप्फलं भविस्सती'ति हितफरणेन मुदुचित्तेन धम्मं सुणाति, इदं (ix) 'सवणमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । [159] दिट्ठिं उजुं करोन्तस्स (x) 'दिट्ठुजुकम्मपुञ्जकिरियवत्थु' नाम ।

(३१७) दीघमाणका पनाहु— 'दिट्ठुजुकम्मं सव्वेसं नियमलक्खणं, यं किञ्चि पुञ्जं करोन्तस्स हि दिट्ठिया उजुकमावेनेव महप्फलं होती' ति । एतेसु पन पुञ्जकिरियवत्थूसु दानमयं ताव 'दानं दस्सामी'ति चिन्तेन्तस्स उप्पज्जति, दानं ददतो उप्पज्जति, 'दिन्नं मे' ति पच्चवेक्खन्तस्स उप्पज्जति । एवं पुब्बचेतनं मुञ्चन-चेतनं अपरचेतनं ति तिस्सो चेतना एकतो कत्वा 'दानमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम होति । सीलमयं पि 'सीलं पूरेस्सामी'ति चिन्तेन्तस्स उप्पज्जति, सीलपूरणकाले उप्पज्जति, 'पूरितं मे' ति पच्चवेक्खन्तस्स उप्पज्जति । ता सब्बा पि एकतो कत्वा 'सीलमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम होति । ...पे^१०... दिट्ठुजुकम्मं पि 'दिट्ठिं उजुकं करिस्सामी' ति चिन्तेन्तस्स उप्पज्जति, दिट्ठिं उजुकं करोन्तस्स उप्पज्जति, 'दिट्ठि मे उजुका कता' ति पच्चवेक्खन्तस्स उप्पज्जति । ता सब्बा पि एकतो कत्वा 'दिट्ठुजुकम्मं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम होति ।

(३१८) सुत्ते पन तीणि येव पुञ्जकिरियवत्थूनि आगतानि । तेसु इतरेसं पि संगहो वेदितब्बो । अपचिति-वेय्यावच्चानि हि सीलमये संगहं गच्छन्ति । पत्तानु-प्पदान-अव्वमनुमोदनानि दानमये । देसना-सवण-दिट्ठुजुकम्मनि भावनामये । ये^२ पन 'दिट्ठुजुकम्मं सव्वेसं नियमलक्खणं'ति वदन्ति तेसं तं तीसु पि संगहं गच्छति । एवमेतानि संखेपतो तीणि हुत्वा वित्थारतो पन दस होन्ति ।

(३१९) तेसु 'दानं दस्सामी'ति चिन्तेन्तो अट्ठन्नं कामावचरकुसलचित्तानं अज्जतरेनेव चिन्तेति; ददमानो पि तेसं येव अज्जतरेन देति; 'दानं मे दिन्नं'ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । 'सीलं पूरेस्सामी'ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन चिन्तेति; सीलं पूरेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन पूरेति, 'सीलं मे पूरितं' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । 'भावनं भावेस्सामी'ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन चिन्तेति; भावनं भावेन्तो पि तेसं-येव अज्जतरेन भावेति; 'भावना मे भाविता'ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । [160] 'जेट्ठापचितिकम्मं करिस्सामी'ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन चिन्तेति, करोन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन करोति, 'कतं मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अज्जतरेन पच्चवेक्खति । 'कायवेय्यावटिकम्मं करिस्सामी'

१ See note on this in ३.३१४. २ See the intervening terms in ३.३१४ above. ३ See ३.७३-८९. ४ See ३.३१७.

ति चिन्तेन्तो पि, करोन्तो पि, 'कतं मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति ।

(३२०) 'पत्तिं दस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि, ददन्तो पि, 'दिन्ना मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि, 'पत्तिं वा सेसकुसलं वा अनुमोदिस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति; अनुमोदन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन अनुमोदति, 'अनुमोदितं मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । 'धम्मं देसेस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति, देसेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन देसेति, 'देसितो मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । 'धम्मं सोस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति, सुणन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन सुणाति, 'सुतं मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । 'दिट्ठिं उज्जुकं करिस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति, उज्जुकं करोन्तो पन चतुच्चं आणसंपयुत्तानं अञ्जतरेन करोति, 'दिट्ठि मे उज्जुका कता' ति पच्चवेक्खन्तो अट्ठन्नं अञ्जतरेन पच्चवेक्खति ।

(३२१) इमस्मिं ठाने चत्तारि अनन्तानि नाम गहितानि । चत्तारि हि अनन्तानि— आकासो अनन्तो, चक्कवाळानि अनन्तानि, सत्तनिकायो^१ अनन्तो, बुद्धजाणं अनन्तं । आकासस्स हि पुरत्थिमदिसाय वा पच्छिमुत्तरदक्खिणासु वा एत्तकानि वा योजनसतानि एत्तकानि वा योजनसहस्सानी^२ ति परिच्छेदो नत्थि । सिनिरुमत्तं पि अयोक्कटं पठविं द्विधा कत्वा हेट्ठा खित्तं भस्सेथेव^३, नो पतिट्ठं लमेथ, एवं (i) आकासं अनन्तं नाम । चक्कवाळानं पि सतेहि वा सहस्सेहि वा^४ परिच्छेदो नत्थि । सचे पि हि अकनिट्ठभवने निव्वत्ता, दळ्ढहयामधनुग्गहस्स सल्लहुकेन सेरेन तिरियं तालच्छायं अतिकमनमत्तेन कालेन चक्कवाळसतसहस्स-अतिकमनसमत्थेन जवेन समन्नागता चत्तारो [161] महाब्रह्मानो 'चक्कवाळपरियन्तं पस्सिस्सामी' ति तेन जवेन धावेय्युं, चक्कवाळपरियन्तं अदिस्वा व परिनिव्वायेय्युं, एवं (ii) चक्कवाळानि अनन्तानि नाम । एत्तकेसु पन चक्कवाळेसु उदकट्टकथलट्टकसत्तानं पमाणं नत्थि । एवं (iii) सत्तनिकायो अनन्तो नाम । ततो पि (iv) बुद्धजाणं अनन्तमेव ।

(३२२) एवं अपरिमाणेसु चक्कवाळेसु अपरिमाणानं सत्तानं कामावचर-सोमनस्ससहगत-आणसंपयुत्त-असंखारिक-कुसलचित्तानि एक्कस्स बहुनि उप्पजन्ति । बहुन्नं पि बहुनि उप्पजन्ति । तानि सब्बानि पि कामावचरट्ठेन सोमनस्ससहगतट्ठेन आणसंपयुत्तट्ठेन असंखारिकट्ठेन एकत्तं गच्छन्ति । एकमेव सोमनस्ससहगतं तिहेतुकं असंखारिकं महाचित्तं होति । तथा स-संखारिकं महाचित्तं ... पे० ... तथा उपेक्खा-

१ M., PTS- सत्तकायो. २ M., PTS-^०नि and insert hereafter एत्तकानि योजनसतसहस्सानी ति. ३ म०, M.- भस्सेते'व. ४ सि० inserts hereafter सतसहस्सेहि वा. ५ सी०, M.- ^०धम्म^०.

सहगतं जाणविप्पयुत्तं दुहेतुकं^१ ससंखारिकं चित्तं ति । एवं सब्बानि पि अपरिमाणेसु चकवालेसु अपरिमाणानं सत्तानं उप्पज्जमानानि कामावचरकुसलचित्तानि सम्भासंनुद्धो महातुलाय तुल्यमानो विय, तुम्हे पक्खित्वा मिनमानो विय, सब्बञ्जुतजाणेन परिच्छिन्दित्वा 'अट्ठेवतानी' ति सरिक्खट्ठेन अट्ठेव कोट्ठासे कत्वा दस्सेसि ।

(३२३) पुन इमस्मिं ठाने छब्बिधेन पुञ्जायूहनं नाम गहितं । पुञ्जं हि अत्थि सयंकारं अत्थि परंकारं, अत्थि साहत्थिकं अत्थि आणत्तिकं, अत्थि संपजानकत्तं अत्थि असंपजानकत्तं । तत्थ अत्तनो धम्मताय कत्तं 'सयंकारं' नाम । परं करोन्तं दिस्वा कत्तं 'परंकारं' नाम । सहत्थेन कत्तं 'साहत्थिकं' नाम । आणापेत्वा कारितं 'आणत्तिकं' नाम । कम्मं च फलं च सद्वित्त्वा कत्तं 'सम्पजानकत्तं' नाम । कम्मं पि फलं पि अजानित्वा कत्तं 'असम्पजानकत्तं' नाम । तेसु सयंकारं करोन्तो पि इमेसं अट्ठन्नं कुसलचित्तानं अञ्जतरेनेव करोति । परंकारं करोन्तो पि, सहत्थेन करोन्तो पि, आणापेत्वा करोन्तो पि इमेसं अट्ठन्नं कुसलचित्तानं अञ्जतरेनेव करोति । संपजानकरणं पन चतूहि आणसम्पयुत्तेहि होति । असंपजानकरणं चतूहि आणविप्पयुत्तेहि ।

(३२४) अपरा पि इमस्मिं ठाने चतस्सो दक्खिणाविसुद्धियो गहिता— पच्चयानं धम्मिकता, चेतना-महत्तं, वत्थुसंपत्ति, गुणातिरेकता ति । तत्थ धम्मेन समेन उप्पन्ना पच्चया 'धम्मिका' नाम । [162] सद्वित्त्वा ओकप्पेत्वा ददतो पन 'चेतना-महत्तं' नाम होति । खीणासवभावो 'वत्थुसंपत्ति' नाम । खीणासवस्सेव निरोधा बुद्धितभावो 'गुणातिरेकता' नाम । इमानि चत्तारि समोधानेत्वा दातुं सक्कोन्तस्स कामावचरकुसलं इमस्मिं येव अत्तमावे विपाकं देति । पुण्णकसेट्ठि^२ - काकवल्लियं-सुमनमालाकारौदीनं विय ।

(३२५) संखेपतो पनेतं सब्बं पि कामावचरकुसलं चित्तं 'चित्तं' ति करित्वा चित्तविचित्तद्वेन एकमेव होति । वेदनावसेन सोमनस्ससहगतं उपेक्खा-सहगतं ति दुविधं होति । जाणविभत्तिदेसनावसेन चतुब्बिधं होति । सोमनस्स-सहगतं जाणसंपयुत्तं असंखारिकं महाचित्तं हि उपेक्खाहगतं जाणसंपयुत्तं असं-खारिकं महाचित्तं च जाणसंपयुत्तद्वेन असंखारिकद्वेन च एकमेव होति । तथा जाणसम्पयुत्तं ससंखारिकं, जाणविप्पयुत्तं असंखारिकं, जाणविप्पयुत्तं ससंखारिकं चा ति । एवं जाणविभत्तिदेसनावसेन चतुब्बिधे पनेतस्मिं असंखार-ससंखारविभत्तितो चत्तारि असंखारिकानि चत्तारि ससंखारिकानी ति अट्ठेव कुसलचित्तानि होन्ति । तानि याथावतो अत्वा भगवा सब्बञ्जु गुणी वरो मुनि सेट्ठो आचिक्खति देसेति

^१ सी०, म०— दिहेतुकं.

^२ थ० अ० १.३८५; सि०— कालवल्लिय; म०—

काळवल्लिय.

^३ थ० अ० २.४०.

पञ्जपेति पट्टपेति विवरति विमज्जति उत्तानीकरोती ति ।

अट्टसालिनिया धम्मसंगहट्ठकथाय

कामावचरकुसलनिदेसो

समत्तो ।

[रूपावचरकुसलकथा]

(३२६) इदानीं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं कतमे धम्मा कुसला [§ १६०] इति आदि आरब्धं । तत्थ रूपूपत्तिया मग्गं भावेतीति रूपं वुच्चति रूपभावो^३ । उपपत्तीति निव्वत्ति जाति संजाति । मग्गोति उपायो । वचनत्थो पनेत्थ— तं उपपत्तिं मग्गति गवेसति जनेति निष्फादेतीति मग्गो । इदं वुत्तं होति— येन मग्गेन रूपमवे उपपत्ति होति निव्वत्ति जाति सञ्जाति, तं मग्गं भावेतीति । किं पनेतेन नियमतो रूपमवे उपपत्ति होतीति ? न होति । “समाधिं भिक्खवे भावेथ, समाहितो यथामूतं पजानाति पस्सती” [Cf. सं० ३.१३; ५.४१४...] ति एवं वुत्ते न हि निव्वेधमागियेन रूपमवात्तिकमो पि होति । रूपूपत्तिया पन इतो अञ्जो मग्गो [163] नाम नत्थि, तेन वुत्तं ‘रूपूपत्तिया मग्गं भावेती’ ति । अत्थतो चायं मग्गो नाम चेतना पि होति, चेतनाय संपयुत्तधम्मा पि, तदुभयं पि । “निरयं चाहं सारिपुत्त पजानामि निरयगाभिं च मग्गं” [म० १.७३] ति हि एत्थ चेतनो वै मग्गो नाम ।

“सद्धा हिरियं कुसलं च दानं । धम्मा एते सप्पुरिसानुयाता ।

एतं हि मग्गं दिवियं^४ वदन्ति । एतेन हि गच्छति देवलोकं” [अं० ४.२३६] ति । एत्थ चेतनासंपयुत्ता धम्मा मग्गो नाम । “अयं भिक्खवे मग्गो, अयं पटिपदा” [म० ३.१००] ति संखारूपपत्तिमुत्तादीसु चेतना पि चेतनासंपयुत्तधम्मा पि मग्गो नाम । इमस्मिं पन ठाने ‘ज्ञानं’ ति वचनतो चेतनासम्पयुत्ता अधिप्पेता । यस्मा पन ज्ञानचेतना पटिसन्धि आकट्ठति, तस्मा चेतना पि चेतनासम्पयुत्तधम्मा पि चट्टन्ति येव ।

(३२७) भावेतीति जनेति उप्पादेति वट्ठेति । अयं ताव इध भावनाय अत्थो । अञ्जत्थ पन उपसग्गवसेन संभावना परिभावना विभावना ति एवं अञ्जथा पि अत्थो होति । तत्थ “इध उदायि मम सावका अधिसीले संभावेन्ति—सीलवा

१ This commenced with ३.१. २ Continues upto ३.४२६.

३ सी०, सि०— रूपभावो. ४ सि० inserts hereafter सञ्जानाति. ५-५ All authorities but M. read चेतना only. ६ All authorities read so.

७ म० ३.९९-१०३.

समणो गौतमो, परमेन सीलक्खन्धेन समन्नागतो” [म० २.९] ति अयं संभावना नाम; ओकप्पना ति अत्थो । “सीलपरिभाविता समाधि महप्फलो होति महानिसंसा, समाधिपरिभाविता पञ्जा महप्फला होति महानिसंसा, पञ्जापरिभावितं चित्तं सम्मदेव आसवेहि विमुच्चती” [दी० २.८१] ति अयं परिभावना नाम; वासना ति अत्थो । “इध रूपं विभावहेहि, वेदनं... सज्जं... संखारे... विज्झाणं विभावहेही” [ ] ति अयं विभावना नाम; अन्तरधापना ति अत्थो । “पुन च परं उदायि अक्खाता मया सावकानं पटिपदा, यथापटिपन्ना मे सावका चत्तारो सतिपट्ठाने भावेन्ती” [म० २.११] ति, अयं पन उप्पादनवट्ठनट्ठेन भावना नाम । इमस्मिं पि ठाने अयमेव अधिपेता । तेन वुत्तं—‘भावेती ति जनेति उप्पादेति वट्ठेती’ ति ।

(३२८) कस्मा पनेत्थ, यथा कामावचरकुसलनिहेसे धम्मपुब्बंगमा देसना कता तथा पन अक्त्वा, पुग्गलपुब्बं-[164]-गमा कता ति ? पटिपदाय साधे-तव्वतो’ ति । इदं हि चतुसू पटिपदासु अज्जतराय साधेतव्वं; न कामावचरं विय विना पटिपदाय उप्पज्जति । पटिपदा च नामेसा पटिपन्नके सति होती ति एतमत्थं दस्सेतुं पुग्गलपुब्बंगमं देसनं करोन्तो ‘रूपपपत्तिया मग्गं भावेती’ [§ १६०] ति आह ।

(३२९) विविच्चेव कामेही ति कामेहि विविचित्वा, विना हुत्वा, अपक्कमत्वा । यो पनायमेत्थ ‘एव’-कारो सो नियमत्थो ति वेदितव्वो । यस्मा च नियमत्थो, तस्मा तस्मिं पठमज्झानं उपसंपज्ज विहरणसमये अविज्जमानानं पि कामानं तस्स पठमज्झानस्स पटिपक्खमावं, कामपरिचागेनेव च’स्स अधिगमं दीपेति । कथं ? ‘विविच्चेव कामेही’ ति एवं हि नियमे करियमाने’ इदं पञ्जा-यति—ननु च’स्सं ज्ञानस्स कामा पटिपक्खमूता येसु सति इदं न प्ववत्ति, अन्धकारे सति पदीपोभासो विय ? तेसं परिचागेनेव च’स्स अधिगमो होति ओरिमतीर-परिचागेन पारिमतीरस्सेव । तस्मा नियमं करोती ति ।

(३३०) तत्थ सिया— ‘कस्मा पनेस पुब्बपदे येव वुत्तो, न उत्तरपदे ? किं अकुसलेहि धम्मेहि अविविच्चा पि ज्ञानं उपसंपज्ज विहरेय्या ति?’ ‘न खो पनेतं एवं दट्ठव्वं । तं निस्सरणतो हि पुब्बपदे एस वुत्तो । कामधातुसमतिक्रमनतो हि कामरागपटिपक्खतो च इदं ज्ञानं कामानमेव निस्सरणं । यथाह— “कामानमेतं निस्सरणं यदिदं नेक्खम्म” [दी० ३.२७५] ति । उत्तरपदे पि पन, यथा “इधेव भिक्खवे पठमो समणो, इध दुतियो समणो” [म० १.६३; अ० २.२३८] ति एत्थ ‘एव’-कारो आनेत्वा वुच्चति, एवं वत्तव्वो । न हि सका इतो अज्जेहि पि नीवरणसंखातेहि अकुसलेहि धम्मेहि अविविच्च ज्ञानं उपसंपज्ज विहरितुं, तस्मा ‘विविच्चेव कामेहि विविच्चेव अकुसलेहि धम्मेही’ ति एवं पदद्वये पि एस दट्ठव्वो ।

१ सि०— सोधेतव्वेतो. २ With ३.३२९-३३५ cf. विमु० ४.८१-८८
३ M.— कथिरमाने, ४-४ म०— नन्विमस्स; M.— नूनमस्स; सि०— नूनमिस्स.

पदद्वये पि च किञ्चा पि विविच्चा ति इमिना साधारणवचनेन तदङ्गविवेकादयो कायविवेकादयो च सन्वे पि विवेका संगहं गच्छन्ति, तथा पि कायविवेको चित्त-विवेको विस्वम्भनविवेको ति तयो एव इध ददृब्बा ।

(३३१) कामेही ति इमिना पदेन ये च निद्देसे “कतमे वत्थुकामा ? मनापिया रूपा” [नि० १.१] ति आदिना नयेन वत्थुकामा वुत्ता, ये च तथेव विभंगे चै “छन्दो कामो, [165] रागो कामो, छन्दरागो कामो; संकप्पो कामो, रागो कामो, संकप्परागो कामो; इमे वुच्चन्ति कामा” [नि० १.२; वि० २५६] ति एवं किलेसकामा वुत्ता, ते सन्वे पि संगहिता इच्चेव ददृब्बा । एवं हि सति विविच्चेव कामेही ति वत्थुकामेहि पि विविच्चेवा ति अत्थो युज्जति । तेन काय-विवेको वुत्तो होति । विविच्च अकुसलेहि धम्मेही ति किलेसकामेहि सन्वा-कुसलेहि वा विविच्चा ति अत्थो युज्जति । तेन चित्तविवेको वुत्तो होति । पुरिमेन चैत्थ वत्थुकामेहि विवेकवचनतो येव कामसुखपरिच्चागो, दुतियेन किलेसकामेहि विवेकवचनतो नेक्खम्मसुखपरिग्गहो विभावितो होति ।

(३३२) एवं वत्थुकाम-किलेसकामविवेकवचनतो येव च एतेसं पठमेन संकिलेसवत्थुप्पहानं, दुतियेन संकिलेसप्पहानं; पठमेन लोलमावस्स हेतुपरिच्चागो, दुतियेन बालभावस्स; पठमेन पयोगसुद्धि, दुतियेन आसयपोसनं विभावितं होती ति पि जातब्बं । एस ताव नयो ‘कामेही’ ति एत्थ वुत्तकामेसु वत्थुकामपक्खे । किलेस-कामपक्खे पन ‘छन्दो’ ति च रागो’ ति च एवमादीहि अनेकभेदो कामच्छन्दो येव कामो ति अधिप्पेतो । सो च अकुसलपरियापन्नो पि समानो “तत्थ कतमो काम-च्छन्दो कामो ?” [Cf. वि० २५६] ति आदिना नयेन विभंगे ज्ञानंगपटिपक्खतो विसुं वुत्तो । किलेसकामत्ता वा पुरिमपदे वुत्तो, अकुसलपरियापन्नत्ता दुतियपदे । अनेकभेदतो च’स्स ‘कामतो’ ति अवत्वा ‘कामेही’ ति वुत्तं ।

(३३३) अज्जेसं पि च धम्मानं अकुसलमावे विज्जमाने “तत्थ कतमे अकुसला धम्मा ? कामच्छन्दो” [वि० २५६] ति आदिना नयेन विभंगे उपरि-ज्ज्ञानंगपच्चनीकपटिपक्खभावदस्सनतो नीवरणानेव वुत्तानी ति । नीवरणानि हि ज्ञानंगपच्चनीकानि । तेसं ज्ञानंगानेव पटिपक्खानि, विद्धंसकानि, विघातकानी ति वुत्तं होति । तथा’ हि “समाधि कामच्छन्दस्स पटिपक्खो, पीति ब्यापादस्स, वितक्को यीनिमिद्धस्स, सुखं उद्धचकुक्कुच्चस्स, विचारो विचिकिच्छाया” ति षेट्ठके^६ वुत्तं ।

(३३४) एवमेत्थ ‘विविच्चेव कामेही’ ति इमिना कामच्छन्दस्स विक्खम्भन-

१ विमु० ४.८२; पटि० २.२२०, वि० अ० ३१६. २ सी०, M. omit.
३ Cf. नि० १.२८. ४ वि०-२५७ reads “तत्थ कतमे कामा ? छन्दो कामो”
which is also quoted in विमु० ४.८५. ५ सी०, M.- यथा. ६ Cf.
विमु० ४.८६; विमुत्ति ४९, and Introduction p. xxv note 4.

विवेको वुत्तो होति । 'विविच्च अकुसलेहि धम्महे'ति इमिना पञ्चन्नं पि नीवरणानं । अगहितग्गहणेन पन पठमेन कामच्छन्दस्स, दुतियेन सेसनीवरणानं; तथा पठमेन तीसु अकुसलमूलेसु पञ्चकामगुणभेदविसयस्स लोभस्स, दुतियेन आघात-[166]-वत्थुभेदादिविसयानं दोसमोहानं । ओघादीसु वा धम्मेषु पठमेन कामोघ-कामयोग-कामासव-कामुपादान-अभिज्झाकायगन्थ-कामरागसंयोजनानं, दुतियेन अवसेस-ओघ-योगासव-उपादानगन्थसंयोजनानं । पठमेन च तण्हाय तं-संपयुत्तकानं च, दुतियेन अविज्जाय तं-संपयुत्तकानं च । अपि च पठमेन लोभसंपयुत्त-अट्ठचित्तुप्पादानं, दुतियेन सेसानं चतुस्स^१ अकुसलचित्तुप्पादानं विक्खंभनविवेको वुत्तो होती ति वेदितव्वो । अयं ताव 'विविच्चेव कामेहि विविच्च अकुसलेहि धम्महे'ति एत्थ अत्थप्पकासना ।

(३३५) एत्तावता पठमस्स ज्ञानस्स पहानङ्गं दस्सेत्वा इदानीं संपयोगङ्गं दस्सेतुं सवितकं सविचारं ति आदि वुत्तं । तत्थ^२ हेट्ठा^३ वुत्तलक्खणादिविभागेन अप्पनासंपयोगतो रूपावचरभावप्पत्तेन वितक्केन चैव विचारेन च सह वत्तति । रुक्खो विय पुप्फेन फलेन^४ चा ति इदं ज्ञानं सवितकं सविचारं ति वुच्चति । विमंगे पन "इमिना च वितक्केन इमिना च विचारेन उपेतो होति समुपेतो होती"^५ [वि० २५७] ति आदिना नयेन पुग्गलाधिद्वाना देसना कता । अत्थो पन तत्रा पि एवमेव दट्ठव्वो । विवेकजं ति—एत्थ विवित्ति विवेको । नीवरणविगमो ति अत्थो । विवित्तो ति वा विवेको, नीवरणविवित्तो ज्ञानसम्पयुत्तधम्मरासी ति अत्थो । तस्मा विवेका, तस्मिं वा विवेके, जातं ति विवेकजं ।

(३३६) पीतिसुखं ति—एत्थ पीतिसुखानि हेट्ठा^६ पकासितानेव । तेसु वुत्तप्पकाराय पञ्चविधाय पीतिया अप्पनासमाधिस्स मूलं हुत्वा वड्डमाना समाधि-संपयोगं गता करणा पीति—अयं इमस्मिं अत्थे अधिप्पेता पीती ति । अयं च पीति इदं च सुखं अस्स ज्ञानस्स, अस्मिं वा ज्ञाने अत्थी ति इदं ज्ञानं पीतिसुखं ति वुच्चति । अथ वा पीति च सुखं च पीतिसुखं, धम्मविनयादयो विय । विवेकजं पीतिसुखमस्स ज्ञानस्स, इमस्मिं वा ज्ञाने, अत्थी ति एवं पि विवेकजं पीतिसुखं । यथेव हि ज्ञानं एवं पीतिसुखं पेत्य विवेकजमेव होति । तं च^७ अस्ति । तस्मा एकपदेनेव 'विवेकजपीतिसुखं' ति पि वुत्तं युज्जति । विमंगे पन "इदं सुखं इमाय पीतिया सहगतं"^८ [वि० २५७] ति आदिना नयेन वुत्तं । अत्थो पन तत्रा पि एवमेव दट्ठव्वो ।

(३३७) [167] पठमं ज्ञानं ति—एत्थ गणनानुपुब्बतौ पठमं । पठमं उप्पन्नं ति पि पठमं । पठमं समापजितव्वं ति पि पठमं । इदं पन न एकन्तलक्खणं ।

१-१ See Chart (चित्तुप्पादकण्ड- At A Glance) accompanying धम्मसंगहि, under अकुसलचित्तानि, (§§ 365-430) २ विसु० ४८८-९१ are lacking here. ३ ३.१९८-२०१. ४ विसु० ४.९२ ५ See ३.२०२-२१०. ६ सि०—गणनानुपुब्बताय; अ० यो० gives गणनानुपुब्बिता (?)

चिण्णवसीमावो हि अट्ठसमापत्तिलाभी आदितो पट्टाय मत्थकं पापेन्तो पि समा-
यजितुं सक्कोति । मत्थकतो पट्टाय आदिं पापेन्तो पि समापजितुं सक्कोति ।
अन्तरन्तरा ओक्कमन्तो पि सक्कोति । एवं पुब्बुप्पत्तियट्ठेन पनं पठमं नाम होति ।
ज्ञानं ति दुविधं ज्ञानं— आरम्मणूपनिज्ज्ञानं लक्खणूपनिज्ज्ञानं ति । तथ
अट्ठ समापत्तियो पठवीकसिणादिआरम्मणं उपनिज्ज्ञायन्ती ति आरम्मणूपनिज्ज्ञानं
ति संखं गता । विपस्सनामग्गफलानि पन लक्खणूपनिज्ज्ञानं नाम । तथ विपस्सना
अनिच्चादिलक्खणस्स उपनिज्ज्ञानतो लक्खणूपनिज्ज्ञानं । विपस्सनाय कतकिच्चस्स
मग्गेन इज्झनतो मग्गो लक्खणूपनिज्ज्ञानं । फलं पन निरोधसच्चं तथलक्खणं
उपनिज्ज्ञायती ति लक्खणूपनिज्ज्ञानं नाम । तेसु इमस्मिं अत्थे आरम्मणूपनिज्ज्ञानं
अधिप्पेतं । तस्मा आरम्मणूपनिज्ज्ञानतो पच्चनीकज्ज्ञापनतो वा ज्ञानं ति वेदितव्वं ।

(३३८) उपसम्पज्जा ति उपगन्त्वा, पापुणित्वा ति वुत्तं होति ।
उपसंपादयित्वा वा निष्फदेत्वा ति वुत्तं होति । चिमंगे पन “उपसंपज्जा ति पठमस्स
ज्ञानस्स लामो पटिलामो पत्ति सम्पात्ति फुसना सच्छिकिरिया उपसंपदा” [वि०
२५७] ति वुत्तं । तस्सा पि एवमेव त्थो दट्ठव्वो । विहरती ति तदनुरूपेण इरिया-
पथविहारेण इतिवुत्तप्पकारज्ज्ञानसमझी हुत्वा अत्तमावस्स इरियनं वुत्तिं पालनं
यपनं यापनं चारं विहारं अभिनिष्फादेति । वुत्तं हेतं चिमंगे— “विहरती ति
इरियति वत्तति पालेति यपेति यापेति चरति विहरति, तेन वुच्चति विहरती”
[वि० २५७] ति । पठवीकसिणं ति एत्थ पठवीमण्डलं पि सकलट्ठेन पठवीकसिणं
ति वुच्चति । तं निस्साय पटिलद्वनिमित्तं पि । निमित्ते पटिलद्वज्ज्ञानं पि । तथ
इमस्मिं अत्थे ज्ञानं पठवीकसिणं ति वेदितव्वं । पठवीकसिणसंखातं ज्ञानं उप-
संपज्जा विहरती ति अयं हेत्थ संखेपत्थो ।

(३३९) इमस्मिं [168] पन पठवीकसिणे परिकम्मं कत्वा चतुक्कपञ्चक-
ज्ज्ञानानि निव्वत्तेत्वा ज्ञानपदट्ठानं विपस्सनं वट्ठेत्वा अरहत्तं पत्तुकामेन कुलपुत्तेन
किं कातव्वं ति ? आदितो ताव पातिमोक्खसंवर-इन्द्रियसंवर-आजीवपारिसुद्धि-
पच्चयसंनिरसितसंखातानि चत्तारि सीलानि विसोधेत्वा सुपरिसुद्धे सीले पतिट्ठितेन,
व्यास्स आवासादीसु दससु पलिबोधेसु पलिबोधो अत्थि, तं उपच्छिन्दित्वा कम्म-
ट्ठानदायकं कल्याणमित्तं उपसंकर्मित्वा पालियां आगतेसु अट्ठतिसायं कम्मट्ठानेसु
अत्तनो चरियानुकूलं कम्मट्ठानं उपपरिक्खन्तेन सच्चस्स इदं पठवीकसिणं अनुकूलं
होति, इदमेव कम्मट्ठानं गहेत्वा ज्ञानमावनाय अननुरूपं विहारं पहाय अनुरूपे

१ म० M- omit. २ विसु० ४.११९ differs. ३ सि०, म०— संख्यं.
४ विसु० ४.११९ agrees. ५ विसु० ४.१०२. ६ विसु० ४.१०३. ७ सि०—
कसिणत्थेन, see विसु० ४.११९. ८-८ विसु० ३.२८. ९ On this see Vim.
pp.38-39, footnote.

विहारे विहरन्तेन दुस्खपल्लिवोधुपच्छेदं कत्वा कसिणपरिकम्मनिमित्तानुस्खण-सत्त
असप्पायपरिवज्जन-सत्तसप्पायसेवन-दसविधअप्पनाकोसल्लप्पमेदं सब्बं भावनाविधानं
अपरिहापेन्तेन आणाधिगम्मत्थाय पटिपजितब्बं । अयमेत्थ संखेपो । वित्थारो
पन विसुद्धिमग्गे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । यथा चेत्थ एवं इतो परेसु पि । सब्ब-
कम्मट्ठानानं हि भावनाविधानं सब्बं अट्ठकथानयेन गहेत्वा विसुद्धिमग्गे वित्थारितं ।
किं तेन तत्थ तत्थ पुन वुत्तेना ति न तं पुन वित्थारयाम । पालिया पन हेट्ठा
अनागतं अत्थं अपरिहापेत्वा निरन्तरं अनुपदवण्णनमेव करिस्साम ।

(३४०) तस्मिं समये ति तस्मिं पठमज्ज्ञानं उपसंपज्ज विहरणसमये ।
फस्सो होति ... पे० ... अविक्खेपो होती ति इमे कामावचर-पठमकुसल-
चित्ते वुत्तपक्कारा व पदपटिपाटिया लुप्पण्णासै धम्मा होन्ति । केवलं हि ते कामाव-
चरा, इमे मुग्गन्तरवसेन महग्गता रूपावचरा ति अयमेत्थ विसेसो । सेसं तादिस-
मेव । ये-वा-पनका पनेत्थ छन्दादियो चत्तारो व लब्धन्ति । कोट्टासवार-सुञ्जतवारो
पाकतिका एवा ति ।

पठमं ।

(३४१) दुतियज्ज्ञाननिद्देसे [§ १६१] वितक्कविचारानं वूप-[169]-
समा [§ १६१] ति वितक्कस्स च विचारस्स चा ति इमेसं द्वित्रं वूपसमा, समति-
क्कमा; दुतियज्ज्ञानक्खणे अपातुमावा ति वुत्तं होति । तत्थ किञ्चा पि दुतियज्ज्ञाने
सब्बे पि पठमज्ज्ञानधम्मा न सन्ति, अज्जे येव हि पठमज्ज्ञाने फस्सादयो अज्जे
इध, ओळारिकस्स पन ओळारिकस्सै अंगस्स समतिक्कमा पठमज्ज्ञानतो परेसं
दुतियज्ज्ञानादीनं अधिगमो होती ति दीपनत्थं वितक्कविचारानं वूपसमा ति एवं
वुत्तं ति वेदितब्बं । अज्झत्तं ति—नियकज्झत्तं अधिप्पेतं । विमग्गे पन “अज्झत्तं
पच्चत्तं” [वि० २५८] ति एत्तकमेव वुत्तं । यस्मा नियकज्झत्तं अधिप्पेतं, तस्मा
अत्तनो सन्ताने जातं, अत्तनो संताने निव्वत्तं ति अयमेत्थ अत्थो ।

(३४२) संपसादनं ति संपसादनं वुच्चति सद्धा । संपसादनयोगतो ज्ञानं
पि संपसादनं, नीलवण्णयोगतो नीलवत्थं विय । यस्मा वा तं ज्ञानं संपसादन-
समन्नागतत्ता वितक्कविचारक्खोमवूपसमेन च चेतो सम्पसादयति, तस्मा संपसादनं
ति वुत्तं । इमस्मिं च अत्थविकप्पे ‘संपसादनं चेतसो’ ति एवं पदसंबंधो वेदि-

१ विसु० ३.२८-१३३. २ Chapters iv-xi. ३ See note 9 on
§1; also ३.१६७, २५१, २५६, etc. ४ See २.२५१-५२. ५ See ३.
३०६, ३०८. ६ With ३.३४१-३४६ compare विसु० ४.१४०-१४८-
७ सी०—omit. ८ See २.३६.

तन्त्रो । पुरिमस्मिं पन अत्थविकप्पे 'चेतसो' ति एतं एकोदिमावेन सद्धिं योजेतब्बं । तत्रायं अत्थयोजना—एको उदेती ति एकोदि, वितक्कविचारेहि अनज्झारूढत्ता अग्गो सेट्ठो हुत्वा उदेती ति अत्थो । सेट्ठो पि हि लोके एको ति वुच्चति । वितक्क-विचारविरहितो वा एको असहायो हुत्वा ति पि वत्तुं वट्टति । अथ वा संपयुत्तधम्मो उदायती ति उदि । उट्ठपेती' ति अत्थो । सेट्ठेन एको च सो उदि चा ति एकोदि । समाधिस्सेतं अधिवचनं । इति इमं एकोदिं भावेति वट्ठेती ति इदं दुतियज्ज्ञानं एकोदिमावं । सो पनायं एकोदि यस्मा चेतसो, न सत्तस्स, न जीवस्स, तस्मा एतं 'चेतसो एकोदिमावं' ति वुत्तं ।

(३४३) 'ननु चायं सद्धा पटमज्ज्ञाने पि अत्थि, अयं च एकोदिनामको समाधि, अथ कस्मा इदमेव सम्पसादनं चेतसो एकोदिमावं चा ति वुत्तं ति ? वुच्चते—'अदुं हि पटमज्ज्ञानं वितक्कविचारक्खोमेन वीचितरंगसमाकुलमिव जलं न सुप्पसन्नं होति, तस्मा सति या पि सद्धाय [170] 'संपसादनं' ति न वुत्तं । न सुप्पसन्नत्ता येव चेत्य समाधि पि न सुट्ठु पाकटो । तस्मा एकोदिमावं ति पि न वुत्तं । इमस्मिं पन ज्ञाने वितक्कविचारपल्लिखोधाभावेन लद्धोकासा बलवती सद्धा, बलवत्सद्धासहायपटिलामेनेव समाधि पि पाकटो । तस्मा इदमेव एवं वुत्तं ति वेदित-तब्बं । विमंगे पन "सम्पसादनं ति या सद्धा सद्धेना ओक्कप्पना अमिप्पसादो; चेतसो एकोदिमावं ति या चित्तस्स ठिति सण्ठिति ... पे० ... सम्मासमाधी" [वि० २५८] ति एत्तकमेव वुत्तं । एवं वुत्तेन पनेतेन सद्धिं अयं अत्थवण्णना यथा न विरुज्झति अज्जदत्थु संसन्दति चेव समेति च, एवं वेदितब्बा ।

(३४४) अवितक्कं अविचारं ति भावनाय पहीनत्ता एतस्मिं एतस्स वा वितक्को नत्थी ति अवितक्कं । इमिना व नयेन अविचारं । विमंगे पि वुत्तं— "इति अयं च वितक्को अयं च विचारो सन्ता होन्ति समिता वूपसन्ता अत्थंगता अब्भत्थंगता अप्पिता व्यप्पिता सोसिता विसोसिता व्यन्तिकता, तेन वुच्चति अवितक्कं अविचारं" [वि० २५८] ति । एत्थाह—ननु च वितक्काविचारानं वूपसमा ति इमिना पि अयमत्थो सिद्धो ? अथ कस्मा पुन 'वुत्तं अवितक्कं अविचारं' ति ? वुच्चते—एवमेतं, सिद्धो वायमत्थो, न पनेतं तदत्थदीपकं । ननु अबोच्चुम्ह—'ओळारिकस्स पन ओळारिकस्स अंगस्स समत्तिकमा पटमज्ज्ञानतो परेसं दुतिय-ज्ज्ञानादीनं समधिगमो होती ति दस्सेनत्थं वितक्कविचारानं वूपसमा ति एवं वुत्तं' ति ।

(३४५) अपि च वितक्कविचारानं वूपसमा इदं संपसादनं, न किलेसकालु-रिसयस्स; वितक्कविचारानं च वूपसमा एकोदिमावं, न उपचारज्ज्ञानमिव नीवरण-

१ All authorities but म० read उट्ठपेती ति. २ ३.३४१. ३ ३.३४२ reads दीपनत्थं.

प्पहाना; न पठमज्झानामिव च अंगपातुभावा ति एवं संपसादन-एकोदिभावानं हेतुपरिदीपकमिदं वचनं । तथा वितक्कविचारानं वूपसमा इदं अवितक्कं अविचारं, न ततियचतुत्थज्झानानि विय, चक्खुविज्जाणादीनि विय च, अमावा ति एवं अवि-तक्काविचारभावस्स हेतुपरिदीपकं च, न वितक्कविचारभावमत्तपरिदीपकं । वितक्क-विचारभावमत्तपरिदीपकमेव पन अवितक्कं अविचारं ति इदं वचनं, तस्मा पुरिमं वत्ता पि पुन वत्तव्वमेवा ति ।

(३४६) समाधिजं ति पठमज्झानसमाधितो सम्पयुत्तसमाधितो वा जातं ति अत्थो । [171] तत्थ किञ्चा पि पठमं पि संपयुत्तसमाधितो जातं, अथ खो अयमेव समाधि 'समाधी' ति वत्तव्वतं अरहति, वितक्कविचारक्खोमविरहेन अतिविय अचलत्ता सुप्पसन्नत्ता च । तस्मा इमस्स वण्णभणनत्थं इदमेव समाधिजं ति वुत्तं । पीतिसुखं ति इदं वुत्तनयमेव । दुतियं ति गणनानुपुब्बता दुतियं । इदं दुतियं समापज्जी ति पि दुतियं । तस्मिं समये फस्सो होती ति आदीसु ज्ञानपञ्चके वितक्कविचारपदानि परिहीनानि^१ मग्गपञ्चके च सम्मासंकप्पपदं परिहीनं^२ । तेसं वसेन सविमत्तिकाविमत्तिकैपदविनिच्छयो वेदितव्वो । कोट्टासंवारे पि तिवज्झिकं ज्ञानं होति, चतुरंगिको मग्गो होती [§ १६१] ति आगतं । सेसं पठमज्झान-सदिसमेवा ति ।

दुतियं ।

(३४७) ततियज्झाननिहेसे [§ १६३] पीतिया च विरागा ति विरागो नाम वुत्तप्पकाराय पीतिया जिगुच्छनं वा समतिक्रमो वा । उभिन्नं पन अन्तरा 'च'-सद्दो संपिण्डनत्थो । सो वूपसमं वा सम्पिण्डेति वितक्कविचारानं वूपसमं वा । तत्थ यदा वूपसममेव सम्पिण्डेति तदा पीतिया विरागा च, किञ्च भिय्यो 'वूपसमा' चा ति एवं योजना वेदितव्व्वा । इमिस्स च योजनाय विरागो जिगुच्छनत्थो होति । तस्मा पीतिया जिगुच्छना च वूपसमा चा ति अयमत्थो दट्ठव्वो । यदा पन वितक्कविचारानं वूपसमं सम्पिण्डेति तदा पीतिया च विरागा किञ्च भिय्यो 'वितक्कविचारानं च वूपसमा' ति एवं योजना वेदितव्व्वा । इमिस्सा च योजनाय विरागो समतिक्रमनत्थो होति, तस्मा पीतिया च समतिक्रमा वितक्कावचारानं च वूपसमा ति अयमत्थो दट्ठव्वो ।

(३४८) कामं चेते वितक्कविचारा दुतियज्झाने येव वूपसन्ता, इमस्स पन ज्ञानस्स मग्गपरिदीपनत्थं वण्णभणनत्थं च एतं वुत्तं । वितक्कविचारानं वूपसमा ति हि वुत्ते इदं पज्जायति— ननु वितक्कविचारवूपसमो मग्गो इमस्स ज्ञानस्सा ति ?

१ See ३.३३६, ३.२०२-२१०. २ See note ३ on § 161. ३ Cf. ३.२५७. ४ Second para. in § 161. ५ With ३.३४७-३५८ compare विबु० ४.१५४-१७७. ६ सि०, M., विबु० ४.१५५- नून.

यथा च ततिये अरियमग्गे अप्पहीनानं पि सक्कायदिट्ठादीनं “पंचन्नं ओरं-
मा-[172]-गियानं संयोजनानं पढानो” [Cf. अं० १.२३२] ति एवं पढानं वुच्च-
मानं वण्णभणनं होति, तदधिगमाय उस्सुक्कानं उस्साहजननत्थं, एवमेव इध
अवूपसन्तानं पि वितक्कविचारानं वूपसमो वुच्चमानो वण्णभणनं होति । तेनायमत्थो
वुत्तो— ‘पीतिया च समतिक्रमा वितक्कविचारानं च वूपसमा’ति ।

(३४९) उपेक्खको च विहरती ति— एत्थ उपपत्तितो इक्खती ति
उपेक्खा । समं परसति, अपक्खपतिता हुत्वा परसती ति अत्थो । ताय विसदाय
विपुलाय थामगताय समन्नागतत्ता ततियज्झानसमंगी उपेक्खको ति वुच्चति ।
उपेक्खा पन दसविधा होति— छल्लंगुपेक्खा ब्रह्मविहारुपेक्खा ब्रोज्झंगुपेक्खा विरियु-
पेक्खा संखारुपेक्खा वेदनुपेक्खा विपरसनुपेक्खा तत्रमज्झत्तुपेक्खा ज्ञानुपेक्खा पारि-
सुद्धिउपेक्खा ति ।

(३५०) तत्थ या “इध खीणासवो भिक्खु चक्खुना रूपं दिस्वा नेव
सुमनो होति, न दुम्मनो, उपेक्खको च विहरति सतो संपजानो” [Cf. अं० २.
१९८; ३.२७९] ति एवमागता खीणासवस्स छसु द्वोरसु इट्ठानिट्ठल्लारम्मणा-
पाथे परिसुद्धपकतिभावाविजहनाकारभूता उपेक्खा, अयं ‘छल्लंगुपेक्खा’ नाम । या
पन “उपेक्खासहगतेन चेतसा एकं दिसं करित्वा विहरती” [दी० १.२५१] ति
एवमागता सत्तेसु मज्झत्ताकारभूता उपेक्खा, अयं ‘ब्रह्मविहारुपेक्खा’ नाम । या
“उपेक्खासम्ब्रोज्झंगं भावेति विवेकनिरसिते” [म० १.११; सं० ४.३६७, ५.९१]
ति एवमागता सहजातधम्मनं मज्झत्ताकारभूता उपेक्खा, अयं ‘ब्रोज्झंगुपेक्खा’ नाम ।
या पन “कालेन कालं उपेक्खानिमित्तं मनसि करोती” [अं० १.२५७] ति एव-
मागता अनच्चारद्ध-नातिसिथिलविरियसंखाता उपेक्खा अयं ‘विरियुपेक्खा’ नाम ।
या “कति संखारुपेक्खा समोधिक्खेन उप्पजन्ति, कति संखारुपेक्खा विपरसना-
वसेन उप्पजन्ति ? अट्ठ संखारुपेक्खा समोधिक्खेन उप्पजन्ति, दस संखारुपेक्खा
विपरसनावसेन उप्पजन्ती” [पटि० १.६४] ति एवमागता नीवरणादि-पटिसंखा-
सन्निट्ठानगहणे मज्झत्तभूता उपेक्खा, अयं ‘संखारुपेक्खा’ नाम ।

(३५१) या पन “यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति
उपेक्खासहगतं” [§§ १५०, १५६] ति एवमागता अदुक्खमसुखसज्जिता उपेक्खा
अयं ‘वेदनुपेक्खा’ नाम । या पन “यदत्थि, यं भूतं, तं पजहति, उपेक्खं पटिलमती”
[ ] [173] ति एवमागता विचिन्ने मज्झत्तभूता उपेक्खा, अयं ‘विपरसनु-
पेक्खा’ नाम । या पन छन्दादीसु ये-वा-पनकेसु आगता सहजातानं समवाहितभूता
उपेक्खा अयं ‘तत्र-मज्झत्तुपेक्खा’ नाम । या “उपेक्खको च विहरती” [§ १६३];

१ A. i. २३२ reads परिक्खया. २ A. omits. ३ सि०— भावः
विज्जमानाकारः. ४ Ps. i. 64 reads समथः. ५ M— समवाहिनी.

ति एवमागता अग्सुखे पि तस्मिं अपक्खपातजननी उपेक्खा, अयं 'ज्ञानुपेक्खा' नाम । या पन "उपेक्खासतिपारिसुद्धिं चतुत्थं ज्ञानं" [§ १६५] ति एवमागता सञ्चपच्चनीकपारिसुद्धा पच्चनीकवूपसमने पि अव्यापारमूता उपेक्खा, अयं 'पारिसुद्धिउपेक्खा' नाम ।

(३५२) तत्थ छळंगुपेक्खा च ब्रह्मविहारूपेक्खा च बोज्झंगुपेक्खा च तत्रमज्झत्तुपेक्खा च ज्ञानुपेक्खा च पारिसुद्धि-उपेक्खा च अत्थतो एका तत्रमज्झत्तुपेक्खा व होति । तेन तेन अवत्थाभेदेन पन'स्सा अयं भेदो । एकस्सा पि सतो सत्तस्स कुमार-युव-त्थेर-सेनापति-राजादिवसेन भेदो विय । तस्मा तासु यत्थ छळंगु-पेक्खा न तत्थ बोज्झंगुपेक्खादयो, यत्थ वा पन बोज्झंगुपेक्खा न तत्थ छळंगु-पेक्खादयो होन्ती ति वेदितव्वा । यथा चेतासं अत्थतो एकीभावो, एवं संखारु-पेक्खा-विपस्सनुपेक्खानं पि । पञ्जा एव हि सा किच्चवसेन द्विधा भिन्ना ।

(३५३) यथा हि पुरिसस्स सायं गेहं पविट्ठं सप्पं अजपददण्डं गहेत्वा परिसेमानस्स तं थुसकोट्टके निपन्नं दिस्वा 'सप्पो नु खो नो'ति अवलोकेन्तस्स सोवत्थिकत्तयं दिस्वा निब्बेमतिकस्स 'सप्पो, न सप्पो' ति विचिनने मज्झत्तता होति; एवमेव या आरद्धविपस्सकस्स विपस्सनाजाणेन लक्खणत्तये दिट्ठे संखारानं अनिच्चमावादिविचिनने मज्झत्तता उप्पज्जति, अयं 'विपस्सनुपेक्खा' । यथा पन तस्स पुरिसस्स अजपदेन दण्डेन गाळ्हं सप्पं गहेत्वा 'किं नाहं' इमं सप्पं गहेत्वा अविहेट्ठेत्तो अत्तानं च इमिना अडंसापेत्वा मुञ्चेय्य'ति मुञ्चनाकारमेव परिसेसतो गहणे मज्झत्तता होति; एवमेव या लक्खणत्तयस्स दिट्ठत्ता, आदित्ते विय तयो भवे पस्सतो, संखारगहणे मज्झत्तता, अयं 'संखारुपेक्खा' नाम । इति विपस्सनुपेक्खाय सिद्धाय संखारुपेक्खा पि सिद्धा व होति । इमिना पनेसा विचिननगहणेसु मज्झत्त-संखालेन किच्चेन द्विधा भिन्ना ति ।

(३५४) विरियुपेक्खा पन वेदनुपेक्खा च अज्झमज्झं च [174] अव-सेसाहे च अत्थतो भिन्ना एवा ति । इति इमासु दससु उपेक्खासु 'ज्ञानुपेक्खा' इध अधिप्पेता । सा मज्झत्तलक्खणा अनामोगरसा अव्यापारपच्चुपट्ठाना पीति-विरागपदट्ठाना ति । एत्थाह— ननु चायं अत्थतो तत्रमज्झत्तुपेक्खा व होति ? सा च पठमदुतियज्झानेसु पि अत्थि, तस्मा तत्रा पि 'उपेक्खको च विहरती'ति एवमयं वत्तव्वा सिया । सा कस्मा न वुत्ता ति ? अपरिव्यत्तकिच्चतो । अपरि-व्यत्तं हि तस्सा तत्थ किच्चं, वितक्कादीहि अभिभूतत्ता । इध पनायं वितक्कविचार-पीतीहि अनभिभूतत्ता उक्खित्तसिरा विय हुत्वा परिव्यत्तकिच्चा जाता, तस्मा वुत्ता ति । निट्ठिता 'उपेक्खको च विहरती'ति एतस्स सब्बसो अत्थवण्णनो ।

१ PTS, M. insert before this अन्तः; सी०— अप्सुखे. २ म०— बुद्ध.
३ M., म०, सि०— किं ताहं. ४ Thes commenced with. १.३४९.

(३५५) इदानीं सतो च संपजानो [§१९३] ति एत्थ सरती ति सतो । संपजानाती ति संपजानो । पुग्गलेन सति च संपजज्जं च वुत्तं । तत्थ सरण-
लक्खणा सति, असम्मुस्सनैरसा, आरक्खपच्चुपट्ठाना । असंमोहलक्खणं संपजज्जं,
तीरणरसं, पविचयपच्चुपट्ठानं । तत्थ किञ्चा पि इदं सतिसम्पजज्जं पुरिमज्झानेसु पि
अत्थि—मुट्ठस्सतिस्स हि असंपजानस्स उपचारमत्तं पि न संपजति, पगेव अप्पना—
ओळारिकत्ता पन तेसं ज्ञानानं, भूमियं विय पुरिसस्स, चित्तस्स गति सुखा व होति,
अव्यत्तं तत्थ सतिसंपजज्जकिञ्चं । ओळारिकंगप्पहानेनेव पन सुखुमत्ता इमस्स
ज्ञानस्स, पुरिसस्स खुरधारायं विय, सतिसम्पजज्जकिञ्चपरिग्गहिता येव चित्तस्स
गति इच्छितव्वा ति इधेव वुत्तं । किं च भिय्यो ? यथा धेनुपको^१ वच्छो धेनुतो
अपनीतो अरक्खियमानो पुनदेव धेनुं उपगच्छति, एवमिदं ततियज्ज्ञानसुखं पीतितो
अपनीतं तं सतिसम्पजज्जआरक्खेन अरक्खियमानं पुनदेव पीति उपगच्छेय्य, पीति-
संपयुत्तमेव सिया । सुखे चा पि सत्ता सारज्जन्ति, इदं च अतिमधुरं सुखं, ततो
परं सुखामावा । सतिसम्पजज्जानुभावेन पनेत्थ सुखे असारज्जना होति, नो अज्जथा
ति इमं पि अत्थविसेसं दस्सेतुं इदमिधेव वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(३५६) इदानीं सुखं च कायेन पटिसंवेदेती [§१६३] ति [175]
एत्थ किञ्चा पि ततियज्ज्ञानसमंजिनो सुखपटिसंवेदनामोगो नत्थि, एवं सन्ते पि यस्मा
तस्स नामकायेन सम्पयुत्तं सुखं, यं वा तं नामकायसंपयुत्तं सुखं, तं-समुट्ठानेन^२ स्स
यस्मा अतिपणीतेन रूपेण रूपकायो फुट्ठो^३, कायस्स फुट्ठत्तां ज्ञानवुट्ठितो पि सुखं
पटिसंवेदेय्य, तस्मा एतमत्थं दस्सेन्तो ‘सुखं च कायेन पटिसंवेदेती’ति आह ।
इदानीं यं तं अरिया आचिक्खन्ति उपेक्खको सतिमा सुखविहारी
[§१६३] ति एत्थ यं-ज्ञानहेतुं यं-ज्ञानकारणा तं ततियज्ज्ञानसमंगिपुग्गलं बुद्धादयो
अरिया “आचिक्खन्ति देसेन्ति पज्जपेन्ति पट्टपेन्ति विवरन्ति विमज्जन्ति उत्तानी-
करोन्ति पकासेन्ति” [वि० २५९] पसंसन्ती ति अधिप्पायो—किन्ति ? ‘उपेक्खको
सतिमा सुखविहारी’ति—तं ततियज्ज्ञानं उपसंपज विहरती ति एवमेत्थ योजना
वेदितव्वा ।

(३५७) कस्मा पन तं ते एवं पसंसन्ति ? पसंसारहतो । अयं हि यस्मा
अतिमधुरसुखे सुखपारमिप्पत्ते पि ततियज्ज्ञाने उपेक्खको, न तत्थ सुखामिंसंगेन
आकट्ठियति, ‘यथा च पीति न उपपज्जति’ एवं उपट्ठितसतिया सतिमा, यस्मा
च अरियकन्तं अरियजनसेवितमेव च असंकिलिट्ठं सुखं नामकायेन पटिसंवेदेति
तस्मा पसंसारहो; इति पसंसारहतो नं अरिया ते एवं पसंसारहेतुभूते गुणे पकासेन्ता
‘उपेक्खको सतिमा सुखविहारी’ ति एतं पसंसन्ती ति वेदितव्वं ।

१ म०—अप्पमुस्सन^०; सि०—अप्पमुसन्^०. २ विसु० ४.१७४ reads धेनुपगो.
३ सी०, म०—फुटो. ४ सी०, म०—फुट्ठा.

(३५८) ततियं ति गणनानुपुब्बता ततियं । इदं ततियं समापज्जती ति ततियं । तस्मिं समये फस्सो होती ति आदीसु ज्ञानपञ्चके पीतिपदं पि परिहीनं । तस्सा पि वसेन सविमत्तिकाविमत्तिकपदविनिच्छयो वेदितव्वो । कोट्टासंवारे पि दुवंगिकं ज्ञानं होती ति आगतं । सेसं दुतियज्ज्ञानसदिसमेवा ति ।

ततियं ।

(३५९) चतुत्थज्ज्ञाननिहेसे सुखस्स च पहाणा दुक्खस्स च पहाणा [§ १६५] ति कायिकसुखस्स च कायिकदुक्खस्स च पहाणा । पुब्बे वा ति तं च खो पुब्बे व, न चतुत्थज्ज्ञानकखणे । सोमनस्सदोमनस्सानं अत्थंगमा ति चेतसिकसुखस्स चेतसिकदुक्खस्स चा ति [176] इमेसं पि द्वित्रं पुब्बे व अत्थंगमा; पहाणा इच्चेव वुत्तं होति ।

(३६०) कदा पन नेसं पहानं होति ? चतुत्रं ज्ञानानुपचारकखणे । सोमनस्सं हि चतुत्थज्ज्ञानस्स उपचारकखणे येव पहीयति । दुक्खदोमनस्ससुखानि पठमदुतियततियानं उपचारकखणेषु । एवमेतेसं पहानक्कमेन अवुत्तानं इन्द्रियाविमंगे [वि० १२२] पन इन्द्रियानं उद्देसक्कमेनेव इधा पि वुत्तानं सुख-दुक्ख-सोमनस्स-दोमनस्सानं पहानं वेदितव्वं । यदि पनेतानि तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारकखणे येव पहीयन्ति, अथ कस्मा “कथं चुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति ? इध भिक्खवे भिक्खु विविच्चेव कामेहि ... पे० ... पठमं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति, एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति । कथं चुप्पन्नं दोमनस्सिन्द्रियं ... सुखिन्द्रियं ... सोमनस्सिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति ? इध भिक्खवे भिक्खु सुखस्स च पहाणा ... पे० ... चतुत्थं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति । एत्थुप्पन्नं सोमनस्सिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झती” [सं० ५.२१३-२१५] ति एवं ज्ञानेस्वेव निरोधो वुत्तो ति ? अतिसयनिरोधत्ता । अतिसयनिरोधो हि तेसं पठमज्ज्ञानादीसु, न निरोधो येव । निरोधो येव पन उपचारकखणे, नातिसयनिरोधो ।

(३६१) तथा हि नानावज्जने पठमज्ज्ञानूपचारे निरुद्धस्सा पि दुक्खिन्द्रियस्स डंसमकसादिसंफस्सेन वा, विसमासनूपतापेन वा सिया उप्पत्ति, न त्वेव अन्तो-अप्पनायं । उपचारे वा निरुद्धं पेतं न सुट्ठु निरुद्धं होति, पटिपक्खेन अविहतत्ता । अन्तो अप्पनायं पन पीतिकरणेन सव्वो कायो सुखोक्कन्तो होति । सुखोक्कन्तकायस्स च सुट्ठु निरुद्धं होति दुक्खिन्द्रियं, पटिपक्खेन विहतत्ता । नानावज्जने येव च दुतियज्ज्ञानूपचारे पहीनस्स दोमनस्सिन्द्रियस्स यस्मा एतं वितक्कविचारपच्चये पि

१ See ३.३५७, २ Second para. in § 163. ३ With ३.३५९-३६७ cf. विष्णु ४.१८४-१९५.

कायकिलमथे चित्तूपधाते च सति उप्पज्जति, वितक्कविचारामावे च नेव उप्पज्जति; यत्थ पन उप्पज्जति तत्थ वितक्कविचारमावे; अप्पहीना एव च दुतियज्झानूपचारे वितक्कविचारा ति तत्थ^१स्स सिया उप्पत्ति, अप्पहीनपच्चयत्ता; न त्वेव दुतियज्झाने, पहीनपच्चयत्ता ।

(३६२) तथा ततियज्झानूपचारे पहीनस्सा पि सुखिन्द्रियस्स पीतिसमुद्धान-
प्पणीतरूपफुट्टकायस्स सिया उप्पत्ति, न त्वेव ततियज्झाने । ततियज्झाने हि पच्चय-
भूता पीति सञ्चसो निरुज्झति । [177] तथा चतुत्थज्झानूपचारे पहीनस्सा पि
सोमनस्सिन्द्रियस्स आसन्नत्ता, अप्पनापत्ताय उपेक्खायामावेन सम्मा अनतिकन्तत्ता
च, सिया उप्पत्ति, न त्वेव चतुत्थज्झाने । तस्मा एव च 'एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं
अपरिसेसं निरुज्झती'ति^२ तत्थ तत्थ अपरिसेसगगहणं कतं ति ।

(३६३) एत्थाह— 'अथेवं तस्स तस्स ज्ञानस्सूपचारे पहीना पि एता वेदना
इध कस्मा समाहटा'ति ? 'सुखगहणत्थं । या हि अयं 'अदुक्खमसुखं' ति एत्थ
अदुक्खमसुखा वेदना वुत्ता, सा सुखुमा, दुब्बिज्जेय्या, न सक्का सुखेन गहेतुं ।
तस्मा यथा नाम दुट्ठस्स यथातथा वा उपसंक्रमित्वा गहेतुं असक्कुण्ययस्स गोणस्स
गहणत्थं गोपो एकस्मिं वजे सञ्चा गावो समाहरति, अथेकेकं नीहरन्तो पटिपाटिया
आगतं 'अयं सो, गण्ढय्ये न' ति तं पि गाहापयति; एवमेव भगवा सुखगहणत्थं सञ्चा
एता समाहरी ति । एवं हि समाहटा एता दस्सेत्वा यं नेव-सुखं-न-दुक्खं, न-सोम-
नस्सं-न-दोमनस्सं, अयं अदुक्खमसुखा वेदना ति सक्का होति एसा गाहयितुं ।
अपि च अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया पच्चयदस्सन्तं चा पि एता वुत्ता ति
वेदितव्वा । सुखदुक्खप्पहानादयो हि तस्सा पच्चया । यथाह— "चत्तारो खो
आवुसो पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया । इधावुसो भिक्खु
सुखस्स च प्हाना ... पे० ... चतुत्थं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति, इमे खो आवुसो
चत्तारो पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया" [म० १.२९६] ति ।

(३६४) यथा वा अज्जत्थ पहीना पि सक्कायदिट्ठिआदयो ततियमग्गस्स वण्ण-
भणनत्थं तत्थ पहीना ति वुत्ता, एवं वण्णभणनत्थं पेतस्स ज्ञानस्स ता इध वुत्ता ति
वेदितव्वा । पच्चयघातेन वा एत्थ रागदोसानं अतिदूरमावं दस्सेतुं पेता वुत्ता ति
वेदितव्वा । एतासु हि सुखं सोमनस्सस्स पच्चयो, सोमनस्सं रागस्स; दुक्खं दोम-
नस्सस्स, दोमनस्सं दोसस्स । सुखादिघातेन च सप्पच्चया रागदोसा हता ति अतिदूरे
होन्ती ति ।

(३६५) अदुक्खमसुखं ति दुक्खामावेन अदुक्खं, सुखामावेन असुखं ।
एतेनेत्थ दुक्खसुखपटिपक्खमूतं ततियवेदनं दीपेति, न दुक्खसुखामावमत्तं । ततिय-
वेदना नाम अदुक्खमसुखा । उपेक्खा ति पि वुचति । [178] । सा इहानिद्व-

१ See ३.३६० above. २ ति०- गण्ढाय. ३ See ३.३४८ above.

विपरीतानुभवनलक्खणा, मज्झत्तरसा, अविभूतपच्चुपट्टाना, सुखदुक्खानिरोधपदट्टाना
ति वेदितब्बा ।

(३६६) उपेक्खासतिपारिसुद्धिं ति उपेक्खाय जनितसतिपारिसुद्धिं ।
इमस्मिं हि ज्ञाने सुपरिसुद्धा सति । या च तस्सा सतिया पारिसुद्धिं सा उपेक्खाय कता,
न अञ्जेन । तस्मा एतं उपेक्खासतिपारिसुद्धी ति वुच्चति । विभंगे पि वुत्तं—“अयं
सति इमाय उपेक्खाय विवट्ठी होति परिसुद्धा परियोदाता, तेन वुच्चति उपेक्खा-
सतिपारिसुद्धी” [वि० २६१] ति । याय च उपेक्खाय एत्थ सतिपारिसुद्धिं होति
सा अत्यतो तत्रमज्झत्तता ति वेदितब्बा । न केवलं चेत्थ सति येव परिसुद्धा
अपि च खो सब्बे पि संपयुत्तधम्मा । सतिसीसेन पन देसना वुत्ता । तत्थ किञ्चा
पि अयं उपेक्खा हेट्ठा पि तीसु ज्ञानेसु विज्जति— यथा पन दिवा सुरियप्पमाभि-
भवा सोम्मभावेन च अत्तनो उपकारकत्तेन वा सभागाय रत्तिया अल्लामा दिवा
विज्जमाना पि चन्दलेखा अपरिसुद्धा होति अपरियोदाता—एवमयं पि तत्रमज्झत्तु-
पेक्खाचन्दलेखा वितक्कादिपच्चनीकधम्मतेजाभिभवा सभागाय च उपेक्खावेदना-
रत्तिया अप्पटिलामा विज्जमाना पि पठमादिज्ज्ञानभेदेसु अपरिसुद्धा होति । तस्सा
च अपरिसुद्धाय दिवा अपरिसुद्धचन्दलेखाय पमा विय सहजाता पि सति-आदयो
अपरिसुद्धा व होन्ति । तस्मा तेसु एकं पि ‘उपेक्खासतिपारिसुद्धी’ ति न वुत्तं । इध
पन वितक्कादिपच्चनीकधम्मतेजाभिभवामावा सभागाय च उपेक्खावेदनारत्तिया
पटिलामा अयं तत्रमज्झत्तुपेक्खाचन्दलेखा अतिविय परिसुद्धा । तस्सा परिसुद्धत्ता
परिसुद्धचन्दलेखाय पमा विय सहजाता पि सतिआदयो परिसुद्धा होन्ति परियो-
दाता । तस्मा इदमेव उपेक्खासतिपारिसुद्धी ति वुत्तं ति वेदितब्बं ।

(३६७) चतुत्थं ति गणनानुपुब्बतो चतुत्थं । इदं चतुत्थं समापजती ति पि
चतुत्थं । फस्सो होती ति आदीसु फस्सपञ्चके ताव वेदना ति उपेक्खावेदना
वेदितब्बा । ज्ञानपञ्चकइन्द्रियट्टानेसु पन उपेक्खा होति [179] उपेक्खिन्द्रियं होती
ति वुत्तमेव । सेसानि ततिये परिहीनपदानि इधा पि परिहीनानेव । कोट्टासैवरे पि
दुवंगिकं ज्ञानं ति उपेक्खाचित्तेकगतावसेनेव वेदितब्बं । सेसं सब्बं ततिय-
सदिसमेवा ति ।

चतुक्कनयो निट्ठितो ।

(३६८) इदानि कतमे धम्मा कुसला [§ १६७] ति पञ्चकनयो आरद्धो ।
कस्मा इति चे, पुग्गलज्ज्ञासयवसेनं चैव देसनाविलसेनं च । सन्निसिर्नदेवपरिसाय
किर एकच्चानं देवानं वितक्को एव ओळारिकतो उपट्ठासि, विचारपीतिसुख-

१ म०—विसदा, सि०—विभत्ता. २ §165, para. 2. ३-३ See २.३९,
३.३८३-८४. ४ म०— सन्नपतित^०.

चित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन सत्था चतुरंगिकं अवितक्कं विचारमत्तं दुतियज्झानं नाम भाजेसि । एकच्चानं विचारो ओळारिकतो उपट्ठासि, पीतिसुखचित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन तिवंगिकं ततियज्झानं नाम भाजेसि । एकच्चानं पीति ओळारिकतो उपट्ठासि, सुखचित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन दुवंगिकं चतुत्थज्झानं नाम भाजेसि । एकच्चानं सुखं ओळारिकतो उपट्ठासि, उपेक्खाचित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन दुवंगिकं पञ्चमज्झानं नाम भाजेसि । अयं ताव 'पुग्गलज्झासयो' । यस्मा पन धम्मधातुया सुप्पटिविद्धता देसना विलासप्पत्ता नाम होति—सा तथागतस्स सुट्ठु पटिविद्धा—तस्मा जाणमहत्तताय देसनाविधाने सुकुसलो देसनाविलासप्पत्तो सत्था यं यं अंगं लब्धमि तस्स तस्स वसेन यथा यथा इच्छति तथा तथा देसनं नियामेती ति सो इध पञ्चङ्गिकं पठमज्झानं भाजेसि, चतुरङ्गिकं अवितक्कविचारमत्तं दुतियज्झानं, तिवङ्गिकं ततियज्झानं, दुवङ्गिकं चतुत्थज्झानं, दुवङ्गिकमेव पञ्चमज्झानं भाजेसि । अयं 'देसनाविलासो' नाम ।

(३६९) अपि च ये भगवता "तयो"मे समाधी—सवितक्कसविचारो समाधि, अवितक्कविचारमत्तो समाधि, अवितक्क-अविचारो समाधी" [Cf. दी० ३.२१९] ति सुत्तन्ते तयो समाधी देसिता, तेसु हेट्ठा सवितक्कसविचारो समाधि अवितक्क-[180]-अविचारो समाधि भाजित्वा दस्सितो, अवितक्कविचारमत्तो पन न दस्सितो । तं दस्सेतुं पि अयं पञ्चकनयो आरब्धो ति वेदितव्वो । तत्थ दुतियज्झाननिहेसे [§ १६८] कस्सादीसु वितक्कमत्तं परिहायति, कोट्ठासवारे "चतुरंगिकं ज्ञानं होति चतुरंगिको मग्गो होती" ति अयमेव विसेसो । सेसं सब्बं पठमज्झानसदिसमेव । यानि च चतुक्कनये दुतियततियचतुत्थानि तानि इध ततियचतुत्थपञ्चमानि । तेसं अधिगमपटिपाटिया दीपनत्थं अयं नयो वेदितव्वो—

(३७०) एको किर अमच्चपुत्तो राजानं उपट्ठातुं जनपदतो नगरं आगतो । सो एकदिवसमेव राजानं दिस्वा पानव्यसनेन सब्बं विमवजातं नासेसि । तं एकदिवसं सुरामदमत्तं निचोलं कत्वा जिण्णकटसारकमत्तेन पटिच्छादेत्वा पानागारतो नीहरिंसु । तमेनं संकारकूटे निपज्जित्वा निहायन्तं एको अंगविज्जापाठको दिस्वा 'अयं पुरिसो महाजनस्स अवस्सयो भविस्सति, पटिजग्गितव्वो एसो' ति सन्निट्ठानं कत्वा मत्तिकाय नहापेत्वा थूलसाटकयुगं निवासपेत्वा पुन गन्धोदकेन नहापेत्वा सुखुमेन दुकूलयुगलेन अच्छादेत्वा पासादं आरोपेत्वा सुभोजनं भोजेत्वा 'एवं नं परिश्रेय्याथा' ति परिचारके पटिपादेत्वा पक्कामि । अथ नं ते सयनं आरोपेसुं । पानागारगमनपटिवाहनत्थं च नं चत्तारो ताव जना चतूसु हत्थपादेसु उप्पीळेत्वा अट्ठंसु । एको पादे परिमज्जि । एको तालवण्टं गहेत्वा वीजि । एको बीणं वादयमानो गायन्तो निसीदि ।

१-१ See १.३८४. २ Cf. अ० ४.३००; पटि० १.४८. ३ § 168, 2nd para.

(३७१) सो सयनूपगमनेन विगतकिलमथो थोकं निदायित्वा उद्धितो हृथ-
पादनिष्पीळनं असहमानो 'को मे हृथपादे उष्पीळेति ? अपगच्छा'ति तज्जेसि ।
ते एकवचनेनेव अपगच्छिषु । ततो पुन थोकं निदायित्वा बुद्धितो पादपरिमज्जनं
असहमानो 'को मे पादे परिमज्जति ? अपगच्छा'ति आह । सो पि एकवचनेनेव
अपगच्छि । पुन थोकं निदायित्वा बुद्धितो वातबुद्धिं विय तालवण्टवातं असहन्तो
'को एस ? अपगच्छतू'ति आह । सो पि एकवचनेनेव अपगच्छि । पुन थोकं निदा-
यित्वा बुद्धितो कण्णसूलं विय गीतवादितसहं असहमानो वीणावादकं तज्जेसि । सो
पि एकवचनेनेव अपगच्छि । [181] अथेवं अनुक्रमेण पहीन-किलमथुष्पीळन-परि-
मज्जन-वातपहार-गीतवादितसहूपदवो सुखं सयित्वा बुद्धाय रज्जो सन्तिकं अगमासि ।
राजा पि'स्स महन्तं इस्सरियमदासि । सो महाजनस्स अवस्सयो जातो ।

(३७२) तत्थ पानव्यसनेन पारिजुञ्जप्पत्तो सो अमच्चपुत्तो विय अनेक-
व्यसनपारिजुञ्जप्पत्तो घरावासगतो कुलपुत्तो दट्ठव्वो । अंगविज्जापाठको पुरिसो विय
तथागतो । तस्स पुरिसस्स 'अयं महाजनस्स अवस्सयो भविससति, पटिजगगनं अर-
हती'ति सन्निट्ठानं विय तथागतस्स 'अयं महाजनस्स अवस्सयो भविससति, पव्वज्जं
अरहति कुलपुत्तो'ति सन्निट्ठानकरणं । अय'स्स अमच्चपुत्तस्स मत्तिकामत्तेन नहापनं
विय कुलपुत्तस्सा पि पव्वज्जापटिलाभो । अय'स्स थूलसाटकनिवासनं विय इमस्सा
पि दससिक्खापदसंखातसीलवत्थनिवासनं । पुन तस्स गन्धोदकेन नहापनं विय
इमस्सा पि पातिमोक्खसंवरादि-सीलगन्धोदकनहापनं । पुन तस्स सुखुमदुकूलयुग-
च्छादनं विय इमस्सा पि यथावुत्तसीलविसुद्धिसंपदासंखातदुकूलच्छादनं । दुकूल-
च्छादितस्स पन'स्स पासादारोपनं विय इमस्सापि सीलविसुद्धिदुकूलच्छादितस्स समाधि-
भावनापासादारोपनं । ततो तस्स सुभोजनभुज्जनं विय इमस्सा पि समाधिउपकारक-
सतिसम्पज्जादि-धम्मामतपरिमुज्जनं । भुत्तभोजनस्स पन तस्स परिचारकेहि सयनारो-
पनं विय इमस्सा पि वितक्कादीहि उपचारज्ज्ञानारोपनं । पुन तस्स पानागारगमन-
पटिब्राहनत्थं हृथपादुष्पीळनकपुरिसचतुक्कं विय इमस्सा पि कामसज्जाभिमुखगमन-
पटिब्राहनत्थं आरम्भणे चित्तुष्पीळको नेक्खम्मवितक्को । तस्स पादपरिमज्जनपुरिसो
विय इमस्सा पि आरम्भणे चित्तानुमज्जको विचारो । तस्स तालवण्टवातदायको
विय इमस्सा पि चेतसो सीतलभावदायिका पीति । तस्स सीतानुग्गहकरो गन्धव्व-
पुरिसो विय इमस्सा पि चित्तानुग्गहकं सोमनस्सं ।

(३७३) तस्स सयनूपगमनेन विगतकिलमथस्स थोकं निद्रूपगमनं विय
इमस्सा पि उपचारज्ज्ञानसन्निरसयेन विगतनीवरणकिलमथस्स पठमज्ज्ञानपगमनं ।
अथ'स्स निदायित्वा बुद्धितस्स हृथपादुष्पीळनासहनेन हृथपादुष्पीळकानं संतज्जनं
तेसं च अपगमनेन पुन थोकं निद्रूपगमनं विय इमस्सा पि पठमज्ज्ञानतो [182]

बुद्धितस्स चित्तुप्पील्लनकवितक्कासहनेन वितक्कदोसदस्सनं, वितक्कप्पहाना च पुन अवितक्कविचारमत्तज्झानूपगमनं । ततो तस्स पुनप्पुनं निद्वायित्वा बुद्धितस्स यथा-
वुत्तेन कमेन पादपरिमज्जनादीनं असहनेन पटिपाटिया पादपरिमज्जकादीनं संतज्जनं,
तेसं च अपगमनेन पुनप्पुनं थोकं निद्वूपगमनं विय इमस्सा पि पुनप्पुनं दुतियादीहि
ज्ञानेहि बुद्धितस्स यथावुत्तदोसानं विचारादीनं असहनेन पटिपाटिया विचारादि-
दोसदस्सनं । तेसं तेसं च पहाना पुनप्पुनं अवितक्काविचार-निप्पीतिक-पहीनसोमनस्स-
ज्झानूपगमनं । तस्स पन सयना बुद्धाय रज्जो सन्तिकं गतस्स इस्सरियसंपत्ति विय
इमस्सा पि पञ्चमज्झानतो बुद्धितस्स विप्पस्सनामग्गं उपगतस्स अरहत्तप्पत्ति । तस्स
पत्तिस्सरियस्स बहुन्नं जनानं अवस्सयभावो विय इमस्सा पि अरहत्तप्पत्तस्स बहुन्नं
अवस्सयभावो पि वेदितव्वो । एत्तावता हि एस अनुत्तरं पुञ्जक्खेत्तं नाम होती ति ।
पञ्चकनयो निद्धितो ।

(३७४) एत्तावता चतुक्कपञ्चकनयद्वयभेदो सुद्धिकनवको नाम पकासितो होति ।
अत्थतो पनेस पञ्चकनये चतुक्कनयस्स पविट्ठत्ता ज्ञानपञ्चको एवा ति वेदितव्वो ।

(३७५) इदानीं यस्मा एतं ज्ञानं नाम पटिपदाकमेन सिज्झति, तस्मा'स्स
पटिपदाभेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ १७६] ति आदि आरब्धं । तत्थ
दुक्खा पटिपदा अस्सा ति दुक्खापटिपदं । दन्धा अभिज्झा अस्सा ति दन्धा-
भिज्झं । इति दुक्खापटिपदं ति वा दन्धाभिज्झं ति वा पठवीकसिणं ति वा तीणि
पि ज्ञानस्सेव नामानि । दुक्खापटिपदं खिप्पाभिज्झं ति आदीसु पि एसेव नयो ।

(३७६) तत्थ पठमसमन्नाहारतो पट्टाय याव तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारं
उप्पज्जति ताव पवत्ता ज्ञानभावना 'पटिपदा' ति बुच्चति । उपचारतो पन पट्टाय
याव अप्पना ताव पवत्ता पज्जा 'अभिज्झा' ति बुच्चति । सा पनेसा पटिपदा एक-
चस्स दुक्खा होति । नीवरणादिपच्चनीक-[183]-धम्मसमुदाचारगहणताय किच्छा
अमुखसेवना ति अत्थो । एकच्चस्स तदभावेन सुखा । अभिज्झा पि एकच्चस्स
दन्धा होति, मन्दा, अ-सीघ्रप्पवत्तिनी । एकच्चस्स खिप्पा अ-मन्दा सीघ्रप्पवत्तिनी ।

(३७७) तस्मा यो आदितो आदितो किलसे विक्खम्भेन्तो दुक्खेन ससं-
खारेण संपयोगेन किलमन्तो विक्खम्भेति, तस्स दुक्खा पटिपदा नाम होति । यो
पन विक्खम्भितकिलेसो अप्पनापरिवासं वसन्तो चिरेण अंगपातुभावं पापुणाति, तस्स
'दन्धाभिज्झा' नाम होति । यो खिप्पं अंगपातुभावं पापुणाति तस्स खिप्पाभिज्झा नाम
होति । यो किलेसे विक्खम्भेन्तो सुखेन अकिलमन्तो विक्खम्भेति, तस्स सुखा पटिपदा
नाम होति । तत्थ यानि सप्पायासप्पायानि च पल्लिवोधुपच्छेदौदीनि पुब्बकिचानि
च अप्पनाकोसल्लानि च विसुद्धिमग्गे चित्तभावनानिद्देसे निदिट्ठानि, तेषु यो

१ सि० alone reads उपचारो. २ विसु० ४.९७-१०२. ३ विसु० ४.
२९-५६. ४ विसु० ८.४८-७९.

असप्पायसेवी होति, तस्स दुक्खा पटिपदा दन्धा च अभिञ्ञा होति । सप्पायसेविनो सुखा पटिपदा खिप्पा च अभिञ्ञा । यो पन पुव्वभागे असप्पायं सेवित्वा अपरभागे सप्पायसेवी होति, पुव्वभागे वा सप्पायं सेवित्वा अपरभागे असप्पायसेवी, तस्स वोमिस्सकता वेदितव्वा ।

(३७८) अपि च तथा पल्लिवोधुपच्छेदादिकं पुव्वकिच्चं असम्पादित्वा भावनं अनुयुत्तस्स दुक्खापटिपदा होति, विपरियायेन सुखा । अप्पनाकोसल्लानि पन असम्पादिन्तस्स दन्धाभिञ्ञा होति, सम्पादिन्तस्स खिप्पा । अपि च तण्हा-अविज्जावसेन समथविपस्सनाधिकारवसेन चा पि एतासं पमेदो वेदितव्वो । तण्हाभिभूतस्स हि दुक्खापटिपदा होति, अनभिभूतस्स सुखा । अविज्जाभिभूतस्स च दन्धाभिञ्ञा होति, अनभिभूतस्स खिप्पा । यो च समथे अकताधिकारो तस्स दुक्खा पटिपदा होति, कताधिकारस्स सुखा । यो पन विपस्सनाय अकताधिकारो होति, तस्स दन्धा अभिञ्ञा होति, कताधिकारस्स खिप्पा । किलेसिन्द्रियवसेन पि एतासं पमेदो वेदितव्वो ॥ तिक्खकिलेस्स हि मुदिन्द्रियस्स दुक्खा पटिपदा होति दन्धा च अभिञ्ञा, तिक्खिन्द्रियस्स पन खिप्पा अभिञ्ञा । मन्दकिलेस्स च मुदिन्द्रियस्स सुखापटिपदा होति दन्धा च अभिञ्ञा, तिक्खिन्द्रियस्स पन खिप्पा अभिञ्ञा ति ।

(३७९) इति इमासु पटिपदा-अभिञ्ञासु यो पुग्गलो दुक्खाय [184] पटिपदाय दन्धाय अभिञ्ञाय ज्ञानं पापुणाति, तस्स तं ज्ञानं दुक्खापटिपदं दन्धा-भिञ्ञं ति बुच्चति । सेसेसु पि एसेव नयो ।

(३८०) तत्थ 'तदनुधम्मता सति सन्तिट्ठति' ठितिमागिनी पञ्ञा' [ ] ति एवं वुत्तसति या वा तं-तं-ज्ञाननिकन्ति या वा विक्खंभने पटिपदा, तं-तं-ज्ञानूपचारप्पत्तस्स अप्पनापरिवासे अभिञ्ञा च वेदितव्वा । आगमनवसेना पि च पटिपदाभिञ्ञा होन्ति येव । दुक्खापटिपदं हि दन्धाभिञ्ञं पठमज्ज्ञानं पत्वा पवत्तं दुतियं पि तादिसमेव होति । ततियचतुत्थे पि एसेव नयो । यथा च चतुक्कनये एवं पञ्चकनये पि पटिपदावसेन चतुथा भेदो वेदितव्वो । इति पटिपदावसेन पि चत्तारो नवका वुत्ता होन्ति । तेसु पाठतो छत्तिस्स चित्तानि, अत्थतो पन पञ्चकनये चतुक्कनयस्स पविट्ठत्ता वीसतिमेव भवन्ती ति ।

पटिपदा निट्ठिता ।

(३८१) इदानी यस्मा एतं ज्ञानं नाम यथा पटिपदाभेदेन एवं आरम्भण-भेदेना पि चतुव्विधं होति । तस्मा'स्स तं भेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§१८१] ति आदि आरब्धं । तत्थ परिच्छं परिच्चारम्भणं ति आदीसु यं अप्पगुणं होति, उपरिज्ज्ञानस्स पच्चयो भवितुं न सक्कोति, इदं परिच्छं नाम ।

यं पन अवट्ठिते सुप्पमत्ते^१ वा सरावमत्ते^२ वा आरम्मणे पवत्तं, तं परित्तं आरम्मणं अस्सा ति परित्तारम्मणं । यं पणुणं सुमावितं उपरिज्झानस्स पच्चयो मवितुं सक्कोति, इदं अप्पमाणं [§१८३] नाम । यं विपुले आरम्मणे पवत्तं तं वुट्ठिप्पमाणत्ता अप्पमाणं आरम्मणं अस्सा ति अप्पमाणारम्मणं [§१८४] । वुत्तलक्खणवोमिस्स-
ताय पन वोमिस्सकनयो वेदितव्वो । इति आरम्मणवसेन पि चत्तारो नवका वुत्ता
होन्ति । चित्तगणना पेत्य पुरिमसदिसा एवा ति ।

आरम्मणचतुक्कं निट्ठितं ।

(३८२) इदानीं आरम्मण-पटिपदाभिस्सकं सोळसक्खत्तुकं-[185]-नयं
दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§१८६] ति आदि आरब्धं । तत्थ पठमनये
वुत्तज्झानं दुक्खापटिपदत्ता दन्धाभिज्जत्ता परित्तत्ता परितारम्मणत्ता ति चतूहि
कारणेहि हीनं, सोळसमनये वुत्तज्झानं सुखापटिपदत्ता खिप्पाभिज्जत्ता अप्पमाणत्ता
अप्पमाणारम्मणत्ता ति चतूहि कारणेहि पणीतं । सेसेसु चुइससु एकेन द्वीहि तीहि
च^३ कारणेहि हीनपणीतता वेदितव्व्वा ।

(३८३) कस्मा पनायं नयो देसितो ति ? ज्ञानुप्पत्तिकारणत्ता । सम्मा-
सम्भुद्धेन हि पठवीकसिणे सुद्धिकज्झानं चतुक्कनयवसेन पञ्चकनयवसेन च दस्सितं;
तथा सुद्धिकपटिपदा, तथा सुद्धिकारम्मणं । तत्थ या देवता पठवीकसिणे सुद्धिकज्झानं
चतुक्कनयवसेन देसियमानं वुज्झितुं सक्कोन्ति, तासं सप्पायवसेन सुद्धिकज्झाने चतुक्क-
नयो देसितो । या पञ्चकनयवसेन देसियमानं वुज्झितुं सक्कोन्ति, तासं सप्पायवसेन
पञ्चकनयो । या सुद्धिकपटिपदाय^४, सुद्धिकारम्मणे चतुक्कनयवसेन देसियमानं वुज्झितुं
सक्कोन्ति, तासं सप्पायवसेन सुद्धिकपटिपदाय^५ सुद्धिकारम्मणे चतुक्कनयो देसितो ।
या पञ्चकनयवसेन देसियमानं वुज्झितुं सक्कोन्ति तासं सप्पायवसेन पञ्चकनयो । इति
हेट्ठा पुगलज्झासयवसेन देसना कता ।

(३८४) देसनाविलासैप्पत्तो चेस पभिन्नपटिसंभिदो दसवलचतुवेसारजविसद-
जाणो धम्मं नानं याथावसरसलक्खणस्स सुप्पटिविद्धत्तां धम्मपज्जत्तिकुसलताय यो
यो नयो लब्धमति तस्स तस्स वसेन देसनं नियामेतुं सक्कोति, तस्मा इमाय देसना-
विलासप्पत्तिया पि तेन एसा पठवीकसिणे सुद्धिकचतुक्कनयादिवसेन देसना कता ।
वस्मा पन ये केचि ज्ञानं उप्पादेन्ति नाम न ते आरम्मणपटिपदाहि विना उप्पादेतुं
सक्कोन्ति, तस्मा नियमतो ज्ञानुप्पत्तिकारणत्ता अयं सोळसक्खत्तुकनयो कथितो ।

(३८५) एत्तावता सुद्धिकनवको, चत्तारो पटिपदानवका, चत्तारो आर-
म्मणनवका, इमे च सोळसनवका ति पञ्चवीसतिनवका कथिता होन्ति । तत्थ एके-

१ See विमु० ४.२२, २५. २ PTS., M., सी०-चतूहि. ३ PTS., M., insert
here...पे०... ४ PTS., M. omit. ५ See २.३९, ३.३६८. ६-६ ३.३६८.

करिंम नवके चतुक्कपञ्चकवसेन द्वे द्वे नया ति पञ्जास नया । तत्थ “पञ्चवीसतिया चतुक्क-[186]-नयेसु सतं, पञ्चकनयेसु पञ्चवीससतं”ति पाठतो [ ] पञ्चवीसा-
धिकानि द्वे ज्ञानचित्तसतानि होन्ति । पञ्चकनये पन चतुक्कनयस्स पविट्ठत्ता अत्थतो
पञ्चवीसमेव चित्तसतं होति । यानि चेतानि पाठे पञ्चवीसाधिकानि द्वे चित्तसतानि तेसु
एकेकस्स निद्देसे धम्मवत्थानादयो तयो तयो^१ महावारा होन्ति । ते पन तत्थ तत्थ
नयमत्तमेव दस्सेत्वा संखिच्चा ति ।

पठवीकसिणं^२ निट्ठितं ।

[सेसकसिणा]

(३८६) इदानीं यस्मा आपोकसिणादीसु पि एतानि ज्ञानानि उप्पज्जन्ति,
तस्मा तेसं दस्सनत्थं पुन कतमे धम्मा कुसला [§२०३] ति आदि आरब्धं ।
तेसु सब्बो पालिनयो च अत्थविभावना च चित्तगणना च वारसंखेपो च पठवी-
कसिणे वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । भावनानयो पन कसिणपरिकम्मं आदिं कत्वा सब्बो
विसुद्धिमग्गे^३ पकासितो एव । महासकुलुदायिसुत्ते पन दस्सं कसिणानि वुत्तानि । तेसु
विज्जाणकसिणं आकासे पवत्तितमहगतविज्जाणं पि तत्थ परिकम्मं कत्वा निव्वत्ता
विज्जाणञ्चायतनसमापत्तिं पि होती ति सब्बप्पकरेन आरुप्पदेसनमेव भजति, तस्मा
इमस्मिं ठाने न कथितं ।

(३८७) आकासकसिणं ति पन कसिणुग्घाटितमाकासं पि, तं आरम्भणं
कत्वा पवत्तित्वन्धा पि, भित्तिच्छिद्दादीसु अज्जतरस्मिं गहेतव्वनिमित्ते परिच्छेदा-
कासं पि, तं आरम्भणं कत्वा उप्पन्नं चतुक्कपञ्चकज्ज्ञानं पि वुत्तति । तत्थ पुरिमनयो
आरुप्पदेसनं भजति, पच्छिमनयो रूपावचरदेसनं । इति मिस्सकत्ता इमं रूपावचर-
देसनं न आरूढं । परिच्छेदाकासे निव्वत्तज्ज्ञानं पन रूपपपात्तया मग्गो होति तस्मा
तं गहेतव्वं । तस्मिं पन चतुक्कपञ्चकज्ज्ञानमेव उप्पज्जति, अरूपज्ज्ञानं नुप्पज्जति ।
कस्मा ? कसिणुग्घाटनस्स अलाभतो । तं हि पुनप्पुनं उग्घाटियमानं पि आकासमेव
होती ति न तत्थ कसिणुग्घाटनं लब्धमिति, तस्मा तत्थ उप्पन्नं ज्ञानं दिट्ठधम्मसुखविहा-
राय संवत्तति, अभिज्जापादकं होति, विपस्सनापादकं होति, निरोधपादकं न होति ।

(३८८) अनुपुब्बनिरोधो पनेत्थ [187] याव पञ्चमज्ज्ञाना लब्धमिति वट्ट-
पादकं होति येव । यथा चेत्तं एव पुरिमकसिणेषु उप्पन्नज्ज्ञानं पि । निरोधपादकभावो
पन तत्थं विसेसो । सेसमेत्थं आकासकसिणे यं वत्तव्वं सिया तं सब्बं विसुद्धिमग्गे^४

१ See above ३.१. २ This commenced with ३.३२६; also see
३.२३८. ३ Chapters IV and V. ४ म० २. १४-१५; also अ० १. ४१. ५ विसु०
३. १०५; ५. २४-२६. ६ i.e. परिच्छेदाकासे निव्वत्तं ज्ञानं (अ० यो० p. 123) ७ i.e. पुरि-
मकसिण उप्पन्नज्ज्ञानेसु (ibid.) ८ i.e. रूपावचरज्ज्ञानाधिकारे (ibid.) ९ ५. २४-२६.

वुत्तमेव । 'एको पि हुत्वा बहुधा होती' ति [दी० १.७८] आदिनयं पन विव्कुब्बनं इच्छन्तेन पुरिमेसु अट्टसु कसिणेषु अट्ट समापत्तियो निव्वत्तेत्वा कसिणानुलोमतो कसिणपटिलोमतो, कसिणानुलोमपटिलोमतो; ज्ञानानुलोमतो, ज्ञानपटिलोमतो, ज्ञानानुलोमपटिलोमतो; ज्ञानुकन्तिकतो, कसिणुकन्तिकतो, ज्ञानकसिणुकन्तिकतो; अंगसंकन्तिकतो, आरम्मणसंकन्तिकतो, अंगारम्मणसंकन्तिकतो; अंगववत्थानतो, आरम्मणववत्थानतो ति इमेहि चुद्दसहि आकारेहि चित्तं परिदमेत्तब्बं । तेसं वित्थारकथा विसुद्धिमग्गे^१ वुत्ता येव ।

(३८९) एवं पन चुद्दसहि आकारेहि चित्तं अपरिदमेत्त्वा, पुब्बे अभावित-भावनो आदिकम्मिको योगावचरो इद्धिविकुब्बनं सम्पादेस्सती ति नेतं ठानं विजति । आदिकम्मिकस्स हि कसिणपरिकम्मं पि भारो; सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । कतकसिणपरिकम्मस्स निमित्तुप्पादनं भारो; सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । उप्पन्ने पि निमित्ते तं वट्ठेत्वा अप्पनाधिगमो भारो, सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । अधिगतअप्पनस्स चुद्दसहाकारेहि चित्तपरिदमनं भारो; सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । चुद्दसहाकारेहि परिदमितचित्तस्सा पि इद्धिविकुब्बनं नाम भारो, सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति । विकुब्बनप्पत्तस्सा पि खिप्पनिसन्ति नाम भारो; सतेसु सहस्सेसु एको व खिप्पनिसन्ति होती ति । थेरम्बत्थले महारोहणगुत्तथेरस्स गिलानु-पट्ठानं आगतेसु तिसंमत्तेसु इद्धिमन्तसहस्सेसु उपसम्पदाय अट्टवस्सिको रक्खितत्थेरो विथि । सव्वं वत्थु विसुद्धिमग्गे^२ वित्थारितमेवा ति ।

कसिणकथा निट्ठिता ।

[अभिभायतनकथा]

(३९०) एवं अट्टसु कसिणेषु रूपावचरकुसलं निदिस्सित्वा, इदानीं यस्मा समाने पि आरम्मणे भावनाय असमानत्ता इमेसु अट्टसु कसिणेषु अज्जं पि अभिभा-यतनसंखातं [१८८] रूपावचरकुसलं पवत्तति, तस्मा तं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [१२०४] ति आदि आरब्धं । तत्थ अज्झत्तं अरूप-सज्जी ति अलाभिताय वा अनत्थिकताय वा अज्झत्तकरूपे परिकम्मसज्जा-विरहितो । बहिद्धा रूपानि पस्सती ति बहिद्धा अट्टसु कसिणेषु कतपरिकम्म-ताय परिकम्मवसेन चैव अप्पनावसेन च तानि बहिद्धा अट्टसु कसिणेषु रूपानि पस्सति । परित्तानी ति अवट्ठितानि । तानि अभिमुख्या ति यथा नाम संपन्नगहणिको कटच्छुमत्तं भत्तं लभित्वा 'किमेत्थ भुञ्जितव्वं अत्थी'ति संकट्ठित्वा एककवळमेव करोति, एवमेव आणुत्तरिको पुगलो विसदआणो 'किमेत्थ परित्ते आरम्मणे समापजितव्वं अत्थि, नायं मम भारो'ति तानि रूपानि अभिभवित्वा

समापज्जति । सह निमित्तुप्पादनेनेवेत्थ अप्पनं निव्वत्तेती ति अत्थो । जानामि पस्सामी ति इमिना पन^१स्स पुब्बाभोगो कथितो ति । आगमट्ठकथासु पन वुत्तं— इमिना^२स्स आभोगो कथितो । सो च खो समापत्तितो वुट्ठितस्स, न अन्तोसमापत्तियं [ ] ति ।

(३९१) अप्पमाणाणी [§२२५] ति वट्ठितप्पमाणानि । अभिभुय्या ति एत्थ यथा च महग्गसो पुरिसो एकं भत्तवट्ठितकं^३ लभित्वा ‘अज्जं पि होतु अज्जं पि होतु’ ति ‘किं एको^४ मय्हं करिस्सती ति’ तं न पन महन्ततो पस्सति, एवमेव आपुत्तरिको पुग्गलो विसदज्जाणो ‘किं एत्थ समापज्जितब्बं, न इदं अप्पमाणं, न मय्हं चित्तेकग्गताकरणे भारो अत्थी’ ति तानि अभिभवित्वा समापज्जति । सह निमित्तुप्पादनेनेवेत्थ अप्पनं निव्वत्तेती ति अत्थो । परित्तं परित्त्तारम्मणं अप्पमाणं परित्त्तारम्मणं [§§२११, २१२] ति इध परित्तानी ति आगतत्ता अप्पमाणारम्मणता न गहिता, परतो^५ अप्पमाणानी ति वा आगतत्ता परित्त्तारम्मणता । अट्ठकथायं पन वुत्तं—‘इमस्मिं ठाने चत्तीर चत्तीर आरम्मणानि अगहेत्वा द्वे द्वे येव च गहितानि । किं कारणा ? चतूसु हि गहितेसु देसना सोळसक्खत्तुका होति, सत्थारा च हेट्ठा सोळसक्खत्तुकदेसना किलज्झमिह तिले पत्थरन्तेन विय वित्थारतो कथिता । तस्स इमस्मिं ठाने अट्ठक्खत्तुकदेसनं कातुं अज्झासथो । तस्मा द्वे द्वे येव गहि-[189]-तानी ति वेदितव्वानि । सुवण्णदुब्बण्णानी [§२४४] ति परिसुद्धपरिसुद्धवण्णानि । परिसुद्धानि हि नीलादीनि सुवण्णानि, अपरिसुद्धानि च दुब्बण्णानी ति इध अधिप्पेतानि । आगमट्ठकथासु पन ‘सुवण्णानि वा होन्तु’ दुब्बण्णानि वा, परित्तअप्पमाणवसेनेव इमानि अभिभायतनानि देसितानी’ ति वुत्तं ।

(३९२) इमेसु पन चतूसु परित्तं वितक्कचरितवसेन आगतं, अप्पमाणं मोहचरितवसेन, सुवण्णं दोसचरितवसेन, दुब्बण्णं रागचरितवसेन । एतेसं हि एतानि सप्पायानि । सा च तेसं सप्पायता वित्थारतो विसुद्धिमग्गे^६ चरियनिहेसे वुत्ता । कस्मा पन, यथा सुत्तन्ते “अज्झत्तं रूपसज्जी एको बहिद्धा रूपानि पस्सति परित्तानी” [दी० २.११०] ति आदि वुत्तं, एवं अवत्वा इध चतूसु पि अभिभायतनेसु अज्झत्तं अरूपसज्जिता वुत्ता ति ? अज्झत्तरूपानं अनभिभवनीयतो । तत्थ वा हि इध वा बहिद्धारूपानेव अभिभवितव्वानि, तस्मा तानि नियमतो वत्तव्वानी ति तत्र पि इथा पि वुत्तानि । अज्झत्तं अरूपसज्जी [§२४४] ति इदं पन सत्थु देसनाविलासभैत्तमेव ।

१ PTS, M.—वाट्ठिकं. २ PTS., सी०—अज्जा पि. ३ PTS., M., सी०—एसा. ४ §§ २३२-२३३. ५ M., म०—omit. ६ विमु० ३.७५-१०२-७ See २.३९; ३.३६८, ३८४.

अयं ताव चतूसु अभिमायतनेसु अनुपुब्बपदवण्णना ।

(३९३) सुद्धिकनये पटिपदामेदो पनेत्थ पठवीकसिणे वुत्तनयेनेव एकेकरिंम अभिमायतने वेदितव्वो । केवलं हि एत्थ आरम्मणचतुक्कं आरम्मणदुक्कं होति, सोलसक्खत्तुक्कं च अट्ठक्खत्तुक्कं । सेसं तादिसमेव । एवमेत्थ एकेकरिंम अभिमायतने एको सुद्धिकनवको, चत्तारो पटिपदानवका, द्वे आरम्मणनवका, आरम्मणपटिपदामिस्सके अट्ठ नवका ति पण्णरस नवका ति चतूसु पि अभिमायतनेसु समसट्ठि नवका वेदितव्व्वा ।

(३९४) [190] पञ्चमभिमायतनादीसु नीलानी [§२४६] ति सब्बसंगाहिकवसेन वुत्तं । नीलवण्णादीनि वण्णवसेन, नीलनिदस्सनानी ति निदस्सनवसेन, अपञ्जायमानविवरानि, असंभिन्नवण्णानि, एकनीलानेव हुत्वा दिस्सन्ती ति वुत्तं होति । नीलनिभासानी ति इदं पन ओमासनवसेन वुत्तं; नीलोमासानि नीलपभायुत्तानी ति अत्थो । एतेन नेसं सुविसुद्धितं दस्सेति । सुविसुद्धवण्णवसेन हि इमानि चत्तारि अभिमायतनानि वुत्तानि । पीतानी [§२४७] ति आदीसु पि इमिना व नयेन अत्थो वेदितव्वो । नीलकासिणं उग्गण्हन्तो नीलरिंम निमित्तं गण्हाति । पुप्फरिंम वा वत्थरिंम वा वण्णधातुया वा ति आदिकं पनेत्थ कसिणकरणं च परिकम्मं च अप्पनाविधानं च सब्बं विमुद्धिमग्गे^१ वित्थारतो वुत्तमेव । यथा च पठवीकसिणे एवमिध एकेकरिंम अभिमायतने व पञ्चवीसति^२ नवका वेदितव्व्वा । अभिमायतनकथा निट्ठिता ।

[विमोक्खकथा]

(३९५) इदानी यस्मा इदं रूपावचरकुसलं नाम न केवलं आरम्मणसंखानं आयतनानं अभिभवनतो अभिमायतनवसेनेव उप्पज्जति, अथ खो विमोक्खवसेन पि उप्पज्जति, तस्मा तं पि नयं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§२४८] ति आदि आरद्धं । केन पन^३ द्वेन विमोक्खो वेदितव्वो ति ? अधिमुच्चनट्ठेन । को अयं अधिमुच्चनट्ठो नाम ? पच्चनीकधम्मेहि च सुट्ठु विमुच्चनट्ठो, आरम्मणे च अभिरतिवसेन सुट्ठु अधिमुच्चनट्ठो । पितु अङ्के विस्सट्ठा अंगपचंगस्स दारकस्स सयनं विय अनिग्गहितभावेन निरासंकताय आरम्मणे पवत्तती ति वुत्तं होति । एवंल्लक्षणं हि विमोक्खभावप्पत्तं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं अयं नयो आरद्धो ।

(३९६) तत्थ रूपी [§२४८] ति अज्झत्तं केसादीसु उप्पादितं रूपज्झानं रूपं, तदस्स अत्थी ति रूपी । अज्झत्तं हि नीलपरिकम्मं करोन्तो केसे वा पित्ते वा अक्खितारकाय वा करोति । पीतपरिकम्मं करोन्तो मेदे वा छविया वा [191]

अकखीनं पीतकट्टाने वा करोति । लोहितपरिकम्मं करोन्तो मंसे वा लोहिते वा जिह्वाय वा हत्थतलपादतलेसु वा अकखीनं रत्तट्टाने वा करोति । ओदातपरिकम्मं करोन्तो अट्ठिम्हि वा दन्ते वा नखे वा अकखीनं सेतट्टाने वा करोति । एवं परिकम्मं कत्वा उप्पन्नज्ज्ञानसमञ्जीनं सन्धायेतं वुत्तं । रूपानि पस्सती ति बहिद्धा पि नीलकसिणादिरूपानि ज्ञानचक्खुना पस्सति । इमिना अज्झत्तवहिद्धावत्थुकेसु कसिणेसु ज्ञानपटिलाभो दस्सितो ।

(३९७) अज्झत्तं अरूपसज्जी [§ २४९] ति अज्झत्तं न रूपसज्जी । अत्तनो केसादीसु अनुप्पादितरूपावचरज्ज्ञानो ति अत्थो । इमिना बहिद्धा परिकम्मं कत्वा बहिद्धा व पटिलद्वज्ज्ञानता दस्सिता । सुभं [§ २५०] ति इमिना सुविसुद्धेसु नीलादीसु वण्णकसिणेसु ज्ञानानि दस्सितानि । तत्थ किञ्चा पि अन्तो अप्पनाय 'सुभं' ति आभोगो नत्थि, यो पन सुविसुद्धं सुभकसिणं आरम्मणं कत्वा विहरति, सो यस्मा 'सुभं' ति ... पे० ... पठमं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति, तथा दुतियादीनि, तस्मा एवं देसना कता । पटिसंभिदामगे पन "कथं सुभं त्वेव अधिमुत्तो होती ति विमोक्खो ? इध भिक्खु भेत्तासहगतेन चेतसा एकं दिसं ... पे० ... विहरति, भेत्ताय भावितत्ता सत्ता अप्पटिकूला होन्ति; करुणा ... मुदिता ... उपेक्खासहगतेन चेतसा एकं दिसं ... पे० ... विहरति, उपेक्खाय भावितत्ता सत्ता अप्पटिकूला होन्ति, एवं सुभं त्वेव अधिमुत्तो होती" [पटि० २.३९] ति विमोक्खो ति वुत्तं । इध पन उपरि 'पालियं' येव ब्रह्मविहारानं आगतत्ता तं नयं पटिक्खिपित्वा सुनीलक-सुपीतक-सुलोहितक-सुओदातक-परिसुद्धनीलक-परिसुद्धपीतक-परिसुद्धलोहितक-परिसुद्धओदातकवसेनेव सुभविमोक्खो अनुज्जातो ।

(३९८) इति कसिणं ति वा अभिभायतनं ति वा विमोक्खो ति वा रूपावचरज्ज्ञानमेव । तं^३ हि आरम्मणस्स सकलट्ठेन कसिणं नाम, आरम्मणं अभिभवनट्ठेन अभिभायतनं नाम, आरम्मणे अधिमुच्चनट्ठेन पच्चनीकधम्मेहि च विमुच्चन-[192]-ट्ठेन विमोक्खो नामा ति वुत्तं । तत्थ कसिणदेसना अभिधम्मवसेन, इतरा पन सुत्तन्तेसनावसेन वुत्ता ति वेदितव्वा । अयमेत्थ अनुपुब्ब-पदवण्णना । एकेकस्मिं पन विमोक्खे पठवीकसिणे^४ विय पञ्चवीसति पञ्चवीसति कत्वा पञ्चसत्तति नवका वेदितव्वा ।

विमोक्खकथा निट्ठिता ।

[ब्रह्मविहारकथा]

(३९९) इदानीं भेत्तादिब्रह्मविहारवसेन पवत्तमानं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं पुन

१ See ३.३९९-४१६. २. §§ 251-262 ३ i. e. ज्ञानं (अ० यो० p. १३३) ४ See ३.३८५.

कतमे धम्मा कुसला [§२५१] ति आरब्धं । तत्थ मेत्तासहगतं ति मेत्ताय समन्नागतं । परतो करुणासहगतादीसु पि एसेव नयो । येन पनेस विधानेन पटिपन्नो मेत्तादिसहगतानि ज्ञानानि उपसंपज्ज विहरति, तं मेत्तादीनं भावनाविधानं विसुद्धि-मग्गे^१ वित्थारितमेव । अवसेसाय पालिया अत्थो पठवीकसिणे वुत्तनयेनेव वेदि-तव्वो । केवलं हि पठवीकसिणे पञ्चवीसति नवका, इध पुरिमासु तीसु तिकचतुक्क-ज्ञानिकवसेन पञ्चवीसति सत्तका, उपेक्खाय चतुत्थज्ज्ञानवसेन पञ्चवीसति^२ एकका, करुणामुदितासु च छन्दादीहि चतूहि सद्धिं करुणामुदिता ति इमे पि ये-वा-पनका लब्धन्ति । दुक्खापटिपदादिभावो चेत्थ मेत्ताय ताव व्यापादविकखंमनवसेन, करुणाय विहिंसाविकखंमनवसेन, मुदिताय अरतिविकखंमनवसेन, उपेक्खाय रागपटिधविकखं-मनवसेन वेदितव्वो । परित्तरम्मणता पन न, बहुसत्तारम्मणवसेन; अप्पमाणारम्मणता बहुसत्तारम्मणवसेन होती ति अयं विसेसो । सेसं तादिसमेव ।

[पकिणककथा]

(४००) एवं ताव पालिवसेनेव—

ब्रह्मुत्तमेन कथिते ब्रह्मविहारे इमे इति विदित्वा ।

भिय्यो एतेसु अयं पकिणककथा पि विज्जेय्या^३ ॥

(४०१) एतासु हि मेत्ता-करुणा-मुदिता-उपेक्खासु अत्थतो ताव मेज्जती ति मेत्ता; सिनेहती^४ ति अत्थो । मित्ते वा भवा, मित्तस्स वा एसा पवत्तती ति मेत्ता । परदुक्खे सति साधूनं हृदयकम्पनं करोती ति करुणा [§२५८] । किणाति वा परदुक्खं हिंसति विनासेती ति [193] करुणा । किरियति वा दुक्खितेसु करणवसेन पसा-रियती ति करुणा । मोदन्ति ताय तं-समङ्गिनो, सयं वा मोदति, मोदनमत्तमेव वा तं ति मुदिता [§२६०] । ‘अवेरा होन्तू’ ति आदिव्यापादप्पहानेन मज्झत्त-भावूपगमनेन च उपेक्खती ति उपेक्खा [§२६२] ।

(४०२) लक्खणादितो पनेत्थ हिताकारप्पवत्तिलक्खणा ‘मेत्ता’, हितूप-संहाररसा, आघातविनयनपच्चुपट्टाना, सत्तानं मनापभावदस्सनपदट्टाना । व्यापादू-पसमो एतस्सा संपत्ति, सिनेहसंभवो विपत्ति । दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिलक्खणा ‘करुणा’, परदुक्खासहनरसा, अविहिंसापच्चुपट्टाना, दुक्खाभिभूतानं अनाथभाव-दस्सनपदट्टाना । विहिंसूपसमो तस्सा संपत्ति, सोकसंभवो विपत्ति । पमोदलक्खणा ‘मुदिता’, अनिस्सायनरसा, अरतिविघातपच्चुपट्टाना, सत्तानं संपत्तिदस्सनपद-ट्टाना । अरतिवूपसमो तस्सा संपत्ति, पहाससंभवो विपत्ति । सत्तेसु मज्झत्ताकारप्पवत्ति-लक्खणा ‘उपेक्खा’, सत्तेसु समभावदस्सनरसा, पटिघानुनयवूपसमपच्चुपट्टाना, ‘कम्मस्सका सत्ता, ते कस्स रुचिया सुखिता वा भविस्सन्ति, दुक्खतो वा मुच्चि-

१ ९.१-९०. २ See ३.४३९ below. ३ Cf. विष्णु ९.९१-१११.
४ PTS. M.— सिनिद्धति.

स्सन्ति, पत्तसम्पत्तितो न परिहायिस्सन्ती ?” [ ] ति एवं पवत्तकम्मस्सकता-
दस्सनपदट्ठाना । पटिघानुनयवूपसमो तस्सा संपत्ति, गेहसिताय अज्जाणुपेक्खाय
संभवो विपत्ति ।

(४०३) चतुन्नं पि पनेतेसं ब्रह्मविहारानं विपस्सनासुखं चेव भवसंपत्ति च
साधारणप्पयोजनं, व्यापादादिपटिघातो आवेणिकं । व्यापादपटिघातप्पयोजना हेत्थ
मेत्ता, विहिंसा-अरति-रागपटिघातप्पयोजना इतरा । वुत्तं पि चेत्तं—“निस्सरणं हेतं
आवुसो व्यापादस्स यदिदं मेत्ताचेतोविमुत्ति, निस्सरणं हेतं आवुसो विहेसाय
यदिदं करुणाचेतोविमुत्ति; निस्सरणं हेतं आवुसो अरतिया यदिदं मुदिताचेतो-
विमुत्ति, निस्सरणं हेतं आवुसो रागस्स यदिदं उपेक्खाचेतोविमुत्ती” [दी० ३.
२४८-४९] ति ।

(४०४) एकमेकस्स चेत्थ आसन्नदूरवसेन द्वे द्वे पच्चत्थिका । मेत्ताब्रह्म-
विहारस्स हि, समीपचरो विय पुरिसस्स सपत्तो, गुणदस्सनसभागताय रागो आसन्न-
पच्चत्थिको । सो लहुं ओतारं लभति । तस्मा ततो सुट्ठ मेत्ता रक्खितव्वा । पच्चतादि-
गहननिस्मितो विय पुरिसस्स सपत्तो सभागविसभागताय व्यापादो दूरपच्च-
त्थिको । [194] तस्मा ततो निब्भयेन मेत्तायितव्वं । मेत्तायिस्सति च नाम कोपं
च करिस्सती ति अट्ठानमेत्तं ।

(४०५) करुणाब्रह्मविहारस्स “चक्खुविज्जेय्यानं रूपानं इट्ठानं कन्तानं
मनापानं मनोरमानं लोकामिसपाटिसंयुत्तानं अप्पटिलाभं वा अप्पटिलाभतो
समनुपस्सतो पुब्बे वा पटिलद्धपुब्बं अतीतं निरुद्धं विपरिणतं समनुस्सरतो उप्पज्जति
दोमनस्सं । यं एवरूपं दोमनस्सं इदं वुच्चति गेहनिस्सितं दोमनस्सं” [म० ३.
२१८] ति आदिना नयेन आगतं गेहसितं दोमनस्सं विपत्तिदस्सनसभागताय आसन्न-
पच्चत्थिकं । सभागविसभागताय विहेसा दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन
करुणायितव्वं । करुणं च नाम करिस्सति पाणिप्पहारादीहि च विहेसिस्सती ति
अट्ठानमेत्तं ।

(४०६) मुदिताब्रह्मविहारस्स “चक्खुविज्जेय्यानं रूपानं इट्ठानं कन्तानं
मनापानं मनोरमानं लोकामिसपाटिसंयुत्तानं पटिलाभं वा पटिलाभतो समनुपस्सतो
पुब्बे वा पटिलद्धपुब्बं अतीतं निरुद्धं विपरिणतं समनुस्सरतो उप्पज्जति सोमनस्सं ।
यं एवरूपं सोमनस्सं इदं वुच्चति गेहनिस्सितं सोमनस्सं” [म० ३.२१७] ति
आदिना नयेन आगतं गेहसितं सोमनस्सं संपत्तिदस्सनसभागताय आसन्नपच्च-
त्थिकं । सभागविसभागताय अरति दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन मुदिता
भावेतव्वा । पमुदितो च नाम भविस्सति पन्तसेनासनेसु च अधिकुसलधम्मेषु च
उक्कण्ठिस्सती ति अट्ठानमेत्तं ।

(४०७) उपेक्खाब्रह्मविहारस्स पन “चक्खुना रूपं दिस्वा उप्पज्जति उपेक्खा बालस्स मूळ्हस्स पुयुज्जनस्स अनोधिजिनस्स अविपाकजिनस्स अनादीवदस्साविनो अस्सुतवतो पुयुज्जनस्स । या एवरूपा उपेक्खा रूपं सा नातिवत्तति । तस्मा सा उपेक्खा गेहनिस्सिता ति वुच्चती” [म० ३.२१९] ति आदिनयेन आगता गेहसिता अज्जाणुपेक्खा दोसगुणानं अविचारणवसेन सभागत्ता आसन्नपच्चत्थिका । समागविसभागताय रागपटिघा दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन उपेक्खितव्वं । उपेक्खितस्सति च नाम रज्जितस्सति च पटिहज्जितस्सति चा ति अट्ठानमेतं ।

(४०८) सब्बेसं पि च एतेसं कत्तुकम्म्यता^१-छन्दो आदि, नीवरणादि-विवस्वभनं मज्झं, अप्पना परियोसानं, [195] पज्जत्तिधम्मवसेन एको वा सत्तो अनेके वा सत्ता आरम्भणं, उपचारे वा अप्पनाय वा पत्ताय आरम्भणवट्ठनं ।

(४०९) तत्रायं वट्ठनकमो । यथा हि कुसलो कस्सको^२ कसितव्वट्ठानं परिच्छिन्दित्वा कसति, एवं पटममेव एकं आवासं परिच्छिन्दित्वा तत्थ सत्तेसु ‘इमस्मिं आवासे सत्ता अवेरा होन्तू’ति आदिना नयेन मेत्ता भावेतव्व्वा । तत्थ चित्तं मुट्ठं कम्मनियं कत्वा द्वे आवासा परिच्छिन्दितव्व्वा । ततो अनुकमेन तयो चत्तारो पञ्च छ सत्त अट्ठ नव दस, एका रच्छा, उपट्ठगामो, गामो, जनपदो, रज्जं, एका दिसा ति एवं याव एकचक्रवाळं, ततो वा पन भिय्यो तत्थ तत्थ सत्तेसु मेत्ता भावेतव्व्वा । तथा करुणादयो ति । अयमेत्थ आरम्भणवट्ठनकमो ।

(४१०) यथा पन कसिणानं निस्सन्दो आरप्पा, समार्धीनं निस्सन्दो नेवसज्जानासज्जायतनं, विपस्सनानं निस्सन्दो फलसमापत्ति, समथविपस्सनानं निस्सन्दो निरोधसमापत्ति, एवं पुरिमब्रह्मविहारत्तयस्स निस्सन्दो एत्थ उपेक्खा-ब्रह्मविहारो^३ । यथा हि थम्मे अनुस्सोपेत्वा तुलासंघाटं अनारोपेत्वा न सक्का आकासे कूटगोपानसियो ठपेतुं, एवं पुरिमेसु ततियज्ज्ञानं विना न सक्का चतुत्थं भावेतुं । कसिणेषु पन उप्पन्नततियज्ज्ञानस्स एसा नुप्पज्जति विसमागारम्भणत्ता ति ।

(४११) तत्थ सिया—“कस्मा पनेता मेत्ता-करुणा-मुदिता-उपेक्खा ब्रह्म-विहारा ति वुच्चन्ति ? कस्मा चतस्सो व ? को च एतासं कमो ? विभंगे^४ कस्मा अप्पमज्जा ति वुत्ता ति ?

(४१२) वुच्चते—सेट्ठेन ताव निहोसमावेन चेत्थ ब्रह्मविहारता वेदि-

१ सि०—अज्जाणस्स. २ See मूलटीका p. 101. ३ सि०—कैत्तुकांम्यता.
४ See विसु० ९.१०३. ५ सि०—रूपसमापत्ति. ६-६ सि०—अरूपसमाधिनिस्सन्दो.
७ See विसु० ९.१०४-१११. ८-८ म०, सी०—उप्पन्नततियज्ज्ञानं निस्साय पेसा.
विसु० ९.१०४ omits this sentence. एसा=उपेक्खा (अ० यो० p. 125)
९ Ch. XIII. p. 272ff.

तब्बा । सत्तेसु हि सम्मापटिपत्तिभावेन सेट्ठा एते विहारा । यथा च ब्रह्मज्ञानो निदोस-
चित्ता विहरन्ति, एवं एतेहि संपयुक्ता योगिनो ब्रह्मसमा व हुत्वा विहरन्ती ति
सेट्ठेन निदोसभावेन च ब्रह्मविहारा ति वुच्चन्ति ।

(४१३) कस्मा चतस्सो ति आदि-पञ्चस्स पन इदं विस्सज्जनं—

विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो । हितादिआकारवसा पनासं ।

कमो, पवत्तन्ति च अप्पमाणे । ता गोचरे येन तदप्पमञ्जा ति ॥

एतासु हि यस्मा मेत्ता व्यापादब्रह्मलस, करुणा विहिंसोत्रहलस, मुदिता
अरतिब्रह्मलस, उपेक्खा रागब्रह्मलस विसुद्धिमग्गो; यस्मा च हितुपसंहार-अहिता-
पनयन-[196]-संपत्तिमोदन-अनामोगवसेन चतुर्विधो येव सत्तेसु मनसिकारो;
यस्मा च यथा माता दहर-गिलान-योव्वनप्पत्त-सकिच्चपसुत्तेसु चतूसु पुत्तेसु दहरस्स
अभिवुट्ठिकामा होति, गिलानस्स गेलञ्जापनयनकामा, योव्वनप्पत्तस्स योव्वनसंप-
त्तिया चिराट्ठितिकामा, सकिच्चपसुत्तस्स किस्मिञ्चि पि परियाये अव्यावठा होति,
तथा अप्पमञ्जाविहारिकेना पि सब्बसत्तेसु मेत्तादिवसेन भवितव्वं, तस्मा इतो
विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो व अप्पमञ्जा ।

(४१४) यस्मा पन चतस्सो पेता भावेतुकामेन पठमं हिताकारप्पवत्तिवसेन
सत्तेसु पटिप्पज्जितव्वं, हिताकारप्पवत्तिलक्खणा च मेत्ता; ततो एव पथितहितानं
सत्तानं दुक्खाभिभवं दिस्वा वा सुत्वा वा संभावित्वा वा दुक्खापनयनाकारप्पवत्ति-
वसेन, दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिलक्खणा च करुणा; अथेवं पथितहितानं
पथितदुक्खापगमानं च नेसं संपत्तिं दिस्वा संपत्तिपमोदनवसेन, पमोदनलक्खणा
च मुदिता; ततो परं पन कत्तव्याभावतो अज्झुपेक्खिततासंखातेन मज्झत्ताकारेन
पटिपज्जितव्वं, मज्झत्ताकारप्पवत्तिलक्खणा च उपेक्खा; तस्मा इतो हितादि-
आकारवसा पनासं पठमं मेत्ता वुत्ता । अथ करुणा-मुदिता-उपेक्खा ति अयं कमो
वेदितव्वो ।

(४१५) यस्मा पन सब्बा पेता अप्पमाणे गोचरे पवत्तन्ति, अप्पमाणा हि
सत्ता एतासं गोचरभूता, 'एकसत्तस्स पि च एत्तके पदेसे मेत्तादयो भावेतव्वा' ति
एवं पमाणं अगहेत्वा सकलकरणवसेनेव पवत्ता ति, तेन वुत्तं—

विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो । हितादिआकारवसा पनासं ।

कमो, पवत्तन्ति च अप्पमाणे । ता गोचरे येन तदप्पमञ्जा ति ॥

(४१६) एवं अप्पमाणगोचरताय एकलक्खणासु चापि एतासु पुरिमा
तिस्सो तिकचतुकज्झानिका व होन्ति । कस्मा ? सोमनस्साविप्पयोगतो । कस्मा
पनासं सोमनस्सेन अविप्पयोगो ति ? दोमनस्ससमुट्ठितानं व्यापादादीनं निस्सरणत्ता ।
पच्छिमा पन अवसेसज्झानिका व । कस्मा ? उपेक्खावेदनासम्पयोगतो । न हि

सत्तेसु मज्झत्ताका-[197]-रप्पवत्ता ब्रह्मविहारूपेक्खा उपेक्खावेदनं विना वत्तती ति ।

ब्रह्मविहारकथा निवृत्ता ।

[असुभकथा*]

(४१७) इदानीं रागचरितसत्तानं एकन्तहितं नानारम्भणेषु एकेकज्ज्ञान-
वसेनेव पवत्तमानं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§२६३]
ति आदि आरब्धं । तत्थ उद्धुमातकसञ्च्वासहगतं ति आदीसु, भस्ता विय
वायुना, उद्धं जीवितपरियादाना यथानुक्रमं समुगतेन सूनभावेन उद्धुमातत्ता
उद्धुमातं । उद्धुमातमेव उद्धुमातकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं उद्धुमातं ति
उद्धुमातकं । तथारूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विनीलं वुच्चति विपरिभिन्न-
वण्णं । विनीलमेव विनीलकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विनीलं ति विनीलकं ।
मंसुस्सदट्टानेषु रत्तवण्णस्स, पुब्बसन्निचयट्टानेषु सेतवण्णस्स, येमुय्येन च नीलवण्णस्स,
नीलट्टाने नीलसाटकपास्तस्सेव छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । परिभिन्नट्टानेषु विस्सन्द-
मानं पुब्बं त्रिपुब्बं । त्रिपुब्बमेव त्रिपुब्बकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं त्रिपुब्बं ति
त्रिपुब्बकं । तथारूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विच्छिदं ति वुच्चति द्विधा-
छिन्दनेने अपवारितं^३, विच्छिदमेव विच्छिदकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विच्छिदं
ति विच्छिदकं । वेमज्जे छिन्नस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । इतो च एत्तो च
विविधाकारेण सोणसिगालादीहि खादितं विक्खायितं । विक्खायितमेव विक्खा-
यितकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विक्खायितं ति विक्खायितकं । तथारूपस्स
छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विविधं खित्तं विक्खित्तं । विक्खित्तमेव विक्खित्तकं ।
पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विक्खित्तं ति विक्खित्तकं । 'अञ्जेन हत्थं अञ्जेन पादं
अञ्जेन सीसं' ति एवं ततो ततो खित्तस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । हतं च तं
पुरिमनयेनेव विक्खित्तकं चा ति हतविक्खित्तकं । काक्कपदाकारेण अंगपच्चंगेषु
सत्थेन [198] हनित्वा वुत्तनयेन विक्खित्तस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । लोहितं
किरति, विक्खिपति, इतो चितो च पग्घरती ति लोहितकं । पग्घरितलोहितमक्खित्तस्स
छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । पुळ्ळवं वुच्चन्ति किमियो । पुळ्ळे^४ किरती ति^५ पुळ्ळवकं ।
किमिपरिपुण्णस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । अट्ठि येव अट्ठिकं । पटिकूलत्ता वा
कुच्छितं अट्ठी ति अट्ठिकं । अट्ठिसंखलिकाय पि एकट्ठिकस्सा पि एतं अधिवचनं ।

* Cf. वि.सु० ६.१-११. १ सि०, म०- भस्मा; M.-भस्था. २ सि०, सी०,
म०- छिन्नेन. ३ म०- अवधारितं; सि०- अवधारितं. ४ M.- पुल्ला; सि०-
पुल्ला. ५ सी०, म०, सि०- पुल्लवेदि. ६ सि०- विकीरियती ति; सी०, म०-
विकिरती ति.

(४१८) इमानि च पन उद्धुमातकादीनि निस्साय उप्पन्ननिमित्तानं पि निमित्तेसु पटिलद्धज्ज्ञानानं पि एतानेव नामानि । तत्थ उद्धुमातकनिमित्ते अप्पनावसेन उप्पन्ना सञ्जा उद्धुमातकसञ्जा । ताय उद्धुमातकसञ्जाय संपयोगट्ठेन सहगतं उद्धुमातकसञ्जासहगतं । विनीलकसञ्जासहगतादीसु [§ २६४] पि एसेव नयो । यं पनेत्थ भावनाविधानं वत्तब्बं भवेय्य, तं सञ्जाकारेण पि त्रिसुद्धिमग्गे [६.१२-८१] वुत्तमेव । अवसेसा पालिवण्णना हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । केवलं हि इध, चतुत्थज्ज्ञानवसेन उपेक्खीव्रह्मविहारे विय, पठमज्ज्ञानवसेन एकेकस्मिं पञ्चवीसति पञ्चवीसति एकका होन्ति । असुभारम्मणस्स च अवड्डनियत्ता, परित्ते उद्धुमातकट्ठाने उप्पन्ननिमित्तारम्मणं परित्त्तारम्मणं, महन्ते अप्पमाणारम्मणं वेदितव्वं । सेसेसु पि एसेव नयो ।

[पकिण्णककथा]

(४१९) इति असुभानि सुमगुणो दससतलोचनेन धुतैकित्ति ।

यानि अवोच दसव्रलो एकेकज्ज्ञानहेतूनि ॥

एवं पालिनयेनेव सञ्जानि तानि जानित्वा ।

तेस्सेव अयं भिय्यो पकिण्णककथा पि विञ्जेय्या^१ ॥

(४२०) एतेसु हि यत्थकत्थाचि अधिगतज्ज्ञानो सुविक्खम्मितरागता वीतरागो विय निल्लोलुप्पचारो होति । एवं सन्ते पि ख्वायं असुमप्पभेदो वुत्तो, सो सरीरसभावप्पत्तिवसेन च रागचरितभेदवसेन चा ति वेदितव्वो ।

(४२१) छवसरीरं हि पटिकूलमावं आपज्जमानं उद्धुमातकसभावप्पत्तं वा सिया, विनीलकादीनं वा अञ्जतरसभावप्पत्तं । इति यादिसं यादिसं सक्का होति लद्धं [199] तादिसे तादिसे उद्धुमातकपटिकूलं विनीलकपटिकूलं ति एवं निमित्तं गण्हितव्वमेवा ति सरीरसभावप्पत्तिवसेन दसधा असुमप्पभेदो वुत्तो ति वेदितव्वो ।

(४२२) विसेसतो चेत्थ उद्धुमातकं सरीरसण्ठानविपत्तिप्पकासनतो सरीरसण्ठानरागिनो सप्पायं । विनीलकं छविरागविपत्तिप्पकासनतो सरीरवण्णरागिनो सप्पायं । विपुव्वकं कायवण्णपटिवद्धस्स दुग्गन्धभावस्स पकासनतो मालागन्धादिवसेन समुट्ठापितसरीरगन्धरागिनो सप्पायं । विच्छिद्दकं अन्तोसुसिरभावप्पकासनतो सरीरे घनभावरागिनो सप्पायं । विच्छिद्दकं अन्तोसुसिरभावप्पकासनतो सरीरे घनभावरागिनो सप्पायं । विक्खायितकं मंसूपचयसंपत्तिविनासप्पकासनतो थनादीसु सरीरप्पभेदेसु मंसूपचयरागिनो सप्पायं । विक्खित्तकं अंगपच्चंगानं विक्खेप्पकासनतो अंगपच्चंगलीलारागिनो सप्पायं । हतविक्खित्तकं सरीरसंघाटभेदविकारप्पकासनतो सरीरसंघाट-

१ See ३.३९९ above. २ सि०, सी०, म०-धुति^०. ३ See वि० ६.८२-८८.

संपत्तिरागिनो सप्पायं । लोहितकं लोहितमक्खितपटिकूलभावप्पकासनतो अलंकार-
जनितसोमरागिनो सप्पायं । पुळ्वकं कायस्स अनेककिमिकुलसाधारणभावप्पकासनतो
काये ममत्तरागिनो सप्पायं । अट्टिकं सरीरट्ठीनं पटिकूलभावप्पकासनतो दन्तसम्पत्ति-
रागिनो सप्पायं ति । एव रागचरितभेदवसेना पि दसधा असुमप्पमेदो वुत्तो ति
वेदितब्बो ।

(४२३) यस्मा पन दसविधे पि एतस्मिं असुमे सेय्यथा पि नाम अपरि-
क्खण्टितजलाय सीरुसोताय नदिया अरित्तवलेनेव^१ नावा तिट्ठति, विना अरित्तेन न
सक्का ठपेतुं, एवमेव दुब्बलत्ता आरम्भणस्स वितक्कवलेनेव चित्तं एकगं हुत्वा तिट्ठति,
विना वितक्केन न सक्का ठपेतुं, तस्मा पठमज्झानमेवेत्थ होति, न दुत्तियादीनि ।

(४२४) पटिकूले पि तस्मिं आरम्भणे 'अद्वा इमाय पटिपदाय जरामरणम्हा
परिमुच्चिस्सामी'ति एवं आनिसंसदस्साविताय चैव नीवरणसंतापप्पहानेन च पीति-
[200]-सोमनस्सं उप्पज्जति, 'बहुं दानि वेतनं लमिस्सामी'ति आनिसंसदस्सा-
विनो पुप्फल्लुक्कस्स गूथरासिम्हि विय, उप्पन्नय्याधिदुक्खस्स रोगिनो वमनविरेचन-
प्पवत्तियं विय च ।

(४२५) दसविधं पि चेत्तं असुमं लक्खणतो एकमेव होति । दसविधस्सा
पि हि एतस्स असुचिदुग्गन्धजेषु च्छपटिकूलभावो एव लक्खणं । तदेत्तं इमिना
लक्खणेन न केवलं मतसरिरे, दन्तट्टिकदस्साविनो पन चेतियपव्वतवासिनो महा-
तिस्सत्थेरस्स विय, हत्थिक्खन्धगतं राजानं उल्लोकेन्तस्स संघरक्खितत्थेरुपट्टाक-
सामणेस्स विय च, जीवमानकसरिरे पि उपट्टाति । यथेव हि मतसरिरे एवं जीव-
मानकं पि असुममेव । असुमलक्खणं पनेत्थ आगन्तुकेन अलंकारेन पटिच्छन्नत्ता
न पज्जायती ति ।

असुभकथा निट्ठिता ।

(४२६) किं पन पठवीकसिणं आदिं कत्वा अट्टिकसञ्जापरियोसाना'वेसा
रूपावचरणपना, उदाहु अज्जा पि अत्थी ति ? अत्थि; आनापानज्झानं च कायगता-
सतिभावना च इध न कथिता । किञ्चा पि न कथिता वायोक्कसिणे पन गहिते
आनापानज्झानं पि गहितमेव; वण्णकसिणेषु च गहितेषु केसादीसु चतुक्कपञ्चक-
ज्झानवसेन उप्पन्ना कायगता सति, दससु च असुमेषु गहितेषु द्वत्तिसाकारपटिकूल-
मनसिकारज्झानवसेन चैव नवसीवथिकविण्णज्झानवसेन च पवत्ता कायगतासति

१ सि०— सिंव०. २ See सु० नि० ३२१, वि० ६.८६. ३ सी०, म०,
PTS— उपसन्त०; M. उपसम्पन्न०. ४ For the story see वि० १.५५;
also ६.८८. ५ See वि० ६.८८. ६ म०— १.५८-५९; म०अ०— १.२७४.

गहिता'वा ति । सव्वा पि रूपावचरप्पना इध कथिता व होती ति ।

रूपावचरकुसलकथां निट्ठिता ।

[आरुप्पकुसलकथां]

(४२७) इदानीं अरूपावचरकुसलं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ २६५] ति आदि आरब्धं । तत्थ अरूपूपपत्तिया ति अरूपमवो अरूपं, अरूपे उपपत्ति अरूपूपपत्ति, तस्सा अरूपूपपत्तिया । मग्गं भावेती ति उपायं हेतुं कारणं उप्पादेति वड्ढेति । सव्वसो^१ ति सव्वाकारेण । सव्वासं वा अनवसेसानं ति अत्थो । रूपसञ्ज्ञानं ति सञ्ज्ञासीसेन वुत्तरूपावच-[201]-रञ्ज्ञानानं चेव तदारम्भणानं च । रूपावचरञ्ज्ञानं पि हि रूपं ति वुच्चति 'रूपी रूपानि पस्सती' ति [दी० २.७०, १११] आदीसु । तस्स आरम्भणं पि "बहिद्धा रूपानि पस्सति सुवण्णदुव्वण्णानी" [दी० २.११०] ति आदीसु; तस्मा इध रूपे सञ्ज्ञा रूपसञ्ज्ञा ति एवं सञ्ज्ञासीसेन वुत्तरूपावचरञ्ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । रूपं सञ्ज्ञा अस्सा ति रूपसञ्जं, रूपमस्स नामं ति वुत्तं होति । एवं पठवीकसिणादिभेदस्स तदारम्भणस्स चेत्तं अधिवचनं ति वेदितव्वं ।

(४२८) समतिक्रमा ति विरागा च निरोधा च । किं वुत्तं होति ? एतासं कुसलविपाककिरियावसेन पञ्चदसन्नं ज्ञानसंखातानं रूपसञ्ज्ञानं, एतासं च पठवीकसिणादिवसेन अट्ठन्नं^२ आरम्भणसंखातानं रूपसञ्ज्ञानं, सव्वाकारेण अनवसेसानं वा विरागा च निरोधा च विरागहेतु चेव निरोधहेतु च आकासानञ्चायतनं उपसंपज्ज विहरति । न हि सक्का सव्वसो अनतिक्रन्तरूपसञ्ज्ञेन एतं उपसंपज्ज विहरितुं ति । तत्थ यस्मा आरम्भणे अविरत्तस्स सञ्ज्ञासमतिक्रमो न होति, समतिक्रन्तासु च सञ्ज्ञासु आरम्भणं समतिक्रन्तमेव होति, तस्मा आरम्भणसमतिक्रमं अवत्वा "तत्थ कतमा रूपसञ्ज्ञा ? रूपावचरसमापत्तिं समापन्नस्स वा उपपन्नस्स वा दिट्ठधम्मसुखविहारिस्स वा सञ्ज्ञा सञ्ज्ञानना संजानितत्तं, इमा वुच्चन्ति रूपसञ्ज्ञायो । इमा रूपसञ्ज्ञायो अतिक्रन्तो होति, वीतिक्रन्तो, समतिक्रन्तो, तेन वुच्चति सव्वसो रूपसञ्ज्ञानं समतिक्रमा" ति एवं विभंगे [२६१] सञ्ज्ञानं येव समतिक्रमो वुत्तो । यस्मा पन आरम्भणसमतिक्रमेन पत्तव्वा एता समापत्तियो, न एकस्मिं येव आरम्भणे पठमञ्ज्ञानादीनि विथ, तस्मा अयं आरम्भणसमतिक्रमनवसेना पि अत्थवण्णना कता ति वेदितव्वा ।

(४२९) पटिघसञ्ज्ञानं अत्थङ्गमा ति चक्खादीनं वत्थूनं रूपादीनं आरम्भणानं च पटिघातेन समुप्पन्ना सञ्ज्ञा पाटिघसञ्ज्ञा । रूपसञ्ज्ञादीनं एतं अधि-

१ This commenced with ३.३२६. २ Continues upto ३.४६०. ३ See विमु० १०.१३-२२. ४ विमु० १०.१४ reads नवन्नं.

वचनं । यथाह—“तत्थ कतमा पटिघसञ्जा ? रूपसञ्जा सहसञ्जा गन्धसञ्जा रससञ्जा फोटुब्बसञ्जा, इमा वुच्चन्ति पटिघसञ्जाथो” [वि० २६१] ति । तासं कुसलविपाकानं पद्धन्नं अकुसलविपाकानं पद्धन्नं ति [202] सब्बसो दसन्नं पि पटिघसञ्जानं अत्थङ्गमा पहाना असमुप्पादा अप्पवत्ति कत्वा ति वुत्तं होति । कामं चेता पठमज्झानादीनि समापन्नस्सा पि न सन्ति—न हि तस्मिं समये पद्धद्वारेण चित्तं पवत्तति—एवं सन्ते पि, अज्जत्थ पहीनानं सुखदुक्खानं चतुत्थज्झाने विय, सक्काय-दिट्ठादीनं ततियमग्गे विय च, इमस्मिं ज्ञाने उस्साहजननत्थं इमस्स ज्ञानस्स पसंसावसेन एतासं एत्थ वुत्तवचनं वेदितव्वं ।

(४३०) अथ वा किञ्चा पि ता रूपावचरं समापन्नस्स न सन्ति, अथ खो न पहीनत्ता न सन्ति । न हि रूपविरागाय रूपावचरभावना संवत्तति, रूपायत्ता च एतासं पवत्ति । अयं पन भावना रूपविरागाय संवत्तति । तस्मा ता एत्थ पहीना ति वत्तुं वट्ठति । न केवलं च वत्तुं, एकंसेनेव एवं धारेतुं पि वट्ठति । तासं हि इतो पुब्बे अप्पहीनत्ता एव पठमज्झानं समापन्नस्स “सद्दो कण्ठको” [अं० ५.१३५] ति वुत्तो भगवता । इध च पहीनत्ता येव अरूपसमापत्तीनं आनेज्झता सन्तविमोक्खता च वुत्ता । आळारो च कालामो आरुपसमापन्नो पद्धमत्तानि सकट-सतानि निस्साय अतिक्रमन्तानि^१ नेव अद्दस, न पन सद्दं^३ अस्सोसी ति ।

(४३१) नानत्तसञ्जानं अमनसिकारा [§ २६५] ति नानत्ते वा गोचरे पवत्तानं सञ्जानं नानत्तानं वा सञ्जानं । यस्मा हि एता “तत्थ कतमा नानत्तसञ्जा ? असमापन्नस्स मनोधातुसमङ्गिस्स वा मनोविज्जाणधातुसमङ्गिस्स वा सञ्जा सञ्जानना सञ्जानितत्तं, इमा वुच्चन्ति नानत्तसञ्जाथो” [वि० २६१-६२] ति एवं विभंगे विभजित्वा वुत्तत्ता इध अधिप्पेता; असमापन्नस्स मनोधातु-मनो-विज्जाणधातुसंगहिता सञ्जा रूपसद्दादिभेदे नानत्ते नानासभावे गोचरे पवत्तन्ति; यस्मा चेता अट्ठ कामावचरकुसलसञ्जा, द्वादस अकुसलसञ्जा, एकादस कामाव-चरकुसलविपाकसञ्जा, द्वे अकुसलविपाकसञ्जा, एकादस कामावचरकिरियसञ्जा इति एवं चतुचत्ताळीसं^४ पि सञ्जा नानत्ता नानासभावा अज्जमज्जं असदिसा, तस्मा नानत्तसञ्जा ति वुत्ता । तासं सब्बसो नानत्तसञ्जानं अमनसिकारा अनाव-ज्जनां असमन्नाहारा अपचवेक्खणा । यस्मा ता नावज्जति, न मनसिकरोति, न पच-वेक्खति, [203] तस्मा ति वुत्तं होति ।

(४३२) यस्मा चेत्थ पुरिमा रूपसञ्जा पटिघसञ्जा च इमिना ज्ञानेन निब्बत्ते भवे पि न विजन्ति, पगेव तस्मिं भवे इमं ज्ञानं उपसंपज विहरणकाले,

१ See ३.३६४; also ३.३४८. २ सि० सी०— अतिक्रमन्तानि. ३ See दी० २.१३०. ४ M., PTS— चत्ताळीसं पि. ५ सि० inserts hereafter अनाभोगा.

तस्मा तासं 'समतिक्रमा अत्थंगमा' ति द्वेधा पि अभावो येव वुत्तो । नानत्तसञ्जासु पन यस्मा अट्ठ कामावचरकुसलसञ्जा, नव किरियसञ्जा, दस अकुसलसञ्जा ति इमा सत्तयीसति सञ्जा इमिना ज्ञानेन निव्वत्ते भवे विज्जन्ति, तस्मा तासं अमनसिकारा ति वुत्ते ति वेदितव्वं । तत्रापि हि इदं^१ ज्ञानं उपसंपज विहरन्तो तासं अमनसिकारा येव उपसंपज विहरति । ता पन मनसिकरोन्तो असमापन्नो होती ति ।

(४३३) संखेपतो चेत्थ 'रूपसञ्ज्ञानं समतिक्रमा' ति इमिना सब्बरूपावचरधम्मानं पद्धानं वुत्तं । 'पटिघसञ्ज्ञानं अत्थङ्गमा नानत्तसञ्ज्ञानं अमनसिकारा' ति इमिना सब्बेसं कामावचरचित्तचेतसिकानं च पद्धानं अमनसिकारो च वुत्तो ति वेदितव्वो^२ । इति भगवा 'पण्णरसन्नं रूपसञ्ज्ञानं समतिक्रमेन, दसन्नं पटिघसञ्ज्ञानं अत्थंगमेन, चतुचत्ताळीसाय नानत्तसञ्ज्ञानं अमनसिकारेना' ति तीहि पदेहि आकासानञ्चायतनसमापत्तिया वण्णं कथेसि ।

(४३४) किं-कारणा ति चे, सोतूतं उस्साहजनन्तं च पलोभनन्तं च । सचे हि केचि अपण्डिता वदेय्युं 'सत्था आकासानञ्चायतनसमापत्तिं निव्वत्तेथा ति वदति, को नु खो एताय निव्वत्तिताय अत्थो ? को आनिसंसो ?' ति, ते एवं वत्तुं मा लभन्तु ति इमेहि आकरिहि समापत्तिया वण्णं कथेसि । तं हि तेसं सुत्वा एवं भविस्सति— 'एवं-सन्ता किर अयं समापत्ति, एवं-पणीता, निव्वत्तेस्साम नं' ति । अथ^३स्सो निव्वत्तनत्थाय उस्साहं करिस्सन्ती ति । पलोभनन्तं चा पि तेसं एत्तिस्सा वण्णं कथेसि, विसकण्टकवाणिजो विय ।

(४३५) विसकण्टकवाणिजो नाम गुळवाणिजो ति वुच्चति । सो किर गुळ-फाणित-खण्डसक्करादीनि सकटेनादाय पच्चन्तगामं गन्त्वा 'विसकण्टकं गण्हथ विसकण्टकं गण्हथा' ति उग्योसेसि । तं सुत्वा गामिका 'विसं नाम कक्खळं, यो नं खादति सो मरति, कण्टको पि विज्झित्वा मरेति । उभो पेटे कक्खळा, को एत्थ आनिसंसो' ति गेहद्वारानि थकेसुं, दारके च पलापेसुं । तं दिस्वा वाणिजो 'अवोहारकुसला [204] इमे गामिका, इन्द ने उपायेन गण्हापेमी' ति 'अतिमधुरं गण्हथ अतिसादुं गण्हथा, गुळं फाणितं सक्करं समग्घं लब्धमि, कूटमासक-कूट-कहापणादीहि पि लब्धमी' ति उग्योसेसि । तं सुत्वा गामिका हट्ठपहट्ठा निगगन्त्वा बहू पि मूलं दत्वा गण्हिस्सु ।

(४३६) तथ वाणिजस्स 'विसकण्टकं गण्हथा' ति उग्योसनं विय भगवतो 'आकासानञ्चायतनसमापत्तिं निव्वत्तेथा' ति वचनं । 'उभो पेटे कक्खळा, को एत्थ आनिसंसो ?' ति गामिकानं चिन्तनं विय 'भगवा आकासानञ्चायतनं निव्वत्तेथा ति आह, को एत्थ आनिसंसो ? नास्स गुणं जानामा' ति सोतूतं चिन्तनं ॥

१ M., म०- इमं. २ Here ends वि० १०.२२. ३ सी०, म०, M. PTS.- अथ'रस.

अथ'स्स वाणिजस्स 'अतिमधुरं गण्हथा' ति आदिवचनं विय भगवतो रूप-
सञ्जासमतिक्रमादिकं आनिसंसप्पकासनं । इदं हि सुत्वा ते बहुं पि मूलं दत्वा,
गाभिका विय गुळं, इमिना आनिसंसेन पलोभितचित्ता महन्तं पि उस्साहं कत्वा
इमं समापत्तिं निब्बत्तेस्सन्ती ति उस्साहजनन्तं च पलोभनन्तं च कथेसि ।

(४३७) आकासानञ्चायतनसञ्जासहगतं [१२६५] ति एत्थ नास्स
अन्तो ति अनन्तं । आकासं अनन्तं आकासानन्तं । आकासानन्तमेव आकासा-
नञ्चं । तं आकासानञ्चं अधिद्वानद्वेन आयतनमस्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स,
देवानं देवायतनमिवा ति आकासानञ्चायतनं । इति आकासानञ्चं च तं आयतनं
चा ति पि आकासानञ्चायतनं । कसिणुग्घाटिमाकासेतं अधिवचनं । तस्मिं
आकासानञ्चायतने अप्पनापत्ताय सञ्जाय सहगतं आकासानञ्चायतनसञ्जासहगतं ।

(४३८) यथा पन अज्जत्थ 'अनन्तो आकासो' ति वुत्तं, एवमिध अनन्तं
ति वा परित्तं ति वा न गहितं । कस्मा ? अनन्ते हि गहिते परित्तं न गह्यति,
परित्ते गहिते अनन्तं न गह्यति । एवं सन्ते आरम्भणचतुक्कं न पूरति, देसना
सोळसक्खत्तुका न होति । सम्मासंबुद्धस्स च इमस्मिं ठाने देसनं सोळसक्खत्तुक्कं
कातुं अज्जासयो, तस्मा अनन्तं ति वा परित्तं ति वा ति अक्त्वा 'आकासानञ्चा-
यतनसञ्जासहगतं' ति आह । एवं हि सति उभयं पि गहितमेव होति । आरम्भण-
चतुक्कं पूरति, देसना सोळसक्खत्तुका सम्पज्जति । अवसेसो पालिअथो हेट्ठा वुत्त-
नयेनेव वेदितव्वो ।

(४३९) रूपावचरचतुत्थज्ज्ञान-निकन्ति-परियादानदुक्ख-[205]-ताय चेत्थ
दुक्खा पटिपदा, परियादिन्नानिकन्तिकस्स अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धाभिज्जा होति ।
विपरियायेन सुखा पटिपदा खिप्पाभिज्जा च वेदितव्वा । परित्तकसिणुग्घाटिमाकासे
पन पवत्तं ज्ञानं परित्त्तारम्भणं विपुलकसिणुग्घाटिमाकासे पवत्तं अप्पमाणारम्भणं ति
वेदितव्वं । उपेक्खो'ब्रह्मविहारे विय च इधा पि चतुत्थज्ज्ञानवसेन पञ्चवीसति एकका
होन्ति । यथा चेत्थ एवं इतोपरेसु पि । विसेसमत्तमेव पन तेसु वण्णयिस्साम ।

(४४०) आकासानञ्चायतनं समतिक्रम्मा [१२६६] ति, एत्थ ताव
पुब्बे वुत्तनयेनेव आकासानञ्चं आयतनमस्स अधिद्वानद्वेना ति ज्ञानं पि आकासान-
ञ्चायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्भणं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्भणं च उभयं पि
अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकारेण च समतिक्रमित्वा व यस्मा इदं विज्जाण-
ञ्चायतनं उपसंपज्ज विहरितव्वं, तस्मा उभयं पेतं एकज्झं कत्वा 'आकासानञ्चा-
यतनं समतिक्रम्मा' ति इदं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(४४१) विज्जाणञ्चायतनसञ्जासहगतं [१२६६] ति, एत्थ पन

१ See विमु० १०.२४. २ See ३.३८७. ३ See ३.३७७, ३८०.
४ See ३.३९९, ४१८. ५ ३.४२७.

अनन्तं ति मनसिकातव्वसेन नास्स अन्तो ति अनन्तं । अनन्तमेव आनञ्चं । विज्जाणं आनञ्चं विज्जाणानञ्चं ति अवत्वा विज्जाणञ्चं ति वुत्तं । अयं हेत्थ रुद्धिहसदो । तदेव विज्जाणञ्चं अधिट्टानट्टेन इमिस्सा सज्जाय आयतनं ति विज्जाणञ्चायतनं । तस्मिं विज्जाणञ्चायतने पवत्ताय सज्जाय सहगतं ति विज्जाण-
ञ्चायतनसज्जासहगतं । आकासे पवत्तविज्जाणारम्मणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध आकासानञ्चायतनसमापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खा पटिपदा, परियादिन्ननिकन्तिकस्स अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धाभिज्जा । विपरियायेन सुखा पटिपदा खिप्पाभिज्जा च । परित्तकसिणुग्घाटिमाकासारम्मणं समापत्तिं आरब्ध पवत्तिया परित्तरम्मणता, विपरियायेन अप्पमाणाारम्मणता वेदितव्वा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

(४४२) विज्जाणञ्चायतनं समतिकम्मा [§ २६७] ति एत्था पि पुब्बे वुत्तनयेनेव विज्जाणञ्चायतनमस्स अधिट्टानट्टेना ति ज्ञानं^१ पि विज्जाणञ्चायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्मणं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्मणं [206] चा ति उभयं पि अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकारेण च समतिकमित्वा च यस्मा इदं आकिञ्चज्जा-
यतनं उपसम्पज्ज विहातव्वं, तस्मा उभयं पेतं एकज्जं कत्वा 'विज्जाणञ्चायतनं समतिकम्मा'ति इदं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(४४३) आकिञ्चज्जायतनसज्जाहगतं [§ २६७] ति एत्थ पन नास्स किञ्चनं ति अकिञ्चनं; अन्तमसो मंगमत्तं पि अस्स अवसिट्ठं नत्थी ति वुत्तं होति । अकिञ्चनस्स भावो आकिञ्चज्जं । आकासानञ्चायतनविज्जाणापगमारम्मणस्सेतं अधिवचनं । तं आकिञ्चज्जं अधिट्टानट्टेन इमिस्सा सज्जाय आयतनं ति आकिञ्च-
ज्जायतनं । तस्मिं आकिञ्चज्जायतने पवत्ताय सज्जाय सहगतं ति आकिञ्चज्जायतन-
सज्जासहगतं । आकासे पवत्तविज्जाणापगमारम्मणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध विज्जाणञ्चायतनसमापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खा पटिपदा, परिया-
दिन्ननिकन्तिकस्स अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धाभिज्जा । विपरियायेन सुखापटिपदा खिप्पाभिज्जा च । परित्तकसिणुग्घाटिमाकासे पवत्तविज्जाणापगमारम्मणताय परित्तरम्मणता, विपरियायेन अप्पमाणाारम्मणता वेदितव्वा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

(४४४) आकिञ्चज्जायतनं समतिकम्मा [§ २६८] ति एत्था पि पुब्बे वुत्तनयेनेव आकिञ्चज्जं आयतनमस्स अधिट्टानट्टेना ति ज्ञानं^१ पि आकिञ्चज्जायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्मणं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्मणं चा ति उभयं पि अप्पवत्ति-
करणेन च अमनसिकारेण च समतिकमित्वा च यस्मा इदं नेवसज्जानासज्जायतनं उपसम्पज्ज विहातव्वं, तस्मा उभयं पेतं एकज्जं कत्वा 'आकिञ्चज्जायतनं समति-
कम्मा'ति इदं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

१ See note on this in ३.४३९. २ See ३.४२७.

(४४५) नेवसञ्जानासञ्जासहगतं [§ २६८] ति एत्थ पन याय सञ्जाय समावतो नं नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति वुच्चति, यथा-पटिपन्नस्स सा सञ्जा होति, तं ताव दस्सेतुं चिमंगे “नेवसञ्जी-नासञ्जी” ति पैदं उद्धरित्वा “तं येव आकिञ्चञ्जायतनं सन्ततो मनसि-[207]-करोति संखारावसेससमापत्तिं भावेति, तेन वुच्चति नेवसञ्जी-नासञ्जी ति” [वि० २६३] वुत्तं । तत्थ ‘सन्ततो मनसि-करोती’ति ‘सन्ता वतायं समापत्ति, यत्र हि नाम नत्थिभावं पि आरम्भणं कत्वा ठस्सती’ ति एवं सन्तारम्भणताय नं ‘सन्ता’ ति मनसिकरोति । सन्ततो चे मनसि-करोति, कथं समतिक्रमो होती ति ? अनावज्जितुकामतायै । सो हि किञ्चा पि तं सन्ततो मनसिकरोति, अथ खवस्स ‘अहमेतं आवज्जिस्सामि समापज्जिस्सामि अधिट्ठहिस्सामि बुद्धहिस्सामि पच्चवेक्खिस्सामी’ति एस आमोगो समन्नाहारो मनसि-करो न होति । कस्मा ? आकिञ्चञ्जायतनतो नेवसञ्जानासञ्जायतनस्स सन्त-तर-पणीततरताय ।

(४४६) यथा हि राजा महच्चराजानुभावेन हत्थिक्खन्धगतो नगरवीथियं विचरन्तो दन्तकारादयो सिप्पिके एकं वत्थं दब्धं निवासेत्वा एकेन सीसं वेठेत्वा दन्तचुण्णादीहि समोकिण्णगत्ते अनेकानि दन्तविकृतिआदीनि करोन्ते दिस्वा ‘अहो वत रे छेका आचरिया, ईदिसानि पि नाम सिप्पानि करिस्सन्ती’ति, एवं तेसं छेकताय तुस्सति, न च^२ स्स एवं होति—‘अहो वताहं रजं पहाय एवरूपो सिप्पिको भवेय्यं’ति । तं किस्स हेतु ? रज्जसिरिया महानिसंसेताय । सो सिप्पिके समतिक्र-मित्वा व गच्छति । एवमेव एस किञ्चा पि तं समापत्तिं सन्ततो मनसिकरोति, अथ खवस्स ‘अहमेतं समापत्तिं आवज्जिस्सामि समापज्जिस्सामि अधिट्ठहिस्सामि बुद्ध-हिस्सामि पच्चवेक्खिस्सामी’ति नेव एस आमोगो समन्नाहारो मनसिकरो होति । सो तं सन्ततो मनसिकरोन्तो पुब्बे^३ वुत्तयेनेव^३ तं परमं सुखुमं अप्पनापत्तं सज्जं प्राप्पुणाति, याय ‘नेवसञ्जी-नासञ्जी नाम होति, संखारावसेसं समापत्तिं भावेती’ति वुच्चति । ‘संखारावसेससमापत्ति’ति अच्चन्तसुखुमभावप्पत्तसंखारं चतुत्थारुप्पसमापत्तिं ।

(४४७) इदानीं यं तं एवं अधिगताय सञ्जाय वसेन नेवसञ्जानासञ्जा-यतनं ति वुच्चति, तं अत्थतो दस्सेतुं “नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति नेवसञ्जानासञ्जा-यतनं समापन्नस्स वा, उपपन्नस्स वा, दिट्ठधम्ममुखविहारस्स वा चित्तचेतसिका धम्मा” [वि० २६३] ति वुत्तं । तेसु इध समापन्नस्स चित्तचेतसिका धम्मा अधि-प्पेता । वचनत्थो पनेत्थ—ओळारिकाय सञ्जाय अभावतो, सुखुमाय च भावतो, नेव^३ स्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स सञ्जा, नासञ्जा ति नेवसञ्जानासज्जं । नेव-सञ्जानासज्जं च तं मनायतनधम्मायतनपरियापन्नत्ता आयतनं [208] चा ति नेव-सञ्जा-नासञ्जायतनं ।

१ See वि० १०.४४-५५. २ सी०, म००omit. ३ M.—अनापज्जितुकामताय.
३-३ म०-omits.

(४४८) अथ वा या'यमेत्थ सञ्जा, सा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थ-
ताय नेव-सञ्जा, संखारावसेससुखुमभावेन विज्जमानत्ता नासञ्जा ति नेव-सञ्जा-
नासञ्जा । नेव-सञ्जा-नासञ्जा च सा सेसधम्मानं अधिट्ठानट्ठेन आयतनं चा ति
नेव-सञ्जा-नासञ्जायतनं । न केवलं चेत्थ सञ्जा व एदिसी, अथ खो वेदना पि
नेव-वेदना-नावेदना, चित्तं पि नेव-चित्तं-नाचित्तं, फस्सो पि नेव-फस्सो-नाफस्सो । एस
नयो सेससम्पयुत्तधम्मेसु । सञ्जासीसेन पनायं देसना कता ति वेदितव्वा ।

(४४९) पत्तमक्खनतेलपुप्फुतीहि च उपमाहि एस अत्थो विभावेत्तब्बो—
सामणेरो किल तेलेन पत्तं मक्खेत्वा ठपेसि । तं यागुपानकाले थेरो 'पत्तमाहरा'ति
आह । सो 'पत्ते तेलमत्थि भन्ते'ति आह । ततो 'आहर, सामणेर, तेलनाळिं पूरे-
स्सामा'ति वुत्ते 'नत्थि भन्ते तेलं'ति आह । तत्थ यथा अन्तो वुत्थत्ता यागुया
सद्धिं अकप्पियट्ठेन तेलं अत्थी ति होति, नाळिपूरणादीनं अमाववसेन नत्थी ति
होति, एवं सा पि सञ्जा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेव-सञ्जा, संखा-
रावसेससुखुमभावेन विज्जमानत्ता नासञ्जा होति ।

(४५०) किं पनेत्थ सञ्जाकिच्चं ति ? आरम्भणसञ्जाननं चेव विपस्सनाय
च विसयभावं उपगन्त्वा निब्बिदाजननं । दहनकिच्चमिव हि सुखोदके तेजोधातु,
सञ्जाननकिच्चं चेसा पटुं कातुं न सक्कोति । सेससमापत्तीसु सञ्जा विय विपस्स-
नाय विसयभावं उपगन्त्वा निब्बिदाजननं पि कातुं न सक्कोति । अज्जेसु हि
खन्धेसु अकतामिनिवेशो भिक्खु नेवसञ्जानासञ्जायतनक्खन्धे सम्मसित्वा निब्बिदं
पत्तुं समत्थो नाम नत्थि । अपि च आयस्समा सारिपुत्तो, पकतिविपस्सको पन
महापज्जो सारिपुत्तसदिसो व सक्कुणेय्य । सो पि "एवं किरिमे धम्मा अहुत्वा
सम्भोन्ति, हुत्वा पटिवेन्ती"ति [म० ३.२८] एवं कलापसम्मसनवसेनेव, नो अनुपद-
धम्मविपस्सनावसेन । एवं सुखुमत्तं गता एसा समापत्ति ।

(४५१) यथा च पत्तमक्खनतेलूपमाय एवं मग्गुदकूपमाय पि अयत्तथो विभा-
वेत्तब्बो । [209] मग्गपटिपन्नस्स किर थेरस्स पुरतो गच्छन्तो सामणेरो थोकमुदकं
दिस्वा 'उदकं भन्ते, उपाहना ओमुञ्चथा'ति आह । ततो थेरेन 'सचे उदक-
मत्थि, आहर नहानसाट्ठकं, नहायिस्सामा'ति वुत्ते 'नत्थि भन्ते'ति आह । तत्थ
यथा उपाहनतेमनमत्तट्ठेन उदकं अत्थी ति होति, नहानट्ठेन नत्थी ति होति, एवं पि
सा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेव-सञ्जा, संखारावसेससुखुमभावेन विज्ज-
मानत्ता नासञ्जा होति । न केवलं च एताहेव, अज्जाहि पि अनुरूपाहि उपमाहि
एस अत्थो विभावेत्तब्बो ।

(४५२) इति इमाय नेवसञ्जानासञ्जायतने पवत्ताय सञ्जाय नेवसञ्जा-
नासञ्जायतनभूताय वा सञ्जाय सहगतं ति नेवसञ्जानासञ्जायतनसञ्जासहगतं ।

आकिञ्चञ्जायतनसमापत्तिआरम्भणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध आकिञ्चञ्जायतन-
समापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खापटिपदा, परियादिन्ननिकन्तिस्स
अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धाभिञ्जा । विपरियायेन सुखा पटिपदा खिप्पाभिञ्जा च ।
परित्तकसिण्ण्वाटिमाकासे पवत्तितविञ्जाणापगमारम्भणं समापत्तिं आरम्भ पवत्तिताय
परित्तरम्भणता, विपरियायेन अप्पमाणारम्भणता वेदितव्वा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

[पकिण्णककथा]

(४५३) असदिसरूपो^१ नाथो आरुपं यं चतुब्धिं आह ।

तं इति जत्वा तस्मिं पकिण्णककथा पि विञ्जेय्या ॥

(४५४) अरूपसमापत्तियो हि

आरम्भणातिक्कमतो चतस्सो पि भवन्ति^२ मा ।

अंगातिक्कममेतासं न इच्छन्ति विभावितो ॥

एतासु हि रूपानिमित्तातिक्कमतो पटमा, आकासातिक्कमतो दुतिया, आकासे
पवत्तितविञ्जाणातिक्कमतो ततिया, आकासे पवत्तितविञ्जाणस्स अपगमातिक्कमतो
चतुत्था ति सब्वा 'आरम्भणातिक्कमतो चतस्सो पि भवन्ति^२ मा' अरूपसमापत्तियो
ति वेदितव्वा । अंगातिक्कमं पन एतासं न इच्छन्ति पण्डिता । न हि रूपावचरसमा-
पत्तीसु विय एतासु अंगातिक्कमो अत्थि । सब्वासु पि हि एतासु उपेक्खाचित्तेकगता
ति द्वे एव ज्ञानंगानि होन्ति ।

(४५५) एवं सन्ते पि

सुप्पणीततरा होन्ति पच्छिमा पच्छिमा इध ।

उपमा तत्थ विञ्जेय्या पासादतल-साटिका ॥

[210] यथा हि चतुभूमकस्स पासादस्स हेट्ठिमतले दिब्बनच्चगीतवादित-
सुरभिगन्धमाला-सादुरसपानभोजन-सयनच्छादनादिवसेन पणीता पञ्च कामगुणा
पञ्चुपट्ठिता अस्सु, दुतिये ततो पणीततरा, ततिये ततो पणीततरा, चतुत्थे सब्ब-
पणीता; तत्थ किञ्चा पि तानि चत्तारि पि पासादतलनेव, नत्थि तेसं पासादतल-
मावेन विसेसो, पञ्चकामगुणसमिद्धिविसेसेन पन हेट्ठिमतो हेट्ठिमतो उपरिमं उपरिमं
पणीततरं होति ।

(४५६) यथा च एकाय इत्थिया कन्तित-थूल-सण्ह-सण्हतर-सण्हतमसुत्तानं
चतुपल-तिपल-दुपल-एकपलसाटिका अस्सु, आयामेन च वित्थारेन च समप्पमाणा,
तत्थ किञ्चा पि ता साटिका चतस्सो पि आयामतो च वित्थारतो च समप्पमाणा,
नत्थि तासं पमाणतो विसेसो, सुखसंकरस्स-सुखुममाव-महग्गमावेहि पन पुरिमाय^३

१ See ३.४४१, ४४३. २ See ३.४३९, ४४१, ४४३. ३ See विष्णु-
१०.५६-६६.

पुरिमाय पच्छिमा पच्छिमा पणीततरा होन्ति, एवमेव किञ्चा पि चतूसु पि एतासु उपेक्खा-चित्तेकगता ति एतानि द्वे येव अंगानि होन्ति, अथ खो भावनाविसेसेन तेसं अंगानं पणीत-पणीतरमावेन सुप्पणीततरा होन्ति पच्छिमा पच्छिमा इधा ति वेदितव्वा ।

(४५७) एवं अनुपुब्बेन पणीत-पणीता चेता

असुचिम्हि मण्डपे लग्गो एको तन्निस्सितो परो ।

अञ्जो बहि अनिस्साय तं तं निस्साय चापरो ॥

ठितो चतूहि एकेहि पुरिसेहि यथाक्कमं ।

समानताय जातव्वा चतस्सो पि विमाविना ॥

तत्रायमर्थयोजना— असुचिम्हि किर देसे एको मण्डपो । अथेको पुरिसे आगन्त्वा तं असुचिं जिगुच्छमानो तं मण्डपं हत्थेहि आलंबित्वा तत्थ लग्गो, लग्गितो विय अट्ठासि । अथापरो आगन्त्वा तं मण्डपलग्गं पुरिसं निस्सितो । अथ'ञ्जो आगन्त्वा चिन्तेसि— 'यो एस मण्डपलग्गो, यो च तं निस्सितो, उमो पेते दुट्ठिता; धुवो च नेसं मण्डपपाते पातो, हन्दाहं बहि येव तिट्ठामी' ति सो तं निस्सितं अनिस्साय बहि येव अट्ठासि । अथापरो आगन्त्वा मण्डपलग्गस्स तं-निस्सितस्स च अखेमभावं चिन्तेत्वा बहिट्ठितं च सुट्ठितं ति मन्त्वा तं निस्साय अट्ठासि ।

(४५८) तत्थ असुचिम्हि देसे मण्डपो विय कसिणुग्घाटिमाकासं दट्ठव्वं । असुचिजिगुच्छाय मण्डपलग्गो पुरिसे विय रूपनिमित्तजिगुच्छाय आकासारम्मणं आका-[211]-सानञ्जायतनं । मण्डपलग्गं पुरिसं निस्सितो विय आकासारम्मणं आकासानञ्जायतनं आरब्ध पवत्तं विञ्जाणञ्जायतनं । तेसं द्विचं पि अखेमभावं चिन्तेत्वा अनिस्साय तं मण्डपलग्गं, बहि टितो विय, आकासानञ्जायतनं आरम्मणं अकत्वा तदमावारम्मणं आकिञ्चञ्जायतनं । मण्डपलग्गस्स तं-निस्सितस्स च अखेमतं चिन्तेत्वा बहिट्ठितं च 'सुट्ठितो'ति मन्त्वा तं निस्साय ठितो विय विञ्जाणा-भावसंखाते बहि पदेसे टितं आकिञ्चञ्जायतनं आरब्ध पवत्तं नेवसञ्जानासञ्जा-यतनं दट्ठव्वं ।

(४५९) एवं पवत्तमानं च

आरम्मणं करोतेव अञ्जामावेन तं इदं ।

दिट्ठदोसं पि राजानं वुत्तिहेतु यथा जनो ॥

इदं हि नेवसञ्जानासञ्जायतनं 'आसन्नविञ्जाणञ्जायतनपच्चत्थिका अयं समापत्ती' ति एवं दिट्ठदोसं पि तं आकिञ्चञ्जायतनं अञ्जस्स आरम्मणस्स अमावा आरम्मणं करोतेव । यथा किं ? 'दिट्ठदोसं पि राजानं वुत्तिहेतु यथा जनो' । यथा हि असंयतं

फरुसकायवचीमनोसमाचारं कञ्चि सव्वदिसम्पत्तिं^१ राजानं 'फरुससमाचारो अयं'ति एवं दिट्ठदोसं पि अञ्जत्थ वुत्तिं अलममानो जनो वुत्तिहेतु तं निस्साय वत्तति, एवं दिट्ठदोसं पि तं आकिञ्चञ्जायतनं अञ्जं आरम्भणं अलममानमिदं नेवसञ्जानासञ्जायतनं आरम्भणं करोतेव ।

(४६०) एवं कुरुमानं च

आरुळ्हो दीघनिस्सेणिं यथा निस्सेणिवाहुकं ।

पव्वतंगं च आरुळ्हो यथा पव्वतमत्थकं ॥

यथा वा गिरिमारुळ्हो अत्तनो एव जण्णुकं ।

ओलुब्भति तथेवेतं ज्ञानमोलुब्भ वत्तती ति ॥

आरुप्पकुसलकथो निट्ठिता ।

(४६१) इदानीं यस्मा सव्वानि पेतानि तेभूमककुसलानि हीनादिना पमेदेन वत्तन्ति, तस्मान्नेसं तं पमेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला ति [§ २६९] आदि आरब्धं । तस्य हीनं [§ २६९] ति लामकं । तं आयूहनवसेन वेदितव्यं । [212] हीनुत्तमानं मज्झे मवं मज्झिमं । पधानमावं नीतं पणीतं; उत्तमं ति अत्थो । तानि पि आयूहनवसेनेव वेदितव्यानि । यस्स हि आयूहनक्खणे छन्दो वा हीनो होति, विरियं वा, चित्तं वा, वीमसं^५ वा, तं हीनं नाम । यस्स च ते धम्मा मज्झिमा पणीता, तं मज्झिमं चेव पणीतं च । यं पन कत्तुकम्यतासंखातं छन्दं धुरं छन्दं जेट्ठकं छन्दं पुव्वंगमं कत्वा आयूहितं, तं छन्दाधिपतितो आगतत्ता छन्दाधिपतेय्यं नाम । विरियाधिपतेय्यादीसु^४ पि^३ एसेव नयो ।

(४६२) इमस्मिं पन ठाने ठत्वा नया गणेतव्वा । सव्वपटमं विभत्तो हि एको नयो, हीनं ति एको, मज्झिमं ति एको, पणीतं ति एको, छन्दाधिपतेय्यं ति एको । इमे ताव छन्दाधिपतेय्ये पञ्च नया । एवं विरियाधिपतेय्यादीसु^४ पि ति चत्तारो पञ्चका वीसति होन्ति । पुरिमो वा एको सुद्धिकनयो, हीनं ति आदयो तयो, छन्दाधिपतेय्यं ति आदयो चत्तारो, छन्दाधिपतेय्यं हीनं ति आदयो द्वादसा ति एवं पि वीसति नया होन्ति । इमे वीसति महानया कथं विभत्ता ति ? महापकरणे हीनत्तिके^१ विभत्ता ।

(४६३) इमस्मिं पन ठाने हीनत्तिकेतो मज्झिम्मरासिं गहेत्वा हीनमज्झिम-

१ PTS, M., सि०- दीपपत्ति. २ This commenced with ३.४२७.
३ म०- पट्टान^०. ४ सी०, म०- वीमसं. ५ सि०- च. ६ See मूलटीका (p.104), मधु० (p.193) and अनुटीका (p.109) and as indicated there-
तिकपट्टान ii. 69-229.

पणीतवसेन तयो कोट्ठासा कातब्बा । ततो पि मज्झिमरासिं ठपेत्वा हीन-पणीति गहेत्वा नव नव कोट्ठासा कातब्बा । हीनस्मिं येव हि हीनं अत्थि मज्झिमं अत्थि पणीतं अत्थि । पणीतरस्मिं पि हीनं अत्थि मज्झिमं अत्थि पणीतं अत्थि । तथा हीनहीनस्मिं हीनं, हीनहीनस्मिं मज्झिमं, हीनहीनस्मिं पणीतं । हीनमज्झिमस्मिं हीनं, हीनमज्झिमस्मिं मज्झिमं, हीनमज्झिमस्मिं पणीतं । हीनपणीतरस्मिं हीनं, हीनपणीतरस्मिं मज्झिमं, हीनपणीतरस्मिं पणीतं ति अयमेको नवको । पणीतहीनस्मिं पि हीनं नाम अत्थि, पणीतहीनस्मिं मज्झिमं, पणीतहीनस्मिं पणीतं । तथा पणीतमज्झिमस्मिं हीनं, पणीतमज्झिमस्मिं मज्झिमं, पणीतमज्झिमस्मिं पणीतं । पणीतपणीतरस्मिं हीनं, पणीतपणीतरस्मिं मज्झिमं, पणीतपणीतरस्मिं पणीतं ति । अयं दुतियो नवको ति द्वे नवका अट्ठारस । इमानि अट्ठारस क-[213]-म्मद्वारानि नाम । इमेहि पमावितत्ता, इमेसं वसेन, अट्ठारस खत्तिया, अट्ठारस ब्राह्मणा, अट्ठारस्स वेस्सा, अट्ठारस सुद्धा, अट्ठचत्ताळीस गोत्तचरणानि वेदितव्वानि ।

[पकिण्णककथा]

(४६४) इमेसु पन तेभूमकेसु कुसलेसु कामावचरकुसलं तिहेतुकं पि दुहेतुकं पि होति जाणसम्पयुत्तविप्पयुत्तवसेन । रूपावचरारूपावचरं पन तिहेतुकमेव जाणसम्पयुत्तमेव । कामावचरं चेत्य अधिपतिना सहा पि उप्पज्जति विना पि । रूपावचरारूपावचरं अधिपतिसंपयुत्तमेव होति । कामावचरकुसलेसु चेत्य आरम्भणाधिपति सहजाताधिपती ति द्वे पि अधिपतयो लब्धमन्ति । रूपावचरारूपावचरेसु आरम्भणाधिपति न लब्धमन्ति, सहजाताधिपति येव लब्धमन्ति । तत्थ चित्तस्स चित्ताधिपतेय्यभावो सम्पयुत्तधम्मानं वसेन वुत्तो । द्विजं पन चित्तानं एकतो अभवेन संपयुत्तचित्तस्स चित्ताधिपति नाम नत्थि । तथा छन्दादीनं छन्दाधिपति-आदयो । केचि पन 'सचे चित्तवतो कुसलं होति, मय्हं भविस्सती ति एवं यं चित्तं धुरं कत्वा जेट्ठकं कत्वा अपरं कुसलचित्तं आयूहितं, तस्स तं पुरिमं चित्तं चित्ताधिपति नाम होति, ततो आगतत्ता इदं चित्ताधिपतेय्यं नामा' ति एवं आगमनवसेन अधिपतिं नामं इच्छन्ति । अयं पन नयो नेव पालियं न अट्ठकथाय दिस्सति । तस्मा वुत्तनयेनेव अधिपतिभावो वेदितव्वो ।

(४६५) इमेसु च एकूनवीसतिया महानयेसु पुरिमे सुद्धिकनये वुत्तपरिमाणा-

१ मधु० p. 193. २ Pāt. Mahā. on Pāṇini 4.3.126. "चरणा-
द्धर्माध्यायोरिति वक्तव्यम् । कठानं धर्मं आध्यायो वा काठकम् । कालापकम् मौदकम् पैप्पलाद-
कमिति । Also अ०यो० p. 131—भारद्वाज-गोतमादयो गोत्ता च कपाला(कालापा)दयो
चरणानि." अनुटीका p. 109—"भारद्वाज-गोतमादयो अट्ठचत्ताळीस लोके गोत्तानि
मूलभूतानि; तथा कठ-कालापादयो अट्ठचत्ताळीसेव चरणानि".

नेव चित्तानि' च नवको च पाठवारी च होन्ति । तस्मा आणसम्पयुत्तेषु वुत्तपरिमाणतो वीसतिगुणो चित्त-नवक-वारमेदो वेदितव्यो, चतुस्र आणविप्पयुत्तेषु सोळस-गुणो ति, अयं तेभूमककुसले पकिण्णककथा नामा ति ।

तेभूमककुसलं निद्वितं ।

[लोकुत्तरकुसलं]

[पठमो मग्गो]

(४६६) एवं भवत्तयसंपत्तिनिव्वत्तकं कुसलं दस्सेत्वा इदानीं सब्बभवसम-तिक्रमनाय लोकुत्तरं कुसलं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§२७७] ति आदि आरब्धं । तस्य लोकुत्तरं ति केनट्ठेन लोकुत्तरं? लोकं तरती ति, लो-[214]-कं उत्तरती ति लोकुत्तरं; लोकत्तयं समतिक्रमं अभिमुय्य तिद्वती ति लोकुत्तरं । ज्ञानं भावेती ति एकचित्तकखणिक्कं अप्पनाज्ञानं जनेति वड्ढेति । लोकतो निय्याति वड्ढतो निय्याती ति निय्यानिकं । निय्याति वा एतेना ति निय्यानिकं । तं-समझी हि पुग्गलो दुक्खं परिजानन्तो निय्याति, समुदयं पजहन्तो निय्याति, निरोधं सच्छिकरोन्तो निय्याति, मग्गं भावेन्तो निय्याति । यथा पन तेभूमककुसलं वड्ढस्मिं चुतिपटिसन्धियो आचिनति वड्ढेती ति आचयगामी नाम होति, न तथा इदं । इदं पन यथा एक्कस्मिं पुरिसे अट्टारसहत्थं पाकारं उपचिनन्ते अपरो महामुग्गरं गहेत्वा तेन चित्तचित्तद्वानं अपचिनन्तो विद्वंसेन्तो गच्छेय्य, एवमेव तेभूमककुसलेन आचिता चुतिपटिसन्धियो पच्चयवेकल्लकरणेन अपचिनन्तं विद्वंसेन्तं गच्छती ति अपचयगामी ।

(४६७) दिट्ठिगतानं पहानाया [§२७७] ति, एत्थ दिट्ठियो एव दिट्ठिगतानि, गूथगतं मुत्तगतं ति आदीनि विय । द्वासट्ठिया वा दिट्ठीनं अन्तो गधत्ता दिट्ठीसु गतानी ति पि दिट्ठिगतानि । दिट्ठिया व गतं एतेसं ति दिट्ठिगतानि । दिट्ठि-सदिसगमनानि दिट्ठिसदिसप्पवत्तानी ति अत्थो । कानि पन तानी ति? ससम्प-युत्तानि^१ सक्कायदिट्ठि-विचिकिच्छा-सीलव्वतपरामास-अपायगमनीय-रागदोसमोहा-कुसलानि । तानि हि याव पठममग्गभावना ताव पवत्तिसम्भावतो दिट्ठिसदिसगम-नानी ति वुच्चन्ति । इति दिट्ठियो च दिट्ठिगतानि च दिट्ठिगतानि । तेसं दिट्ठि-गतानं । पहानाया ति समुच्छेदवसेन पजहन्तयाय ।

(४६८) पठमाया ति गणनवसेन पि पठमुप्पत्तिवसेन पि पठमाय । भूमिया ति “अनन्तरहिताय भूमिया” [म० २.५७] ति आदीसु ताव अयं महा-पठवी भूमी ति वुच्चति । “सुखभूमियं कामावचरे” [§ ९८४] ति आदीसु चित्तु-प्पादो । इध पन सामञ्जसफलं अधिप्पेतं । तं हि संपयुत्तानं निस्सयभावतो ते धम्मा

१ See ३.३८०.३८५. २ Continues upto ३.५२४. ३ सि०-तं-सम्पयुत्तानि.

भवन्ति एत्था ति भूमि । यस्मा वा समाने पि लोकुत्तरभावे सयं पि भवति^१ उप्प-
ज्जति, न निब्बानं विथ अपातुमावं, तस्मा पि भूमी ति बुच्चति; तस्सा पटमाय
भूमिया । पत्तिया ति सोतापत्तिफल-सं-[215]-खातस्स पटमस्स सामञ्जफलस्स
पत्तथाय पटिलामत्थाया ति एवमेत्थ अत्थो वेदितव्वो । विविच्चा ति समुच्छेद-
विवेकवसेन विविचित्वा, विना हुत्वा ।

(४६९) इदानीं किञ्चा पि लोकिज्ज्ञानं पि न विना पटिपदाय इज्जति,
एवं सन्ते पि इध सुद्धिकनयं पहाय लोकुत्तरज्ज्ञानं पटिपदाय सद्धिं येव गरं कत्वा
देसेतुकामताय दुक्खापटिपदं दन्धाभिज्जां ति [§ २७७] आदिमाह । तत्थ यो
आदितो किलेसे विक्खम्भेन्तो दुक्खेन ससंखारेन संपयोगेन किलमन्तो विक्खम्भेति
तस्स दुक्खापटिपदा; यो पन विक्खम्भितकिलेसो विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन
मग्गपातुमावं पापुणाति तस्स दन्धाभिज्जा होति । इति यो कोचि वारो दुक्खापटि-
पदा-दन्धाभिज्जो नाम कतो । कतमं पन वारं रोचेसुं ति ? यत्थ सकिं विक्खम्भिता
किलेसा समुदाचरित्वा दुतियं पि विक्खम्भिता पुन समुदाचरन्ति, ततियं विक्खम्भिते
पन तथा विक्खम्भिते व कत्वा मग्गेन समुग्घातं पापेति, इमं वारं रोचेसुं । इमस्स
वारस्स दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा ति नामं कतं ।

(४७०) एत्तकेन पन न पाकटं होति । तस्मा एवमेत्थ आदितो पट्टाय
विभावना वेदितव्वी—यो हि चत्तारि महाभूतानि परिग्गहेत्वा उपादारूपं परिग्गहाति,
अरूपं परिग्गहाति, 'रूपारूपं' पन परिग्गहन्तो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो परिग्गहेतुं
सक्कोति, तस्स दुक्खापटिपदा नाम होति । परिग्गहितरूपारूपस्स पन विपस्सना-
परिवासे मग्गपातुमावदन्धताय दन्धाभिज्जा नाम होति । यो पि रूपारूपं परिग्ग-
हेत्वा 'नामरूपं' ववत्थपेन्तो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो ववत्थापेति, ववत्थापिते च
नामरूपे विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं उप्पादेतुं सक्कोति, तस्सा पि दुक्खा पटि-
पदा दन्धाभिज्जा नाम होति । अपरो नामरूपं ववत्थपेत्वा 'पच्चये' परिग्गहन्तो दुक्खेन
कसिरेन किलमन्तो परिग्गहाति, पच्चये च परिग्गहेत्वा विपस्सनापरिवासं वसन्तो
चिरेन म-[216]-ग्गं उप्पादेति, एवं पि दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा नाम होति ।
अपरो पच्चये पि परिग्गहेत्वा 'लक्खणानि' पटिविज्जन्तो दुक्खेन कसिरेन किल-
मन्तो पटिविज्जति, पटिविद्धलक्खणो च विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं
उप्पादेति, एवं पि दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा नाम होति । अपरो लक्खणानि
पटिविज्जित्वा विपस्सनाजाणे तिकखे सूरै पसन्ने च वहन्तो उप्पन्नं 'विपस्सना-
निकन्ति' परियादियमानो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो परियादियति, निकन्तिं च
परियादित्वा विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं उप्पादेति, एवं पि दुक्खा-

१ PTS, M., सी०-omit. २ See ३.४३९, ४४१, ४४२. ३-३ M.,
PTS omit this passage. ४ See ३.४३९, ४४१, ४४३, ४६९.

पटिपदा दन्धाभिञ्जा नाम होति । इमं वारं रोचेसु । इमस्स वारस्स एतं नाम कतं । इमिना व उपायेन परतो तिस्रो पटिपदा वेदितव्वा ।

(४७१) फस्सो होती [§२७७] ति आदीसु अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं, सम्मावाचा, सम्माकम्मन्तो, सम्माआजीवो ति चत्तारि पदानि अधिकानि । निहेस-
वारे च वितक्कादिनिहेसेसु 'मग्गङ्गं' [§२८३] ति आदीनि पदानि अधिकानि ।
सेसं सब्बं हेट्ठा [§§२-५७] वुत्तसदिसमेव । भुम्मन्तरवसेन पन लोकुत्तरता व इध
विसेसो । तथ अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं ति 'अनमतगो संसारवट्ठे अनञ्जातं अमत-
पदं चतुसच्चधम्ममेव जानिस्सामी' ति पटिपन्नस्स इमिना पुब्बभागेन उप्पन्नं
इन्द्रियं । लक्खणादीनि पनस्स हेट्ठा पञ्जिन्द्रिये वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

(४७२) सुन्दरा पसत्था वा वाचा सम्मावाचा [§२७७] । वचीदुच्चरित-
समुग्धातिकाय मिच्छावाचाविरतिया एतं अधिवचनं । सा परिग्गहलक्खणा
विरमणरसा-मिच्छावाचापहानपच्चुपट्टाना । सुन्दरो पसत्थो वा कम्मन्तो सम्मा-
कम्मन्तो । मिच्छाकम्मन्तसमुच्छेदिकाय पाणातिपातादिविरतिया एतं नामं । सो
समुट्ठानलक्खणो विरमणरसो मिच्छाकम्मन्तपहानपच्चुपट्टानो । सुन्दरो पसत्थो वा
आजीवो सम्माआजीवो । मिच्छाजीवविरतिया एतं अधिवचनं । सो बोदान-
लक्खणो जाया-[217] जीवप्पवत्तिरसो मिच्छाजीवपहानपच्चुपट्टानो । अपि च
हेट्ठा विरतिच्चे वुत्तवसेन पेत्य लक्खणादीनि वेदितव्वानि । इति इमेसं तिण्णं
धम्मानं वसेन हेट्ठा वुत्तं मग्गपञ्चकं^३ इध मग्गट्ठकं वेदितव्वं । ये-वा-पनकेसु च
इमेसं अभावो । तथा करुणा-मुदितानं । इमे हि तयो धम्मा इध पालियं आग-
तत्ता व ये-वा-पनकेसु न गहिता । करुणामुदिता पन सत्तारम्मणा, इमे धम्मा
निब्बानारम्मणा ति ता पेत्य न गहिता । अयं ताव उद्देसवारे विसेसत्थो ।

(४७३) निहेसवारे पन मग्गङ्गं मग्गपरियापन्नं [§२८३] ति एत्थ ताव
मग्गस्स अङ्गं ति मग्गङ्गं; मग्गकोट्ठासो ति अत्थो । यथा पन अरञ्जे परियापन्नं
अरञ्जपरियापन्नं नाम होति, एवं मग्गे परियापन्नं मग्गपरियापन्नं । मग्गसन्निरसितं
ति अत्थो । पीतिसम्बोज्झंगो [§२८५] ति एत्थ पीति येध सम्बोज्झंगो पीति-
सम्बोज्झंगो । तत्थ बोधिया बोधिरस्स वा अङ्गो ति बोधज्झंगो । इदं वुत्तं होति—
या'यं धम्मसामग्गी याय लोकुत्तरमग्गलक्खणे उप्पजमानाय लीनउद्धच-पटिट्ठानायू-
हन-काममुख'त्तकिलमथानुयोग-उच्छेदसस्सतामिनिवेसादीनं अनेकेसं उपद्धानं पटि-
पक्खभूताय सति-धम्मविचय-विरिय-पीति-परसाद्धि-समाधि-उपेक्खासंखाताय धम्म-
सामगिया अरियसावको बुज्झती ति कत्वा बोधी ति वुच्चति । बुज्झती ति किलेस-
सन्ताननिर्दाय उट्ठहति, चत्तारि वा अरियसच्चानि पटिविज्झति^४, निब्बानमेव वा

१ See ३.२२६-२२८. २ See ३.२५६. ३ See ३.३०३; (§८९).

४ M., PTS- 'धम्म'. ५ सि०- पटिवुज्झति.

सच्छिकरोति । तस्सा धम्मसामगिसंखाताय बोधिया अंगो ति पि बोज्झंगो, ज्ञानंग-मग्गंगादीनि विय । यो पेस यथावुत्तप्पकाराय एताय धम्मसामगिया बुज्झती ति कत्वा अरियसावको बोधी ति वुच्चति, तस्स बोधिस्स अंगो ति पि बोज्झंगो; सेनंग-रथंगोदयो विय । तेनाहु अट्ठकथाचरिया—“बुज्झनकस्स पुग्गलस्स अंगानी ति बोज्झंगा” [ ] ति ।

(४७४) अपि च “बोज्झंगा ति केनेट्टन बोज्झंगा ? बोधाय संवत्तन्ती ति बोज्झंगा, बुज्झन्ती ति बोज्झंगा, अनुबु-[218]-ज्झन्ती ति बोज्झंगा, पटिवुज्झन्ती ति बोज्झंगा, संबुज्झन्ती ति संबोज्झंगा” [पटि० २-११५] ति इमिना पटिसंमिदानयेना पि बोज्झंगत्थो वेदितव्वो । पसत्थो सुन्दरो वा बोज्झंगो सम्बोज्झंगो । एवं पीति येव सम्बोज्झंगो पीतिसम्बोज्झंगो ति । चित्तेकगतानिद्देसादीसु [§ २८७-२९५] पि इमिना व नयेन अत्थो वेदितव्वो ।

(४७५) तेस्स धम्मानं [§ २९६] ति ये तस्मिं समये पटिवेधं गच्छन्ति चतुसच्चधम्मा, तेस्स धम्मानं । अज्जातानं ति किञ्चा पि पठममग्गेन ते धम्मा जाता नाम होन्ति, यथा पन पकतिया अनागतपुब्बं विहारं आगन्त्वा विहारमज्जे टितो पि पुग्गलो पकतिया अनागतभावं उपादाय ‘अनागतपुब्बं ठानं आगतो’ म्ही’ ति वदति, यथा च पकतिया अपिलब्धपुब्बं मालं पिलब्धत्वा, अनिवत्थपुब्बं वत्थं निवासेत्वा, अमुत्तपुब्बं भुज्झित्वा, पकतिया अमुत्तभावं उपादाय अमुत्तपुब्बं भोजनं भुत्तो’ म्ही’ ति वदति, एवमिधा पि यस्मा पकतिया इमिना पुग्गलेन इमे धम्मा न आतपुब्बा तस्मा अज्जातानं ति वुत्तं । अदिट्ठादीसु पि एसेव नयो । तत्थ अदिट्ठानं ति इतो पुब्बे पज्जाचक्खुना अदिट्ठानं । अप्पत्तानं ति अधिगमनवसेन अप्पत्तानं । अविदितानं ति जाणेन अपाकटकतानं । असच्छिककतानं ति अपचक्खकतानं । सच्छिकिरियाया ति पचक्खकरणत्थं । यथा च इमिना पदेन, एवं सेसेहि पि सद्धिं अज्जातानं जाणाय, अदिट्ठानं दस्सनाय, अप्पत्तानं पत्तिया, अविदितानं वेदायौ ति योजना कातव्वा ।

(४७६) चतूहि वचीदुच्चरितेही [§ २९९] ति आदीसु वची ति वची-विज्झंति वेदितव्वा । तिण्ण दोसानं येन केनचि दुट्ठानि चरितानी ति दुच्चरितानि । वचीतो पवत्तानि दुच्चरितानि वचीदुच्चरितानि, वचिया वा निष्फादितानि दुच्चरितानि वचीदुच्चरितानि । तेहि वचीदुच्चरितेहि । आरका रमती ति आरति । विना तेहि रमती ति चिरति । ततो ततो पटिनिवत्ता व हुत्वा तेहि विना रमती ति पटिविरति । उपसग्गवसेन वा पदं वड्ढितं । सब्बमिदं ओरमणभावस्सेव अधि-वचनं । वेरं मनति, विनासेती ति वेरमणी । इदं पि ओरमणस्सेव वेवचनं । [219]

१ विन० ४.१०५, मि०- ३८.३९. २ मि० २७., विमु० १८.२८. ३ सि० alone inserts hereafter असच्छिककतानं सच्छिकिरियाय. ४ See ३.१०८.

याय पन चेतनाय मुसावादादीनि भासमानो करोति नाम, अयं लोकुत्तरमगाविरति ।
उप्पजित्वा तं किरियं कातुं न देति, किरियापथं पच्छिन्दतीति अकिरिया ।
तथा तं करणं कातुं न देति, करणपथं पच्छिन्दतीति अकरणं । याय च चेतनाय
चतुब्बिधं वचीदुच्चरितं भासमानो अज्झापज्जति नाम, अयं उप्पजित्वा तथा
अज्झापज्जितुं न देतीति अनज्झापत्ति ।

(४७७) वेला अनतिक्रमोति एत्थ “ताय वेलाया” [सं० १.७६] ति
आदीसु ताव कालो वेला ति आगतो । “उरुवेलायं विहरती” [सं० १.१०३] ति
एत्थ रासि । “ठितधम्मो वेलं नातिवत्तती” [ ] ति एत्थ सीमा । इधा पि सीमा
व । अनतिक्रमनियट्ठेन हि चत्तारि वचीसुच्चरितानि वेला ति अधिप्पेतानि । इति
याय चेतनाय चत्तारि वचीदुच्चरितानि भासमानो वेलं अतिक्रमति नाम, अयं
उप्पजित्वा तं वेलं अतिक्रमितुं न देतीति वेला, अनतिक्रमोति बुत्ता । वेलायती
ति वा वेला, वेलयति^३ विद्धंसेतीति अत्थो । किं वेलायति ? चतुब्बिधं वची-
दुच्चरितं । इति वेलयनतो ‘वेला’ । पुरिसस्स पन हितसुखं अनतिक्रमित्वा पवत्तती
ति ‘अनतिक्रमो’ । एवमेत्थ पदद्वयवसेना पि अत्थो वेदितव्वो । सेतुं हनतीति
सेतुघातो; चतुब्बं वचीदुच्चरितानं पदघातो पच्चयघातो ति अत्थो । पच्चयो हि इध
सेतु ति अधिप्पेतो । तत्रायं वचनत्थो— रागादिको चतुब्बं वचीदुच्चरितानं पच्चयो
वड्डस्मिं पुगलं सिनोति बन्धतीति सेतु । सेतुस्स घातो सेतुघातो । वचीदुच्चरितपच्चय-
समुग्धातिक्काय विरतिया एतं अधिवचनं । अयं पन सम्मावाचासंखाता विरति
पुब्बभागे नानाचित्तेसु लब्धमति । अज्जेनेव हि चित्तेन मुसावादा विरमति, अज्जेन
पेसुज्जादीहि । लोकुत्तरमगाक्खणे पन एकचित्तरिं येव लब्धमति । चतुब्बिधाय हि
वचीदुच्चरितचेतनाय पदच्छेदं कुरुमाना मगाङ्गं पूरयमाना एका व विरति उप्पजति ।

(४७८) कायदुच्चरितेही [§ ३००] ति कायतो पवत्तेहि कायेन वा
निष्फादितेहि पाणातिपातादीहि दुच्चरितेहि । सेसं पुरिमनयेनेव वेदितव्वं । अयं पि
सम्माकम्मन्तसंखाता विरति पुब्बभागे नानाचित्तेसु लब्धमति । अज्जेनेव हि चित्तेन
पाणा-[220]-तिपाता विरमति, अज्जेन अदिन्नादान-मिच्छाचारेहि । लोकुत्तर-
मगाक्खणे पन एकचित्तरिं येव लब्धमति । तिविधाय हि कायदुच्चरितचेतनाय
पदच्छेदं कुरुमाना मगाङ्गं पूरयमाना एका व विरति उप्पजति ।

(४७९) सम्माआजीवनिहेसे अकिरिया [§ ३०१] ति आदीसु याय चेतनाय
मिच्छाजीवं आजीवमानो किरियं करोति नाम, अयं उप्पजित्वा तं किरियं कातुं न
देतीति अकिरिया ति । इमिना नयेन योजना वेदितव्व्वा । आजीवो च नामेस पाटियेक्को
नत्थि, वाचाकम्मन्तेसु गहितेसु गहितो व होति, तप्पक्खिक्कत्ता । धुवपटिसेवनवसेनं

१-१ PTS, M. omit all these words. २ म०, सी०—नातिक्रमतो० ।

३ म०, सि०—वेलयति. ४ PTS, M. omit this word. ५ PTS, M.—दुच्चरितं० ।

पनायं ततो नीहरित्वा दस्सितो ति । एवं सन्ते सम्माआजीवो सक्किचको न होति, अट्ठ मग्गङ्गानि न परिपूरेन्ति, तस्मा सम्माआजीवो सक्किचको कातब्बो, अट्ठ मग्गङ्गानि परिपूरेतब्बानी ति ।

(४८०) तत्रायं नयो—आजीवो नाम भिज्जमानो कायवचीद्वारेसु येव भिज्जति । मनोद्वारे आजीवभेदो नाम नत्थि । पूरयमानो पि तस्मिं येव द्वारद्वये पूरति । मनोद्वारे आजीवपूरणं नाम नत्थि । कायद्वारे पन वीतिकमो आजीवहेतुको पि अत्थि न आजीव-हेतुको पि । तथा वचीद्वारे । तत्थ यं राज-राजमहामत्ता खिड्ढापसुता सूरभावं दस्सेन्ता मिगवधं वा पन्थदूहनं वा परदारवीतिकमं वा करोन्ति, इदं अकुसलं कायकम्मं नाम । ततो विरति पि ‘सम्माकम्मन्तो’ नाम । यं पन न आजीवहेतुकं चतुर्विधं वची-दुच्चरितं भासन्ति, इदं अकुसलं वचीकम्मं नाम । ततो विरति पि ‘सम्मावाचा’ नाम । यं पन आजीवहेतु नेसादमच्छवन्धादयो पाणं हनन्ति, अदिग्नं आदियन्ति, मिच्छाचारं चरन्ति, अयं मिच्छाजीवो नाम । ततो विरति ‘सम्माआजीवो’ नाम । यं पि लब्धं गहेत्वा मुसा भणन्ति, पेसुञ्ज-फरुस-सम्फपलापे पवत्तेन्ति, अयं पि मिच्छाजीवो नाम । ततो विरति सम्माआजीवो नाम ।

(४८१) महासीवत्थेरो पनाह—‘कायवचीद्वारेसु वीतिकमो [221] आजीव-हेतुको वा होतु नो वा आजीवहेतुको, अकुसलं कायकम्मं वचीकम्मं त्वेव संखं गच्छति । ततो विरति पि सम्माकम्मन्तो सम्मावाचा त्वेव वुच्चती’ति । आजीवो कुहि^३ति वुत्ते पन ‘तीणि कुहनवत्थूनि निस्साय चत्तारो पच्चये उप्पादेत्वा तेसं परि-मोगो’ति आह । अयं पन कोटिप्पत्तो मिच्छाजीवो । ततो विरति सम्माआजीवो नाम । अयं पि सम्माआजीवो पुब्बभागे नानाचित्तेसु लब्धमति, अञ्जेनेव हि चित्तेन कायद्वारवीतिकमा विरमति, अञ्जेन वचीद्वारवीतिकमा । लोकुत्तरमग्गवखणे पन एकाचित्तरिं येव लब्धमति । कायवचीद्वारेसु हि सत्तकम्मपथवसेन उप्पन्नाय मिच्छाजीवसंखाताय दुस्सील्यचेतनाय पदच्छेदं कुरुमाना मग्गङ्गं पूरयमाना एका व विरति उप्पज्जती ति । अयं निद्देसवारे विसेसो ।

(४८२) यं पनेतं इन्द्रियेसु अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं वड्ढितं, मग्गङ्गेसु च सम्मावाचादीनि, तेसं वसेन संगह्वारे “नविन्द्रियानि, अट्ठंगिको मग्गो” [§ ३३७अ] ति वुत्तं । सुञ्जतवारो पाकतिको येवा ति । अयं ताव सुद्धिकपटिपदायं विसेसो ।

(४८३) इतो परं सुद्धिकसुञ्जतं-सुञ्जतपटिपदा-सुद्धिकअप्पणिहितं-अप्प-णिहितपटिपदा ति अयं देसनाभेदो होति । तत्थ सुञ्जतं [§ ३४४] ति लोकुत्तरमग्गस्स नामं । सो हि आगमनतो सगुणतो आरम्भणतो ति तीहि कारणेहि नामं लभति ।

१ सी०—लब्ध. २ See ३.५८६, ५.१४०. For तिपटकमहासीवत्थेर see DCm. ii.430, 511. ३ PTS., M- कह. ४ See ३.१; see note 1 on § 337 a. ५ §§ ३३९-३४३.

कथं ? इध भिक्खु अनत्ततो अभिनिविसित्वा अनत्ततो संखारे पस्सति । यस्मा पन अनत्ततो दिट्ठमत्तेनेव मग्गवुट्ठानं नाम न होति, अनिच्चतो पि दुक्खतो पि दट्ठमेव वट्ठति, तस्मा 'अनिच्चं दुक्खं अनत्ता' ति तिविधं अनुपस्सनं आरोपेत्वा सम्मसन्तो चरति । वुट्ठानगामिनीविपस्सना पन'स्स तेभूमके पि संखारे सुञ्जतो व पस्सति । अयं विपस्सना सुञ्जता नाम होति ।

(४८४) सा आगमनीयट्ठाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स 'सुञ्जतं' ति नामं देति । एवं मग्गो 'आगमनतो' सुञ्जतनामं लभति । यस्मा पन सो रागादीहि सुञ्जो तस्मा 'सगुणेनेव' सुञ्जतनामं लभति । निब्बानं पि रागादीहि सुञ्जत्ता सुञ्जतं ति वुच्चति । तं आरम्भणं कत्वा उप्पन्नत्ता मग्गो 'आरम्भणतो' सुञ्जतनामं लभति । तत्थ सुत्त-[222]-न्तिकपरियायेन सगुणतो पि आरम्भणतो पि नामं लभति । परियायदेसना हेसा । अभिधम्मकथा पन निप्परियायदेसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्भणतो वा नामं न लभति, आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुविधं^१ होति— विपस्सनागमनं मग्गागमनं ति । तत्थ मग्गस्स आगतट्ठाने विपस्सनागमनं धुरं, फलस्स आगतट्ठाने मग्गागमनं धुरं । इध मग्गस्स आगतत्ता विपस्सनागमनमेव धुरं जातं ।

(४८५) अप्पणिहितं [§ ३५१] ति, एत्था पि अप्पणिहितं ति मग्गस्सेतं नामं । इदं पि नामं मग्गो तीहेव कारणेहि लभति । कथं ? इध भिक्खु आदितो व दुक्खतो अभिनिविसित्वा दुक्खतो संखारे पस्सति । यस्मा पन दुक्खतो दिट्ठमत्तेनेव मग्गवुट्ठानं नाम न होति, अनिच्चतो पि अनत्ततो पि दट्ठमेव वट्ठति, तस्मा 'अनिच्चं दुक्खं अनत्ता' ति तिविधं अनुपस्सनं आरोपेत्वा सम्मसन्तो चरति । वुट्ठानगामिनी विपस्सना पन'स्स तेभूमकेसु संखारेसु पणिधिं सोसेत्वा परियादित्वा विस्सजेति । अयं विपस्सना अप्पणिहिता नाम होति ।

(४८६) सा आगमनियट्ठाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स 'अप्पणिहितं' ति नामं देति । एवं मग्गो 'आगमनतो' अप्पणिहितनामं लभति । यस्मा पन तत्थ रागदोसमोहपणिधयो नस्थि, तस्मा 'सगुणेनेव' अप्पणिहितं नामं लभति । निब्बानं पि तेसं पणिधीनं अमावा अप्पणिहितं ति वुच्चति । तं आरम्भणं कत्वा उप्पन्नत्ता मग्गो अप्पणिहितं ति नामं लभति । तत्थ सुत्तन्तिकपरियायेन सगुणतो पि आरम्भणतो पि नामं लभति । परियायदेसना हेसा । अभिधम्मकथा पन निप्परियाय-देसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्भणतो वा नामं न लभति, आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुविधं^१ होति— विपस्सनागमनं मग्गागमनं ति । तत्थ मग्गस्स आगतट्ठाने विपस्सनागमनं धुरं, फलस्स आग-[223]-वट्ठाने मग्गागमनं धुरं । इध मग्गस्स आगतत्ता विपस्सनागमनमेव धुरं जातं ।

(४८७) ननु च सुञ्जतो अनिमित्तो अप्पणिहितो ति तीणि मग्गस्स नामानि ? यथाह—“तथो”मे भिक्खवे विमोक्खो—सुञ्जतो विमोक्खो, अनिमित्तो विमोक्खो, अप्पणिहितो विमोक्खो” [पटि० २.३५] ति । तेसु इध द्वे मग्गे गहेत्वा अनिमित्तो कस्मा न गहितो ति ? आगमनाभावतो । अनिमित्तविपस्सना हि सयं आगमनियद्धाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोति । सम्मासम्बुद्धो पन अत्तनो पुत्तस्स राहुलत्थेरस्स

अनिमित्तं च भावेहि मानानुसयमुज्जह ।

ततो मानाभिसमया उपसन्तो चरिस्ससी [सु० ३४२] ति ॥

अनिमित्तविपस्सनं कथेसि । विपस्सना हि निच्चनिमित्तं धुवनिमित्तं सुखनिमित्तं अत्तनिमित्तं च उग्घटेति । तस्मा अनिमित्ता ति कथिता । सा पि किञ्चा पि तं निमित्तं उग्घाटेति, सयं पन निमित्तधम्मेषु चरती ति सनिमित्ता व होति । तस्मा सयं आगमनियद्धाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोति ।

(४८८) अपरो नयो—अभिधम्मो नाम परमत्थदेसना । अनिमित्तमग्गस्स च परमत्थतो हेतुवेकल्लमेव होति । कथं ? अनिच्चानुपस्सनाय हि वसेन अनिमित्त-विमोक्खो कथितो । तेनेव विमोक्खेन सद्धिन्द्रियं अधिमत्तं होति । तं अरियमग्गे एकङ्गं पि न होति, अमग्गङ्गत्ता अत्तनो मग्गस्स परमत्थतो व नामं दातुं न सक्कोति । इतरेसु पन द्वीसु अनत्तानुपस्सनाय ताव वसेनेव सुञ्जतो विमोक्खो, दुक्खानुपस्सनाय वसेन अप्पणिहितो विमोक्खो कथितो । तेसु सुञ्जतविमोक्खेन पञ्चिन्द्रियं अधिमत्तं होति, अप्पणिहितविमोक्खेन समाधिन्द्रियं । तानि अरिय-मग्गस्स अङ्गत्ता अत्तनो मग्गस्स परमत्थतो नामं दातुं सक्कोन्ति । मग्गारम्भणत्तिके पि हि मग्गाधिपतिधम्माविभज्जे छन्दचित्तानं अधिपतिकाले तेसं धम्मानं अमग्गङ्गत्ता च मग्गाधिपतिभावो न वुत्तो । एवं-सम्पदमिदं वेदितव्वं ति । अयमेत्थ अट्ठकथा-मुत्तको एकस्साचरियस्स मतिविनिच्छयो^१ । [224] एवं सब्बथा पि अनिमित्तविप-स्सना सयं आगमनियद्धाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोती ति अनिमित्त-मग्गो न गहितो ।

(४८९) केचि पन ‘अनिमित्तमग्गो आगमनतो नामं अलभन्तो पि सुत्तन्त-परियायेन सगुणतो च आरम्भणतो च नामं लभती’ ति आहंसु । ते इदं वत्वा पटिक्खित्ता—‘अनिमित्तमग्गे सगुणतो च आरम्भणतो च नामं लभन्ते सुञ्जत-अप्पणिहितमग्गा पि सगुणतो येव आरम्भणतो येव च इदं^३ नामं लभेय्युं । न पन लभन्ति । किं-कारणा ? अयं हि मग्गो नाम द्वीहि कारणेहि नामं लभति—सरसतो च पच्चनीकतो च; सभावतो च पटिपक्खतो चा ति अत्थो । तत्थ

१-१ सी०, सि०-अमग्गङ्गत्ता; अत्तनो.... २ सि०-पटिविनिच्छयो. ३ म०, M., PTS-इध. ४ Cf. विमु० २१.१२१-२२.

सुञ्जत-अप्पणिहितमग्गा सरसतो पि पच्चनीकतो पि नामं लभन्ति । सुञ्जत-अप्पणि-
हितमग्गा हि रागादीहि सुञ्जा, रागप्पणिधिआदीहि च अप्पणिहिता ति एवं
'सरसतो' पि नामं लभन्ति । सुञ्जतो च अत्ताभिनिवेसस्स पटिपक्खो, अप्पणिहितो
पणिधिस्सा ति एवं 'पच्चनीकतो' नामं लभन्ति । अनिमित्तमग्गो पन रागादि-
निमित्तानं निच्चनिमित्तादीनं च अभावेन सरसतो च नामं लभति, नो पच्चनीकतो ।
न हि सो संस्वारनिमित्तारम्मणाय अनिच्चानुपस्सनाय पटिपक्खो । अनिच्चानुपस्सना
पन'स्स अनुलोमभावे णिता ति । एवं सब्बथा पि अभिधम्मपरियायेन अनिमित्त-
मग्गो नाम नत्थी ति ।

(४९०) सुत्तन्तिकपरियायेन पनेस एवं आहरित्वा दीपितो—यस्मिं हि वारे
मग्गवुट्ठानं होति, तीणि लक्खणानि एकावज्जनेन विय आपाथं आगच्छन्ति, तिण्णं
च एकतो आपाथगमनं नाम नत्थि । कम्मट्ठानस्स पन विभूतभावदीपनत्थं एतं
वुत्तं । आदितो हि यत्थकत्थचि अभिनिवेसो होतु, वुट्ठानगामिनी पन विपस्सना
यं यं सम्मसित्वा वुट्ठाति तस्स तस्सेव वसेन आगमनियट्ठाने ढत्वा अत्तनो मग्गस्स
नामं देति । कथं ? अनिच्चादीसु हि यत्थकत्थचि अभिनिविसित्वा इतरं पि
लक्खणद्वयं दट्ठं वट्ठति येव । एवं लक्खणदस्सनमत्तेनेव हि मग्गवुट्ठानं नाम न
होति, तस्मा अनिच्चतो अभिनिविट्ठो [225] भिक्खु न केवलं अनिच्चतो व
वुट्ठाति, दुक्खतो पि वुट्ठाति, अनत्ततो पि वुट्ठाति^१ एव । दुक्खतो अनत्ततो अभि-
निविट्ठे पि एसेव नयो । इति आदितो यत्थकत्थचि अभिनिवेसो होतु, वुट्ठानगामिनी
पन विपस्सना यं यं सम्मसित्वा वुट्ठाति तस्स तस्सेव वसेन आगमनियट्ठाने ढत्वा
अत्तनो मग्गस्स नामं देति । तत्थ अनिच्चतो वुट्ठहन्तस्स मग्गो अनिमित्तो नाम
होति, दुक्खतो वुट्ठहन्तस्स अप्पणिहितो, अनत्ततो वुट्ठहन्तस्स सुञ्जतो ति । एव
सुत्तन्तिकपरियायेन आहरित्वा दीपितो ।

(४९१) वुट्ठानगामिनी पन विपस्सना किमारम्मणा ति ? लक्खणारम्मणा
ति । लक्खणं नाम पञ्चत्तिगहितं, न-वत्तव्वधम्मभूतं । यो पन अनिच्चं दुक्खं
अनत्ता ति तीणि लक्खणानि सल्लक्खेति, तस्स पञ्चलक्खन्धा कण्ठे द्वैद्वकुणपं विय
होन्ति । संस्वारारम्मणमेव आपणं संस्वारतो वुट्ठाति । यथा हि एको भिक्खु पत्तं
किणितुकामो पत्तवाणिजेन पत्तं आभतं दिस्वा हट्ठपहट्ठो गण्हिस्सामी ति चिन्तेत्वा
वीमंसमानो तीणि छिद्धानि पस्सेय्य, सो न छिद्देसु निरालयो होति, पत्ते पन निरालयो
होति; एवमेव तीणि लक्खणानि सल्लक्खेत्वा संस्वारेसु निरालयो होति । संस्वारा-
रम्मणेनेव आपणेन संस्वारतो वुट्ठाती ति वेदितव्वं । दुस्सोपमे^२ पि एसेव नयो ।

१ PTS, M. म०— एक०. २ See वि० २१.८४. ३ म०, सि० -
व०. ४ PTS, M.— दुस्सोपमाय.

(४९२) इति भगवा लोकुत्तरज्ज्ञानं भाजेन्तो सुद्धिकपटिपदाय चतुक्कनयं पञ्चकनयं ति द्वे पि नये आहरि^१ । तथा सुद्धिकसुञ्जताय सुञ्जतपटिपदाय सुद्धिक-
अप्पणिहिते अप्पणिहितपटिपदाया ति । कस्मा एवं आहरी ति ? पुग्गल^२ज्ज्ञासयेन
चेव देसनाविलासेन च । तदुभयं पि हेट्ठा^३ वुत्तनयेन वेदितव्वं । एवं लोकुत्तरं ज्ञानं
भावेती ति एत्थ सुद्धिकपटिपदाय चतुक्कपञ्चकवसेन द्वे नया, तथा सेसेसू ति सब्बेसु
पञ्चसु कोट्ठासेसु दस नया भाजिता ।

[पकिण्णककथा]

(४९३) तत्रिदं पकिण्णकं^४ —

अज्झत्तं च बहिद्धो च रूपारूपेसु^५ पञ्चसु ।

सत्तट्ठङ्गपरिणामं निमित्तं^६ पटिपदा-पती^७ ति ॥

लोकुत्तरमग्गे हि अज्झत्तं अभिनिविसित्वा^८ अज्झत्तं [226] वुट्ठाति, अज्झत्तं अभि-
निविसित्वा बहिद्धा वुट्ठाति, बहिद्धा अभिनिविसित्वा बहिद्धा वुट्ठाति, बहिद्धा अभि-
निविसित्वा अज्झत्तं वुट्ठाति । रूपे अभिनिविसित्वा रूपा वुट्ठाति, रूपे अभिनिविसित्वा
अरूपा वुट्ठाति । अरूपे अभिनिविसित्वा अरूपा वुट्ठाति, अरूपे अभिनिविसित्वा
रूपा वुट्ठाति, एकप्पहारेन पञ्चहि खन्धेहि वुट्ठाति । 'सत्तअट्ठङ्गपरिणामं' ति सो पनेस
मग्गे अट्ठङ्गिको पि सत्तङ्गिको पि होति । बोज्झंगा पि सत्त वा होन्ति छ वा । ज्ञानं
पि पञ्चङ्गिकं वा होति चतुरङ्गिकं वा; तिवङ्गिकं वा दुवङ्गिकं वा । एवं सत्तअट्ठादीनं
अंगानं परिणामो वेदितव्वो ति अत्थो । 'निमित्तं पटिपदा-पती' ति निमित्तं^९ ति
यतो^{१०} वुट्ठानं होति; 'पटिपदा-पती' ति पटिपदाय च अधिपतिनो च चलनाचलनं
वेदितव्वं ।

(४९४) तत्थ अज्झत्तं अभिनिविसित्वा अज्झत्तं वुट्ठाती^{११} ति आदीसु ताव
इधेकच्चो आदितो व अज्झत्तं पञ्चसु खन्धेसु अभिनिविसति, अभिनिविसित्वा ते
अनिच्चादितो पस्सति, यस्मा पन न सुद्धअज्झत्तदस्सनमत्तेनेव मग्गवुट्ठानं^{१२} होति,
बहिद्धा पि दट्ठव्वमेव, तस्मा परस्स खन्धे पि अनुपादिन्नसंखारेसु पि अनिच्चं
दुक्खमनत्ता ति पस्सति । सो कालेन अज्झत्तं सम्मसति कालेन बहिद्धा ति ।
तस्सेवं सम्मसतो अज्झत्तं सम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटीयति । एवं

१ सी०-आहरी ति; म०, M.-आहरति. २ See ३.३६८, ३८३-८४; also
२.३९. ३ This continues upto ३.५२१; exposition in ३.४९४-
५२१. ४-४ ३.४९४. ५ ३.४९५-९६. ६ ३.४९७-५०६. ७ ३.५०७-
५१९. ८ ३.५२०. ९ ३.५२१. १० See वि० २१.८४. ११ सी०,
PTS, M. insert before this word तीसु. १२ M., PTS insert
hereafter पन नियतो. १३ See वि० २१.८५-८७.

अज्ज्ञत्तं अभिनिविसित्वा अज्ज्ञत्तं बुद्धाति नाम । सचे पन^१स्स बहिद्धा सम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटीयति, एवं अज्ज्ञत्तं अभिनिविसित्वा बहिद्धा बुद्धाति नाम । एसेव नयो बहिद्धा अभिनिविसित्वा बहिद्धा च अज्ज्ञत्तं च बुद्धाने पि ।

(४९५) अपरो आदितो च रूपे अभिनिविसति अभिनिविसित्वा भूतरूपं च उपादारूपं च परिच्छिन्दित्वा अनिच्चादितो पस्सति, यस्मा पन न सुद्धरूपदस्सन-मत्तेन मग्गबुद्धानं होति अरूपं पि दट्ठव्वमेव, तस्मा तं रूपं आरम्मणं [227] कत्वा उप्पन्नं वेदनं सज्जं संखारे विज्जाणं च इदं अरूपं ति परिच्छिन्दित्वा अनिच्चादितो पस्सति । सो कालेन रूपं सम्मसति कालेन अरूपं । तस्सेवं सम्मसतो रूपसम्मसन-काले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटीयति । एवं रूपे अभिनिविसित्वा रूपा बुद्धाति नाम । सचे पनस्स अरूपसम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटीयति, एवं रूपं अभिनिविसित्वा अरूपा बुद्धाति नाम । एसेव नयो अरूपे अभिनिविसित्वा अरूपा च रूपा च बुद्धाने पि । “यं किंचि समुदयधम्मं सव्वं तं निरोधधम्मं” [म० १.३८०] ति एवं अभिनिविसित्वा एवमेव बुद्धानकाले पन एकप्पहारेन पञ्चहि खन्धेहि बुद्धाति नामा^२ ति । अयं तिकखविपस्सकस्स महापज्जस्स भिक्खुनो विपस्सना ।

(४९६) यथा हि छातज्ज्ञत्तस्स पुरिसस्स भत्तैमज्जे गूथपिण्डं ठपेत्वा नानग्ग-रसभोजनपुण्णपातिं उपनेय्युं, सो व्यज्जनं हत्थेन वियूहन्तो तं गूथपिण्डं दिस्वा “किमिदं” ति पुच्छित्वा गूथपिण्डो ति वुत्ते ‘धि धि अपनेथा’ ति भत्ते पि पातियं पि निरालयो होति । एवं-सम्पदामिदं दट्ठव्वं । भोजनपातिदस्सनस्मिं हि तस्स अत्तमन-कालो विय इमस्स भिक्खुनो बालपुथुज्जनकाले पञ्चकखन्धे ‘अहं ममं’ ति गहित-कालो । गूथपिण्डस्स दिट्ठकालो विय तिण्णं लक्खणानं सल्लक्खितकालो । भत्ते पि पातियं पि निरालयकालो विय तिकखविपस्सकस्स महापज्जस्स भिक्खुनो “यं किंचि समुदयधम्मं सव्वं तं निरोधधम्मं” [दी० १.११०] ति पञ्चहि खन्धेहि एकप्पहारेन वुद्धितकालो वेदितव्वो ।

(४९७) ‘सत्तअट्ठङ्गपरिणामं’ ति एत्थ अयं वुत्तप्पभेदो अङ्गपरिणामो यथा होति तथा वेदितव्वो । संखारुपेक्खाजाणमेव हि अरियमग्गस्स बोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-ज्ञानङ्गविसेसं नियमेति^३ । केचि पन थेरा ‘बोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-ज्ञानङ्गविसेसं पादकज्ज्ञानं नियमेती’ ति वदन्ति । केचि ‘विपस्सनाय आरम्मणभूता खन्धा निय-मेन्ती’ ति वदन्ति । केचि ‘पुग्गलज्ज्ञासयो नियमेती’ ति वदन्ति । तेसं पि वादेसु अयं संखारुपेक्खासंखाता पुब्बमागा बुद्धानगामिनी विपस्सना व नियमेती ति वेदितव्व्या ।

(४९८) तत्रायं आनुबुद्धी कथा— विपस्सनानियमेन हि [228] सुक्ख-

१ Here ends विसु० २१.८७.

२ M, सी०, PTS— omit अच.

३ With ३.४९७-५०२ cf. विसु० २१.१११-११६.

विपस्सकस्स उप्पन्नमग्गो पि समापत्तिलाभिनो ज्ञानं पादकं अक्त्वा उप्पन्नमग्गो पि पठमज्झानं पादकं कत्वा पक्किण्णकसंखारे सम्मसित्वा उप्पादितमग्गो पि पठमज्झानिको होति । सव्वेसु सत्त बोज्झंगानि अट्ठ मग्गंगानि पञ्च ज्ञानंगानि होन्ति । तेसं पि हि पुव्वभागविपस्सना सोमनस्ससहगता पि उपेक्खासहगता पि हुत्वा बुद्धानकाले संखारुपेक्खामावप्पत्ता सोमनस्ससहगता व होति ।

(४९९) पञ्चकनये दुतियततियचतुत्थज्झानानि पादकानि कत्वा उप्पादितमग्गोसु यथाक्कमेनेव ज्ञानं चतुरंगिकं तिवंगिकं च दुवंगिकं च होति । सव्वेसु पन सत्त मग्गंगानि होन्ति, चतुत्थे छ बोज्झंगानि । अयं विसेसो पादकज्झाननियमेन चैव विपस्सनानियमेन च होति । तेसं पि हि पुव्वभागविपस्सना सोमनस्ससहगता पि उपेक्खासहगता पि होति । बुद्धानगामिनी सोमनस्ससहगता व ।

(५००) पञ्चमज्झानं पादकं कत्वा निव्वत्तितमग्गे पन उपेक्खा-चित्तेकग्गता-वसेन द्वे ज्ञानंगानि बोज्झंग-मग्गंगानि छ सत्त चैव । अयं पि विसेसो उभयनियम-वसेन होति । इमस्मिं हि नये पुव्वभागविपस्सना सोमनस्ससहगता वा उपेक्खा-सहगता वा होति, बुद्धानगामिनी उपेक्खासहगता व । अरूपज्झानानि पादकानि कत्वा उप्पादितमग्गे पि एसेव नयो । एवं पादकज्झानतो बुद्ध्य ये केवि संखारे सम्मसित्वा निव्वत्तितमग्गस्स आसन्नप्पदेसे बुद्धिता समापत्ति अत्तनो सदिसमाव करोति, भूमिवण्णो विथ गोधावण्णस्स ।

(५०१) दुतियत्थेरवादे पन यतो यतो समापत्तितो बुद्ध्य ये ये समापत्ति-धम्मे सम्मसित्वा मग्गो निव्वत्तितो होति तं तं समापत्तिसदिसो व होति, सम्मसित-समापत्तिसदिसो ति अत्थो । सचे पन कामावचरधम्मे सम्मसति पठमज्झानिको व होति । तत्रा पि विपस्सनानियमो वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(५०२) [229] ततियत्थेरवादे ‘अहो वतायं सत्तज्झिकं मग्गं पापुणेय्यं, अट्ठज्झिकं मग्गं पापुणेय्यं’ ति अत्तनो अज्झासयानुरूपेन यं यं ज्ञानं पादकं कत्वा ये वा ये वा ज्ञानधम्मे सम्मसित्वा मग्गो निव्वत्तितो होति तं-तं-ज्ञानसदिसो व होति । पादकज्झानं पन सम्मसितज्झानं वा विना, अज्झासयमत्तेनेव तं न इज्झति । स्वायमत्थो नन्दकोवादसुत्तेन^१ दीपेतव्वो । वुत्तं हेतं^२— “सेय्यथा पि भिक्खवे तदद्दुपोसथे पण्णरसे न होति बहुनो जनस्स कंखा वा विमति वा ‘ऊनो नु खो चन्दो पुण्णो नु खो चन्दा’ति, अथ खो पुण्णो चन्दो त्वेव होति, एवमेव खो भिक्खवे ता भिक्खुनियो नन्दकस्स धम्मदेसनाय अत्तमना चैव परिपुण्णसंकप्पा च । तासं भिक्खवे पञ्चन्नं भिक्खुनीसतानं या पच्छिमिका भिक्खुनी सा सोतापन्ना अविनिपात-

१ विमु०. २१.११४. २ M. iii. 270-77 (no.146). ३ विमु०

२१.११६ does not quote the following passage. The agreement ends here.

धम्मा नियता संबोधिपरायणा” [म० ३.२७७] ति । तासु हि यस्सा भिक्खुनिया सोतापत्तिफलस्स उपनिस्सयो, सा सोतापत्तिकलेनेव परिपुण्णसंकप्पा होति^१, यस्सा ...पे०... अरहत्तस्स उपनिस्सयो सा अरहत्तेनेव । एवमेव अत्तनो अज्झासयानु-रूपेण यं यं ज्ञानं पादकं कत्वा ये वा ये वा ज्ञानधम्मे सम्मसित्वा मग्गो निब्बत्तितो तं-तं-ज्ञानसदिसो व होति । पादकज्ज्ञानं पन संमसितज्ज्ञानं वा विना, अज्झासय-मत्तेनेव तं न इज्झती ति । एत्था पि च विपस्सनानियमो वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(५०३) तत्थ ‘पादकज्ज्ञानमेव नियमेती’ति एवं-वादिं तिपिटकचूळानागत्ये^२ अन्तेवासिका आहंसु— ‘भन्ते, यत्थ ताव पादकज्ज्ञानं अत्थि तत्थ तं नियमेतु; यस्मिं पन पादकज्ज्ञानं नत्थि, तस्मिं अरूपभवे किं नियमेती ति ?’ ‘आवुसो तत्था पि पादकज्ज्ञानमेव नियमेती ति । यो हि भिक्खु अट्ठसमापत्तिभाभी पठमज्ज्ञानं पादकं कत्वा सोतापत्तिमग्गफलानि निब्बत्तेत्वा अपरिहीनज्ज्ञानो कालं कत्वा अरूपभवे निब्बत्तो, पठमज्ज्ञानिकाय सोतापत्तिफलसमापत्तिया वुट्ठाय विपस्सनं पट्टपेत्वा उपरि तीणि मग्गफलानि निब्बत्तेति, तस्स तानि पठमज्ज्ञानिकानेव होन्ति । दुतिय-ज्ज्ञानिकादीसु पि एसेव नयो । [230] अरूपे तिकचतुकज्ज्ञानं उप्पज्जति, तं च खो लोकुत्तरं न लोकियं । एवं तत्था पि पादकज्ज्ञानमेव नियमेति आवुसो^३ ति । ‘सुकथितो भन्ते पञ्चो’ ति ।

(५०४) ‘विपस्सनाय आरम्भणभता खन्धा नियमेन्ति; यं यं हि सम्मसित्वा वुट्ठाति तं-तं-सदिसो व मग्गो होती’ति एवंवादिं भौरेवापिवासी-महादत्तैरि^४ पि अन्तेवासिका आहंसु ‘भन्ते, तुम्हाकं वादे दोसो पज्जायति— रूपं सम्मसित्वा वुट्ठितभिक्खुनो हि रूपसदिसेन अब्बाकतेन मग्गेन भवितव्वं, नेवसज्जानासज्जा-यतननयतो परिगहेत्वा वुट्ठितस्स तं-सदिसेनेव नेवसज्जानासज्जायतनभावप्पत्तेन मग्गेन भवितव्वं’ ति । ‘न आवुसो एवं होति । लोकुत्तरमग्गो हि अप्पनं अप्पत्तो नाम नत्थि, तस्मा रूपं सम्मसित्वा वुट्ठितस्स अट्ठंगिको सोमनस्ससहगतो मग्गो होति, नेवसज्जानासज्जायतनं सम्मसित्वा वुट्ठितस्सा पि न सब्बाकारेण तादिसो होति, सत्तांगिको पन उपेक्खासहगतमग्गो होती’ति ।

(५०५) ‘पुग्गलज्ज्ञासयो नियमेती’ति वादिनो चूळामयत्थेरस्सा^५ पि वादं आहरित्वा तिपिटकचूळानागत्ये^६ कथयिंसु । सो आह— ‘यस्स ताव पादकज्ज्ञानं

१ M., PIS, सि०— अहोति. २ Read the article on this in the Dictionary of Pali Proper Names by Malalasekara, vol. i. See Vis.xii.105; also below ३.५०५, ५८७, ६३४. ३ See below ३.५८७, ६३५, ६४१. ४ Mentioned below in this para. as तिपिटक-चूळामय^७; also in Vis.ii. 35, iii.53 (mentioned as belonging to महाविहार) xii. 89.

अत्थि तस्स पुग्गलज्झासयो नियमेतु, यस्स तं नात्थि तस्स कतरज्झासयो नियमेस्सती ति निद्धनस्स बुद्धिगवेषनकालो विय होती'ति । तं कथं आहरित्वा तिपिटकचूला-भयत्थेरस्स कथयिषु । सो 'पादकज्झानवतो इदं कथितं आवुसो'ति आह ।

(५०६) यथा पन पादकज्झानवतो, सम्मसितज्झानवतो पि तथेव वेदितव्वं । पञ्चमज्झानतो बुद्धाय हि पठमज्झानादीनि सम्मसतो उप्पन्नमग्गो पठमत्थेरवादेन पञ्चमज्झानिको । दुतियवादेन पठमादिज्झानिको आपज्जती ति पि द्वे पि वादा विरुज्जन्ति । ततियवादेन पनेत्थ 'यं इच्छति तज्झानिको होती'ति ते च वादा न विरुज्जन्ति, अज्झासयो च सात्थिको^१ होती ति । एवं तयो पि थेरा पण्डिता व्यत्ता बुद्धिसम्पन्ना [231] व । तेन तेसं वादं तन्ति कत्वां ठपयिषु । इध पन अत्थमेव उद्धरित्वा तयो पेते वादे विपस्सना व नियामेती ति दस्सितं ।

(५०७) इदानीं 'निमित्तं-पटिपदा-पती' ति एत्थ एवं अंगपरिणामवतो मग्गस्स उप्पादकाले गोत्रभू कुतो बुद्धाति ? मग्गो कुतो ति ? गोत्रभू ताव निमित्ततो बुद्धाति, पवत्तं छेत्तुं^२ न सक्कोति, एकतो-बुद्धानो हेस । मग्गो निमित्ततो बुद्धाति, पवत्तं छिन्दती ति उभतो-बुद्धानो हेस । तेसं अयं उप्पत्तिनयो— यस्मिं हि वारे मग्गबुद्धानं होति, तस्मिं अनुलोमं नेव एकं होति, न पञ्चमं । एकं हि आसेवनं न लभति, पञ्चमं भवंगस्स^३ आसन्नत्ता पवेधति । तदा हि जवनं पतितं नाम होति । तस्मा नेव एकं होति न पञ्चमं । महापञ्जस्स पन द्वे अनुलोमानि होन्ति, ततियं गोत्रभू, चतुत्थं मग्गचित्तं, तीणि फलानि, ततो भवंगोत्तरणं^४ । मज्झिमपञ्जस्स पन तीणि अनुलोमानि होन्ति, चतुत्थं गोत्रभू, पञ्चमं मग्गचित्तं, द्वे फलानि^५, ततो भवंगोत्तरणं । मन्दपञ्जस्स चत्तारि^६ अनुलोमानि, पञ्चमं गोत्रभू, छट्ठं मग्गचित्तं, सत्तमं फलं, ततो भवंगोत्तरणं ।

(५०८) तत्र महापञ्जमन्दपञ्जानं वसेन अकथेत्वा मज्झिमपञ्जस्स वसेन कथेतव्वं । यस्मिं हि वारे मग्गबुद्धानं होति, किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु उपेक्खा-सहगता मनोद्वारावज्जनेन हुत्वा विपस्सनागोचरं खन्धे आरम्भणं कत्वा भवंगं आव-ट्टेति^७ । तदनन्तरं तेनावज्जनेन गहितखन्धे गहेत्वा उप्पज्जति पठमजवनं अनुलोम-आणं । तं तेसु खन्धेषु अनिच्चा ति वा दुक्खा ति वा अनत्ता [232] ति वा पव-त्तित्वा ओळारिकोळारिकं सच्चपटिच्छादकं तमं^८ विनोदेत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो

१ म०-बुद्धि^१; सी०, M.-वड्डि^१. २ M. सी०-सात्थिको ३ सि०-बुद्धि^१.

४ See above ३.४९३. ५ M-जहितुं. ६ M, PTS. जवनस्स. ७ सि०, म० भवंगोत्तरणं. ८ See विसु० २२.१५. ९ See अट्ठसालिनी योजना p. 136 for this contradiction with what is said in विसु० २२.१२९-३० where only three अनुलोमचित्तानि are allowed. १० सि०-आवज्जति. ११ विसु० २२.७.

भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्झति । तदनन्तरं उप्पजति दुतियानुलोमं । तेषु पुरिमं अनासेवनं । दुतियस्स पुरिमं आसेवनं होति । तं तिकखं सूरं पसन्नं हुत्वा तस्मिं येव आरम्भणे तेनेवाकारेन पवत्तित्वा मज्झिमप्पमाणं सच्चपटिच्छादकं तमं विनोदेत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्झति । तदनन्तरं उप्पजति ततियानुलोमं । तस्स दुतियं आसेवनं होति । तं पि लद्धासेवनत्ता तिकखं सूरं विपस्सनं हुत्वा तस्मिं येवारम्भणे तेनेवाकारेन पवत्तित्वा तदवसेसं अणुसहगतं सच्चपटिच्छादकं तमं विनोदेत्वा निरवसेसं कत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्झति । एवं तीहि अनुलोमेहि सच्चपटिच्छादकतमे विनोदिते तदनन्तरं उप्पज्जति गोत्रभूजाणं निव्वानं आरम्भणं कुरुमानं ।

(५०९) तत्रायं उपमा— एको किर चक्खुमा पुरिसो नक्खत्तयोगं जानिस्सामी ति रत्तिमगे निक्खमित्वा चन्दं पस्सितुं उद्धं उल्लोकेसि । तस्स बलाहकेहि पटिच्छन्नत्ता चन्दो न पज्जायित्थ । अथेको वातो उट्ठित्वा थूले थूले बलाहके विद्धंसेसि । अपरो मज्झिमे । अपरो सुखुमे । ततो सो पुरिसो विगतबलाहके नभे तं चन्दं दिस्वा नक्खत्तयोगं अज्जासि ।

(५१०) तथ तयो बलाहका विथ सच्चपटिच्छादकं थूलमज्झिमसुखुमकिलेसन्धकारं । तयो वाता विथ तीणि अनुलोमचित्तानि । चक्खुमा पुरिसो विथ गोत्रभूजाणं । चन्दो विथ निव्वानं । एकेकस्स वातस्स यथाक्कमेन बलाहकत्तयविद्धंसनं विथ एकेकस्स अनुलोमचित्तस्स सच्चपटिच्छादकतमविनोदनं । विगतबलाहके नभे तस्स पुरिसस्स विसुद्धचन्ददस्सनं विथ विगते सच्च- [२३३]-पटिच्छादके तमे गोत्रभूजाणस्स विसुद्धनिव्वानं आरम्भणकरणं । यथेव हि तयो वाता चन्दपटिच्छादके बलाहके येव विद्धंसंतुं सक्कोन्ति, न चन्दं दट्ठुं, एवं अनुलोमानि सच्चपटिच्छादकं तमं येव विनोदेतुं सक्कोन्ति, न निव्वानं आरम्भणं कांतुं । यथा सो पुरिसो चन्दमेव दट्ठुं सक्कोति न बलाहके विद्धंसेतुं, एवं गोत्रभूजाणं निव्वानमेव आरम्भणं कांतुं सक्कोति न किलेसतमं विनोदेतुं^३ ।

(५११) एवं अनुलोमं संखारारम्भणं होति, गोत्रभू निव्वानारम्भणं । यदि हि गोत्रभू अनुलोमेन गहितारम्भणं गण्हेय्य पुन अनुलोमं तं अनुब्रन्धेय्या ति मग्गवुट्ठानमेव न भवेय्य । गोत्रभूजाणं पनु अनुलोमस्स आरम्भणं अगहेत्वा तं अपच्छतो^४ पवत्तिकं^५ कत्वा सयं अनावज्जनं^६ पि समानं आवज्जनट्ठाने ठत्वा एवं निव्वत्ताही ति मग्गस्स सज्जं दत्वा विथ निरुज्झति । मग्गो पि तेन दिन्नसज्जं

१ See विमु० २२.८-१०. २ विमु० २२.१० reads दट्ठुं. ३ Here ends विमु० २२.१०. ४ M. PTS—omit. ५ सि०—पच्छतो पवत्तियं. ६ From here to the end of this para. the same as in विमु० २२.११.

अमुञ्चित्वा व अवीचिसन्ततिवसेन तं जाणं अनुप्पवन्धमानो अनिब्बिद्धपुब्बं अप्पदालितपुब्बं लोमक्खन्धं दोसक्खन्धं मोहक्खन्धं निब्बिज्झमानो व पदालयमानो व निब्बत्तति^१ ।

(५१२) तत्रायं उपमा— एको किर इस्सासो धनुसतमत्थके फलकसत्तं ठपापेत्वा वत्थेन मुखं वेठेत्वा सरं सन्नय्हित्वा चक्रयन्ते अट्ठासि । अज्जो पुरिसो चक्रयन्ते आविज्झित्वा यदा इस्सासस्स फलकं अभिमुखं होति तदा तत्थ दण्डकेन सज्जं देति, इस्सासो दण्डकसज्जं अमुञ्चित्वा व सरं खिपित्वा फलकसत्तं निब्बिज्झति । तत्थ दण्डकसज्जं विय गोत्रभूजाणं । इस्सासो विय मग्गज्जाणं । इस्सासस्स दण्डकसज्जं अमुञ्चित्वा व फलकसतनिब्बिज्झनं विय मग्गजाणस्स गोत्रभूजाणेन दिन्नसज्जं अमुञ्चित्वा व निब्बानं आरम्भणं कत्वा अनिब्बिद्धपुब्बानं अप्पदालितपुब्बानं लोमक्खन्धादीनं निब्बिज्झनपदालनं ।

(५१३) [234] भूमिलद्धै-वट्टसेतु-समुग्धातकरणं ति पि एतदेव । मग्गस्स हि एकमेव किञ्च अनुसयप्पजहनं । इति सो अनुसये पजहन्तो निमित्ता वुट्ठाति नाम, पवत्तं छिन्दति^२ नाम । ‘निमित्तं’ति रूप-वेदना-सज्जा-संखार-विज्जाणनिमित्तं । ‘पवत्तं’पि रूप-वेदना-सज्जा-संखार-विज्जाणप्पवत्तमेव । तं दुविधं होति— उपादि-न्नकं अनुपादिन्नकं^३ ति ।

(५१४) तेसु मग्गस्स अनुपादिन्नकतो वुट्ठानच्छाया दिस्सती ति वत्वा अनुपादिन्नकतो वुट्ठाती ति वदिंसु । सोतापत्तिमग्गेन हि चत्तारि दिट्ठिगतसम्प-युत्तानि विचिकिच्छासहगतं ति पञ्च चित्तानि पहीयन्ति । तानि रूपं समुट्ठापेन्ति । तं अनुपादिन्नकरूपक्खन्धो । तानि चित्तानि विज्जाणक्खन्धो । तं-सम्पयुत्ता वेदना-सज्जा-संखारा तयो अरूपक्खन्धा । तत्थ सचे सोतापन्नस्स सोतापत्तिमग्गो अमा-वितो अमविस्स तानि पञ्च चित्तानि छसु आरम्भणेषु परियुट्ठानं पापुण्यं । सोतापत्तिमग्गो पन तेसं परियुट्ठानुप्पत्तिं वारयमानो सेतुसमुग्धातं अमब्बु-प्पत्तिकमावं कुरुमानो अनुपादिन्नकतो वुट्ठाति नाम । सकदागाभिमग्गेन चत्तारि दिट्ठिविप्पयुत्तानि द्वे दोमनस्ससहगतानी ति ओळारिककामरागव्यापादवसेन छ चित्तानि पहीयन्ति । अनागाभिमग्गेन अणुसहगतकामरागव्यापादवसेन तानि एव छ चित्तानि पहीयन्ति । अरहत्तमग्गेन चत्तारि दिट्ठिविप्पयुत्तानि उद्धच्च-सहगतं चा ति पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति । तत्थ सचे तेसं अरियानं ते मग्गा अमाविता अस्सु, तानि चित्तानि छसु आरम्भणेषु परियुट्ठानं पापुण्यं । ते

१ The same as in विसु० २२.११.

२ See विसु० २२.१२-१३.

३ See ३.४१ above; also विसु० २२.८२-८८.

४ See विसु० २२.४४.

५ See विसु० ११.१०२; १२.१०४-११७.

पन तेसं मग्गां परियुट्ठानुप्पत्तिं^१ वारयमाना सेतुसमुग्धातं अभव्वुप्पत्तिकमावं कुरु-
माना अनुपादिन्नकतो बुट्ठहन्ति नाम ।

(५१५) उपादिन्नकतो बुट्ठानच्छाया दिस्सती ति वत्वा उपा-[235]-दिन्न-
कतो बुट्ठाती ति पि वदिंसु । सचे हि सोतापन्नस्स सोतापत्तिमग्गो अभावितो
अभविस्स, ठपेत्वा सत्त भवे अनमतग्गे संसारवट्ठे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य ।
कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं अत्थिताय । तीणि संयोजनानि दिट्ठानुसयो विचि-
क्खिञ्चानुसयो ति इमे पन पञ्च किलेसे सोतापत्तिमग्गो उप्पज्जमानो व समुग्घातेति ।
इदानी कुतो सोतापन्नस्स सत्त भवे^२ ठपेत्वा अनमतग्गे संसारवट्ठे उपादिन्नकप्पवत्तं
पवत्तिस्सति ? एवं सोतापत्तिमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्न-
कतो बुट्ठाति नाम ।

(५१६) सचे सकदागामिस्स सकदागामिमग्गो अभावितो अभविस्स, ठपेत्वा
द्वे भवे पञ्चसु भवेसु उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं
अत्थिताय । ओळारिकानि कामराग-पटिघसंयोजनानि ओळारिको कामरागानुसयो
पटिघानुसयो ति इमे पन चत्तारो किलेसे सो मग्गो उप्पज्जमानो व समुग्घातेति ।
इदानी कुतो सकदागामिस्स द्वे भवे ठपेत्वा पञ्चसु भवेसु उपादिन्नकप्पवत्तं पव-
त्तिस्सति ? एवं सकदागामिमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो
बुट्ठाति नाम ।

(५१७) सचे अनागामिस्स अनागामिमग्गो अभावितो अभविस्स, ठपेत्वा
एकं भवं दुतियभवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं अत्थिताय ।
अणुसहगतानि कामरागपटिघसंयोजनानि अणुसहगतो कामरागासनुसयो पटिघानु-
सयो ति इमे पन चत्तारो किलेसे सो मग्गो उप्पज्जमानो व समुग्घातेति । इदानी
कुतो अनागामिस्स एकं भवं ठपेत्वा दुतियभवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति ? एवं
अनागामिमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो बुट्ठाति नाम ।

(५१८) सचे अरहतो अरहत्तमग्गो अभावितो अभविस्स, रूपारूपभवेसु
उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं अत्थिताय । रूपरागो
अरूपरागो मानो उद्धच्चं अविज्जा मानानुसयो भवरागानुसयो अविज्जानुसयो ति
इमे पन अट्ठ किलेसे सो मग्गो उप्पज्जमानो व समुग्घातेति । इदानी कुतो खीणा-
सवस्स पुनब्भवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति ? एवं अरहत्त-[236]-मग्गो उपा-
दिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो व उपादिन्नकतो बुट्ठाति नाम ।

(५१९) सोतापत्तिमग्गो चेत्थ अपायभवतो बुट्ठाति, सकदागामिमग्गो
सुगतिकामभवेकदेसतो, अनागामिमग्गो कामभवतो, अरहत्तमग्गो रूपारूपभवतो

१ M., PTS- मग्गपरियुट्ठानुप्पत्तिं.

२ सी०, M., PTS- omit.

३-५ M., PTS omit this passage. ४ See DCm. ii.543.

सम्बन्धेहि पि बुद्धाति एवा ति वदन्ति । इमस्स पन^१त्थस्साविभावनत्थं अयं पालि— “सोतापत्तिमग्गजाणेन अभिसंस्वारविज्जाणस्स निरोधेन सत्त भवे ठपेत्वा अनमतग्गे संसारवट्ठे येव उप्पज्जेय्युं, नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्भन्ति । सकदागामिमग्गजाणेन अभिसंस्वारविज्जाणस्स निरोधेन द्वे भवे ठपेत्वा पच्चसु भवेसु येव उप्पज्जेय्युं, नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्भन्ति । अनागामिमग्गजाणेन अभिसंस्वारविज्जाणस्स निरोधेन एक भवं ठपेत्वा कामधातुयौ द्वीसु भवेसु येव उप्पज्जेय्युं, नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्भन्ति । अरहत्तमग्गजाणेन अभिसंस्वारविज्जाणस्स निरोधेन रूपधातुया वा अरूपधातुया वा येव उप्पज्जेय्युं, नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्भन्ति । अरहतो अनुपादिसेसाय निब्बाणधातुया परिनिब्बायन्तस्स चरिमविज्जाणस्स निरोधेन पज्जा च सति च नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्भन्ती” [ ] ति । अयं ताव निमित्तं विनिच्छयो ।

(५२०) ‘पटिपर्दा-पती’ति—एत्थ पन पटिपदा चलति न चलती ति ? चलति । तथागतस्स हि स्सारिपुत्तथेरस्स च चत्तारो पि मग्गा सुखापटिपदा खिप्पाभिज्जा अहेसुं । महामोग्गल्लान्त्थेरस्स पठममग्गो सुखापटिपदो खिप्पाभिज्जो, उपरि तयो मग्गा दुक्खापटिपदा खिप्पाभिज्जा । कस्मा ? निहामिभूतत्ता । सम्मासम्बुद्धो किर सत्ताहं दहरकुमारकं विय थेरं परिहरि । थेरो पि एकदिवसं निदायमानो निसीदि । अथ नं सत्था आह— “मोग्गल्लान पचलायसि नो त्वं ब्राह्मण” ति । एवरूपस्स पि महामिज्जप्पत्तस्स सावकस्स [237] पटिपदा चलति, सेसानं किं न चलिस्सती ति ? एकच्चस्स हि भिक्खुनो चत्तारो मग्गा दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा होन्ति, एकच्चस्स दुक्खापटिपदा खिप्पाभिज्जा, एकच्चस्स सुखापटिपदा दन्धाभिज्जा, एकच्चस्स सुखापटिपदा खिप्पाभिज्जा ति । एकच्चस्स पठममग्गो दुक्खापटिपदो दन्धाभिज्जो होति, दुतियमग्गो दुक्खापटिपदो खिप्पाभिज्जो, ततियमग्गो सुखापटिपदो दन्धाभिज्जो, चतुत्थमग्गो सुखापटिपदो खिप्पाभिज्जो ति ।

(५२१) यथा च पटिपदा एवं अधिपति^२ पि चलति एव । एकच्चस्स हि भिक्खुनो चत्तारो पि मग्गा छन्दाधिपतेय्या होन्ति, एकच्चस्स विरियाधिपतेय्या, एकच्चस्स चित्ताधिपतेय्या, एकच्चस्स वीमंसाधिपतेय्या । एकच्चस्स पन पठम-

१ See ५.३४ below and compare note on the same.
२ M., PTS omit. ३ See ३.४९३, ५०७ with which last para. the explanation commenced; also see ३.५१३. ४ See ३.४९३ above. ५ See विबु० २१.११८. ६ A.iv.85 reads मोग्गल्लान. ७ See ३.४९३ above; also cf. विबु० २१.११९.

मग्गो छन्दाधिपतेय्यो होति, दुतियो विरियाधिपतेय्यो, ततियो चित्ताधिपतेय्यो, चतुत्थो वीमंसाधिपतेय्यो ति ।

पक्किणककथां निट्ठिता ।

(५२२) इदानीं यस्मा लोकुत्तरकुसलं भावेन्तो न केवलं उपनिज्झायनट्ठेन ज्ञानमेव भावेति, निरयानट्ठेन पन मग्गं पि भावेति, उपट्ठानट्ठेन सतिपट्ठानं पि, पदहनट्ठेन सम्मपधानं पि, इज्झनट्ठेन इद्धिपादं पि, अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं पि, अकम्पियट्ठेन बलं पि, बुज्झनट्ठेन ब्रोज्झंगं पि, तथट्ठेन सच्चं पि, अविकखेपट्ठेन समथं पि, सुज्जतट्ठेन धम्मं पि, रासट्ठेन खन्धं पि, आयतनट्ठेन आयतनं पि, सुज्ज-सभावनिस्सत्तट्ठेन धातुं पि, पच्चयट्ठेन आहारं पि, फुसनट्ठेन फस्सं पि, वेदयितट्ठेन वेदनं पि, संजाननट्ठेन सज्जं पि, चेतयितट्ठेन चेतनं पि, विजाननट्ठेन चित्तं पि भावेति, तस्मा तेसं एकूनवीसतियो नयानं^१ दस्सन्तं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ ३५८] ति आदि वुत्तं ।

(५२३) एवं 'इदं पि भावेति, इदं पि भावेती' ति पुग्गलज्झासयेन चैव देसनां विलसेन च वीसति^२ नया देसितो होन्ति । धम्मं सोतुं निसिन्नदेवपरिसाय हि ये उपनिज्झायनट्ठेन [238] लोकुत्तरं 'ज्ञानं' ति कथिते बुज्झन्ति, तेसं सप्पायवसेन ज्ञानं ति कथितं...पे०...ये विजाननट्ठेन 'चित्तं' ति पि वुत्ते बुज्झन्ति, तेसं सप्पाय-वसेन चित्तं ति कथितं । अयमेत्थ 'पुग्गलज्झासयो' । सम्मासम्बुद्धो पन अत्तनो बुद्धसुबोधिताय दसवल-चतुवेसारज-चतुपटिसम्भिदा-छासाधारणजाणयोगेन च देसनं यदिच्छकं नियमेत्वा दस्सेति । इच्छन्तो उपनिज्झायनट्ठेन लोकुत्तरं ज्ञानं ति दस्सेति, इच्छन्तो निरयानट्ठेन...पे०...विजाननट्ठेन लोकुत्तरं चित्तं ति । अयं 'देसनाविलसो' नाम । तथ यथेव लोकुत्तरं ज्ञानं ति वुत्तट्ठाने दसै नया विभत्ता, एवं मग्गादीसु पि ते येव वेदितव्वा । इति वीसतिया ठानेसु दस दस कत्वा द्वे नयसतानि विभत्तानि होन्ति ।

(५२४) इदानीं अधिपतिभेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ ३५९] ति आदि आरब्धं । तथ छन्दं धुरं जेट्ठकं पुब्बंगमं कत्वा निब्वत्तिंतं ज्ञानं छन्दाधिपतेय्यं नाम । सेसेसु पि एसेव नयो । इति पुरिमस्सिं सुद्धिके द्वे

१ This commenced with ३.४९३. २ सी०, म०-एकूनवीसतिपदानं.

३ See २.३९, ३.३६८, ३.८३-३.८४. ४ See the list given in

३.५२२; also see note 5 on § 277 of Dhs. ५ सी०, म०-दस्सिता.

६ See ३.४९२.

नयसतानि^१ छन्दाधिपतेय्यादीसु द्वे द्वे ति नयसहस्सेन माजेत्वा पठममगं दस्सेसि धम्मराजा ।

पठममगो^२ ।

[दुतियो मगो]

(५२५) इदानीं दुतियमग्गादीनं दस्सनत्थं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ ३६२] ति आदि आरब्धं । तत्थ कामरागव्यापादानं तनुभावैया [§ ३६२] ति एतेसं किलेसानं तनुभावत्थाय । तत्थ द्वीहि कारणेहि तनुभावो वेदितव्वो—अधिच्चुप्पत्तिया च परियुट्ठानमन्दताय च । सकदागामिस्स हि, वट्टानुसारिमहाजनस्सेव, किलेसा अभिण्हं न उप्पज्जन्ति, कदाचि कदाचि उप्पज्जन्ति; उप्पज्जन्ता पि विरलाकारा हुत्वा उप्पज्जन्ति, विरलवापितक्खेत्ते अंकुरा विय । उप्पज्जमाना पि, वट्टानुसारिमहाजनस्सेव, मद्दन्ता फरन्ता छादेन्ता [239] अन्धकारं करोन्ता न उप्पज्जन्ति । द्वीहि पन मग्गेहि पहीनत्ता मन्दमन्दा उप्पज्जन्ति । तनुकाकारा हुत्वा उप्पज्जन्ति, अब्भपटलं विय मक्खिकापत्तं^३ विय च ।

(५२६) तत्थ केचि थेरो^४ वदन्ति—‘सकदागामिस्स किलेसा किञ्चा पि चिरेन उप्पज्जन्ति, बहला व हुत्वा उप्पज्जन्ति, तथा हि’स्स पुत्ता च धीतरो च दिस्सन्ती’ ति । एतं पन अप्पमाणं । पुत्तधीतरो हि अंगपच्चंगपरामसनमत्तेन पि होन्ति । द्वीहि पन मग्गेहि पहीनत्ता नत्थि किलेसानं बहलत्ता ति । द्वीहि एव कारणेहि’स्स किलेसानं तनुभावो वेदितव्वो—अधिच्चुप्पत्तिया च परियुट्ठानमन्दताय चा ति । दुतियाया [§ ३६२] ति गणनावसेना पि दुतियुप्पत्तिवसेना पि दुतियाय । भूमिया पत्तिया ति सामञ्जसफलस्स पटिलावत्थाय । ततियचतुत्थासु पि एसेव नयो । विसेसमत्तं^५ येव पन वक्खाम । अञ्जिन्द्रियं [§ ३६२] ति आजाननकं इन्द्रियं । पठममग्गेन जातमरियादं अनतिक्रमित्वा तेसं येव तेन मग्गेन जातानं चतुसच्चधम्मानं जाननकं इन्द्रियं ति वुत्तं होति । निदेसवारे पि’स्स इमिना पि नयेन अत्थो वेदितव्वो । कोट्टासवारे इमिना पि सद्धिं नविन्द्रियानि होन्ति । सेसं पुरिम-नयेनेव वेदितव्वं ।

दुतियमगो निट्ठितो ।

१ See ३.५२३ above. २ This commenced with ३.५६६.
३ M., PTS—पतनुभावाय. ४ See DCM, ii. 543 मच्छिकापत्तं and not °पुत्त as in PTS text. ५ See DCM, ii. 543 where दीवभाणक-तिपिटक-महासीवत्थेर is quoted as the advocate of this view. ६ सी०, म०—विसेसमत्तं.

[ततियो मग्गो]

(५२७) ततिये अनवसेसप्पहानाया [§३६३] ति तेसं येव सकदागामि-
मग्गेन तनुभूतानं संयोजनानं निस्सेसपजहनत्थाय ।

[चतुत्थो मग्गो]

(५२८) चतुत्थे रूपराग-अरूपराग-मान-उद्धच्च-अविज्जाय अनवसेस-
प्पहानाया [§३६४] ति एतेसं पञ्चनं उद्धंभागियसंयोजनानं निस्सेसपजहन-
त्थाय । तत्थ रूपरागो पि रूपमवे छन्दरागो । अरूपरागो ति अरूपमवे छन्द-
रागो । मानो ति अरहत्तमग्गवज्झको मानो एव । [240] तथा उद्धच्चाविज्जा ।
इमेसु पन द्वीसु मग्गेसु नयमं^१ अञ्जिन्द्रियमेव होति । सब्बमग्गेसु पदपट्टिपाटिया
समसट्ठि पदानि, चतुहि अपण्णकंगेहि सट्ठि चतुसट्ठि होन्ति । असंभिन्नतो पन
तेत्तिंस । कोट्ठासवार-सुञ्जतवारा पाकतिका एव । यथा च पठममग्गे एवं दुतिया-
दीसु पि नयसहस्समेवा ति चत्तारो मग्गे चतुहि नयसहस्सेहि भाजित्वा दस्सेसि
धम्मराजा । सच्चविमंगे^२ पन सट्ठि नयसहस्सानि लोकुत्तरानि इमेसं येव वसेन
निक्खित्तानि । सतिपट्ठानविमंगे वीसतिनयसहस्सानि लोकुत्तरानि, सम्मप्पधान-
विमंगे वीसति, इद्धिपादविमंगे द्वात्तिंस, बोज्झङ्गविमङ्गे द्वात्तिंस, मग्गविमंगे^३ अट्ठ-
वीसति नयसहस्सानि लोकुत्तरानि इमेसं येव वसेन निक्खित्तानि । इध पन चतूसु
मग्गेसु चत्तारि येव नयसहस्सानि ।

(५२९) तेसु पठमज्झानिके पठममग्गे अट्ठङ्गानि^४ भाजितानि; तथा दुतिया-
दीसु । तत्थ पठममग्गे सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठि पजहती ति सम्मादिट्ठि । सम्मा-
संक्कप्पादयो पि मिच्छासंक्कप्पादीनं पजहनट्ठेन वेदितव्वा । एवं सन्ते 'पठममग्गेनेव
द्वासट्ठिया दिट्ठिगतानं पहीनत्ता उपरिमग्गत्तयेन पहातव्वा दिट्ठि नाम नत्थि । तत्थ
सम्ममादिट्ठि ति^५ नामं^६ कथं होती'ति? 'यथा विसं अत्थि वा, होतु मा वा, अगदो'^७
अगदो त्वेव वुच्चति, एवं मिच्छादिट्ठि अत्थि वा, होतु मा वा, अयं सम्मादिट्ठि येव
नाम' । 'यदि एवं नाममत्तमेवेतं होति, उपरिमग्गत्तये पन सम्मादिट्ठिया किच्चा-
भावो आपज्जति, मग्गङ्गानि न परिपूरेन्ति, तस्मा सम्मादिट्ठि सकिच्चका कातव्वा
मग्गङ्गानि पूरेतव्वानी'ति ।

(५३०) सकिच्चका चेत्थ सम्मादिट्ठि यथालाभनियमेन दीपेतव्वा । उपरि-
मग्गत्तयवज्झो हि एको मानो अत्थि, सो दिट्ठिट्ठाने तिट्ठति । सा तं मानं पजहती

१ In the list of Indriyas as given in §277. See note 1 on
p.96 of Dhs. २-२ वि०iv.7-11. ३ See § २७७. ४-४ सि०-सम्मदिट्ठि
नाम. ५-५ अ० यो० reads अलगदो ति सप्पो.

ति सम्मादिट्ठि । सोतापत्तिमगारिं हि सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठि पजहति । सोतापन्नस्स पन सकदागामिमग्गवज्झो मानो अत्थि, तं मानं पजहती ति सम्मादिट्ठि । तस्सेव सत्त-अकुसलचित्त-सहजातो संकप्पो अत्थि । तेहेव चित्तेहि वाचंगचोपनं अत्थि, कायङ्गचोपनं [241] अत्थि, पचयपरिभोगो अत्थि, सहजातवायामो अत्थि, असतिभावो अत्थि, सहजातचित्तेकग्गता अत्थि । एते मिच्छासंकप्पादयो नाम सकदागामिमग्गे संकप्पादयो । तेसं पहानेन सम्मासंकप्पादयो ति वेदितव्वा । एवं सकदागामिमग्गे अट्ठङ्गानि सकिच्च-कानि कत्वा आगतानि । सकदागामिस्स अनागामिमग्गवज्झो मानो अत्थि । सो दिट्ठिट्ठाने तिट्ठति । तस्सेव सत्तहि चित्तेहि सहजाता संकप्पादयो । तेसं पहानेन अनागामिमग्गे अट्ठन्नं अंगानं सकिच्चकता वेदितव्वा । अनागामिस्स अरहत्तमग्ग-वज्झो मानो अत्थि । सो दिट्ठिट्ठाने तिट्ठति । यानि पन'स्स पञ्च अकुसलचित्तानि, तेहि सहजाता संकप्पादयो । तेसं पहानेन अरहत्तमग्गे अट्ठन्नं अंगानं सकिच्चकता वेदितव्वा ।

(५३१) इमेसु चतूसु मग्गेसु पठममग्गेन चत्तारि सच्चानि दिट्ठानि । 'उपरि-मग्गतयं दिट्ठकमेव पस्सति, नो' अदिट्ठकं पस्सती' ति' अयं आचरियानं समान'-ट्ठकथा । चित्तण्डवादी पनाह 'अदिट्ठं पस्सती' ति । सो वत्तव्वो—'पठमग्गे कतमं इन्द्रियं भाजेसी' ति ? जानमानो 'अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं' ति वक्खति । 'उपरि-मग्गेसु कतरं ?' ति वुत्ते पि 'अञ्जिन्द्रियं' ति वक्खति । सो वत्तव्वो—'अदिट्ठ-सच्चदस्सने सति उपरिमग्गेसु पि अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियमेव भाजेहि । एवं ते पण्हो समेस्सती' ति । 'किलेसे पन अञ्जे अञ्जो पजहति; पहीने' एव पजहती' ति ? 'अञ्जे अञ्जो पजहती' ति । 'यदि अञ्जे अञ्जो, अप्पहीने किलेसे पजहति । सच्चानि पि अदिट्ठानेव पस्सती' ति एवंवादी पुग्गलो इदं पुच्छित्तव्वो—'सच्चानि नाम कती' ति ? जानन्तो 'चत्तारी' ति वक्खति । सो वत्तव्वो—'तव वादे सोळस सच्चानि आपज्जन्ति । त्वं वुद्धेहि पि अदिट्ठं पस्ससि । बहुसच्चको नाम त्वं । एवं मा गणि' । सच्चदस्सनं नाम अपुब्बं नत्थि, किलेसे पन अप्पहीने पजहती' ति ।

(५३२) [242] तत्थ सच्चदस्सनस्स अपुब्बामावे' पेलोपमं नाम गहितं—एकस्स च किर चत्तारो रतनपेला सारगव्वे ठपिता । सो रत्तिभागे पेलासु उप्पन्न-किच्चो द्वारं विवरित्वा, दीपं जालेत्वा, दीपेन विहते अन्धकारे, पेलासु पाकटभावं गतासु, तासु किच्चं कत्वा द्वारं पिदहित्वा गतो । पुन अन्धकारो अवत्थरि ।

१-२ M., PTS—अदिट्ठकं पस्सती ति ? दिट्ठकमेव पस्सती ति. ३ See § 277.
४ See § § 562-64. ५ See ३.५३४-३५ below. ६ सि०—अप्पहीने.
७ सी०, म०—गण्ह. ८ M., PTS—अपुब्बभावे.

दुतियवारे पि ततियवारे पि तथेव अकासि । चतुत्थवारे द्वारे विवटे अन्धकारे पेला न पञ्जायन्ती ति वीमंसन्तस्सेव सुरियो उग्गञ्छि, सुरियोभासेन विहते अन्धकारे पेलासु किच्चं कत्वा पक्कमि ।

(५३३) तत्थ चत्तारो पेला विय चत्तारि सच्चानि । तासु किच्चे उप्पन्ने द्वारविवरणकालो विय सोतापत्तिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । अन्धकारं विय सच्चच्छादकतमं । दीपोभासो विय सोतापत्तिमग्गोभासो । विगते अन्धकारे तस्स पुरिस्स पेलानं पाकटभावो विय मग्गजाणस्स सच्चानं पाकटभावो । मग्गजाणस्स पाकटानि पन मग्गसमङ्गिस्स पुग्गलस्स पाकटानेव होन्ति । पेलासु किच्चं कत्वा गतकालो विय सोतापत्तिमग्गस्स अत्तना पहातब्बकिलेसे पजहिवा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिमग्गत्तयवज्झसच्चच्छादकतमं । दुतियवारे द्वारविवरणकालो विय सकदागामिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । दीपोभासो विय सकदागामिमग्गोभासो । पेलासु किच्चं कत्वा गतकालो विय सकदागामिमग्गस्स अत्तना पहातब्बकिलेसे पजहिवा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिमग्गद्वयवज्झसच्चच्छादकतमं । ततियवारे द्वारविवरणकालो विय अनागाभिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । दीपोभासो विय अनागामिमग्गोभासो । पेलासु किच्चं कत्वा गतकालो विय अनागामिमग्गस्स अत्तना पहातब्बकिलेसे पजहिवा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिअरहत्तमग्गवज्झसच्चच्छादकतमं । चतुत्थवारे द्वारविवरणकालो विय अरहत्तमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । सुरियुग्गमनं विय अरहत्तमग्गुपादो । अन्धकारविधमनं विय अरहत्तमग्गस्स सच्चच्छादकतमविनोद-[243]-नं । विहते अन्धकारे तस्स पेलानं पाकटभावो विय अरहत्तमग्गजाणस्स चतुन्नं सच्चानं पाकटभावो । जाणस्स पाकटानि पन पुग्गलस्स पाकटानेव होन्ति । पेलासु किच्चं कत्वा गतकालो विय अरहत्तमग्गस्स सच्चच्छादकतमं । सुरियुग्गमनतो पट्ठाय आलोकस्सेव पवत्तिकालो विय अरहत्तमग्गस्स उप्पन्नकालतो पट्ठाय पुन सच्चच्छादकतमाभावो । इदं ताव सच्चदस्सनस्स अपुच्चाभावे ओपम्मं । दिट्ठकमेव हि पस्सति ।

(५३४) 'किलेसे पन अज्जे अज्जो पजहती' ति एत्थ खारोपमं^१ नाम गहितं । एको पुरिसो किलिद्धं^२ वत्थं रजकस्स अदासि । रजको ऊसरूखारं छारिखारं गोमयखारं ति तयो खारे दत्वा खारेहि खादितभावं अत्वा उदके विक्खालेत्वा ओळारिको-ळारिकं मलं पवाहेसि । ततो न ताव परिसुद्धं ति दुतियं पि तथेव खारे दत्वा, उदके विक्खालेत्वा, ततो नातिसण्हतरं^३ मलं पवाहेसि । ततो न ताव परिसुद्धं ति ततियं पि ते खारे दत्वा उदके विक्खालेत्वा ततो सण्हतरं मलं पवाहेसि । ततो न

१ M., PTS—रजकोपमं. २ Cf. A.i. 209. ३ सि०—आसखारं; सी०—ऊसखारं. ४ M., PTS, सि०—सण्हतरं.

ताव परिसुद्धं ति चतुत्थं पि ते खारे दत्त्वा, उदके विक्खालेत्वा अंसुअब्भन्तरगतं पि निस्सेसं मलं पवाहेत्वा सामिकस्स अदासि । सो गन्धकरण्डके पक्खिपित्वा इच्छित्तिच्छित्तकाले परिदहति ।

(५३५) तत्थ किलिट्ठवत्थं विय किलेसानुगतं चित्तं । तिविधखारदानकालो विय तीसु अनुपस्सनासु कम्मप्पवत्तनकालो । उदके विक्खालेत्वा ओळारिकोळारिक-मलप्पवाहनं विय सोतापत्तिमग्गेन पञ्चकिलेसक्खेपनं । दुतियं पि तेसं खारानं अनुपदानं विय 'न ताव परिसुद्धं इदं चित्तं'ति तासु येव तीसु अनुपस्सनासु कम्म-प्पवत्तनं । ततो नातिसण्हतरमलप्पवाहनं विय सकदागामिमग्गेन ओळारिकसंयोजन-द्वयक्खेपनं । 'न ताव परिसुद्धं वत्थं'ति पुन खारत्तयदानं विय 'न ताव परिसु-[244]-द्धं इदं चित्तं'ति तासु येव तीसु अनुपस्सनासु कम्मप्पवत्तनं । ततो सण्हतरमलप्पवाहनं विय अनागामिमग्गेन अणुसहगतसंयोजनद्वयक्खेपनं । 'न ताव परिसुद्धं वत्थं'ति पुन खारत्तयदानं विय 'न ताव परिसुद्धं इदं चित्तं'ति तासु येव तीसु अनुपस्सनासु कम्मप्पवत्तनं । ततो विक्खालेनेन अंसुअब्भन्तरगते मले पवाहेत्वा परिसुद्धस्स रजत-पटसदिसस्स गन्धकरण्डके निक्खित्तस्स वत्थस्स इच्छित्तिच्छित्तक्खणे परिदहनं विय अरहत्तमग्गेन अट्ठमं किलेसानं खेपितत्ता परिसुद्धस्स खीणासवचित्तस्स इच्छित्ति-च्छित्तक्खणे फलसमापत्तिविहारेन वीतिनामनं । इदं 'अञ्जे अञ्जो किलेसे पज-हती'ति एत्थ ओपम्मं ।

(५३६) वुत्तं पि चेतं—“सेय्यथा पि आवुसो वत्थं संकिलिट्ठं मलगाहितं, तमेनं सामिका रजकस्स अनुपपदज्जेय्युं । तमेनं रजको दक्खो छेको ऊसे^१ वा खारे वा गोमये वा सम्मदित्वा अच्छे उदके निक्खालेति । किञ्चा पि तं होति वत्थं परिसुद्धं परियोदातं, अथ ख्वस्स होति येव 'अणुसहगतो ऊसगन्धो वा खारगन्धो वा गोमयगन्धो वा असमूहतो' । तमेनं रजको सामिकानं देति । तमेनं सामिका गन्धपरिभाविते करण्डके निक्खिपन्ति' । यो पि'स्स होति अणुसहगतो ओसगन्धो वा खारगन्धो वा गोमयगन्धो वा असमूहतो, सो पि'स्स समुग्घातं गच्छति । एवमेव खो आवुसो किञ्चा पि अरियसावकस्स पञ्च ओरंभागियानि संयोजनानि पहीनानि भवन्ति, अथ ख्वस्स होति येव पञ्चसु उपादानक्खन्धेषु अणुसहगतो 'अस्मी'ति मानो, 'अस्मी'ति छन्दो, 'अस्मी'ति अनुसयो असमूहतो, सो अपरेन समयेन पञ्चसु उपादानक्खन्धेषु उदयव्वयानुपस्सी विहरति—'इति रूपं, इति रूपस्स समुदयो, इति रूपस्स अत्थंगमो; इति वेदना...पे०...इति सञ्जा...पे०...इति संखारा...पे०...इति विज्जाणं, इति विज्जाणस्स समुदयो, इति विज्जा-णस्स अत्थंङ्गमो' ति । तस्सिमेसु पञ्चसु उपादानक्खन्धेषु उदयव्वयानुपस्सिनो विहरतो यो पि'स्स होति पञ्चसु उपादानक्खन्धेषु अणुसहगतो 'अस्मी' ति

मानो, 'अस्मी' ति छन्दो, 'अस्मी' ति अनुसयो असमूहतो, सो पि'स्स समुग्धातं गच्छती" [सं० ३.१३१] ति ।

(५३७) [245] तत्थ सोतापत्तिमग्गेन पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति सद्धिं चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्महेहि । सकदागामिमग्गेन द्वे सोमनस्ससहगत-चित्तानि तनूनि^१ भवन्ति सद्धिं चित्तंगवसेन उप्पज्जनकपापधम्महेहि । अनागाभिम्मग्गेन तानि येव पहीयन्ति सद्धिं सम्पयुत्तधम्महेहि । अरहत्तमग्गेन पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति सद्धिं चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्महेहि । इमेसं द्वादसन्नं अकुसल-चित्तानं पहीनकालतो पट्ठाय खीणासवस्स चित्तङ्गवसेन पुन पच्छतो पवत्तनकिलेसो नाम न होति ।

(५३८) तत्रिदं ओपम्मं—एको किर महाराजा पच्चन्ते आरक्खं दत्त्वा महानगरे इस्सरियं अनुभवन्तो वसति । अथ'स्स पच्चन्तो कुप्पितो^२ । तस्मिं समये द्वादसचोरजेट्ठका अनेकेहि पुरिससहस्सेहि सद्धिं रट्ठं विलुम्पन्ति । पच्चन्तवासिनो महामत्ता 'पच्चन्तो कुप्पितो' ति रज्जो पहिणिं सु । राजा 'विस्सत्था गण्हथ, अहं तुम्हाकं कत्तब्बं करिस्सामी' ति सासनं पहिणि । ते पठमसम्पहारेनेव अनेकेहि पुरिस-सहस्सेहि सद्धिं पञ्चचोरजेट्ठके घातयिं सु । सेसा सत्त जना अत्तनो अत्तनो परिवारे गहेत्वा पव्वतं पविसिं सु । अमच्चा तं पवत्तिं रज्जो पेसयिं सु । राजा 'तुम्हाकं कत्तब्बयुत्तं अहं जानिस्सामि, ते पि गण्हथा' ति धनं पहिणि । ते दुतियसम्पहारेनेव द्वे चोर-जेट्ठके पहिरिं सु, परिवारे पि तेसं दुब्बले अकं सु । ते सव्वे पि पलायित्वा पव्वतं पविसिं सु । तं पि पवत्तिं अमच्चा रज्जो पेसयिं सु । पुन राजा 'विस्सत्था गण्हन्तू' ति धनं पहिणि । ते ततियसम्पहारेन सद्धिं सहायपुरिसेहि द्वे चोरजेट्ठके घातयित्वा तं पवत्तिं रज्जो पेसयिं सु । पुन राजा 'अवसेसे विस्सत्था गण्हन्तू' ति धनं पेसेसि । ते चतुत्थसम्पहारेन स-परिवारे पञ्च चोरजेट्ठके घातयिं सु । द्वादसन्नं चोरजनानं घातित-कालतो पट्ठाय कोचि चोरो नाम नत्थि । खेमा जनपदा उरे पुत्ते नचन्ता^३ मज्जे विहरन्ति । राजा विजितसंगाभेहि योधेहि [246] परिवुत्तो वरपासादगतो महा-सम्पत्तिं अनुमवि ।

(५३९) तत्थ महन्तो राजा विय धम्मराजा । पच्चन्तवासिनो अमच्चा विय योगावचरकुलपुत्ता । द्वादस चोरजेट्ठका विय द्वादस अकुसलचित्तानि । तेसं सहाया अनेकसहस्सपुरिसा विय चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्मा । रज्जो पच्चन्तो कुप्पितो ति पहितकालो विय आरम्मणे किलेसेसु उप्पन्नेसु 'भन्ते, किलेसो मे उप्पन्नो' ति सत्तु आरोचनकालो । 'विस्सत्था गण्हन्तू' ति धनदानं विय 'किलेसे निग्गण्ह भिक्खू' ति धम्मरज्जो कम्मट्ठानाचिक्खनं । सपरिवारानं पञ्चन्नं चोरजेट्ठकानं घाति-

१ सी०, म०— तनूकानि. २ सी०, M., PTS— कुप्पि. ३ म०— इनिषु.

४ See D. i.135, (कूटदन्तसुत्त no 5, para. 11).

कालो विय सोतापत्तिमग्गेन ससंपयुत्तानं पञ्चन्नं अकुसलचित्तानं पहानं । पुन रज्जो पवत्तिपेसने विय सम्मासंबुद्धस्स पटिलद्धगुणारोचनं । 'सेसके गण्हन्तू'ति पुन धनदानं विय भगवतो सकदागामिमग्गस्स विपस्सनाचिक्खनं । दुतियसम्पहारेन सपरिवारानं द्विन्नं चोरजेट्ठकानं दुब्बलीकरणं विय सकदागामिमग्गेन सम्पयुत्तानं द्विन्नं दोमनस्सचित्तानं तनुभावकरणं । पुन रज्जो पवत्तिपेसने विय सत्थु पटिलद्धगुणारोचनं । विस्सत्था गण्हन्तू'ति पुन धनदानं विय भगवतो अनागामिमग्गस्स विपस्सनाचिक्खनं । ततियसम्पहारेन सपरिवारानं द्विन्नं चोरजेट्ठकानं घातनं विय अनागामिमग्गेन सम्पयुत्तानं द्विन्नं दोमनस्सचित्तानं पहानं । पुन रज्जो पवत्तिपेसने विय त्थागतस्स पटिलद्धगुणारोचनं । 'विस्सत्था गण्हन्तू'ति पुन धनदानं विय भगवतो अरहत्तमग्गस्स विपस्सनाचिक्खनं । चतुत्थसम्पहारेन सपरिवारानं पञ्चन्नं जेट्ठकानं घातितकालतो पट्ठाय जनपदस्स खेमकालो विय अरहत्तमग्गेन स-संपयुत्तेसु पञ्चसु अकुसलचित्तेसु पहीनेसु द्वादसन्नं अकुसलचित्तानं पहीनकालतो पट्ठाय पुन चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकस्स अकुसलधम्मस्स अभावो । रज्जो विजितसंगामस्स अमच्चगणपरिवुत्तस्स वरसादे महासम्पत्तिअनुभवनं विय खीणासवपरिवुत्तस्स धम्मरज्जो सुञ्जत-अनिमित्त-अप्पाण्हित्तमेदेसु समापत्ति-[247]-सुखेसु इच्छितिच्छितफल-समापत्तिसुखानुभवनं वेदितव्वं ति ।

कुसला धम्मा ति पदस्स वण्णना^३ निट्ठिता ।

[अकुसला धर्मा]

(५४०) इदानी अकुसलपदं मात्रेत्वा दम्सेतुं कतमे धम्मा अकुसला [§ ३६५] ति आदि आरब्धं । तत्थ धम्मववत्थानादिवारप्पमेदो च हेट्ठा आगतानं पदानं अत्थविनिच्छयो च हेट्ठावुत्तनयेनेव वेदितव्वो । तत्थ तत्थ पन विसेसमत्तमेव वण्णयिस्साम । तत्थ समयववत्थाने ताव यस्मा, कुसलस्स विर्यं, अकुसलस्स भूमिमेदो नत्थि, तस्मा एकन्तकामावचरं पि समानं एतं 'कामावचरं' ति न वुत्तं । दिट्ठिगतसम्पयुत्तं [§ ३६५] ति एत्थ दिट्ठि येव दिट्ठिगतं 'गूथगतं मुत्तगतं' ति आदीनि विय । गन्तव्वीभावतो वा दिट्ठिया गतमत्तमेवेतं ति पि दिट्ठिगतं । तेन सम्पयुत्तं ति दिट्ठिगतसम्पयुत्तं ।

(५४१) तत्थ असद्वम्मसवनं, अकल्याणमित्तता, अरियानं अदस्सन-कामतादीनि अयोनिस्सो मनसिकारो ति एवमादीहि कारणेहि इमस्स दिट्ठिगतसंस्वा-तस्स मिच्छादस्सनस्स उप्पत्ति वेदितव्वी । ये हि एते दिट्ठिवादपटिसंयुत्ता असद्वम्मा

१ सी०, M, PTS- तथागतस्स. २ See ३.४८३-४९०. ३ This commenced with ३.१. ४ Continues upto ३.५७०. ५ See ३.१. ६-६ M., PTS omit. ७ i.e. बुद्धिगतव्वाभावतो (मूलटीका p. 112).

तेसं बहुमानपुष्पंगमेन अतिक्रान्तमज्जत्तेन उपपरिक्खारहितेन सवनेन, ये च दिट्ठि-
विपन्ना अकल्याणमिता तं-सम्पवङ्कसंखाताय अकल्याणमित्ताय, बुद्धादीनं अरियानं
चेव सप्पुरिसानं च अदस्सनकामताय चतुसतिपट्ठानादिभेदे अरियधम्मं चेव सप्पुरिस-
धम्मं च अक्रोविदत्तेन पातिमोक्खसंवर-इन्द्रियसंवर-सतिसंवर-आणसंवर-पहानसंवर-
प्पभेदे अरियधम्मं चेव सप्पुरिसधम्मं च संवरभेदसंखातेन अविनयेन तेहेव कारणेहि
परिभावितेन अथोनिस्सो-मनसिकारेण कोतूहलमंगलादिपसुतताय च एतं उप्पजती ति
वेदितव्वं । असंखारभावो-पन'स्स चित्तरस्स हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(५४२) [248] धम्मदेसवारे फस्सो [§ ३६५] ति अकुसलचित्तसहजातो
फस्सो । वेदनादीसु पि एसेव नयो । इति अकुसलमत्तमेव एतेसं पुरिमेहि
विसेसो । चित्तस्सेकग्गता होता ति पाणातिपातादीसु पि अविक्खित्तभावेन
चित्तरस्स एकग्गता होति । मनुस्सा हि चित्तं समादियित्वा अविक्खित्ता हुत्वा अवि-
रज्जमानानि सत्थकानि पाणसरीरेसु निपातेन्ति, सुसमाहिता परसन्तकं हरन्ति, एक-
रसेन चित्तेन मिच्छाचारं आपजन्ति । एवं अकुसलप्पवत्तियं पि चित्तरस्स एकग्गता
होति । मिच्छादिट्ठी [§ ३६५] ति अ-याथाव-दिट्ठि, विरज्जित्वा गहणतो वा
वितथा दिट्ठी ति मिच्छादिट्ठि । अनत्थावहत्ता पण्डितेहि जिगुच्छित्तो दिट्ठी ति पि
मिच्छादिट्ठि । मिच्छासंक्कपादीसु पि एसेव नयो । अपि च मिच्छा पस्सन्ति
ताय, सयं वा मिच्छा पस्सति, मिच्छादस्सनमत्तमेव वा एसा ति मिच्छादिट्ठि । सा
अथोनिस्सो-अभिनिवेसलक्खणा, परामासरसा, मिच्छाभिनिवेसपच्चुपट्ठाना, अरियानं
अदस्सनकामतादिपदट्ठाना; परमं वजं ति दट्ठव्वा । मिच्छासंक्कपादीसु 'मिच्छा'-ति
पदमत्तमेव विसेसो । सेसं कुसलाधिकारे^१ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(५४३) अहिरिकवलं अनोत्तपपवलं ति एत्थ बलत्थो निहेसवारे^३
आविमविस्सति । इतरेसु पन— न हिरियती ति अहिरिको । अहिरिकस्स भावो
अहिरिकं । न ओत्तपपं अनोत्तपपं । तेसु अहिरिकं कायदुचरितादीहि अजिगुच्छन-
लक्खणं, अलज्जनलक्खणं वा । अनोत्तपपं तेहेव असारजनलक्खणं अनुत्तासलक्खणं
वा । अहिरिकमेव बलं अहिरिकवलं । अनोत्तपपमेव बलं अनोत्तपपवलं । अयमेत्थ
संखेपत्थो । वित्थारो पन हेट्ठुत्तपटिप्पक्खवसेन वेदितव्वो ।

(५४४) लुब्भन्ति तेन, सयं वा लुब्भति, लुब्भनमत्त-[249]-मेव वा तं
ति लोभो । मुहन्ति तेन, सयं वा मुहन्ति, मुह्ननमत्तमेव वा तं ति मोहो ।
तेसु लोभो आरम्भणगहणलक्खणो मक्कटालेपो विय, अभिसंगरसो तत्तकपाले
खित्तमसपेसी विय, अपरिचागपच्चुपट्ठानो तेलज्जनरागो विय, संयोजिनयधम्मेषु
अस्साददस्सनपदट्ठानो । तण्हानदीभावेन वड्डमानो, सीघ्रसीता नदी विय महासमुदं,

१ सि०, M., PTS— कुच्छिता. २ See ३.२३२. ३ See ३.५५३
below. ४ See ३.२३३-२३९.

अपायमेव गहेत्वा गच्छतीति दट्ठव्वो । मोहो चित्तस्स अन्धमावलक्खणो अज्जाण-
लक्खणो वा, असंपटिवेधरसो आरम्भणसभावच्छादनरसो वा, असम्मापटिपत्तिपच्चु-
पट्टानो अन्धकारपच्चुपट्टानो वा, अयोनिसो-मनसिकारपट्टानो । सव्वाकुसलानं मूलं
ति दट्ठव्वो ।

(५४५) अभिज्झायन्ति तां, सयं वा अभिज्झायति, अभिज्झायनमत्तमेव
वा एसाति अभिज्झा । सा परसंपत्तीनं सककरणइच्छालक्खणा, तेनाकारेण एसनै-
भावरसा, परसंपत्ति-अभिमुखमावपच्चुपट्टाना, परसंपत्तीसु अभिरतिपट्टाना । पर-
संपत्तिअभिमुखा एव हि सा उपट्ठहति । तासु च अभिरतिया सति पवत्तति,
परसंपत्तीसु चेतसो हत्थप्सारो^१ विय दट्ठव्वा । समथो होतीति आदीसु अज्जेसु
किच्चेसु विक्खेपसमनतो समथोति । अकुसलप्पवत्तिं चित्तं पगण्हातीति पगगाहो ।
न विक्खिपतीति अविक्खेपो ।

(५४६) इमस्मिं चित्ते सद्धा, सति, पज्जा, छं युगलकानीति इमे धम्मा
न गहिता । कस्मा ? अस्सद्वियचित्ते पसादो नाम नत्थि । तस्मा ताव सद्धा न
गहिता । किं पन दिट्ठिगतिका अत्तनो अत्तनो सत्थारानं न सद्दहन्तीति ? । सद्द-
हन्ति । सा पन सद्धा नाम न होति, वचनसंपटिच्छनमत्तमेवेतं । अत्थतो अनुप-
परिक्खा [250] वा होति, दिट्ठि वा । अस्सद्वियचित्ते पन सति नत्थीति न
गहिता । किं दिट्ठिगतिका अत्तना कतकम्मं न सरन्तीति ? । सरन्ति । सा पन सति
नाम न होति । केवलं तेनाकारेण अकुसलचित्तप्पवत्ति । तस्मा सति न गहिता ।
अथ कस्मा मिच्छासतीति सुत्तन्ते वुत्ता ? सा पन अकुसलक्खन्धानं सतिविरहि-
तत्ता सतिपटिपक्खत्ता च मिच्छामग्गमिच्छत्तानं पूरणत्थं तत्थ परियायेन देसना
कता । निप्परियायेन पनेसा नत्थि । तस्मा न गहिता । अर्धेब्रालचित्ते पन तस्मिं
पज्जा नत्थीति न गहिता । किं दिट्ठिगतिकानं वज्झना-पज्जा नत्थीति ? अत्थि ।
न पनेसा पज्जा, माया नामेसा होति । सा अत्थतो तण्हा व । इदं पन चित्तं
सदरथं गरुक्कं मारियं कक्खलं थद्धं अकम्मज्जं गिलानं वद्धं कुटिलं । तस्मा पस्सद्धा-
दीनि^२ युगलकानि न गहितानि ।

(५४७) एत्तावता पदपटिपाटिया चित्तङ्गवसेन पालिं आरूढहानि द्वत्तिंस
पदानि दस्सेत्वा इदानि ये-वा-पनकधम्मे^३ दस्सेतुं ये वा पन तस्मिं समये
[§ ३६५] ति आदिमाह । तत्थ सब्बेसु पि अकुसलचित्तेसु छन्दो अधिमोक्खो
मनसिकारो मानो इस्सा मच्छरियं थीनं मिद्धं उद्धच्चं कुक्कुच्चं ति इमे दसेव ये-वा-
पनका^४ होन्ति धम्मा, सुत्तागता, सुत्तपदेसु दिस्सरेति वुत्ता । इमस्मिं पन चित्ते

१ M., PTS—पसव°; सि०—पसंग°. २ मि०—हत्थप्सारणं. ३ The
six pairs: कायपस्सदि चित्तपस्सदि...कायजुक्ता चित्तजुक्ता mentioned in § १.
४ M., PTS—दन्व०. ५-५ सी०, PTS—तस्स सद्धादीनि. ६ Cf. ३.२५२.

छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो उद्धच्चं ति इमे अपण्णकंगसंखाता चत्तारो ये-वा-
पनका होन्ति । तत्थ छन्दादयो हेट्ठो वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । केवलं हि ते कुसला,
इमे अकुसला । इतरं पन उद्धतस्स भावो 'उद्धच्चं' । तं चेतसो अवूपसमनलक्खणं
वाताभिघातचलज्जलं विय, अनवट्ठानरसं वाताभिघातचलधजपताका विय, भन्तत्त-
पच्चुपट्ठानं पासाणाभिघात-समुद्धत-मरुतं विय, चेतसो अवूपसमे अयोनि-सो-मनसि-
कारपदट्ठानं । चित्तविकल्पेपो ति दट्ठव्वं ।

(५४८) इति फस्सादीनि^१ द्वत्तिंस, ये-वा-पनकवसेन वुत्तानि चत्तारीं ति
सव्वानि [251] पि इमस्मिं धम्महेसवारि छत्तिंस धम्मपदानि भवन्ति । चत्तारि
अपण्णकंगानि हापेत्वा पालियं आगतानि द्वत्तिंसमेव । अगाहित्तैगहणेन पनेत्थ
फस्सपञ्चकं, वितक्को विचारो पीति चित्तेकगता विरियिन्द्रियं जीवितिन्द्रियं मिच्छा-
दिट्ठि लोभो मोहो अहिरिकं अनोत्तप्पं ति सोळस धम्मा होन्ति । तेषु सोळससु
सत्त धम्मा अविमत्तिका^२ होन्ति, नव स-विमत्तिका । कतमे सत्त ? फस्सो सव्वा
चेतना विचारो पीति जीवितिन्द्रियं मोहो ति इमे सत्त अ-विमत्तिका । वेदना चित्तं
वितक्को चित्तेकगता विरियिन्द्रियं मिच्छादिट्ठि अहिरिकं^३ अनोत्तप्पं^४ लोभो ति इमे
नव स-विमत्तिका ।

(५४९) तेषु छ धम्मा द्वीसु ठानेसु विभत्ता, एको तीसु, एको चतूसु,
एको छसु । कथं ? चित्तं वितक्को मिच्छादिट्ठि अहिरिकव्वलं^५ अनोत्तप्पव्वलं लोभो ति
इमे छ द्वीसु ठानेसु विभत्ता । एतेसु हि चित्तं ताव फस्सपञ्चकं पत्वा चित्तं होती ति
वुत्तं, इन्द्रियाणि पत्वा मनिन्द्रियं ति । वितक्को ज्ञानज्ञानि पत्वा वितक्को होती
ति वुत्तो, मग्गङ्गानि पत्वा मिच्छासंक्रण्णो ति । मिच्छादिट्ठि मग्गङ्गेषु पि कम्मपथेसु
पि मिच्छादिट्ठि येव । अहिरिकं वलानि पत्वा अहिरिकव्वलं होती ति वुत्तं, लोक-
नासकमूर्लं^६ पत्वा अहिरिकं ति । अनोत्तप्पे पि एसेव नयो । लोभो मूलं पत्वा लोभो
होती ति वुत्तो । कम्मपथं पत्वा अभिज्झा ति । इमे छ द्वीसु ठानेसु विभत्ता ।
वेदना पन फस्सपञ्चकं पत्वा वेदना होती ति वुत्ता, ज्ञानंगानि पत्वा सुखं ति, इन्द्रि-
याणि पत्वा सोमनस्सिन्द्रियं ति । एवं एको धम्मो तीसु ठानेसु विभत्तो । विरियं
पन इन्द्रियाणि पत्वा विरियिन्द्रियं होती ति वुत्तं, मग्गङ्गानि पत्वा मिच्छावायामो
ति, वलानि पत्वा विरियव्वलं ति, पिट्ठिदुक्कं पत्वा पग्गाहो ति । एवं अयं एको
धम्मो चतूसु ठानेसु विभत्तो । समाधि पन ज्ञानज्ञानि पत्वा चित्तस्सेकगता होती
ति वुत्तो, इन्द्रियाणि पत्वा समाधिन्द्रियं, मग्गंगानि पत्वा मिच्छासमाधी ति,

१ See ३.२५४. २ Cf. ३.२५६. ३ Cf. ३.२५७. ४ M., PTS-
अहिरिकव्वलं. ५ M., PTS- अनोत्तप्पव्वलं. ६ सी०, म०.- अहिरिकं. ७ सी०,
म०.- अनोत्तप्पं. ८ M.- लोकपालयदुक्कं.

त्रलानि पत्वा समाधिबलं ति, पिड्डिदुकं पत्वा दुतिय-[252]-दुके एककवसेनेव समथो ति, ततिये अविक्खेपो ति । एवमयं एको धम्मो छसु ठानेसु विभत्तो ।

(५५०) सब्बे पि पनेते धम्मा फस्सपञ्चकवसेन ज्ञानङ्गवसेन इन्द्रियवसेन मग्गङ्गवसेन बलवसेन मूलवसेन कम्मपथवसेन लोकनासकवसेन पिड्डिदुकवसेना ति नव रासयो होन्ति । तत्थ यं वत्तब्बं तं पठमकुसलचित्तनिद्देसे [§३२-५७] वुत्तमेवा ति ।

धम्मदेसवारकथा निद्धिता ।

[निद्देसवारो]

(५५१) निद्देसवारो चित्तेकगगानिद्देसे [§३७५] ताव सण्ठिति अव-
ट्ठिती ति वुत्तं । इदं द्वयं ठितिवेचनमेव । यं पन कुसलनिद्देसे 'आरम्भणं
ओगाहेत्वा अनुपविसित्वा तिठ्ठती ति अवट्ठिती' ति वुत्तं, तं इध न लब्धमिति । अकु-
सलस्मिं हि दुब्बला चित्तेकगगता ति हेट्ठा दीपितमेव । उद्धच्चविचिकिच्छावसेन
पवत्तस्स विसाहारस्स पटिपक्खतो अविसाहारो [३-२८२] ति एवरूपो पि अत्थो इध
न लब्धमिति । सहजातधम्मे पन न विसंहरती ति अविसाहारो । न विक्खिपती ति
अविक्खेपो । अकुसलचित्तेकगगतावसेन अविसाहटमानसस्स भावो अविसाहट-
मानसता । सहजातधम्मेसु न कम्पती ति समाधिबलं । अ-याथाव-समाधानतो
मिच्छासमाधी ति एवमिध अत्थो दट्ठब्बो । विरिन्द्रियनिद्देसे [§३७६] यो हेट्ठा
'निकमो चेसो कामानं पनुदनाया' ति आदिनयो वुत्तो, सो इध न लब्धमिति । सह-
जातधम्मेसु अकम्पनट्ठेनेव विरियबलं वेदितब्बं ।

(५५२) मिच्छादिट्ठिनिद्देसे [§३८१] अ-याथाव-दस्सनट्ठेन मिच्छादिट्ठि ।
दिट्ठीसु गतं इदं दस्सनं, द्वासट्ठिदिट्ठिअन्तोगधत्ता ति दिट्ठिगतं । हेट्ठा पिस्स
अत्थो वुत्तो येव । दिट्ठि येव दुरतिक्रमनट्ठेन दिट्ठिगहनं, तिणगहन-वनगहन-पव्वत-
गहनानि विय । दिट्ठि येव सासङ्कसप्पटिमयट्ठेन दिट्ठिकन्तारो, चोरकन्तार-वाल-
कन्तार-मरुकन्तार-निरुदककन्तार-[253]-दुब्भक्खकन्तारा विय । सम्मादिट्ठिया
विनिविज्जनट्ठेन विलोमनट्ठेन च 'दिट्ठिविसुकायिकं' । मिच्छादस्सनं हि उपपजमानं
सम्मादस्सनं विनिविज्जति चेव विलोमेति च । कदाचि सस्सतस्स कदाचि उच्छेदस्स
गहनतो दिट्ठिया विरूपं फण्दितं ति दिट्ठिविप्फण्दितं । दिट्ठिगतिको हि एकस्मि
पतिट्ठातुं न सक्कोति, कदाचि सस्सतं अनुपतति कदाचि उच्छेदं । दिट्ठि येव

१ Cf. ३.२६४ last four lines. २ Contrast this with लोक-
पालवसेन in ३.२६४; M., PTS- °नायक°. ३ See ३.२८१. ४ सि०-
विज्ञाहरती ति. ५ See ३.२८५ (line 5). ६ See ३.५४०. ७ M., PTS
omit. Cf. जा० १.९९ which omits this and inserts अमनुस्स° after
the next.

बन्धनद्वेन संयोजनं ति । सुंसुमारादयो विय पुरिसं, आरम्मणं दळ्हं गण्हाती ति गाहो । पतिट्ठहनतो पतिट्ठाहो । अयं हि बलवप्पवत्तिभावेन पतिट्ठहित्वा गण्हाति । निच्चादिवसेन अभिनिविसती ति अभिनिवेसो । धम्मसमावं अति-
कमित्वा निच्चादिवसेन परतो आमसती ति परामासो । अनत्थावहत्ता कुच्छितो मग्गो, कुच्छितानं वा अपायानं मग्गो ति कुम्मग्गो । अ-याथावपथतो मिच्छा-
पथो । यथा हि दिसामूळ्हेन अयं असुकगामस्स नाम पथो ति गहितो पि तं
गामं न सम्पापेति, एवं दिट्ठिगतिकेन सुगतिपथो ति गहितो पि दिट्ठिसुगतिं न
पापेती ति अ-याथावपथो, मिच्छापथो । मिच्छासमावतो मिच्छत्तं । तत्थेव परि-
ब्भमनतो तरन्ति एत्थ बाला ति तित्थं । तित्थं च तं अनत्थानं च आयतनं ति
तित्थायतनं । तिथियानं वा सञ्जातिदेसद्वेन निवासनद्वेन च आयतनं ति पि
तित्थायतनं । विपरियेसभूतो गाहो, विपरियेसतो वा गाहो ति विपरियेसगाहो;
विपल्लथगाहो ति अत्थो ।

(५५३) अहिरिकानोत्तप्पनिद्देसेसु [§ ३८७-८८] हिरोत्तप्पनिद्देसविपरि-
यायेन अत्थो वेदितव्वो । सहजातधम्मेसु पन अकम्पनद्वेनेव अहिरिकबलं अनो-
त्तप्पवलं च वेदितव्वं । लोभमोहनिद्देसेसु [§ ३८९-९०] लुब्भती ति लोभो ।
लुब्भना ति लुब्भनाकारो । लोभसम्पयुत्तं चित्तं, पुगलो वा लुब्भितो; लुब्भितस्स
भावो लुब्भितत्तं । सारज्जती ति सारागो । सारज्जनाकारो सारज्जना ।
सारजितस्स भावो सारज्जितत्तं । अभिज्झायनद्वेन अभिज्झा । पुन 'लोभ'-
वचने [254] कारणं वुत्तमेव । अकुसलं च तं मूलं, अकुसलानं मूलं ति अकु-
सलमूलं ।

(५५४) जाणदस्सनपटिपक्खतो अज्जाणं अदस्सनं । अभिमुखो हुत्वा
धम्मेन न समेति, न सम्मा गच्छती ति अनभिसमयो । अनुरूपतो धम्मे
बुज्झती ति अनुबोधो । तप्पटिपक्खताय अननुबोधो । अनिच्चादीहि सद्धिं
योजेत्वा न बुज्झती ति असम्बोधो । असन्तं असमं च बुज्झती ति पि अस-
म्बोधो । चतुसच्चधम्मं न पटिविज्झती ति अप्पटिवेधो । रूपादिसु एकधम्मं पि
अनिच्चादिसामञ्जसतो न संगण्हाती ति असंगाहना । तमेव धम्मं न परियो-
गाहती ति अपरियोगाहना । न समं पेक्खती ति असमपेक्खना । धम्मानं
समावं पति न पेक्खती ति अपच्चवेक्खना । कुसलाकुसलकम्मेसु विपरीतवुत्तिथा
समावतो गहणाभावेन वा एकं पि कम्मं एतस्स पच्चक्खं नत्थि, सयं वा कस्सचि
कम्मस्स पच्चक्खकरणं नाम न होती ति अपच्चक्खकम्मं । यं एतस्मि अनु-
प्पज्जमाने चित्तसन्तानं मेज्झं भवेय्य, सुचि, वोदानं, तं दुट्ठं मेज्झं इमिना ति

१ See विमु० १५.५, ७. २ See ३.२३३-२३९. ३ See ३.२८३;
also ३.२७५, २९०. ४-४ All authorities but सि०-अपेक्खती ति.

दुस्सेज्झं । बालानं भावो ति बाल्यं । मुह्ती ति मोहो । बलवतरो मोहो पमोहो । समन्ततो मुह्ती ति सम्मोहो । विजाय पटिपक्खभावतो न विजा ति अविज्जा । औघ-योगत्थो वुत्तो^१ येव । थामगतट्ठेन अनुसेती ति अनुसयो । चित्तं परियुट्ठाति, अभिमवती ति परियुट्ठानं । हितगहणामावेन हिताभिमुखं गन्तुं न सक्कोति, अज्जदत्थु लंगति येवा ति लंगी; खज्जती ति अत्थो । दुरुग्घाटन^२-ट्ठेन वा लङ्गी । यथा हि महापलिघसंखाता लङ्गी दुरुग्घाता होति, एवमयं पि लंगी विद्या ति लंगी । सेसं उत्तानत्थमेव ।

(५५५) [255] संगहवार-सुज्जतवारा पि हेट्ठो^३ वुत्तनयेनेव अत्थतो वेदितव्वा ।

पठमंचित्तं निट्ठितं ।

(५५६) दुतियचित्ते [§ ३९९] ससंखारेना ति पदं विसेसं । तं पि हेट्ठो^४ वुत्तत्थमेव । इदं पन चित्तं किञ्चा पि छसु आरम्भणेषु सोमनस्सितस्स लोभं उप्पादेत्वा 'सत्तो सत्तो' ति आदिना नयेन परामसन्तस्स उप्पज्जति, तथा पि ससंखारिकत्ता सम्पयोगेन सउपायेन उप्पज्जनतो—यदा कुलपुत्तो मिच्छादिट्ठिकुलस्स कुमारिकं पथेति । ते च 'अज्जदिट्ठिका तुम्हे' ति कुमारिकं न देन्ति । अथ^५ ज्जे जातका 'यं तुम्हे करोथ तमेवायं करिस्सती' ति दापेन्ति । सो तेहि सद्धिं तिस्थिये उपसंकमति । आदितो व वेमतिको होति । गच्छन्ते गच्छन्ते काले एतेसं किरिया मनापा ति लद्धिं रोचेति, दिट्ठिं गग्हाति—एवरूपे काले इदं लब्धमती ति वेदितव्वं ।

(५५७) ये-वा-पनकेसु पनेत्थ थीनमिद्धं अधिकं । तत्थ थीनता 'थीनं' । मिद्धनता 'मिद्धं'; अनुस्साहनता सत्तिविघातो चा ति अत्थो । थीनं च मिद्धं च थीनमिद्धं । तत्थ थीनं अनुस्साहनलक्खणं, विरियविनोदनरसं, संसीदनपच्चुपट्ठानं । मिद्धं अकम्मज्जतालक्खणं, ओनहनरसं, लीनतापच्चुपट्ठानं पचलायिकनिदापच्चुपट्ठानं वा । उभयं पि अरति-तन्दि-विजम्भिकादीसु अयोनि-सो-मनसिकारपदट्ठानं ति ।
दुतियचित्तं ।

(५५८) ततियं [§ ४००] छसु आरम्भणेषु सोमनस्सितस्स लोभं उप्पादेत्वा 'सत्तो सत्तो' ति आदिना नयेन परामसन्तस्स निराजर्न-मल्लयुद्ध-नटसमज्जादीनि

१ See २.४१-४६. २ सी०, M.- लग्गति. ३ See ३.३०१-३०८.
४ This commenced with ३.५४०. ५ See ३.३०९. ६ See ५.७९-९४ below; also see article by Prof. P. V. Bapat on 'Middha and Middhavādins,' in 'A Volume of Eastern and Indian Studies' pp.4-18. ७ म०, सि०-अपरामसन्तस्स. ८ Cf. Sanskrit नीराजन. सी०- निरंजन°, म० नारावणनिराजन°, सि०, अ० यो०- राज°

पस्सतो मनापियसद्-[256]-सवनादीसु पसुतस्स वा उप्पज्जति । इध मानेन सद्धिं पञ्च अपण्णकङ्कानि होन्ति । तत्थ मज्जती ति 'मानो' । सो उन्नतिलक्खणो, सम्पग्गहरसो, केतुकम्पतापच्चुपट्टानो, दिट्ठिविप्पयुत्तलोमपदट्टानो, उम्मादो विय दट्ठब्बो ति ।

ततियं ।

(५५९) चतुत्थं [§४०२] वुत्ताप्पकारेसु येव ठानेसु यदा सीसे खेळं खिपन्ति, पादपंसु ओकिरन्ति, तदा तस्स तस्स परिहरणत्थं सउस्साहेन अन्तरन्तरा ओलोकैन्तानं राजनाटकेसु निक्खमन्तेसु उस्सारणाय वत्तमानाय तेन तेन छिद्देन ओलोकैन्तानं चा ति एवमादीसु ठानेसु उप्पज्जति । इध मानथीनमिद्धेहि सद्धिं सत्त ये-वा-पनका होन्ति । उभयत्था पि मिच्छादिट्ठि परिहायति । तं ठपेत्वा सेसानं वसेन धम्मगणना वेदितव्वा ति ।

चतुत्थं^१ ।

(५६०) पञ्चमं [§४०३] छसु आरम्भणेसु वेदनावसेन मज्झत्तस्स लोमं उप्पादेत्वा 'सत्तो सत्तो' ति आदिना नयेन परामसन्तस्स उप्पज्जति । सोमनस्सट्टाने पनेत्थ उपेक्खावेदना होति, पीतिपदं परिहायति । सेसं सब्बं पठमचित्तसदिसमेव ।

पञ्चमं ।

(५६१) छट्ठसत्तम^२ट्टमानि [§§४०९-४१२] वेदनं परिवत्तेत्वा पीतिपदं च हपेत्वा दुतिय-ततिय-चतुत्थेसु वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

इमेसु अट्ठसु लोभसहगतचित्तेसु सहजाताधिपति आरम्भणाधिपती ति पि अधिपतयो लब्धन्ति ।

[छट्ठ-सत्तम-अट्टमानि]

(५६२) नवमं [§४१३] छसु आरम्भणेसु दोमनस्सितस्स पटिघं उप्पादयतो उप्पज्जति । तस्स समयववत्थानवारे ताव दुट्ठु मनो, हीनवेदनत्ता वा कुच्छित्तं मनो ति दुम्मनो; दुम्मनस्स भावो दोमनस्सं । तेन सहगतं ति दोमनस्स-सहमतं । असंपियायनभावेन आरम्भणरिंम पटिहज्जती ति पटिघं । तेन सम्पयुत्तं ति पटिघसम्पयुत्तं । [257] धम्मदेसे^३ तीसु पि ठानेसु दोमनस्सवेदना व

१ See the explanations given in Vis.xiv.89.91. २ §४१३, first three lines. ३ §४१३, 4th line onwards.

आगता । तत्थ वेदनापदं वुत्तर्थमेव । तथा दुक्खदोमनस्सपदानि । लक्खणादितो पन अनिट्ठाग्गणानुभवन्नलक्खणं दोमनस्सं, यथा तथा वा अनिट्ठाकारसंभोगरसं, चेतसिकावाधपच्चुपट्टानं, एकन्तेनेव हृदयवत्थुपदट्टानं । मूल-कम्मपथेसु यथा पुरिमचित्तेसु लोभो होति, अभिज्झा होती ति आगतं, एवं दोसो होति, व्यापादो होती ति वुत्तं । तत्थ दुस्सन्ति तेन, सयं वा दुस्सति, दुस्सनमत्तमेव वा तं ति दोसो । सो चण्डिकलक्खणो पट्टासीविसो विय, विसप्पनरसो विसनिपातो विय, अत्तनो निस्सयदहनरसो वा दावगि विय, दुस्सनपच्चुपट्टानो लद्धोकासो विय सयत्तो, आघातवत्थुपदट्टानो विससंसद्वृत्तिमुत्तं विय दट्ठब्बो । व्यापजति तेन चित्तं, पूतिमावं उपगच्छति, विनयति व्यापादयति वा विनयाचारूपसंपत्तिहितसुखादीनी ति व्यापादो । अत्थतो पनेस दोसो येव ।

(५६३) इध पदपटिपाटिया एकूनत्तिं पदानि होन्ति । अगहितगहणेन चुद्दस । तेसं वसेन सविमत्तिकाविमत्तिकैरासिभेदो वेदितब्बो । ये-वा-पनेकेसु छन्दा-धिमेक्ख-मनसिकार-उद्धच्चादीनि नियताभि । इच्छा-मच्छरिय-कुक्कुच्चेसु पन अञ्जतरेन सद्धिं पद्ध पद्ध हुत्वा पि उपपज्जन्ति । एवं इमे पि तयो धम्मा अनियत-ये-वा-पनका नाम । तेसु इस्सती ति 'इस्सा' । सा परसम्पत्तीनं उसूयन्नलक्खणा, तत्थेव अनभिरतिरसा, ततो विमुखभावपच्चुपट्टाना, परसम्पत्तिपदट्टाना । संयोजनं ति दट्ठब्बा । मच्छेरस्स भावो 'मच्छरियं' । तं लब्धानं वा लभितब्बानं वा अत्तनो संपत्तीनं निगूहन्नलक्खणं, तासं येव परेहि साधारणभावअक्खमन्नरसं, सं-[258]-को-चनपच्चुपट्टानं कटुकञ्चुकतापच्चुपट्टानं वा, अत्तसंपत्तिपदट्टानं । चेतसो विरूपभावो ति दट्ठब्बं । कुच्छित्तं कतं कुकतं । तस्स भावो 'कुक्कुच्चं' । तं पच्छानुतापन्नलक्खणं, कताकतानुसोचन्नरसं, विपट्टिसारपच्चुपट्टानं, कताकतपदट्टानं । दासव्यं विय दट्ठब्बं । अयं ताव उद्देसवारे विसेसो ।

(५६४) निहेसवारे वेदनानिहेसे [§ ४१५] असातं सातपटिपक्खवसेन वेदितब्बं । दोसनिहेसे [§ ४१८] दुस्सती ति दोसो । दुस्सना ति दुस्सनाकारो । दुस्सितत्तं ति दुस्सितभावो । पक्कतिभावविजहनट्टेन व्यापज्जनं व्यापात्ति । व्यापज्जना ति व्यापज्जनाकारो । विरुज्जती ति विरोधो । पुनप्पुनं पटिविरु-ज्जती ति पटिविरोधो । विरुद्धाकारपटिविरुद्धाकारवसेन वा इदं वुत्तं । चण्डिको वुचति चण्डो, थद्धपुग्गलो; तस्स भावो चण्डिकं । न एतेन सुरोपितं वचनं होति, दुरुत्तं अपरिपुण्णमेव होती ति अ-सुरोपो^१ । कुद्धकाले हि परिपुण्णवचनं नाम

१ See २.१६; ३.१८४-१८५. २ See २.१६; ३.३५९-३६४.

३ Cf. ३.२५७, ५४८. ४ Cf. ३.२५२, ५४७. ५ See ३.२७२. ६ See ५.१२१ below.

नत्थि । सत्त्वे पि कस्सत्ति होति तं अप्पमाणं । अपरे पन अस्सुजननट्ठेन अस्सुरोपनतो अस्सुरोपो ति वदन्ति । तं अकारणं, सोमनस्सत्ता पि अस्सुजननतो । हेट्ठावुत्त-
अत्तमनतापटिपक्खतो न अत्तमनता ति अनत्तमनता । सा पन यस्मा चित्तस्सेव,
न सत्तस्स, तस्मा चित्तस्सा ति वुत्तं । सेसमेत्थ संगह-सुञ्जतवारसु
[§§४१९ अ-४२०] च हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ति ।

नवमं ।

(५६५) दसमं [§४२१] ससंस्वारत्ता परेहि उस्साहितस्स वा, परेसं वा
अपराधं सारितस्स, सयमेव वा परेसं अपराधं अनुस्सरत्तिवा अनुस्सरत्तिवा कुञ्ज-
मानस्स उप्पज्जति । इत्था पि पदपटिपाटिया एकूनत्तिं, अगहितगहणेन चुद्दसेव
पदानि होन्ति । ये-वा-पनकेसु पन थीनमिद्धं पि लब्धति । तस्मा एत्थ विना इस्सा-
मच्छरियं-कुक्कुच्चेहि चत्तारि अपण्णकङ्गानि थीनमिद्धं ति इमे छ इस्सादीनं
उप्पत्तिकाले तेसु अञ्जतरेन साद्धिं सत्त सत्त ये-वा-पनका एकक्खणे उप्पज्जन्ति ।
सेसं सव्वं सव्ववारसु नवमसदिसमेव ।

इमेसु पन द्वीसु दोमनस्सचित्तेसु [259] सहजाताधिपति येव लब्धति,
नो आरम्भणाधिपति । न हि कुद्धो किञ्चि गरं करोती ति ।

दसमं ।

(५६६) एकादसमं [§४२२] छसु आरम्भणेसु वेदनावसेन मज्झत्तस्स
कंखापवत्तिकाले उप्पज्जति । तस्स समयववत्थाने विचिकिच्छासम्पयुत्तं ति पदं
अपुव्वं । तस्स'त्थो—विचिकिच्छाय सम्पयुत्तं ति विचिकिच्छासम्पयुत्तं ।
धम्मुद्देसे 'विचिकिच्छा होती' ति पदमेव विसेसो । तत्थ विगता चिकिच्छा ति
विचिकिच्छा । समावं वा विचिनन्तो एताय किच्छति किलमती ति विचि-
किच्छा । सा संसयलक्खणा, कम्पनरसा, अनिच्छयपच्चुपट्टाना अनेकंसगाह-पच्चु-
पट्टाना वा, अयोनि-मनसिकापदपट्टाना । पटिपत्तिअन्तरायकरा ति दट्ठव्वा । इध
पदपटिपाटिया तेवीसति पदानि होन्ति । अगहितगहणेन चुद्दस । तेसं वसेन सवि-
भत्तिकाविभत्तिक-रासिबिनिच्छयो वेदितव्वो । मनसिकारो उद्धव्वं ति द्वे येव
ये-वा-पनका ।

(५६७) निद्देसवारस्स चित्तेकगगतानिद्देसे [§४२४] यस्मा इदं दुव्वलं
चित्तं पवत्तट्ठितिमत्तमेवेत्थ होति, तस्मा 'सण्ठिती' ति आदीनि अवत्वा चित्तस्स
'ठिती' ति एकमेव पदं वुत्तं । तेनेव च कारणेन उद्देसवारे पि 'समाधिन्द्रिय' वि

१ ३.२८०. २ ३.५५५. ३ §४२२, first three lines. ४ Cf.
३.२५७, ५४८, ५६३. ५ See foot-note २ on § 424.

आदि न वुत्तं । विचिकिच्छानिद्देसे [§४२५] कंखनवसेन कंखा । कंखाय आयना ति कंखायना । पुरिमकंखा हि उत्तरकंखं आयति^१ (?) नाम । आकार-वसेन वा एतं वुत्तं । कंखासमंगिचित्तं कंखाय आयितत्ता कंखायितं नाम । तस्स भावो कंखायितत्तं । विमती ति न-मति । विचिकिच्छा वुत्तत्थो एव । कम्पन-ट्टेन द्विधा एलयती ति द्वेळ्हकं । पटिपत्तिनिवारणेन द्वेधा पथो विद्या ति द्वेधा-पथो । 'निच्चं नु खो इदं, अनिच्चं नु खो' ति आदिपवत्तिद्या एकस्मिं आकारे सण्ठातुं असमत्थताय समन्ततो [260] सेती ति संसयो । एकंसं गहेतुं असमत्थ-ताय न एकंसगाहो ति अनेकंस-गाहो । निच्छेतुं असक्कोन्ती आरम्भणतो ओस-कती ति आसप्पना । ओगाहितुं असक्कोन्ती परि समन्ततो सप्पती ति परि-सप्पना । परियोगाहितुं असमत्थताय अपरियोगाहना । निच्छयवसेन आरम्भणे पवत्तितुं असमत्थताय थंभितत्तं; चित्तस्स थद्धभावो ति अत्थो । विचिकिच्छा हि उप्पज्जित्वा चित्तं थद्धं करोति । यस्मा पन सा उप्पज्जमाना आरम्भणं गहेत्वा मनं विलिखती विद्य, तस्मा मनोविलेखो ति वुत्तं । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेवा ति ।

एकादसमं ।

(५६८) द्वादसमे [§४२७] समयवत्थाने उद्धच्चेन सम्पयुत्तं ति उद्धच-सम्पयुत्तं । इदं हि चित्तं छसु आरम्भणेषु वेदनावसेन मज्झत्तं हुत्वा उद्धत्तं होति । इध धम्मद्देसे 'विचिकिच्छा'-ठाने 'उद्धच्चं' होती ति आगतं । पदपटिपाटिया अट्ठवीसतिपदानि होन्ति । अगहितगहणेन जुद्धस । तेसं वसेन सविमत्तिकविम-त्तिक-रसिविधानं वेदितव्वं । अधिमोक्खो मनसिकारो ति द्वे व ये-वा-पनका । निद्देसवारस्स उद्धच्चानिद्देसे [§४२९] चित्तस्सा ति न सत्तस्स, न पोसस्स । उद्धच्चं ति उद्धत्ताकारो । न-वूपसमो ति अ-वूपसमो । चेतो विक्खिपती ति चेतसो विक्खेपो । भन्तत्तं चित्तस्सा ति चित्तस्स भन्तभावो, भन्तयान-भन्त-गोणादीनं विद्य । इमिमा एकारम्भणस्मिं येव विप्फन्दनं कथितं । उद्धच्चं हि एकारम्भणे विप्फन्दति, विचिकिच्छा नानारम्भणे । सेसं सब्बवारसु हेट्ठा वुत्तनये-नेव वेदितव्वं ।

[द्वादसमं]

(५६९) इदानीं इमस्मिं चित्तद्वये पक्किणकविनिच्छयो होति । 'आरम्भणे

१ म०, सी० read so. Should this be आययति ? M., PTS, सि०-
आनेति. २ See ३.५३६ above. ३ § ४२७ first two lines. ४ Cf.
३.२५७, ५४८, ५६३, ५६६.

पवट्टकचित्तानि नाम कती ?' ति वुत्तस्मिं हि 'इमानेव द्वे'ति वत्तब्बं । तत्थ वि-
चिकिच्छा-[261]-सहगतं एकन्तेन पवट्टति, उद्धच्चसहगतं पन लद्धाधिमोक्खत्ता
लद्धपतिट्ठां वे पवट्टति । यथा हि वट्ट-चतुरस्सेसु द्वीसु मणीसु पव्मारट्ठाने पवट्टेत्वा विस्स-
ट्ठेसु वट्टमणि एकन्तेनेव पवट्टति, चतुरस्सो पतिट्ठाय पतिट्ठाय पवट्टति, एवं-सम्पदमिदं
वेदितव्वं । सब्बेसु पि हीनादिभेदो [§ २६९] न उद्धटो, सब्बेसं एकन्तहीनत्ता । सहजाता-
धिपति लब्धमानो पि न उद्धटो, हेट्ठा दस्सितनयैत्ता । आणाभावतो पनेत्थ वीमंसा-
धिपति नाम नत्थि । पच्छिमद्वये सेसो^१ पि नत्थि येव । कस्मा ? कंचि धम्मं धुरं
कत्वा अनुप्पज्जेनतो, पट्ठाने [Cf. तिकप० ८६] च पटिसिद्धतो^२ ।

(५७०) इमेहि पन द्वादसहि अकुसलचित्तेहि कम्मे आयूहिते, ठप्पेवा
उद्धच्चसहगतं, सेसानि एकादसेव पटिसन्धि आकङ्कन्ति । विचिकिच्छासहगते अलद्धाधि-
मोक्खे दुब्बले पि पटिसन्धि आकङ्कमाने उद्धच्चसहगतं लद्धाधिमोक्खं बलवं कस्मा
नाकङ्कती ति ? दस्सनेन पहातव्वामावतो । यदि हि आकङ्कयेय्य 'दस्सनेन पहातव्वं'-
पदविभंगे आगच्छेय्य, तस्मा, ठप्पेत्वा तं, सेसानि एकादस आकङ्कन्ति । तेसु हि
येन-केनचि कम्मे आयूहिते तां चेतनां चतूसु अपायेसु पटिसन्धि होति । अकुसल-
विपाकेसु अहेतुकमनोविज्जाणधातु उपेक्खासहगता पटिसन्धि गण्हाति । इतरस्सा
पि एत्थेव पटिसन्धिदानं भवेय्य । यस्मा पन तं नत्थि, तस्मा 'दस्सनेन पहातव्वं'-
पदविभंगे नागतं ति ।

अकुसला धम्मा^३ ति पदस्स वण्णना निट्ठिता ।

[अव्याकतधम्मकथा]

[(i) विपाककथा]

(५७१) इदानी अव्याकतपदं भाजित्वा दस्सेतुं कतमे धम्मा अव्याकता
ति [§ ४३१] आदि आरब्धं । तत्थ चतुर्विधं अव्याकतं— विपाकं किरियं रूपं
निब्बानं ति । तेसु विपाकाव्याकतं । विपाकाव्याकते पि कुसलविपाकं । तस्मिं पि
परित्तविपाकं । तस्मिं पि अहेतुकं । तस्मिं पि पञ्चविज्जाणं । तस्मिं पि द्वारपटिपाटिया

१ सि० throughout—पवत्तक^०,...पवत्तति in this para. २-२ सि०—
लद्धपतिट्ठं पतिट्ठाय पतिट्ठाय. ३ See ३.४६४, ५६१, ५६५ which mention
adhipatis not referred to in Dhs. §§ २६९, ४१२, ४२१, ४३०. Cf.
३.५७५, ५७९. ४ म०, सी०, सि०—विसेसो; but see मूलटीका pp. 114-15.
५ See ३.५८४. ६ See मूलटीका; M., PTS—पटिविद्धतो. ७ §§ 1002-1006;
also §§ 1254-57. ८ म०, सी०—सहगताय. ९ This commenced with
३.५४०. १० This continues till the end of the रूपकण्ड (४.११९).
११ Continues upto ३.६५८.

चक्खुवि-[262]-ज्जाणं । तस्सा पि, ठपेत्वा द्वारारम्मणादिसाधारणपच्चयं, असाधारणकम्मपच्चयवसेन उप्पत्ति दीपेतुं कामाचचरस्स कसलस्स कम्मस्स कतत्ता ति आदि वुत्तं । तत्थ कतत्ता ति कतकारणा । उपचितत्ता ति आचितत्ता, वड्डितकारणा । चक्खुविज्जाणं ति कारणभूतस्स चक्खुस्स विज्जाणं, चक्खुतो वा पवत्तं, चक्खुस्मि वा निस्सितं विज्जाणं ति चक्खुविज्जाणं ।

(५७२) परतो सोतविज्जाणादीसु पि एसेव नयो । तत्थ चक्खुसन्निरसित-रूपविज्ञाननलक्खणं चक्खुविज्जाणं, रूपमत्तारम्मणरसं, रूपभिमुखभावपच्चुपट्टानं, रूपारम्मणाय किरियमनोधातुया अपगमपदट्टानं । परतो आगतानि सोतादि-सन्निरसित-सद्दादि-विज्ञाननलक्खणानि सोत-घाण-जिह्वा-कायविज्जाणानि सद्दादि-मत्तारम्मणरसानि, सद्दादि-अभिमुखभाव-पच्चुपट्टानानि, सद्दादि-आरम्मणानं किरिय-मनोधातूनं अपगमपदट्टानानि ।

(५७३) इध पन पदपटिपाटिया दस पदानि होन्ति । अगहितगहणेन सत्त । तेसु पञ्च अविमत्तिकानि, द्वे सविमत्तिकानि । तेसु चित्तं फस्सपञ्चकवसेन चैव इन्द्रिय-वसेन च द्वीसु ठानेसु विमत्तिं गच्छति, वेदना फस्सपञ्चक-ज्ञानंग-इन्द्रियवसेन तीसु येव । रासयो पि इमे व तयो होन्ति । ये-वा-पनको एको मनसिकारो एव ।

(५७४) निद्देसवारे चक्खुविज्जाणं पण्डरं ति [§४३६] वत्थुतो वुत्तं । कुसलं हि अत्तनो परिसुद्धताय पण्डरं नाम, अकुसलं भवंगनिस्सन्देन, विपाकं कथुपण्डरताय पण्डरं नाम । चित्तेकगगानिद्देसे [§४३८] चित्तस्स ठिती ति एकमेव पदं वुत्तं । इदं पि हि दुब्बलं चित्तं पवत्ताट्ठित्तमेवेत्थ लब्धमिति, 'सण्ठित्ति-अवट्ठित्ति' भावं पापुणितुं न सक्कोति ।

(५७५) मंगहवारे [§४४१ अ] ज्ञानंग-मग्गंगानि न उद्धटानि । कस्मा ? वितक्कपच्छिमकं हि ज्ञानं नाम, हेतुपच्छिमको मग्गो नाम । पकतिया अवितक्कचित्ते ज्ञानंगं न लब्धमिति, अहेतुकचित्ते च मग्गङ्गं । तस्मा इध [263] उभयं पि न उद्धटं । सखारक्खन्धो [§४४२] पनेत्थ चतुरंगिको येव माजितो । सुज्जतवारो पाकतिको येव । सोताविज्जाणादिनिद्देसा पि इमिना व नयेन वेदितव्वा । केवलं हि चक्खुविज्जाणादीसु 'उपेक्खा' माजिता, कायविज्जाणे 'सुखं' ति, अयमेत्थ विसेसो ।

(५७६) सो पि घट्टनवसेन होती ति वेदितव्वो । चक्खुद्वारादीसु हि चतुसु उपादा-रूपमेव उपादारूपं घट्टेति, उपादारूपे येव उपादारूपं घट्टेत्ते पटिघट्टनानिघंसी बलवा न होती । चतुन्नं अधिकरणीनं उपरि चत्तारो कप्पासपिचुपिण्डे ठपेत्वा पिचुपिण्डेनेव

१ See chart accompanying our edition of Dhs. २ सी०, M.- बत्थारम्मणं. ३ M., PTS, सी०-°निद्देसेन; cf. this explanation with that in ३.२७४. ४ See ३.५६७. ५ See ३.५५१; Dhs. §375. ६ Cf. ३.५७९, ५८१ below. ७ See note ३ on § 442.

पहटकालो विय फुट्टमत्तमेव होति^१ । वेदना मज्झत्तद्वाने तिष्ठति । कायद्वारे पन बहिद्धा महाभूतारम्भणं अज्झत्तिकं कायप्पसादं घट्टेत्वा पसादपच्चयेसु महाभूतेसु पटिहज्जति । यथा अधिकरणीमत्थके कप्पासपिचुपिण्डं ठपेत्वा कूटेन पहरन्तस्स कप्पासपिचुपिण्डं भिन्दित्वा कूटं अधिकरणं गण्हाति, निघंसो बलवा होति, एवमेव पटिघट्टनानिघंसो बलवा होति । इद्वे आरम्भणे सुखसहगतं कायविज्जाणं उप्पज्जति, अनिट्ठे दुक्खसहगतं ।

(५७७) इमेसं पन पञ्चन्नं चित्तानं वत्थुद्वारारम्भणानि निब्रह्मानेव होन्ति, कथादिसंकमनं नामेत्य नत्थि । कुसलविपाकं चक्खुविज्जाणं हि चक्खुप्पसादं वत्थुं कत्वा इद्वे च इट्ठमज्झत्ते च चतुसमुद्धानिकरूपारम्भणे दरसनकिच्चं साधयमानं चक्खुद्वारे ठत्वा विपच्चति । सोतविज्जाणादीनि सोतप्पसादादयो वत्थुं कत्वा इट्ठ-इट्ठमज्झत्तेसु सदादीसु सवन-धायन-सायन-फुसनकिच्चानि साधयमानानि सोत-द्वारादीसु ठत्वा विपच्चन्ति । सद्दो पनेत्थ द्वि-समुद्धानिको येव होति ।

(५७८) मनोधातुनिद्देसे [§४५५] सभावसुज्जतनिस्सत्तट्ठेन मनो येव धातु मनोधातु । सा चक्खुविज्जाणादीनं अनन्तरं रूपादिविज्जाननलक्खणा, रूपादीनं सम्पटिच्छनरसा, तथाभावपच्चुपट्ठाना, चक्खुविज्जाणादि-अपगम-[264]-पदट्ठाना । इध धम्मद्देसे द्वादसपदानि होन्ति । अगहितगहणेन नव । तेसु सत्त अविमत्तिकानि द्वे सविमत्तिकानि । अधिमोक्खो मनसिकारो ति द्वे ये-वा-पनका ।

(५७९) वितक्कनिद्देसो [§४६१] अभिनिरोपनं पापेत्वा ठपितो । यस्मा पनेतं चित्तं नेव-कुसलं नाकुसलं, तस्मा सम्मासंकप्पो ति वा मिच्छासंकप्पो ति वा न चुत्तं । संगहवारे [§४६७अ] लब्धमानं पि ज्ञानङ्गं पञ्चविज्जैणसोते पतित्वा गतं ति न उद्धटं । मग्गङ्गं पनं न लब्धमति^२ एवा ति न उद्धटं । सुज्जतवारो पाक-तिको येव ।

(५८०) इमस्स चित्तस्स वत्थु निब्रद्धं हृदयवत्थुमेव होति । द्वारारम्भणानि अनिब्रह्मानि । तत्थ किञ्चा पि द्वारारम्भणानि संकमन्ति, ठानं पन एकं । संपटिच्छनकिच्चमेव हेतं होति । इदं हि पञ्चद्वारे पञ्चसु आरम्भणेषु संपटिच्छनं हुत्वा विपच्चति । कुसलविपाकेसु चक्खुविज्जाणादीसु निरुद्धेसु तं-समनन्तरा तानेव ठान-प्पत्तानि रूपारम्भणादीनि संपटिच्छति ।

(५८१) मनोविज्जाणधातुनिद्देसेसु [§§४६९-४९७] पटममनोविज्जाण-धातुया 'पीति'-पदं [§४६९] अधिकं । वेदना पि 'सोमनस्स'-वेदना होति । अयं हि इट्ठारम्भणस्मिं येव पवत्तती ति । दुनियमनोविज्जाणधातु [§४८४] इट्ठमज्झत्तारम्भणे । तस्मा तत्थ 'उपेक्खा'-वेदना होति । पदानि मनोधातुनिद्देस-सदिसानेव । उप्पयत्था

१ सि० adds after this न पहरन्तस्स. २ M., PTS, सी०-इद्वानिट्ठ^०.

३ See मूलटीका p.118; Cf. ३.५७५. ४-४ P.Maung Tin suggests पि न. See ३.५८१ below.

पि पञ्चविज्जाणसोते पतित्वा गतत्ता येव ज्ञानज्ञानि न उद्धटानि । मग्गज्ञानि अ-
लामतो^१ येव । सेसं सम्बत्थं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । लक्खणादितो पनेसा दुविधा पि
मनोविज्जाणधातु अहेतुकविपाका, छळारम्मणविज्जाननलक्खणा, सन्तीरणादिरसा,
तथाभावपञ्चुपट्टाना, हृदयवत्थुपट्टाना ति वेदितब्बा ।

(५८२) तत्थ पठमा [§४६९] द्वीसु ठानेसु विपच्चति । सा हि पञ्चद्वारे
कुसलविपाक-चक्खुविज्जाणादि-अनन्तरं, विपाकमनोधातुया तं आरम्मणं संपटि-
च्छित्त्वा निरुद्धाय, तस्मिं येवारम्मणे^२ सन्तीरणकिञ्चं साधयमाना पञ्चसु द्वारेसु ठत्वा
विपच्चति । छसु द्वारेसु पन बल-[265]-वारम्मणे तदारम्मणं^३ हुत्वा विपच्चति । कथं ?
यथा हि चण्डसोते, तिरियं नावाय गच्छन्तिया, उदकं^४ छिजित्वा थोकं ठानं नावं
अनुबन्धित्वा यथासोतमेव गच्छति^५, एवमेव छसु द्वारेसु बलवारम्मणे पलोभयमाने
आपाथगते जवनं जवति । तस्मिं जविते भवंगस्स वारो । इदं पन चित्तं भवंगस्स
वारं अदत्त्वा जवनेन गहितारम्मणं गहेत्वा एकं द्वे चित्तवारे पवत्तित्वा भवंगमेव
ओतरति । गवक्खन्धे नदिं तरन्ते पि एवमेव उपमा वित्थरेतब्बा । एवमेसा यं
जवने गहितारम्मणं तस्सेव गहितत्ता तदारम्मणं नाम हुत्वा विपच्चति ।

(५८३) दुतिया [§४८४] पन पञ्चसु ठानेसु विपच्चति । कथं ? मनुस्स-
लोके ताव जच्चन्ध-जच्चवधिर-जच्चजळ-जच्चुम्मत्तक-उभतोव्यञ्जनक-नपुंसकानं पटि-
सन्धिगहणकाले (i) पटिसन्धि हुत्वा विपच्चति । पटिसन्धिया वीतिधत्ताय यावतायुक्तं
(ii) भवंगं हुत्वा विपच्चति । इट्ठमज्झत्ते पञ्चारम्मणवीथिया (iii) सन्तीरणं हुत्वा,
बलवारम्मणे छसु द्वारेसु (iv) तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले (v) चुति हुत्वा ति
इमेसु पञ्चसु ठानेसु विपच्चती ति ।

मनोविज्जाणधातुद्वयं निद्रितं ।

[अट्ट महाविपाका]

(५८४) इदानीं अट्ट महाविपाकचित्तानि दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा
अव्याकता [§४९८] ति आदि आरब्धं । तत्थ पालियं नयमत्तं दस्सेत्वा सम्ब-
वारा संखित्ता । तेसं अत्थो हेट्ठा^६ वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । यो पनेत्थ विसेसो तं
दस्सेतुं अलोभो अव्याकतमूलं [§४९८] ति आदि वुत्तं । यं पि न वुत्तं तं एवं

१ See ३.५७९ above. २ सी०, म०-तदारम्मणे. ३ म०, सि०-
तदारम्मणा. ४-४ For a parallel of this simile see वि० १४.१२२
(fourth line). ५ ३.१-३२४ excepting, of course, paragraphs
not applicable, as for example, those mentioned in the first
three foot-notes, or in foot-note no. ८, on the next page.

वेदितव्यं—यो हि कामावचरकुसलेसु कम्मद्वार-कम्मपर्य-पुञ्जक्रियवर्धुभेदो वुत्तो सो इध नत्थि । कस्मा ? अविज्जत्तिजनकतो^१ अविपाक-धम्मतो^२ तथा-अप्पव-त्तितो^३ च । या पि ये-वा-[266]-पनकेसु करुणा-मुदिता वुत्ता, ता सत्तारम्मणत्ता विपाकेसु न सन्ति । एकन्तपरित्तरम्मणानि हि कामावचरविपाकानि । न केवलं च करुणा-मुदिता, विरतियो^४ पेत्य न सन्ति । 'पञ्च सिक्खापदानि कुसलानेवा' ति हि वुत्तं^५ । असंखार-ससंखारविधानं चेत्य कुसलतो चेव पच्चयभेदतो च वेदितव्यं । असंखारिकस्स हि कुसलस्स असंखारिकमेव विपाकं, ससंखारिकस्स ससंखारिकं । बलवयच्चयेहि च उप्पन्नं असंखारिकं, इतरेहि इतरं । हीनादिभेदे पि इमानि हीन-मज्झिम-पणीतेहि छन्दादीहि अनिष्फादितत्ता हीन-मज्झिम-पणीतानि नाम न होन्ति । हीनस्स पन कुसलस्स विपाकं हीनं, मज्झिमस्स मज्झिमं, पणीतस्स पणीतं । अधिपतिनो^६ पेत्य न सन्ति । कस्मा ? छन्दादीनि धुरं कत्वा अनुप्पादेतव्वतो । सेसं सव्वं अट्ठसु कुसलेसु वुत्तसदिसमेव ।

(५८५) इदानीं इमेसं अट्ठन्नं महाविपाकचित्तानं विपचनट्ठानं वेदितव्यं । एतानि हि चतूसु ठानेसु विपचन्ति—पटिसन्धियं, भवंगे, चुतियं, तदारम्मणे ति । कथं ? मनुस्सेसु ताव कामावचरदेवेसु च पुञ्जवन्तानं दुहेतुक-तिहेतुकानं पटिसन्धि-गहणकाले (i) पटिसन्धिं हुत्वा विपचन्ति । पटिसन्धिया वीतिवत्ताय पवत्ते सट्ठिं पि असीतिं पि वस्सानि असंखेय्यं पि आयुकाळं (ii) भवङ्गं हुत्वा, बलवारम्मणे छसु द्वारेसु (iii) तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले (iv) चुतिं हुत्वा ति । एवं चतूसु ठानेसु विपचन्ति । तत्थ सव्वे पि सव्वञ्जुबोधिसत्ता पच्छिमपटिसन्धिगहणे पठमेन सोमनस्ससहगत-तिहेतुक-असंखारिक-महाविपाकचित्तेन पटिसन्धिं गण्हन्ति । तं^७ पन मेत्ता-पुब्बभागचित्तस्स विपाकं होति । तेन दिन्नाय पटिसन्धिया असंखेय्यं आयु । कालवसेन पन परिणमति^८ ।

(५८६) महासीवत्थेरो^९ पनाह—'सोमनस्ससहगततो उपेक्खासहगतं बलव-तरं । तेन पटिसन्धिं गण्हन्ति । तेन गहितपटिसन्धिका हि महज्झासया होन्ति । दिब्बेसु पि आरम्मणेसु उप्पिलाविनो^{१०} न होन्ति, त्रिपिटकचूळनागत्थेरादि^{११} यो [267]

१ ३.९२-११४. २ ३.११५-१७२. ३ ३.३१४-३२४; also ३.७३-८९.
 ४ These three words give respectively the reasons of the absence of the three terms mentioned in the preceding sentence. ५ ३.२५२. ६ ३.२५२. ७ Cf. वि० २९१. ८ See ३.४६१.
 ९ See note ५ on the last page; ३.१-३२४ i. e. Cm. on §§ 1-159.
 १० i. e. चित्तं (अ० यो०). ११ सि०, सी०— परिणामति. १२ See ३.४८१,
 ५.१४० and note on the former. १३ सि०— उप्पिलाविनो. १४ See
 note on this in ३.५०३.

विय'। अट्ठकथायं पन— 'अयं थेरस्स मनोरथो,' 'नत्थि एतं'ति पटिक्खित्वा 'सब्बञ्जुवोधिसत्तानं हित्पचारो बलवां होति, तस्मा मेत्तापुब्बभाग-कामावचर-कुसलविपाक-सोमनस्ससहगत-तिहेतुक-असंखारिकचित्तेन पटिसन्धि गण्हन्ती'ति वुत्तं।

[विपाकुद्धारकथा]

(५८७) इदानीं विपाकुद्धारकथायं मातिका उपेतव्वा— (i) तिपिटक-चूलनागत्थेरो^१ ताव आह— एकाय कुसलचेतनाय सोळस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति। एत्थेव द्वादसकमग्गो पि अहेतुकट्ठकं पी ति। (ii) मोरवापीवासी महादत्तत्थेरो^२ पनाह— एकाय कुसलचेतनाय द्वादस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति। एत्थेव दसकमग्गो पि अहेतुकट्ठकं पी ति। (iii) तिपिटकमहाधम्मरक्खितत्थेरो^३ आह— एकाय कुसलचेतनाय दस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति, एत्थेव अहेतुकट्ठकं ति^४।

(i)

(५८८) इमस्मिं ठाने साकेतपञ्चं नाम गण्हिस्सु। साकेते किर उपासका सालायं निसीदित्वा 'किं नु खो एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते एका पटिसन्धि होति उदाहु नाना?' ति पञ्चं समुट्ठापित्वा निच्छेतुं असक्कोन्ता आभिधम्मिकत्थेरे उपसंक-मित्वा पुच्छिस्सु। थेरा 'यथा एकस्मा अम्बव्रीजा एको व अंकुरो निक्खमति, एवं एका व पटिसन्धि होती'ति सञ्जापेसुं। अथ एकदिवसं 'किं नु खो नानाचेतनाहि कम्मे आयूहिते पटिसन्धियो नाना होन्ति उदाहु एका?' ति पञ्चं समुट्ठापित्वा निच्छेतुं असक्कोन्ता थेरे पुच्छिस्सु। थेरा 'यथा बहुसु अम्बव्रीजेसु रोपितेसु बहु अंकुरा निक्खमन्ति, एवं बहुका व पटिसन्धियो होन्ती'ति सञ्जापेसुं।

(५८९) अपरं पि इमस्मिं ठाने उस्सदक्कित्तर्णं नाम गहितं। इमेसं हि सत्तानं लोभो पि उस्सन्नो होति, दोसो पि मोहो पि; अलोभो पि अदोसो पि अमोहो पि। तं पनेतं तं उस्सन्नमावं को नियामेती ति?। पुब्बहेतु नियामेति। कम्मायूहन-क्खणे येव नानत्तं होति। कथं? "यस्स हि कम्मायूहनक्खणे^५ लोभो बलवा होति अलोभो मन्दो, अदोसामोहा बलवन्तो दोसमोहा मन्दा, तस्स मन्दो अलोभो लोभं परियादातुं न [268] सक्कोति, अदोसामोहा पन बलवन्तो दोसमोहे परियादातुं सक्कोन्ति। तस्मा सो तेन कम्मेन दिन्नपटिसन्धिवसेन निब्बत्तो लुद्धो हेति, सुखसीलो अक्कोधनो, पञ्चवा पन वजिरूपमञ्जाणो ति।

१ Cf. J. i. 172. २ Continues upto ३.६५०. ३ सिं— विपाकद्वारिक^०. ४ ३.५०३. ५ See ३.५०४ above; ६३५-४१ below. ६ See ३.६१३, ६३५, ६४२, ६४६; also VbhCm. 81. ७ For a topical analysis of these views in ३.५८८-३३४, ६३५-६४१, ६४२-४५, see Appendix A. ८ See विसु० ३.८३. ९ See विसु० ३.८३-८५, MCM. iii, 373-74.

(५९०) “यस्स पन कम्मायूहनक्खणे लोभदोसा बलवन्तो होन्ति अलोभा-
दोसा मन्दा, अमोहो च बलवा मोहो मन्दो, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति दुट्ठो
च, पञ्जवा पन होति वजिरूपमञ्जाणो दत्ताभयत्थेरो विय । यस्स पन कम्मायू-
हनक्खणे लोभादोसमोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव
होति दन्धो च, सुखसीलको पन होति अक्कोधनो । तथा यस्स कम्मायूहनक्खणे
तयो पि लोभदोसमोहा बलवन्तो होन्ति अलोभादयो मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो
चेव दुट्ठो च मूळ्हो च ।

(५९१) “यस्स पन कम्मायूहनक्खणे अलोभदोसमोहा बलवन्तो होन्ति
इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अप्पकिलेसो होति, दिव्वारम्मणं^१ पि दिस्वा निचलो,
दुट्ठो पन होति दन्धपञ्जो चा ति । यस्स पन कम्मायूहनक्खणे अलोभादोसमोहा
बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति, सुखसीलको
च, दन्धो पन होति । तथा यस्स कम्मायूहनक्खणे अलोभदोसमोहा बलवन्तो
होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति पञ्जवा च, दुट्ठो पन होति
कोधनो । यस्स पन कम्मायूहनक्खणे तयो पि अलोभादयो बलवन्तो होन्ति
लोभादयो मन्दा, सो ‘महासंघरक्खितत्थेरो’^२ विय अलुद्धो अदुट्ठो पञ्जवा च
होती” ति ।

(५९२) अपरं पि इमस्मिं ठाने हेतुकिञ्चनं नाम गहितं । तिहेतुककम्मं हि
तिहेतुकं पि दुहेतुकं पि अहेतुकं पि विपाकं देति । दुहेतुककम्मं तिहेतुकं विपाकं न
देति, इतरे^३ देति । तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि तिहेतुका पि होति, दुहेतुका पि;
अहेतुका न होति । दुहेतुकेन दुहेतुका पि होति अहेतुका पि; तिहेतुका न होति ।
असंस्वारिकं कुसलं^४ असंस्वारिकं पि ससंस्वारिकं पि विपाकं देति । [269]
ससंस्वारिकं ससंस्वारिकं पि असंस्वारिकं पि विपाकं देति । आरम्भणेन वेदना
परिवत्तेतब्बा । जवनेन तदारम्भणं निवामेतब्बं ।

(५९३) इदानीं तस्स तस्स थेरस्स वादे सोलस मग्गादयो^५ वेदितब्बा ।
पठमकामावचरकुसलसदिसेन हि पठममहाविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स
गम्भवासतो निक्खमित्वा संवरासंवरे पट्टपेतुं समत्थमावं उपगतस्स चक्खुद्वारस्मिं
‘इट्ठारम्मणे’ आपाथगते किरियमनोधातुयां भवङ्गे अनावट्ठिते येव अतिकमन-
आरम्भणानं पमाणं नत्थि । कस्मा एवं होति ? आरम्भणदुब्बलताय । अयं ताव
एको मोघवारो । सचे पन भवङ्गं आवट्ठेति, किरियमनोधातुया भवङ्गे आवट्ठिते,

१ M. PTS, सि० omit सुख. २ सी०- निब्बानारम्मणं. ३ Described as free from impurities. See MCm. ii.373-74, Vis. iii.85.
४ सी०, म० इतरं. ५ M., PTS, सी०- omit. ६ This continues upto ३.६४५. ७ See Prof. D. Kosambi's अधि० pp. ६६-७१.

वोढुपनं अपापेत्वा व, अन्तरा, चक्खुविञ्जाणे वा संपटिच्छने वा सन्तीरणे वा ठत्वा निवत्तिस्सती ति नेतं ठानं विज्जति । वोढुपने पन ठत्वा एकं वा द्वे वा चित्तानि पवत्तन्ति । ततो आसेवनं लभित्वा जवनद्वाने ठत्वा पुन भवंगं ओतरती ति इदं पि आरम्भणदुब्बलताय एव होति । अयं पन वारो 'दिट्ठं विय मे, सुतं विम मे' ति आदीनि वदनकाले लब्धमिति । अयं पि दुतियो मोघवारो ।

(५९४) अपरस्स किरियमनोधातुया भवंगे आवट्टिते वीथिचित्तानि उप्पज्जन्ति, जवनं जवति । जवनपरियोसाने पन तदारम्भणस्स वारो । तस्मिं अनुप्पन्ने येव भवङ्गं ओतरति । तत्रायं उपमा— यथा हि नदिया आवरणं बन्धित्वा महामातिकाभिमुखे उदके कते उदकं गत्वा उभोसु तीरेसु केदारे पूरेत्वा अतिरेकं कक्कटकमग्गादीहि पलायित्वा पुन नदिमेव ओतरति, एवमेतं दट्ठब्बं । एत्थ हि नदियं उदकप्पवत्तनकालो विय [270] भवंगवीथिप्पवत्तनकालो । आवरण-बन्धकालो विय किरियमनोधातुया भवङ्गस्स आवट्टनकालो । महामातिकाय उदकप्पवत्तनकालो विय वीथिचित्तप्पवात्ति । उभोसु तीरेसु केदारपूरणं विय जवनं । कक्कटकमग्गादीहि पलायित्वा पुन उदकस्स ओतरणं विय जवनस्स जवित्वा तदारम्भणे अनुप्पन्ने येव पुन भवंगोत्तरणं । एवं भवंगोत्तरण-चित्तानं पि गणनपथो नत्थि । इदं पि आरम्भणदुब्बलताय एव होति । अयं ततियो मोघवारो ।

(५९५) सत्ते पन त्रलवारम्भणं आपाथगतं होति किरियमनोधातुया भवंगे आवट्टिते चक्खुविञ्जाणादीनि उप्पज्जन्ति । जवनद्वाने पठमकामावचरकुसलचित्तं जवनं हुत्वा छ सत्त वारे जवित्वा तदारम्भणस्स वारं देति । तदारम्भणं पतिट्ठहमानं तं-सदिसमेव महाविपाकचित्तं पतिट्ठाति । इदं द्वे नामानि लभति— पटिसन्धिचित्तसदिसत्ता 'मूलभवंगं' ति च, यं जवनेन गहितं आरम्भणं तस्स गहितत्ता 'तदारम्भणं' ति च । इमस्मिं ठाने चक्खुविञ्जाणं संपटिच्छनं सन्तीरणं तदारम्भणं ति चत्तारि विपाकचित्तानि गणनूपगानि होन्ति । यदा पन दुतिय-कुसलचित्तं^३ जवनं होति, तं-सदिसं दुतियविपाकचित्तमेव तदारम्भणं हुत्वा पतिट्ठाति^४ । इदं पि द्वे नामानि लभति । पटिसन्धिचित्तेन असदिसत्ता 'आगन्तुक-भवंगं' ति च पुरिमनयेनेव 'तदारम्भणं' ति च । इमिना सद्धिं पुरिमानि चत्तारि पञ्च होन्ति । यदा पन ततियकुसलचित्तं जवनं होति, तं-सदिसं ततियं विपाकचित्तं तदारम्भणं हुत्वा पतिट्ठाति । इदं पि वुत्तनयेनेव 'आगन्तुकभवंगं' 'तदारम्भणं' ति च द्वे नामानि लभति । इमिना सद्धिं पुरिमानि पञ्च छ होन्ति । यदा पन चतुथ-कुसलचित्तं^५ जवनं होति, तं-सदिसं चतुर्थं विपाकचित्तं तदारम्भणं हुत्वा पतिट्ठाति । इदं पि वुत्तनयेनेव 'आगन्तुकभवंगं' 'त-[271]-दारम्भणं' ति च द्वे नामानि

१ Explained in अ० यो० as अतिमहन्तारम्भण. २ Dhs. §§1-145.

३ Dhs. §146. ४ सी०, म०— पवत्तति. ५ Dhs. §§147-48. ६ Dhs. §149.

लभति । इमिना सद्धिं पुरिमानि छ सत्त होन्ति ।

(५९६) यदा पन तस्मिं द्वारे 'इट्टमज्झत्तारम्मणं' आपाथमागच्छति, तत्रा पि वुत्तनयेनेव तयो मोघवारा लभन्ति । यस्मा पन आरम्मणेन वेदना परिवत्तति तस्मा तत्थ उपेक्खासहगतं सन्तीरणं । चतुन्नं च उपेक्खासहगत-महाकुसलजवनानं परियोसाने चत्तारि उपेक्खासहगत-महाविपाकचित्तानेव तदारम्मणभावेन पतिट्ठहन्ति । तानि पि वुत्तनयेनेव 'आगन्तुकमवंगं' 'तदारम्मणं' ति च द्वे नामानि लभन्ति । 'पिट्ठिमवंगानी' ति पि वुच्चन्ति एव । इति इमानि पञ्च पुरिमेहि सत्तहि सद्धिं द्वादस होन्ति ।

(५९७) एवं चक्खुद्वारे द्वादस, सोतद्वारादीसु द्वादस द्वादसा ति, समसद्धि होन्ति । एवं एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते सभसद्धि विपाकचित्तानि उप्पज्जन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे द्वादस, सोत-धान-जिव्हा-कायविज्जाणानि चत्तारी ति सोळस होन्ति ।

(५९८) इमस्मिं ठाने अम्बोपमं नाम गहिंसु — एको किर पुरिसो फलितम्बरुक्खमूले ससीसं पारुपित्वा निपन्नो^१ निहायति । अथेकं अम्बपक्कं वण्टतो मुञ्चित्वा तस्स कण्णसक्खल्लिं पुञ्छमानं^२ विय 'धं'ति^३ भूमियं पतति । सो तस्स सदेन पवुज्झित्वा उम्मीलित्वा ओलोकेसि । ततो हत्थं पसारित्वा फलं गहेत्वा मद्धित्वा उपसिंथित्वा परिमुञ्चि । तत्थ, तस्स पुरिसस्स अम्बरुक्खमूले निहायनकालो विय मवङ्गसमङ्गिकालो । अम्बपक्कस्स वण्टतो मुञ्चित्वा कण्णसक्खल्लिं पुञ्छित्वा पतनकालो विय आरम्मणस्स पसादघट्टनकालो^४ । पतनसदेन पवुद्धकालो विय किरियमनोधातुया भवंगस्स आवट्टितकालो । उम्मीलित्वा ओलोकितकालो विय चक्खुविज्जाणस्स दस्सनकिच्चसाधनकालो । हत्थं पसारित्वा गहितकालो विय विपाकमनोधातुया आरम्मणस्स संपटिच्छनकालो । गहेत्वा मद्धितकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स सन्तीरणकालो । उपसिंथितकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स ववत्थापित-[272]-कालो । परिभुत्तकालो विय जवनस्स आरम्मणस्स अनुभवितकालो ।

(५९९) अयं उपमा किं दीपेति ? आरम्मणस्स पसादघट्टनमेव किञ्च । तेन पसादे घट्टिते किरियमनोधातुर्यं भवंगवट्टनमेव, चक्खुविज्जाणस्स दस्सन-मत्तमेव, विपाकमनोधातुया आरम्मणसंपटिच्छनमत्तमेव, विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणसन्तीरणमत्तकमेव, किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्मणववत्थापनमत्तक-

१ See Compendium of Philosophy by Z. Aung. Introd. p.30. २ M, PTS, म०— पुञ्जमानं, सि०— मुञ्जमानं. ३ सि०— omits. ४ M, PTS, सी०— भवंगस्स कालो. ५ See ३. ६१० below; also cf. Vim. 100-101. ६ See Kosambi's अभि० p. ६६. विमु० १४.११५-१२२.

मेव किञ्च । एकन्तेन आरम्भणरसं जवनमेव अनुभवती ति दीपेति ।

(६००) एत्थ च 'त्वं भवंगं नाम होहि, त्वं आवज्जनं नाम, त्वं दस्सनं नाम, त्वं संपटिच्छनं नाम, त्वं सन्तीरणं नाम, त्वं वोढुपणं नाम, त्वं जवनं नाम, त्वं तदारम्भणं नाम होही'ति कौचि कत्ता वा करेता वा नत्थि ।

(६०१) इमस्मिं पन ठाने पञ्चविधं नियामं नाम गण्हिमु—बीजनियामं उतुनियामं कम्मनियामं धम्मनियामं चित्तनियामं ति । तत्थ कुलत्थगच्छस्स उत्तरग्ग-भावो, दक्खिणवाह्लिया दक्खिणतो रुक्खपरिहरणं, सुरियावट्टपुष्फानं सुरियाभि-मुखभावो, मालुवलताय रुक्खाभिमुखगमनं, नाळिकेरस्स मत्थकच्छिदस्सभावो ति तेसं तेसं बीजानं तं-तं-सदिसफलदानं (i) बीजनियामो नाम । तस्मिं तस्मिं समये तेसं तेसं रुक्खानं एकप्पहारेन पुष्फफलपल्लवगहणं (ii) उतुनियामो नाम । तिहेतुक-कम्मं तिहेतुक-दुहेतुकाहेतुकं विपाकं देति । दुहेतुककम्मं दुहेतुकाहेतुकं विपाकं देति, तिहेतुकं न देती ति, एवं तस्स तस्स कम्मस्स तं-तं-सदिसविपाकदानमेव (iii) कम्मनियामो नाम ।

(६०२) अपरो पि कम्मसरिक्खक-विपाकवसेनेव कम्मनियामो होति । तस्स दीपनत्थं इदं वत्थु^१ कथेन्ति—सम्मासंबुद्धकाले सावत्थिया द्वारगामो ज्ञायि । ततो पज्जलितं तिणकरळं^२ उट्ठहत्वा आकासेन गच्छतो काकस्स गीवाय पटिमुञ्चि । सो विरवन्तो भूमियं पतित्वा कालमकासि । म-[273]-हासमुदे पि एका नावा निच्चला अट्ठासि । हेट्ठा केनचि निरुद्धभावं अपस्सन्ता काळकणिसलाकं चारेसुं । सा नाविकस्सेव उपासिकाय हत्थे पतिता । ततो एकस्स काणा सव्वे मा नस्सन्तु, उदके तं खिपामा ति आहंसु । नाविको 'न सक्खिस्सामि एतं उदके प्लवमानं पस्सितुं'ति वालिकाघटं गीवायं बन्धयेत्त्वा खिपापेसि । तं खणं येव नावा खित्तसरो विय निक्खन्ता । एको भिक्खु लेणे वसति । महन्त पञ्चतकूटं पतित्वा द्वारं पिदहि । तं सत्तमे दिवसे सयमेव अपगतं ।

(६०३) सम्मासंबुद्धस्स जेतवने निसीदित्वा धम्मं कथेन्तस्स इमानि तीणि वत्थूनि एकप्पहारेनेव आरोचेसुं । सत्था 'न एतं अज्जेहि कतं, तेहि कतकम्म-मेव तं' ति अतीतं आहत्वा दस्सेन्तो आह—काको पुरिमत्तभावे मनुस्सो हुत्वा एकं दुट्ठगोणं दमेतुं असक्कोन्तो गीवायं पलालवेणिं बन्धित्वा अग्निं अदासि । गोणो तेनेव मतो । इदानीं तं कम्मं एतस्स आकासेन गच्छतो पि न मञ्चितुं अदासि । सा पि इत्थी पुरिमत्तभावे एका इत्थी एव । एको कुक्कुरो ताय परिचितो हुत्वा अरज्जं गच्छन्तिया सद्धिं गच्छति, सद्धिमेवागच्छति । मनुस्सा 'निक्खन्तो इदानीं अम्हाकं सुनखलुद्धको' ति उप्पण्डेन्ति । सा तेन अट्ठियमाना कुक्कुरं निवारितुं असक्कोन्ती वालिकाघटं गीवाय बन्धित्वा उदके खिपि । तं कम्मं तस्सा समुद्दमज्जे

१ Cf. Vin. 4.48. २ M चालायसु, PTS-वारेसुं, सि०-वचारेसुं.

मुञ्चितुं नादासि । सोऽपि भिक्षुः पुरिमत्तभावे गोपालको हुत्वा विलं पविट्ठाय गोधाय साखामंगमुट्ठिया द्वारं थकेसि । ततो सत्तमे दिवसे सयमेव आगन्त्वा विवरि । गोधा कम्ममाना निक्खमि । करुणाय तं न मारोसि । तं कम्मं तस्स पञ्चतन्तरं पविसित्वा निसिन्नस्स मुञ्चितुं नादासि । इति इमानि तीणि वत्थूनि समोधानेत्वा इमं गाथमाह—

न अन्तलिक्खे न समुद्दमज्जे [274] । न पञ्चतानं विवरं पविस्स ।

न विज्जे सो जगतिप्पदेसो । यत्थट्ठितो मुच्चेय्य पापकम्मा [ध० १२७] ति ॥
अयं कम्मनियामो येव नाम । अज्झानि पि एवरूपानि वत्थूनि कथेतव्वानि ।

(६०४) बोधिसत्तानं पन पटिसन्धिगहणे, मातुकुञ्चितो निक्खमने, अभि-
सम्बोधियं तथागतस्स धम्मचक्रपवत्तने, आयुसंखारस्स वोस्सज्जे, परिनिव्वाने च
दससहस्सचक्रवालकम्पनं (iv) धम्मनियामो नाम । आरम्भणेन पन पसादे घट्ठिते
'त्वं आवज्जनं होहि ... पे० ... त्वं जवनं नाम होही' ति कोचि कत्ता वा कारेता
वा नत्थि, अत्तनो पन धम्मताय एव आरम्भणेन पन पसादस्स घट्ठितकालतो पट्ठाय
किरियमनोधातुचित्तं भवंगं आवट्ठेति, चक्खुविज्जाणं दस्सनकिच्चं साधेति,
विपाकमनोधातु संपटिच्छनकिच्चं साधेति, विपाकमनोविज्जाणधातु सन्तीरणकिच्चं
साधेति, किरियमनोविज्जाणधातु वोट्ठपनकिच्चं साधेति, जवनं आरम्भणरसं अनु-
भवती ति अयं (v) चित्तनियामो नाम । अयं इध अधिपेत्तो ।

(६०५) ससंखारिक-तिहेतुककुसलेनां पि उपेक्खासहगत-असंखारिक-ससंखा-
रिककुसलचित्तेहि पि कम्मे आयूहिते तं-सदिसविपाकचित्तेहि दिन्नार्यं पटिसन्धिया एमेव
नयो । उपेक्खासहगतद्वये पन पठमं 'इट्ठमल्लज्जत्तारम्भणवसेन' पवत्ति दस्सेत्वा पच्छा
'इट्ठारम्भणवसेन' दस्सेत्तव्वा । एवं पि एकैकस्मिं द्वारे द्वादस द्वादसं हुत्वा सैमसट्ठि
होन्ति । अगहितगहणेन सोल्लस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति ।

(६०६) इमस्मिं ठाने पञ्च-उच्छुनाळि-यन्तोपमं नाम गग्गिंसु । उच्छु-
पीळनसमये किर एकस्मा गामा एकादस यन्तवाहो निक्खमित्वा एकं उच्छुवाटं
दिस्वा तस्स परिपक्कमायं जत्वा उच्छुसामिकं उपसंकमित्वा 'यन्त-[275]-वाहा
मयं' ति अगोचेसुं । सो 'अहं तुम्हे येव परियेसामी' ति उच्छुसालं ते गहेत्वा
अगमासि । ते तथ नाळियन्तं सज्जेत्वा 'मयं एकादस जना, अपरं पि एकं लद्धुं
वट्ठति, वेतनेन गाहथा' ति आहंसु । उच्छुसामिको 'अहमेव सहायो भविस्सामी'
ति उच्छूनं सालं पूगपेत्वा तेसं सहायो अहोसि । ते अत्तनो अत्तनो किच्चानि कत्वा,
फाणितपाकेर्न उच्छुरसे पक्के, गुळवन्धकेन बद्धे, उच्छुसामिकेन तुलयित्वा भागेसु

१ Described in Dhs. §§146, 150-55, 156. २ म०— आदिनाय.
३ See ३.५९६-९७ above. ४ M. पञ्चनाळि°, सि०— omits पञ्चउच्छु.
५ सी०, म०— यन्तवाहका. ६ M.— पाचकेन.

दिनेसु, अत्तनो अत्तनो भागं आदाय सालं^१ सालासामिकस्स पटिच्छापेत्वा, एते-
नेव उपायेन अपरासु पि चतूसु सालासु कम्मं कत्वा पक्कमिंसु ।

(६०७) तत्थ पञ्च यन्तसाला विय पञ्च पसादा दट्ठ्वा । पञ्च उच्छुवाटा
विय पञ्च आरम्मणानि । एकादस विचरणयन्तवाहा विय एकादस विपाकचित्तानि ।
पञ्च उच्छुसालासामिको विय पञ्च विज्जाणानि । पटमसालायं सामिकेन सद्धिं द्वाद-
सन्नं^२ जनानं एकतो हुत्वा कतकम्मानं भागगहणकालो विय एकादसन्नं विपाक-
चित्तानं चक्षुविज्जाणेन सद्धिं एकतो हुत्वा चक्षुद्वारे रूपारम्भणे सकसककिच-
करणकालो । सालासामिकस्स सालाय संपटिच्छनकालो विय चक्षुविज्जाणस्स
द्वारसंकन्ति-अकरणं । दुतिय-ततिय-चतुस-पञ्चमसालाय द्वादसन्नं^३ एकतो हुत्वा कत-
कम्मानं भागगहणकालो विय एकादसन्नं विपाकचित्तानं कायविज्जाणेन सद्धिं
एकतो हुत्वा कायद्वारे फोट्ट्वारम्भणे सकसककिचकरणकालो । सालासामिकस्स
सालाय संपटिच्छनकालो विय कायविज्जाणस्स द्वारसंकन्ति-अकरणं वेदितव्वं ।

एत्तावता तिहेतुककम्मेन पटिसन्धिं तिहेतुका होती ति वारो कथितो । या
पन तेन दुहेतुकपटिसन्धिं होति, सा पटिच्छन्ना व हुत्वा गता ।

(६०८) इदानीं दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धिं होती ति वारो कथेतव्वो ।
दुहेतुकेन हि सोमनस्ससहगतासंखारिकचित्तेनं कम्मे आयूहिते तं-सदिसेनेव दुहेतुक-
विपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स वुत्तयेनेव [276] चक्षुद्वारे 'इट्टारम्भणे'
आपायमागते तयो^४ मोघवारा । दुहेतुक-सोमनस्ससहगतासंखारिक-जवनावसाने तं-
सदिसमेव 'मूलमवंग'-संखातं तदारम्भणं । स-संखारिकजवनावसाने तं-सदिसमेव
'आगन्तुकमवंग'-संखातं तदारम्भणं । 'इट्टमज्झत्तारम्भणे' द्विजं उपेक्खासहगतजव-
नानं अवसाने तादिसानेव द्वे तदारम्भणानि उप्पजन्ति ।

(६०९) इध एकेकस्मिं द्वारे अट्ठ अट्ठं कत्वा समचत्तालीसचित्तानि^५ ।
अगहितगहणेन पन चक्षुद्वारे अट्ठ, सोत-धान-जिह्वा-कायविज्जाणानि चत्तारी
इति द्वादस होन्ति । एवं एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते द्वादसं विपाकचित्तानि
उप्पजन्ति । अम्भेपिमं च निर्यमिकथा पाकतिका एव । दुहेतुक-सेसचित्तत्तर्यैसदिस-
विपाकेन गहितपटिसन्धिके पि एसेव नयो । यन्तवाहोपमार्थं पनेत्य सत्त यन्तवाहा ।

१ सी०, म०- उच्छु° । २ सी०, म०- पटिच्छादेत्वा । ३ सि०- एकादसन्नं ।
४ सि०-सामिकेन सद्धिं एकादसन्नं । ५ See ३.५९२ above. ६ Dhs. §§ 147-
48. ७ See ३.५९३-९४. ८ See ३.५९५ above. ९ Cf. with
द्वादस, समसट्ठि and सोलम in ३.५९७, ६०५. १० Cf. ३.५८७ (first
view). ११ See ३.५९८ above. १२ See ३.६०१-६०४. १३ सि०-
चित्तद्वय° । PTS, M.-चित्तसदिस° See Dhs. §§ 149, 157-58, 159.
१४ See ३.६०६-०७.

तेहि सत्तयन्ते^१ नाम सज्जिते सालासामिकं अट्ठमं कत्वा वुत्तनयानुसारेनेव योजना वेदितव्वा ।

एत्तावता दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि होती ति वारो कथितो ।

(६१०) इदानीं अहेतुकपटिसन्धिकथा होति— चतुन्नं^२ हि दुहेतुक-कुसल-चित्तानं अञ्जतरेन कम्मे आयूहिते कुसलविपाक-उपेक्खासहगत-अहेतुकमनोविज्जाण-धातुचित्तेन^३ गहितपटिसन्धिकस्स पटिसन्धि कम्मसदिसा ति न वत्तव्वा । कम्मं हि दुहेतुकं पटिसन्धि अहेतुका । तस्स बुद्धिप्पत्तस्स चक्खुद्वारे ‘इट्ठमज्झत्तारम्मणे’ आपाथमागते पुरिमनयेनेव^४ तयो मोघवारा वेदितव्वा । चतुन्नं पन दुहेतुक-कुसल-चित्तानं अञ्जतरजवनस्स परियोसाने अहेतुकचित्तं तदारम्मणमावेन पतिट्ठाति । तं ‘मूलंभवंगं’ ‘तदारम्मणं’ ति द्वे नामानि लभति । एवमेत्थं चक्खुविज्जाणं संपटि-च्छनं उपेक्खासहगतं । सन्तीरणं तदारम्मणं पि उपेक्खासहगतमेवा^५ ति तेषु एकं गहेत्वा गणनूपगानि तीणेव होन्ति । ‘इट्ठारम्मणे’ पन सन्तीरणं पि तदारम्मणं पि सोमनस्ससहगतमेव^६ । तेषु एकं गहेत्वा पुरिमानि तीणि चत्तारि होन्ति । एवं पञ्चसु द्वारेसु चत्तारि चत्तारि^७ कत्वा एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते वीसति विपाक-चित्तानि [277] उप्पज्जन्ती ति वेदितव्वानि । अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे चत्तारि सोत-धान-जिह्वा-कायविज्जाणानि चत्तारी ति अट्ठ होन्ति । इदं ‘अहेतुकट्ठकं’ नाम । इदं मनुस्सलोकेन^८ गहितं । चतूसु पन अपायेसु पवत्ते लब्धमिति ।

(६११) यदा हि महामोगल्लान्त्येरो निरये पदुमं मापेत्वा पदुमकणिकाय निसिन्नो नेरयिकानं^९ धम्मकथं कथेसि, तदा तेसं थेरं पस्सन्तानं कुसलविपाकं चक्खुविज्जाणं उप्पज्जति । सद्दं सुणन्तानं सोतविज्जाणं, चन्दनवने दिवाविहारं निसीदित्वा गतस्स चीवरगन्धघायनकाले घाणविज्जाणं, निरयगिं निब्बापेतुं देवं वस्सापेत्वा पानीयदानकाले जिह्वाविज्जाणं, मन्दमन्दवातसमुट्ठापनकाले काय-विज्जाणं ति एवं चक्खुविज्जाणादीनि पञ्च, एकं संपटिच्छनं, द्वे सन्तीरणानी ति अहेतुकट्ठकं लब्धमिति । नाग-सुपण्ण-वेमानिक-पेतानं पि अकुसलेन पटिसन्धि होति । पवत्ते कुसलं विपचति । तथा चक्खवत्तिनो मंगलहरित्यअस्सादीनं ।

अयं ताव ‘इट्ठ-इट्ठमज्झत्तारम्मणेषु’ कुसलजवनवसेन कथामगो ।

१ M., PTS, हृत्थयन्ते, सि०— तत्थ यन्ते. २ See Chart ‘चित्तुप्पादकाण्ड At A Glance’ accompanying Dhs. ‘The Cittas mentioned in §§147-149, 157-59. ३ ibid §§ 484-497. ४ See ३.५९३-९४. ५ See ३.५९५. * Cf. Kosambi’s अभि० pp. ७६-७७. ६ Cf. the corresponding numbers in ३.५९७, ६०९. ७ See ३.५८७. ८ सी०— मनुस्सलोके न but अ० यो. (p.149) ‘मनुस्सलोकवसेन ..... मनुस्सलोके सन्धाय वुत्तं. ९ Cf. विपु० १७.१७८. १० सि०— °पान°. ११ M., सि०— omit.

(६१२) 'इष्टारम्भणे' पन चतूसु सोमनस्ससहगत-अकुसलचित्तेसु जवितेसु कुसलविपाकं सोमनस्ससहगताहेतुकचित्तं तदारम्भणं होति । 'इष्टमज्झत्तारम्भणे' चतूसु उपेक्खासहगत-लोभसंपयुत्तेसु जवितेसु कुसलविपाकं उपेक्खासहगताहेतुक-चित्तं तदारम्भणं होति । यं पन 'जवनेन तदारम्भणं नियामेत्य'ति वृत्तं तं कुसलं सन्धाय वुत्तं ति वेदितव्यं । दोमनस्ससहगतजवनानन्तरं तदारम्भणं उपपज्जमानं किं उपपज्जती ति ? अकुसलविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातुचित्तं उपपज्जति । इदं पन जवनं कुसलत्थाय वा अकुसलत्थाय वा को नियामेती ति ? आवज्जनं चेव वोट्ठपने च । आवज्जनेन हि योनिः सो आवड्डिते^१ वोट्ठपनेन अयोनिः सो ववत्थापिते जवनं अकुसलं भविस्सती ति अट्टानमेतं । आव-[278]-ज्जनेन अयोनिः सो आवड्डिते वोट्ठपनेन योनिः सो ववत्थापिते जवनं कुसलं भविस्सती ति अट्टानमेतं । उभयेन पन योनिः सो आवड्डिते ववत्थापिते जवनं कुसलं होति, अयोनिः सो अकुसलं ति वेदितव्यं ।

(६१३) 'इष्टारम्भणे' पन कंखतो उद्धतस्स च तदारम्भणं किं होती ति ? इष्टारम्भणस्मिं कंखा होतु वा मा वा, उद्धतो वा होतु मा वा, कुसलविपाकाहेतुक-सोमनस्सचित्तमेव तदारम्भणं होति, 'इष्टमज्झत्तारम्भणे' कुसलविपाकाहेतुक-उपेक्खा-सहगतं ति, अयं पनेत्थ संखेपतो अत्थदीपनां महाधम्मरत्तिवत्तरेवादो^२ नाम । सोमनस्ससहगतस्मिं हि जवने जविते पञ्च तदारम्भणानि गवेसितव्वानि । उपेक्खा-सहगतस्मिं जवने जविते छ गवेसितव्वानि । अथ^३स्स यदा सोमनस्ससहगतपटि-सन्धिकस्स पवत्ते ज्ञानं निव्वत्तेत्वा पमादेन परिहीनज्झानस्स 'पणीतधम्मो मे नट्ठो' ति पच्चवेक्खतो विप्पटिसारिवसेन दोमनस्सं उपपज्जति, तदा किं उपपज्जति ? 'सोमनस्सा-नन्तरं हि दोमनस्सं दोमनस्सानन्तरं च सोमनस्सं' पट्ठाने पटिसिद्धं^४ । महगतधम्मं आरब्ध जविते जवने तदारम्भणं पि तत्थेव पटिसिद्धं^५ ति ?

(६१४) कुसलविपाका वा अकुसलविपाका वा उपेक्खासहगताहेतुकमनो-विज्जाणधातु उपपज्जति, किमस्सा आवज्जनं ति ? 'मवंगावज्जनानं विय नत्थस्सा आवज्जनकिच्च' ति । 'एतानि ताव अत्तनो निव्वत्ती^६ च विण्णत्ता च समुदा-चारत्ता च उपपज्जन्तु^७, अयं कथं उपपज्जती ति ? 'यथा निरोधस्स अनन्तरपच्चयं नेवसज्जानासज्जायतनं, निरोधा बुद्धहन्तस्स^८ फलसमापत्तिचित्तं, अरियमग्गचित्तं,

१ See Chart §§469-483. २ ibid. §§484-497. ३ See ३.५९२ last sentence. ४ Chart §§564-565. ५-६ सि०-कुसलताय... अकुसल-ताय. ७ M., PTS-आवज्जिते. ८-९ See foot-notes १, २ on ३.६१२. १० Unlike सी०, म० PTS, सि० puts a stop after this. ११ See note on this in ३.५८७. १२ मूलटीका (p.123)—अवचनमेव पटिसिद्धो ति क्त्वा वुत्तं । * Cf. Prof. D. Kosambi's अमि० p. ७३. १३ See Miln. 57 (Transl. i.89). १४ सि०-उपपज्जति. १५ See विसु० १७.७५.

मग्नानन्तरानि फलचित्तानि, एवं असन्ते पि आवज्जने, निन्नचिण्णसमुदाचारभावेन उप्पज्जन्ति । विना हि आवज्जनेन चित्तं उप्पज्जति, आरम्भणेन पन विना नुप्पज्जती'ति । 'अथ किमस्सारम्मणं'ति ? 'रूपादीसु परित्तधम्मेषु अज्जतरं । एतेसु हि यदेव तस्मिं समये आपाथगतं होति, तं आरम्भ एतं चित्तं उप्पज्जती'ति वेदितव्यं ।

[पक्किण्णक-नयो]

(६१५) इदानीं सन्धे-[279]-सं पि एतेसं चित्तानं पाकट्भावत्थं अयं पक्किण्णकनयो वुत्तो ।

सुत्तं दोवारिको च गामिल्लो^१ अम्बो कोलियकेन^२ च ।

जच्चन्धो पीठसप्पी च विसयग्गाहो च उपनिस्सयमत्थसो ति ॥

(६१६) तत्थ 'सुत्तं' ति, एको पन्थ-मक्कटको पञ्चसु दिसासु सुत्तं पसारित्वा जालं कत्वा मज्झे निपज्जति । पठमदिसाय पसारितसुत्ते पाणकेन वा पतंगेन वा मक्खिकाय वा पट्टे निपन्नट्टानतो चलित्वा निक्खमित्वा सुत्तानुसारं गन्त्वा तस्स यूसं पिवित्वा पुनागन्त्वा तत्थेव निपज्जति । दुतियदिसादीसु पट्टकाले पि एवमेव करोति ।

(६१७) तत्थ पञ्चसु दिसासु पसारितसुत्तं विय पञ्च पसादा । मज्झे निपन्न-मक्कटको विय चित्तं । पाणकादीहि सुत्तघट्टनकालो विय आरम्भणेन पसादस्स घट्टितकालो । मज्झे निपन्नमक्कटस्स चलनं विय पसादघट्टनकं आरम्भणं गहेत्वा किरियमनोधातुया भवंगस्स आवट्टितकालो । सुत्तानुसारं गमनकालो विय वीथि-चित्तस्स पवत्ति । सीसे विज्झित्वा यूसपिवनं विय जवनस्स आरम्भणे जवितकालो । पुनागन्त्वा मज्झे निपज्जनकालो विय चित्तस्स हृदयवत्थुमेव निस्साय पवत्तनं ।

(६१८) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? आरम्भणेन पसादे घट्टिते पसाद-वत्थुकचित्ततो हृदयरूपवत्थुकचित्तं पठमतरं उप्पज्जती ति दीपेति । एकेकं आरम्भणं द्वीसु द्वीसु द्वारेसु आपाथमागच्छती ति दीपेति ।

(६१९) 'दोवारिको' ति, एको राजा सयनगतो निद्रायति^३ । तस्स परिचारको पादे परिमज्जन्तो निसीदि । बधिरदोवारिको द्वारे ठितो । तयो पट्टिहारो पट्टिपाटिया ठितो । अथेको पच्चन्तवासी मनुस्सो पण्णाकारं आदाय आगन्त्वा द्वारं आकोटेसि । बधिरदोवारिको सद्दं न सुणाति । पादपरिमज्जको सज्जं अदासि । ताय सज्जाय द्वारं विवरित्वा पस्सि । पठमपट्टिहारो पण्णाकारं गहेत्वा दुतियस्स अदासि, दुतियो ततियस्स, ततियो रज्जो । राजा परिमुज्जि ।

(६२०) [280] तत्थ सो राजा विय जवनं दट्ठव्वं । पादपरिमज्जको विय

१ This continues up to ३.६३४. २ सि०- गामिल्लो. ३ सी०. म०-सोकियकंन. ४ See विमु० 101-102 for a closely parallel simile.

५ सी०- पाटिहारा.

आवज्जनं । ब्रधिरदोवारिको विय चक्खुविज्जाणं । तयो पटिहारा विय संपटिच्छना-
दीनि तीणि वीथिचित्तानि । पच्चन्तवासिनो पण्णाकारमादाय आगन्त्वा द्वाराकोटनं
विय आरम्भणस्स पसादघट्टनं । पादपरिमज्जकेन सज्जाय दिन्नकालो विय किरिय-
मनोधातुया भवंगस्स आवट्टितकालो । तेन दिन्नसज्जाय ब्रधिरदोवारिकस्स द्वार-
विवरणकालो विय चक्खुविज्जाणस्स आरम्भणे दस्सनकिच्चसाधनकालो । पठम-
पटिहारेण पण्णाकारस्स गहितकालो विय विपाकमनोधातुया आरम्भणस्स संपटिच्छन-
कालो । पठमेन दुतियस्स दिन्नकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्भणस्स
सन्तीरणकालो । दुतियेन ततियस्स दिन्नकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया
आरम्भणस्स ववत्थापितकालो । ततियेन रज्जो दिन्नकालो विय वोट्ठपनेन जवनस्स
निय्यादितकालो । रज्जो परिभोगकालो विय जवनस्स आरम्भणस्स रसानु-
भवनकालो ।

(६२१) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? आरम्भणस्स पसादघट्टनमेव किच्चं,
किरियमनोधातुया भवंगवट्टनमेव, चक्खुविज्जाणादीनं दस्सन-संपटिच्छन-सन्तीरण-
ववत्थापनमत्तानेव किच्चानि । एकत्वेन जवनमेव आरम्भणरसं अनुभोतीति
इदं दीपेति ।

(६२२) 'गामिल्लो'ति, संबहुला गामदारका अन्तरवीथियं पंसुकीळं
कीळन्ति । तत्थेकस्स हत्थे कहाणो पटिहज्जि । सो 'मय्हं हत्थे पटिहत्तं', किं नु
खो एतं ?'ति आह । अथेको 'पण्डरं एतं'ति आह । अपरो सह पंसुना गाळ्हं
गण्ह । अज्जो 'पुथुलं चतुरस्स एतं'ति आह । अपरो 'कहाणो एसो'ति आह ।
अथं नं आहरित्वा मातुया अदासि । सा कम्मे उपनेसि ।

(६२३) तत्थ संबहुलानं दारकानं अन्तरवीथियं कीळन्तानं निसिन्नकालो
विय भवंगोचित्तप्पवाति दट्ठब्बा । कहाणस्स हत्थे पटिहत्तकालो विय आरम्भणेन
पसादस्स घट्टितकालो । 'किं नु खो एतं'ति वुत्तकालो विय तं आरम्भणं गहेत्वा
किरियमनोधातुया भवंगस्स आवट्टितकालो । 'पण्डरं एतं'ति वुत्तकालो विय
चक्खुविज्जाणेन दस्सनकिच्चस्स साधितकालो । सह पंसुना गाळ्हं गहितकालो विय
विपाकम-[281]-नोधातुया आरम्भणस्स संपटिच्छित्तकालो । 'पुथुलं चतुरस्स
एतं'ति वुत्तकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्भणस्स सन्तीरितकालो ।
'एसो कहाणो'ति वुत्तकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्भणस्स
ववत्थापितकालो । मातरा कम्मे उपनीतकालो विय जवनस्स आरम्भणरसानु-
भवनं वेदितव्वं ।

(६२४) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? किरियमनोधातु अदिस्वा व भवंगं

१ Cf. ३.५९८. २-२ म०, सी०- किं पटिहत्तं. ३ M., PTS- वीथिं.
४ M., PTS- भावो.

आवष्टेति, विपाकमनोधातु अदिस्वा व सम्पटिच्छति, विपाकमनोविज्जाणधातु अदिस्वा व सन्तीरोति, किरियमनोविज्जाणधातु अदिस्वा व वक्तथपेति, जवनं अदिस्वा व आरम्भणरसं अनुमोति । एकन्तेन पन चक्खुविज्जाणमेव दस्सनकिच्चं साधेती ति दीपेति ।

(६२५) 'अम्बो कोलियकेन चा'ति, इदं हेट्ठा वुत्तं अम्बोपमं च उच्छुसालासामिकोपमं च सन्धाय वुत्तं ।

(६२६) 'जच्चन्धो पीठसप्पी' चा'ति, उमो पि किरिरेते नगरद्वारे सालायं निसीदिसु । तत्थ पीठसप्पी आह— 'भो अन्धक, कस्मा त्वं इध सुस्समानो विचरसि, असुको पदेसो सुभिक्षो बह्वन्नपानो, किं तत्थ गन्त्वा सुखेन जीवितुं न वट्ठी'ति ? । 'मय्हं ताव तया आचिक्खितं, तुय्हं पन तत्थ गन्त्वा सुखेन जीवितुं किं न वट्ठी' ति ? 'मय्हं गन्तुं पादा नत्थी'ति । 'मय्हं पि पस्सितुं चक्खूनि नत्थी' ति । 'यदि एवं, तव पादा होन्तु, मम चक्खूनी'ति उमो पि 'साधू' ति संपटिच्छित्त्वा जच्चन्धो पीठसप्पी खन्धं आरोपेसि । सो तस्स खन्धे निसीदित्वा वामहत्थेन^१स्स सीसं परिक्खित्त्वा दक्खिणहत्थेन 'इमस्मिं ठाने मूलं आवत्तिवा ठितं, इमस्मिं पासाणो, वामं मुञ्च दक्खिणं गण्ह, दक्खिणं मुञ्च वामं गण्ह'ति मग्गं नियामेत्वा आचिक्खति । एवं जच्चन्धस्स पादा पीठसप्पिस्स चक्खूनी ति उमो पि संपयोगेन इच्छितट्ठानं गन्त्वा सुखेन जीविसु ।

(६२७) तत्थ जच्चन्धो विय रूपकायो, पीठसप्पी विय अरूपकायो । पीठसप्पिना विना जच्चन्धस्स दिसं गन्तुं गमनाभिसंखारस्स अनिब्ब-[282]-त्तित्त-कालो विय रूपस्स अरूपेन विना आदानगहणचोपनं पापेतुं असमत्थता । जच्चन्धेन विना पीठसप्पिस्स दिसं गन्तुं गमनाभिसंखारस्स अप्पवत्तनं विय पञ्चवोकारे रूपं विना अरूपस्स अप्पवत्ति । द्वित्रं पि सम्पयोगेन इच्छितट्ठानं गन्त्वा सुखेन जीवितकालो विय रूपारूपधम्मानं अज्जमज्जयोगेन सब्बकिञ्चेसु पवत्तिसम्भवो^२ ति । अयं पड्ढो पञ्चवोकारभववसेन कथितो ।

(६२७) 'विसयग्गाहो' चा ति, चक्खु रूपविसयं गण्हाति । सोतादीनि सहादिविसये ।

(६२८) 'उपनिस्सयमत्थसो'ति, 'उपनिस्सयतो' च 'अत्थतो' च । तत्थ असंभिन्नत्ता चक्खुस्स, आपाथगतत्ता रूपानं, आलोकसन्निसित्तं, मनसिकाहेतुकं चतुर्हि पच्चयेहि^३ उप्पज्जति चक्खुविज्जाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्महेहि । तत्थ मतस्सा पि चक्खु संभिन्नं होति । जीवतो निरुद्धं पि, पित्तेन वा सेम्हेन वा रुधिरं वा पल्लिबुद्धं पि,

१ See ३.५९८. २ See ३.६०६. ३ See विमु० १८.३५. ४ सि०— अप्पवत्तित्तं. ५ सि०— सम्भावो; म०— सम्भावो. ६ See विमु० १५.३९. विमु० p.110 and n.1 on the same.

चक्षुविज्जाणस्स पच्चयो भवितुं असक्कोन्तं 'संभिन्नं' नाम होति । सक्कोन्तं असंभिन्नं नाम । सोतादीमु पि एसेव नयो । चक्षुस्सिं पन असंभिन्ने पि बहिद्धा रूपारम्भणे आपाथं अनागच्छन्ते चक्षुविज्जाणं नुप्पज्जति । तस्मिं पन आपाथं आगच्छन्ते पि आलोकसन्निरसये असति नुप्पज्जति । तस्मिं लद्धे^१ पि किरियमनोधातुया भवंगे अनावट्टिते नुप्पज्जति । आवट्टिते येव उप्पज्जति । एवं उप्पज्जमानं संपयुत्तधम्महि सद्धिं येव उप्पज्जती ति । इमे व चत्तारो पच्चये लभित्वा उप्पज्जति चक्षुविज्जाणं ।

(६२९) असंभिन्नत्ता सोतरस्स, आपाथगतत्ता सद्धानं, आकाससन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतुहि पच्चयेहि उप्पज्जति सोतविज्जाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्महि । तत्थ 'आकाससन्निरसितं' ति आकाससन्निरसयं लद्धा व उप्पज्जति, न विना तेन । न हि पिहितकण्णाच्छिद्दस्स सोतविज्जाणं पवत्तति । सेसं पुरिमनयेनेव वेदितव्वं । यथा चेत्थ एवं इतो परेसु पि । विसेसमत्तं पन वक्खाम ।

(६३०) असंभिन्नत्ता घाणस्स, आपाथगतत्ता गन्धानं, वायोसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतुहि पच्चयेहि उप्पज्जति [२८३] घाणविज्जाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्महि । तत्थ 'वायोसन्निरसितं' ति घाणविल्लं^२ वायुभिह पविसन्ते येव उप्पज्जति, तस्मिं असति नुप्पज्जती ति अत्थो ।

(६३१) असंभिन्नत्ता जिह्वाय, आपाथगतत्ता रसानं, आपोसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतुहि पच्चयेहि उप्पज्जति जिह्वाविज्जाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्महि । तत्थ 'आपोसन्निरसितं' ति जिह्वा-तेमनं आपं लद्धा व उप्पज्जति, न विना तेन । सुक्खजिह्वानं हि सुक्खखादनिये जिह्वाय ठपिते पि जिह्वाविज्जाणं नुप्पज्जते व ।

(६३२) असंभिन्नत्ता कायस्स, आपाथगतत्ता फोटुब्बानं, पठवीसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतुहि पच्चयेहि उप्पज्जति कायविज्जाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्महि । तत्थ 'पठवीसन्निरसितं' ति कायप्पसादपच्चयं पठवीसन्निरसयं लद्धा व उप्पज्जति, न तेन विना । कायद्वारस्मिं हि बहिद्धा महाभूतारम्भणं अज्झत्तिकं कायप्पसादं घट्टेत्वा पसादपच्चयेसु महाभूतेसु पटिहज्जति ।

(६३३) असंभिन्नत्ता मनस्स, आपाथगतत्ता धम्मानं, कथुसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतुहि पच्चयेहि उप्पज्जति मनोविज्जाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्महि । तत्थ 'मनो' ति भवंग-चित्तं । तं निरुद्धं पि, आवज्जनचित्तस्स पच्चयो भवितुं असमत्थं मन्दथामगतमेव पवत्तमानं पि, संभिन्नं नाम होति । आवज्जनस्स पन पच्चयो भवितुं समत्थं असंभिन्नं नाम । 'आपाथगतत्ता धम्मानं' ति धम्मारम्भणे आपाथगते । 'कथुसन्निरसितं' ति हृदयवत्थुसन्निरसयं लद्धा व उप्पज्जति, न तेन विना । अयं पि पट्टो पञ्चवोकारभवं संधाय कथितो । 'मनसिकारहेतुकं' ति किरियमनोविज्जाणधातुया भवंगे आवट्टिते येव उप्पज्जती ति अत्थो । अयं ताव 'उपनिस्सय-

मत्थसो' ति एत्थ 'उपनिस्सय'-वण्णना ।

(६३४) 'अत्थतो' पन चक्खु दस्सनत्थं, सोतं सवणत्थं, घाणं घायनत्थं, जिह्वा सायनत्था, कायो कु-[284]-सनत्थो, मनो विजाननत्थो । तत्थ दस्सनं अत्थो अस्सा ति दस्सनत्थं । तं हि तेन निष्कादेतब्बं ति दस्सनत्थं । सेसेसु पि एसेव नयो ति । एत्तावता तिपिटक-चूळनागत्येखादे सोळसकमग्गो^१ निट्ठितो, सद्धिं द्वादसमग्गेन चैव अहेतुकट्ठकेन चा ति ।

(ii)

(६३५) इदानीं मोरवापीवासि-महादत्तत्थेखादे द्वादसकमग्गकथा होती । तत्थ साकेतपञ्च-उस्सदकित्तन-हेतुकित्तनानि^३ पाकतिकानेव । अयं पन थेरो असंखारिक-संखारिकेसु दोसं दिस्वा 'असंखारिकं असंखारिकमेव विपाकं देति, नो संसंखारिकं; संसंखारिकं पि संसंखारिकमेव विपाकं देति, नो असंखारिकं ति' आह । जवनेन चैस चित्तनिर्णयामं न कथेति । आरम्भणेन पन वेदनानिर्णयामं कथेति । तेन^४स्स विपाकुद्धारे^५ द्वादसकमग्गो^६ नाम जातो । दसकमग्गो पि, अहेतुकट्ठकं^७ पि एत्थेव ।

(६३६) तत्रायं नयो— सोमनस्ससहगत-तिहेतुकासंखारिकचित्तेन^८ हि कम्मो आयूहिते तादिसेनेव विपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स बुद्धिप्पत्तस्स चक्खुद्वारे 'इट्ठारम्भणे' आपायगते हेट्ठा वुत्तर्नयेनेव तयो मोधवारा होन्ति । तत्थ कुसलतो चत्तारि सोमनस्ससहगतानि, अकुसलतो चत्तारि, किरियतो पञ्चा ति इमेसं तेरसन्नं चित्तानं अञ्जतरेन जवितपरियोसाने तदारम्भणं पतिट्ठहमानं सोमनस्ससहगतासंखारिक-तिहेतुकचित्तं पि दुहेतुकचित्तं पि पतिट्ठाति ।

(६३७) एवमस्स चक्खुद्वारे चक्खुविज्जाणादीनि तीणि, तदारम्भणानि द्वे ति, पञ्च गणनूपगानि चित्तानि होन्ति । आरम्भणेन पन वेदनं परिवत्तेत्वा कुसलतो चतुन्नं, अकुसलतो चतुन्नं, किरियतो चतुन्नं ति, द्वादसन्नं उपेक्खासहगतचित्तानं अञ्जतरेन जवितावसाने उपेक्खासहगत-तिहेतुकासंखारिकविपाकं पि दुहेतुकासंखारिकविपाकं पि तदारम्भणं हुत्वा उप्पजति । एवमस्स चक्खुद्वारे उपेक्खासहगत-सन्तीरणं, इमानि द्वे तदारम्भणानी ति, इमानि तीणि गणनूपगचित्तानि होन्ति । तानि पुरिमेहि पञ्चहि [285] सद्धिं अट्ठ । सोतद्वारादीसु पि अट्ठ अट्ठा ति एकाय चेतनाय

१ All authorities except सि० omit. २ This commenced with ३.५९३. ३ See ३.५८८-९२. ४ Compare with what is said about this in ३.५९२ and note the difference. ५ सि०-विपाकद्वारे. ६-६ See ३.५८७ (ii). ७ This is what is described in Dhs. §§1-145. See the chart. ८ See ३.५९३-९४. ९ सि० inserts before this असंखारिकं.

कम्मे आयूहिते समचत्ताळीस चित्तानि उप्पज्जन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खु-
द्वारे अट्ठ, सोतविज्जाणादीनि चत्तारी ति, द्वादस होन्ति । तत्थ 'मूलमवंगता'
'आगन्तुकमवंगता' 'अम्बोपम-नियामकथा' च वुत्तनयेनेव वेदितव्वा ।

(६३८) सोमनस्सहगत-तिहेतुक-संस्वारिक-कुसलचित्तेन कम्मे आयूहिते
पि उपेक्खासहगत-तिहेतुक-असंस्वारिक-संस्वारिकेहि^१ कम्मे आयूहिते पि एसेव
नयो । तत्थ यन्तोपमं^२ पि एत्थ पाकतिकमेव । एत्तावता तिहेतुककम्मेन तिहेतुक-
पटिसन्धि^३ होती ति वारो कथितो । दुहेतुकां होती ति वारो पन पटिच्छन्नो^४
हत्वा गतो ।

(६३९) इदानीं दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धिकथा^५ होति । सोमनस्सह-
गत-दुहेतुकासंस्वारिकचित्तेन हि कम्मे आयूहिते तादिसेनेव विपाकचित्तेन गहितपटि-
संधिकस्स बुद्धिप्पत्तस्स चक्खुद्वारे इट्ठारम्मणे आपाथगते हेट्ठो^६ वुत्तनयेनेव तयो
मोघवारा होन्ति । दुहेतुकस्स पन जवन-‘किरिया’ नत्थि । तस्मा कुसलतो चत्तारि
सोमनस्सहगतानि, अकुसलतो चत्तारी ति इमेसं अट्ठन्नं अज्जतरेन जवितपरि-
योसने दुहेतुकमेव सोमनस्सहगतासंस्वारिकं तदारम्मणं होति । एवमस्स चक्खु-
विज्जाणादीनि तीणि, इदं च तदारम्मणं ति, चत्तारि गणनूपगचित्तानि होन्ति ।
'इट्ठमज्झत्तारम्मणे' पन कुसलतो उपेक्खासहगतानं चतुन्नं, अकुसलतो चतुन्नं ति,
अट्ठन्नं अज्जतरेन जवितपरियोसने दुहेतुकमेव उपेक्खासहगतं असंस्वारिकं तदा-
रम्मणं होति । एवमस्स उपेक्खासहगतं सन्तीरणं, इदं च तदारम्मणं ति, द्वे गणनू-
पगचित्तानि होन्ति । तानि हि पुरिमेहि चतूहि सद्धिं छ ।

(६४०) सोतद्वारादीसु पि छ छा ति एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते
समतिंस चित्तानि उप्पज्जन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे छ, सोतविज्जाणादीनि
चत्तारी ति दस होन्ति । अम्बोपम-नियामकथा पाकतिका एव । यन्तोपमं^७ इध न
लब्धती ति वुत्तं । सोमनस्सहगत-दुहेतुक-सं-^[286]-स्वारिक-कुसलचित्तेन कम्मे
आयूहिते पि उपेक्खासहगत-दुहेतुक-असंस्वारिक-संस्वारिकेहि^८ कम्मे आयूहिते पि
एसेव नयो । एत्तावता दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि होती ति वारो कथितो ।

१-१ See ३.५९५-९६, २ See ३.५९८. ३ See ३.६०१-६०४.
४-६ These correspond to cittas in Dhs. §§146, 150-55, 156.
See chart. ७ See ३.६०६-६०७. ८ See ३.५९२; cf. ३.६०७.
९ सी०, म०, PTS-तिहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि, १० See ३.६०७. ११ See
३.५९२. This corresponds to ३.६०८. १२ Described in Dhs.
§§147-48. १३ See ३.६०८, ५९३-९४. १४ See ३.६०९, ६०६-६०७.
१५-१७ Described in Dhs. §§ 149, 157-158, 159.

(६४१) अहेतुकां होती ति वारो^१ पन एवं वेदितव्यो— कुसलतो चतूहि आणविप्पयुत्तेहि कम्मे आयूहिते, कुसलविपाकाहेतुक-मनोविज्जाणधातुया उपेक्खा-सहगताय पटिसन्धिया गहिताय, कम्मसदिसा पटिसन्धी ति न वत्तव्वा । इतो पट्टाय हेट्ठा^२ वुत्तनयेनेव कथेत्वा इट्ठे पि इट्ठमज्झत्ते पि चित्तप्पवत्ति वेदितव्वा । इमस्स हि थेरस्स वादे पिण्डजवनं^३ जवति । सेसजवनं कुसलत्थाय वा अकुसलत्थायै वा को नियामेती ति आदिकथां सव्वा तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । एत्तावता मोरवापीवासि-महादत्तथेरवादे द्वादसकमग्गो निट्ठितो^४ साद्धिं दसकमग्गेन चैव अहेतुकट्ठकेन चा ति ।

(iii)

(६४२) इदानी महाधम्मरक्खितथेरवादे दसकमग्गकथां होति । तत्थ साकेतपञ्च-उत्सदक्कित्तनानि^५ पाकतिकानेव । हेतुकित्तने पन अयं विसेसो । ति-हेतुककम्मं तिहेतुक-विपाकं पि दुहेतुकविपाकं पि अहेतुकविपाकं पि देति । दुहेतुक-कम्मं तिहेतुकमेव न देति, इतरं देति । तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि तिहेतुका व होति; दुहेतुकां, अहेतुका न होति । दुहेतुककम्मेन दुहेतुकाहेतुका होति, तिहेतुका न होति । असंखारिककम्मं विपाकं असंखारिकमेव देति, नो ससंखारिकं । ससंखारिक पि ससंखारिकमेव देति, नो असंखारिकं । आरम्भणेन वेदनीं परिवत्तेतव्वा । जवनं पिण्डजवनमेव जवति^६ । आदितो पट्टाय चित्तानि कथेतव्वानी ति ।

(६४३) तत्रायं कथा— एको पठमकुसलचित्तेन कम्मं आयूहिति, पठम-विपाकचित्तेनेव पटिसन्धि गण्हाति । अयं कम्मसदिसा पटिसन्धि । तस्स वुट्ठि-प्पत्तस्स चक्खुद्वारे 'इट्ठारम्भणे' आपाथगते वुत्तनयेनेव तयो मोघवारा होन्ति । अयंस्स हेट्ठा^७ वुत्तानं तेरसन्नं [287] सोमनस्ससहगतजवनानं अज्जतरेण जयित-परियोसाने पठमविपाकचित्तमेव तदारम्भणं होति । तं 'मूलमवंगं' 'तदारम्भणं' ति द्वे नामानि लभति ।

(६४४) एवमस्स चक्खुविज्जाणादीनि तीणि, इदं च तदारम्भणं ति,

१ सो० म०—अहेतुकपटिसन्धि. २ See ३.५९२; corresponds to ३.६१०.
३ See ३.६१०... ४ मूलटीका (p. 126)— पिण्डजवनं जवती ति कुसलाकुसल-
क्रियजवनानि पिण्डत्वा कथितानि ति । तथा-कथितानि जवनानि पिण्डतानि विद्य वुत्तानि ।
एतस्मिं वा तदारम्भणे पिण्डत्वा दस्सितानि हुत्वा जवितानेव वुत्तानि । ५-५ सि०—कुम-
लताय...अकुसलताय. See ३.६१२. ६ This commenced with ३.६३५.
७ See ३.५८७. ८ See ३.५८८-५९१. ९ Differs from ३.५९२.
१० Differs from ३.५९२ but agrees with ३.६३५. ११ Cf. with
३.५९२, ६३५. १२ म०—लभति. १३ Dhs. §§1-145. १४ See ३.५९३-
९४. १५ See ३.६३६. १६ See ३.५९५.

चत्तारि गणनूपगचित्तानि होन्ति । 'इट्ठमज्झत्तारम्मणे' हेट्ठा^१ वुत्तनयेनेव द्वादसन्नं उपेक्खासहगतजवनानं अज्झतरेन जवितपरियोसने उपेक्खासहगतं तिहेतुकासंखारिकचित्तं तदारम्मणताय पतिट्ठाति । तं 'आगन्तुकैमवज्जं' 'तदारम्मणं'ति द्वे नामानि लभति । एवमस्स उपेक्खासहगतसन्तीरणं इदं च तदारम्मणं ति द्वे गणनूपगचित्तानि । तानि पुरिमेहि चतूहि सद्धिं छ होन्ति । सोतद्वारादीसु^२ पि छ छा ति^३ । एवं एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते पञ्चसु द्वारेसु समतिसं चित्तानि उपपज्जन्ति । अगहितगहणेन चक्खुद्वारे छ, सोतविज्जाणादीनि चत्तारी ति दस होन्ति । अम्भोपर्म-नियामकथां पाकतिका येव ।

(६४५) दुतिय-ततिय-चतुर्थकुसलचित्तेहि कम्मे आयूहिते पि एत्तकानेव विपाकचित्तानि होन्ति । चतूहि उपेक्खा-सहगतचित्तेहि कम्मे आयूहिते पि एसेव नयो । इध पनं पठमं इट्ठमज्झत्तारम्मणं दस्सेतब्बं । पच्छा इट्ठारम्मणेन वेदना परिवत्तेतब्बा । तत्थ अम्भोपर्म-नियामकथां पाकतिका एव । यन्तोपर्मं न लभति । 'कुसलतो पन चतुन्नं आणविप्पयुत्तानं अज्झतरेन कम्मे आयूहिते' पि इतो पट्ठाय सव्वं वित्थारेत्थी^४ अहेतुकट्ठकं कथेतब्बं^५ । एत्तावता महाधम्मरक्खितत्थेरेवादे दसक-मग्गो निट्ठितो होति, सद्धिं अहेतुकट्ठकेना ति ।

(६४६) इमेसं पन तिण्णं थेरानं कतरस्स वादो गहेतब्बां ति ? न कस्सचि एकंसेन । सब्बेसं पन वादेसु युत्तं गहेतब्बं । पठमवादस्मिं हि ससंखारासंखारविधानं पच्चयमेदतो अधिप्पेतं । तेनेत्थ, असंखारिककुसलस्स दुब्बलपच्चयेहि उपपन्नं ससंखारविपाकं, ससंखारिककुसलस्स बलवपच्चयेहि उपपन्नं असंखारिकविपाकं च गहेत्वा, लब्धमानानि पि किरियजवनीनि पहाय, कुसलजवनेहि तदारम्मणं आरम्मणेन च [288] वेदनं नियामेत्वा, सेक्ख-पुत्थुज्जनवसेन सोल्लसकमग्गो कथितो ।

(६४७) यं पनेत्थ अकुसलजवनावसाने^६ अहेतुकविपाकमेव तदारम्मणं दस्सितं, तं इतरेसु न^७ दस्सितमेव । तस्मा तत्थं तं^८, तेसु वुत्तं सहेतुकविपाकं च,

१ See ३.६३७. २ See ३.५९५. ३-३ This sentence is omitted by all authorities except सि०. ४ See ३.५९८-९९. ५ See ३.६०१-०४. ६-६ Described in Dhs. §§146-149, 150-159. ७ M., PTS. add अस्स. ८ See ३.६०६; agrees with ३.६४०. ९ Described in Dhs. §§147-49, 157-59. १० Corresponding to ३.६१०-६११, ६४१. ११ सी०, म०- गहेतब्बं. १२ Not mentioned here, but mentioned in ३.६३६, ६४३. १३-१३ See ३.६१२-१३. १४ See ३. ६३६-३७, ६४३. १५-१५ सी०, म०- तं तत्थ.

एत्था पि सब्बमिदं लब्धते^१ व । तत्रायं नयो— यदा हि कुसलजवनानं अन्तरन्तरा अकुसलं जवति, तदा कुसलावसाने आचिण्णैसदिसमेव, अकुसलावसाने सहेतुकं तदारम्भणं वुत्तं । यदा निरन्तरं अकुसलमेव तदा अहेतुकं । एवं ताव पठमवादे युत्तं गहेतब्बं ।

(६४८) दुतियवादे पन कुसलतो ससंखार-असंखारविधानं अधिपेत्तं । तेनेत्थ असंखारिककुसलस्स असंखारिकमेव विपाकं, ससंखारिककुसलस्स ससंखारिकमेव गहेत्वा, जवनेन तदारम्भणं अकत्वा, सब्बेसं पि सेक्खासिक्खपुथुजनानं उप्पत्तिरहो पिण्डजवनवसेनेव द्वादसकम्मगो कथितो । तिहेतुकजवनावसाने पनेत्थ तिहेतुकं तदारम्भणं युत्तं । दुहेतुकजवनावसाने दुहेतुकं, अहेतुकजवनावसाने अहेतुकं भाजेत्वा पन न युत्तं । एवं दुतियवादे युत्तं गहेतब्बं ।

(६४९) ततियवादे पि कुसलतो व असंखार-ससंखारविधानं अधिपेत्तं । ‘तिहेतुककम्मं तिहेतुकविपाकं पि दुहेतुकविपाकं पि अहेतुकविपाकं पि देती’ति पन वर्चनतो असंखारिक-तिहेतुकपटिसन्धिकस्स असंखारिकदुहेतुकेन पि तदारम्भणेन मवितब्बं । तं अदस्सेत्वा हेतुसदिसमेव तदारम्भणं दस्सितं । तं पुरिमाय हेतुकित्तन-लद्धिया न युज्जति । केवल दसकम्मगाविभावन्त्यमेव वुत्तं । इतरं पि पन लब्धते व । एवं ततियवादे पि युत्तं गहेतब्बं ।

(६५०) अयं च सब्बा पि पटिसन्धिजनकस्सेव कम्मस्स विपाकं सन्धाय तदारम्भणकथा । ‘सहेतुकमवंगं अहेतुकमवंगस्स अनन्तरपच्चयेन पच्चयो’ [दुकप०४५] ति वचनतो पन नानाकम्मेन अहेतुकपटिसन्धिकस्सा पि सहेतुकविपाकं तदारम्भणं उप्पज्जति । तस्स उप्पत्तिविधानं महापकरणे [दुकप०४९] आविभविस्सती ति ।

कामावचरकुसलविपाककथा निह्तिता ।

[रूपावचरारूपावचरविपाककथा]

(६५१) [289] इदानीं रूपावचरविपाकं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा अब्बाकता ति आदि [§४९९-५०४] आरब्धं । तत्थ यस्मा कामावचर-

१ On this passage अ०यो० (p. 152) says:—‘यं पनेत्वा’ ति एत्थ पठमवादस्मिं थं पन तदारम्भणं । ‘तं’ तदारम्भणं । ‘इतरेसु’ दुतियवादादीसु । आचरियेहि दस्सितं’ (१ न दस्सितं) । तस्मा ‘तत्थ’ पठमवादस्मिं वुत्तं अहेतुकतदारम्भणं । ‘तेसु’ दुतियवादादीसु वुत्तं सहेतुकविपाकं च । ‘एत्था’ पि पठमवादस्मिं । ‘सब्बं इदं’ तदारम्भणं लब्धते व । २ M., PTS— आवज्ज°. ३ सि०—असंखार-ससंखार°. ४ See ३.६३५. M., PTS.—कत्वा. ५ M.—उप्पत्तारहो. ६ See ३.६४२ above. ७ सि०— ति-हेतुक°. ८ ‘असंखारदुहेतुकतदारम्भणं’ (अ० यो० p. 152). ९ मूल-टीका (p. 126-27)— महापकरणे आगतपालिया पाकटं. १० म०— रूपावचरारूपावचरं, सी०— रूपावचरारूपावचरविधानं.

विपाकं अत्तनो कुसलेन सदिसं पि होति, असदिसं पि, तस्मा न तं कुसलानुगतिकं कत्वा भाजितं । रूपावचरारूपावचरविपाकं पन यथा हत्थि-अस्स-पब्बतादीनं छाया हत्थिआदिसदिसा व होन्ति, तथा अत्तनो कुसलसदिसमेव होती ति कुसलानुगतिकं कत्वा भाजितं । कामावचरकम्मं च यदा कदाचि विपाकं देति, रूपावचरारूपावचरं पन अनन्तरा येव, दुतियमवस्सिं येव अत्तमावे, विपाकं देती ति पि कुसलानुगतिकमेव कत्वा भाजितं । सेसं कुसले वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । अयं पि विसेसो— पटिपदीदिमेदो च हीन-पणीत-मज्झिमभौवो च एतेसु ज्ञाना-गमनतो वेदितव्वो । छन्दादीनं पन अञ्जतरं धुरं कत्वा अनुप्पादनियत्ता निरधि-पतिकानेव एतानी ति ।

रूपावचरारूपावचरविपाककथा निट्ठिता ।

[लोकुत्तरविपाककथा]

(६५२) लोकुत्तरविपाकं पि कुसलसदिसत्ता कुसलानुगतिकमेव कत्वा भाजितं । यस्मा पन तेभूमककुसलं चुतिपटिसन्धिवसेन वट्ठं आचिनाति वट्ठेति, तस्मा तत्थ कतत्ता उपचितत्ता ति [§४९८-५०४] वुत्तं । लोकुत्तरं पन तेन आचितं पि अपचिनति, सयं पि चुतिपटिसन्धिवसेन न आचिनाति, तेनेत्थ 'कतत्ता उपचितत्ता'ति अवत्वा कतत्ता भावितत्ता [§५०५] ति वुत्तं । सुञ्जतं [§५०५] ति आदीसु 'मग्गो' ताव 'आगमनतो सगुणतो आरम्मणतो ति तीहि कारणेहि नामं लभती'ति, इदं हेट्ठा कुसलाधिकारे वित्थारितं । तत्थ सुत्तन्तिकपरियायेन सगुणतो पि आरम्मणतो पि नामं लभति । परियायदेसना हेसा । अभिधम्मकथा पन निप्परियायदेसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्मणतो वा नामं न लभति, आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुविधं होति— विपस्सनागमनं मग्गागमनं ति । तत्थ मग्गस्स आगतट्ठाने विपस्सनागमनं धुरं, [290] फलस्स आगतट्ठाने मग्गागमनं धुरं ति, इदं पि हेट्ठा वुत्तमेव । तेसु इदं फलस्स आगतट्ठानं, तस्मा इध मग्गागमनं धुरं ति वेदितव्वं ।

(६५३) सो पनेस मग्गो आगमनतो 'सुञ्जतं'ति नामं लभित्वा सगुणतो च आरम्मणतो च 'अनिमित्तो' 'अप्पणिहितो' ति पि वुच्चति । तस्मा सयं आगमनियट्ठाने ठत्वा अत्तनो फलस्स तीणि नामानि देति । कथं ? अयं हि सुद्ध-आगमनवसेनेव लद्धनामो 'सुञ्जतमग्गो' सयं आगमनियट्ठाने ठत्वा अत्तनो फलस्स-

१ Dhs. §176 ff., 206 ff. २ Dhs. §§271-76. ३ See ३.६५५. for detailed discussion. ४ सि० inserts before this लोकुत्तर- ५ सी०, म० PTS- आचिनति. ६ See ३.४८३-८४. ७ See ३.४८४.

नामं ददमानो 'सुञ्जत' ति नामं अदासि । 'सुञ्जत-अनिमित्तमग्नो' सयं आगमनियद्वाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अनिमित्त' ति नामं अकासि । 'सुञ्जत-अप्पणिहितमग्नो' सयं आगमनियद्वाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अप्पणिहित' ति नामं अकासि । इमानि पन तीणि नामानि मग्गानन्तरे फलचित्तरिंम येव इमिना नयेन लब्भन्ति, न अपरभागे वलज्जनफलसमापत्तिया ।

(६५४) अपरभागे पन अनिच्चादीहि तीहि विपस्सनाहि विपस्सितुं सक्कोति । अथ'स्स वुट्ठित-वुट्ठित-विपस्सनावसेन अनिमित्त-अप्पणिहित-सुञ्जतसंखातानि तीणि फलानि उप्पज्जन्ति । तेसं तानेव संखारारम्भणानि । अनिच्चानुपस्सनादीनि जाणानि गोत्रभू-जाणानि नाम होन्ति । सो चायं सुञ्जतमग्ने वुत्तो । अप्पणिहितमग्ने पि एसेव नयो । अयं हि सुद्ध-आगमनवसेन लद्धनामो 'अप्पणिहितमग्ने' सयं आगमनियद्वाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अप्पणिहित' ति नामं अकासि । 'अप्पणिहित-अनिमित्तमग्नो' सयं आगमनियद्वाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अनिमित्त' ति नामं अकासि । 'अप्पणिहित-सुञ्जतमग्ने' सयं आगमनियद्वाने ठत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'सुञ्जत' ति ना-[291]-मं अकासि । इमानि पि तीणि नामानि मग्गानन्तरे फलचित्तरिंम येव इमिना नयेन लब्भन्ति, न अपरभागे वलज्जनसमापत्तिया ति ।

(६५५) एवं इमस्मिं विपाकनिद्देसे कुसलचित्तेहि तिगुणानि विपाकचित्तानि वेदितव्वानि । यथा पन तेभूमककुसलानि अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोन्ति, न एवं लोकुत्तरकुसलानि । कस्मा ? तेभूमककुसलानं हि अज्जो आयु-हनकालो अज्जो विपचनकालो । तेनेतानि अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोन्ति । लोकुत्तरानि पन ताय सद्दाय, तस्मिं विरिये, ताय सत्तिया, तस्मिं समाधिस्मिं, ताय पज्जाय अबुपसन्ताय, अपण्णकं अविरुद्धं मग्गानन्तरमेव विपाकं पटिलमन्ति, तेन अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं सक्कोन्ति । यथा हि परित्तकस्स अग्गिनो कतट्ठाने अग्गिस्मिं निव्वुत्तमत्ते येव उण्हाकारो निव्वायित्वा किञ्चि न होति, महन्तं पन आदेत्तं अग्गिक्खन्धं निव्वायित्वा गोमयपरिमण्डे कते पि उण्हाकारो अबुपसन्तो व होति, एवमेव तेभूमककुसले अज्जो कम्मक्खणो अज्जो विपाकक्खणो परित्तअग्गिट्ठाने उण्हभाव-निव्वुत्त-कालो विरिय होति । तस्मा तं अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोति । लोकुत्तरे पन ताय सद्दाय ... पे० ... ताय पज्जाय अबुपसन्ताय, मग्गानन्तरमेव फलं उप्पज्जति, तस्मा तं अत्तनो विपाकं लभापेती ति वेदितव्वं । तेनाहु पोराना—

‘विपाके अधिपतिं नत्थि ठपेत्वा लोकुत्तरं’ ति ।

१ सि०, म०— अनुलोमं. २ सी०, म०— गत०. ३ सि०— उण्हाकारनिव्वायि-
पन'. ४ S ३३ ३.६५१ (last sentence).

(६५६) चतुत्थमगगफलनिद्देसे अज्जाताविन्द्रियं [§५५३आ] ति अज्जाताविनो चतूसु सच्चेसु निट्ठितज्जाणकिच्चस्स इन्द्रियं, अज्जातावीनं वा चतूसु सच्चेसु निट्ठितकिच्चानं चत्तारि सच्चानि जत्वा पटिविञ्चित्वा ठितानं धम्मनं अब्भ- [292]-न्तरे इन्द्रियं साधनेन इन्द्रियं । निद्देसवारे पि'स्स अज्जातावीनं [§५५५] ति आजानित्वा ठितानं । धम्मनं ति संपयुत्तधम्मनं अब्भन्तरे । अज्जा ति आजानना, पज्जा पजानना ति आदीनि वुत्तथानेव* । मग्गङ्गं मग्गपरियापन्नं [§५५५] ति फलमग्गस्स अंगं, फलमग्गे च परियापन्नं ति अत्थो ।

(६५७) अपि चेत्थ इदं पक्किण्णकं—एकं इन्द्रियं एकट्ठानं गच्छति, एकं छट्ठानानि गच्छति, एकं एकट्ठानं गच्छति । एकं हि 'अज्जिन्द्रियं' हेट्ठा तीणि फलानि, उपरि तथो मग्गे ति छट्ठानानि गच्छति । एकं 'अज्जाताविन्द्रियं' एकं ठानं गच्छति अर- हत्तफलं । सच्चेसु पि मग्गफलेसु अत्थतो अट्ठ अट्ठ इन्द्रियाणी ति चतुसट्ठि लोकुत्तर- इन्द्रियाणं कथितानि । पालितो [§२७७] पन नव नव कत्वा द्वासत्तति होन्ति । मग्गे मग्गङ्गा ति वुत्तं । फले पि मग्गङ्गं । मग्गे बोज्झङ्गो ति वुत्तो फले पि बोज्झङ्गो । मग्गक्खणे पि आरति विरती ति वुत्ता फलक्खणे पि आरति विरती ति । तत्थ मग्गो मग्गमावेनेव मग्गो, फलं पन मग्गं उपादाय मग्गो नाम; फलङ्गं फलपरियापन्नं ति वत्तुं पि वट्ठति । मग्गो बुद्धनकस्स अङ्गो ति संबोद्धङ्गो, फले बुद्धस्स अङ्गो ति संबोद्धङ्गो । मग्गे आरमण-विरमणवसेनेव आरति विरति । फले पन आरति-विरतिवसेना ति ।

लोकुत्तरविपाककथा निट्ठिता ।

[अकुसलविपाककथा]

(६५८) इतो परानि अकुसलविपाकानि—पञ्च चक्खु-सोत-घाण-जिह्वा-काय- विज्जाणानि, एका मनोधातु, एका मनोविज्जाणधातु ति [§५५६-५६५] इमानि सत्त चित्तानि—पालितो च अत्थतो च हेट्ठा वुत्तेहि तादिसेहेव कुसलविपाकचित्तेहि सदिसानि । केवलं हि तानि कुसलकम्मपच्चयानि इमानि अकुसलकम्मपच्चयानि । तानि च इट्ठ-इट्ठमज्जत्तेसु आरम्भणेषु वत्तन्ति, इमानि अनिट्ठानिट्ठमज्जत्तेसु । तत्थ च सुखसहगतं कायविज्जाणं, इध दुक्खसहग- [293]-तं । तत्थ च उपेक्खा- सहगता मनोविज्जाणधातु मनुस्सेसु जच्चन्धादीनं पटिसन्धिं आदिं कत्वा पञ्चसु ठानेषु विपच्चति । इध पन एकादसविधेना पि अकुसलचित्तेन कम्मे आयूहिते कम्म-कम्मनिमित्त-गतिनिमित्तेसु अज्जतरं आरम्भणं कत्वा चतूसु अपायेसु (i) पटि- सन्धिं हुत्वा विपच्चति; दुतियवारतो पट्टाय यावतायुक्तं (ii) मवंगं हुत्वा, अनिट्ठा-

* ३.२८७. १ Also See §337 A. २ See २.५७१-८०, ५८३.

निष्ठमज्झत्तारम्मणाय पञ्चविज्जाणवीथिया (iii) सन्तीरणं हुत्वा, बलवारम्मणे छसु द्वारेसु (iv) तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले (v) चुति हुत्वा ति, एवं पञ्चसु ठानेसु विपच्चती ति ।

अकुसलविपाककथा निष्ठिता ।

[अव्याकतधम्मकथा]

[(ii) किरियकथा]

(६५९) इदानीं किरियाव्याकतं [§§५६६-५८२] भाजेत्वा दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा अव्याकता [§५६६] ति आदि आरब्धं । तत्थ किरियां ति करणमत्तं । सव्वेसु येव हि किरियचित्तेसु यं पन जवनभावं अप्पत्तं तं वातपुप्फं विय । यं जवनभावप्पत्तं तं छिन्नमूलकरुक्खपुप्फं विय अफलं होति, तं-तं-किच्च-साधनवसेन पवत्तत्ता पन करणमत्तमेव होति । तस्मा किरिया ति वुत्तं । नेव-कुसला-नाकुसला ति आदीसु कुसलमूलसंखातस्स कुसलहेतुनो अभावा 'नेव-कुसला'; अकुसलमूलसंखातस्स अकुसलहेतुनो अभावा 'नेव-अकुसला'; योनि-सो-मनसिकार-अयोनि-सोमनसिकार-संखातानं पि कुसलाकुसलप्पच्चयानं अभावा 'नेव-कुसला-नाकुसला' । कुसलाकुसलसंखातस्स जनकहेतुनो अभावा नेव-कम्मविपाका ।

(६६०) इधा पि चित्तेकगगतानिदेसे^१ पवत्तिट्ठित्तिमत्तमेव^२ लब्धमिति । द्वे पञ्चविज्जाणानि, तस्सो मनोधातुयो, तस्सो मनोविज्जाणधातुयो, विचिकिच्छा-सहगतं ति इमेसु हि सत्तरससु चित्तेसु दुब्बलत्ता 'सण्ठित्ति अवट्ठिती' [§११] ति आदीनि न लब्धमिति । सेसं सव्वं विपाकमनोधातुनिदेसे [§४५५-६८] वु-[294]-त्त-नयेनेव वेदितव्वं, अज्जत्र उप्पत्तिट्ठाना । तं हि चित्तं पञ्चविज्जाणानन्तरं उप्प-ज्जति । इदं पन पञ्चद्वारे वल्लज्जनप्पवत्तिकाले सव्वेसं पुरे उप्पज्जति । कथं ? चक्खुद्वारे ताव इट्ठ-इट्ठमज्झत्त-अनिट्ठ-अनिट्ठमज्झत्तेसु रूपारम्मणेषु येन-केनचि पसादे घट्टिते तं आरम्मणं गहेत्वा आवज्जनवसेन पुरेचारिकं हुत्वा भवंगं आवट्ठय-मानं उप्पज्जति । सोतद्वारादीसु पि एसेव नथो ति ।

किरियमनोधातुचित्तं निष्ठितं ।

(६६१) मनोविज्जाणधातु उप्पन्ना होति ... पे० ... सोमनस्स-सहगता [§५६८] ति, इदं चित्तं अज्जेसं असाधारणं । खीणासवस्सेव पाटि-पुगलिकं । छसु द्वारेसु लब्धमिति । चक्खुद्वारे हि पधानसारुप्यं ठानं दिस्वा खीणा-

१ See ३.५८३. २ सी०- अवलं. ३ न च कम्मविपाका in § 566.

४-४ See §§ 479, 464, 450, 424 which are implied here and included in पे० of § 566. ५ See ३.५७८-८०.

सर्वो इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति । सोतद्वारे मण्डमाजनियट्ठानं पत्वा महा-
सदं कत्वा लुद्धलुद्धेसु गण्हन्तेसु 'एवरूपा नाम मे लोलुप्पतग्हा पहीना'ति इमिना
चित्तेन सोमनस्सितो होति । घाणद्वारे गन्धेहि वा पुप्फेहि वा चेतियं पूजेन्तो
इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति । जिह्वाद्वारे रससम्पन्नं पिण्डपातं लब्धं भाजित्वा
परिमुञ्जन्तो 'साराणीयधम्मो वत्त मे पूरितो'ति इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति ।
कायद्वारे अभिसमाचारिकवत्तं करोन्तो 'कायद्वारे मे वत्तं परिपूरितं'ति इमिना
चित्तेन सोमनस्सितो होति । एवं ताव पञ्चद्वारे लब्धति । मनोद्वारे पन अतीताना-
गतं आरम्भ उपपजति । जोतिपालमाणवै-मखादेवराजै-कण्हतापैसादिकालस्मिं हि
कतं कारणं आवजित्वा तथागतो सितं पात्वकासि । तं पन पुब्बेनिवासञ्जाण-सब्ब-
ञ्जुतञ्जाणानं किञ्च । तेसं द्विज्जं पन जाणानं चिण्णपरियन्ते इदं चित्तं हासयमानं
उपपजति । अनागते 'तन्तिस्सरो' मुतिगं-[295]-सरो पचेकबुद्धो भविस्सती'ति
सितं पात्वकासि । तं पन अनागतसञ्जाण-सब्बञ्जुतञ्जाणानं किञ्च । तेसं पन
जाणानं चिण्णपरियन्ते इदं चित्तं हासयमानं उपपजति ।

(६६२) निदेसवारे पन'स्स सेसअहेतुकचित्तेहि बलवतरताय चित्तेकगता
समाधिबलं पापेत्वा ठपिती । विरियं पि विरियबलं पापेत्वा । उदेसवारे पन 'समाधि-
बलं होति विरियबलं होती'ति अनागतत्ता परिपुण्णेन बलट्ठेनेतं द्वयं बलं नाम न
होति । यस्मा पन 'नेव-कुसलं-नाकुसलं' तस्मा बलं ति वत्वा न ठपितं । यस्मा पन
न निष्परियायेन बलं, तस्मा संगहवारे [§ ५७२ अ] पि 'द्वे बलानि होन्ती' ति न
बुत्तं । सेसं सब्बं सोमनस्ससहगताहेतुक-मनोविञ्जाणधातुनिदेसे [§ ४७०-८२]
वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(६६३) उपेक्खासहगता ति [§ ५७४] इदं चित्तं तीसु भवेसु सब्बेसं
सचित्तकसत्तानं साधारणं, न कस्सचि सचित्तकसत्तस्स न उपपजति नाम । उपपज-
मानं पन पञ्चद्वारे वोट्ठपनं होति, मनोद्वारे आवजनं । छ असाधारणञ्जाणानि पि
इमिना गहितारम्मणमेव गण्हन्ति । महागजं^{१२} नामेतं^{१३} चित्तं; इमस्स अनारम्भणं
नाम नत्थि । 'असब्बञ्जुतञ्जाणं सब्बञ्जुतञ्जाणगतिकं नाम कतमं?' ति बुत्ते 'इदं'
ति वत्तव्वं । सेसमेत्थ पुरिमचित्ते वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । केवलं हि तत्थ सप्पीतिकत्ता
नवंगिको [§ ५७३] संस्वारक्खन्धो विभत्तो । इध न-प्पीतिकत्ता अट्ठंगिको [§ ५७५] ।

१ सी०, M. - लद्धलद्धेसु. २ सी०, म० - सारणीय०. ३ जा० ३. ४६३.
४ जा० १. १३७. ५ जा० ४-६. Also see ६. ३२ below. ६ Not noted
in the Dictionary of Pali Proper Names. ७ सी०, म० - मुदिग०.
८ § ५७०. ९ § ५७१. १० M. - परिचिण्णेन. ११ See ३. ५८१-८२.
१२-१३ M. - महाभजं तमेतं, सि० - महाराज; मूलटीका (p. 129) - महाविसयत्तं
महागजो विय महन्तं.

(६६४) इदानी यानि कुसलतो अट्ट महाचित्तानेव खीणासवस्स उप्पज्जन-
ताय किरिया [§ ५७६] ति जातानि, तस्मा तानि कुसलनिहेसे [§§ २-१५९]
वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

(६६५) इध ठत्वा हसनकचित्तानि समोधानेतव्वानि । कति पनेतानि
होन्ती ति ? तेरसे । पुथुज्जना हि कुसलतो चतूहि सोमनस्सहगतेहि, अकुसलतो
चतूही ति, अट्टहि चित्तेहि हसन्ति । सेक्खा कुसलतो चतूहि सोमनस्सहगतेहि,
अकुसलतो द्वीहि दिट्ठिगतविप्पयुत्तसोमनस्सहगतेही ति, छहि चित्तेहि हसन्ति ।
खीणासवा किरियतो पञ्चहि सोमनस्सहगतेहि हसन्ती ति ।

(६६६) [296] रूपावचरारूपावचर-किरिया-निहेसेसु [५७७-५८२]
दिट्ठधम्मसुखविहारं [§ ५७७] ति दिट्ठधम्मे, इमस्मिं येव अत्तमावे, सुखविहार-
मत्तकं । तत्थ खीणासवस्स पुथुज्जनकाले निव्वत्तितसमापत्ति याव नं न समापज्जन्ति
ताव कुसला व, समापन्नकाले किरिया होति । खीणासवकाले पन'स्स निव्वत्तित-
समापत्ति किरिया व होति । सेसं सव्वं तं-सदिसत्ता कुसलनिहेसे [§§ १६०-२७६]
वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ति ।

अट्टसालिनिया धम्मसंगहट्ठकथाय चित्तुप्पादकथा निट्ठिता ।

अव्याकतपदं पन नेव ताव निट्ठितं ति ।

चित्तुप्पादकण्डवण्णना निट्ठितो ।

४

[अव्याकतधम्मकथा]

[(iii) रूप-अव्याकतकथा]

[रूपकण्डवण्णना]

(१) इदानी रूपकण्डं भाजेत्वा दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा अव्याकता
[§ ५८३] ति आदि आरब्धं । तत्थ किञ्चा पि हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे विपाकाव्याकतं
चेव किरियाव्याकतं च निस्सेसं कत्वा भाजितं, रूपाव्याकत-निव्वानाव्याकतानि
पन अकथितानि, तानि कथेतुं चतुर्विधं पि अव्याकतं समोधानेत्वा दस्सेन्तो
कुसलाकुसलानं धम्मानं विपाका [§ ५८३] ति आदिमाह । तत्थ **कुसला-
कुसलानं** ति चतुष्मक-कुसलानं चेव अकुसलानं च । एवं ताव विपाकाव्याकतं
कुसलविपाकाकुसलविपाकवसेन द्वीहि पदेहि परियादित्वा दस्सितं । यस्मा पन

१ See ३-२६५-३२५; note 2 on § 576 and note ३ on § 498-
२ सी०, म० insert before this बुच्चे. ३ See ३-३२६-४६५. ४ M.-
समत्ता. ५ Continues upto ४.११९.

तं सव्वं पि कामावचरं वा होति, रूपावचरादीसु वा अञ्जतरं, तस्मा 'कामावचरा'ति आदिना नयेन तदेव विपाकाव्याकृतं भुम्मन्तरवसेन परियादित्वा दस्सितं । यस्मा पन तं वेदनाखन्धो पि होति ...पे०... विञ्जाणक्खन्धो पि, तस्मा पुन सम्पयुत्तचतुक्खन्धवसेन परियादित्वा दस्सितं ।

(२) एवं विपाकाव्याकृतं कुसलाकुसलवसेन भुम्मन्तरवसेन संपयुत्तक्खन्धवसेना ति तीहि नयेहि परियादाय दस्सेत्वा, पुन किरियाव्या-[297]-कृतं दस्सेन्तो ये च धम्मा किरिया [§५८३] ति आदिमाह । तत्थ 'कामावचरा रूपावचरा अरूपावचरा वेदनाखन्धो ...पे०... विञ्जाणक्खन्धो' ति वत्तव्वं भवेय्य । हेट्ठा पन गहितमेवा ति नयं दस्सेत्वा निस्सज्जितं । इदानि अविमत्तं दस्सेन्तो सव्वं च रूपं असंखता च धातु [§५८३] ति आह । तत्थ 'सव्वं च रूपं' ति पदेन पञ्चवीसति रूपानि छन्नेवुति रूपकोट्टासा निष्पदेसतो गहिता ति वेदितव्वा । 'असंखता च धातु' ति पदेन निव्वानं निष्पदेसतो गहितं ति । एत्तावता 'अव्याकृता धम्मा' ति पदं निट्ठितं होति ।

(३) तत्थ कतमं सव्वं रूपं [§५८४] ति इदं कस्मा गहितं ? हेट्ठा रूपाव्याकृतं संखेपेनेव कथितं । इदानि तं एकक-दुक-तिक-चतुक्क ...पे०... एकादसकवसेन वित्थारतो भाजेत्वा दस्सेतुं इदं गहितं । तस्स'त्थो—यं वुत्तं 'सव्वं च रूपं, असंखता च धातु' [§५८३] ति, तस्मिं पदद्वये 'कतमं सव्वं रूपं नाम?', इदानि तं भाजेत्वा दस्सेन्तो चत्तारो च महाभूता [§५८४] ति आदिमाह । तत्थ चत्तारो ति गणनपरिच्छदो । तेन तेसं ऊनाधिकमात्रं निवारति । 'च'-सद्वो सम्पिण्डनत्थो । तेन न केवलं 'चत्तारो महाभूता' व रूपं, अञ्जं पि अत्थी ति 'उपादारूपं' सम्पिण्डेति । महाभूता ति एत्थ महन्त-पातुमावादीहि कारणेहि महाभूतता वेदितव्वा । एतानि हि (i) महन्तपातुमावतो, (ii) महाभूतसामञ्जतो, (iii) महापरिहारतो, (iv) महाविकारतो, (v) महन्त-भूतत्ता चा ति इमेहि कारणेहि महाभूतानी ति वुच्चन्ति ।

(४) तत्थ (i) 'महन्तपातुमावो'ति, एतानि हि (a) अनुपादिन्नकसन्ताने पि (b) उपादिन्नकसन्ताने पि महन्तानि पातुभूतानि । तेसं (a) अनुपादिन्नकसन्ताने एवं महन्तपातुमावता वेदितव्वा—एकं हि चक्रवाळं आयामतो च वित्थारतो च योजनानं द्वादससतसहस्सानि चतुत्तिससतानि पञ्चासं च योजनानि । परिक्षेपतो पन^१

१ See ३.६५९-६६६, Cm.on §§566-82. २ See §§596,647 and मूलटीका p.130. ३ सि०, म०omit. ४ M., PTS-°कारो. ५ With. ४.३-६ cf. विमु० ११.९६-१०३. ६ विमु० reads महत्ता भूतत्ता च, ७ विमु० ७.४०-४३.

[298] सव्वं सतसहस्सानि छत्तिंसपरिमण्डलं ।
दस चेव सहस्सानि अहुहुनि सतानि च ॥

तत्थ

दुवे सतसहस्सानि चत्तारि नहुतानि च ।
एत्तकं ब्रह्मत्तेन संखाता^१यं वसुन्धरा^२ ॥

तस्सा येव सन्धारकं

चत्तारि सतसहस्सानि अट्टेव नहुतानि च ।
एत्तकं ब्रह्मत्तेन जलं वाते पतिट्ठितं ॥

तस्सा पि सन्धारको

नव सतसहस्सानि मालुतो नभमुग्गतो ।
सट्ठिं^३ चेव सहस्सानि एसा लोकस्स सण्ठिति ॥

(५) एवं सण्ठिते चेत्य योजनां

चतुरासीति सहस्सानि अज्झोगाळ्हो महण्णवे ।
अच्चुग्गतो तावदेव सिनेरुपब्बतुत्तमो ॥
ततो उपड्डुपड्डेन पमाणेन यथाक्रमं ।

अज्झोगाळ्हुग्गता दिव्वा नानारत्तनचिसिता ॥
गुग्गथरो ईसथरो करवीको सुदस्सनो ।
नेमिन्धरो चिनतको अस्सकण्णो गिरि^२ ब्रह्मा ॥

एते सत्त महासेला सिनेरुस्स समन्ततो ।
महाराजानमावासा देवयक्खनिसेविता ॥

योजनानं सतानुच्चो हिमवा पञ्च पब्बतो ।
योजनानं सहस्सानि तीणि आयत-वित्थतो ॥

चतुरासीति-सहस्सेहि कूटेहि पतिमण्डितो ।
ति-पञ्च-योजनक्खन्ध-परिक्खेपा नगव्हाया ॥

पञ्चासयोजनक्खन्ध-साखायामा समन्ततो ।
सत्तयोजनवित्थिण्णा तावदेव च उग्गता ।

जम्बू, यस्सानुभावेन जम्बुदीपो पकासितो ॥

(६) यं चेतं जम्बुया पमाणं तदेव असुरानं चित्तपाटलिया, गरुळानं
सिम्बलिरुक्खस्स, अपरगोयाने कदम्बस्स, उत्तरकुरुसु कप्परुक्खस्स, पुव्वविदेहे
सिरीसस्स, तावत्तिसेसु पारिच्छत्तकस्सो^१ ति ।

१ Also in विमु० ११.९७. २ M.-वाजि०. Cf. जा० ६.१२५. ३ सि०-
सत्त०. ४ जा० १.२०२.

[299] तेनाहु पोरणा—

पाटली सिम्बली जम्बू देवानं पारिछत्तको ।

कदम्बो कप्पस्खो च सिरीसेन भवति सत्तमो^१ ॥

द्वे असीतिसहस्सानि अज्झोगाळ्हो महणवे ।

अच्चुग्गतो तावदेव चक्खवाळसिलुच्चयो ।

परिक्खपित्तवान तं सब्बं लोकधातुमयं ठितो^२ ति ॥

(७) (b) उपादिन्नकसंताने पि मच्छ-कच्छप-देव-दानवादिसरीरवसेन महन्तानेव पातुभूतानि । बुत्तं^३ हेतं भगवता— “सन्ति भिक्खवे महासमुदे योजनसत्तिका पि अत्तभावो^४ ति” [विन० ४.२४०] आदि ।

(८) (ii) ‘महाभूतसामञ्जतो’ ति एतानि हि यथा मायाकारो अमणिं येव उदकं मणिं कत्वा दस्सेति, असुवण्णं येव लेडुं सुवण्णं कत्वा दस्सेति, यथा च सयं नेव यक्खो न पक्खी समानो यक्खभावं पि पक्खीभावं पि दस्सेति, एवमेव सयं अनीलानेव हुत्वा नीलं उपादारूपं दस्सेन्ति, अपीतानि... अलोहितानि... अनोदातानेव हुत्वा ओदातं उपादारूपं दस्सेन्ती ति मायाकारमहाभूतसामञ्जतो महाभूतानि । यथा च यक्खादीनि महाभूतानि यं परिगण्हन्ति नेव तेसं तस्स अन्तो न बहिद्धानं^५ उपलब्धन्ति, न च तं निस्साय न तिष्ठन्ति, एवमेव एतानि पि नेव अञ्जमञ्जस्स अन्तो न बहिद्धानि हुत्वा उपलब्धन्ति, न च अञ्जमञ्जं निस्साय न तिष्ठन्ती ति । अचिन्तेय्यद्वानताय यक्खादिमहाभूतसामञ्जतो पि महाभूतानि । यथा च यक्खिनीसंखातानि महाभूतानि मनापेहि वर्णसण्ठानविकखेपेहि अत्तनो मयानकभावं पटिच्छादेत्वा सत्ते वञ्चेन्ति, एवमेव एतानि पि इत्थिपुरिस-सरीरादीसु मनापेन छविवण्णेन, मनापेन अंगपच्चंगसण्ठानेन, मनापेन च हत्थपाद-अंगुलिममुकविकखेपेन अत्तनो कक्खलतादिमेदं सरसलक्खणं पटिच्छादेत्वा बालजनं वञ्चेन्ति, अत्तनो सभावं दट्ठुं न देन्ती ति । इति वञ्चनकत्तेन यक्खिनी-महाभूतसामञ्जतो पि महाभूतानि ।

(९) [300] (iii) ‘महापरिहारतो’ ति महन्तेहि पच्चयेहि परिहरितव्वतो । एतानि हि दिवसे दिवसे उपनेतव्वत्ता महन्तेहि घासच्छादनादीहि भूतानि पवत्तानी ति महाभूतानि । महापरिहारानि वा भूतानी ति पि महाभूतानि ।

(१०) (iv) ‘महाविकारतो’ ति भूतानं महाविकारतो । एतानि हि उपादिन्नानि पि अनुपादिन्नानि पि महाविकारानि होन्ति । तत्थ अनुपादिन्नानं

१ M., PTS. म०—सत्तम. २ Here ends विमु० ७.४३. ३ Vinaya Texts, iii. 302. ४ See विमु० ११.९८-१०३. ५ म०—बहिद्धा. ६ सी० prefixes नाना^०, म०—नानाविभाग^०.

कप्पबुद्धाने विकारमहत्तं पाकटं होति, उपादिज्ञानं धातुक्खोभकाले । तथा हि.

भूमितो^१ बुद्धिता याव ब्रह्मलोका विधावति ।
 अच्चि अच्चिमतो लोके ड्य्हमानग्हि^३ तेजसा ॥
 कोटिसतसहस्सेकं चक्रवाळं विलीयति ।
 कुपितेन यदा लोको सलिलेन विनस्सति ॥
 कोटिसतसहस्सेकं चक्रवाळं विकीरति ।
 वायोधातुप्पकोपेन यदा लोको विनस्सति ॥
 पत्थद्धो भवति कायो दट्ठो कट्ठमुखेन वा ।
 पठवीधातुप्पकोपेन होति कट्ठमुखे व सो ॥
 पूतिको भवति कायो दट्ठो पूतिमुखेन वा ।
 आपोधातुप्पकोपेन होति पूतिमुखे व सो ॥
 सन्तत्तो भवति कायो दट्ठो अग्गिमुखेन वा ।
 तेजोधातुप्पकोपेन होति अग्गिमुखे व सो ॥
 संछिन्नो भवति कायो दट्ठो सत्थमुखेन वा ।
 वायोधातुप्पकोपेन होति सत्थमुखे व सो ॥

इति महाविकारानि भूतानी ति महाभूतानि ।

(११) (v) 'महन्त-भूतत्ता चा'ति एतानि हि महन्तानि महता वायामेन परिगृहेतव्यत्ता, भूतानि विज्जमानत्ता ति, महन्त-भूतत्ता च महाभूतानि^१ । एवं महन्तपातुभावादीहि कारणेहि महाभूतानि ।

(१२) चतुन्नं च महाभूतानं उपादाय रूपं [§५८१] ति उपयोगत्थे सामिवचनं । चत्तारि महाभूतानि उपादाय, निस्साय, अमुञ्चित्वा पवत्तं रूपं ति अत्थो । इदं वुच्चति सब्बं रूपं [§५८४] ति इदं चत्तारि महाभूतानि, पदपाटि-पाटिया निहिट्टानि तेवीसति^२ उपादा-रूपानी ति, सत्तवीसतिप्पभेदं सब्बं रूपं नाम ।

(१३) [301] इदानी तं वित्थारतो दस्सेतुं एकविधादीहि एकादसहि संगहेहि मातिकं ठपेन्तो सब्बं रूपं न-हेतू [§५८४] ति आदिमाह । तत्थ 'सब्बं रूपं'ति इदं पदं 'सब्बं रूपं न-हेतु' 'सब्बं रूपं अहेतुकं'ति एवं सब्बपदेहि सद्धिं योजेतव्वं । सब्बानेव चेतानि 'न-हेतु'ति आदीनि तेचत्ताळीस पदानि

१ M.-विष्कार^०, म०-विकारे महत्तं. २ वि० ११.१०२. ३ M, PTS-
 ड्य्हमानं पि. ४-५ Cf. सुवर्णप्रभासोत्तमवृत्त vi.12-13 (Jap. Ed. by Hokei
 Idzami). ६ See note on this in ४.३. ७ Here ends वि०
 ११.१०३. ८ See note २ on §596. ९ = 25 in ४.२. See §§596,
 647-48.

उद्दृष्टानि । तेषु पट्टिपाटिया चत्ताळीसपदानि मातिकैतो गहेत्वा ठपितानि, अवसाने तीणि मातिकामुत्तकानी ति । एवं^३ ताव^३ पठमे संगहे पालिववत्थानमेव वेदितव्वं ।

(१४) तथा दुतियसंगहादीसु । तत्रायं नयो— दुतियसंगहे ताव सतं चत्तारो च दुका । तत्थ अत्थि रूपं उपादा, अत्थि रूपं नो उपादा [§५८५] ति आदयो आदिभिं चुद्दस दुका अज्जमज्जसंवंधाभावतो पकिण्णकदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुसम्फस्सस्स वत्थू [§५८५] ति आदयो पञ्चवीसति दुका वत्थु-अवत्थु-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता वत्थुदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खु-सम्फस्सस्स आरम्भणं ति आदयो पञ्चवीसति दुका आरम्भणानारम्भण-उप-परिक्खणवसेन पवत्तत्ता आरम्भणदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्ख्वायतनं ति आदयो दस आयतनानायतन-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता आयतनदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुधातू ति आदयो दस धातु-अधातु-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता धातुदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुन्द्रियं ति आदयो अट्ठ इन्द्रियानिन्द्रिय-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता इन्द्रियदुका नाम । ततो अत्थि रूपं कायविज्जत्ती ति आदयो द्वादस सुखुमासुखुमरूप-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता सुखुमरूपदुका नामा ति । इदं दुतियसंगहे पालिववत्थानं ।

(१५) ततियसंगहे सतं तीणि च तिकानि । तत्थ दुतियसंगहे वुत्तेसु चुद्दससु पकिण्णकदुकेसु एकं अज्झत्तिकदुकं सेसेहि तेरसहि योजेत्वा यं तं रूपं अज्झत्तिकं तं उपादा; यं तं रूपं बाहिरं तं अत्थि [302] उपादा, अत्थि नो-उपादा [§५८६] ति आदिना नयेन ठपिता तेरस पकिण्णकतिका नाम । ततो तमेव दुकं सेसदुकेहि सद्धिं योजेत्वा यं तं रूपं बाहिरं तं चक्खुसंफस्सस्स न-वत्थु, यं तं रूपं अज्झत्तिकं तं अत्थि चक्खुसंफस्सस्स वत्थु, अत्थि चक्खु-संफस्सस्स न-वत्थू ति आदिना नयेन सेसत्तिका ठपिता । तेषां नामं च गणना च तेषां येव वत्थुदुकादीनं वसेन वेदितव्वा ति । इदं ततियसंगहे पालिववत्थानं ।

(१६) चतुत्थसंगहे द्वावीसति चतुक्का । तत्थ सव्वपच्छिमो^४ अत्थि रूपं उपादा अत्थि रूपं नो-उपादा [§५८७] ति एवं इध वुत्तमातिकं अनामसित्वा ठपितो । इतरे पन आमसित्वा । कथं ? ये ताव दुविधसंगहे पकिण्णकेसु आदितो तयो दुका, तेषु एकेकं गहेत्वा यं तं रूपं उपादा तं अत्थि उपादिन्नं, अत्थि अनुपादिन्नं ति आदिना नयेन पञ्चहि पञ्चहि दुकेहि सद्धिं योजेत्वा दुक्तयमूलका आदिभिं पञ्चदसचतुक्का ठपिता । इदानीं यो'यं चतुत्थो सनिदस्सनदुको सो यं तं रूपं सनिदस्सनं तं अत्थि सप्पट्ठिघं, अत्थि अप्पट्ठिघं ति आदिना

१ PTS., म०— पदपट्टिपाटिया. २ Cf. Dhs. §584 and note 4 on the same. ३-३ सी०, म०— एत्तावता. ४ The last चतुक्क (explained in § 961) दिट्ठं, सुतं etc.

नयेन परेहि वा, अत्थि उपादा अत्थि नो-उपादा ति आदिना नयेन पुरिमेहि वा, दुकेहि सद्धिं अत्थामावतो कमाभावतो विसेसामावतो च योगं न गच्छति ।

(१७) सनिदस्सनं हि 'अप्पटिघं' नाम, 'नोपादा' वा नत्थी ति अत्थामावतो योगं न गच्छति । 'उपादिन्नं पन अनुपादिन्नं च अत्थी' ति तं कमाभावतो योगं न गच्छति । सब्बदुका हि पच्छिम-पच्छिमेहेव सद्धिं योजिता । अयमेत्थ कमे । पुरिमेहि पन सद्धिं कमाभावो ति । 'सति अत्थे कमाभावो अकारणं । तस्मा उपादिन्नपदादीहि सद्धिं योजेतब्बो' ति चे—न, विसेसामावा; उपादिन्नपदादीनि हि इमिना सद्धिं योजितानि । तत्थ 'उपादिन्नं वा सनिदस्सनं, सनिदस्सनं वा उपादिन्नं' ति वुत्ते विसेसो नत्थी ति विसेसामावा पि योगं न गच्छति । तस्मा तं चतुत्थदुकं अनामसित्वा, ततो परेहि अत्थि रूपं सप्पटिघं [§५८५] ति आदीहि तीहि दुकेहि सद्धिं [303] यं तं रूपं सप्पटिघं तं अत्थि इन्द्रियं, अत्थि न-इन्द्रियं, यं तं रूपं अप्पटिघं तं अत्थि इन्द्रियं, अत्थि न-इन्द्रियं^३ ति आदिना नयेन युजमाने द्वे द्वे दुके योजित्वा छ चतुक्का ठपिता ।

(१८) यथा चायं चतुत्थदुको योगं न गच्छति, तथा तेन सद्धिं आदिदुको पि । कस्मा ? अनुपादारूपस्स एकन्तेन अनिदस्सनत्ता । सो हि यं तं रूपं नो-उपादा तं अत्थि सनिदस्सनं, अत्थि अनिदस्सनं—एवं चतुत्थेन दुकेन सद्धिं योजियमानो योगं न गच्छति । तस्मा तं अतिक्रमिन्त्वा पञ्चमेन सह योजितो । एवं यो येन सद्धिं योगं गच्छति, यो च न गच्छति सो वेदितब्बो ति । इदं चतुत्थसंगहे पालिवक्थानं ।

(१९) इतो परे पन पञ्चविधसंगहादयो सत्त संगहा असम्मिस्सा एव ।

एवं सकलाय पि मातिकाय पालिवक्थानं वेदितब्बं ।

(२०) इदानि तस्सा अत्थं भाजेत्वा दस्सेतुं सब्बं रूपं न-हेतुमेवा [§५९५] ति आदि आरद्धं । कस्मा पनेत्थ 'कतमं तं सब्बं रूपं न-हेतु' [§५८४] ति पुच्छा न कता ति ? भेदाभावतो । यथा हि दुकादीसु 'उपादारूपं' पि अत्थि 'नो-उपादारूपं' पि [§५८५], एवमिध 'न-हेतु पि सहेतुं पी' ति भेदो नत्थि, तस्मा पुच्छं अकत्वा व विभत्तं । तत्थ 'सब्बं' ति सकलं, निरवसेसं । 'रूपं' ति अयमस्स सीतादीहि रूपनभावदीपनो सामञ्जसलक्षणनिदेसो । न हेतुमेवा [§५९५] ति साधारणहेतुपटिक्खेपनिदेसो ।

(२१) तत्थ हेतु-हेतु पच्चय-हेतु उत्तम-हेतु साधारण-हेतु ति चतुब्बिधो हेतु । तेषु 'तयो कुसलेहेतु, तयो अकुसलेहेतु, तयो अब्याकतहेतु' [§१०५३]

१. १ सि०—सप्पटिघं; but See §617. २-२ सी० omits. ३ See note on §658. ४.४ सी०, म० omit. ५ सी०, म०—अहेतु पि.

ति अयं 'हेतुहेतु' नाम । "चत्तारो खो^१ भिक्खवे^२ महाभूता हेतू, चत्तारो महाभूता पच्चया रूपक्खन्धस्स पञ्चापनाया" [सं० ३.१०१] ति अयं 'पच्चयहेतु' नाम । "कुसलाकुसलं अत्तनो विपाकट्ठाने, उत्तमं इट्ठारम्मणं कुसलविपाकट्ठाने, उत्तमं अनिट्ठारम्मणं अकुलविपाकट्ठाने" [ ] ति अयं 'उत्तमहेतु' नाम । यथाह—[304] 'अतीतानागतपच्चुप्पन्नानं कम्मसमादानानं टानसो हेतुसो विपाकं यथाभूतं पजानाती' [सं० ५.३०४, अं० ३.४१७] ति, "एसेव हेतु एस पच्चयो संखारानं यदिदं अविज्जो^३" [ ] ति अविज्जा संखारानं पि साधारणहेतु हुत्वा पच्चयट्ठं फरती ति 'साधारणहेतु' नाम । यथा हि पठवीरसो आपोरसो च मधुरस्सा पि अमधुरस्सा पि पच्चयो, एवं अविज्जा कुसलसंखारानं पि अकुसलसंखारानं पि साधारणपच्चयो होति । इमस्मिं पन^४त्थे 'हेतुहेतु' अधिप्पेतो ।

(२२) इति 'हेतू धम्मा न-हेतू धम्मा' ति मातिकाय [मा० २३] आगतं हेतुभावं रूपस्स नियमेत्वा पटिक्खिपन्तो 'न-हेतुमेवा' ति आह । इमिना नयेन सञ्चपदेसु पि पटिक्खेपनिहेसो च अप्पटिक्खेपनिहेसो च वेदितव्वो । वचनत्थो पन सञ्चपदानं मातिकावण्णनाय वुत्तो येव । सप्पच्चयमेवा [§ ५९५] ति एत्थ पन कम्मसमुद्धानं कम्मपच्चयमेव होति, आहारसमुद्धानादीनि आहारादिपच्चयानेवा ति एवं रूपस्सेव वुत्तचतुपच्चयवसेन अत्थो वेदितव्वो । रूपमेवा ति 'रूपिनो धम्मा अरूपिनो धम्मा' ति मातिकाय [मा० ३३] वुत्तं अरूपिभावं पटिक्खिपति । उप्पन्नं छहिं विज्जाणेही ति पच्चुप्पन्नं रूपमेव चक्खुविज्जाणादीहि छहि वेदितव्वं । नियमो^५ पण चक्खुविज्जाणादीनि सन्धाय गहितो । न हि तानि अतीतानागतं विजानन्ति । मनोविज्जाणं पन अतीतं पि अनागतं पि विजानाति । तं इमस्मिं पञ्चविज्जाणसोते पतित्वा सोतपतितमेव हुत्वा गतं ।

(२३) हुत्वा अभावट्ठेन पन अनिच्चमेव । जराय अभिमवितव्वधम्मकत्ता जराभिभूतमेव । यस्मा वा रूपकाये जरा पाकटा होति, तस्मा पि 'जराभिभूतमेवा' ति वुत्तं । एवं एकविधेन रूपसंगहो ति एत्थ 'विधा'-सहो मान-सण्ठान-कोट्ठासेसु दिस्सति । "सेय्योहमस्मी ति विधा, सदिसोहमस्मी ति विधा" [वि० ३.६७] ति आदीसु मानो विधा नाम । "कथंविधं सीलवन्तं वदन्ति, कथंविधं पञ्चवन्तं वदन्ती" [सं० १.५३] ति आदीसु सण्ठानं । [305] 'कथं-विधं' ति हि पदस्स कथं-सण्ठितं ति अत्थो । "एकविधेन जाणवत्थुं दुविधेन जाणवत्थुं" [वि० ३.०६, ३.०८] ति आदीसु कोट्ठासो विधा नाम । इधा पि कोट्ठासो व अधिप्पेतो ।

(२४) 'संगह'-सहो पि सजाति-सज्जाति-किरिया-गणनाय वसेन चतुब्बिधो ।

१ सि०-मे. २ S.iii.101 reads भिक्खु. ३ Cf. सं० २.७. ४ See २.३९. ५ सी०, म०-नियमो. ६ Also quoted in VbhCm. 496. ७ सी०, म०-सण्ठानं.

तत्थ “सब्बे खत्तिया आगच्छन्तु, सब्बे ब्राह्मणा सब्बे वेस्सा सब्बे सुद्धा आगच्छन्तु” [ ], “या चावुसो विसाख सम्मावाचा, यो च सम्माकम्मन्तो, यो च सम्मा-आजीवो— इमे धम्मा सीलक्खन्धे संगहिता” [म० १.३०१] ति अयं ‘सजाति-संगहो’ नाम । ‘एकजातिका आगच्छन्तु’ ति वुत्तट्ठाने विय हि इध सब्बे जातिया एकसंगहं गता । “सब्बे कोसलका आगच्छन्तु, सब्बे मागधिका, सब्बे भारुकच्छका आगच्छन्तु [ ]”, “यो चावुसो विसाख सम्मावायामो, या च सम्मासति, यो च सम्मासमाधि— इमे धम्मा समाधिक्खन्धे संगहिता” [म० १.३०१] ति अयं ‘सज्जातिसंगहो’ नाम । एकट्ठाने जाता संबद्धा सब्बदा आगच्छन्तु ति वुत्तट्ठाने विय हि इध सब्बे सज्जातिट्ठानेन वुत्थोकासेन एकसंगहं गता । “सब्बे हत्थारोहा आगच्छन्तु, सब्बे अस्सारोहा, सब्बे रथिका आगच्छन्तु”, [ ] “या चावुसो विसाख सम्मादिट्ठि, यो च सम्मासंकप्पो— इमे धम्मा पञ्चाखन्धे संगहिता” [म० १.३११] ति अयं ‘किरियासंगहो’ नाम । सब्बे व हेते अत्तनो किरियाकरणेन एकसंगहं गता । “चक्खायतनं कतमं खन्धगणनं गच्छति ? चक्खायतनं रूपक्खन्धगणनं गच्छति । हस्सि चक्खायतनं रूपक्खन्धगणनं गच्छति, तेन वत रे वत्तब्बे— चक्खायतनं रूपक्खन्धेन संगहितं” [क० २.३३५] ति, अयं ‘गणनसंगहो’ नाम । अयमिध अधिपेतो । एक-कोट्ठासेन रूपगणना ति अयं हेत्थ अत्थो । एस नयो सब्बत्थ ।

(२५) इदानीं दुविधसंगहादीसु ‘अत्थि रूपं उपादा, अत्थि रूपं नो-उपादा’ [५८५] ति एवं भेदसम्भावतो’ पुच्छापुच्छंगमं पदमाजनं दस्सेन्तो कतमं तं रूपं उपादा [§५९६] ति आदिमाह । तत्थ उपादियती ति ‘उपादा’; महाभूतानि गहेत्वा, अमुच्चित्वा, तानि निस्साय पवत्तती ति अत्थो । [306] इदानीं तं पमेदतो दस्सेन्तो चक्खायतनं [§५९६] ति आदिमाह । एवं तेवीसैतिविधं उपादा-रूपं संखेपतो उद्दिस्सित्वा पुन तदेव वित्थारतो निद्दिस्सन्तो कतमं तं रूपं चक्खायतनं [§५९७-६००] ति आदिमाह । तत्थ दुविधं चक्खु—मंसचक्खु पञ्जा-चक्खु च ।

(२६) एतेसु ‘बुद्धचक्खु समन्तचक्खु आणचक्खु दिब्बचक्खु धम्मचक्खु’ ति पञ्चविधं पञ्जाचक्खु । तत्थ “अहंसं खो हं भिक्खवे बुद्धचक्खुना लोकं वोलोकेन्तो सत्ते अप्परजक्खे ... पे० ... दुविज्जापये” [म० १.१६९] ति इदं बुद्धचक्खु नाम । “समन्तचक्खु वुच्चति सब्बज्जुतज्जाणं” [नि० २.३६०] ति इदं समन्तचक्खु नाम । “चक्खुं उदपादि आणं उदपादी” [दी० २.३३] ति इदं आणचक्खु नाम । “अहंसं खो अहं भिक्खवे दिब्बेन चक्खुना विसुद्धेना” [म० १.१७०] ति इदं

१ M., PTS, सी०-० संभवतो. २ See ४.१२ above. ३ See पटि०.
४ Dialogues ii.26.

दिब्वचक्खु नाम । “तस्मिं येवासने विरजं वीतमलं धम्मचक्खुं उदपादी” [दी० १.११०] ति इदं हेट्ठिममगात्तयसंखातं जाणं धम्मचक्खु नाम ।

(२७) मंसचक्खु पि ससंभारचक्खु पसादचक्खु ति दुविधं होति । तत्थ खायं अक्खिक्खूपके पतिट्ठितो हेट्ठा अक्खिक्खूपकट्ठिकेन, उपरि भमुकट्ठिकेन, उमतो अक्खिक्खूपेहि, अन्तो मत्थलुंगेन, बहिद्धा अक्खिलोमेहि परिच्छिन्नो मंसपिण्डो । संखेपतो ‘चतस्सो धातुयो, वण्णो गन्धो रसो ओजा, संभवो सण्ढानं, जीवितं भावो कायप्पसादो चक्खुप्पसादो’ ति चुद्दस संभारा । वित्थारतो ‘चतस्सो धातुयो, तन्निस्सितवण्ण-गन्ध-रस-ओजा-सण्ढानं-संभवा छ’ इति इमानि दस चतुसमुद्धानिकत्ता चत्तालीसं होन्ति । जीवितं भावो कायप्पसादो चक्खुप्पसादो ति चत्तारि एकन्तं कम्मसमुद्धानेना ति इमेसं चतु-[307]-चत्तालीसाय रूपानं वसेन चतुचत्तालीस संभारा । यं लोको सेतं चक्खुं पुयुलं विसटं^१ वित्थिण्णं ‘चक्खुं’ ति संजानन्तो न चक्खुं सज्जानाति, वत्थुं चक्खुतो सज्जानाति, सो मंसपिण्डो अक्खिक्खूपे पतिट्ठितो, नहारुत्तकेन मत्थलुंगेन आवुद्धो, यत्थ सेतं पि अस्थि, कण्हं पि लोहितकं पि, पठवी पि आपो पि तेजो पि वायो पि, यं सेम्हुस्सदत्ता सेतं, पित्तुस्सदत्ता कण्हं, रुधि-रुस्सदत्ता लोहितकं, पठवुस्सदत्ता पत्थिण्णं होति, आपुस्सदत्ता पग्घरति, तेजुस्सदत्ता परिदय्हति, वायुस्सदत्ता संभमति, इदं ससंभारचक्खु नाम ।

(२८) यो पन एत्थ-सितो एत्थ-पटिबद्धो चतुञ्चं महाभूतानं उपादाय पसादो, इदं पसादचक्खु नाम । तदेतं तस्स ससंभारचक्खुनो^२ सेतमण्डलपरिक्खितस्स कण्ह-मण्डलस्स मज्झे, अभिमुखे ठितानं सरीरसण्ठानुप्पत्तिदेसभूते दिट्ठिमण्डले, सत्तसु पिचु-पट्लेसु आसित्तं तेलं पिचुपटलानि विय, सत्त अक्खिपटलानि ब्यापेत्वा, धारण-नहा-पन-मण्डन-वीजनकिच्चाहि चतूहि धातीहि खत्तिथिकुमारो विय, सन्धारणा-आबन्धन-परिपाचन-समुदीरणकिच्चाहि चतूहि धातूहि कत्तपकारं, उतुचित्ताहारेहि उपत्थंभिन्न-मानं, आयुता अनुपालयमानं, वण्णगन्धरसादीहि परिवुत्तं, पमाणतो ऊकसिरमत्तं, चक्खुविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमानं तिट्ठति । वुत्तं पि चेत्तं धम्म-सेनागतिना—

“येन चक्खुप्पसादेन रूपानि-मनु-पस्सति ।

परित्तं सुखुमं एतं ऊकासिरसैमूपमं” [ ] ति ॥

(२९) चक्खुं च तं आयतनं चा ति चक्खायतनं [§ ५९७] । यं चक्खुं चतुञ्चं महाभूतानं उपादाय पसादो [§ ५९७] ति इधा पि उपयोगत्थे येव सामिवचनं; चत्तारि महाभूतानि उपादित्वा पवत्तप्पसादो ति अत्थो । इमिना पसादचक्खुमेव गण्हाति, सेसचक्खुं पटिक्खिपति । यं पन इन्द्रियगोचरसुत्ते [ ] “एकं महाभूतं [308] उपादाय पसादो पठवीधातुया तीहि महाभूतेहि

१ Dialogues i.135. २ सि०-विसहं. ३ See विमु० १४.४७-४८; विमु० ९६. ४ सि०, म०-दिट्ठं. ५ सि०-ओका. ६ विमु० ९६ reads only ऊका.

सुसंगहितो^१ आपोधातुया च तेजोधातुया च वायोधातुया च,” चतुपरिवत्तसुत्ते^२ “द्वित्रं महाभूतानं उपादाय पसादो^३ पटवीधातुया च आपोधातुया च द्वीहि महाभूतेहि सुसंगहितो तेजोधातुया च वायोधातुया चा[ ]”ति वुत्तं, तं परियायेन वुत्तं । अयं हि सुत्तान्तिककथा नाम परियायदेसना । यो च चतुत्रं महाभूतानं उपादाय पसादो सो तेसु एकेकस्सा पि द्वित्रं पि पसादो येवा ति इमिना परियायेन तत्थ देसना आगता । अभिधम्मो पन निपरियायदेसना नाम । तस्मा इध ‘चतुत्रं महाभूतानं उपादाय पसादो’ति वुत्तं । ‘अयं मे अत्ता’ ति बालजनेन परिगहितत्ता अत्तमाक्के वुच्चति सरिरं पि खन्धपञ्चकं पि । तस्मिं परियापन्नो तं-निस्सितो ति अत्तभाव-परियापन्नो [§५९७] चक्खुविज्जाणेन पस्सितुं न सक्का ति अनिदस्सनो । पटिघट्टनानिघंसो एत्थ जायती ति सप्पटिघो ।

(३०) येना ति आदीसु अयं संखेपत्थो—येन कारणभूतेन चक्खुना अयं सत्तो इदं वुत्तप्पकारं रूपं अतीति पस्सि वा, वत्तमाने पस्सति वा, अनागते पस्सिस्सति वा, सचस्स अपरिमित्रं चक्खुं भवेय्य, अथानेन आपाथगतं रूपं पस्से वा, अतीतं वा रूपं अतीतेन चक्खुना पस्सि, पच्चुप्पन्नं पच्चुप्पन्नेन पस्सति, अनागतं अनागतेन पस्सिस्सति, सचे तं रूपं चक्खुस्स आपाथं आगच्छेय्य चक्खुना तं रूपं पस्सेय्या ति इदमेत्थ परिकप्पवचनं । दस्सनपरिणायकट्टेन चक्खुं पेतं, सज्जातिसमोसरणट्टेन चक्खायतनं पेतं, सुञ्जतभावनिस्सत्तट्टेन चक्खुधातु पेसा । दस्सनलक्खणे इन्दट्टं करेती ति चक्खुन्द्रियं पेतं । लुज्जनपलुज्जनट्टेन लोको पेसो । वलज्जनट्टेन द्वारा पेसा । अपूरणीयट्टेन समुद्दो पेसो । परिसुद्धट्टेन पण्डरं पेतं । फस्सादीनं अभिज्झायनट्टेन खेत्तं पेतं । तेसं येव पतिट्टट्टेन चत्थुं पेतं । समविसमं दस्सेन्तं अत्तमावं नेती ति नेत्तं पेतं । तेनेव अट्टेन नयनं पेतं । सक्कायपरि-[309]-यापन्नट्टेन ओरिमं तीरं पेतं । बहुसाधारणट्टेन अस्सामिकट्टेन च सुञ्जो गामो पेसो ति ।

(३१) एत्तावता ‘पस्सि वा’ति आदीहि चतूहि पदेहि चक्खुं पेतं ति आदीनि चुद्दस नामानि योजेत्वा चक्खायतनस्स चत्तारो वक्त्थापननया वुत्ता ति वेदितव्वा । कथं ? एत्थ हि येन चक्खुना अनिदस्सनेन सप्पटिघेन रूपं सनिदस्सनं सप्पटिघं पस्सि वा चक्खुं पेतं ... पे० ... सुञ्जो गामो पेसो, इदं तं रूपं चक्खायतनं [§५९७] ति अयमेको नयो । एवं सेसा पि वेदितव्वा ।

(३२) इदानीं यस्मा विज्जुनिच्छरणादिकालेसु अनोलोकेतुकामस्सा पि रूपं

१ सि०, म०—असंगहितो. २ Another name for बहुधातुकमुच (No. 115). See M. iii. 67, but we fail to trace this passage in this Sutta. ३ M., सी० insert hereafter चक्खुमेव गण्हाति, सेसचक्खुं.

चक्षुष्पसादं घट्टेति, तस्मा तं आकारं पकासेतुं दुतियो निद्देसवारो [§५९८] आरद्धो । तत्थ यमिह चक्षुम्ही ति यमिह अधिकरणभूते चक्षुमिह । रूपं ति पच्चत्तवचनमेतं । तत्थ पटिहञ्जि वा ति अतीतत्थो । पटिहञ्जति वा ति पच्चुप्पन्नत्थो । पटिहञ्जिस्सती ति वा ति अनागतत्थो । पटिहञ्जे वा ति विकप्पनत्थो । अतीतं हि रूपं अतीते चक्षुस्मिं पि पटिहञ्जि नाम । पच्चुप्पन्नं पच्चुप्पन्ने पटिहञ्जति नाम । अनागतं अनागते पटिहञ्जिस्सति नाम । सचे तं रूपं चक्षुस्स आपाथमागच्छेय्य, चक्षुस्मिं पटिहञ्जेय्य तं रूपं ति अयमेत्थ विकप्पो^१ । अत्थतो पन पसादं घट्टयमानमेव रूपं पटिहञ्जति नाम । इथा पि पुरिमैनयेनेव चत्तारो ववत्थापननया वेदितव्वा ।

(३३) इदानीं यस्मा अत्तनो इच्छाय ओलोकेतुकामस्स रूपे चक्षुं उप-संहरतो चक्षु रूपस्मिं पटिहञ्जति, तस्मा तं आकारं पकासेतुं ततियो निद्देसवारो [§५९९] आरद्धो । सो अत्थतो पाकटो येव । एत्थ पन चक्षु आरम्मणं सपटि-च्छमानमेव रूपस्मिं पटिहञ्जति नाम । इथा पि पुरिमैनयेनेव चत्तारो ववत्थापननया वेदितव्वा ।

(३४) [310] इतो परं फस्सपञ्चकानं उप्पत्तिदस्सनवसेन पञ्च, तेसं येव आरम्मणपटिवद्ध-उप्पत्तिदस्सनवसेन पञ्चा ति, दस वारा दस्सिता । तत्थ चक्षुं निस्साया [§६००] ति चक्षुं निस्साय, पच्चयं कत्वा । रूपं आरम्भा ति रूपारम्मणं आगम्म, सन्धाय, पटिच्च । इमिना चक्षुष्पसादवत्थुकानं फस्सादीनं पुरे-जातपच्चयेन चक्षुद्वार-जवनवीथि-परियापन्नानं आरम्भाधिपति-आरम्मणूपनिस्सय-पच्चयेहि रूपस्स पच्चयमावो दस्सितो । इतरेसु पञ्चसु वारेसु रूपं आरम्मणमस्सा ति रूपारम्मणो ति एवं आरम्मणपच्चयमत्तेनेव पच्चयमावो दस्सितो । यथा पन पुरिमेसु तीसु, एवं इमेसु पि दससु वारेसु चत्तारो चत्तारो ववत्थापननया वेदितव्वा । एवं कतमं तं रूपं चक्खायतनं [§५९७] ति पुच्छाय उद्धतं चक्षुं 'इदं तं' ति नानप्पकारतो दस्सेतुं, पुरिमा तयो, इमे दसा ति, तेस्स निद्देसवारा दस्सिता । एकेकस्मिं चेत्य चतुन्नं चतुन्नं ववत्थापननयानं आगतत्ता द्विपञ्चासनयेहि पटि-मण्डेत्वा व दस्सिता ति वेदितव्वा ।

(३५) इतो परेसु सोतायतनादिनिद्देसेसु [§६०१...] पि एसेव नयो । विसेसमत्तं पनेत्थ एवं वेदितव्वं—सुणाती ति सोतं [§६०१] । तं ससमारसोत-विलस्सै अन्तो तनुतम्बलोमाचिते अंगुलिवेठकसण्ठाने पदेसे वुत्तप्पकाराहि धातूहि कतूपकारं, उतुचित्ताहारेहि उपत्थंभियमानं, आयुना अनुपालियमानं, वण्णादीहि परिवुतं सोतविञ्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारमावं साधयमानं तिट्ठति । घायती ति

१ सी०, म०, PTS- परिकप्पो; मि०- विकप्पनत्थो. २ See ४.३१.

३ See विमु० १४.४९-५२.

घाणं [§६०५...]। तं ससंभारघाणविलसस अन्तो अजपदसण्ठाने पदेस्से यथावुत्तप्पकारउपकार-उपत्थंभन-अनुपालनपरिवारं घाणविज्जाणा-[311]-दीनं यथारहं वत्थुद्वारमावं साधयमानं तिट्ठति । सायनट्ठेन जिह्वा [§६०९...] । सा ससंभारजिह्वामज्झस्स उपरि उप्पलदल्लगसण्ठाने पदेसे यथावुत्तप्पकारउपकार-उपत्थंभन-अनुपालनपरिवारा जिह्वाविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारमावं साधयमाना तिट्ठति । यावता पन इमस्मिं काये [§६१३...] उपादिन्नकरूपं नाम अत्थि, सब्बत्थ कायायतनं, कप्पासपटले सिनेहो विय, यथावुत्तप्पकार उपकार-उपत्थंभन-अनुपालनपरिवारमेव हुत्वा कायविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारमावं साधयमानं तिट्ठति^१ । अयमेत्थ विसेसो ।

(३६) सेसो पालिप्पभेदो च अत्थो च चक्खुनिद्देसे [§५९७-६००] वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । केवलं हि इध चक्खुपदस्स ठाने सोतपदादीनं, रूपपदस्स ठाने सद्दपदादीनं, पस्सती ति आदीनं ठाने सुणी [§६०१] ति आदि-पदानि आगतानि । 'नेत्तं पेतं, नयनं पेतं' [§५९७] ति इमस्स च पदद्वयस्स अभावा द्वादस द्वादस नामानि होन्ति । सेसं सब्बत्थ वुत्तसदिसमेव ।

(३७) तत्थ सिया—यावता इमस्मिं काये उपादिन्नकरूपं नाम अत्थि, सब्बत्थ कायायतनं, कप्पासपटले सिनेहो विय । 'यदि एवं सन्ते लक्खणसम्मिस्सता आपज्जती' ति ? 'न आपज्जती' ति । 'कस्मा ?' 'अज्जस्स अज्जत्थ अमावतो' । 'यदि एवं, न सब्बत्थ कायायतनं ति ?' 'नेव परमत्थतो सब्बत्थ । विनिब्भुजित्वा पन' स्स नानाकरणं पज्जापेतुं न सक्का, तस्मा एवं वुत्तं । यथा हि रूप-रसादयो, वालिकाचुण्णानि विय, विवेचेतुं असक्कुणेय्यताय अज्जमज्जव्यापिनो ति वुच्चन्ति, न च परमत्थतो रूपे रसो अत्थि । यदि सिया रूपग्गहणेनेव रसग्गहणं गच्छेय्य । एवं कायायतनं पि परमत्थतो नेव सब्बत्थं अत्थि, न च सब्बत्थ नत्थि, विवेचेतुं असक्कुणेय्यताया ति । एवमेत्थ न लक्खणसम्मिस्सता आपज्जती ति वेदितव्वा^१ ।

(३८) [312] अपि च लक्खणादिववत्थापनतो पेटेसं असम्मिस्सता वेदितव्वा—एतेसु हि रूपाभिघातारह-भूतप्पसादलक्खणं^२ दट्ठुकामतानिदान-कम्म-समुट्ठान-भूतप्पसादलक्खणं वा चक्खु, रूपेसु आविज्जनरसं, चक्खुविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपट्ठानं, दट्ठुकामतानिदान-कम्मजभूतपदट्ठानं । सद्दादिघातारह-भूत-प्पसादलक्खणं सोतुकामतानिदान-कम्मसमुट्ठान-भूतप्पसादलक्खणं वा सोतं, सद्देसु आविज्जनरसं, सोतविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपट्ठानं, सोतुकामतानिदान-कम्मज-भूतपदट्ठानं । गन्धाभिघातारह-भूतप्पसादलक्खणं धायितुकामतानिदान-कम्मसमुट्ठान-

१ Here ends विमु० १४.५२. २ सि० inserts before this काये.
३ M., सी० insert hereafter विनिब्भुजित्वा. ४ See विमु० १४.३७-४१.

भूतप्पसादलक्खणं वा घाणं, गन्धेसु आविज्जनरसं, घाणविज्जाणस्स आधारभाव-
पच्चुपट्ठानं घायितुकामतानिदान-कम्मजभूतपदट्ठानं । रसाभिघातारह-भूतप्पसाद-
लक्खणा सायितुकामतानिदान-कम्मसमुट्ठान-भूतप्पसादलक्खणा वा जिह्वा, रसेसु
आविज्जनरसा, जिह्वाविज्जाणस्स आधारभावपच्चुपट्ठाना, सायितुकामतानिदान-
कम्मजभूतपदट्ठाना । फोट्ठब्बाभिघातारह-भूतप्पसादलक्खणो फुसितुकामतानिदान-
कम्मसमुट्ठान-भूतप्पसादलक्खणो वा कायो, फोट्ठब्बेसु आविज्जनरसो, कायविज्जा-
णस्स आधारभावपच्चुपट्ठानो, फुसितुकामतानिदानकम्मजभूतपदट्ठानो ।

(३९) केचि^१ पन 'तेजाधिकानं^२ भूतानं पसादो चक्खु, वायु-पठवी-आपाधि-
कानं भूतानं पसादा सोत-घाण-जिह्वा, कायो सब्बेसं' ति वदन्ति । अपरे 'तेजाधि-
कानं पसादो चक्खु, विवर-वायु-आप-पठवाधिकानं पसादा सोत-घाण-जिह्वा-काया'
ति वदन्ति । ते वत्तब्बा— 'सुत्तं आहरथा'ति । अद्वा सुत्तमेव न दक्खिस्सन्ति ।

(४०) केचि पनेत्थ 'तेजादीनं गुणेहि रूपादीहि अनुग्गह्मभावतो'ति कारणं^३
वदन्ति । ते वत्तब्बा— 'को पनेवं [३१३] आह—रूपादयो तेजादीनं गुणा ति ?
अविनिब्भोगेसु हि भूतेसु 'अयं इमस्स गुणो, अयं इमस्स गुणो' ति न लब्भा
वत्तु'ति ।

(४१) अथा पि वदेय्युं—'यथा तेसु तेसु संमारेसु तस्स तस्स भूतस्स अधिक-
ताय पठवी-आदीनं सन्धारणादीनि किच्चानि इच्छथ, एवं तेजादि-अधिकेसु संमा-
रेसु रूपादीनं अधिकभावदस्सनतो इच्छितव्वमेवेतं रूपादयो तेसं गुणा'ति । ते
वत्तब्बा—'इच्छेय्याम, यदि आपाधिकस्स आसवस्स गन्धतो पठवीअधिके कप्पासे
गन्धो अधिकतरो सिया, तेजाधिकस्स च उण्होदकस्स वण्णतो पि सीतुदकस्स
वण्णो परिहायेथ । यस्मा पनेतं उमयं पि नत्थि, तस्मा पैहायेतं एतेसं^४ निस्सय-
भूतानं विसेसकप्पनं, यथा अविसेसे पि भूतानं रूपरसादयो अज्जमज्जं विसदिसा
होन्ति, एवं चक्खुप्पसादादयो, अविज्जमाने पि अज्जस्मिं विसेसकारणे ति गहे-
तव्वमेतं । किं पन तं यं अज्जमज्जस्स असाधारणं ? कम्ममेव तेसं विसेसकारणं ।
तस्मा कम्मविसेसतो एतेसं विसेसां, न भूतविसेसतो । भूतविसेसे हि सति पसादो व
न उप्पज्जति । समानं^५ हि पसादो, न विसमानं^६ ति पोराणा' ।

(४२) एवं कम्मविसेसतो विसेसवन्तेसु च एतेसु चक्खुसेतानि असंपर्त्त-

१ Here ends विसु० १४.४१. २ According to VisCm., वसुधम्म
of the Mahāsaṅgītikas. ३ For ४.३९-४२; see विसु० १४.४२-४६.
४ Refers to the views of the Vais'eṣikas. ५-५ See तर्कसंग्रह
§§ १०-१२. ६ M., PTS, म०, सि०—पहायेथ तमेतेसं. ७-७ M. only reads so.
विसु० १४.४५ agrees with this. All other authorities read समानानं
....विसमानानं. ८ See Vim. p.100; स्फुटार्था १.८४-८६ on वसु० १.४२.

विसयगाहकानि अत्तनो निस्सयं अंनल्लीननिस्सये एव विसये विज्जाणहेतुत्ता । घाण-जिब्हा-काया सम्पत्तविसयगाहका, निस्सयवसेन चैव सयं च अत्तनो निस्सयं अल्लीने येव विसये विज्जाणहेतुत्ता ।

(४१) अट्टकथायं पन “आपाथगतत्ता व आरम्मणं संपत्तं नाम । चन्द-मण्डलमुरियमण्डलानं हि द्वाचत्तालीसथोजनसहस्समत्थके ठितानं वण्णो चक्खु-पसादं घट्टेति”^१ । सो दूरे ठत्वा पज्जायमानो पि संपत्तो येव नाम । तं-गोचरत्ता चक्खुसंपत्तगोचरमेव नाम । दूरे सुखं छिन्दन्त्तानं पि, रज्ज्कानं च वत्थं धोवन्तानं दूरतो व कायविकारो पज्जायति । सद्दो पन धातुपरंपराय आगन्त्वा सोतं घट्टेत्वा सणिकं ववत्थानं गच्छती” [ ] ति वुत्तं । [314] तत्थ किञ्चा पि आपाथगतत्ता आरम्मणं संपत्तं ति वुत्तं, चण्डमण्डलादिवण्णो पन चक्खुं असंपत्तो” दूरे ठितो व पज्जायति । सद्दो पि सचे सणिकं आगच्छेय्य, दूरे उप्पन्नो पि चिरेन सुय्येय्य, परम्परघट्टनाय आगन्त्वा सोतं घट्टेन्तो असुकदिसाय नामा ति न पज्जायेय्य । तस्मा असंपत्तगोचरानेव तानि । अहि-आदि-समानानि पेतानि ।

(४४) यथा हि अहि नाम बहि सित्तसम्मद्वट्टाने नाभिरमति, संकारद्वाने तिणपण्णगहनवम्मिकानि येव पविसित्वा निपन्नकाले अभिरमति, एकग्गतं आप-ज्जति, एवमेव चक्खुं पेतं विसमज्झासयं मट्ठेसु सुवण्णमित्तिआदीसु नाभिरमति, ओलोकेतुं पि न इच्छति, रूपचित्तपुण्णलताविचित्तेसु येव पन अभिरमति । तादि-सेसु हि ठानेसु चक्खुमिह अप्पहोन्ते सुखं पि विवारित्वा ओलोकेतुकामा होन्ति ।

(४५) सुसुमारो पि बहि निक्खन्तो गहेतब्बं न पस्सति, अक्खीनि निम्मी-लेत्वा चरति । यदा पन व्यामसतमत्तं उदकं ओगाहित्वा विलं पविसित्वा निपन्नो होति, तदा’स्स चित्तं एकग्गं होति सुखं सुपति, एवमेव सोतं पेतं विलमज्झासयं आकाससन्निसित्तं कण्णच्छिद्दकूपके येव अज्झासयं करोति । कण्णच्छिद्दाकासो येव तस्स सहसवणे पच्चयो होति । अजटाकासो पि वट्टति येव । अन्तो लेणस्मिं हि सज्झाये कथिरमाने’ न लेणछदनं भिन्दित्वा सद्दो बहि निक्खमति, द्वारावातपान-छिद्देहि पन निक्खमित्वा धातुपरंपरायेव घट्टेन्तो गन्त्वा सोतप्पसादं घट्टेति । अथ तस्मिं काले ‘अमुको नाम सज्झायती’ति लेणपिट्ठे निसिन्ना जानन्ति । एवं सन्ते संपत्तगोचरता होति ।

(४६) ‘किं पनेतं संपत्तगोचरं’^{१०} ति ? ‘आम, संपत्तगोचरं’ ति । ‘यदि एवं, दूरे मेरीआदीसु वज्जमानेसु दूरे सद्दो ति जाननं न’ भवेय्या’ ति ? ‘नो न भवेय्यं ।

१ म०-अह्मन^०. २ Here ends विमु० १४.४६. ३ M. सन्धेति.
४ See ६.१९ below. ५ M.-संपत्तो. ६ सी०, म०-सिनिद्ध^०. ७ म०,
मि०-लतादिचित्तेसु. ८ सी०, म०-करीयमाने. ९ M., PTS omit. १० विमु०
१४.४६; विमु० 100-01. ११ सी०, म० omit. १२ All authorities but
सि०-भवति.

सोतप्पसादरिंम हि घट्टिते दूरे सहो आसन्ने सहो, परतीरे सहो ओरमतीरे सहो ति तथा तथ्म जाननाकारो होति । धम्मता एस' ति । 'किं एताय धम्मताय ? यतो यतो छिद्दं ततो [315] ततो सवनं होति, चन्दिमसुरियादीनं दस्सनं विया ति असम्पत्तगोचरमेवेत' ।

(४७) पक्खी पि रूक्खे वा भूमियं वा न रमति । यदा पन एकं वा द्वे वा लेड्डुपति अतिकम्म अजटाकासं पक्खन्तो होति, तदा एकग्गचित्ततं आपज्जति, एवमेव घाणं पि आकासज्ज्ञासयं वातूपनिस्सयगन्धगोचरं । तथा हि गावो नववुट्ठे देवे भूमिं घायित्वा आकासामिमुखा हुत्वा वातं आकट्ठन्ति । अंगुलीहि गन्धपिण्डं गहेत्वा पि च उपसिंघनकाले वातं अनाकट्ठन्तो नेव तस्स गन्धं जानाति ।

(४८) कुक्कुरो पि बहि विचरन्तो खेमट्ठानं न पस्सति लेड्डुप्पहारादीहि उपहुतो होति । अन्तोगामं पविसित्वा उद्धनट्ठाने^१ छारिकं वियूहित्वा निपन्नस्स पन फासुकं होति, एवमेव जिह्वा पि आपज्ज्ञासया आपोसन्निस्सितरसारम्मणा । तथा हि तियामरात्तिं समणधम्मं कत्वा पि पातो व पत्तचीवरमादाय गामं पविसितव्वं होति । सुक्खखादनीयस्स च न सक्का खेलेन असेदितस्स रसं जानितुं ।

(४९) सिगालो पि बहि चरन्तो रतिं न विन्दति, आमकसुसाने मनुस्समंसं खादित्वा निपन्नस्सेव पन^२ रसं फासुकं होति, एवमेव कायो पि उपादिन्नकज्ज्ञासयो पठवीसन्निस्सितफोट्टब्बारम्मणो । तथा हि अज्जं उपादिन्नकं अलममाना सत्ता अत्तनो व हत्थतले सीसं कत्वा निपज्जन्ति । अज्जत्तिकव्राहिरा च^३ रसं पठवी आरम्मणगहणे पच्चथो होति । सुसण्ठितस्सा पि सैयनस्स, हत्थे ठितानं पि वा फलानं, न सक्का अनिसीदन्तेन वा अनिप्पील्लेन्तेन वा थद्धमुदुमावो जानितुं ति । अज्जत्तिकव्राहिरा पठवी एतस्स कायप्पसादस्से^४ फोट्टब्बजानने पच्चथो होति । एवं लक्खणादिववत्थानतो पेतसं असम्मिस्सेता वेदितव्वा । अज्जे येव हि चक्खुप्पसादस्स लक्खण-रस-पच्चुपट्ठान-पदट्ठान-गोचरज्ज्ञासय-निस्सया अज्जे सो-[316]-तप्पसादादीनं ति असम्मिस्सानेव चक्खायतनादीनि ।

(५०) अपि च नेसं असंमिस्सताय अयं उपमा पि वेदितव्वा— यथा हि पञ्चवण्णानानं धजानं उरसापितानं किञ्चा पि लाया एकावद्धा विय होति, अज्जमज्जं पन असंमिस्सा व, यथा च पञ्चवण्णेन कप्पासेन वट्ठिं कत्वा दीपे जालिते किञ्चा पि जाला एकावद्धा विय होति, तस्स तस्स पन अंसुनो पाटियेक्कं जाला अज्जमज्जं असंमिस्सा व, एवमेव किञ्चा पि इमानि पञ्चायतनानि एकरिंम अत्तमावे समोसटानि अज्जमज्जं पन असम्मिस्सानेव । न केवलं च इमानेव पञ्च, सेसरूपानि पि

१ M.- उद्धनद्वार. २ M., PTS, सि०-गामज्ज्ञासया. ३ सो० inserts before this अथवा. ४ M., सि० omit. ५ See ४.३७ above.

असम्मिस्सानेव । इमस्मिं हि सरिरे हेट्ठिमकायो मज्झिमकायो उपरिमकायो ति तयो^१ कोट्ठासो । तत्थ नाभितो पट्ठाय हेट्ठा हेट्ठिमकायो नाम । तस्मिं कायदसकं, भावदसकं, आहारसमुट्ठानानि अट्ठ, उतुसमुट्ठानानि अट्ठ, चित्तसमुट्ठानानि अट्ठा ति चतुचत्तालीस रूपानि । नाभितो उद्धं याव गलवाटका मज्झिमकायो नाम । तत्थ कायदसकं, भावदसकं, वत्थुदसकं, आहारसमुट्ठानादीनि तीणि अट्ठकानी ति चतुपञ्चास रूपानि । गलवाटकतो उद्धं उपरिमकायो नाम । तत्थ चक्खुदसकं, सोतदसकं, घाणदसकं, जिह्वादसकं, कायदसकं, भावदसकं, आहारसमुट्ठानादीनि तीणि अट्ठकानी ति चतुरासीति रूपानि ।

(५१) तत्थ चक्खुप्पसादस्स पच्चयानि चत्तारि महाभूतानि, वण्णो गन्धो रसो ओजा, जीवित्तिन्द्रियं चक्खुप्पसादो ति इदं एकन्ततो अधिनिव्वुत्तानं दसन्नं^२ निष्कन्नरूपानं वसेन चक्खुदसकं नाम । इमिना नयेन सेसानि पि वेदितव्वानि । तेसु हेट्ठिमकाये रूपं मज्झिमकाय-उपरिमकायरूपेहि सद्धिं असम्मिस्सं । सेसकायद्वये पि रूपं इतरेहि सद्धिं असम्मिस्समेव । यथा हि सायण्हसमये पव्वतच्छाया च रुक्खच्छाया च किञ्चा पि एकावद्धा विय होन्ति अञ्जमञ्जं पन असंमिस्सा व, एवं इमेसु कायेसु चतुचत्तालीस चतुपञ्चास चतुरासीति च रूपानि किञ्चा पि एकावद्धानि विय होन्ति, अञ्जमञ्जं पन असम्मिस्सैनेवा ति ।

(५२) रूपायतननिद्देसे [§ ६१७] वण्णो व वण्णनिभा; निभाती ति वा निभा । चक्खुविज्जाणस्स पाकटा होती ति अत्थो । [317] वण्णो व निभा वण्णनिभा । सद्धिं निदस्सनेन सनिदस्सनं, चक्खुविज्जाणेन पस्सितव्वं ति अत्थो । सद्धिं पटिघेन सप्पटिघं, पटिघट्ठननिघंसजनकं ति अत्थो । नीलादीसु उम्मार-पुप्फसमानं नीलं, कण्णिंकारपुप्फसमानं पीतकं, बन्धुजीवकपुप्फसमानं लोहितकं, ओसधितारकसमानं ओदातं । श्यामंगारसमानं कालकं, मन्दरत्तं सिन्धुवारकण-वीरमकुलसमानं मज्जेदुकं ।

“हरित्तच्च सामवण्णकामं सुमुख पक्कमो”ति

एत्थं पन किञ्चा पि ‘हरी’ति सुवण्णं वुत्तं, परतो पन^३स्स जातरूपगहणेन गहितत्ता इध सामं हरि नाम । इमानि सत्त वत्थुं अनामसित्वा सभावेनेव दस्सितानि । हरिवण्णं ति हरितसहलवण्णं । अम्बंकुरवण्णं ति अम्बंकुरेन समानवण्णं । इमानि द्वे वत्थुं आमसित्वा दस्सितानि ।

(५३) दीघादीनि द्वादस बोहारतो दस्सितानि । सो च नेसं बोहारो उप-निधाय-सिद्धो चेव संनिवेससिद्धो च । दीघादीनि हि अञ्जमञ्जं उपनिधाय

१-१ वि० ६.३९ gives द्वे दिसा. २ M., PTS insert hereafter

च. ३ See ४.३८ above. ४ M., PTS- सिन्दुवार. म०, सि०- सिन्धवार.

५ जा. ५.३५९. गाथा ८९.

सिद्धानि, वट्टादीनि संनिवेशविसेसेन । तत्थ रस्सं उपनिधाय ततो उच्चतरं दीघं, तं उपनिधाय ततो नीचतरं रस्सं । थूलं उपनिधाय ततो खुद्दकतरं अणुं, तं उपनिधाय ततो महन्ततरं थूलं । चक्कसण्डानं वट्टं, कुक्कुटण्डसण्डानं परिमण्डलं । चतूहि अंसेहि युत्तं चतुरस्सं । छळंसादीसु एसेव नयो । निन्नं ति ओनतं, थलं ति उन्नतं । तत्थ यस्मा दीघादीनि कुसित्वा पि सक्का जानितुं, नीलादीनि पनेव न सक्का, तस्मा न निष्परियायेन दीघं रूपायतनं; तथा रस्सादीनि । तं तं निस्साय पन तथा तथा ठितं दीघं रस्सं ति तेन तेन वोहारेन रूपायतनमेवेत्थ भासितं ति वेदितव्वं । छाया आतपो ति इदं अञ्जमञ्जपरिच्छिन्नं; तथा आलोको अन्धकारो च । अब्भा-महिका ति आदीनि चत्तारि वत्थुना व दस्सितानि । तत्थ 'अब्भा'ति वलाहको । 'महिका'ति हिमा । इमेहि चतूहि अब्भादीनं वर्णा दस्सिता ।

(५४) चन्दमण्डलस्स वर्णानिभा ति आदीहि तेसं तेसं पभा-[318]-वर्णा दस्सिता । तत्थ चन्दमण्डलादीनं वत्थुनं एवं विसेसो वेदितव्वो—मणिर्मयं रजतपटिच्छन्नं एकूनपण्णासयोजनायामवित्थारं चन्दस्स देवपुत्तस्स विमानं चन्दमण्डलं नाम । सोवर्णमयं फलिकपटिच्छन्नं समपञ्जासयोजनायामवित्थारं सुरियस्स देवपुत्तस्स विमानं सुरियमण्डलं नाम । सत्तरतनमयानि सत्तट्ठ-दस-द्वादस-योजनायामवित्थारानि तेसं तेसं देवपुत्तानं विमानानि तारकरूपानि नाम । तत्थ हेट्ठा चन्दो, सुरियो उपरि, उमिन्नं अन्तरं योजनं होति । चन्दस्स हेट्ठिमन्ततो सुरियस्स उपरिमन्तो योजनसत्तं होति । द्वीसु पस्सेसु नक्खत्ततारका गच्छन्ति । एतेसु पन तीसु चन्दो दन्धगमनो, सुरियो सीघगमनो, तारका सव्वसीघगमना । कालेन चन्दिमसुरियानं पुरतो होन्ति कालेन पच्छा । आदासमण्डलं ति कंसमयं । मणी ति ठपेत्वा वेळुरियं सेसो जोतिरसादिअनेकपभेदो । संखो ति सामुद्दिको; मुत्ता सामुद्दिका पि, सेसा पि । वेळुरियो ति वेळुवर्णमणि । जातरूपं वुच्चति सत्थुवर्णो । सत्था हि सुवर्णवर्णो, सुवर्णवर्णं पि सत्थुवर्णं । रजतं वुच्चति कहापणो—लोहमासको दारुमासको जतुमासको, ये 'वोहारं गच्छन्ती' ति वुत्तं तं सव्वं पि इध गहितं ।

(५५) यं वा पनञ्जं पी ति इमिना पालिआगतं ठपेत्वा सेसं तट्टिक-पिलोतिक-कण्ठिक-वर्णादिभेदं रूपं गहितं । तं हि सव्वं ये-वा-पनकेसु पविट्ठं । एवमेतं नीलादिभेदेन भिन्नं पि रूपं सव्वं लक्खणादीहि अभिन्नेव । सव्वं हेतं चक्खु-पटिहननलक्खणं रूपं, चक्खुविज्जाणस्स विसयमावरसं, तस्सेव गोचरपच्चुपट्टानं, चतुमहाभूतपदट्टानं । यथा चेत्तं तथा सव्वानि पि उपादारूपानि । यत्थ पन विसेसो अत्थि तत्थ वक्खाम । सेसमेत्थ चक्खायतननिदेसे [§ ५९६-६००] वुत्तनयेनेव ।

वेदितव्यं । [319] केवलं हि तत्थ चक्खुपुब्बंगमो निदेसो इध पन रूपपुब्बंगमो । तत्थ 'चक्खुं पेतं' ति आदीनि जुहस नामानि, इधा पि 'रूपं पेतं' ति आदीनि तीणि । सेसं तादिसमेव । यथा हि चतूहि^१ नयेहि मण्डेत्वा चक्खुं वक्त्यापेतुं तेरसं वारा वुत्ता, इधा पि ते तथेव वुत्ता ति ।

(५६) सद्दायतननिदेसे [§ ६२१-२४] भेरिसद्दो ति महाभेरी-पट्टहमेरीनं सद्दो । मुर्तिग-संख-पणवसद्दा पि मुर्तिगादिपच्चया सद्दा । गीतसंखातो सद्दो गीतसद्दो । वुत्तावसेसानं वीणादीनं तन्तिबद्धानं सद्दो वादितसद्दो । सम्मसद्दो ति कंसताल-कट्टतालसद्दो । पाणिसद्दो ति पाणिप्पहारसद्दो । सत्तानं निग्घोससद्दो ति बहुन्नं सन्निपतितानं अपञ्जायमान-पदव्यञ्जन-निग्घोससद्दो । धातूनं सन्निधात-सद्दो ति रुक्खानं अञ्जमञ्जनिघंसन-गण्डिकौकोट्टनादिसद्दो । वातस्स वायतो सद्दो वातसद्दो । उदकस्स सन्दमानस्स वा पटिहत्तस्स वा सद्दो उदकसद्दो । मनुस्सानं सल्लापादिसद्दो मनुस्ससद्दो । तं ठपेत्वा सेसो सच्चो पि अमनुस्ससद्दो । इमिना पदद्वयेन सच्चो पि सद्दो परियादिन्नो ।

(५७) एवं सन्ते पि वंसफालन-पिलोतिकफालनादीसु पवत्तो पालियं अनागतसद्दो ये-वा-पनकट्टानं पविट्ठा ति वेदितव्यो । एवमयं भेरीसद्दादिना भेदेन भिन्नो पि सद्दो लक्खणादीहि अभिन्नो येव । सच्चो पि हेस सोतपट्टहननलक्खणो सद्दो सोतविञ्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपच्चुपट्टानो । सेसं चक्खायतननिदेसे [§§ ५९६-६००] वुत्तनयेनेव वेदितव्यं । इधा पि हि चतूहि चतूहि नयेहि पटि-मण्डिता तेरस वारो वुत्ता । तेसं अत्थो सक्का वुत्तनयेनेव जानितुं ति न विथारितो ।

(५८) गन्धायतननिदेसे [§§ ६२५-२८] मूलगन्धो ति यं किञ्चि मूलं पटिच्च निव्वत्तो गन्धो । सारगन्धादीसु पि एसेव नयो । असिद्ध-दुस्सिद्धानं डाकादीनं गन्धो आमगन्धो । मच्छसकलिक-पूतिमंस-किलिट्टसपिआदीनं गन्धो विस्सगन्धो । [320] सुगन्धो ति इट्ठगन्धो । दुग्गन्धो ति अनिट्ठगन्धो । इमिना पदद्वयेन सच्चो पि गन्धो परियादिन्नो । एवं सन्ते पि कण्णकगन्ध-पिलो-तिकगन्धादयो पालियं अनागता सच्चो पि गन्धा ये-वा-पनकट्टानं पविट्ठा ति वेदि-तव्यो । एवमयं मूलगन्धादीना भेदेन भिन्नो पि गन्धो लक्खणादीहि अभिन्नो येव । सच्चो पि हेस घाणपट्टहननलक्खणो गन्धो, घाणविञ्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपच्चुपट्टानो । सेसं चक्खायतननिदेसे [§§ ५९६-६०१] वुत्तनयेनेव वेदि-तव्यं । इधा पि हि तथेव द्विपञ्जासनयपटिमण्डिता तेरस वारो वुत्ता । ते अत्थतो पाकटा येव ।

१ M, PTS, म० add चतूहि. २ See ४.३४. ३ म०, सी०-वण्डिका, M.- गतिका. ४-४ See ४.३२-३४. ५ Explained in अ० यो० as साकादीनं. See धेरी०- १; M., PTS- म०- ऊकादीनं. ६ See ४.३४.

(५९) रसायतननिर्देशे [§§ ६२९-३२] मूलरसो ति यं किञ्चि मूलं पटिच्च निब्वत्तरसो। खन्धरसादीसु पि एसेव नयो। अम्बिलं ति तक्कम्बिलादि। मधुरं ति एकन्ततो गोसप्पिआदि। मधु पन कसावयुत्तं चिरनिक्खित्तं कसावं होति। फाणितं खारियुत्तं चिरनिक्खित्तं खारियं होति। सप्पि पन चिरनिक्खित्तं वर्णगन्धे जहन्तं पि रसं न जहती ति तदेव एकन्तमधुरं। तिक्तकं ति निम्ब-पण्णादि। कटुकं ति सिंगिधेरमरिचादि। लोणिकं ति सामुद्दिकलोणादि। खारिकं ति वार्तिगणकळीरादि। लपिलं ति बदरसाल्लव-कपिट्टसाल्लवादि। कसावं ति हरीटकादि। इमे सब्बे पि रसा वत्थुवसेन वुत्ता। तं-तं-वत्थुतो पनेत्थ रसो व अम्बिलादीहि नामेहि वुत्तो ति वेदितव्वो। सादू ति इट्ठरसो, असादू ति अनिट्ठरसो। इमिना पदद्वयेन सब्बो पि रसो परियादिन्नो।

(६०) एवं सन्ते पि लेड्डुरस-भित्तिरस-पिलोतिकरसादयो पालियं अनागता सब्बे पि रसा ये-वा-पनकट्टानं पविट्ठा ति वेदितव्वो। एवमयं मूलरसादिभेदेन भिन्नो पि रसो लक्खणादीहि अभिन्नो येव। सब्बो पि हेस जिह्वापटिह्ननलक्खणो रसो, जिह्वाविज्जाणस्स विसयमावरसो, तस्सेव गोचरपच्चुपट्टानो। सेसं चक्खायतननिर्देशे [§§ ५९.६-६०.१] वुत्तयेनेव वेदितव्वं। [321] इधा पि तथेव द्विपञ्चासैनय-पटिमण्डता तेरसे वारा वुत्ता।

(६१) इत्थिन्द्रियनिर्देशे [§ ६३३] यं ति कारणवचनं। येन कारणेन इत्थिया इत्थिलिंगादीनि होन्ती ति अयमेत्थ अत्थो। तत्थ 'लिंगं' ति सण्ठानं। इत्थिया हि हत्थ-पाद-गोवा-उदरादीनि सण्ठानं न पुरिसस्स विय होति। इत्थीनं हि हेट्ठिमकायो विसदो होति, उपरिमकायो अविसदो। हत्थपादा खुद्दका, मुखं खुद्दकं। निमित्तं ति सञ्ज्ञानं। इत्थीनं हि 'उरमसं विसदं' होति, मुखं निम्मस्सु-दाटिकं। केसवन्धवत्थगहणं पि न पुरिसानं विय होति। कुत्तं ति किरिया। इत्थियो हि दहरकाले सुप्पमुसल्लकेहि कीळन्ति, धीर्तल्लिकाय कीळन्ति, मत्तिकवाकेन सुत्तकं नाम कन्तन्ति। आक्कप्पो ति गमनादिआकारो। इत्थियो हि गच्छमाना अविसदं गच्छन्ति, तिट्ठमाना निपज्जमाना निसीदमाना खादमाना भुज्जमाना अवि-सदं भुज्जन्ति। पुरिसं पि अविसदं दिस्वा 'मातुगामो विय गच्छति तिट्ठति निप-ज्जति निसीदति खादति भुज्जती' ति वदन्ति। इत्थत्तं इत्थिभावो ति उभयं पि एकत्थं; इत्थिसभावो ति अत्थो। अयं कम्मजो पटिसन्धिसमुट्ठितो। इत्थिलिंगादि पर्णे इत्थिन्द्रियं पटिच्च पवत्ते समुट्ठितं^१।

१ Mentioned in Vin. i.201. २ Referred to in Vin. iv.259.

३-३ See ४.३४. ४ सि०-उहं. ५ म०-अविसदं. ६ सो०, म०-चित्तधीत-ल्लिकाय. ७-७ म०, सि०-पन न इत्थिन्द्रियं विय; पवत्ते समुट्ठितं; PTS-पन न इत्थि-न्द्रियं। इत्थिन्द्रियं पटिच्च पवत्ते समुट्ठितं।

(६२) यथा हि व्रीजे सति, व्रीजं पटिच्च, व्रीजपच्चया रुक्खो वड्डित्वा साखाविटपसंपन्नो हुत्वा आकारं पूरेत्वा तिष्ठति, एवमेव इत्थिभावसंखाते इत्थिन्द्रिये सति इत्थिलिंगादीनि होन्ति । व्रीजं विय हि इत्थिन्द्रियं, व्रीजं पटिच्च वड्डित्वा आकासं पूरेत्वा ठितरुक्खो विय इत्थिन्द्रियं पटिच्च इत्थिलिंगादीनि पवत्ते समुट्ठ-हन्ति । तत्थ इत्थिन्द्रियं न चक्खुविज्जेय्यं, मनोविज्जेय्यमेव । इत्थिलिंगादीनि चक्खुविज्जेय्यानि पि मनोविज्जेय्यानि पि । इदं तं रूपं इत्थिन्द्रियं ति इदं तं रूपं, यथा चक्खुन्द्रियादीनि पुरिसस्स पि होन्ति, न एवं; नियमतो पन इत्थिया येव इन्द्रियं ति 'इत्थिन्द्रियं' ।

(६३) पुरिसिन्द्रिये [§६३४] पि एसे-[322]-व नयो । पुरिसलिंगादीनि पन इत्थिलिंगादीनं पटिपक्खतो वेदितव्वानि । पुरिसस्स हि हत्थ-पाद-गीवा-उरादीनं सण्ठानं न इत्थिया विय होति । पुरिसानं हि उपरिमकायो विसदो होति हेट्ठिमकायो अविसदो, हत्थपादा महन्ता, मुखं महन्तं, उर्रमंसं अविसदं, मत्सु-दाटिका उप्पज्जन्ति । केसवन्ध-वत्थगहणं न इत्थीनं विय होति । दहरकलिरथनंगला-दीहि कीळन्ति, वालिकपालि कत्था वापिं नाम खणन्ति, गमनादीनि विसदानि होन्ति । इत्थि पि गमनादीनि विसदानि कुरुमानं दिस्वा 'पुरिसो विय गच्छती' ति आदीनि वदन्ति । सेसं इत्थिन्द्रिये वुत्तसदिसमेव ।

(६४) तत्थ इत्थिभावलक्खणं इत्थिन्द्रियं, इत्थी ति पकासनरसं, इत्थिलिंग-निमित्त-कुत्ताकप्पानं कारणभावपच्चुपट्ठानं । पुरिसभावलक्खणं पुरिसिन्द्रियं, पुरिसो ति पकासनरसं, पुरिसलिंग-निमित्त-कुत्ताकप्पानं कारणभावपच्चुपट्ठानं । उभयं पेतं पठमकप्पिकानं पवत्ते समुट्ठाति । अपरभागे पटिसन्धियं । पटिसन्धिसमुट्ठितं पि पवत्ते चलति परिवत्तति । यथाह—“तेन खो पन समयेन अज्जतरस्स भिक्खुनो इत्थिलिंगं पातुभूतं होति । तेन खो समयेन अज्जतरस्सा भिक्खुनिया पुरिसलिंगं पातुभूतं होति” [वि० ३. ३५] ति ।

(६५) इमेसु पन द्वीसु पुरिसलिंगं उत्तमं, इत्थिलिंगं हीनं । तस्मा पुरिसलिंगं बलवअकुसलकम्मेन अन्तरधायति, इत्थिलिंगं दुब्बलकुसलेन पतिट्ठाति । इत्थिलिंगं पन अन्तरधायन्तं दुब्बलअकुसलेन अन्तरधायति, पुरिसलिंगं बलवकुसलेन पतिट्ठाति । एवं उभयं पि अकुसलेन अन्तरधायति, कुसलेन पतिट्ठाती ति वेदितव्वं ।

(६६) उमतोव्यञ्जनकस्स पन किं एकं इन्द्रियं उदाहु द्वे ति ? एकं । तं च खो इत्थि-उमतोव्यञ्जनकस्स इत्थिन्द्रियं, पुरिस-उमतोव्यञ्जनकस्स पुरिसिन्द्रियं । 'एवं सन्ते दुतियव्यञ्जनकस्स अभावो आपज्जति । इन्द्रियं हि व्यञ्जनकारणं वुत्तं [ ] । तं च'स्स नत्थी' ति ? 'न तस्स इन्द्रियं व्यञ्जनकारणं' । [323]

१ सि०-उरु०. २ M., PTS-गणहन्ति. ३ अ०यो०says-पठमपाराजिकाय विनित्तवत्थुपाळियं. ४ M., PTS, सी०-इत्थिन्द्रियं. ५ Cf. निकपट्ठानवग्गना p. 50.

‘कस्मा’ ? ‘सदा अमावतो । इत्थि-उभतोव्यञ्जनकस्स हि यदा इत्थिया रागचित्तं उप्पज्जति, तदा पुरिसव्यञ्जनं पाकटं होति, इत्थि-व्यञ्जनं पटिच्छन्नं गूळ्हं होति । तथा इतरस्स इतरं । यदि च तेसं इन्द्रियं दुतियव्यञ्जनकारणं भवेय्य, सदा थि व्यञ्जनद्वयं तिट्ठेय्य । न पन तिट्ठति । तस्मा वेदितव्वमेतं न तस्स तं व्यञ्जनकारणं । कम्मसहायं पन रागचित्तमेवेत्थ कारणं । यस्मा च’स्स एकमेव इन्द्रियं होति, तस्मा इत्थिउभतोव्यञ्जनको सयं पि गब्भं गण्हाति, परं पि गण्हापेति । पुरिस-उभतोव्यञ्जनको परं गब्भं गण्हापेति, सयं पन न गण्हाती’ति ।

(६७) जीवित्तिन्द्रियनिहेसे [§६३५] यं वत्तव्वं तं हेट्ठो अरूपजीवित्तिन्द्रिये वुत्तमेव । केवलं हि तत्थ **यो तेसं अरूपीनं धम्मानं** [§१९] ति वुत्तं, इध रूप-जीवित्तिन्द्रियत्ता **यो तेसं रूपीनं धम्मानं** [§६३५] ति अयमेव विसेसो । लक्खणादीनि पन’स्स एवं वेदितव्वानि—‘सहजात-रूपानुपालनलक्खणं जीवित्तिन्द्रियं, तेसं पवत्तनरसं, तेसं येव ठपनपच्चुपट्टानं, यापथितव्वभूतपदट्टानं ति ।

(६८) कायविज्जत्तिनिहेसे [§६३६] **कायविज्जत्ती** ति अत्थे ताव कायेन अत्तनो भावं विज्जापेत्तानं तिरच्छानेहि पि पुरिसानं, पुरिसेहि वा तिरच्छानानं पि कायगहणानुसारेण गहिताय एताय भावो विज्जायती ति ‘विज्जत्ति’ । सयं कायगहणानुसारेण विज्जायती ति पि ‘विज्जत्ति’ । “कायेन संवरो साधू” [ध० ३६१] ति आदीसु आगतो चोपनसंखातो कायो व विज्जत्ति ‘कायविज्जत्ति’ । कायविष्णन्दनेन अधिष्णायविज्जापनहेतुत्ता, सयं च तथा विज्जेय्यत्ता कायेन विज्जत्ती ति पि ‘कायविज्जत्ति’ ।

(६९) **कुसलचित्तस्स** वा ति आदीसु अट्ठहि कामावचरेहि अभिज्जाचित्तेन चा ति नवहि चित्तेहि कुसलचित्तस्स वा, द्वादसहि पि अकुसलचित्तेहि **अकुसलचित्तस्स** वा, अट्ठहि महाकिरियाहि द्वाहि परित्तकिरियाहि अभिज्जापत्ताय एकाय रूपावचरकिरियाया ति एकादसहि किरियचित्तेहि **अव्याकतचित्तस्स** वा । इतो अज्जानि चित्तानि विज्जत्तिं न जनेन्ति । [324] सेक्खासेक्खपुथुजनानं पन एत्तकेहेव चित्तेहि विज्जत्ति होती ति एतेसं कुसलादीनं वसेन तीहि पदेहि ‘हेतुतो’ दस्सिता ।

(७०) इदानी छहि पदेहि ‘फलतो’ दस्सेतुं **अभिक्रमन्तस्स** वा ति आदि वुत्तं । अभिक्रमादयो हि विज्जत्तिवसेन पवत्तत्ता विज्जत्तिफलं नाम । तत्थ ‘अभिक्रमन्तस्सा’ ति पुरतो कायं अभिहरन्तस्स । **पटिकमन्तस्सा** ति पच्छतो पच्चाहरन्तस्स । **आलोकेन्तस्सा** ति उज्जुकं पेक्खन्तस्स । **विलोकेन्तस्सा** ति इतो चित्तो च पेक्खन्तस्स । **संमिज्जन्तस्सा** ति संधियो संकोचेन्तस्स । **पसारोन्तस्सा** ति संधियो पटिप्पणामेन्तस्स ।

१ See ३.२९१. २ सी०— रूपारूपपालनं. ३ See ३.१००.

(७१) इदानी छहि पदेहि 'सभावतो' दस्सेतुं कायस्स थंभना ति आदि वुत्तं । तत्थ 'कायस्सा' ति सरीरस्स । कायं थम्मेत्वा थद्धं करोती ति थम्भना । तमेव उपसगगेन वड्डेत्वा सन्थम्भना ति आह । बलवतरा वा थम्भना 'सन्थम्भना' । सन्थम्भितत्तं ति सन्थम्भितभावो । विज्जापनवसेन विज्जन्ति । विज्जापना ति विज्जापनाकारो । विज्जापितभावो विज्जापितत्तं । सेसमेत्थ यं वत्तब्बं तं हेट्ठो द्वारकथाय वुत्तमेव ।

(७२) तथा वचीविज्जत्तियं [§ ६३७] । वचीविज्जत्ती ति पदस्स पन निहेसपदानं च अत्थो तत्थं न वुत्तो, सो एवं वेदितब्बो— वाचाय अत्तनो भावं विज्जापेत्तानं तिरच्छानेहि पि पुरिसानं, पुरिसेहि वा तिरच्छानानं पि, वचीगहणा-नुसारेण गाहिताय एताय भावो विज्जायती ति विज्जन्ति । सयं वचीगहणानुसारेण विज्जायती ति पि विज्जन्ति । "साधु वाचाय संवरो" [ध० ३६१] ति आदीसु आगता चोपनसंखाता वची एव विज्जन्ति 'वचीविज्जन्ति' । वचीघोसेन अधिप्पाय-विज्जापनहेतुत्ता सयं च तथाविजेय्यत्ता वाचाय विज्जन्ती ति पि 'वचीविज्जन्ति' ।

(७३) वाचा गिरा ति आदीसु वुत्तती ति 'वाचा' । गिरियती ति 'गिरा' । व्यप्पथो ति वाक्यभेदो । वाक्यं च तं पथो च अर्थं जातुकामानं आपेतुकामानं चा ति पि 'व्यप्पथो' । उदीरियती ति उदीरणं । घुस्सती ति घोसो । करियती ति कम्मं । घोसो व कम्मं ति घोसकम्मं । नानप्पकारेहि [325] कतो घोसो ति अत्थो । वचिया भेदो वचीभेदो । सो पन 'न भंगो, पमेदगता वाचा एवा' ति आपनत्थं वाचा वचीभेदो ति वुत्तं । इमेहि सब्बेहि पि पदेहि 'सद्वाचा' व दस्सिता । इदानी ताय वाचाय सद्धिं योजेत्वा हेट्ठो वुत्तत्थानं विज्जन्तिआदीनं पदानं वसेन तीहाकरेहि सभावतो तं दस्सेतुं या ताय वाचाय विज्जन्ती ति आदि वुत्तं । तं हेट्ठो वुत्तनयत्ता उत्तानत्थमेव ।

(७४) इदानी विज्जत्तिसमुट्ठापकचित्तेसु असंमोहत्यं द्वत्तिस-छब्बीस-एकून-वीस-सोळसपच्छिमांनी ति इदं पक्किण्णकं वेदितब्बं— द्वत्तिस चित्तानि हि रूपं समुट्ठापेन्ति, इरियापथं उपत्थंभेन्ति, दुविधं पि विज्जत्तिं जनेन्ति । छब्बीसति विज्जत्तिमेव न जनेन्ति, इतरद्वयं करोन्ति । एकूनवीसति रूपमेव समुट्ठापेन्ति, इतरद्वयं न करोन्ति । सोळस इमेसु तीसु एकं पि न करोन्ति ।

(७५) तत्थ द्वत्तिसा ति हेट्ठा वुत्तानेव कामावचरतो अट्ठ कुसलानि, द्वादस अकुसलानि, किरियतो दस चित्तानि, सेक्खपुयुजनानं अभिज्जाचित्तं, खीणा-सवानं अभिज्जाचित्तं ति । छब्बीसा ति रूपावचरतो पञ्च कुसलानि, पञ्च किरि-यानि, अरूपावचरतो चत्तारि कुसलानि, चत्तारि किरियानि, चत्तारि मग्गचित्तानि,

१ See ३.९५-१०१. २ i.e. द्वारकथायं (अ० यो० p. 174). ३ See ४.७१. ४ M., PTS, सि०-पच्छिमा ति. ५ सि०-बहिरूपं.

चत्तारि फलचित्तानीं ति । एकूनवीसा ति कामावचरकुसलविपाकतो एकादस, अकुसलविपाकतो द्वे, किरियतो किरियमनोधायु, रूपावचरतो पञ्च विपाकचित्तानीं ति । सोळसा ति द्वे पञ्च विज्झाणानि, सब्बसत्तानं पटिसन्धिचित्तं, खीणासवानं चुतिचित्तं, आरूपे चत्तारि विपाकचित्तानीं ति । इमानि सोळस रूपइरियापथविज्झत्तीसु एकं पि न करोन्ति । अज्झानि पि बहूनि आरूपे उप्पन्नानि अनोकासगतत्ता रूपं न समुट्ठापेन्ति । यानि पन कायविज्झात्तिं समुट्ठापेन्ति तानेव वचीविज्झत्तिं ति ।

(७६) आकासधातुनिद्देसे [§६३८] न कसति, न निकसति, कसितुं वा छिन्दितुं वा भिन्दितुं वा न सक्का ति आकासो । आकासो व [326] आकासगतं, खेळगतादीनि विय । आकासो ति वा गतं ति 'आकासगतं' । न हज्जती ति अघं, अघट्ठनीयं ति अत्थो । अघमेव अघगतं । छिद्धेन विवरो । विवरो व विवरगतं । असम्फुट्टं चतूहि महाभूतेही ति एतेहि असम्फुट्टं निज्जटा-कासं^१ कथितं । लक्खणादितो पन रूपपरिच्छेदलक्खणा आकासधातु, रूप-परियन्तप्पकासनरसा, रूपमरियादपच्चुपट्टाना असंफुट्टमाव-छिद्विवरभावपच्चुपट्टाना वा, परिच्छिन्नरूपपदट्टाना, याय परिच्छिन्नेसु रूपेसु 'इदमितो उद्धं अधो तिरियं' ति च होति ।

(७७) इतो परे रूपस्स लहुतादीनं [§६३९...] निद्देसा चित्तस्स लहुता-दीसु [§४३...] वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । लक्खणादितो पनेत्थ अदन्धतालक्खणा रूपस्स लहुता, रूपानं गरुभावविनोदनरसा, लहुपरिवत्तिता-पच्चुपट्टाना, लहुरूपपद-ट्टाना । अथद्वतालक्खणा रूपस्स मुदुता, [§६४०] रूपानं थद्धभावविनोदनरसा, सब्बकिरियासु अविरोधितापच्चुपट्टाना, मुदुरूपपदट्टाना । सरीरकिरियानुकूलकम्मज्ज-भावलक्खणा रूपस्स कम्मज्जता [§६४१], अकम्मज्जताविनोदनरसा, अदुव्वल-भावपच्चुपट्टाना, कम्मज्जरूपपदट्टाना । एता पन तिस्रो न अज्जमज्जं विजहन्ति ।

(७८) एवं सन्ते पि यो अरोगिनो धिय रूपानं लहुभावो, अदन्धता, लहुपरिवत्तिप्पकारो, रूपदन्धत्तकर-धातुक्खोम-पटिपक्खपच्चयसमुट्ठानो, सो रूप-विकारो 'रूपस्स लहुता' । यो सुपरिमहितचम्मस्सेव रूपानं मुदुभावो सब्बकिरिया-विसेसेसु वसवत्तनभावमद्दवप्पकारो रूपथद्धत्तकर-धातुक्खोम-पटिपक्खपच्चयसमुट्ठानो, सो रूपविकारो 'रूपस्स मुदुता' । यो पन सुद्वन्तसुवण्णस्सेव रूपानं कम्मज्जमावो सरीरकिरियानुकूलभावप्पकारो सरीरकिरिया-[327]-नं अननुकूलकर-धातुक्खोम-पटिपक्खपच्चयसमुट्ठानो, सो रूपविकारो 'रूपस्स कम्मज्जता' ति । एवमेतासं विसेसो वेदितव्वो ।

(७९) एता पन तिस्रो पि कम्मं कातुं न सक्कोन्ति, आहारादयो व करोन्ति ।

१ M. omits रूप. २ सि० inserts after this अरूपानि. ३ M., PTS - निस्सटा°, सि० - निस्सिता°. ४ See ३.२९५...

तथा हि योगिनो 'अज अम्हेहि भोजनसप्पायं लद्धं, कायो नो लहु-मुदु-कम्मञ्जो' ति वदन्ति । 'अज उतुसप्पायं लद्धं, अज अम्हाकं चित्तं एकगं, कायो नो लहु-मुदु-कम्मञ्जो' ति वदन्ती ति ।

(८०) उपचयसन्ततिनिद्देशेसु [§§६४२-४३] आयतनानं ति अट्टेका-दसन्नं रूपायतनानं । आचयो ति निब्वत्ति । सो रूप्स उपचयो ति यो आयतनानं आचयो पुनपुनं निब्वत्तमानानं, सो व रूप्स उपचयो नाम होति; वट्ठी ति अत्थो । यो रूप्स उपचयो सा रूप्स सन्तती ति या एवं उपचितानं रूपानं वट्ठी, ततो उत्तरितरं पवत्तिकाले सा रूप्स सन्तति नाम होति; पवत्ती ति अत्थो । नदीतीरे खतकूपरिमं हि उदकुग्गमकालो विय आचयो, निब्वत्ति; परिपुण्णकालो विय उपचयो, वट्ठी; अञ्जोत्थरित्वा गमनकालो विय सन्तति, पवत्ती ति वेदितव्वा ।

(८१) एवं किं कथितं होती ति ? आयतनेन आचयो कथितो, आचयेन आयतनं कथितं । आचयो व कथितो आयतनमेव कथितं । एवं पि किं कथितं हांती ति ? चतुसन्तातेरूपानं आचयो उपचयो निब्वत्ति वट्ठी कथिता । अत्थतो हि उभयं पेतं जातिरूपस्सेवाधिवचनं । आकारनानत्तेन पन वेनेय्यवसेन च उपचयो सन्तती ति उद्देसदेसनं कत्वा यस्मा एत्थ अत्थतो नानत्तं नत्थि, तस्मा निद्देशे "यो आयतनानं आचयो सो रूप्स उपचयो, यो रूप्स उपचयो सा रूप्स सन्तती" [§§६४२-४३] ति वुत्तं । यस्मा च उभयं पेतं जातिरूपस्सेवाधिवचनं तस्मा एत्थ आचयलक्खणो रूप्स उपचयो, पुब्वन्ततो रूपानं उम्मुजा-पनरसो, निव्यातनपच्चुपट्ठानो परिपुण्णभावपच्चुपट्ठानो वा, उपचितरूपपदट्ठानो । पवत्तिलक्खणा रूप्स सन्तति, अनुपपन्नन्धनरसा, अनुपच्छेदपच्चुपट्ठाना, अनुप-बन्धरूपपदट्ठाना ति वेदितव्वा ।

(८२) जरतानिद्देशे [§६४४] जीरणकवसेन जरा; अयमेत्थ [328] सभावनिद्देशो । जीरणाकारो जीरणता । खण्डिच्चं ति आदयो तयो^१ कालातिक्रमे किञ्चिनिद्देशा । पच्छिमा द्वे पकतिनिद्देशौ । अयं हि 'जरा' ति इमिना पदेन सभावतो दीपिता; तेन^२ 'स्सा'यं सभावनिद्देशो । 'जीरणता' ति इमिना आकारतो; तेन^३ 'स्सा'यं आकारनिद्देशो । खण्डिच्चं ति इमिना कालातिक्रमेन दन्तनखानं खण्डितभावकरण-किञ्चतो । पालिच्चं ति इमिना केसलोमानं पलितभावकरणकिञ्चतो । वलिच्चता ति इमिना मंसं मिलपेत्वा तच्चे वलिभावकरणकिञ्चतो दीपिता । तेन^४ 'स्सा' इमे 'खण्डिच्चं' ति आदयो तयो कालातिक्रमे किञ्चनिद्देशा । तेहि इमेसं विकारानं

१ See notes on §§642-43. २ M., सी०-कतं. ३ सि०, सी०-
प्रकृती ति. ४ M., PTS, सि०-omit. ५ With ४.८२-८४, compare
VbhCm. pp. 98-99 which closely agrees.

दस्सनवसेन पाकटीभूता पाकटजरा दर्शिता । यथेव हि उदकस्स वा अग्निनो वा तिणरूखादीनं संभग्गपल्लिभग्गताय वा श्शामताय वा गतमग्गो पाकटो होति, न च सो गतमग्गो तानेव उदकादीनि, एवमेव जराय दन्तादीसु खण्डिच्चादिवसेन गतमग्गो पाकटो, चक्खुं उम्मीलत्वा पि गय्हति, न च खण्डिच्चादीनेव जरा । न हि जरा चक्खुविज्जेय्या होति ।

(८३) आयुनो संहानि इन्द्रियानं परिपाको ति इमेहि पन पदेहि काला-
तिक्रमे येव अभिव्यत्ताय आयुक्खय-चक्खादिइन्द्रियपरिपाक-सञ्जिताय पकतिया दीपिता । तेन'स्सिमे पच्छिमा द्वे पकतिनिहेसा ति वेदितव्वा । तत्थ यस्मा जरं पत्तस्स आयु हायति, तस्मा जरा 'आयुनो संहानी'ति फलूपचारेन वुत्ता । यस्मा च दहरकाले सुप्पसन्नानि, सुखुं पि अत्तनो विसयं सुखेनेव गण्हनसमत्थानि चक्खादीनि इन्द्रियानि जरं पत्तस्स परिपक्कानि आलुळितानि अविसदानि, ओळारिकं पि अत्तनो विसयं गहेतुं असमत्थानि होन्ति, तस्मा 'इन्द्रियानं परिपाको' ति पि फलूपचारे-
नेव वुत्ता ।

(८४) सा पनायं एवं निहिट्ठा सब्बा पि जरा पाकटा पटिच्छन्ना ति दुविधा होति । तत्थ दन्तादीसु खण्डभावादिदस्सनतो रूपधम्मेषु जरा पाकट-जरा नाम । अरूपधम्मेषु जरा तादिसस्स विकारस्स अदस्सनतो पटिच्छन्न-जरा नाम । पुन अ-वीचि स-वीची ति एवं पि दुविधा होति । मणि-कनकर-जत-पवाळ-चन्दिम-सुरियादीनं विय, मन्ददसकादीसु पाणेनं विय च, पुष्पफल-[329]-पल्लवादीसु च अपाणिनं विय, अन्तरन्तरा वण्णविसेसानं दुविज्जेय्यत्ता जरा अ-वीचि जरा नाम; निरन्तरजरा ति अत्थो । ततो अज्जेसु पन यथावुत्तेसु अन्तरन्तरा वण्णविसेसादीनं सुविज्जेय्यत्ता जरा स-वीचि जरा नामा ति वेदितव्वा । लक्खणादितो पि रूपपरि-
पाकलक्खणा रूपस्स जरता, उपनयनरसा, सभावानपगमे पि नवभावापगमपच्चु-
पट्टाना, वीहिपुराणभावो विय परिपच्चमानरूपपदट्टाना ति वेदितव्वा ।

(८५) अनिच्चतानिहेसे [§ ६४५] खयगमनवसेन खयो, वयगमनवसेन वयो, भिजनवसेन भेदो । अथवा, यस्मा तं पत्वा रूपं खिय्यति, वेति, भिजति च, तस्मा खिय्यति एतस्मिं ति 'खयो', वेति एतस्मिं ति 'वयो', भिजति एतस्मिं ति 'भेदो' । उपसग्गवसेन पदं वड्ढेत्वा भेदो व परिभेदो । हुत्वा अभावट्ठेन, न निच्चं ति अ-निच्चं । तस्स भावो अनिच्चता । अन्तरधायति एत्था ति अन्तरधानं । मरणं हि पत्वा रूपं अन्तरधायति, अदस्सनं गच्छति । न केवलं च रूपमेव, सब्बे पि पञ्चक्खन्धा । तस्मा पञ्चन्नं पि खन्धानं अनिच्चताय इदमेव लक्खणं ति वेदितव्वं । लक्खणादितो पन परिभेदलक्खणा रूपस्स अनिच्चता, संसीदनरसा, खयवयपच्चु-

१ सि० inserts hereafter वातस्स वा. २ सि०, म०- खण्डिच्चादिनेव.
३ See विमु० २०.५०-५१.

पट्टाना, परिभिज्जमानरूपपदट्टाना ति वेदितव्वा । हेट्ठा जाति गहिता जरा गहिता, इमस्मिं ठाने मरणं गहितं । इमे तयो धम्मा इमेसं सत्तानं उक्खित्तासिकपच्चा-मित्तसदिसा ।

(८६) यथा हि पुरिसस्स तयो पच्चामित्ता ओतारं^१ गवेसमाना विचरेय्युं । तेसु एको एवं वदेय्य-‘एतं नीहरित्वा अटवीपवेसनं मय्हं भारो होतू’ ति । दुतियो ‘अटवीगतकाले पोथेत्वा पठवियं पातनं मय्हं भारो’ ति । ततियो ‘पठवीगतकालतो पट्टाय असिना सीसच्छेदनं मय्हं भारो’ ति । एवरूपा इमे जातिआदयो । नीहरित्वा अटवीपवेसनपच्चामित्तसदिसा हेत्थ जाति, तरिंम तरिंम ठाने निव्वत्तापनतो । अटवीगतं पोथेत्वा पठवियं पातनपच्चामित्तसदिसा जरा, निव्वत्तक्खन्धानं दुव्वल-पराधीन-मच्चपरायनभावकरणतो । पठवी-[330]-गतस्स असिना सीसच्छेदनक-पच्चामित्तसदिसं मरणं, जरापत्तानं खन्धानं जीवितक्खयं पापनतो ति ।

(८७) कवळिकाराहारनिद्देसे [§ ६४६] कवळं^२ करीयती ति कवळिकारो । आहरीयती ति आहारो । कवळं कत्वा अज्झोहरीयती ति अथो । रूपं आहरती ति ‘आहारो’ । एवं वत्थुवसेन नाम उद्धरित्वा पुन वत्थुवसेनेवेतं पभेदतो दस्सेतुं ओदनो कुम्मासो ति आदि वुत्तं । ओदनादीनि हि फाणितपरियन्तानि द्वादस इधाधिपेत्तस्स आहारस्स वत्थूनि । पालियं अनागतानि मूलफलादीनि ये-वा-पनकं पविट्ठानि । इदानि तानि मूलफलादीनि कत्तव्वतो दस्सेतुं यमिह यमिह जनपदे ति आदिमाह । तत्थ मुखेन असितव्वं भुञ्जितव्वं ति मुख्वासियं । दन्तेहि विखादि-तव्वं ति दन्तविखादनं । गलेन अज्झोहरितव्वं ति गलज्झोहरणीयं । इदानि तं किच्चव्रसेन दस्सेतुं कुच्छिवित्थम्भनं ति आह । तं हि मूलफलादि ओदन-कुम्मासादि वा अज्झोहट्ठं कुच्छि वित्थम्भेति । इदमस्स किच्चं । याय ओजाय सत्ता यापेन्ती ति हेट्ठा सब्बपदेहि सवत्थुकं आहारं दस्सेत्वा इदानि निव्वत्तिर्त्त-ओजमेव दस्सेतुं इदं वुत्तं ।

(८८) किं पनेत्थ वत्थुस्स किच्चं ? कि ओजाय ? परिस्सयहरण-पाल-नानि । वत्थुं हि परिस्सयं हरति पालेतुं न सक्कोति, ओजा पालेति परिस्सयं हरितुं न सक्कोति । द्वे पि एकतो हुत्वा पालेतुं पि सक्कोन्ति परिस्सयं पि हरितुं । को पनेस परिस्सयो नाम ? कम्मजतेजो । अन्तोकुच्छियं हि ओदनादिवत्थुस्मिं असति, कम्मजतेजो उट्ठित्वा उदरपटलं गण्हाति, ‘छातो’स्मि, आहारं देथा’ति वदापेति । मुत्तकाले उदरपटलं मुञ्चित्वा वत्थुं गण्हाति । अथ सत्तो एकगो होति ।

(८९) यथा हि छायास्खसो छायां पविट्ठं गहेत्वा देवसंखलिकाय बन्धित्वा अत्तनो मवने मोदन्तो छातकाले आगन्त्वा सीसे डंसति । सो डट्ठत्तो विरवति ।

१ सी०, प०- ओकांसं. २ सि० अटवी°. ३ M., PTS., सी०- कवळि.
४ M., PTS- विनिवट्ठित°. ५ M., PTS- दट्ठत्ता.

तं विरवं सुत्वा 'दुःखप्पत्तो एत्थ अत्थी'ति ततो ततो मनुस्सा आगच्छन्ति । सो [331] आगतागते गहेत्वा खादित्वा भवने मोदति । एवं-सम्पदमिदं वेदितव्यं । छायास्खसो विय कम्मजतेजो, देवसंखलिकाय बन्धित्वा ठपितसत्तो विय उदरपटलं, पुन आगतमनुस्सा विय ओदनादिवत्थु, अत्तनो भवने मोदत्तेन छातकाले ओतरित्वा सीसे डंसनं विय कम्मजतेजस्स वत्थुतो मुत्तस्स उदरपटल-गहणं, डट्टस्स विरवनकालो विय 'आहारं देथा' ति वचनकालो, ताय सज्जाय आगतागते गहेत्वा खादित्वा भवने मोदनकालो विय कम्मजतेजेन उदरपटलं मुञ्चित्वा वत्थुस्मिं गहिते एकग्गचित्तता ।

(९०) तत्थ ओळारिके वत्थुस्मिं ओजा मन्दा होति । सुखुमे बलवती । कुद्रूसकमत्तादीनि हि मुञ्चित्वा मुहुत्तेनेव छातो होति । सप्पिआदीनि पिवित्वा ठितस्स दिवसं पि भत्तं न रुचति । एत्थ च उपादायुपादाय ओळारिकसुखुमता वेदितव्वा । कुम्भीलानं हि आहारं उपादाय मोरानं आहारो सुखुमो । कुम्भील किर पासाणे गिळन्ति । ते च नेसं कुञ्चित्वा विलीयन्ति । मोरा सप्पविच्छिकादिपाणे खादन्ति । मोरानं पन आहारं उपादाय तरच्छानं आहारो सुखुमो । ते किर तिक्कस्सच्छित्तानि विसाणानि चैव अट्ठीनि च खादन्ति । तानि च नेसं खेलेन तेमित्तमत्तानेव कन्दमूलं विय मुदुकानि होन्ति । तरच्छानं पि आहारं उपादाय हत्थीनं आहारो सुखुमो । ते हि नानास्खसाखादयो खादन्ति । हत्थीनं आहारतो गवयगोकण्णमिगादीनं आहारो सुखुमो । ते किर निस्सारानि नानास्खपण्णादीनि खादन्ति । तेसं पि आहारतो गुन्नं आहारो सुखुमो । ते अल्लसुक्खतिणानि खादन्ति । तेसं पि आहारतो ससानं आहारो सुखुमो । ससानं आहारतो सकुणानं आहारो सुखुमो ।

(९१) सकुणानं आहारतो पच्चन्तवासीनं आहारो सुखुमो । पच्चन्तवासीनं आहारतो गामभोजकानं आहारो सुखुमो । गामभोजकानं आहारतो राजराजमहामत्तानं आहारो सुखुमो । तेसं पि आहारतो चक्रवत्तिनो आहारो सुखुमो । चक्रवत्तिनो आहारतो भुम्मदेवानं आहारो सुखुमो । भुम्मानं देवानं आहारतो चातुम्महाराजिकानं आहारो सुखुमो । एवं याव परनिम्मितवस-[332]-वत्तीनं आहारो वित्थारेतव्वो । तेसं पनाहारो सुखुमो त्वेव निट्ठं पत्तो । लक्खणादितो पि ओजालक्खणो कवळिकाराहारो, रूपाहरणरसी, उपत्थंमनपच्चुपट्टानो, कवळे कत्वा आहारितव्ववत्थुपदट्टानो ति वेदितव्वो ।

(९२) नो-उपादानिद्देसे [§६४७] यथा उपादारूपं उपादियतेव, न अज्जेन उपादियति, एवमेतं न उपादियतेवा ति नो-उपादा । फुसितव्वं ति फोट्टव्वं । फुसित्वा जानितव्वं ति अत्थो । फोट्टव्वं च तं आयतनं चा ति फोट्टव्वायतनं ।

आपो च तं निस्सत्त-सुञ्जतसभावट्टेन धातु चा ति आपोधातु ।

(९३) इदानीं यस्मा तीणि रूपानि फुसित्वा जानितव्वानि तस्मा तानि भाजेत्वा दस्सेतुं कतमं तं रूपं फोड्ढव्वायतनं ? पठवीधातु [§ ६४८] ति आदि-माह । तत्थ कक्खळत्तलक्खणा पठवीधातु, पतिट्ठानरसा, संपटिच्छनपच्चुपट्ठाना । तेजोधातु उण्हत्तलक्खणा, परिपाचनरसा, मद्धानुप्पदानपच्चुपट्ठाना । वायोधातु वित्थंमनलक्खणा, समुदीरणरसा, अभिनीहारपच्चुपट्ठाना । पुरिमा पन 'आपोधातु' पण्वरणलक्खणा, ब्रूहनरसा, संगहपच्चुपट्ठाना । एकेका चेत्य सेसत्तयपदट्ठाना ति वेदितव्वं । कक्खळं ति थद्धं । मुदुकं ति अ-थद्धं । सण्हं ति मट्ठं । फरुसं ति खरं । सुखसम्फस्सं ति सुखवेदनापच्चयं इट्ठफोड्ढव्वं । दुक्खसम्फस्सं ति दुक्ख-वेदनापच्चयं अनिट्ठफोड्ढव्वं । गरुक्कं ति भारियं । लहुक्कं ति अ-भारियं, सल्लहुक्कं ति अत्थो । एत्थ च 'कक्खळं मुदुकं सण्हं फरुसं गरुक्कं लहुक्कं' ति पदेहि पठवी-धातु एव भाजिता । "यदा"यं कायो आयुसहगतो च होति उस्मासहगतो च विञ्जाण-सहगतो च तदा लहुतरो च होति मुदुतरो च [333] कम्मञ्जतरो चा" [ ] ति सुत्तन्ते पि लहुमुदुभूतं पठवीधातुमेव सन्धाय वुत्तं ।

(९४) 'सुखसम्फस्सं दुक्खसम्फस्सं' ति पदद्वयेन पन तीणि पि महाभूतानि भाजितानि । पठवीधातु हि सुखसम्फस्सा पि अत्थि दुक्खसम्फस्सा पि । तथा तेजोधातु-वायोधातुयो । तत्थ सुखसम्फस्सा पठवीधातु मुदुतलुण्हत्थे दहरे पादे सम्भा-हन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'सम्भाह तात, सम्भाह ताता' ति वदापनाकारं करोति । सुखसम्फस्सा तेजोधातु सीतसमये अंगारकपह्लं आहरित्वा गत्तं सेदेन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'सेदेहि ताता' ति वदापनाकारं करोति । सुखसम्फस्सा वायोधातु उण्ह-समये वत्तसंपन्ने दहरे वीजनेन वीजन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'वीज ताता' ति वदापनाकारं करोति । थद्धहत्थे पन दहरे पादे सम्भाहन्ते अट्ठीनं भिज्जनकालो विय होति । सो पि 'अपेही' ति वत्तव्वकं आपज्जति । उण्हसमये अंगारकपह्ले आमटे 'अपनेहि नं' ति वत्तव्वं होति । सीतसमये वीजनेन वीजन्ते 'अपेहि, मं मा वीजा' ति वत्तव्वं होति । एवमेतासं सुखसम्फस्सता दुक्खसम्फस्सता च वेदितव्वं । थं फोड्ढव्वं अनिदस्सनं सप्पटिघं [§ ६४८] ति आदिना नयेन वुत्ता पन चतूहि चतूहि नयेहि पतिमण्डिता तेरसं वारा हेट्ठा रूपायतैनादीसु वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(९५) किं पनेतानि तीणि महाभूतानि एकप्पहारेनेव आपाथमागच्छन्ति उदाहु नो ति ? आगच्छन्ति । एवं आगतानि कायप्पसादं घट्टेन्ति न घट्टेन्ती ति ? षट्ठेन्ति । एकप्पहारेनेव तानि आरम्भणं कत्वा कायविञ्जाणं उप्पज्जति नुप्पज्जती ति ? नुप्पज्जति । कस्मा ? आमुजितवसेन वा हि उस्सदवसेन वा आरम्भणकरणं होति ।

१ Cf. M. i. 296; S. iii. 143. २ See ४.३४. ३ See ४.५५.

(९६) तत्थ आभुजितवसेन ताव, पत्तस्मिं हि ओदनेन पूरेत्वा आभटे एकं सित्थं गहेत्वा थद्धं वा मुदुकं वा ति वीमंसन्तो किञ्चा पि तत्थ तेजो पि अत्थि वायो पि अत्थि, पठवीधातुमेव पन आभुजति । उण्होदके हत्थं ओतोत्त्वा वीमंसन्तो किञ्चा पि तत्थ पठवी पि अत्थि वायो पि अत्थि, तेजोधातुमेव पन आभुजति । उण्हसमये वातपानं विवस्त्वा वातेन सरीरं पहरापेत्तो ठितो मन्दमन्दे वाते [334] पहरन्ते किञ्चा पि तत्थ पठवी पि अत्थि तेजो पि अत्थि, वायोधातुमेव पन आभुजति । एवं आभुजनवसेन आरम्मणं करोति नाम ।

(९७) यो पन उपक्खलति^१ वा सीसेन वा ख्खं पहरति भुञ्जन्तो वा सक्खरं डंढति, सो किञ्चा पि तत्थ तेजो पि अत्थि वायो पि अत्थि, उस्सदवसेन पन पठवीधातुमेव आरम्मणं करोति । अग्गिं अक्कमन्तो पि किञ्चा पि तत्थ पठवी पि अत्थि वायो पि अत्थि, उस्सदवसेन पन तेजोधातुमेव आरम्मणं करोति । बहलवातो कण्णसक्खलि पहरत्वा बधिरमावं करोन्तो विय होति । किञ्चा पि तत्थ पठवी पि अत्थि तेजो पि अत्थि, उस्सदवसेन पन वायोधातुमेव आरम्मणं करोति । यं किञ्चि धातुं आरम्मणं करोन्तस्स कायविञ्जाणं पि एकप्पहारेन नुप्पजति । सूचिकलापेन विद्धस्स एकप्पहारेन कायो घट्टियति । यस्मिं यस्मिं पन ठाने कायप्पसादो उस्सन्नो होति, तत्थ तत्थ कायविञ्जाणं उप्पज्जति [§ ६५१] । यत्थ यत्था पि पटिघट्टननिधंसे बलवा होति तत्थ तत्थ पठमं उप्पज्जति । कुक्कुटपत्तेन वणे धोवियमाने^२ पि अंसु अंसु कायप्पसादं घट्टेति । यत्थ यत्थ पन पसादो उस्सन्नो होति, तत्थ तत्थेव कायविञ्जाणं उप्पज्जति । एवं उस्सदवसेन आरम्मणं करोति । उस्सदवसेनेव कायविञ्जाणं उप्पज्जति नाम ।

(९८) कथं पन चित्तस्स आरम्मणतो संकन्ति होती ति ? द्वीहाकरेहि होति—अज्झासयतो वा विसयाधिमत्ततो वा । विहारपूजादीसु हि ‘तानि चेतियानि चेव पटिमायो च वन्दिस्सामि, पोत्थकम्म-चित्तकम्मानि च ओल्लोकेस्सामी’ ति अज्झासयेन गतो एकं वन्दित्वा वा पस्सित्वा वा इतरस्स वन्दनत्थाय वा दस्सनत्थाय वा मनं कत्वा वन्दितुं पि पस्सितुं पि गच्छति येव, एवं अज्झासयतो संकन्ति नाम । केलासकूटपटिभागं पन महींचेतियं ओल्लोकेन्तो ठितो पि अपरभागे सव्वतुरियेसु पगहितेसु रूपारम्मणं विस्सज्जेत्वा सद्धारम्मणं संकमति । मनुञ्जगंधेसु पुप्फेसु वा गन्धेसु वा आगतेसु सद्धारम्मणं विस्सज्जेत्वा गंधारम्मणं संकमति । एवं विसयाधिमत्ततो संकन्ति नाम ।

(९९) [335] आपोधातुनिद्देसे [§ ६५२] आपो ति सभावनिद्देसो । आपो व आपोगतं । सिनेहवसेन सिनेहो, सिनेहो व सिनेहगतं । बन्धनत्तं रूपस्सा ति पठवीधातु-आदिकस्स भूतरूपस्स बन्धनमावो । अयपिण्ड-आदीनि

१ M., PTS, सी०-पक्खलति. २ सि०-वाधियमाने. ३ See ३.७४ above.

हि आपोधातु आवन्धित्वा बद्धानि^१ करोति । ताय आवद्धत्ता तानि बद्धानि^१ नाम होन्ति । पासाण-पव्वत-तालट्टि-हत्थिदन्त-गोसिंगादीसु पि एसेव नयो । सब्धानि हेतानि आपोधातु एव आवन्धित्वा बद्धानि करोति । आपोधातुया आवद्धत्ता व बद्धानि होन्ति ।

(१००) किं पन पठवीधातु सेसधातूनं पतिट्ठा होन्ती फुसित्वा होति उदाहु अफुसित्वा ? आपोधातु वा अवसेसा बन्धमाना फुसित्वा बन्धति उदाहु अफुसित्वा ति ? पठवीधातु ताय आपोधातुया अफुसित्वा व पतिट्ठा होति, तेजोधातुया च वायोधातुया च फुसित्वा । आपोधातु पन पठवीधातुं पि तेजोधातु-वायोधातुयो पि अफुसित्वा व आवन्धति । यदि फुसित्वा आवन्धेय्य फोट्ठव्वायतनं नाम भवेय्य । तेजोधातु-वायोधातूनं पि सेसधातूसु सकसककिच्चकरणे एसेव नयो ।

(१०१) तेजोधातु हि पठवीधातुं फुसित्वा ज्ञापेति । सा पन न उण्हा हुत्वा ज्ञायति । यदि उण्हा हुत्वा ज्ञायिष्य उण्हत्तलक्खणा नाम भवेय्य । आपोधातुं पन अफुसित्वा व तापेति । सा पि तप्पमाना न उण्हा हुत्वा तप्पति । यदि उण्हा हुत्वा तप्पेय्य उण्हत्तलक्खणा नाम भवेय्य । वायोधातुं पन फुसित्वा व तापेति । सा पि तप्पमाना न उण्हा हुत्वा तप्पति । यदि उण्हा हुत्वा तप्पेय्य उण्हत्तलक्खणा नाम भवेय्य ।

(१०२) वायोधातु पठवीधातुं फुसित्वा वित्थंभेति, तथा तेजोधातुं । [336] आपोधातुं पन अफुसित्वा व वित्थंभेति । उच्छुरसं पचित्वा फाणितपिण्डे कथिरमाने आपोधातु थद्धा होति न होती ति ? न होति । सा हि पग्घरणलक्खणा । पठवीधातु कक्खळलक्खणा । ओमत्तं पन आपो अधिमत्त-पठवी-गतिकं जातं । सा हि रसाकारेण ठित्तमावं विजहति, लक्खणं न विजहति । फाणितपिण्डे विलीयमाने पि पठवीधातु न विलीयति । कक्खळलक्खणा हि पठवीधातु पग्घरणलक्खणा आपोधातु । ओमत्ता पन पठवी अधिमत्त-आप-गतिका होति । सा पिण्डकाकारेण ठित्तमावं विजहति, लक्खणं न विजहति ।

(१०३) चतुन्नं हि महामूतानं भाव'ञ्जथत्तमेव होति, लक्खण'ञ्जथत्तं नाम नत्थि । तस्स अभावो अट्टानपरिकप्पसुत्तेन [अं० १.२२२] दीपितो । वुत्तं हेतं—“सिया खो पनानन्द चतुन्नं महामूतानं अञ्जथत्तं, पठवीधातुया आपो-धातुया तेजोधातुया वायोधातुया; न त्वेव बुद्धे अवेच्चप्पसादेन समन्नागतस्स अरियसावकस्स सिया अञ्जथत्तं” ति । अयं हेत्थ अत्थो—आनन्द, कक्खळत्त-लक्खणा पठवीधातु परिवत्तित्वा पग्घरणलक्खणा आपोधातु नाम भवेय्य, अरिय-सावकस्स पन अञ्जथत्तं नाम नत्थी ति । एवमेत्थ अट्टानपरिकप्पो आगतो ।

(१०४) इतो परेसु उपादिन्नरूपादिनिद्देसेसु उपादिन्नपदादीनं अत्थो

मातिकाकथाय वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । चक्खायतनादीनि हेट्ठा विथारितानेव । तत्थ तत्थ पन विसेममत्तमेव वक्खाम । उपादिन्नानिहेसे [§ ६५३] ताव चक्खायतनादीनि एकन्तं उपादिन्नत्ता वुत्तानि । यस्मा पन रूपायतनादीनि उपादिन्नानि पि अत्थि अनुपादिन्नानि पि, तस्मा तानि 'यं वा पना ति संखेपतो दस्सेत्वा पुन कम्मस्स कतत्ता रूपायतनं [§ ६५३] ति आदिना नयेन विथारितानि । इमिना उपायेन सब्ब-ये-वा-पनकेसु अत्थो वेदितव्वो ।

(१०५) कस्मा पन 'कम्मस्सकतत्ता' [§ ६५३] ति च 'न-कम्मस्स कतत्ता' [§ ६५४] ति च उभिन्नं पि निहेसे 'जरता च अनिच्चता च' न गहिता, अनुपादिन्नादीनि [§ ६५४] येव निहेसेसु गहिता ति ? न-[337]-कम्मस्स कतत्ता ति एत्थ ताव कम्मतो अञ्जपच्चयसमुद्धानं संगहितं । 'कम्मस्स कतत्ता' ति एत्थ कम्मसमुद्धानमेव । इमानि च द्वे रूपानि नेव कम्मतो न अञ्जस्मा रूपजनकपच्चया उप्पजन्ति, तस्मा न गहितानी ति । सा च नेसं अनुप्पत्ति परतो^१ आयिमियस्स ति । अनुपादिन्नं ति [§ ६५४] आदीसु पन केवलं अनुपादिन्नादि-ग्गहणेन कम्मादिसमुद्धानता पटिक्खित्ता, न अञ्जपच्चयसमुद्धानता अनुज्जाता । तस्मा तत्थ गहितानी ति वेदितव्वानि ।

(१०६) चित्तसमुद्धाननिहेसे [§ ६६७] कायविज्जवत्ति-वचीविज्जवत्ती ति इदं द्वयं यस्मा एकन्त-चित्तसमुद्धानानि भूतानि उपादाय पञ्जायति, तस्मा वुत्तं । परमत्थतो पन तस्स निस्सयभूतानेव चित्तसमुद्धानानि, तन्निस्सितत्ता । यथा अनि-च्चस्स रूपस्स जरामरणं अनिच्चं नाम होति, एवमिदं पि चित्तसमुद्धानं नाम जातं । चित्तसहभूनिहेसे [§ ६६९] पि एसेव नयो । याव चित्तं ताव पञ्जायनतो इदमेव द्वयं वुत्तं । न पनेतं चित्तेन सहभूतानि विथि, वेदनादयो विथि च उप्पजति । चित्ता-नुपरिवत्तिताय [§ ६७१] पि एसेव नयो । याव चित्तं ताव पञ्जायनतो एव हेतं द्वयं चित्तानुपरिवत्ती ति वुत्तं ।

(१०७) ओल्लारिकं [§ ६७५] ति वत्थारम्मणभूतत्ता संघट्टनं वसेन गहे-तव्वतो थूलं । वुत्तविपल्लासतो सुखुमं [§ ६७६] वेदितव्वं । दूरे [६७७] ति घट्टन-वसेन अग्गहेतव्वत्ता दुविज्जेय्यमावेन समीपे टितं पि दूरे । इतरं पन घट्टनवसेन गहेतव्वत्ता सुविज्जेय्यमावेन दूरे टितं पि सन्तिके [§ ६७८] । चक्खायतनादि-निहेसा हेट्ठा वुत्तनयेनेव विथारतो वेदितव्वो ।

इदं ताव दुविधेन रूपसंगहे विसेममत्तं ।

१ See २.२० २ See ४.२५-५१, ६१-६७, ५२-६०, ९३-९४, ७६, ९९-१०३, ८०-८१, ८७-९१. ३ सि०, सी०, म०-यं यं. ४ See ४.११३-११७. ५ M., PTS-पसादसंघट्टनं. ६ M., PTS-दुप्परिज्जेय्यं. ७ M., PTS-सुपरिज्जेय्यं. ८ See ४.२५-६०, ९३-९४.

(१०८) तिविधसंगहो [§§७४२-८७६] उत्तानत्थो येव । चतुर्विध-संगहावसाने दिट्ठादीनं पच्छिमपदस्स भेदामावेन आदितो पट्ठाय पुच्छं अकत्वा वै **रूपायतनं दिट्ठं सहायतनं सुतं** [§९६१] ति आदि वुत्तं । तत्थ रूपायतनं चक्खुना ओलोकित्वा दक्खितुं सक्का ति 'दिट्ठं' नाम जातं । सहायतनं सोतेन सह सुत्वा जानितुं सक्का ति 'सुतं' नाम जातं । गन्धायतनादित्तयं घ्राण-जिह्वा-कायेहि पत्वा गहेतव्वतो मुनित्वा जानितव्वत्तेन **मुतं** नाम जातं । फुसित्वा विज्जाणुप्पत्तिकारणतो 'मुतं' नामा ति वुत्तं । सब्बमेव पन रूपं मनोविज्जाणेन जानितव्वं ति **मनसा विज्जातं** नाम जातं ।

(१०९) पञ्चविधसंगहनिर्देशे [§§९६२-६६] **कक्खलं** ति थद्धं । खरमेव **खरगतं**, फरुसं ति अत्थो । इतरे द्वे पि सभावनिर्देशा येव । **अज्झत्तं** ति नियक'-ज्झत्तं । बहिद्धा ति बाहिरं । **उपादिन्नं** ति कम्मसमुद्धानमेव । अविसेसेन पन सरीरट्ठकस्सेतं गहणं । सरीरट्ठकं हि उपादिन्नं वा होतुं अनुपादिन्नं वा, आदिन्नगहित-परामट्ठवसेन उपादिन्नमेव नाम जातं । **तेजोगतं** [§९६४] ति सव्वतेजेषु गतं उण्हत्त-लक्खणं, तेजो एव वा तेजोभावं गतं ति 'तेजोगतं' । **उस्मा** ति उस्माकारो । **उस्मागतं** ति उस्माभावं गतं । उस्माकारस्सेवेतं नाम । **उसुमं** ति बलव-उस्मा । उसुममेव उसुमभावं गतं ति **उसुमगतं** । वायनकवसेन **वायो** [§९६५] । वायो एव वायोभावं गतत्ता **वायोगतं** । **थंभितत्तं** ति उप्पलनाल्लतचादीनं विय वात-पुण्णानं थंभितभावो रूपस्स ।

(११०) [339] छविधादिसंगहानं तिण्णं ओसानपदस्स भेदामावतो आदितो पट्ठाय अपुच्छित्वा व निर्देशो कतो । तत्थ चक्खुविज्जाणेन जानितुं सक्का ति **चक्खुविज्जेय्यं** [§९६७] ...पे०... मनोविज्जेय्येन जानितुं सक्का ति **मनोविज्जेय्यं** ति । तिविधाय मनोधातुया जानितुं सक्का ति **मनोधातुविज्जेय्यं** [§§९६८-६९] । **सव्वं रूपं** ति एत्थ यस्मा एकं रूपं पि **मनोविज्जाणधातुया** अजानितव्वं नाम नत्थि, तस्मा 'सव्वं रूपं' ति वुत्तं । **सम्मासंबुद्धेन** हि अभिधम्मं पत्वा नयं कातुं युत्तट्ठाने नयो अकतो नाम नत्थि । इदं च एकरूपस्सा पि मनोविज्जाणधातुया अजानितव्वस्स अमावेन नयं कातुं युत्तट्ठानं नाम, तस्मा नयं करोन्तो 'सव्वं रूपं' ति आह । **सुखसम्फस्सो** [§९७०] ति सुखवेदनापटि-लाभपच्चयो । **दुक्खसम्फस्सो** ति दुक्खवेदनापटिलाभपच्चयो । इधा पि फोट्टव्वा-रम्मणस्स सुखदुक्खस्स सम्भावतो अयं नयो दिन्नो ।

(१११) नवके [§§९७१-७३] पन इन्द्रियरूपस्स नाम अत्थिताय नयो दिन्नो । तस्सेव सप्पटिघ-अप्पटिघताय दसके [§§९७४-९७७] नयो दिन्नो ।

१ M. reads so.

२ M.- खरिगतं.

३ M., PTS.- भाव°.

४ M.- होति.

एकादसके [§§९७८-८०] अट्टेकादस आयतनानि विभक्तानि । तेसं तेसं निद्देस-
वारा हेट्ठावुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितव्वा । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेव ।

(११२) इमेसु पन रूपेसु असंमोहत्यं

समोधानं समुद्धानं परिनिष्कन्नं च संखतं ति

इदं 'पकिण्णकं' वेदितव्वं । तत्थ 'समोधानं' ति सब्बमेव हि रूपं समोधानतो
चक्खायतनं ... पे० ... कवल्लिकारो आहारो [§५९६], फोट्ठव्वायतनं आपोधातु
[§६४७] ति पञ्चवीसतिसंखं होति । तं वत्थुरुपेनं सद्धिं छब्बीसतिसंखं वेदितव्वं ।
[340] इतो अञ्जं रूपं नाम नत्थी ति । केचि^३ पन 'मिद्धरूपं नाम अत्थी' ति
वदन्ति । ते "अद्धा मुनी सि सम्मुद्धो नत्थी नीवरणा तवा" [सु० नि० ५४१]
ति आदीनि वत्था मिद्धरूपं नाम नत्थी ति पटिसेधेतेव्वा । अपरे बलरूपेन सद्धिं
सत्तवीसति, संभवरूपेन सद्धिं अट्ठवीसति, जातिरूपेन सद्धिं एकूनतिसति, रोगरूपेन
सद्धिं समतिस रूपानी ति वदन्ति । ते पि तेसं विसुं अभावं दस्सेत्वा पटिक्खपि-
तव्वा । वायोधातुया हि गहिताय बलरूपं गहितमेव, अञ्जं बलरूपं नाम नत्थि ।
आपोधातुया संभवरूपं, उपचयसंततीहि जातिरूपं, जरता^४ निचत्ताहि गहिताहि रोग-
रूपं गहितमेव । अञ्जं रोगरूपं नाम नत्थि । यो पि कण्णरोगादि-आवाधो सो वा
विसमपच्चयसमुट्ठितधातुमत्तमेव । न अञ्जो तत्थ रोगो नाम अत्थी ति समोधानतो
छब्बीसति चेव रूपानि ।

(११३) 'समुद्धानं' ति कति-रूपानि कति-समुद्धानानि ? दस एकसमु-
द्धानानि, एकं द्वि-समुद्धानं, तीणि ति-समुद्धानानि, नव चतु-समुद्धानानि, द्वे न
केनाचि समुद्दहन्ति । तत्थ चक्खुप्पसादो ... पे० ... जीवित्तिन्द्रियं ति इमानि अट्ठ
एकन्तेन कम्मतो व समुद्दहन्ति । कायविज्जात्ति-वचीविज्जत्ती ति द्वयं एकन्तेन
चित्ततो समुद्दाती ति दस 'एकसमुद्धानानि' नाम । सद्दो उतुतो च चित्ततो च
समुद्दाती ति एको 'द्विसमुद्धानो' नाम । तत्थ अविज्जाणकसद्दो उतुतो समुद्दाति,
सविज्जाणकसद्दो चित्ततो । लहुतादित्तयं पन उतुचित्ताहारेहि समुद्दाती ति तीणि
'ति-समुद्धानानि' नाम । अवसेसानि नव रूपानि तेहि कम्मेन चा ति चतुहि समुद्द-
हन्ती ति नव 'चतुसमुद्धानानि' नाम । जरता-अनिच्चता पन एतेसं एकतो पि न
समुद्दहन्ती ति द्वे 'न केनाचि समुद्दहन्ति' नाम । कस्मा ? अजायनतो ।

(११४) न हि एतानि जायन्ति । कस्मा ? जातस्स पाक-भेदत्ता । उपपन्नं
हि रूपं अरूपं वा भिज्जती ति [341] अवस्सं पनेतं संपटिच्छित्तव्वं । न हि
उपपन्नं रूपं वा अरूपं वा अक्खयं नाम दिस्सति । याव पन न भिज्जति ताव^५ स्स

१ See note २ on §596. २ 'अभयगिरिवासिनो' (अ० यो० p. 183).

३ See note १ on ३.५५७. ४ See विसु० १४.७१. विसु० ९५. ५ Cf.

§६६१. ६ See ४-१०५ above; also विसु० १४.८०.

परिपाको ति सिद्धमेतं । 'जातस्स पाक-भेदत्ता' ति यदि च तानि^१ जायेयुं तेसं पि पाक-भेदा भवेयुं । न च पाको पच्चति, भेदो वा भिज्जती ति जातस्स पाक-भेदत्ता नेतं द्वयं जायति ।

(११५) तस्य सिया—यथा 'कम्मस्स कतत्ता' ति आदिनिहेसेसु 'रूपस्स उपचयो रूपस्स सन्तती' [§६५३] ति वचनेन 'जाति' जायती ति सम्पटिच्छितं होति, एवं 'पाको' पि पच्चतु 'भेदो' पि भिज्जतु^२ ति । 'न तस्य 'जाति' जायती ति सम्पटिच्छितं । ये पन धम्मो कम्मादीहि निव्वत्तन्ति तेसं अभिनिव्वत्तिभावतो जातिया तप्पच्चयभाववोहारो अनुमतो । न पन परमत्थतो जाति जायति । जाय-मानस्स हि अभिनिव्वत्तिमत्तं जाती^३ ति ।

(११६) तस्य सिया—'यथेव जाति येसं धम्मानं अभिनिव्वत्ति तप्पच्चय-भाववोहारं अभिनिव्वत्तिवोहारं च लभति, तथा पाक-भेदा पि येसं धम्मानं पाक-भेदा तप्पच्चयभाववोहारं अभिनिव्वत्तिवोहारं च लभन्तु । एवं इदं पि द्वयं कम्मादि-समुद्धानमेवा ति वत्तच्चं भविस्सती^४ ति । 'न पाक-भेदा तं वोहारं लभन्ति । कस्मा ? जनकपच्चयानुभावक्खणे^५ अभावतो । जनकपच्चयानं हि उप्पादेतव्व-धम्मस्स उप्पादक्खणे येय आनुभावो, न ततो उत्तरि । तेहि अभिनिव्वत्तिते धम्मक्खणस्मिं च जाति पञ्जायमाना तप्पच्चयभाववोहारं अभिनिव्वत्तिवोहारं च लभति, तस्मिं खणे सञ्भावतो; न इतरद्वयं, तस्मिं खणे अभावतो ति नेवेतं जायती^६ ति वत्तच्चं ।

(११७) "जरामरणं भिक्खवे अनिच्चं संखतं पटिच्चसमुप्पन्नं"^७ [सं० २.२६] ति आगतत्ता इदं पि द्वयं जायती ति चे— 'न, परियायदेसितत्ता । तस्य हि पटिच्चसमुप्पन्नानं धम्मानं जरामरणत्ता परियायेन तं पटिच्चसमुप्पन्नं^८ ति युत्तं । 'यदि एवं, तयं^९ पेतं अजातत्ता सस-[342]-विसाणं विय नत्थि; निव्वानं विय वा निच्चं^{१०} ति चे— 'न, निस्सयपटिब्रद्धयुत्तितो; पटवीआदीनं हि निस्सयानं भावे जाति-आदित्तयं पञ्जायति, तस्मा न नत्थि । तेसं च अभावे न पञ्जायति, तस्मा न निच्चं । एतं पि च अभिनिवेसं पटिसेधेतुमेव इदं युत्तं— "जरामरणं भिक्खवे अनिच्चं संखतं पटिच्चसमुप्पन्नं"^{११} [सं० २-२६] ति । एवमादीहि नयेहि तानि द्वे रूपानि न केहिचि समुद्घन्ती^{१२} ति वेदितव्वानि ।

(११८) अपि च 'समुद्धानं' ति एत्थ अयमञ्जो पि अत्थो । तस्सायं मातिका— 'कम्मजं कम्मपच्चयं कम्मपच्चयउत्तुसमुद्धानं, आहारसमुद्धानं^{१३} आहार-

१ i. e. जस्ता-अनिच्चतानि (अ० यो० 148). २ सी०, म०— omit.
३ PTS—पच्चयानुभावक्खणे, M.—पच्चयानुभावक्खणे. ४ i. e. जाति-जरा-भंगसंखातं.
(अ० यो० 186). ५ M., PTS alone give this word. Others omit.
६ This discussion commenced with ४.११४. ७ See विम० ११.
८, ११३.

पच्यं आहारपच्यउतुसमुद्धानं, उतुसमुद्धानं उतुपच्यं उतुपच्यउतुसमुद्धानं, चित्तसमुद्धानं चित्तपच्यं चित्तपच्यउतुसमुद्धानं'ति । तत्थ चक्खुप्पसादादि अट्ठविधं रूपं सद्धिं हृदयवत्थुना 'कम्मजं' नाम । केसमस्सु-हृथिदन्ता-अस्सवाला-चामरि-वालानी ति एवमादि 'कम्मपच्यं' नाम । चक्रतनं देवतानं उच्चान-विमानानी ति एवमादि 'कम्मपच्यउतुसमुद्धानं' नाम । आहारतो समुद्धितं सुद्धकं 'आहार-समुद्धानं' नाम । कबलिकारो आहारो द्वित्रं पि रूपसन्ततीनं पच्यो होति आहार-समुद्धानस्स च उपादिक्कस्स च । आहारसमुद्धानस्स जनको हुत्वा पच्यो होति, कम्मजस्स अनुपादको हुत्वा ति इदं आहारानुपालितं कम्मजरूपं 'आहारपच्यं' नाम । विसमागाहारं सेवित्वा आतपे गच्छन्तस्स कालकुट्टादीनि उपपज्जन्ति, इदं 'आहारपच्यउतुसमुद्धानं' नाम । उतुतो समुद्धितं सुद्धकं 'उतुसमुद्धानं' नाम । तस्मिं उतु अज्जं अट्ठकं समुद्धापेति, इदं [343] 'उतुपच्यं' नाम । तस्मिं पि उतु अज्जं अट्ठकं समुद्धापेति, इदं 'उतुपच्यउतुसमुद्धानं' नाम । एवं तिस्सो येव सन्ततियो घट्ठेत्तुं सक्कोति । न ततो परं । इममर्थं अनुपादिक्केना पि दीपेत्तुं वट्ठति । उतुसमुद्धानो नाम वल्लहको । उतुपच्यो नाम बुद्धिधारा । देवे पन बुद्धे^१ ब्रीजानि विरुद्धन्ति, पठवी गन्धं मुञ्चन्ति, पञ्चता नीला खायन्ति, समुदो वट्ठति, एवं उतु-पच्यउतुसमुद्धानं नाम । चित्ततो समुद्धितं सुद्धकं 'चित्तसमुद्धानं' नाम । "पच्छा-जाता चित्तचेतसिका धम्मा पुरेजातस्स इमस्स कायस्स पच्छाजातपच्येन पच्यो"^२ [तिकप०५] ति इदं 'चित्तपच्यं' नाम । आकासे अन्तलिक्खे^३ हित्थं पि दस्सेन्ति, अस्सं पि दस्सेन्ति, रथं पि दस्सेन्ति, विविधं पि सेनाब्भूहं^४ दस्सेन्ती ति इदं 'चित्तपच्यउतुसमुद्धानं' नाम ।

(११९) 'परिनिष्कन्नं' ति पण्णरसं रूपा परिनिष्कन्ना नाम, दस रूपा अपरिनिष्कन्ना नाम । 'यदि अपरिनिष्कन्ना, असंखता नाम भवेय्यु' । 'तेसं येव पन रूपानि कायविकारो 'कायविज्जत्ति' नाम, वचीविकारो 'वचीविज्जत्ति' नाम, छिद्दं विवरं 'आकासधातु' नाम, लहुभावो 'लहुता' नाम, मुदुभावो 'मुदुता' नाम, कम्मज्जभावो 'कम्मज्जता' नाम, निब्बत्ति 'उपचयो' नाम, पवत्ति 'संतति' नाम, जीरणाकारो 'जरता' नाम, हुत्वा अभावाकारो 'अनिच्चता' नाम । इति सर्व्वं परि-निष्कन्नं^५ संखतमेव होती' ति ।

अट्ठसालिनिष्सा धम्मसंगहट्ठकथाय

रूपकण्ड-वर्णना निद्विता ।

१ सी०, म०- विलक्कालकुट्टं. २ See विसु० ११.१०५.१७.१९३-९४.
३ सी०, M.- वट्ठे. ४-४ Cf. Ps.i.210; विसु० १२.२५; विसु० ८७. ५ See ४.११२. ६ See विसु० १४.७३. ७ All authorities read so. ८ i.e. निष्कन्नरूपानं (अ०यो०). ९ i.e. रूपं (अ०यो०). १० सि०- अपरिनिष्कन्नं.

[निकलेपकण्डवण्णना]

[१. तिकवण्णना]

(१) एत्तायता कुसलत्तिको सव्वेसं कुसलादिधम्मानं पदमाजननयेन विथारितो होति । यस्मा पन व्यायं कुसलत्तिकस्स विभाजननयो वुत्तो, सेसत्तिकदुकानं पन एसेव विभाजननयो होति— यथा हि एत्थ, एवं 'कतमे धम्मा सुखाय वेदनाय संपयुत्ता ? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति सोमनस्स-सहगतं जाणसम्पयुत्तं रूपारम्भणं वा [344] ... पे० ... ये वा पन तस्मिं समये अज्जे पि अत्थि पटिच्चसमुपपन्ना अरूपिनो धम्मा टपेत्वा वेदनाखैन्धं, इमे धम्मा सुखाय वेदनाय संपयुत्ता' ति आदिना अनुक्रमेण सव्वतिकदुकेसु सक्का पण्डितेहि विभाजननयं सल्लखेतुं— तस्मा तं विथारदेसनं निक्खिपित्वा, अज्जेन नाति-संखेपविथारेण नयेन सव्वतिकदुकधम्मविभागं दस्सेतुं कतमे धम्मा कुसला [§ ९८१] ति निकलेपकण्डं आरब्धं । चित्तुप्पादकण्डं हि^१ विथारदेसनां, अट्ठकथा-कण्डं संखेपदेसना । इदं पन निकलेपकण्डं चित्तुप्पादकण्डं उपादाय संखेपो, अट्ठ-कथाकण्डं उपादाय विथारो ति नातिसंखित्ताविथारधातुकं होति ।

(२) तयिदं, विथारदेसनं निक्खिपित्वा देसितत्ता पि, हेट्ठावुत्तकारणवसेना पि, निकलेपकण्डं नामा ति वेदितव्यं । वुत्तं हेतं—

मूलतो^२ खन्धतो चा पि द्वारतो चा पि भूमितो ।

अत्थतो धम्मतो चा पि नामतो चा पि लिंगतो ।

निक्खिपित्वा देसितत्ता निकलेपो ति पवुच्चती ति ॥

इदं हि तीणि कुसलमूलानी ति आदिना नयेन मूलतो निक्खिपित्वा देसितं । तं-सम्पयुत्तो वेदनाखन्धो [§ ९८१] ति खन्धतो । तं-समुद्धानं कायकम्मं ति द्वारतो । कायद्वारप्पवत्तं हि कम्मं कायकम्मं ति वुच्चति । सुखभूमियं, कामावचरे [§ ९८४] ति^३ भूमितो निक्खिपित्वा देसितं । तत्थ तत्थ अत्थ-धम्म-लिंग-नामानं वसेन देसितत्ता अत्थादीनि निक्खिपित्वा देसितं^४ नामा ति वेदितव्यं ।

(३) तत्थ कुसलपदानिदेसे ताव तीणी [§ ९८१] ति गणनपरिच्छेदो । कुसलानि च तानि मूलानि च, कुसलानं वा धम्मानं हेतु-पच्चय-पभव-जनक-

१ Continues upto ५.४४. २ Cf. § 1. ३ M., PTS-वेदनं. Also of. § 984. ४-४ M., PTS-आहरित्वा दस्सिता. ५ M., PTS, सी० omit नाति. ६ See १.११ above. ७ M., PTS insert hereafter आदिना. ८ सि० inserts hereafter निकलेपकण्ड.

समुद्रापक-निव्वत्तकट्ठेन मूलानी ति कुसलमूलानी ति । एवं अत्थवसेन दस्सेत्वा इदानी नामवसेन दस्सेतुं अलोभो अदोसो अमोहो ति आह । एत्तावता यस्मा मूलेन मुत्तं कुसलं नाम नत्थि, तस्मा चतुभूमिककुसलं तीहि मूलेहि परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । [345] तं-सम्पयुत्तो तेहि अलोभादीहि संपयुत्तो । तत्थ अलोभेन संपयुत्ते संखारक्खन्धे, अदोसामोहा पि अलोभेन संपयुत्तसंखारक्खन्धगहणं येव गच्छन्ति । सेसद्वयवसेन सम्पयोगे पि एसेव नयो । इति चतुभूमिककुसलं पुन तं-सम्पयुत्तकचतुक्खन्धवसेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । तं-समुद्रानं ति तेहि अलोभादीहि समुद्रितं । इमिना पि नयेन तदेव चतुभूमिककुसलं तिण्णं कम्मद्वारानं वसेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । एवं ताव कुसलं तीसु ठानेसु परियादियित्वा दस्सितं ।

(४) अकुसले पि एसेव नयो । द्वादसन्नं हि अकुसलचित्तानं एकं मूलेन मुत्तं नाम नत्थी ति मूलेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । तं-सम्पयुत्तचतु-क्खन्धतो च उद्धं अकुसलं नाम नत्थी ति तानेव द्वादस अकुसलचित्तानि चतु-क्खन्धवसेन परियादियित्वा दस्सेसि । कायकम्मादिवसेन पन नेसं पवत्तिसम्भावतो कम्मद्वारवसेन परियादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । यं पनेत्थ तदेकट्ठा च किलेसा [§ ९८२] ति आदि वुत्तं, तत्थ एकस्मिं चित्ते पुग्गले वा ठितं ति 'एकट्ठं' । तत्थ एकस्मिं चित्ते ठितं सहजेकट्ठं नाम होति । एकस्मिं पुग्गले ठितं पहीनेकट्ठं नाम । तेन लोभादिना अज्जेन वा तत्थ तत्थ निहिट्ठेन सह एकस्मिं ठितं ति तदेकट्ठं ।

(५) तत्थ 'कतमे धम्मा संकिलिट्ठसंकिलेसिका ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति संकिलिट्ठत्तिके [§§ ९९३-९९५]; 'कतमे धम्मा हीना ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति हीनत्तिके [§§ १०२५-२७]; 'कतमे धम्मा अकुसला ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति इमस्मिं कुसलत्तिके; [346] 'कतमे धम्मा संकलिट्ठा ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति किलेसगोच्छके [§ १२४३]; 'कतमे धम्मा स-रणा ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा ति स-रणदुके' [§§ १२९४-९५] ति—इमेसु एत्तकेसु ठानेसु 'सहजेकट्ठं' आगतं ।

(६) दस्सनेन पहातव्वत्तिके [§§ १००२-१००८] पन 'इमानि तीणि संयोजनानि, तदेकट्ठा च किलेसा' ति, दस्सनेन पहातव्वहेतुकत्तिके [§§ १००९-१०१२] पि 'इमानि तीणि संयोजनानि, तदेकट्ठा च किलेसा ति'; पुन तत्थेव तीणि संयोजनानि—सक्कायदिट्ठि विचिकिच्छा सीलव्वतपरामासो ति, इमे धम्मा

१ See ५.३० below. २ §§ ९८१-८३; सि०-अकुसलत्तिके. ३ § 1006. ४-४ M., PTS omit. ५ § 1010.

दस्सनेन पहातब्बा; तदेकट्ठा च लोमो^१ दोसो मोहो, इमे धम्मा दस्सनेन पहातब्ब-
हेतू; तदेकट्ठा च किलेसा तं-सम्पयुत्तो वेदनाखन्धो सञ्जाखन्धो संखारखन्धो
विज्ञाणखन्धो, तं-समुद्धानं कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं, इमे धम्मा दस्सनेन
पहातब्बहेतुकां ति; सम्मपधानविभंगे “तथ कतमे पापका अकुसला धम्मा ?
तीणि अकुसलमूलानि— लोमो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा” [वि० २०९]
ति— इमेसु पन एत्तकेसु ठानेसु ‘पहानेकट्ठं’ आगतं ति वेदितव्वं ।

(७) अव्याकृतपदनिद्देशो [§ ९८३] उत्तान्त्यो एवा ति ।

इमस्मिं तिके तीणि लक्खणानि तिस्सो पञ्चत्तियो कसिणुग्घाटिमाकासं
अजटाकासं आकिञ्चज्जायतनस्स आरम्भणं निरोधसमापत्तिं च न लब्धन्ती ति वुत्तं^२ ।

(८) वेदनातिकनिद्देशे [§§ ९८४-९८६] सुखभूमियं ति एत्थ यथा तम्ब-
भूमि कण्हभूमि ति तम्ब-कण्हभूमियो व वुच्चन्ति, एवं सुखं पि सुखभूमि नाम ।
यथा उच्छुभूमि-सालिभूमि ति उच्छुसालीनं उप्पज्जनट्टानानि वुच्चन्ति, एवं सुखस्स
उप्पज्जनट्टानं चित्तं पि सुखभूमि नाम । तं इध अधिपेतं । यस्मा पन सा कामा-
चरा वा होति, रूपावचरादीसु वा, [347] तस्मा^३स्सा तं पमेदं दस्सेतुं कामावचरे
ति आदि वुत्तं । सुखवेदनं ठपेत्वा ति या सा सुखभूमियं सुखवेदना, तं ठपेत्वा ।
तं-सम्पयुत्तो ति तायेव ठपिताय सुखवेदनाय संपयुत्तो । सेसपदद्वये पि इमिना व
नयेन अत्थो वेदितव्वो । इमस्मिं तिके तिस्सो वेदना, सब्बं रूपं, निब्बानं ति इदं
न लब्धमिति^३ । अयं हि तिको कुसलत्तिके च अलब्धमानेहि इमेहि च तीहि कोट्टा-
सेहि मुत्तको नाम ।

(९) इतो-परेसु पन तिकदुकेसु पालितो च अत्थतो च यं वत्तव्वं सिया तं
सब्वं पदानुक्रमेण मातिकाकथाय चैव कुसलादीनं च निद्देशे वुत्तमेव । यं पन
यत्थ विसेसमतं तदेव वक्खाम ।

(१०) तथ विपाकत्तिके [§§ ९८७-८९] ताव किञ्चा पि अरूपधम्मा
विय रूपधम्मा पि कम्मसमुद्धाना अत्थि, अनारम्भणत्ता पन ते कम्मसरिक्खका न
होन्ती ति सारम्भणा अरूपधम्मा व कम्मसरिक्खकत्ता विपाका ति वुत्ता, बीज-
सरिक्खकफलं विय । सालिबीजस्मिं हि वापिते अङ्कुरप्पत्तादीसु निक्खन्तेसु पि
सालिफलं ति न वुच्चति । यदा पन सालिसीसं पक्कं होति परिणतं, तदा बीजसरि-
क्खको सालि एव सालिफलं ति वुच्चति । अङ्कुरप्पत्तादीनि पन बीजजातानि बीजतो
निब्बत्तानी ति वुच्चन्ति, एवमेव रूपं पि कम्मजं ति वा उपादिन्नं ति वा वत्तुं वट्ठति ।

(११) उपादिन्नत्तिके [§§ ९९०-९९२] किञ्चा पि खीणासवस्स खन्धा
“अम्हाकं मातुलथेरो अम्हाकं चूळपितुथेरो” ति वदन्तानं परेसं उपादानस्स पच्चया

१-१ § 1010. २ “आचरियहि” (अत्थ० या० p. 188). ३ See the
last paragraph of three lines in § 1373.

होन्ति, मग्ग-बल-निब्बानानि पन अग्गहितानि अपरामट्ठानि अनुपादिच्चानेव । तानि हि, यथा दिवसं सन्ततो अयोगुल्लो मक्खिकानं अभिनिसीदनस्स पच्चयो न होति, एवमेव तेजुस्सदत्ता तण्हामानदिट्ठिवसेन गहणस्स पच्चया न होन्ति । तेन वुत्तं— इमे धम्मा अनुपादिन्न-अनुपादानियां [§ ९९२] ति । असंकिलिट्ठ-असंकिले-सिकेसु [§ ९९५] पि एसेव नयो ।

(१२) वितक्कत्तिके [§§ ९९६-९९८] वितक्कसहजातेन विचारेन सद्धिं कुसलत्तिके अलब्भमाना व न लब्भन्ति । [348] पीतिसहगतत्तिके [§§ ९९९-१००१] पीति-आदयो अत्तना अत्तना सहजातधम्मानं पीतिसहगतादिमायं दत्त्वा सयं पिट्ठिवत्तका जाता । इमस्मिं तिके द्वे दोमनस्ससहगतचित्तुप्पादा दुक्खसहगतं कायविज्झाणं उपेक्खावेदना रूपं निब्बानं ति— इदं पि न लब्भति । अयं हि तिको कुसलत्तिके व अलब्भमानेहि इमेहि पञ्चहि कोट्ठासेहि मुत्तको नाम ।

(१३) दस्सनेन पहातव्वत्तिके [§§ १००२-१००८] संयोजनानी ति बन्धनानि । सक्कायदिट्ठी ति विज्जमानत्तेन सति खन्धपञ्चकसंखाते काये; सयं वा सैती तस्मिं काये दिट्ठी ति 'सक्कायदिट्ठी' । सीलेन सुज्झितुं सक्का, वतेन सुज्झितुं सक्का, सीलवतेहि सुज्झितुं सक्का ति गहितसमादानं पन सीलव्यवपरामासो नाम ।

(१४) इधा [§ १००३] ति पि देसापदेसे निपातो । स्वायं कथचि लोकं उपादाय वुत्तति । यथाह— "इध तथागतो लोके उप्पज्जती" [दी० १.६२] ति । कथचि सासनं । यथाह— "इधेव भिक्खवे समणो इध दुतियो समणो" [म० १.६३, अ० २.२३८] ति । कथचि ओकासं । यथाह—

इधेयं तिट्ठमानस्स देवभूतस्स मे सतो ।

पुनरायु च मे लद्धो एवं जानाहि मारिसा [दी० २.२८५] ति ॥
कथचि पदपूर्णमत्तमेव । यथाह— "इधाहं भिक्खवे भुत्तावी अस्सं पैवारितो" [म० १.१२] ति । इध पन लोकं उपादाय वुत्तो ति वेदितव्वो ।

(१५) अस्सुतवा पुथुज्जनो ति एत्थ पन

'आगमाधिगमाभावा जेय्यो अस्सुतवा इति' ।

यस्स हि खन्ध-धातु-आयतन-पच्चयाकार-सतिपट्ठानादीसु उग्गह-परिपुच्छा-विनिच्छय-रहितत्ता दिट्ठिपाटिसेधको नेव 'आगमो', पटिपत्तिया अधिगन्तव्वस्स अनधिगतत्ता नेव 'अधिगमो' अत्थि, सो

१ Thus the question in § ९९२ should be corrected. २ i.e. अत्तनागहिताकारस्स अविज्जमानताय सयमेव सती; न ताव गहितो अत्ता वा अत्तनियो वा ति अत्थो । अयं पन अत्थो सम्भवती ति कत्वा वुत्तो । पुरिमो एव पणानो [मूलटीका 149].

३ So read Burmese text and commentaries. ४ मूलटीका (p.149) —इमिस्सा जेव इन्दसालुगुहायं तिट्ठमानस्स । ५ PTS, म० - असम्पवारितो.

‘आगमाधिगमाभावा ज्ञेय्यो अस्सुतवा इति’ ।

(१६) पुथूनं जननादीहि^१ कारणेहि पुथुज्जनो ।

पुथुज्जनन्तो गधत्ता पुथुवायं^२ जनो इति^३ ॥

[349] सो हि पुथूनं नानपकारानं किल्लादीनं जननादीहि पि कारणेहि पुथुज्जनो । यथाह— “पुथुं किल्लेसे जनेन्ती ति पुथुज्जना । पुथु अविहतसकायदिट्ठिका ति पुथुज्जना । पुथु नाना सत्थारानं मुखुल्लोकिक्का ति पुथुज्जना । पुथु सब्बगतीहि अवु-ट्ठिता ति पुथुज्जना । पुथु नानाभिसंखारे अभिसंखरोन्ती ति पुथुज्जना । पुथु नाना-ओधेहि वुड्ढन्ती ति^४ पुथुज्जनो । पुथु नानासंतापेहि संतप्पन्ती ति पुथुज्जना । पुथु नानापरिळाहेहि परिड्ढन्ती ति पुथुज्जना । पुथु पञ्चसु कामगुणेषु रत्ता शिद्धा गधिता मुच्छिता अज्झोपन्ना लम्मा लगिता पल्लिबुद्धा ति पुथुज्जना । पुथु पञ्चहि नीवरणेहि आवुता निवुता ओवुता पिहिता पट्टिच्छन्ना पट्टिकुज्जिता ति पुथुज्जना” [नि० १४६, २४८] । पुथूनं वा गणनपथमतीतानं अरियधम्मपरमसुखानं नीच-धम्मसमाचारानं जनानं अन्तो गधत्ता ति पि पुथुज्जना । पुथु^५ वा अयं— विसुं येव संखं गतो, विसंसट्ठो सीलसुतादिगुणयुत्तेहि अरियेहि— जनो ति पि पुथुज्जनो ।

एवमेतेहि ‘अस्सुतवा पुथुज्जनो’ ति द्वीहि पदेहि ये ते

दुवे पुथुज्जना वुत्ता बुद्धेनादिच्चबन्धुना ।

अन्धो पुथुज्जनो एको कल्याणको पुथुज्जनो^६ ति ॥

द्वे पुथुज्जना वुत्ता, तेसु अन्धपुथुज्जनो वुत्तो होती ति वेदितव्वो ।

(१७) अरियानं अदस्सावी ति आदीसु अरिया ति भारकत्ता किल्लेसेहि, अनये न इरियन्तो, अये इरियन्तो, सदेवकेन लोकेन च अरणीयतो बुद्धा च पच्चेकबुद्धा च बुद्धसावर्का च वुचन्ति । बुद्धा एव वा इध अरिया । यथाह— “सदेवके भिक्खवे लोके ... पे० ... तथागतो अरियो ति पवुचती” [ ] ति । सप्पुरिसा ति एत्थ पन पच्चेकबुद्धा तथागतसावका च सप्पुरिसा ति वेदितव्व्वा । ते हि लोकुत्तरगुणयोगेन सोमना पुरिसा ति सप्पुरिसा । [350] सच्चे व वा एते द्वेधा पि वुत्ता । बुद्धा पि हि अरिया च सप्पुरिसा च पच्चेकबुद्धा बुद्धसावका पि । यथाह—

यो वे कतञ्चू^७ कतवेदि^८ धीरो । कल्याणमित्तो दद्धमत्ति च होति ।

दुक्खितस्स सक्कच्चं करोति किच्चं । तथाविधं सप्पुरिसं भदन्ती ति ॥

‘कल्याणमित्तो दद्धमत्ति च होती’ ति एत्तावता हि बुद्धसावको वुत्तो । कतञ्जु-तादीहि पच्चेकबुद्धा-बुद्धा ति ।

१ सि०— स्वायं पुथुज्जनादीहि. २ PTS—चाय. ३ See DCm. i. 59. ४ M, PTS insert hereafter नाना. ५-५ M, PTS—पे०. ६ सि०—ओड्डता. ७ DCm. i. 59. ८ Cf. म० १.२८०, अं० ४.१४५, वि० ३७२. ९ See विसु० १६.२०. १० See A. i. 61. * मो० ३.६१.

(१८) इदानीं यो तेसं अरियानं अदस्सनसीलो, न च दस्सने साधुकारी, सो अरियानं अदस्सावी ति वेदितव्वो । सो च चक्खुना अदस्सावी आणेन अदस्सावी ति दुविधो । तेसु आणेन अदस्सावी इध अधिप्पेतो । मंसचक्खुना हि दिव्वचक्खुना वा अरिया दिट्ठा पि अदिट्ठा व होन्ति, तेसं चक्खूनं वण्णमत्तगहणतो, न अरियमावगोचरतो । सोणसिगालादयो पि चक्खुना अरिये पस्सन्ति, न च ते अरियानं दस्साविनो ।

(१९) तत्रिदं वत्थु— चित्तलपव्वतवासिनो किर खीणासवत्थेरस्स उपट्ठाको बुद्धपव्वजितो एकदिवसं थेरेन सद्धिं पिण्डाय चरित्वा थेरस्स पत्तचीवरं गहेत्वा पिट्ठितो आगच्छन्तो थेरं पुच्छि— ‘अरिया नाम भन्ते कीदिसा?’ । थेरो आह— ‘इधेक्कच्चो महल्लको अरियानं पत्तचीवरं गहेत्वा वत्तपटिवत्तं कत्वा सहचरन्तो पि नेव अरिये जानाति, एवं दुजाना आवुसो अरिया’ति । एवं वुत्ते पि सो नेव अज्जासि । तस्मा न चक्खुना दस्सनं ‘दस्सनं’, जाणदस्सनमेव ‘दस्सनं’ । यथाह— ‘किं ते वक्कलि इमिना पूतिकायेन दिट्ठेन? यो खो वक्कलि धम्मं पस्सति, सो मं पस्सेती’ [सं० ३.१२०] ति । तस्मा चक्खुना पस्सन्तो पि, आणेन अरियेहि दिट्ठं अनिच्चादिलक्खणं अपस्सन्तो, अरियाधिगतं च धम्मं अनधिगच्छन्तो, अरियकरधम्मानं अरियमावस्स च अदिट्ठत्ता ‘अरियानं अदस्सावी’ ति वेदितव्वो ।

(२०) [351] अरियधम्मस्स अकोविदो ति सतिपट्ठानादिभेदे अरियधम्मे अकुसलो । अरियधम्मे अविनीतो ति, एत्थ पन दुविधो विनयो नाम एकमेकत्थ पञ्चधा ।

अभावतो तस्स अयं अविनीतो ति वुच्चति ॥

अयं हि संवरविनयो पद्धानविनयो ति दुविधो विनयो । एत्थ च दुविधे पि विनये एकमेको विनयो पञ्चधा भिज्जति । संवरविनयो पि हि सीलसंवरो सतिसंवरो जाणसंवरो खन्तिसंवरो विरियसंवरो ति पञ्चविधो । पद्धानविनयो पि तदंगपद्धानं विकखंमनप्पद्धानं समुच्छेदपद्धानं पटिप्पस्सद्धिपद्धानं निस्सरणपद्धानं ति पञ्चविधो ।

(२१) तत्थ “इमिना पातिमोक्खसंवरेन उपेतो होति समुपेतो” [वि० २४६] ति अयं सीलसंवरो । “रक्खति चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये संवरं आपज्जती” [दी० १.७०] ति अयं सतिसंवरो ।

“यानि सोतानि लोकस्सि (अजिता ति भगवा) सति तेसं निवारणं ।

सोतानं संवरं ब्रूमि पज्जायेते पिथीयेरे” [सु० १०३५] ति ॥

अयं जाणसंवरो । “खमो होति सीतस्स उप्पहस्सा” [म० १.१०] ति अयं खन्ति-संवरो । “उप्पन्नं कामवितक्कं नाधिवासेती” [म० १.११] ति अयं विरियसंवरो ।

१ See वि० १.१४१, १३.१९, २२.११०-१२३; वि० १.

सब्बो पि चायं संवरो यथासकं संवरितब्बानं विनेतब्बानं च कायदुच्चरितादीनं संवरणतो संवरो, विनयनतो विनयो ति वुच्चति । एवं ताव 'संवरविनयो' पञ्चधा भिज्जती ति वेदितब्बो ।

(२२) तथो यं नामरूपपरिच्छेदादीसु विपस्सनाजाणेषु पटिपक्खभावतो, दीपालोकेनेव तमस्स, तेन तेन विपस्सनाजाणेन तस्स तस्स अंगस्स पहानं, सेय्य-यीदं— नामरूपवत्थानेन सक्कायदिट्ठिया^३, पच्चय-[352]-परिग्गहेन अहेतु-विसमहेतुदिट्ठिनं, तस्सेव अपरभागेन कंखावितरणेन कथं कथिभावस्स, कलापसम्म-सनेन 'अहं ममा' ति गाहस्स, मग्गामग्गवत्थानेन अमग्गे मग्गसञ्जाय, उदयदस्सनेन उच्छेददिट्ठिया, वयदस्सनेन मस्सतदिट्ठिया, भयदस्सनेन समये अभयसञ्जाय, आदीनवदस्सनेन अस्सादसञ्जाय, निब्बिदानुपस्सनाय अभिरतिसञ्जाय, मुञ्चितु-कम्यताजाणेन अमुञ्चितुकामताय, उपेक्खाजाणेन अनुपेक्खताय, अनुलोमेन धम्म-ट्ठितिया निब्बाने च पटिलोमगौहस्स, गोत्रभुना संखारनिमित्तगाहस्स पहानं, एतं 'तदंग-प्पहानं' नाम । यं पन उपचारप्पनाभेदेन समाधिना पवत्तिभावनिवारणतो, घटप्पहारेनेव उदकपिट्ठे सेवालस्स, तेसं तेसं नीवरणधम्मानं पहानं, एतं 'विक्खंमैनप्पहानं' नाम । "यं चतुन्नं अरियमग्गानं भावितत्ता तं-तं-मग्गतो अत्तनो संताने दिट्ठिगतानं पहानाया" [ ] ति आदिना नयेन वुत्तस्स समुदयपक्खिकस्स किलेस-गणस्स अच्चन्तं अप्पवात्तिभावेन पहानं, इदं 'समुच्छेदप्पहानं' नाम । यं पन फलक्खणे पटिप्पस्सद्धत्तं किलेसानं, एतं 'पटिप्पस्सद्धिप्पहानं' नाम । यं सब्बसंखत-निरसटत्ता पहीनसब्बसंखतं निब्बानं, एतं 'निरसरणप्पहानं' नाम ।

(२३) सब्बं पि चेतं पहानं यस्मा चाग्गट्ठेन पहानं, विनयनट्ठेन विनयो, तस्मा 'पहानविनयो' ति वुच्चति । तं-तं-पहानवतो वा तस्स विनयस्स संभवतो पेतं पहान-विनयो ति वुच्चति । एवं पहानविनयो पि पञ्चधा भिज्जती ति वेदितब्बो । एवमयं संखेपतो दुविधो, भेदतो च दसविधो विनयो, भिन्नसंवरत्ता, पहातब्बस्स च अप्प-हीनत्ता, यस्मा एतस्स अस्सुतवतो पुथज्जनस्स नत्थि, तस्मा अभावतो तस्स, अयं 'अविनीतो' ति वुच्चति ।

(२४) [353] एस नयो सप्पुरिसानं अदस्सावी सप्पुरिसधम्मस्स अकोविदो सप्पुरिधम्मे अविनीतो [§ १००३] ति एत्था पि । निन्नानाकरणं हेतं अत्थतो । यथाह— "ये व ते अरिया ते व ते सप्पुरिसा, ये व ते सप्पुरिसा

१ M., PTS—यथा. २ PTS अत्थस्स, म०, सि०—अनत्थस्स. ३ विसु०— २२.११२. ४ सि०—निब्बानेन. ५ सि०—भावस्स. ६ Last clause not found in विसु० and last but one is an improvement upon that in विसु० २२.११२. ७ विसु०— २२.१११. ८ M., PTS, म०—मग्गवतो, सि०—मग्गभावतो. ९ विसु०— २२.१२२.

ते व ते अरिया । यो एव सो अरियानं धम्मो सो एव सो सप्पुरिसानं धम्मो, यो एव सो सप्पुरिसानं धम्मो सो एव सो अरियानं धम्मो । ये व ते अरियविनया ते व ते सप्पुरिसविनया, ये व ते सप्पुरिसविनया ते व ते अरियविनया । अरिये^१ ति वा सप्पुरिसे ति वा, अरियधम्मे^२ ति वा सप्पुरिसधम्मे ति वा, अरियविनये^३ ति वा सप्पुरिसविनये ति वा, एसे^४ से एके एकट्ठे सभे समभागे तज्जाते^५ तं येवा” [ ] ति ।

(२५) रूपं अत्ततो समनुपस्सती [§ १००३] ति इधेकच्चो रूपं अत्ततो समनुपस्सति— ‘यं रूपं सो अहं, यो अहं तं रूपं’ ति रूपं च अत्तानं च अद्वयं समनुपस्सति । “सेय्यथा पि नाम तेलप्पदीपस्स ज्ञायतो या अग्निं सो वण्णो, यो वण्णो सा अच्ची ति अग्निं च वण्णं च अद्वयं समनुपस्सति,” [पटि० १.१४३-४४], एवमेव इधेकच्चो रूपं अत्ततो ...पे०... समनुपस्सती ति एवं रूपं अत्ता ति दिट्ठिपस्सनाय पस्सति । रूपवन्तं वा अत्तानं ति ‘अरूपं अत्ता’ ति गहेत्वा, छायावन्तं रक्खं^३ विय, तं रूपवन्तं समनुपस्सती ति । अत्तानि वा रूपं ति ‘अरूपमेव अत्ता’ ति गहेत्वा, पुष्फस्मिं गन्धं^३ विय, अत्तानि रूपं समनुपस्सति । रूपस्मिं वा अत्तानं ति ‘अरूपमेव अत्ता’ ति गहेत्वा, कण्डके मणिं^३ विय, अत्तानं रूपस्मिं समनुपस्सति । वेदनादीसु पि एसेव नयो ।

(२६) तत्थ ‘रूपं अत्ततो समनुपस्सती’ ति सुद्धरूपमेव अत्ता ति कथितं । ‘रूपवन्तं वा अत्तानं, अत्तानि वा रूपं, रूपस्मिं वा अत्तानं; वेदनं अत्ततो ...पे०... सज्जं, संखारे, विज्जाणं अत्ततो समनुपस्सती’ ति इमेसु सत्तसु ठानेसु ‘अरूपं अत्ता’ ति कथितं । [354] वेदनावन्तं वा अत्तानं, अत्तानि वा वेदनं, वेदनाय वा अत्तानं ति एवं चतूसु खन्धेसु तिण्णं तिण्णं वसेन द्वादससु ठानेसु ‘रूपारूपमिस्सको अत्ता’ कथितो । तत्थ ‘रूपं अत्ततो समनुपस्सती ति वेदनं ...पे०... सज्जं, संखारे, विज्जाणं अत्ततो समनुपस्सती’ ति^१ पञ्चसु ठानेसु उच्छेददिट्ठि कथिता । अवसेसेसु सस्सतदिट्ठि । एवमेत्थ पण्णरस भवदिट्ठियो पञ्च विभवदिट्ठियो होन्ति । ता सब्बा पि मग्गावरणा, न सग्गावरणा, पटममग्गवज्झा ति वेदितव्वा ।

(२७) सत्थरि कंखती [§ १००४] ति सत्थु सरिरे वा गुणे वा उभयत्थ वा कंखति । सरिरे कंखमानो ‘द्वत्तिंसवरलक्खणपटिमण्डितं नाम सरिरं अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखति । गुणे कंखमानो ‘अतीतानागतपच्चुप्पन्नजाननसमत्थं सब्बज्जुत-जाणं अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखति । उभयत्थ कंखमानो ‘असीति-अनुव्यञ्जन-ब्धामप्पभानुरञ्जिताय सरिरनिष्फत्तिया समन्नागतो सब्बजेव्यजाननसमत्थं सब्बज्जुत-

१ म०, सि०— अरियो... सप्पुरिसो... विनयो... विनयो.... २-२ For these words see कथा० १.२६-२७. ३ For these similes see पटि० १.१४४-१४५. ४ M, PTS insert hereafter इमेसु.

जाणे पटिविज्झित्वा ठितो लोकतारको' बुद्धो नाम अत्थि नु खो नत्थी' ति कंखति । अयं हि'स्स अत्तमावे गुणे वा कंखन्तो उभयत्थ कंखति नाम ।

(२८) विचिकिच्छती ति आरम्भणं निच्छेतुं असक्कोन्तो किच्छति किलमति । नाधिमुच्चती ति तत्थेव अधिमोक्खं न लमति । न संपसीदती ति चित्तं अनाविलं कत्वा पसीदितुं न सक्कोति, गुणेषु न पसीदति' । धम्मे कंखती ति आदीसु पन 'किलेसप्पजहना चत्तारो अरियमग्गा, पटिप्पस्सद्धकिलेसानि चत्तारि सामञ्जफलानि, मग्गफलानं आरम्भणपच्चयभूतं अमतमहानिब्वानं नाम अत्थि नु खो नत्थी' ति कंखन्तो पि 'अयं धम्मो निव्यानिको नु खो अनिव्यानिको' ति कंखन्तो पि धम्मे कंखति नाम । [355] 'चत्तारो मग्गट्ठका चत्तारो फलट्ठका ति इदं संघरतनं अत्थि नु खो नत्थी' ति कंखन्तो पि, 'अयं संघो सुपाटिपन्नो नु खो दुप्पटिपन्नो' ति कंखन्तो पि, 'एतस्मिं संघरतने दिन्नस्स विपाकफलं अत्थि नु खो नत्थी' ति कंखन्तो पि संघे कंखति नाम । 'तिस्सो पन सिक्खा अत्थि नु खो नत्थी ति कंखमानो पि, 'तिस्सो सिक्खा सिक्खितपच्चयेन आनिसंसो अत्थि नु खो नत्थी' ति कंखन्तो पि सिक्खाय कंखति नाम ।

(२९) पुव्वन्तो वुच्चति अतीतानि खन्ध-धातायतनानि । अपरन्तो अनागतानि । तत्थ अतीतेसु खन्धादीसु 'अतीतानि नु खो, न नु खो' ति कंखन्तो पुव्वन्ते कंखति नाम । अनागतेसु 'अनागतानि नु खो, न नु खो' ति कंखन्तो अपरन्ते कंखति नाम । उभयत्थ कंखन्तो पुव्वन्तापरन्ते कंखति नाम । 'द्वादसपदिकं पच्चयवट्ठं अत्थि नु खो नत्थी' ति कंखन्तो इदप्पच्चयतापटिच्च-समुप्पन्नेसु धम्मेसु कंखति नाम । तत्रायं वचनत्थो— इमेसं* जरामरणादीनं पच्चया 'इदप्पच्चया' । इदप्पच्चयानं भावो 'इदप्पच्चयता' । इदप्पच्चया एव वा 'इदप्पच्चयता'; जाति-आदीनं एतं अधिवचनं । जाति-आदीसु तं तं पटिच्च आगम्म समुप्पन्ना ति 'पटिच्चसमुप्पन्ना' । इदं वुत्तं होति— इदप्पच्चयताय च पटिच्च-समुप्पन्नेसु च धम्मेसु कंखती ति ।

(३०) सीलेना [§ १००५] ति गोसीलादिना । वतेना ति गोवता-दिना । सीलव्वतेना ति तदुभयेन । सुद्धी ति किलेसमुद्धि; परमत्थमुद्धिभूतं वा निब्वानमेव । तदेकट्ठा [§ १००६] ति इध पहानेकट्ठं धुरं । इमिस्सा च पालिया [§ १००२] दिट्ठिसंकिलेसो विचिकिच्छाकिलेसो ति द्वे येव आगता ।

१ सि०- °नाथको. २-२ M., PTS omit, while सि०, सी०, म० give it. Our text of धम्मसंगणि as well as our sources do not contain these words commented upon. Perhaps, the Commentator's text contained these words. ३ M., PTS- वा. ४ See ५.४-६ above. * मो० ३.५५.

लोभो दोसो मोहो मानो थीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति इमे अट्ठ अनागता । आहरित्वा दीपेतब्बा । एत्थ हि दिट्ठिविचिकिच्छासु पहीयमानासु अपायगमनीयो लोभो दोसो मोहो मानो थीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति सब्बे पि^१मे पहानेकट्ठो हुत्वा पहीयन्ति । सहजेकट्ठ^२ पन आहरित्वा दीपेतब्बं । सोतापत्तिमग्गेन [356] हि चत्तारि दिट्ठिसहगतानि विचिकिच्छासहगतं चा ति पञ्च चित्तानि पहीयन्ति । तथ द्वीसु असंखारिकादिट्ठिचित्तसु पहीयन्तेसु च तेहि सहजार्ता लोभो^३ मोहो उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति इमे किलेसा सहजेकट्ठवसेन पहीयन्ति । सेस-दिट्ठिकिलेसो च विचिकिच्छाकिलेसो च पहानेकट्ठवसेन पहीयन्ति । दिट्ठिसंपयुत्त-संखारिकचित्तसु पि पहीयन्तेसु तेहि सहजार्ता लोभो^४ मोहो थीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति इमे किलेसा सहजेकट्ठवसेन पहीयन्ति । सेसादिट्ठिकिलेसो च विचिकिच्छाकिलेसो च पहानेकट्ठवसेन पहीयन्ति । एवं पहानेकट्ठस्मिं येव सहजेकट्ठं लब्धती ति इदं सहजेकट्ठं आहरित्वा दीपयिंसु ।

(३१) तं-सम्पयुत्तो [§ १००६] ति तेहि तदेकट्ठेहि अट्ठहि किलेसेहि सम्पयुत्तो । विनिब्भोगं वा कत्वा तेन लोभेन तेन दोसेना ति एवं एकेकेन सम्पयुत्ता दीपेतब्बा । तथ लोभे गहिते, मोहो मानो थीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति अयं संखाक्खन्धे किलेसगणो लोभसम्पयुत्तो नाम होति । दोसे गहिते, मोहो थीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति अयं किलेसगणो दोससम्पयुत्तो नाम । मोहे गहिते, लोभो दोसो मानो थीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति अयं किलेसगणो मोहसंपयुत्तो नाम । माने गहिते, तेन सहपुप्फो लोभो^५ मोहो थीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तपं ति अयं किलेसगणो मानसंपयुत्तो नाम । इमिना उपायेन तेन थीनेन तेन उद्धचेन तेन अहिरिकेन तेन अनोत्तपेन संपयुत्तो तं-सम्पयुत्तो ति योजना कातब्बा ।

(३२) तं-समुद्धानं ति तेन लोभेन ... पे० ... तेन अनोत्तपेन समुद्धितं ति अत्थो । इमे धम्मा दस्सनेन पहातब्बा ति [§ १००६] एत्थ दस्सनं नाम सोत्तापत्तिमग्गो; तेन पहातब्बा ति अत्थो । 'कस्मा पन सोत्तापत्तिमग्गो दस्सनं नाम जातो' ति ? 'पठमं निब्बानदस्सनतो' । 'ननु गोत्ररू पठमतरं [357] परसती' ति ? 'नो न परसति; दिस्वा कत्तब्बकिच्चं पन न करोति, संयोजनानं अप्पहानतो । तस्मा परसती ति न वत्तब्बो । यत्थकत्थ चि र्जाजानं दिस्वा पि पण्णाकारं दत्वा

१ See ५.४-६ above. २ See Chart—Cittas under *akusala* described in §§ 365-399, 403-409, 422-26. ३ All but सि० read सहजातो. ४ सि० inserts hereafter दोसो. ५ M., PTS- मोहेन. ६-६ See २.२४ above.

किञ्चिन्फत्तिया अदिट्ठत्ता 'अर्जा पि' राजानं न परसामी' ति वदन्तो चैत्थ जनपदपुरिसो निदस्सन्' ।

(३३) अवसेसो लोभो [§१००७] ति दस्सनेन पहीनावसेसो । दोस-
मोहेसु पि एसेव नयो । दस्सनेन हि अपायगमनीया व पहीना । तेहि पन अञ्जे
दस्सेतुं इदं वुत्तं । 'तदेकट्ठा' ति तेहि पालियं [§१००७] आगतेहि तीहि किले-
सेहि संपयोगतो पि प्हानतो पि एकट्ठा पञ्च किलेसा ।

(३४) नेव दस्सनेन न भावनाया [§१००८] ति इदं संयोजनादीनं
विय तेहि मग्गेहि अप्पहातव्वत्तं^१ सन्धाय वुत्तं । यं पन "सोतापत्तिमग्गजाणेन
अभिसंस्वाराविज्जाणस्स निरोधेन सत्त भवे ठपेत्वा^२ अनमतग्गे संसारवट्ठे ये उप्पज्जेय्युं,
नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ती" ति आदिना नयेन कुसलादीनं पि प्हानं
अनुज्जातं, तं तेसं मग्गानं अभावितत्ता ये उप्पज्जेय्युं, ते उपनिस्सयपच्चयानं
किलेसानं पहीनत्ता पहीना ति इमं परियायं सन्धाय वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(३५) दस्सनेन पहातव्वहेतुत्तिके [§§१००९-१०१२] इमे धम्मा दस्सनेन
पहातव्वहेतुका ति निट्ठपेत्वा, पुन 'तीणि संयोजनानी' ति आदि पहातव्वे दस्सेत्वा,
तदेकट्ठभावेन हेतू चैव सहेतुके च दस्सेतुं वुत्तं । तत्थ 'किञ्चा पि दस्सनेन
पहातव्वेसु हेतूसु लोभसहगतो मोहो लोभेन सहेतुको होति, दोससहगतो मोहो दोसेन,
लोमदोसा च मोहेना ति पहातव्वहेतुकपदे ते' संगहं गच्छन्ति, विचिकिञ्चासहगतो
पन मोहो अञ्जस्स सम्पयुत्तहेतुनो अभावेन हेतु येव, न सहेतुको ति तस्स प्हानं
दस्सेतुं इमे धम्मा दस्सनेन पहातव्वहेतू [§१०१०] ति वुत्तं । [358] दुतिय-
पदे उद्धचसहगतस्स मोहस्स प्हानं दस्सेतुं इमे धम्मा भावनाय पहातव्वहेतू
[§१०११] ति वुत्तं । सो हि अत्तना सम्पयुत्तधम्मे सहेतुके कत्वा पिट्ठिवट्ठको जातो,
विचिकिञ्चासहगतो विय अञ्जस्स सम्पयुत्तहेतुनो अभावा पहातव्वहेतुकपदं न
भजति । ततियपदे अवसेसा कुसलाकुसला [§१०१२] ति पुन अकुसलगहणं
विचिकिञ्चाउद्धचसहगतानं मोहानं संगहत्थं कत्तं । ते हि सम्पयुत्तहेतुनो अभावा
पहातव्वहेतुका नाम न होन्ति ।

(३६) परित्तारम्मणत्तिके [§§१०२२-१०२४] आरब्भा ति आरम्मणं
कत्वा । सयं हि परित्ता वा होन्तु महग्गता वा, परित्ते धम्मे आरम्मणं कत्वा

१ सि०-omit. २ The last five out of the eight mention-
ed in line 5 in ५-३० above. See Maung Tin, ii. p. 460, note.

३ सि०- पहातव्वत्तं. ४ See ३.५१९ above. ५ See Points of Cont-
roversy p.77, note 3 and 268, 271. ६ Cf. D.i.223; Dialogues
i.283. ७ M., PTS- पत्ते (पि+पत्ते). ८ M., PTS insert hereafter
मोहो.

उप्पन्ना परित्तारम्मणा, महग्गते आरम्मणं कत्वा उप्पन्ना महग्गतारम्मणा, अप्पमाणे आरम्मणं कत्वा उप्पन्ना अप्पमाणारम्मणा । ते पन परित्ता पि होन्ति महग्गता पि अप्पमाणा पि ।

(३७) मिच्छत्तात्तिके [§§ १०२८-१०३०] आनन्तरिकानीं ति अनन्तरायें फलदायकानि; मातुघातकम्मादीनं^१ एतं अधिवचनं । एतेसु हि एकस्मिं पि कम्मे कते तं पटिव्राहित्वा अञ्जं कम्मं अत्तनो विपाकस्स ओकासं कातुं न सक्कोति । सिनेरुपमाणे पि हि सुवण्णथूपे कत्वा चक्कवाळमत्तं वा रतनमय-पाकारं विहारं कत्वा तं पूरेत्वा निसिन्नस्स बुद्धपमुखस्स भिक्सुसंघस्स यावजीवं चत्तारो पच्चये ददतो पि कम्मं एतेसं कम्मानं विपाकं पटिव्राहितुं न सक्कोति एव । या च मिच्छादिट्ठि नियता [§ १०२८] ति अहेतुकवाद-अकिरियवाद-नस्तिकवादेसु अञ्जतरा । तं हि गहेत्वा ठितं पुग्गलं बुद्धसत्तं पि बुद्धसहस्सं पि बोधेतुं न सक्कोति ।

(३८) मग्गारम्मणात्तिके [§§ १०३१-३४] अरियमग्गं आरब्भा ति लोकुत्तरमग्गं आरम्मणं कत्वा । ते पन परित्ता पि होन्ति महग्गता पि । [359] मग्ग-हेतुकनिद्देसे [§ १०३२-३३] पठमनयेन पच्चयट्ठेन हेतुना मग्गसंपयुत्तानं खन्धानं सहेतुकभावो दस्सितो । दुतियनयेन मग्गभूतेन सम्मादिट्ठिसंखातेन हेतुना सेस-मग्गानं सहेतुकभावो दस्सितो । ततियनयेन मग्गे^२ उपपत्तेहेतु^३ सम्मादिट्ठिया सहेतुकभावो दस्सितो ति वेदितव्वो ।

(३९) अधिपतिं करित्वा ति आरम्मणाधिपतिं कत्वा । ते च खो परित्त-धम्मा व होन्ति। अरियसावकानं हि अत्तनो मग्गं गरं कत्वा पच्चवेक्खणकाले आरम्मणा-धिपतिं लब्धमिति । चेतोपरियजाणेन पन अरियसावको परस्स मग्गं पच्चवेक्ख-मानो गरं करोन्तो पि अत्तना पटिविद्धमग्गं विय गरं न करोति । ‘यमकपाटिहारियं करोन्तं तथागतं दिस्वा तरस्स मग्गं गरं करोति न करोती’ ति ? करोति, न पन अत्तनो मग्गं विय । अरहा न किंचि कत्वा धम्मं गरं करोति ठपेत्वा मग्गं फलं निब्बानं ति । एत्था पि अयमेवकथो । वीमंसाधिपतेय्यं^४ ति इदं सहजाताधिपतिं दस्सेतुं वुत्तं । छन्दं हि जेट्ठकं कत्वा मग्गं भावेन्तस्स छन्दो अधिपति नाम होति, न मग्गो । सेसधम्मा पि छन्दाधिपतिनो नाम होन्ति, न मग्गाधिपतिनो । चित्ते पि एसेव नयो । वीमंसं पन जेट्ठकं कत्वा मग्गं भावेन्तस्स वीमंसाधिपति चेव होति मग्गो चा ति । सेसधम्मा मग्गाधिपतिनो नाम होन्ति । विरिये पि एसेव नयो ।

१-१ सि०-अनन्तरा येव फलदायकानं मातुघातककम्मादीनं. २ सी०, सि०, म०-तेसु. ३ म० मग्गानं. ४-४ सि०-मग्गेन उप्पन्नहेतु ति. ५ All authorities but म०- वीमंसाधिपतेय्येना ति.

(४०) उप्पन्नत्तिकनिर्देशे [§§ १०३५-३७] जाता ति निव्वत्ता, पटि-
लद्धत्तमावा । भूता ति आदीनि तेसं येव वेवचनानि । जाता एव हि भावप्पत्तिया
भूता । पच्चयसंयोगे जातत्ता सञ्जाता । निव्वत्तिलक्खणं पत्तत्ता निव्वत्ता । उपसग्गेन
पन पदं वड्डेत्वा अभिनिव्वत्ता ति वुत्ता । पाकटभूता ति [360] पातुभूता ।
पुव्वन्ततो उद्धं पत्ता ति उप्पत्ता । उपसग्गेन पदं वड्डेत्वा समुप्पत्ता ति वुत्ता ।
निव्वत्तेनेव उद्धं ठिता ति उट्ठिता । पच्चयसंयोगेन उट्ठिता ति समुट्ठिता ।
पुन उप्पत्ता ति वचने कारणं हेट्ठां वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । उप्पन्नंसेन संगहिता
ति उपन्नकोट्ठसेन गणनं गता । रूपा वेदना सञ्जा संखारा विञ्जाणं ति
इदं नेसं सभावदस्सनं । दुतियपदनिर्देशो [§ १०३६] वुत्तपाटिसेधनयेन वेदितव्वो ।
ततियपदनिर्देशो [§ १०३७] उत्तानत्था व ।

(४१) अयं पन तिको द्विजं अद्धानं वसेन पूरेत्वा दस्सितो । लद्धोकास्स
हि कम्मस्स विपाको दुविधो— खणप्पत्तो, अप्पत्तो च । तत्थ ‘खणप्पत्तो’ उप्पन्नो
नाम । ‘अप्पत्तो’ चित्तानन्तरे वा उप्पज्जतु, कप्पसतसहस्सातिककमे वा । धुवपच्चय-
ट्ठेन नत्थि नाम न होति, उप्पादिनो धम्मा नाम जाता । यथा— “तिट्ठते-
वार्थं षोड्ढपाद अरूपी अत्ता सञ्जामवो । अथ इमस्स पुरिसस्स अज्जा व सञ्जा
उप्पज्जन्ति अज्जा व सञ्जा निरुज्जन्ती” [दी० १.१८७] ति । एत्थ आरुप्पे कामा-
वचरसञ्जापवत्तिकाले किञ्चा पि मूलभवंगसञ्जा पि निरुद्धा कामावचरसञ्जाय पन
निरुद्धकाले अवस्सं सा उप्पज्जिस्सती ति अरूपसंखातो अत्ता नत्थी ति संखं
अगन्त्वा ‘तिट्ठतेव’ नामा ति जातो । एवमेव लद्धोकास्स कम्मस्स विपाको दुविधो
...पे०... धुवपच्चयट्ठेन नत्थि नाम न होति, उप्पादिनो धम्मा नाम जाता ।

(४२) यदि पन आयूहितं कुसलाकुसलकम्मं सर्व्वं विपाकं ददेय्य, अज्जस्स
ओकासो व न भवेय्य । तं पन दुविधं होति— धुवविपाकं, अद्धुवविपाकं च ।
तत्थ पच्च आनन्तरियकम्मानी, अट्ठ समापत्तियो, चत्तारो अरियमग्गा ति एतं
‘धुवविपाकं’ नाम । [361] तं पन खणप्पत्तं पि अत्थि, अप्पत्तं पि । तत्थ
‘खणप्पत्तं’ उप्पन्नं नाम । ‘अप्पत्तं’ अनुप्पन्नं नाम । तस्स विपाको चित्तानन्तरे
वा उप्पज्जतु कप्पसतसहस्सातिककमे वा । धुवपच्चयट्ठेन अनुप्पन्नं नाम न होति,
उप्पादिनो धम्मा नाम जाता । भेत्तेय्य-बोधिसत्तस्स मग्गो अनुप्पन्नो नाम, फलं
उप्पादिनो धम्मा येव नाम जातं ।

(४३) अतीतत्तिकनिर्देशे [§§ १०३८-४०] अतीता ति खणत्तयं
अतिकन्ता । निरुद्धा ति निरोधपत्ता । विगता ति विभवं गता, विगच्छिता
वा । विपरिणता ति पक्वतिविजहनेन विपरिणामं गता । निरोधसंखाते अत्थं

१ म०, सि०- संयोगे. २ In Dhs. text §1035, put the comma
before उप्पत्ता instead of after the word. ३ See ३.२८३; also
३.२९०, ५५३; ५.४३, ५०, ७९. ४-४ सि०- यथा हि तिट्ठते पहाय.

गता ति अत्थंगता । अब्भत्थंगता ति उपसम्भेन पदं वड्ढितं । उप्पज्जित्वा विगता ति निव्वत्तित्वा विगच्छिता । पुन अतीतवचने कारणं हेट्ठा वुत्तमेव । परतो अनागतादीसु [§१०३९] पि एसेव नयो । अतीतसेन संगहिता ति अतीतकोट्ठासेन गणनं गता । कतमे ते ति ? रूपा वेदना सञ्जा संखारा विज्झाणं । पुरतो अनागतादीसु [§१०३९] पि एसेव नयो । अतीतारम्भण-त्तिकनिहेसे [§§१०४१-४३] अतीते धम्मे आरब्भा ति आदीसु परित्त-महग्गता व धम्मा वेदितव्वा । ते हि अतीतादीनि आरब्भ उप्पज्जन्ति ।

(४४) अज्झत्तत्तिकनिहेसे [§§१०४४-४६] तेसं तेसं ति पदद्वयेन सब्बसत्ते परियादियति । अज्झत्तं पच्चत्तं उभयं नियकज्झत्ताधिचचनं । नियका ति अत्तनि^१ जाता । पाटिपुग्गलिका ति पाटियेकरस्स पुग्गलस्स सन्तका । उपा-दिन्ना ति सरीरुट्ठाका । ते हि कम्मनिव्वत्ता वा होन्तु मा वा, आदिज्जगहितपरामट्ठ-वसेन पन इध उपादिन्ना ति वुत्ता । परसत्तानं [§१०४५] ति अत्तानं ठपेत्वा अवसेससत्तानं । परपुग्गलानं ति तस्सेव वेवचनं । सेसं हेट्ठा वुत्तसदिसमेव । तदुभयं [§१०४६] ति तं उभयं । अज्झत्तारम्भणत्तिकरस्स पठमपदे [§१०४७] परित्तमहग्गता धम्मा वेदितव्वा । [362] दुतिये अप्पमाणा पि । ततिये परित्त-महग्गता व । अप्पमाणा पन कालेन बहिद्धा कालेन अज्झत्तं आरम्भणं न करोन्ति । सनिदस्सनत्तिक-निहेसो [§§१०५०-५२] उत्तानो येव ।

[२ दुक्खवण्णना^३]

[(i) अभिधम्मदुक्कं]

(४५) दुक्केसु अदोसनिहेसे [§१०५६] मेत्तायनवसेन मेत्ति । मेत्ताकारो मेत्तायना । मेत्ताय अयितस्स मेत्तासमंगिनो चित्तस्स भावो मेत्तायितत्तं । अनुदयती ति अनुद्दा, रक्खती ति अत्थो । अनुद्दाकारो अनुद्दायना । अनुद्दा-यितस्स भावो अनुद्दायितत्तं । हितस्स एसनवसेन हितेसिता । अनुकम्पनवसेन अनुकम्पा । सब्बेहि पि इमेहि पदेहि उपचारप्पनप्पत्ता मेत्ता व वुत्ता । सेसपदेहि लोकियलोकुत्तरो अदोसो कथितो ।

(४६) अमोहनिहेसे [§१०५७] दुक्खे जाणं ति दुक्खसच्चे पज्जा । दुक्खसमुदये ति आदीसु पि एसेव नयो । एत्थ च दुक्खे जाणं सवनसम्मसन-पटिवेधपच्चवेक्खणासु वत्तति । तथा दुक्खसमुदये । निरोधे पन सवनपटिवेधपच्च-

१ See ३.२८३, २९०, ५५३; also ५.४०, ५०, ७९. २ PTS, म०, सि०- अत्तनो. ३ Continues to the end of निक्खेपकण्ड (५.१५०). ४ Continues upto ५.१०६. ५ M., सी०-अनुद्दायाकारो.

वेक्खणामु एव । तथा पटिपदाय । पुब्बन्ते ति अतीतकोट्टासे । अपरन्ते ति अनागतकोट्टासे । पुब्बन्तापरन्ते ति तदुभये । इदं पच्चयता-पटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेषु आणं ति अयं पच्चयो, इदं पच्चयुप्पन्नं, इदं पटिच्च इदं निब्बत्तं ति, एवं पच्चयेसु च पच्चयुप्पन्नधम्मेषु च आणं ।

(४७) लोमनिर्देशे पि [§ १०५९] हेट्ठा अनागतानं पदानं अयमत्थो—
रञ्जनवसेनं रागो । बलवरञ्जनद्वेन सारागो । विसयेसु सत्तानं अनुनयनतो अनुनयो । अनुरुज्झती ति अनुरोधो, कामेती ति अत्थो । यत्थ कथचि भवे [363] सत्ता एताय नन्दन्ति, सयं वा नन्दन्ती ति नन्दी । नन्दी च सा रञ्जनद्वेन रागो चा ति नन्दीरागो । तत्थ एकस्मिं आरम्भणे सकिं उपपन्ना तण्हा 'नन्दी' । पुनप्पुनं उपपज्जमाना 'नन्दीरागो' ति वुच्चति । चित्तस्स सारागो ति यो हेट्ठा बलवरञ्जनद्वेन सारागो ति वुत्तो, सो न सत्तस्स, चित्तस्सेव सारागो ति अत्थो । इच्छन्ति एताय आरम्भणानी ति इच्छा । ब्रह्मकिलेसभावेन मुच्छन्ति एताय पाणिनो ति मुच्छा । गिल्लिवा परिनिट्ठपेत्वा गहणवसेन अञ्जोसानं । इमिना सत्ता गिज्झन्ति, गेधं आपज्जन्ती ति गेधो; ब्रह्मद्वेन वा गेधो । "गेधं वा पनं वनसण्डं" [ ] ति हि ब्रह्मद्वेनेव वुत्तं । अनन्तरपदं उपसम्भावसेन वड्डितं । सव्वतो-
भागेन वा गेधो ति पल्लिगेधो । सज्जन्ति एतेना ति संगो; लग्गानद्वेन वा संगो । ओसीदनद्वेन पंको । आकङ्कनवसेन एजा । "एजा इमं पुरिसं परिकट्ठति तस्स तस्सेव भवस्स अभिनिव्वत्तिया" [दी० २.२८३] ति हि वुत्तं । वञ्चनद्वेन माया ।

(४८) वट्ठस्मिं सत्तानं जननद्वेन जनिका ।

"तण्हा जनेति पुरिसं चित्तमस्स विधावती" [सं० १.३७] ति हि वुत्तं । वट्ठस्मिं सत्ते दुक्खेन संयोजयमाना जनेती ति सज्जननी । घट्टन-
द्वेन सिव्वती ति सिव्वनी । अयं हि वट्ठस्मिं सत्ते चुत्तिपटिसंघिवसेन सिव्वति घट्टेति, तुन्नकारो विय पिलोतिकाय पिलोतिकं; तस्मा घट्टनद्वेन सिव्वनी^३ ति वुत्ता । अनेकप्पकारं विसमजालं तण्हाविप्फन्दितनिवेशसंखातं वा जालमस्स अत्थी ति जालिनी । आकङ्कनद्वेन सीघसोता सरिता विया ति सरिता^४ । अल्लद्वेन वा सरिता । वुत्तं हेतुं—"सरितानि सिनेहितानि च सोमनस्सानि भवन्ति जन्तुनो" [ध० ३४१] ति । अल्लानि चैव सिनिद्धानि चा ति अयं हेत्थ अत्थो । [364] विसता ति विसत्तिका । विसर्वा ति विसत्तिका । विसाला ति विसत्तिका । विस-
क्कती ति विसत्तिका । विसंवादिका ति विसत्तिका । विसं हरती ति विसत्तिका ।

१ With ४.४७-५२ compare Mahāniddesa Commentary i.38-42, which closely agrees with our text. २ अं० १.१५४ reads गेधं वा महावनसण्डं वा. ३ Cf. सु० नि० १०४०. ४ Cf. अं० ४.१९९. ५ M. सी०—सल्लद्वेन. ६ So M., PTS, but सी०, म०, सि०—विसटा.

विसमूला ति विसत्तिका । विसफला ति विसत्तिका । विसपरिभोगा ति विसत्तिका । विसप्पतीति^१ विसत्तिका । विसता वा पन सा तण्हा रूपे सद्दे गन्धे रसे फोढब्बे धम्मे कुले गणे विसता विस्थिता ति विसत्तिका । अनयव्यसनपापनट्टेन कुम्मानु-
बन्धनं सुत्तकं विद्या ति सुत्तं । वुत्तं हेतं—“सुत्तकं ति खो भिक्खवे नन्दिरागस्सेतं
आधिवचनं” [सं० २.२२७] ति । रूपादीसु पि विस्थितत्वेन विसटा ।

(४९) तस्स तस्स पट्टिलाभत्थाय सत्ते आयूहापेती^२ ति आयूहनी ।
उक्कण्ठितुं अप्पदानतो सहायत्वेन दुत्तिया । अयं हि सत्तानं वट्ठस्मि उक्कण्ठितुं
न देति, गतगतट्टाने पियसहायो विय अभिरमापेति । तेनेव वुत्तं—

“तण्हादुत्तियो पुरिसो दीधमद्धान संसरं ।

इत्थभावञ्जथामावं संसारं नातिवर्त्तती [सु० नि० ७४०] ति ॥

पणिधानकवसेन पणिधि । भवनेत्ती ति भवरञ्जु । एताय हि सत्ता, रञ्जुया
गीवायं बद्धा गोणा विय, इच्छितिच्छित्तट्टानं नीयन्ति । तं तं आरम्भणं वनति
भजति अल्लीयती ति वनं । याचती ति वा वनं । वनथो ति व्यञ्जनेन पदं
वद्धितं । अनत्थरुक्खानं वा समुट्ठापनट्टेन गहनट्टेन च वनं विद्या ति ‘वनं’;
बलवत्तण्हायेतं नामं । गहनतरट्टेन पन ततो बलवतरो ‘वनथो’ नाम । तेन वुत्तं—
“वनं छिन्दय मा रुक्खं वनतो जायते भयं ।

छेत्वा वनं च वनथं च निब्बना होथ भिक्खवो” [ध० २८३] ति ॥

सन्थवनवसेन संथवो; संसग्गो ति अत्थो । [365] सो दुविधो— तण्हासंथवो
त्र मित्तसंथवो च । तेसु इध तण्हासंथवो अधिप्पेतो । सिनेहनवसेन सिनेहो ।
आलयकरणवसेन अपेक्खती ति अपेक्खा । वुत्तं पि चेत्तं— “इमानि ते देव
चतुरासीतिनगरसहस्सानि कुसावतीराजधानीपमुखानि । एत्थ देव छन्दं जनेहि, जीविते
अपेक्खं कैरोही” [दी० २.१९०] ति । आलयं करोही ति अयं हेत्थ अत्थो । पाटि-
येक्के पाटियेक्के आरम्भणे वन्धती ति पट्टिवन्धु । जातकट्टेन वा पाटियेक्को वन्धु
ति पि पट्टिवन्धु । निच्चसन्निस्सितट्टेन सत्तानं तण्हासमो वन्धु नाम नत्थि ।

(५०) आरम्भणानं आसनतो आसा । अञ्जोत्थरणतो चेव तित्ति अनु-
पगत्त्वा व परिभुञ्जन्तो चा ति अत्थो । आसिसनवसेन आसिसना । आसिसित-
मावो आसिसितत्तं । इदानी तस्सा पवत्तिट्टानं दस्सेतुं रूपासा ति आदि वुत्तं ।
तत्थ आसिसनवसेन आसा ति आसाय अत्थं गहेत्वा रूपे आसा रूपासा ति एवं
नव पि पदानि वेदितव्वानि । एत्थ च पुरिमानि पञ्च पञ्चकामगुणवसेन वुत्तानि ।
परिक्खारलोभवसेन छट्ठं । तं विसेसतो पव्वजितानं । ततो परानि तीणि पदानि

१ All but M, PTS omit. २ M, PTS— “आपादनं”. ३ सं०,
M, PTS— कुम्मानु^०; सि०— कम्मानु^०. ४ M.— आयूहती ति. ५ See A ii.10.
६ सि०, म०— दुक्खानं. ७ Dialogues ii. 223.

अतित्तिवत्पुत्रवसेन गहद्वानं । न हि तेषं धन-पुत्त-जीवितेहि पियतरं अस्थि । 'इदं मय्हं एतं मय्हं' ति वा 'असुकेन मे इदं दिन्नं इदं दिन्नं' ति वा एवं सत्ते जप्पपेती ति जप्पा । परतो द्वे पदानि उपसग्गेन वड्ढितानि । ततो परं अञ्जेनाकरेन विम-ज्जितुं आरद्धत्ता पुनं जप्पा ति वुत्ता । जप्पनाकारो जप्पना । जप्पितस्स भावो जप्पितत्तं । पुनपुनं विसये लुप्पति आकड्ढती ति लोलुपो । लोलुपस्स भावो लोलुपपं । लोलुप्पाकारो लोलुप्पायना । लोलुप्पसमंगिनो भावो लोलुप्पायितत्तं ।

(५१) पुच्छञ्जिकता ति याय तण्हाय लामट्टानेसु, पुच्छं चालयमाना सुनखा विय, कम्पमाना विचरन्ति, तस्सा कम्पनतण्हाय नामं । साधु मनापमनापे विसये कामेती ति साधुकामो^३ । तस्स भावो साधुकम्पता । [366] माता-मातुच्छा ति आदिके अयुत्तट्टाने रागो ति अधम्मरागो । युत्तट्टाने पि बलवा हुत्वा उप्पन्नलोभो विसमलोभो । "रागो विसमं" [वि० ३६८] ति आदि-वचनतो वा युत्तट्टाने वा अयुत्तट्टाने वा उप्पन्नो छन्दरागो अधम्मट्टेन 'अधम्म-रागो', विसमट्टेन 'विसमलोभो' ति वेदितव्वो । आरम्भणानं निकामनवसेनं निकन्ति । निकामनाकारो निकामना । पत्थनवसेन पत्थना । पिहायनवसेन पिहना । सुट्ठु पत्थना सम्पत्थना । पच्चसु कामगुणेषु तण्हा कामतण्हा । रूपारूपमवे तण्हा भवतण्हा । उच्छेदसंखते विमवे तण्हा विभवतण्हा । सुद्धे रूपमवस्मिं येव तण्हा रूपतण्हा । अरूपमवे तण्हा अरूपतण्हा । उच्छेददिट्ठिसहगतो रागो दिट्ठि-रागो । निरोधे तण्हा निरोधतण्हा । रूपे तण्हा रूपतण्हा । सहे तण्हा सह-तण्हा । गन्धतण्हादीसु पि एसेव नवो । ओघादयो वुत्तत्था वे ।

(५२) कुसलधम्मे आवरती ति आवरणं । छादनवसेन छादनं । सत्ते वड्ढस्मिं वन्धती ति वन्धनं । चित्तं उपगन्त्वा किलिस्सति किलिट्ठं करोती ति उपविकलेसो । थामगतट्टेन अनुसेती ति अनुसयो । उप्पज्जमाना चित्तं परियुट्ठाती ति परियुट्ठानं; उप्पज्जितुं अप्पदानेन कुसलचारं गण्हाती ति अत्थो । "चोरा मग्गे परियुट्ठिसु धुत्ता मग्गे परियुट्ठिमुं" [ ] ति आदीसु हि मग्गं गण्हिसु ति अत्थो । एवमिधा पि गहणट्टेन परियुट्ठानं वेदितव्वं । पल्लिघटनट्टेन लता विधा ति लता । "लता उम्मिज्ज तिट्ठाती" [अ० ३४०] ति आगतट्टाने पि अयं तण्हा लता ति वुत्ता । विविधानि वत्थूनि इच्छती ति वेधिच्छं । वड्ढ-दुक्खस्स मूलं ति दुक्खमूलं । तस्सेव दुक्खस्स निदानं ति दुक्खनिदानं । तं दुक्खं इतो पमवती ति दुक्खपमवो । वन्धनट्टेन पासो विधा ति पासो । मारस्स

१ See ३.२८३, २९०, ५५३; also cf. ५.४०, ४३, ७५. २ सि०, M., PTS-पुञ्जिकता; म०-पुच्छञ्जिकता. ३ M., PTS-साधुकम्पो. ४ M., PTS-निकामना. ५ See २.४४अ-४६; २.५०. ६ म०-कुसलचारं; सि०-कुसलचारं. ७ Cf. धेरो अ० on verse २५ (धेरो No २२.).

पासो मारपासो । दुग्गिलनट्ठेन बलिसं विया ति बलिसं । मारस्स बलिसं मार-
बलिसं । तण्हाभिभूता मारस्स विसयं नातिक्रमन्ति, तेसं उपरि मारो वसं वत्तेती
ति इमिना परिचायेन मारस्स विसयो ति मार-[367]-विसयो । सन्देनट्ठेन तण्हा
व नदी तण्हानदी । अज्झोत्थरणट्ठेन तण्हा व जालं तण्हाजालं । यथा सुनखा
गहुलवद्धा यदिच्छकं नीयन्ति, एवं तण्हावद्धा सत्ता ति दब्बहवन्धनट्ठेन गहुलं
विया ति गहुलं । तण्हा व गहुलं तण्हागहुलं । दुप्पूरणट्ठेन तण्हा व समुदो ति
तण्हासमुदो ।

(५३) दोसनिद्देसे [§ १०६०] अनरथं मे अचरी ति अवुड्ढिं मे अकामि ।
इमिना उपायेन सब्बपदेसु अत्थो वेदितव्वो । अट्ठाने वा पन आघातो ति
अकारणे कोपो— एकच्चो हि ‘देवो अतिवस्सती’ति कुप्पति, ‘न वस्सती’ति
कुप्पति, ‘सुरियो तप्पती’ति कुप्पति, ‘न तप्पती’ति कुप्पति, वाते वायन्ते पि कुप्पति,
अवायन्ते पि कुप्पति, सम्मज्झितुं असक्कोन्तो बोधिपण्णानं कुप्पति, चीवरं पारुपितुं
असक्कोन्तो वातस्स कुप्पति, उपक्खलित्वा खाणुकरस्स कुप्पती ति इदं सन्धाय वुत्तं—
अट्ठाने वा पन आघातो जायती ति । सत्थ हेट्ठो नवसुं ठानेसु सत्ते आरब्भ
उप्पन्नत्ता कम्मपथभेदो होति । अट्ठानाघातो पन सत्थारे उप्पन्नो कम्मपथभेदं न
करोति । चित्तं आघातेन्तो उप्पन्नो ति चित्तस्स आघातो । ततो बलवतरो
पटिघातो । पटिहज्जनवसेन पटिघं । पटिविरुज्जती ति पटिविरोधो ।

(५४) कुप्पनवसेन कोपो । पकोपो संपकोपो ति उपसम्भवसेन पदं वड्ढितं ।
दुस्सनवसेन दोसो । पदोसो संपदोसो ति उपसम्भवसेन पदं वड्ढितं । चित्तस्स
व्यापत्ती ति चित्तस्स विपन्नता, विपरिवत्तनाकारो । मनं पदूसयमानो उप्पज्जती
ति मनोपदोसो । कुज्जनवसेन कोधो । कुज्जनाकारो कुज्जना । कुज्झितस्स
भावो कुज्झितत्तं । इदानी अकुसलनिद्देसे वुत्तनयं दस्सेतुं दोसो दुस्सना ति
आदि वुत्तं । तस्मा “यो एवरूपो चित्तस्स आघातो ...पे०... कुज्झितत्तं”
[§ १०६०] ति च इध वुत्तो, “दोसो दुस्सना” ति आदिना नयेन हेट्ठो वुत्तो,
अयं वुच्चति दोसो ति । एवमेत्थ योजना कातव्वा । एवं हि सति पुनरुत्तिदोसो
पटिसेधितो होति ।

(५५) [368] मोहनिद्देसो [§ १०६१] अमोहनिद्देसे वुत्तपटिपक्खनयेन
वेदितव्वो । सब्बाकारेन पनेस विमंगट्ठकथार्ये आविमविससति ।

(५६) तेहि धम्मेहि ये धम्मा सहेतुका [§ १०७३] ति तेहि हेतु-
धम्मेहि ये अज्जे हेतुधम्मा वा न हेतुधम्मा वा सहेतुका । अहेतुकपदे [§ १०७४]

१ PTS—तन्दन°. २-२ §1060 (first five lines). ३ See ३.५६४
(§418). ४ See ५.४६. ५ A very brief comment in VbhCm, 140.
६ PTS, म० insert ते after this.

पि एसेव नयो । एत्थ च हेतु हेतु येव च होति, तिण्णं वा द्विन्नं वा एकतो उप्पात्तियं सहेतुको च । विचिक्खिच्छुद्धच्चसहगतो पन मोहो हेतु अहेतुको । हेतु-संयुत्तदुकनिद्देशे [§ १०७५-७६] पि एसेव नयो । संखतदुकनिद्देशे [§ १०८५-८६] पुरिमदुके वुत्तं असंखतधातुं सन्धाय यो एव सो धम्मो [§ १०८६] ति एकवचननिद्देशो कतो । पुरिमदुके पन बहुवचनवसेन पुच्छाय उद्धट्ठा इमे धम्मा अप्पच्चया [§ १०८४] ति पुच्छानुसंधिनयेन बहुवचनं कतं । इमे धम्मा सनिदस्सना [§ १०८७] ति आदीसु पि एसेव नयो ।

(५७) केनचि विज्जेय्यदुकनिद्देशे [§ १०९५] चक्खुविज्जेय्या ति चक्खुविज्जाणेन विजानितव्वा । सेसपदेसु पि एसेव नयो । एत्थ च केनचि विज्जेय्या ति चक्खुविज्जाणादीसु केनचि एकेन चक्खुविज्जाणेन वा सोत-विज्जाणेन वा विजानितव्वा । केनचि न विज्जेय्या ति तेनेव चक्खुविज्जाणेन वा सोतविज्जाणेन वा न विजानितव्वा । ‘एवं सन्ते द्विन्नं पि पदानं अत्थनानत्ततो दुको होती’ ति हेट्ठो वुत्तत्ता ‘ये ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या न ते धम्मा सोतविज्जेय्या’ [§ १०९५] ति अयं दुको न होति । रूपं पन चक्खुविज्जेय्यं सद्दो न चक्खु-विज्जेय्यो ति इममत्थं गहेत्वा ‘ये ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या न ते धम्मा सोत-विज्जेय्या, ये वा पन ते धम्मा सोतविज्जेय्या न ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या’ ति अयमेको दुको ति वेदितव्वो । एवं एकेकइन्द्रियमूलके चत्तारो चत्तारो कत्वा वीसति दुका धिमत्ता ति वेदितव्वा ।

(५८) [369] किं पन ‘मनोविज्जाणेन केनचि विज्जेय्या केनचि न विज्जेय्या’ ति नत्थि ? तेनेत्थ दुका न वुत्ता ति ? न नत्थि, ववत्थानाभावतो पन न वुत्ता । न हि, यथा चक्खुविज्जाणेन अविज्जेय्या एवा ति ववत्थानं अत्थि, एवं मनोविज्जाणेना पी ति ववत्थानाभावतो एत्थ दुका न वुत्ता । मनोविज्जाणेन पन केनाचि विज्जेय्या चेव अविज्जेय्या चा ति अयमत्थो अत्थि । तस्मा सो अवुत्तो पि यथालाभवसेन वेदितव्वो । मनोविज्जाणं ति हि संखं गतेहि कामावचरधम्मेहि कामावचरा धम्मा एव ताव केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । तेहि येव रूपावचरादिधम्मा पि केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । रूपावचरेहि पि कामावचरा केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । तेहि येव रूपावचरादयो पि केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । अरूपावचरेहि पन कामावचरा रूपावचरा अपरियापन्ना च नेव विज्जेय्या । अवरूपावचरा पन केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । ते पि च केचिदेव विज्जेय्या केचि अविज्जेय्या । अपरियापन्नेहि कामावचरादयो नेव विज्जेय्या । अपरियापन्ना पन निव्वानेन अविज्जेय्यत्ता केहिचि

१ सी०, म०- ०वसेन. २ See २.४२ last sentence. ३-१ सी०, सि०- नो, अत्थि. अ० यो०- नत्थि. ४-४ सी० omits.

विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । ते पि च मग्गफलानं अविज्जेय्यत्ता केचिदेव विज्जेय्या केचिदेव अविज्जेय्या ति ।

(५९) आसवनिर्देसे [§§ १०९६-११००] पञ्चकामगुणिको रागो कामासवो नाम । रूपारूपमवेसु छन्दरागो ज्ञानानिकन्ति-सस्सतदिट्ठिसहजातो^१ रागो भववसेन पत्थना भवासवो नाम । द्रासट्ठि दिट्ठियो^२ दिट्ठासवो नाम । अट्ठसु^३ टानेसु अज्जाणं अविज्जासवो नाम । तत्थ तत्थ आगतेसु पन आसवेसु असम्मोहत्थं एकाविधादिभेदो वेदितव्वो । अत्थतो हेते चिरपरिवासियट्ठेन आसवा ति एवं एकाविधा व होन्ति । विनये पन “दिट्ठधम्मिकानं आसवानं संवराय संपरायिकानं आसवानं पटिघाताया” [विन० ३.२१; ५.१४३, २२३] ति दुविधेन आगता । सुत्तन्ते सज्जयंतने ताव “तयो^४मे आवुसो आसवा— कामासवो भवासवो अविज्जासवो” ति तिविधेन आगता । निब्बेधिकपरियाये “अत्थि भिक्खवे आसवा निरयगम-[370]-नीया, अत्थि आसवा तिरच्छान-योनिगमनीया, अत्थि आसवा पेत्तिविसयगमनीया, अत्थि आसवा मनुस्सलोक-गमनीया, अत्थि आसवा देवलोकगमनीया” [अं० ३.४१४] ति पञ्चविधेन आगता । छक्कनिपाते आहुनेय्यसुत्ते— “अत्थि आसवा संवरा पहातव्वा, अत्थि आसवा पटिसेवना पहातव्वा, अत्थि आसवा अधिवासना पहातव्वा, अत्थि आसवा परिवज्जना पहातव्वा, अत्थि आसवा विनोदना पहातव्वा, अत्थि आसवा भावना पहातव्वा” [Cf. अं० ३.३८७-९०] ति छब्बिधेन आगता । सव्वसव-परियाये ‘दस्सना-पहातव्वेहि’ सद्धिं सत्तविधेन आगता । इध पनेते कामासवादि-भेदतो चतुर्विधेन आगता ।

(६०) तत्रायं वचनत्थो— पञ्चकामगुणसंखाते कामे आसवो ‘कामासवो’ । रूपारूपसंखाते कम्मतो च उपपत्तितो च दुविधे पि भवे आसवो ‘भवासवो’ । दिट्ठि एव आसवो ‘दिट्ठासवो’ । अविज्जा व आसवो ‘अविज्जासवो’ । कामेसू [§ १०९७] ति पञ्चसु कामगुणेषु । कामच्छन्दो ति कामसंखातो छन्दो, न कत्तुकम्यता छन्दो, न धम्मच्छन्दो । कामनवसेन रजनवसेन च कामो येव रागो कामरागो । कामनवसेन नन्दनवसेन च कामो व नन्दी ति कामनन्दी । एवं सव्वत्थ कामत्थं विदित्वा तण्हायनट्ठेन कामतण्हा, सिनेहनट्ठेन कामसिनेहो, परिदाहनट्ठेन कामपारिळाहो, मुच्छनट्ठेन काममुच्छा, गिलित्वा परिनिट्ठापनट्ठेन कामज्झोसानं वेदितव्वं । अयं बुच्चती ति अट्ठहि पदेहि विभत्तो कामासवो नाम बुच्चति ।

१ सि०-सहगतो. २ दी० 1st sutta 3.29. ३ See Vbh. 364,362; P. Maung Tin, ii, p. 475, n. 3. ४ मि०, म०- पारिवासिय^०. ५ मं० ४:१-२०४. ६ Cf. सं० ४ २५६. ७ म० १.६-१२. ८ म० १.७-९. ९ सी०, म०- परिडय्हन; सि०- परिदय्हन^०.

(६१) भवेसु भवच्छन्दो [§ १०९८] ति रूपारूपभवेसु भवपत्थनावसेनेव पवत्तो छन्दो 'भवच्छन्दो' । सेसपदानि पि इमिना व नयेनेव वेदितव्यानि । सस्सतो लोको [§ १०९९] ति वा आदीहि दसहाकारेहि दिट्ठिप्पमेदो व वुत्तो । तत्थ सस्सतो लोको ति खन्धपञ्चकं लोको ति गहेत्वा 'अयं लोको निच्चो ध्रुवो सब्व-कालिको' ति गण्हन्तस्स 'सस्सतं' ति गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । [371] अस-स्सतो ति तमेव लोकं 'उच्छिज्जति विनस्सती' ति गण्हन्तस्स उच्छेदगहणाकार-प्पवत्ता दिट्ठि । अन्तवा ति परित्तकसिणलाभिने 'सुप्पमत्ते' वा सरावमत्ते' वा' कसिणे समापन्नस्स अन्तोसमापत्तियं पवत्तिरूपारूपधम्ममे लोको ति च कसिण-परिच्छेदन्तेन च 'अन्तवा' ति गण्हन्तस्स 'अन्तवा लोको' ति गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । सा सस्सतदिट्ठि पि होति उच्छेददिट्ठि पि । विपुलकसिणलाभिने पन कसिणे समापन्नस्स अन्तोसमापत्तियं पवत्तिरूपारूपधम्ममे लोको ति च कसिणपरिच्छेदन्तेन च 'अनन्तो' ति गण्हन्तस्स 'अनन्तवा लोको' ति च गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । सा सस्सतदिट्ठि पि होति, उच्छेददिट्ठि पि ।

(६२) तं जीवं तं सरीरं ति भेदनधम्मस्स सरीरस्सेव 'जीवं' ति गहितत्ता सरीरे उच्छिज्जमाने 'जीवं पि उच्छिज्जती' ति उच्छेदगहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । दुतियपदे सरीरतो अज्जस्स जीवस्स गहितत्ता सरीरे उच्छिज्जमाने पि 'जीवं न उच्छिज्जती' ति सस्सतगहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । होति तथागतो परं मरणा ति आदीसु सत्तो तथागतो नाम । सो परं मरणा होती ति गण्हतो पठमा सस्सत-दिट्ठि । न होती ति गण्हतो दुतिया उच्छेददिट्ठि । होति च न च होती ति गण्हतो ततिया एकचसस्सतदिट्ठि । नेव होति न न होती ति गण्हतो चतुर्थो अमराविकखेपदिट्ठि^१ । इमे धम्मा आसवा ति इमे कामासवा च भवासवा च रागवसेन एकतो कत्वा, संखेपतो तयो, वित्थारतो चत्तारो धम्मा आसवा नाम ।

(६३) यो पन ब्रह्मानं विमानं-कप्परुक्खाभरणेसु छन्दरागो उप्पज्जति, सो कामासवो होति न होती ति ? न होति । कस्मा ? पञ्चकामगुणिकस्स रागस्स इधेव पहीनत्ता । हेतुगोच्छकं पन पत्वा लोभो हेतु नाम होति । गन्धगोच्छकं पत्वा अभिज्ज्ञा कायगन्धो नाम । किलेसगोच्छकं पत्वा लोभो किलेसो नाम होति । दिट्ठिसहजातो पन रागो कामासवो होति न होती ति ? न होति; दिट्ठिरागो नाम होति । वुत्तं हेतं "दिट्ठिरागरत्ते पुरिसपुग्गले दिन्नदानं नाम न महप्फलं होति, न [372] महानिसंसं" [पटि० १४२] ति । इमे पन आसवे किलेसपटिपाटिया पि आहारितुं वट्ठति, मग्गपटिपाटिया पि । किलेसपटिपाटिया कामासवो अनागामि-मग्गेन पहीयति, भवासवो अरहत्तमग्गेन, दिट्ठासवो सोतापत्तिमग्गेन, अविज्ज्ञासवो

१ विमु० ४.२२; विमु० ४४. २ So read all authorities. ३ दी० १.२४.२८. ४ See ५.७७ below. ५ Cf. ५.७६, १०३.

अरहत्तमग्गेन । मग्गपटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठासवो पहीयति, अनागामि-
मग्गेन कामासवो, अरहत्तमग्गेन मवासवो अविज्जासवो चा ति ।

(६४) संयोजनेसु माननिहेसे [§ १११६] सेय्योहमस्मी ति मानो ति
उत्तमद्वेन 'अहं सेय्यो' ति एवं उप्पन्नमानो । सदिसोहमस्मी ति मानो ति
समसमद्वेन 'अहं सदिसो' ति एवं उप्पन्नमानो । हीनोहमस्मी ति मानो ति
लामकद्वेन 'अहं हीनो' ति एवं उप्पन्नमानो । एवं सेय्यमानो सदिसमानो हीनमानो
ति इमे तयो माना तिण्णं जनानं उप्पज्जन्ति । सेय्यस्सा पि हि 'अहं सेय्यो सदिसो
हीनो' ति तयो माना उप्पज्जन्ति । सदिसस्सा पि, हीनस्सा पि । तत्थ सेय्यस्स
सेय्यमानो व याथावमानो, इतरे द्वे अ-याथावमाना । सदिसस्स सदिसमानो व
...पे०... हीनस्स हीनमानो व याथावमानो, इतरे द्वे अ-याथावमाना । इमिना किं
कथितं ? एकस्स तयो माना उप्पज्जन्ती ति कथितं । खुदकवथुके [वि० ३५३-
३५५] पन पठमकमानभाजिनिये एको मानो तिण्णं जनानं उप्पज्जन्ती ति कथितो ।

(६५) मानकरणवसेन मानो । मज्झना मज्झितत्तं ति आकारभाव-
निहेसो । उस्सितद्वेन उण्णति । यस्सुप्पज्जति तं पुग्गलं उण्णामेति, उक्खिपित्वा
ठपेती ति उण्णमो । समुत्तितद्वेन धज्जो । उक्खिपनद्वेन चित्तं सम्पग्गहाती ति
सम्पग्गहो । केतु बुच्चति बहसु धज्जेसु अच्चुग्गतधज्जो । मानो पि पुनपुनं उप्पज्ज-
मानो अपरापरे उपादाय अच्चुग्गातद्वेन केतु विद्या ति 'केतु' । केतु इच्छती ति
केतुकम्यं, तस्स भावो केतुकम्यता । सा पन चित्तस्स, न अत्तनो । तेन वुत्तं—
'केतुकम्यता चित्तस्सा' [§ १११६] ति । मानसंपयुत्तं हि चित्तं केतु इच्छति ।
तस्स च भावो केतुकम्यता; केतुसंखातो मानो ति ।

(६६) [373] इस्सा-निहेसे [§ ११२१] या पर-लाभ-सक्कार-गरु-
भाव-मानन-वन्दन-पूजनासु इस्सा ति या एतेसु परेसं लामादीसु 'किं इमिना
इमेसं' ति परसंपत्तिखीयनलक्खणा इस्सा । तत्थ लाभो ति चीवरादीनं चतुन्नं
पच्चयानं पटिलाभो । इस्सुकी हि पुग्गलो परस्स तं लाभं खीयति, 'किं इमस्स
इमिना' ति न इच्छति । सक्कारो ति तेसं येव पच्चयानं सुकतानं सुन्दरानं
पटिलाभो । गरुकारो गरुकिरिया, भारियकरणं । माननं ति मनेन पियकरणं ।
वन्दनं ति पञ्चरत्तिद्वितेन वन्दनं । पूजना ति गन्धमालादीहि पूजना । इस्सायने-
वसेन इस्सा । इस्साकारो इस्सायना । इस्सायितभावो इस्सायितत्तं । उस्सा-
दीनि इस्सादि-वेवचनानि । इमिस्सा पन इस्साय खीयनलक्खणं आगारिकेन पि
अनागारिकेन पि वेदितव्वं ।

१ M., PTS-परसु. २ सी०, म०, सि०, अ०यो० give this न which
is omitted by M. and PTS. ३ M., PTS, सी० omit भारिय. ४ See
note on ३.५६. ५ M., PTS- इस्साकरणं. ६-६ सी०- अगारिकेना पि
अनगारिकेना पि.

(६७) आगारियो^१ हि^२ एकच्चो कसिवाणिज्जादीसु अञ्जतरेन आजीवेन अत्तनो पुरिसकारं निस्साय भइकं यानं वा वाहनं वा लभति । अपरो तस्स अलाम-
त्थिको तेन लाभेन न तुस्सति । 'कदा नु खो एस इमिस्सा संपत्तिया परिहायित्वा
कपणो हुत्वा चरिस्सती' ति चिन्तेत्वा एकेन कारणेन तस्मिं ताय सम्पत्तिया परि-
हीने अत्तमनो होति । अनागारियो पि एको इस्सायनको अञ्जं अत्तनो सुतपरियत्ति-
आदीनि निस्साय उप्पन्नलाभादिसम्पत्तिं दिस्वा 'कदा नु खो एस इमेहि लाभानीहि
परिहायिस्सती' ति चिन्तेत्वा, यदा तं एकेन कारणेन परिहीनं पस्सति, तदा अत्तमनो
होति । एवं परसम्पत्तिखीयनलक्खणा 'इस्सा' ति वेदितव्वा ।

(६८) मच्छरियनिहेसे [§ ११२२] वत्थुतो मच्छरियदस्सनत्थं 'पञ्च मच्छ-
रियानि— आवासमच्छरियं' ति आदि वुत्तं । तत्थ आवासे मच्छरियं आवास-
मच्छरियं । सेसपदेसु पि एसेव नयो । आवासो नाम सकलारामो पि परिवेणं
पि एकोवरको पि रत्तिट्ठानादीनि^३ पि । तेसु वसन्ता सुखं वसन्ति पच्चये लभन्ति ।
एको भिक्खु वत्तसम्पन्नस्सेव पेसलस्स भिक्खुनो तत्थ आगमनं न इच्छति ।
आगतो पि [374] 'खिप्पं गच्छतू' ति इच्छति । इदं 'आवासमच्छरियं' नाम ।
भण्डनकारकादीनं पन तत्थ वासं अनिच्छतो आवासमच्छरियं नाम न होति ।

(६९) कुलं ति उपट्ठाककुलं पि जातिकुलं पि । तत्थ अञ्जस्स उपसंक्र-
मनं अनिच्छतो कुलमच्छरियं होति । पापपुग्गलस्स पन उपसंक्रमनं अनिच्छतो
पि मच्छरियं नाम न होति । सो हि तेसं पसादभेदाय पटिपज्जति । पसादनं
रक्खितुं समत्थस्सेव पन भिक्खुनो तत्थ उपसंक्रमनं अनिच्छन्तो मच्छरी नाम
होति । लाभो ति चतुपच्चयलाभो व । तं अञ्जस्मिं सीलवन्ते लभन्ते येव 'मा
लभतू' ति चिन्तेन्तस्स लाभमच्छरियं होति । यो पन सद्धादेय्यं विनिपातेति, अपरि-
भोगदुप्परिभोगादिवसेन विनासेति, पूतिभावं गच्छन्तं पि अञ्जस्स न देति, तं
दिस्वा 'सचे इमं एस न लभेय्य, अञ्जो सीलवा लभेय्य, परिभोगं गच्छेय्या' ति
चिन्तेन्तस्स मच्छरियं नाम नत्थि । वण्णो नाम सरीरवण्णो पि गुणवण्णो पि ।
तत्थ सरीरवण्ण-मच्छरिपुग्गलो 'परो पासादिको रूपवा' ति वुत्ते तं न कथेतु-
कामो होति । गुणवण्ण-मच्छरी सीलेन धुतंगेन पटिपदाय आचारेन वण्णं न कथेतु-
कामो होति ।

(७०) धम्मो ति परियत्तिधम्मो च पटिवेधधम्मो च । तत्थ अरिय-
सावका पटिवेधधम्मं न मच्छरायन्ति, अत्तना पटिविद्धधम्मे सदेवकस्स लोकस्स
पटिवेधं इच्छन्ति । तं पन पटिवेधं 'परे जानन्तू' ति इच्छन्ति । तन्तिधम्मे येव

१-१ सि०— आगारिको पि. २ सि० म० insert hereafter रतनं वा ।
३ M., PTS— रत्तिट्ठान-लेणादीनि पि; सी०, म०— रत्तिट्ठान-दिवाठानादीनि पि ।
४ सी०, म०, M.— लभन्तू. ५ See note on this in ५.७१.

पन धम्ममच्छरियं नाम होति । तेन समन्नागतो पुग्गलो यं गूळ्हं गन्थं वा कथा-
मग्गं वा जानाति तं अञ्जं न जानपेतुकामो होति । यो पन पुग्गलं उपपरि-
क्खित्वा धम्मानुग्गहेन, धम्मं वा उपपरिक्खित्वा पुग्गलानुग्गहेन न देति, अयं धम्म-
मच्छरी नाम न होति । तत्थ एकच्चो पुग्गलो लोलो होति, कालेन समणो होति,
कालेन ब्राह्मणो, [375] कालेन निगण्ठो । यो हि भिक्षु 'अयं पुग्गलो पवेणिआगतं
तन्ति सण्हं सुखुमं धम्मत्तरं भिन्दित्वा आलुळिस्सती'ति न देति, अयं पुग्गलं
उपपरिक्खित्वा धम्मानुग्गहेन न देति नाम । यो पन 'अयं धम्मो सण्हो सुखुमो,
सचायं पुग्गलो गण्हिस्सति अञ्जं व्याकरित्वा अत्तानं आविकत्वा नस्सिस्सती' ति
न देति, अयं धम्मं उपपरिक्खित्वा पुग्गलानुग्गहेन न देति नाम । यो पन
'सचायं इमं धम्मं गण्हिस्सति, अम्हाकं समयं भिन्दितुं समथो भविस्सती' ति
न देति, अयं धम्ममच्छरी नाम होति ।

(७१) इमेसु पञ्चसु मच्छरियेसु आवासमच्छरियेन ताव यक्खो वा पेतो
वा हुत्वा तस्सेव आवासस्स संकारं सीसेन उक्खिपित्वा विचरति । कुलमच्छरियेन
तस्मिं कुले अञ्जेसं दानमाननादीनि करोन्ते दिस्वा 'मिन्नं वतिदं कुलं ममा' ति
चिन्तयतो लोहितं मुखतो उग्गच्छति, कुञ्छिधरेचनं पि होति, अन्तानी पि
खण्डखण्डानि हुत्वा निक्खमन्ति । लाभमच्छरियेन संवस्स वा गणस्स वा सन्तके
लाभे मच्छरायिवा पुग्गलिकपरिभोगं विय परिभुञ्जित्वा यक्खो वा पेतो वा महा-
अजगरो वा हुत्वा निव्वत्तति । सरीरवण्ण-गुणवण्णमच्छरेन पन परियत्तिधम्ममच्छ-
रियेन च अत्तनो वण्णं वण्णेति, परेसं वण्णे 'किं-वण्णो एसो' ति दोसं वदन्तो
परियत्तिं च कस्सचि किञ्चि अदेन्तो दुव्वण्णो चेव एलमूगो च होति ।

(७२) अपि च आवासमच्छरियेन लोहगेहे पच्चति । कुलमच्छरियेन
अप्पलामो होति । लाभमच्छरियेन गूथनिरये निव्वत्तति । वण्णमच्छरियेन भवे भवे
निव्वत्तस्स वण्णो नाम न होति । धम्ममच्छरियेन कुकुल्लेनिरये निव्वत्तति ।

(७३) मच्छरायनवसेन मच्छेरं । मच्छरायनाकारो मच्छरायना । मच्छ-
रेन आयितस्स मच्छेरसमंगिनो भावो मच्छरायितत्तं । 'मय्हेव होन्तु मा
अञ्जस्सा' ति सब्बा पि अत्तनो संपत्तियो व्यापेतुं न इच्छती ति विविच्छो । विवि-
च्छस्स भावो वेविच्छं, मुदुमच्छरियस्सेतं नामं । [376] कदरियो वुच्चति
अनादरो । तस्स भावो कदरियं । थद्धमच्छरियस्सेतं नामं । तेन हि समन्ना-
गतो पुग्गलो परं पि परेसं ददमानं निवारेति । वुत्तं पि चेत्तं —

१ M., PTS- येव नाम. २ सि० inserts hereafter पुग्गलस्स वा.
३ See Vim. p. 123 (ix) and note on the same. ४-४ सि०- वण्णो
ति, न परेसं वण्णो ति. ५ See S.i. 209, S.iii. 177, Jā. v. 143. ६ सी०-
मच्छरेन अयितस्स, M.- मच्छेरायितस्स. ७ M., PTS, सी०- अनरियो.

कदरियो पापसंकप्यो मिच्छादिद्वि अनादरो ।

ददमानं निवरेति याचमानान मोजनं' [स० १.९६] ति ।

(७४) याचके दिस्वा कटुकमात्रेण चित्तं अञ्चति संकोचेती ति कटुकञ्चुको । तस्स भावो कटुकञ्चुकता । अपरो नयो — कटुकञ्चुकता वुचति कटुञ्चु-गाहो । समतित्तिकपुण्णाय हि उक्खलिया मत्तं गण्हन्तो सब्बतो-भागेन संकुटितेन अगैकटुञ्चुना गण्हाति, पूरेत्वा गहेतुं न सक्कोति; एवं मच्छरिपुग्गलस्स चित्तं संकुचति । तस्मिं संकुचिते कायो पि तथेव संकुचति, पटिकुटति, पटिनिवत्तति, न सम्पसारियती ति मच्छेरं 'कटुकञ्चुकता' ति वुत्तं ।

(७५) अगगहितत्तं चित्तस्सा ति परेसं उपकारकरणे दानादिनाकारेण यथा न सम्पसारियति, एवं आवरित्वा गहितभावो चित्तस्स । यस्मा पन मच्छरी पुग्गलो अत्तनो सन्तकं परेसं अदातुकामो होति परसन्तकं गण्हितुकामो, तस्मा 'इदं अच्छरियं मय्हमेव होतु, मा अञ्जस्सा' ति पवत्तिवसेन' स्स अत्तसंपत्तिनिगूहण-लक्षणता परसंपत्तिगहणलक्षणता वा वेदतिब्बा । सेसं इमस्मिं गोच्छके उत्तानत्थमेव ।

(७६) इमानि पन संयोजनानि किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं वद्वति मग्ग-पटिपाटिया पि । किलेसपटिपाटिया कामरागपटिघसंयोजनानि अनागामिमग्गेण पहीयन्ति, मानसंयोजनं अरहत्तमग्गेण, दिट्ठिविचिकिच्छासीलव्वतपरामासा सोता-पत्तिमग्गेण, भवरागसंयोजनं अरहत्तमग्गेण, इस्सामच्छरियानि सोतापत्तिमग्गेण, अविज्जा अरहत्तमग्गेण । मग्गपटिपाटिया दिट्ठिविचिकिच्छासीलव्वतपरामासा-इस्सा-मच्छरियानि सोतापत्तिमग्गेण पहीयन्ति, [३७७] कामरागपटिघा अनागामिमग्गेण, मानभवरागअविज्जा अरहत्तमग्गेना ति ।

(७७) गन्धगोच्छके [§§ ११३५-५०] नामकायं गन्धेति, नुतिर्पटिसन्धि-वस्सेन वड्ढिस्मिं घट्टेती ति कायगन्धो । सब्बञ्जुभासितं पटिक्खित्वा सस्सतो लोको इदमेव सच्चं मोघमज्झं ति इमिना आकारेण अभिनिविसती ति इदं-सच्चाभिनिवेशो । यस्मा पन अभिज्झा-कामरागानं विसेसो अस्थि, तस्मा अभिज्झाकायगन्धस्स पदमाजने "यो कामेसु कामच्छन्दो कामरागो" [§ १०९७] ति अवत्वा यो रागो सारागो [§ ११३६] ति आदि वुत्तं । इमिना यं हेट्ठा वुत्तं 'ब्रह्मानं विमानादीसु छन्दरागो कामासवो नाम न होति, गन्धगोच्छकं पत्वा अभिज्झा कायगन्धो होती' ति तं सु-वुत्तं ति वेदितव्वं । परतो किलेसगोच्छके [§§ १२२९-१२५३] पि एतेव नयो । ठपेत्वा सीलव्वतपरामासं [§ ११३९] ति इदं

१ Kindred Sayings i. 120. २ सि० - कटुञ्चुकता. ३ M., सी० - अगगग्ग°. ४ All authorities but सि० read अत्त°. ५ Cf. ५.६३, १०३. ६ सि० omits नुति. ७ See ५.६३ above.

यस्मा सीलव्रतपरामासो 'इदमेवं सच्चं' ति आदिना आकरेण नाभिनिविसति, 'सीलेन मुद्धी' ति आदिना एव पन अभिनिविसति, तस्मा भिच्छादिद्विभूतं पि तं पटिक्खिपन्तो 'उपेत्वा' ति आह ।

(७८) नीवरणगोच्छकस्स थीनमिद्धनिद्देसे [§ ११५५-५७] चित्तस्स अकल्यता [§ ११५६] ति चित्तस्स गिलानभावो । गिलानो हि अकल्यको ति वुच्चति । विनये पि वुत्तं — “नाहं भन्ते^१ अकल्यको” ति [ ] । अकम्म-
ज्जता ति चित्तगेलज्जसंखातो व अकम्मज्जताकारो । ओलीयना ति ओलीयना-
कारो । इरियापथिकचित्तं हि इरियापथं सन्धारेतुं असक्कोन्तं, रुक्खे वग्गुली
विय, खीले लगितफाणितैवारको विय च, ओलीयति । तस्स तं आकारं सन्धाय
ओलीयना ति वुत्तं । दुतियपदं उपसगगवसेन वड्डितं । लोनं ति अविष्फारिकताय
पटिकुटितं । इतरे द्वे आकारभावनिद्देसा । थीनं ति सप्पिपिण्डो विय अविष्फारिक-
ताय धनभावेन ठितं । थीयना ति आकारनिद्देसो । थीयितभावो थीयितत्तं, अवि-
ष्फारवसेनेव थद्धता ति अत्थो ।

(७९) [378] कायस्सा [§ ११५७] ति खन्धत्तयसंखातस्स नामकायस्स ।
अकल्यता अकम्मज्जता ति हेट्ठा वुत्तनयेनेव । मेधो विय आकासं कायं
ओनरुहती ति ओनाहो । सब्बतो-मागेण ओनाहो परियोनाहो । अब्भन्तरे
समोरुन्धती ति अन्तोसमोरोधो । यथा हि नगरे रुन्धित्वा गहिते मनुस्सा वहि
निक्खमित्तुं न लभन्ति, एवं मिद्धेन समोरुद्धा धम्मा विष्फारवसेन निक्खमित्तुं न
लभन्ति । तस्मा अन्तोसमोरोधो ति वुत्तं । मेधती ति मिद्धं^२; अकम्मज्जभावेन
विहिंसती ति अत्थो । सुपन्ति तेना ति सोप्पं । अक्खिलदलादीनं पचलभावं करोती
ति पचलायिका । सुपना सुपितत्तं ति आकारभावनिद्देसा । यं पन तेसं पुरतो
'सोप्प'-पदं तस्स पुन वचने कारणं वुत्तमेव ।

(८०) इदं वुच्चति थीनमिद्धनीवरणं ति इदं थीनं च मिद्धं च एकतो
कत्वा आवरणट्टेन थीनमिद्धनीवरणं ति वुच्चति । यं येभुय्येन सेक्खपुत्थुज्जनानं
निदाय पुब्बभागअपरमागेसुं उप्पज्जति तं अरहत्तमग्गेन समुच्छिज्जति । खीणा-
सवानं पन करजकायस्स दुब्बलभावेन भवंगोतरणं होति, तस्मिं असम्मिस्से वत्त-
माने ते सुपन्ति, र्सा नेसं निदा नाम होति । तेनाह भगवा— “अभिजानामि खो
अहं अग्गिवेस्सन, गिम्हानं पच्छिमे मासे चतुग्गुणं संघाटिं पज्जापेत्वा दक्खिणेन

१ Cf. वि० ३.६२, which omits this word. २ सि० °पानीय°.
३ ५.७८. ४ See note on this on ३.५५७. ५ See ३.२८३, २९०;
Also cf. ३.५५३, ५.४०, ४३, ५०. ६ See Middha and Middhavādins
(referred to in note on ३.५५७) pp. 8-12. ७ सं० अ० १.३५.
८ M., PTS— या.

परसेन सम्पजानो निहं ओक्कमिता” [म० १.२४९] ति । एवरूपो पनायं करजकायस्स दुब्बलभावो न मग्गवज्झो, उपादिन्नके पि अनुपादिन्नके पि लब्धमति । उपादिन्नके लब्धमानो यदा खीणासवो दीघमग्गं गतो होति, अज्जतरं वा पन कम्मं कत्वा किलन्तो, एवरूपे काले लब्धमति । अनुपादिन्नके लब्धमानो पण्णपुप्फेसु लब्धमति । एकच्चानं हि रुक्खानं पण्णानि सुरियातपेन पसारियन्ति रत्तिं पटिकुटन्ति, पदुमपुप्फादीनि सुरियातपेन पुप्फन्ति, रत्तिं पुन पटि-[379]-कुटन्ति । इदं पन मिद्धं अकुसलत्ता खीणासवानं न होती ति ।

(८१) तत्थ सिया—‘न मिद्धं अकुसलं । कस्मा ? रूपत्ता । रूपं हि अव्याकृतं । इदं च रूपं । तेनेवेत्थ ‘कायस्स अकल्यता अकम्मज्जता’ति कायग्गहणं कर्तं ति ।

(८२) ‘यदि ‘कायस्सा’ति वुत्तमत्तेनेतं रूपं, कायपस्सद्वादयो पि धम्मा रूपमेव भवेयुं । ‘सुखं च कायेन पटिसंवेदेति’ ‘कायेन च परमत्थसच्चं सच्छि-करोती’ति रूपपटिसंवेदन-परमत्थसच्चसच्छिकरणानि पि रूपकायेनेव सियुं । तस्मा न वत्तव्वं एतं ‘रूपं मिद्धं’ ति । नामकायो हि एत्थ कायो नाम’ ।

(८३) ‘यदि नामकायो, अथ कस्मा ‘सोप्पं पचलायिका’ [§ ११५७] ति वुत्तं ? न हि नामकायो सुपति, न पचलायती’ति ।

(८४) ‘लिंगादीनि विय इन्द्रियस्स, तस्स फलत्ता । यथा हि ‘इत्थिलिंगं इत्थिनिमित्तं इत्थिकुत्तं इत्थाक्कप्पो’ति इमानि लिंगादीनि इत्थिन्द्रियस्स फलत्ता वुत्तानि, एवं इमस्सा पि नामकायगेलज्जसंखातस्स मिद्धस्स फलत्ता सोप्पादीनि वुत्तानि । मिद्धे हि सति तानि होन्ती ति । फलूपचारेन, मिद्धं अरूपं पि समानं ‘सोप्पं पचलायिका सुपना सुपितत्तं’ [§ ११५७] ति वुत्तं । ‘अक्खिलदलादीनं पचल-भावं करोती ति पचलायिका’ [५.७९] ति वचनत्थेना पि चायं अत्थो साधितो येवा ति न रूपं मिद्धं । ओनाहादीहि पि च’स्स अरूपभावो दीपितो येव । न हि रूपं नामकायस्स ‘ओनाहो परियोनाहो अन्तोसमोरोधो’ होती’ति ।

(८५) ‘ननु च इमिना व कारणेनेतं रूपं ? न हि अरूपं कस्साचि ओनाहो, न परियोनाहो, न अन्तो-समोरोधो होती’ति ।

(८६) ‘यदि एवं, आवरणं पि न भवेय्या । तस्मा न होति^३ । यथा काम-च्छन्दादयो अरूपधम्मा आवरणट्ठेन नीवरणा, एवं इमस्सा पि ओनाहादि-अत्थेन ओनाहादिता वेदितव्वा । अपि च “पञ्च नीवरणे पहाय चेतसो उपक्खिलेसे पज्जाय

१ The lengthy but interesting discussion on this continues upto ५.९४. Paragraphs with even numbers represent the orthodox view and those with odd numbers contain the opponents' objections and their views. २-२ सि०- इदं च रूपं तेने-वेत्थ...कत्तयगहणं गतं ति । ३ PTS, म०, सि० omit.

दुब्बलीकरणे” [वि० २४५, २५६, सं० ५.१६०] ति वचनतो पेतं अरूपं । न [380] हि रूपं चित्तुपक्विलेसो, न पञ्जाय दुब्बलीकरणं होतीति ।

(८७) ‘कस्मा न होति ? ननु वुत्तं— “सन्ति भिक्खवे एके समणब्राह्मणा सुरं पिबन्ति मेरयं, सुरामेरयपाना अप्पटिविरता, अयं भिक्खवे पठमो समणब्राह्मणानं उपाक्विलेसो” [अं० २.५३] ति ? अपरं पि वुत्तं “छ खो^१मे गहपतिपुत्त आदीनवा सुरामेरयमज्जपमादट्ठानानुयोगे— सन्दिट्ठिको धनजानि, कलहणपवड्ढनी, रोगानं आयतनं, अकित्तिसञ्जननी, हिरिकोपीननिदंसनी, पञ्जाय दुब्बलीकरणी त्वेव छट्ठं पदं भवती” [दी० ३.१८२] ति । पच्चक्खतो पि चेत्तं सिद्धमेव । यस्मा मज्जे उदरगते, चित्तं संक्विलिस्सति, पञ्जा दुब्बला होति, तस्मा मज्जं विय मिद्धं पि चित्तसंक्विलेसो चेव पञ्जाय दुब्बलीकरणं च सिया^२ति ।

(८८) ‘न, पच्चयनिदेसतो । यदि हि मज्जं संक्विलेसो भवेय्य, सो “इमे पच्च नीवरणे पहाय चेतसो उपाक्विलेसे” ति वा, “एवमेव खो भिक्खवे पच्चिमे चित्तस्स उपाक्विलेसा, येहि उपाक्विलेसेहि उपाक्विलिट्ठं चित्तं न चेव मुदु होति, न च कम्मनियं, न च पमस्सरं, न च पमंगु, न च सम्मा समाधियति आसवानं खयाय । कतमे पच्च ? कामच्छन्दो भिक्खवे चित्तस्स उपाक्विलेसो” [सं० ५.९२, अं० ३.१६] ति वा, “कतमो च भिक्खवे चित्तस्स उपाक्विलेसो ? अभिज्झाविसमलोभो चित्तस्स उपाक्विलेसो [Cf. अं० २.६७]” ति वा— एवमादीसु उपाक्विलेसनिदेसेसु निदेसं आगच्छेय्य । यस्मा पन तस्मिं पि ते क्विलेसो उप्पज्जन्ति ये^३ चित्तसंक्विलेसा चेव पञ्जाय च दुब्बलीकरणा होन्ति, तस्मा तं तेसं पच्चयत्ता पच्चयनिदेसतो एवं वुत्तं । मिद्धं पन सयमेव चित्तसंक्विलेसो चेव पञ्जाय दुब्बलीकरणं चा ति अरूपमेव मिद्धं । किं च भिय्यो ? सम्पयोगवचनतो । “थीनमिद्धनीवरणं अविज्जा-नीवरणेन नीवरणं चेव नीवरणसंपयुत्तं चा [§ ११७०]” ति हि वुत्तं । तस्मा सम्पयोगवचनतो नयिदं रूपं । न हि रूपं ‘संपयुत्तं-संखं लभती’ ति ।

(८९) अथा पि सिया— ‘यथा-[381]-लामवसेनेत्तं वुत्तं । यथा हि “सिप्पिकसम्भुक् पि सक्खरकटलं पि मच्छगुम्भं पि चरन्तं पि तिट्ठन्तं पो” [म० १.२७९] ति एवं एकतो^४ कत्वा यथालामवसेन वुत्तं । सक्खरकटलं हि तिट्ठति येव न चरति, इतरद्वयं तिट्ठति पि चरति पि । एवं इथा पि मिद्धं नीवरणमेव, न सम्पयुत्तं, थीनं नीवरणं पि सम्पयुत्तं पी ति सब्बं एकतो कत्वा यथालामवसेन “नीवरणं चेव नीवरणसम्पयुत्तं चा” [§ ११७०] ति वुत्तं । मिद्धं पन यथा सक्खर-कटलं तिट्ठतेव न चरति, एवं नीवरणमेव, न सम्पयुत्तं । तस्मा रूपमेव मिद्धं^५ ति ।

(९०) ‘न, रूपभावो^६मिद्धितो । सक्खरकटलं हि न चरती ति विना पि

१ So reads D. iii. 183. २ सी०, म०—उपाक्विलेसा. ३ M omits.
४ See अभि० वि० p. 49. ५-५ All but सी०, म० omit. ६ M., PTS रूपभाव०.

सुत्तेन सिद्धं । तस्मा तत्थ यथालाभवसेन^१त्थो होतु । मिद्धं पन रूपं ति असिद्ध-
मेतं । न सकका तस्स इमिना सुत्तेन रूपमावो साधेतुं ति मिद्धस्स रूपमावासिद्धितो
न इदं यथालाभवसेन वुत्तं ति अरूपमेव मिद्धं । किं च भिय्यो ? ‘चत्तत्ता’ ति
आदिवचनतो । विभंगरिंम हि “विगतथीनमिद्धो ति तस्स थीनमिद्धस्स चत्तत्ता
वन्तत्ता मुत्तत्ता पहीनत्ता पटिनिस्सट्ठत्ता, तेन वुच्चति विगतथीनमिद्धो” [वि० २५४]
ति च, “इदं चित्तं इमम्हा थीनमिद्धा सोधेति विसोधेति परिसोधेति मोचेति
विमोचेति परिमोचेति, तेन वुच्चति थीनमिद्धा चित्तं परिसोधेति” [वि० २५४] चा
ति— एवं ‘चत्तत्ता’ ति आदि वुत्तं । न च ‘रूपं’ एवं वुच्चति, तस्मा पि अरूप-
मेव मिद्धं’ ति ।

(९१) ‘न, चित्तजस्सासम्भववचनतो । तिविधं हि मिद्धं— चित्तजं उतुजं
आहारजं’ च । तस्मा यं तत्थ चित्तजं तस्स विभंगे ज्ञानचित्तेहि असम्भवो
वुत्तो,^२ न अरूपमावो साधितो ति रूपमेव मिद्धं ति ।

(९२) ‘न, रूपमावसिद्धितो वै । मिद्धस्स हि रूपमावे सिद्धे सकका एतं
लद्धं । तत्थ चित्तजस्स असम्भवो^३ वुत्तो । सो एव च न सिञ्जती ति अरूप-
मेव मिद्धं । किं च भिय्यो ? ‘पहान’-वचनतो । भगवता हि “छ भिक्खवे धम्मे
पहाय भव्वो [382] पटमं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरितुं; कतमे छ ? कामच्छन्दं, व्यापादं,
थीनमिद्धं, उद्वच्चं, कक्कुच्चं, विचिकिच्चं; कामेसु खो पन’स्स आदीनवो
सम्पपज्जाय सुदिट्ठो होती” [अ० ३.४२८] ति च, “इमे पञ्च नीवरणे पहाय
बलवतिया पज्जाय अत्तत्थं वा परत्थं वा अस्सती” [अ० ३.६४] ति आदीसु च
मिद्धस्सा पि पहानं वुत्तं । न च रूपं पहातव्वं । यथाह— “रूपक्खन्धो अभि-
ज्जेय्यो, परिज्जेय्यो, न पहातव्वो, न भावेत्तव्वो” [Cf. सं० ३.२६] ति इमस्सा
पि ‘पहान’-वचनतो अरूपमेव मिद्धं ।

(९३) ‘न, रूपस्सा पि पहानवचनतो । “रूपं भिक्खवे न तुम्हाकं, तं पज-
ह्था” [सं० ३.३३] ति । एत्थ हि रूपस्सा पि पहानं वुत्तमेव । तस्मा अकारणमेतं’ ति ।

(९४) ‘न, अज्जथा वुत्तत्ता । तस्मिं हि सुत्ते “यो भिक्खवे रूपे छन्दराग-
विनयो तं तत्थ पहानं” [Cf. सं० ३.२८] ति एवं छन्दरागपहानवसेन रूपस्स
पहानं वुत्तं, न यथा “छ धम्मे अप्पहार्यं पञ्च नीवरणे पहाया” [Cf. अ० ३.६४]
ति एवं पहातव्वमेव वुत्तं ति, अज्जथा वुत्तत्ता, न रूपं मिद्धं । तस्मा यानेतानि
“सो इमे पञ्च नीवरणे पहाय चेतसो उपक्खिलेसे” [वि० २४५, २५६] ति

१ Cf. विमु० p.48. २ वि० २५४—चित्त...थीनमिद्धा सोधेति...; also im-
plied by the words चत्तत्ता etc. ३-३ M.—अरूपमावासिद्धितो व. ४ अ० यो०
(p.206)—एतं ति ‘तत्थ चित्तजमिद्धस्स असम्भवो वुत्तो’ ति वचनं लद्धं सकका । तत्थ विभंगे
चित्तजस्स रूपस्स असम्भवो भगवता वुत्तो । ५ M.—चित्तजस्स सम्भवो. ६ सी० म०
insert hereafter न सच्छिकातव्वो. ७ सी० म०—पहाय.

आदीनि सुत्तानि वुत्तानि, एतेहि चेव अज्जेहि च सुत्तेहि अरूपमेव भिदं ति वेदितव्वं । तथा हि— “पञ्चिमे भिक्खवे आवरणा नीवरणा चेतसो अज्झारूढ्हा पञ्जाय दुव्वलीकरणा । कतमे पञ्च ? कामच्छन्दो भिक्खवे...पे०...थीनभिदं भिक्खवे आवरणं नीवरणं चेतसो अज्झारूढ्हा पञ्जाय दुव्वलीकरणं” [अ० ३.६३, सं० ५.९६] ति च, “थीनभिदं नीवरणं भिक्खवे अन्धकरणं अचक्खुकरणं अज्जाणकरणं पञ्जानिरोधिकं विघातपक्खिकं अनिव्वानसंवत्तनिकं” [Cf. म० १.११५] ति च, “एवमेव खो ब्राह्मण यस्मिं समये थीनभिदपरियुद्धितेन चेतसा विहरति थीनभिदपरेतेना” [अ० ३.२३२] ति च, “अयोनिंसो भिक्खवे मनसि-करोतो अनुपपन्नो चेव कामच्छन्दो उप्पज्जति...पे०... [383] अनुपपन्नं चेव थीन-भिदं उप्पज्जति” [सं. ५.९३] ति च, “केवलो हायं भिक्खवे अकुसलराशि यदिदं पञ्च नीवरणानी” [Cf. अ० ३.६५] ति च— एवमादीनि च अनेकानि एतस्स अरूपभावजोतनकानेव सुत्तानि वुत्तानि । यस्मा चेतं अरूपं तस्मा आरूपे पि उप्पज्जति । वुत्तं हेतं महापकरणपट्टाने—“नीवरणं धम्मं पटिच्च नीवरणो धम्मो उप्पज्जति, न पुरेजातपच्चया” [दुक्क० २९१] ति एतस्स विमंगे “आरूपे कामच्छन्दनीवरणं पटिच्च थीनभिदं... उद्धच्चं अविज्जानीवरणं” [दुक्क० २९१] ति सव्वं वित्थारेतव्वं । तस्मा सन्निट्ठानमेत्थं गन्तव्वं अरूपमेव भिदं ति ।

(९५) कुक्कुच्चनिदेसे [§ ११६०] अकप्पिये कप्पियसञ्जिता ति आदीनि मूलतो कुक्कुच्चदस्सनत्थं वुत्तानि । एवं-सञ्जिताय हि कते वीतिकम्मे, निद्धिते वर्यु'ज्झाचारे, पुन सञ्जातसतिनो 'दुट्ठं मया कतं' ति एवं अनुतप्पमानस्स पच्छानुतापवसेनेतं उप्पज्जति । तेन तं मूलतो दस्सेतुं 'अकप्पिये कप्पियसञ्जिता' ति आदि वुत्तं । तत्थ अकप्पियमोज्जनं कप्पियसञ्जी हुत्वा परिभुज्जति, अकप्पिय-मंसं कप्पियमंससञ्जी हुत्वा, अच्छमंसं 'सूकरमंसं' ति, दीपिमंसं वा 'भिगमंसं' ति खादति; काले वीतिवत्ते कालसञ्जाय, पवरेत्वा अप्पवारितसञ्जाय, पत्तस्मिं रजे पतिते पटिग्गहितसञ्जाय भुज्जति— एवं 'अकप्पिये कप्पियसञ्जिताय' वीतिकम्मे करोति नाम । सूकरमंसं च अच्छमंससञ्जाय खादमानो, काले च विकालसञ्जाय भुज्जमानो 'कप्पिये अकप्पियसञ्जिताय' वीतिकम्मे करोति नाम । अनवज्जं पन किञ्चिदेव वज्जसञ्जिताय, वज्जं च अनवज्जसञ्जिताय करोन्तो 'अनवज्जे वज्जसञ्जिताय वज्जे अनवज्जसञ्जिताय' वीतिकम्मे करोति नाम । यस्मा पनेतं “अकतं वत मे कल्याणं, अकतं कुसलं, अकतं मीरुत्ताणं, कतं पापं, कतं सुद्धं, कतं किब्बिसं” [अ० २.१७४] ति एवं अनवजे वज्जसञ्जिताय पि कते वीति-

१ M PTS अज्झारोहा. २ This discussion commenced with ५.८०-८१ ३ सी० म०, ति०- लुद्धं.

क्वमे उप्पज्जति, तस्मा'स्स अञ्जं पि वत्थुं अनुजानन्तो यं एवरूपं [§ ११६०] ति आदिमाह ।

(९६) [384] तत्थ कुक्कुच्चपदं वुत्तत्थमेव । कुक्कुच्चायनाकारो कुक्कुच्चायना । कुक्कुच्चेन अयितस्स भावो कुक्कुच्चायितत्तं । चेतसो विप्पटिसारो ति एत्थ कताकतस्स सावज्जानवज्जस्स वा अभिमुखगमनं 'विप्पटिसारो' नाम । यस्मा पन सो कतं वा पापं अकतं न करोति, अकतं वा कल्याणं कतं न करोति, तस्मा विरूपो कुच्छित्तो वा पटिसारो ति 'विप्पटिसारो' । सो पन चेतसो, न सत्तस्सा ति आपनत्थं 'चेतसो' विप्पटिसारो ति वुत्तं । अयमस्स सभावनिर्देशो । उप्पज्जमानं पन कुक्कुच्चं आरग्गमिव कंसपत्तं मनं विलिखमानमेव उप्पज्जति, तस्मा मनोविलेखा ति वुत्तं । अयमस्स किच्चनिर्देशो । यं पन चिनये "अथ खो आयस्मा सारिपुत्तो भगवता पटिक्खित्तं अनुवसित्वा आवसथपिण्डं परिमुञ्जितुं" [विन० ४.७०] ति कुक्कुच्चायन्तो न पटिग्गहेसी ति कुक्कुच्चं आगतं, न तं नीवरणं । न हि अरहतो 'दुट्ठु मया इदं कतं' ति एवं अनुतापो अत्थि । नीवरण-पटिरूपकं पनेतं 'कप्पति न कप्पती' ति वीमंसनसंस्वातं चिनयकुक्कुच्चं नाम ।

(९७) "कतमे धम्मा नीवरणा चेव नीवरणसंपयुत्ता चा" [§ ११७०] ति पदस्स निर्देशे यस्मा थीनमिद्धं अञ्जमञ्जं न विजहति, तस्मा थीनमिद्धनीवरणं अविज्जानीवरणेन नीवरणं चेव नीवरणसम्पयुत्तं चा ति अभिन्दित्वा वुत्तं । यस्मा पन उद्धच्चे सति पि कुक्कुच्चस्सामाया कुक्कुच्चेन विना पि उद्धच्चं उप्पज्जति, तस्मा तं मिन्दित्वा वुत्तं । यं च येन संपयोगं न गच्छति, तं न योजितं ति वेदितव्वं । इमे पन नीवरणे किलेसपटिपाटियाँ पि आहरितुं वट्टति मग्गपटिपाटियाँ पि । किलेसपटिपाटियाँ कामच्छन्दव्यापादा अनागामिमग्गेन पहीयन्ति, थीनमिद्धुद्धच्चानि अरहत्तमग्गेन, कुक्कुच्चविचिकिच्छा सोतापत्तिमग्गेन, अविज्जा अरहत्तमग्गेन । मग्गपटिपाटियाँ सोतापत्तिमग्गेन कुक्कुच्चविचिकिच्छा पहीयन्ति, अनागामिमग्गेन कामच्छन्दव्यापादा, अरहत्तमग्गेन थीनमिद्धुद्धच्चविज्जा ति ।

(९८) [385] परामासगोच्छके [§§ ११७४-११८४] ते धम्मे ठपेत्वा [§ ११७६] ति पृच्छासमागेन बहुवचनं कतं ।

(९९) उपादाननिर्देशे [§§ १२१३-१२२८] वत्थुसंस्वातं कामं उपादियती ति कामुपादानं । [§ १२१३] कामो च सो उपादानं चा ति पि कामुपादानं । उपादानं ति दब्बहग्हणं । दब्बहत्थो हि एत्थ 'उप'-सद्दो 'उपायास-उपकट्ठा'दीसु विय । तथा दिट्ठि च सा उपादानं चा ति दिट्ठुपादानं । दिट्ठि

१ Vin. iv. 70 reads मुञ्जितुं. २ See ५.६३, ७६, १००, १०३.
३ See ५.५६ (§§ 1084, 1087).

उपादियती ति दिट्ठुपादानं । 'सस्सतो अत्ता च लोको चा' ति आदीसु हि पुरिम-
दिट्ठि उत्तरदिट्ठि उपादियती । तथा सीलब्धतं उपादियती ति सीलब्धतुपादानं ।
सीलब्धतं च तं उपादानं चा ति पि सीलब्धतुपादानं । गोसील-गोव्रतादीनि हि 'एवं
सुद्धी' ति अभिनिवेशतो सयमेव उपादानानि । तथा, वदन्ति एतेना ति 'वादो';
उपादियती ति 'उपादानं' । किं वदन्ति, उपादियन्ति वा ? अत्तानं । अत्तनो वादु-
पादानं अत्तवादुपादानं; 'अत्तवादमत्तमेव वा अत्ता' ति उपादियन्ति एतेना ति
अत्तवादुपादानं । यो कामेसु कामच्छन्दो [§ १२१४] ति एत्था पि वत्थुकामो व
अनवसेसतो कामा ति अधिपेता । तस्मा वत्थुकामेसु कामच्छन्दो इध कामुपादानं ति
अनागामिनो पि तं सिद्धं होति । पञ्चकामगुणवत्थुको पन'स्स कामरागो व नत्थी ति ।

(१००) दिट्ठुपादाननिद्देसे [§ १२१५] नत्थि दिट्ठं ति । दिट्ठं नाम

अत्थि, सक्का कस्सचि किंचि दातुं ति जानाति; दिट्ठस्स पन फलविपाको नत्थी
ति गण्हाति । नत्थि यिट्ठं ति । यिट्ठं बुच्चति महायागो । तं याजितुं सक्का ति
जानाति; यिट्ठस्स पन फलविपाको नत्थी ति गण्हाति । हुत्तं ति आहुनपाहुनमंगल-
किरिया । तं कातुं सक्का ति जानाति; तस्स फलविपाको नत्थी ति गण्हाति ।
सुकटदुक्कटानं ति एत्थ दस कुसलकम्मपथा सुकटकम्मानि नाम । दस अकु-
सल-कम्मपथा दुक्कट-[३८६]-कम्मानि नाम । तेसं अत्थिमावं जानाति फल-
विपाकं पन नत्थी ति गण्हाति । नत्थि अयं लोको ति परलोके ठितो इमं लोकं
नत्थी ति गण्हाति । नत्थि परलोको ति इध लोके ठितो परलोकं नत्थी ति
गण्हाति । नत्थि माता नत्थि पिता ति मातापितॄन् अत्थिमावं जानाति, तेसु
कतपञ्चयेन कोचि फलविपाको नत्थी ति गण्हाति । नत्थि सत्ता ओपपातिका
ति चवनकउप्पज्जनकसत्ता नत्थी ति गण्हाति । सम्मग्गता सम्मापटिपन्ना
ति अनुलोमपटिपदं पटिपन्ना धम्मिक-समणब्राह्मणा लोकरिंम नत्थी ति गण्हाति ।
ये इमं च लोकं ... पे० ... पवेदेन्ती ति इमं च लोकं परं च लोकं अत्तना व
अभिविसिट्ठेन जाणेन जत्वा पवेदनसमत्थो सब्बञ्जू बुद्धो नाम नत्थी ति गण्हाति ।
इमानि पन उपादानानि किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं वट्ठति मग्गपटिपाटिया पि ।
किलेसपटिपाटिया कामुपादानं चतूहि मग्गेहि पहीयति, सेसानि तीणि सोतापत्ति-
मग्गेन । मग्गपटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठुपादानादीनि पहीयन्ति, चतूहि
मग्गेहि कामुपादानं ति ।

(१०१) किलेसगोच्छके [§ १२२९-५३] किलेसा एव किलेसवत्थूनि ।

वसन्ति वा एत्थ अखीणासवा सत्ता लोभादीसु पतिट्ठितत्ता ति 'वत्थूनि' । किलेसा
चेव तप्पातिट्ठानं सत्तानं वत्थूनि चा ति 'किलेसवत्थूनि' । यस्मा चेत्थ अनन्तर-

पञ्चयादिभावेन उप्पज्जमाना किलेसा पि वसन्ति एव नाम, तस्मा किलेसानं वत्थूनी ति पि 'किलेसवत्थूनि' ।

(१०२) तत्थ कतमो लोभो ? यो रागो सारागो [§ १२३०] ति अयं पन लोभो हेतुगोच्छकं गन्थगोच्छके इमस्मिं किलेसगोच्छके ति तीसु ठान्सु अतिरेकपदसतेन निदिट्ठो । आसव-संयोजन-ओघ-योग-नीवरण-उपादानगोच्छकेसु अट्ठहि अट्ठहि पदेहि निदिट्ठो । स्वायं अतिरेकपदसतेन निदिट्ठद्वाने पि अट्ठहि अट्ठहि पदेहि निदिट्ठद्वाने पि निष्पदसतो व गहितो ति वेदितव्वो । [387] तेसु हेतु-गन्थ-नीवरण-उपादान-किलेसगोच्छकेसु चतुमग्गवज्झा तण्हा एकेनेव कोट्ठासेन ठिता । आसव-संयोजन-ओघ-योगेसु चतुमग्गवज्झा पि द्वे कोट्ठासा हुत्वा ठिता । कथं ? आसवेसु कामासवो भवासवो ति, संयोजनेसु कामरागसंयोजनं भवराग-संयोजनं ति, ओघेसु कामोघो भवोघो ति, योगेसु कामयोगो भवयोगो ति ।

(१०३) इमानि पन किलेसवत्थूनि किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं वैट्ठति मग्गपटिपाटिया पि । किलेसपटिपाटिया लोभो चतुहि मग्गेहि पहीयति, दोसो अनागामिमग्गेन, मोह-माना अरहत्तमग्गेन, दिट्ठिविचिकिच्छा सोतापत्तिमग्गेन, र्थानादीनि अरहत्तमग्गेन । मग्गपटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठिविचिकिच्छा पहीयन्ति, अनागामिमग्गेन दोसो, अरहत्तमग्गेन सेसा सत्ता ति ।

(१०४) कामावचरनिर्देशे [§ १२८०] हेट्ठतो ति हेट्ठामागेन । अवीचि-निरयं ति वा अग्गिजालानं वा सत्तानं वा दुक्खवेदनाय वीचि, अन्तरं, छिदं एत्थ नत्थी ति अ-वीचि । सुखसंखातो अयो एत्थ नत्थी ति निरयो । निरैति-अट्ठेन पि निरस्सादट्ठेन^१ पि^२ निरयो । परियन्तं करित्वा ति तं अवीचिसंखात निरयं अन्तं कत्वा । उपरितो ति उपरिमागेन । परनिमित्तवसवासिदेवे ति परनिमित्तेसु कामेसु वसं वत्तनतो एत्थं-लद्ध-वोहारे देवे । अन्तो करित्वा ति अन्तो पक्खित्वा । यं एतस्मिं अन्तरे ति ये एतस्मिं ओकासे । एत्थावचरा ति इमिना यस्मा एतस्मिं अन्तरे अज्जे पि चरन्ति कदाचि कथाचि संभवतो, तस्मा तेसं असंगण्ह-नत्थं 'अवचरा' ति वुत्तं । तेन ये एतस्मिं अन्तरे ओगाळ्हा हुत्वा चरन्ति सब्बत्थ सदा च संभवतो, अधोभागे च चरन्ति अवीचिनिरयस्स हेट्ठाभूतुपादाय पवत्तिभावेन, तेसं संगहो कतो होति । तेहि अवगाळ्हा व चरन्ति, अधोभागे व चरन्ती ति अवचरा । एत्थ-परियापन्ना ति इमिना पन यस्मा एते एत्थावचरा अज्जत्था पि अवचरन्ति, न पन तत्थ परियापन्ना होन्ति, तस्मा तेसं अज्जत्था पि अवचरन्तानं परिगहो कतो होति । इदानी ते एत्थ-परियापन्नधम्मे [388] रासि-सुज्जत-पञ्चय-भावतो चेवै सभावतो^३ चै दस्सेन्तो खन्धा ति आदिमाह ।

१ Cf. ५.६३.७६, ९७, १००. २ सि०- वट्ठन्ति. ३ Sk. निर् + कृति.

४ M., PTS omit. ५-५ M., PTS omit.

(१०५) रूपावचरनिहेसे [§ १२८२] ब्रह्मलोकं ति पठमज्ज्ञानभूमिसंखातं ब्रह्मद्वानं । सेसमेत्थ कामावचरनिहेसे [§ १२८०] वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । समापन्नस्स चा ति आदीसु पठमपदेन कुसलज्ज्ञानं वुत्तं, दुतियेन विपाकज्ज्ञानं, ततियेन किरियज्ज्ञानं वुत्तं ति वेदितव्वं । अरूपावचरनिहेसे [§ १२८४] आकासानञ्चाय-तनूपगे ति आकासानञ्चायनसंखातं भवं उपगते । दुतियपदे पि एसेव नयो । सेसं हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(१०६) सरणदुकनिहेसे [§ १२९४-९५] व्यायं तीसु अकुसलमूलेसु मोहो, सो लोभसंपयुत्तो च लोभेन स-रणो, दोससंपयुत्तो च दोसेन स-रणो । विचि-किच्छाउद्धच्चसंपयुत्तो पन मोहो दिट्ठिसंपयुत्तेन चैव रूपरागअरूपरागसंखातेन च रागंरणेन पहानेकट्ठभावतो स-रणो स-रजो ति वेदितव्वो ।

[(ii) सुत्तन्त-दुकं]

(१०७) सुत्तन्तिकदुक-मातिकाकथाय [§ १२९६...] अत्थतो च विवे-चित्ता यानि च नेसं निहेसपदानि तेसं पि हेट्ठायुत्तनयेनेव सुविज्जेय्यत्ता येमुय्येन उत्तानत्थानि येव । इदं पनेत्थ विसेसमत्तं—विज्जुपमदुके [§ १२९८-९९] ताव चक्खुमा किर पुरिसो मेघन्धकारे मग्गं पटिपज्जि । तस्स अन्धकारताय मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा अन्धकारं विद्धंसेसि । अथस्स अन्धकारविगमा मग्गो पाकटो अहोसि । सो दुतियं पि गमनं अभिनीहरि । दुतियं पि अन्धकारो ओत्थरि । मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा तं विद्धंसेसि । विगते अन्धकारे मग्गो पाकटो अहोसि । ततियं पि गमनं अभिनीहरि । अन्धकारो ओत्थरि । मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा अन्धकारं विद्धंसेसि ।

(१०८) तत्थ चक्खुमतो पुरिसस्स अन्धकारे मग्गपटिपज्जनं विय अरिय-सावकस्स सोतापत्तिमग्गत्थाय विपस्सनारम्भो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जायन-कालो विय सच्चच्छादकतमं । विज्जुया निच्छरित्वा अन्धकारस्स विद्धंसितकालो विय सोतापत्तिमग्गोभासेन उप्पज्जित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनोदितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो [389] विय सोतापत्तिमग्गस्स चतुन्नं सच्चानं पाकटकालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमंगिपुग्गलस्स पाकटमेव । दुतियगमना-भिनीहारो विय सकदागामिमग्गत्थाय विपस्सनारम्भो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जा-यनकालो विय सच्चच्छादकतमं । दुतियं विज्जुया निच्छरित्वा अन्धकारस्स विद्धंसितकालो विय सकदागामिमग्गोभासेन उप्पज्जित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनो-दितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो विय सकदागामिमग्गस्स चतुन्नं सच्चानं पाकटकालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमंगिपुग्गलस्स पाकटमेव । ततिय-

१ Continues upto the end of निखेपकण्ड (५.१५०).

गमनाभिनीहारो विय अनागाभिमग्गत्थाय विपस्सनारंभो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जायनकालो विय सच्चच्छादकतमं । ततियं विज्जुया निच्छरित्वा विद्धसितकालो विय अनागाभिमग्गोभासेन उप्पज्जित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनोदितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो विय अनागाभिमग्गस्स चतुन्नं सच्चानं पाकट-कालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमंगिपुग्गलस्स पाकटमेव ।

(१०९) वजिरस्स [§ १२९९] पन पासाणो वा मणि वा अमेज्जो नाम नत्थि । यत्थ पतति तं विनिविद्धमेव होति । वजिरं खेपेन्तं असेसेत्वा खेपेति । वजिरेन गतमग्गो नाम पुन पाकतिको न होति । एवमेव अरहत्तमग्गस्स अवज्झ-किल्लेसो नाम नत्थि । सब्बकिल्लेसे विनिविज्झति वजिरं वियं । अरहत्तमग्गो पि किल्लेसे खेपेन्तो असेसेत्वा खेपेति । वजिरेन गतमग्गस्स पुन पाकतिकत्ताभावो विय अरहत्तमग्गेन पहीनकिल्लेसानं पुन पच्चुदावत्तनं नाम नत्थी ति ।

(११०) बालदुकनिद्देशे [१३००-०१] बालेसु अहिरिकानोत्तप्पानि पाकटानि, मूलानि च सेसानं बालधम्मानं । अहिरिको हि अनोत्तप्पी च न किञ्चि अकुसलं न करोति नामा ति । एतानि द्वे पठमं येव विसुं वुत्तानि । सुक्कपक्खे [§ १३०१] पि अयमेव नयो । तथा कण्हदुके [§ १३०२-०३] ।

(१११) तपनीयदुकनिद्देशे [§ १३०४-०५] कतत्ता च अकतत्ता च तपनं वेदितव्वं । [390] कायदुच्चरितादीनि [§ १३०४] हि कतत्ता तप्पति, कायसुच्चरितादीनि [§ १३०५] अकतत्ता । तथा हि पुग्गलो 'कतं मे काय-दुच्चरितं' ति तप्पति, 'अकतं मे कायसुच्चरितं' ति तप्पति । 'कतं मे वचीदुच्चरितं' ति तप्पति, ...पे०... 'अकतं मे मनोसुच्चरितं' ति तप्पति । अतपनीये [§ १३०५] पि एसेव नयो । कल्याणकारी हि पुग्गलो 'कतं मे कायसुच्चरितं' ति न तप्पति, 'अकतं मे कायदुच्चरितं' ति न तप्पति । 'कतं मे वचीसुच्चरितं' ति न तप्पति ...पे०... 'अकतं मे मनोदुच्चरितं' ति न तप्पति ।

(११२) अधिवचनदुकनिद्देशे [§ १३०६-०७] या तेसं तेसं धम्मानं इति सब्बधम्मगहणं । संखायती ति संखा, संकथीयती ति अत्थो । किं ति संक-थीयति ? अहं ति ममं ति परो ति परस्सा ति सत्तो ति भावो ति पोसो ति पुग्गलो ति नरो ति माणवो ति तिरस्सो ति दत्तो ति, 'मज्झो पीठं भिसि बिम्भोहनं' ति, ति, 'विहारो परिवेणं द्वारं वातपानं' ति एवं अनेकेहि आकारेहि संकथीयती ति 'संखा' । सम्मा आयती ति समज्जा । किं ति समज्जायति ? 'अहं ति ममं ति ...पे०... द्वारं वातपानं' ति सम्मा आयती ति 'समज्जा' । पज्जापियती ति पज्जत्ति । वोहरीयती ति वोहारो । किं ति वोहरीयति ? 'अहं ति ममं ति ...पे०... द्वारं वातपानं' ति वोहरीयति । नामं ति चतुब्बिधं नामं — सामज्ज-

‘नामं गुणनामं कितिमनामं ओपपातिकनामं ति ।

(११३) तत्थ पठमकप्पिकेसु महाजनेन सम्मञ्जित्वा ठपितत्ता महासम्मतो ति रञ्जो नामं ‘सामञ्जनामं’ नाम । यं सन्धाय वुत्तं— ‘महाजनसम्मतो’ ति खो वासेट्ठ महाजनसम्मतो त्वेव पठमं अक्खरं उपनिव्वत्तं [दी० ३.९३]” ति । [391] धम्मकथिको पंसुकूलिको विनयधरो तेपिटको सद्धो पसन्नो^३ ति एवरूपं गुणतो आगतनामं ‘गुणनामं’ नाम । भगवा अरहं सम्मासंबुद्धो ति आदीनि पि तथागतस्स अनेकानि नामसत्तानि गुणनामानेव । तेन वुत्तं—

“असंखेय्यानि नामानि सगुणेन महेसिनो ।

गुणेन नामं उद्वेय्यं अपि नामसहस्सतो” [ ] ति ॥

यं पन जातस्स कुमारस्स नामगहणदिवसे दक्खिणेय्यानं सक्कारं कत्वा समीपे ठिता जातका कप्पेत्वा पक्पेत्वा ‘अयं असुको नामा’ ति नामं करोन्ति, इदं ‘कितिमं नामं’ नाम । या पन पुरिमपञ्जत्ति अपरपञ्जत्तियं पतति, पुरिमवोहारो पच्छिम-वोहारे पतति, सेय्यथीदं—पुरिमकप्पे पि चन्दो चन्दो^४ येवं नामं, एतरहि चन्दो येव । अतीते सुरियो...समुद्धो...पठवी...पव्वतो पव्वतो^५ येवं, एतरहि पव्वतो येवा ति इदं ‘ओपपातिकनामं’ । इदं चतुव्विधं पि नामं एत्थं नाममेव होति ।

(११४) नामकम्मं ति नामकरणं । नामधेय्यं ति नामठपनं । निरुत्ती ति नामानिरुत्ति । व्यञ्जनं ति नामव्यञ्जनं । यस्मा पनेतं अत्थं व्यञ्जयति तस्मा एवं वुत्तं । अभिलापो ति नामाभिलापो व । सब्ब व धम्मा अधिवचनपथा ति अधिवचनस्स नो-पथ-धम्मा नाम नत्थि । एकधम्मो सब्बधम्मेसु निपतति, सब्बधम्मा एकधम्मस्मिं निपतन्ति । कथं ? अयं हि नामपञ्जत्ति एकधम्मो, सो सब्बेसु चतुभूमिकधम्मेषु निपतति । सत्तो पि संखारो पि नामतो सुत्तको नाम नत्थि । अट्ठीपव्वतादीसु रुक्खो पि जानपदानं भारो । ते हि ‘अयं रुक्खो किं नामा’ ति पुट्ठा ‘खदिरो’ ‘पलासो’^६ ति अत्तना जाननकनामं कथेन्ति । यस्स नामं न जानन्ति तं पि ‘अनामको’ नामा ति वदन्ति । तं पि तस्स नामधेय्यमेव हुत्वा तिट्ठति । समुद्धे मच्छकच्छपादीसु पि एसेव नयो । इतरे द्वे [§§ १३०७-०८] दुका इमिना समानत्थो एव ।

(११५) [392] नामरूपदुके [§§ १३०९-१०] नामकरणट्ठेन च नमन-ट्ठेन च नामनट्ठेन च नामं । तत्थ चत्तारो ताव खन्धा नामकरणट्ठेन ‘नामं’ ।

१ सि० again repeats महाजनसम्मतो. २ सि० - उपादाय निव्वत्तं.
३ M. - सट्ठो, PTS - सट्ठो. ४-४ म०, नि० नाममुद्वेय्यं. ५-५ M., PTS omit. ६ म०, सि० PTS - एकं; M. - एकत्ता नाममेव... ७ सी० - पठवी.
८ सी०, सी०, म० - किं रुक्खो. ९ सि० - पनसो. १० See २.३९, ५४ as to why these dukas are added.

यथा हि महाजनसम्मत्ता महासम्मत्तस्स महासम्मतो ति नामं अहोसि, यथा वा मातापितरो 'अयं तिस्सो नाम होतु, पुस्सो नाम होतु' ति एवं पुत्तस्स कित्तिमनामं करोन्ति, यथा वा 'धम्मकथिको' 'विनयधरो' ति गुणतो नामं आगच्छति, न एवं वेदनादीनं । वेदनादयो हि महापठवीआदयो विथ अत्तनो नामं करोन्ता व उप्पज्जन्ति । तेषु उप्पन्नेसु तेषं नामं उप्पन्नमेव होति । न हि वेदनं उप्पन्नं 'त्वं वेदना नाम होही' ति कोचि भणति । न च तस्सा नामगहणकिच्चं अत्थि । यथा पठविया उप्पन्नाय 'त्वं पठवी नाम होही' ति नामगहणकिच्चं नत्थि, चक्कवाळे सिनेरुम्हि चन्दिमसुरियनक्खत्तेसु उप्पन्नेसु 'त्वं चक्कवाळं नाम...त्वं नक्खत्तं नाम होही' ति नामगहणकिच्चं नत्थि, नाम उप्पन्नमेव होति, ओपपातिकपञ्जत्तियं निपतति, एवं वेदनाय उप्पन्नाय 'त्वं वेदना नाम होही' ति नामगहणकिच्चं नत्थि । तां उप्पन्नाय वेदना ति नामं उप्पन्नमेव होति । सञ्जादीसु एसेव नयो । अतीते पि हि वेदना वेदना येव, सञ्जा...संखारा...विज्जाणं विज्जाणमेव । अनागते पि, पच्चुप्पन्ने पि । निब्बानं पन सदा पि निब्बानमेव । इति 'नामकरणट्ठेन' नाम । 'नमनट्ठेना' पि चेत्थ चत्तारो खन्धा नामं । ते हि आरम्भणाभिमुखा नमन्ति । 'नामनट्ठेन' सब्बं पि नामं । चत्तारो हि खन्धा आरम्भणे अज्जमज्जं नामेन्ति । निब्बानं आरम्भणाधिपतिपच्चयताय अत्तनि अनवज्जधम्मे नामेति ।

(११६) अधिज्जा-भवतण्हा [§§१३११-१२] वट्ठमूलसमुदाचारदस्स-नत्थं गहिता । भविस्सति अत्ता च लोको चा [§१३१३] ति खन्धपञ्चकं अत्ता च लोको चा ति गहेत्वा 'तं भविस्सती' ति गहणाकरेण निविट्ठा सस्सतदिट्ठि [१३१५] । दुतिया 'न भविस्सती' ति आकरेण निविट्ठा उच्छेददिट्ठि [§१३१६] [393] पुब्बन्तं आरब्भा [§१३१९] ति अतीतकोट्ठासं आरम्भणं करित्वा । इमिना ब्रह्मजाले आगता अट्ठारसं पुब्बन्तानुदिट्ठियो^३ गहिता । अपरन्तं आरब्भा [§१३२०] ति अनागतकोट्ठासं आरम्भणं करित्वा । इमिना तथेव आगता चतु-चत्तालीसं अपरन्तानुदिट्ठियो^३ गहिता ।

(११७) दोवचस्सतानिद्देसे [§१३२५] सहधम्मिके वुच्चमाने ति सहधम्मिकं नामं यं भगवता पञ्चत्तं सिक्खापदं, तस्मिं वत्थुं दस्सेत्वा आपत्तिं आरोपेत्वा 'इदं नाम त्वं आपन्नो, इंव देसेहि वुट्ठाहि पटिकरोही' ति वुच्चमाने । दोवचस्सायं ति आदीसु एवं चोदियमानस्स पटिचोदनाय वा अप्पदक्खिणगाहि-ताय वा दुब्बचस्स कम्मं दोवचस्सायं । तदेव दोवचस्सं ति पि वुच्चति । तस्स मावो दोवचस्सियं । इतरं तस्सेव वेवचनं । विण्णट्ठिकूलगाहिता ति विलोमगाहिता ।

१ See ५.११३-११४ above. २ D i. first Sutta. ३ D. i. 12-30. ४-४ D. i. 30-38.

विलोमगहणसंखातेन विपच्चनीकेन सातं अस्सा ति विपच्चनीकसातो । 'पयाणिक-
गहणं गहेत्वा एकपदेनेव तं निस्सहमकासिं' ति सुखं पटिलमन्तस्सेतं अधिवचनं ।
तस्स भावो विपच्चनीकसातता । ओवादं अनादियनवसेन अनादरस्स भावो
अनादरियं । इतरं तस्सेव वेवचनं । अनादियनाकारो वा अनादरता । गरुवासं
अवसनवसेन उप्पन्नो अगारवभावो अगारवता । स-जेठुकवासं अवसनवसेन उप्पन्नो
अप्पटिस्सवभावो अप्पटिस्सवता । अयं वुच्चती ति अयं एवरूपा दोवच-
स्सता नाम वुच्चति । अत्थतो पनेसा तेनाकारेन पवत्ता चत्तारो खन्धा, संखार-
क्खन्धो येव वा ।

(११८) पापमित्ततादीसु [§ १३२६] पि एसेव नयो । दोवचस्सता
पापमित्ततादयो हि विंसुं चेतसिकधम्मा नाम नत्थि । [394] नत्थि एत्तेसं सद्धा
ति असद्धा; बुद्धादीनि वत्थूनि न सद्धन्ती ति अत्थो । दुस्सीला ति सीलस्स
दुट्ठं नाम नत्थि, निस्सीला ति अत्थो । अप्पस्सुता ति सुताविरहिता । पञ्च मच्छ-
रियानि एत्तेसं अत्थी ति मच्छरिनो । दुप्पञ्जा ति निप्पञ्जा । सेवनकवसेन
सेवना । बलवसेवना निसेवना । सब्बतो-भागेन सेवना संसेवना । उपसग्ग-
वसेन वा पदं वड्ढितं । तीदि पि सेवना व कथिता । भजना ति उपसंकमना ।
संभजना ति सब्बतो-भागेन भजना । उपसग्गवसेन वा पदं वड्ढितं । भत्ती ति
दब्बहमत्ति । संभत्ती ति सब्बतो-भागेन भत्ति । उपसग्गवसेन वा पदं वड्ढितं ।
द्वीहि पि दब्बहमत्ति एव कथिता । तं-संपवंकता ति तेसु पुग्गलेसु कायेन चैव
चित्तेन च संपवंकभावो; तन्निवृत्ता तप्पोणता तप्पम्भारता ति अत्थो । सोवचस्सतां-
दुकनिहेसो [§ १३२७-२८] पि वुत्तपटिपक्खनयेन वेदितव्वो ।

(११९) पञ्च पि आपत्तिकखन्धा [§ १३२९] ति मातिकानिहेसेन
'पाराजिकं संघादिसेसं पाचित्तियं पाटिदेसनीयं दुक्कटं' ति इमा पञ्च आपत्तियो ।
सत्त पि आपत्तिकखन्धा ति विनयनिहेसेन 'पाराजिकं संघादिसेसं थुल्लच्चयं पाचि-
त्तियं पाटिदेसनीयं दुक्कटं दुब्भासितं' ति इमा सत्त आपत्तियो । तत्थ सह वत्थुना
तासं आपत्तीन् परिच्छेदजाननकपञ्जा आपत्तिकुसलता नाम । सह कम्मवाचाय
आपत्तिवुद्धानपरिच्छेदजाननकपञ्जा पन आपत्तिवुद्धानकुसलता [§ १३३०]
नाम । समापज्जितव्वतो समापत्ति [§ १३३१] । सह परिकम्मेन अप्पना-
परिच्छेदजाननकपञ्जा पन समापत्तिकुसलता नाम । 'चन्दे वा सुरिये वा
नक्खत्ते वा एत्तकं ठानं गते वुट्ठहिस्सामी' ति अविरज्झित्वा तरिंम येव समये
वुद्धानकपञ्जाय अत्थिताय समापत्तिवुद्धानकुसलता नाम । [395] अट्टा-
रसन्नं धातुन उगह-मनसिकार-सवण-धारण-परिच्छेदजाननकपञ्जा धातुकुसलता

१ सि०-पथानिक, ° M.-पठति (? नि)°, PTS-पठति°. Cf. DCm. i.77.
२ M., म०- अप्पतिस्स°. ३ M., PTS- दुब्भामं. ४ ५.६८-७२ (§1122).

[§ १३३३] नाम । तासं येव उग्गह-मनसिकारजाननकपञ्ञा **मनसिकारकुसलता** [§ १३३४] नाम । द्वादसन्नं आयतनानं उग्गह-मनसिकार-सवण-धारण-परिच्छेदजाननकपञ्ञा **आयतनकुसलता** [§ १३३५] नाम । तीसु पि वा एतासु कुसलतासु उग्गहो मनसिकारो सवणं संमसने पटिवेधो पच्चवेक्खणा ति सब्बं वट्ठति । तत्थ सवण-उग्गह-पच्चवेक्खणा लोकिया, पटिवेधो लोकुत्तरो । सम्मसन-मनसिकारा लोकियलोकुत्तरमिस्सका । 'अविजापच्चया संखारा'ति आदीनि पटिच्च-समुप्पादविमंगे' आविभविस्सन्ति । 'इमिना पच्चयेन इदं होती'ति जाननकपञ्ञा **पटिच्चसमुप्पादकुसलता** [§ १३३६] नाम ।

[१२०] ठानाठानकुसलतादुकनिर्देशे [१३३७-३८] हेतू पच्चया ति उभयं पेतं अञ्जमञ्जवेवचनं । चक्खुप्पसादो हि रूपं आरम्भणं कत्वा उप्पज्जनकस्स चक्खुविज्झाणस्स हेतु चेव पच्चयो च । तथा च सोतप्पसादादयो सोतविज्झाणादीनं, अम्बवीजादीनि अम्बफलादीनं । दुतियनये [§ १३३८] ये धम्मा ति विसभागपच्चयधम्मानं निदस्सन् । **येसं येसं** ति विसभागपच्चयसमुप्पन्नधम्म-निदस्सन् । **न-हेतू न-पच्चया** ति चक्खुप्पसादो सद्दं आरम्भणं कत्वा उप्पज्जनकस्स सोतविज्झाणस्स न-हेतु न-पच्चयो । तथा सोतप्पसादादयो अवसेसविज्झाणानं । अम्भादयो च तालादीनं उप्पत्तिया ति एवमत्थो वेदितब्बो ।

(१२१) अजवमद्बानिर्देशे [§§ १३३९-४०] **नीचचित्तता** ति पदमत्तमेव विसेसो । तस्स'त्थो— मानामावेन नीचं चित्तं अस्सा ति नीचचित्तो । नीचचित्तस्स भावो नीचचित्तता । सेसं चित्तजुक्ता-चित्तमुदुत्तानं [§§ ५१, ४५] पदमाजनीये आगतमेव । खन्तिनिर्देशे [§ १३४१] खमनकवसेन **खन्ति** । खमनाकारो **खमनता** । अधिवासेन्ति एताय, अत्तनो उपरि आरोपेत्वा वासेन्ति, न पटिबाहन्ति, न पच्चनीकताय तिट्ठन्ती ति [396] **अधिवासनता** । अचण्डभावो **अचण्डिक्कं** । **अनसुरोपो** ति अ-सुरोपो^२ वुच्चति न सम्मारोपितत्ता दुरुत्तवचनं । तप्पटिपक्खतो अनसुरोपो सुरुत्तवाचा ति अत्थो । एवमेत्थं फलूपचारेन कारणं निदिट्ठं । **अत्तमनता चित्तस्सा** ति सोमनस्सवसेन चित्तस्स सक-मनता, अत्तनो चित्तस्स भावो येव, न व्यापन्नचित्तता ति अत्थो ।

(१२२) सोरचनिर्देशे [§ १३४२] **कायिको अवीतिकमो** ति तिविधं काय-सुचरितं । **वाचसिको अवीतिकमो** ति चतुर्विधं वचीसुचरितं । **कायिकवाचसिको** ति इमिना कायवचीद्वारसमुद्भूतं आजीवैट्ठमकं सीलं परियादियति । **इदं वुच्चति सोरचं** ति इदं पापतो सुट्ठु ओरतत्ता सोरचं नाम वुच्चति । **सब्बो पि सीलसंवरो** ति इदं यस्मा न केवलं कायवाचाहेव अनाचारं आचरति मनसा पि आचरति एव, तस्मा मानसिकसीलं परियादाय दस्सेतुं वुत्तं ।

(१२३) साखल्यनिद्देसे [§ १३४३] अण्डका ति यथा सदोसे रुक्खे अण्डकानि उट्टहन्ति, एवं सदोसताय खुसनवंभनादिवचनेहि अण्डका जाता । कक्कसा ति पूतिकक्कसा । यथा नाम पूतिरुक्खो कक्कसो होति पग्घरितचुण्णो एवं कक्कसा होति । सोतं घंसमाना विय पविसति । तेन वुत्तं 'कक्कसा' ति । परकट्टका ति परेसं कट्टका अमनापा दोसजननी । पराभिसज्जनी ति कुटिलकण्टकसाखा विय चम्मेसु विञ्जित्वा परेसं अभिसज्जनी, गन्तुकामानं पि गन्तुं अदत्त्वा लग्नकारी । कोधसामन्ता ति कोधस्स आसज्जा । असमाधिसंभवत्तनिका ति अप्पनासमाधिसस वा उपचारसमाधिसस वा असंभवत्तनिका । इति सञ्चानेवेतानि सदोसवाचाय वेवचनानि । तथारूपिं वाचं पहाया ति इदं फरुसवाचं [397] अप्पजहित्वा ठितस्स अन्तरन्तरे^१ पवत्ता पि सण्हवाचा असण्हवाचा एव नामा ति दीपनत्थं वुत्तं ।

(१२४) नेळा ति एळा^२ वुच्चति दोसो । नास्सा एळा ति नेळा; निद्दोसा ति अत्थो । "नेळंगो सेतपच्छादो" [उ० ७.५] ति एत्थ वुत्तसीलं विय । कण्णसुखा ति व्यञ्जनमधुरताय कण्णानं सुखा, सूत्रिविज्झनं विय कण्णसूलं न जनेति । अत्थमधुरताय सरीरे कोपं अजनेत्वा पेमं जनेती ति पेमनिया । हृदयं गच्छति, अप्पटिहज्जमाना सुखेन चित्तं पविसती ति हृदयंगमा । गुणपरिपुण्णताय पुरे भवा ति पोरी । पुरे संवड्डनारी विष्णु सुकुमारो ति पि पोरी । पुरस्स एसा ति पि पोरी; नगरवासीनं कथा ति अत्थो । नगरवासिनो हि युत्तकथा होन्ति । पितुमत्तं पिता ति मातुमत्तं माता ति वदन्ति । एवरूपी कथा बहुनो जनस्स कन्ता होती ति बहुजनकन्ता । कन्तमविनेव बहुनो जनस्स मनापा चित्तवुट्ठिकरा ति बहुजनमनापा । या तत्था ति या तस्मिं पुगळे । सण्हवाचता ति मट्ठवाचता । सखिलवाचता ति मुट्ठवाचता । अफरुसवाचता ति अकक्खलवाचता ।

(१२५) पटिसन्थारनिद्देसे [§ १३४४] आमिसपटिसन्थारो ति आमिसअलाभेन अत्तना सह परेसं छिदं यथा पिहितं होति पटिच्छन्नं एवं आमिसेन पटिसन्थरणं । धम्मपटिसन्थारो ति धम्मस्स अप्पटिलभेन अत्तना सह परेसं छिदं यथा पिहितं होति पटिच्छन्नं, एवं धम्मेन पटिसन्थरणं । पटिसन्थारको होती ति द्वे येव हि लोकसंनिवासस्स छिद्धानि, तेसं पटिसन्थारको होति । आमिसपटिसन्थारेन वा धम्मपटिसन्थारेन वा ति हामिना दुविधेन पटिसन्थारेन पटिसन्थारको होति, पटिसन्थरति, निरन्तरं करोति ।

(१२६) तत्रायं आदितो पट्ठाय कथा—पटिसन्थारकेन हि भिक्खुना आगन्तुकं आगच्छन्तं दिस्वा व पच्चुग्गन्त्वा [398] पत्तचीवरं गहेतव्वं, आसनं दातव्वं,

१-१ M., PTS-पूिका । सा. २ M., PTS-अन्तरे. ३ सि०.म०-एळं. ४ सि०-सुकुमारी. ५-५ सी०, म०- पितिमत्तं.....मातिमत्तं.

तालवण्टेन वीजितव्वं, पादा धोवित्वा तेलेन मक्खेतव्वा, सप्पिफाणिते सति भेसजं दातव्वं, पानीयेन पुच्छितव्वो, आवासो पटिजग्गितव्वो । एवं एकदेसेन आमिस-पटिसन्धारो कतो नाम होति । सायं पन नवकतरे पि^१ अत्तनो उपट्ठानं अनागते येव, तस्स सन्तिकं गन्त्वा निसीदित्वा अविसये अपुच्छित्वा तस्स विसये पट्ठो पुच्छितव्वो । 'तुम्हे कतरमाणका' ति अपुच्छित्वा 'आचरियुपज्झाया कतरं गन्थं वल्लेन्ती' ति पुच्छित्वा पहोनकट्टाने पट्ठो पुच्छितव्वो । सचे कथेतुं सकोति इचेतं कुसलं । नो चे सकोति सयं कथेत्वा दातव्वं । एवं एकदेसेन धम्मपटिसन्धारो कतो नाम होति । सचे अत्तनो सन्तिके वसति तं आदाय निव्वदं पिण्डाय चरितव्वं । सचे गन्तुकामो होति पुनदिवसे गमनसमागेन तं आदाय एकस्मिं गामे पिण्डाय चरित्वा उय्योजेतव्वो । सचे अज्जस्मिं दिसामागे भिक्खू निमन्तिता होन्ति तं भिक्खुं इच्छमानं आदाय गन्तव्वं । 'न मय्हं एसा दिसा सभागा' ति गन्तुं अनिच्छन्ते सेसभिक्खू पेसेत्वा तं आदाय पिण्डाय चरितव्वं । अत्तना लद्धामिसं तस्स दातव्वं । एवं 'आमिसपटिसन्धारो' कतो नाम होति ।

(१२७) आमिसपटिसन्धारकेन पन अत्तना लद्धं कस्स दातव्वं ति ? आगन्तुकस्स ताव दातव्वं । सचे गिलानो वा अवस्सिको वा अत्थि, तेसं पि दातव्वं । आचरियुपज्झायानं दातव्वं । मण्डगाहकस्स दातव्वं । साराणीयधम्म-पूकेन पन सतवारं पि सहस्सवारं पि आगतागतानं थेरासनतो पट्ठाय दातव्वं । पटिसन्धारकेन पन येन येन न लद्धं, तस्स तस्स दातव्वं । बहिगामं निक्खमित्वा जिण्णकं वा अनार्थं वा भिक्खुं वा भिक्खुनिं वा दिस्वा तेसं पि दातव्वं ।

(१२८) तत्रिदं कथुं—चोरेहि किर गुत्तसालगामे पट्टे तं खणं येव एका निरोधतो बुद्धिता खीणासवत्थेरी दहरभिक्खुनिया मण्डकं गाहापेत्वा महाजनेन सद्धिं मग्गं पटिपजित्वा ठितमज्झान्तिके नकुलन [३९९]-गरगामद्वारं पत्वा रुक्खमूले निसीदि । तस्मिं समये कालवल्लिमण्डपवासी महानागतथेरो नकुलनगरगामे पिण्डाय चरित्वा निक्खमन्तो थेरिं दिस्वा भत्तेन आपुच्छि । सा 'पत्तो मे नत्थी' ति आह । थेरो 'इमिना व भुञ्जथा' ति सह पत्तेन अदासि । थेरी मत्तकिच्चं कत्वा पत्तं धोवित्वा थेरस्स दत्त्वा आह—'अज्ज ताव भिक्खाचारेन किलमिस्सथ, इतो पट्ठाय पन वो भिक्खाचारपरित्तासो नाम न भविस्सति ताता' ति । ततो पट्ठाय थेरस्स ऊन-कहापणग्घनको पिण्डपातो नाम न उपपन्नपुव्वो । अयं 'आमिसपटिसन्धारो' नाम ।

(१२९) इमं पटिसन्धारं कत्वा भिक्खुना संगहपक्खे टत्त्वा तस्स भिक्खुनो कम्मट्ठानं कथेतव्वं, धम्मो वाचेतव्वो, कुक्कुच्चं विनोदेतव्वं, उपपन्नकिच्चं करणीयं कातव्वं, अव्वमान-बुट्ठान-मानत्त-परिवासा दातव्वा । पव्वज्जारहो पव्वजितव्वो

१ M., PTS- हि. २ M.- निव्वदं. ३ M., PTS- आमत भतेन.
४ M., PTS, सी०- omit.

उपसंपदारहो उपसंपादेतव्वो । भिक्खुनिया पि अत्तनो सन्तिके उपसंपदं आकंख-
मानाय कम्मवाचं कातुं वट्ठति । अयं 'धम्मपटिसन्धारो' नाम ।

(१३०) इमेहि द्वीहि पटिसन्धारेहि पटिसन्धारको, भिक्खु अनुप्पन्नं
लामं उप्पादेति, उप्पन्नं थावरं करोति, समय्यद्वाने अत्तनो जीवितं रक्खति
चोरनागरञ्जो^१ पत्तगहणहत्थेनेव अगं गहेत्वा पत्तेनेव मत्तं आकिरन्तो थेरो विय ।
अलद्धलामुप्पादने पन इतो पलायित्वा परतीरं गतेन महानागरञ्जा एकस्स थेरस्स
सन्तिके संगहं लभित्वा पुन आगन्त्वा रज्जे पटिट्ठितेन सेतम्बङ्गणे^२ यावजीवं पव-
त्तितं महाभेसज्जदानवत्थु कथेतव्वं । उप्पन्नलामथावरकरणे दीघमाणक-अभयै-
त्थेरस्स हत्थतो पटिसन्धारं लभित्वा चेतियपव्वते चोरेहि मण्डकस्स अविलुत्तमावे
वत्थु कथेतव्वं ।

(१३१) इन्द्रियेषु अगुत्तद्वारता-निहेमे [§ १३४५] चक्खुना रूपं दिस्वा
ति क्कणवसेन चक्खु ति लद्धवोहारेन रूपदस्स-[400]-नसमत्थेन चक्खुविज्जाणेन
रूपं दिस्वा । पोरणा पनाहु--“चक्खु रूपं न पस्सति, अचित्तकत्ता; चित्तं न पस्सति,
अचक्खुकता; द्वारारम्मणसंधट्टेनेन पन पसादवत्थुकेन चित्तेन पस्सति । ईदिसी पनेसा
“धनुना विज्झती” ति आदीसु विय ससंमारकथा नाम होति । तस्मा चक्खुविज्जाणेन
रूपं दिस्वा”[ ] ति अयमेवेत्थ अत्थो । निमित्तग्गाही ति इत्थिपुरिसनिमित्तं वा
सुमनिमित्तादिकं वा किलेसवत्थुभूतं निमित्तं छन्दरागवसेन गण्हाति, दिट्ठमत्ते येव
न सण्ठाति । अनुव्यञ्जनग्गाही ति किलेसानं अनुव्यञ्जनतो पाकटभावकरणतो
अनुव्यञ्जनं ति लद्धवोहारं हत्थपाद-सित-हसित-कथित-आलोकित-विलोकितादिभेदं
आकारं गण्हाति । यत्वाधिकरणमेनं ति आदिग्धि यं-कारणा यस्स चक्खुन्द्रियं
असंवरस्स हेतु, एतं पुगलं सतिकवाटेन चक्खुन्द्रियं असंयुतं अपिहित-
चक्खुद्वारं हुत्वा विहरन्तं एते अभिज्झादयो धम्मा अन्वास्सवेय्यं अनुप्प-
वन्धेय्यं अज्झोत्थरेय्यं । तस्स संवराय न पटिपज्जती ति तस्स चक्खु-
न्द्रियस्स सतिकवाटेन पिदहनत्थाय न पटिपज्जति । एवं-भूतो एव च न रक्खति
चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये न संवरं आपज्जतां ति वुच्चति ।

(१३२) तत्थ किञ्चा पि चक्खुन्द्रिये संवरो^३ वा असंवरो वा नत्थि, न हि
चक्खुप्पसादं निस्साय सति वा मुट्ठसच्चं वा उप्पज्जति । अपि च यदा रूपारम्मणं
चक्खुस्स आपाथं आगच्छति तदा भवंगे द्विक्खत्तुं उप्पज्जित्वा निरुद्धे किरिया-
मनोधतु आवज्जनकिच्चं साधयमाना उप्पज्जित्वा निरुज्जति । ततो चक्खुविज्जाणं

१ म०-सासक०-सि० साहितिक०. २ महावंस ३४.११. ३ महावंस ३३.४५.
४ सी०, PTS- पेनम्बङ्गणे. ५ See DCm. ii-530; for this story, see
समन्त० २.४७४. ६ With ५.१३१-१३३ of. विसु० १.५३-५४, ५६-५९.
७ M., PTS, म०- omit. ८ M., PTS- पिहित०. ९ विसु० १.५७-५८.

दस्सनकिच्चं, ततो विपाकमनोधातु संपटिच्छनकिच्चं, ततो विपाकाहेतुकमनो-
विज्ज्ञाणधातु सन्तीरणकिच्चं, ततो [401] किरियहेतुकमनोविज्ज्ञाणधातु वोढु-
पनकिच्चं साधयमाना उपपज्जित्वा निरुज्झति । तदनन्तरं जवनं जवति । तत्रा पि
नेव भवंगसमये न आवज्जनादीन अज्जतरसमये संवरो वा असंवरो वा अत्थि ।
जवनक्खणे पन दुस्सील्यं वा मुट्ठसच्चं वा अज्जाणं वा अक्खन्ति वा कोसज्जं वा
उपपज्जति, असंवरो होति । एवं होन्तो पन सो 'चक्खुन्द्रिये असंवरो'ति वुच्चति ।

(१३३) कस्मा ? यस्मा तस्मिं सतिद्वारं पि अगुत्तमेव होति, भवंगं पि,
आवज्जनादीनि वीथिचित्तानि पि । यथा किं ? यथा नगरे चतूसु द्वारेषु असंवृतेषु
किञ्चा पि अन्तो घरद्वार-कोट्टक-गम्भादयो सुसंवृता, तथा पि अन्तो नगरे सब्बं मण्डं
अरक्खितं अगोपितमेव होति । नगरद्वारेण हि पविंसित्वा चोरा यदिच्छन्ति^१ तं
करेयुं । एवमेव जवने दुस्सील्यादीषु उपपन्नेषु तस्मिं असंवरे सति द्वारं पि अगुत्तं
होति, भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानी^२ ति । सोतेन सद्दं सुत्वा ति
आदीषु पि एसेव नयो । या इमेसं ति एतं सवरं अनापज्जन्तस्स इमेसं छन्नं
इन्द्रियानं या अगुत्ति या अगोपना यो अनारक्खो यो असंवरो, अ-थकनं,
अ-पिदहनं ति अत्थो ।

(१३४) भोजने अमत्तञ्जुतानिद्देशे [§ १३४६] इधेकच्चो ति इमस्मिं
सत्तलोके एकच्चो । अप्पटिसंखा ति पटिसंखानपञ्चाय अजानित्वा अनुपधा-
रेत्वा । अयोनिसो ति अनुपायेन । आहारं ति असित-पीतादि-अज्झोहरणीयं ।
आहारेती ति परिमुञ्जति अज्झोहरति । दवाया ति आदि अनुपायदस्सनत्थं
वुत्तं । अनुपायेन हि आहारेन्तो दक्खाय मदत्थाय मण्डनत्थाय विभूसनत्थाय च^३
आहारेति, नो इदमत्थितं पटिच्च । या तत्थ असन्तुट्ठिता ति या तस्मिं अयोनिसो
आहारपरिभोगे [402] असन्तुस्सना असन्तुट्ठिभावो । अमत्तञ्जुता ति अमत्तञ्जु-
भावो, पमाणसंखाताय मत्ताय अजाननं । अयं वुच्चती ति अयं अपच्चवेक्खित-
परिभोगवसेन पवत्ता भोजने अमत्तञ्जुता नाम वुच्चति ।

(१३५) इन्द्रियेषु गुत्तद्वारतानिद्देशे [§ १३४७] चक्खुना ति आदि
वुत्तनयेनेव वेदितव्यं । न निमित्तग्गाही होती ति छन्दरार्गवसेन वुत्तप्पकारं
निमित्तं न गण्हाति । एवं सेसपदानि पि वुत्तपटिपक्खनयेन वेदितव्यानि । यथा च
हेट्ठो^४ 'जवने दुस्सील्यादीषु उपपन्नेषु तस्मिं असंवरे सति, द्वारं पि अगुत्तं होति,
भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानी' ति वुत्तं, एवमिध तस्मिं सीलादीषु
उपपन्नेषु द्वारं पि गुत्तं होति, भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानी^५ ।

१ म०- यदिच्छकं. २ Here ends the corresponding passage
in विमु० १.५७-५८. ३ सी०, सि०, म०- वा. ४ See ५.१३१.
५ See ५.१३३. ६ M, PTS insert hereafter पि.

यथा किं ? यथा नगरद्वारेषु संवृतेषु, किञ्चापि अन्तो घरादयो असंवृतौ होन्ति, तथापि अन्तो नगरे सब्बं भण्डं सुरक्खितं सुगोपितमेव होति—नगरद्वारेषु हि पिहितेषु चोरानं पवेसो नत्थि—एवमेव जवने सीलादीषु उप्पत्तेषु द्वारं पि गुत्तं होति, भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानि। तस्मा जवनक्खणे उप्पज्जमानो पि ‘चक्खु-न्द्रिये संवरो’ ति वुत्तो। **सोतेन सहं सुत्वा** ति आदीषु पि एसेव नयो।

(१३६) भोजने मत्तञ्जुतानिदेसे [§ १३४८] **पटिसंखा योनिसे** **आहारं आहारेती** ति पटिसंखानपञ्जाय जानित्वा उपायेन आहारं परिमुञ्जाति। इदानीं उपायं दस्सेतुं **नेव दवाया** ति आदि वुत्तं। तत्थ ‘नेव दवाया’ ति दव-त्थाय न आहारेति। तत्थ नट-लंघकादयो दवत्थाय आहारेन्ति नाम। यं हि भोजनं भुत्तस्स नच्चगीतकव्वसिलोकसंखातो दवो अतिरेकतरेन पटिभाति, तं भोजनं अधम्मेन विसमेन परियेसित्वा ते आहारेन्ति। अयं पन भिक्खु न एवं आहारेति। [403] **न मदाया** ति मानमदपुरिसमदानं वड्डनत्थाय न आहारेति। तत्थ राज-राजमहामत्ता मदत्थाय आहारेन्ति नाम। तेहि अत्तनो मानमदपुरिसमदानं वड्डनत्थाय पिण्डरसभोजनादीनि पर्णीतभोजनानि भुञ्जन्ति। अयं पन भिक्खु न एवं आहारेति। **न मण्डनाया** ति सरीरमण्डनत्थाय न आहारेति। तत्थ रूपपूजिविनियो मातुगामा अन्तेपुरिकादयो च सप्पिकाणितं नाम पिवन्ति, सिनिद्धं मुदुमन्दभोजनं आहारेन्ति ‘एवं नो अंगुलद्धिं सुसण्ठिता भविस्सति, सरीरे छत्रिवग्णो पसन्नो भविस्सती’ ति। अयं पन भिक्खु एवं न आहारेति। **न विभूसनाया** ति मंसविभूसनत्थाय न आहारेति। तत्थ निम्बुद्रमल्ल-मुट्ठिक-मल्ल-चेटकादयो सुसिनिद्धेहि मच्छमंसादीहि सरीरं पीणेन्ति ‘एवं नो मंस उरस्सदं भविस्सति पहारसहनत्थाया’ ति। अयं पन भिक्खु एवं सरीरे मंसविभूसनत्थाय न आहारेति।

(१३७) **यावदेवा** ति आहाराहरणे पयोजनस्स परिच्छेदनियमदस्सनं। **इमस्स कायस्स ठितिया** ति इमस्स चतुमहाभूतिककरजकायस्स ठपनत्थाय आहारेति। इदमस्स आहाराहरणे पयोजनं ति अत्थो। **यापनाया** ति जीवितिन्द्रिययापनत्थाय आहारेति। **विहिंसूपरतिया** ति विहिंसा नाम अमुत्तपच्चया उप्पज्जनक्खुदा। तस्सा उपरतिया वूपसमत्थाय आहारेति। **ब्रह्मचरियानु-ग्गहाया** ति ब्रह्मचरियं नाम तिस्सो सिकखा, सकलं सासनं, तस्स अनुगण्हनत्थाय आहारेति। इती ति उपायनिदस्सनं; इमिना उपायेना ति अत्थो। **पुराणं च**

१ See विमु० १.५८. २ M., PTS—सुसंजुता. ३ With ५.१३६-१३९ compare विमु० १.८९-९४ and note the difference. ४ M.—पिपन्ति. ५ M., PTS—मुदुमद्वं. ६ सि०—अंगुलन्धि. ७ M., सी०—वेठकादयो. ८ PTS—पीनेन्ति.

वेदनं पटिहंस्वामी ति पुराणवेदना नाम अभुत्तपच्चेया उपपज्जनकवेदना । तं पटिहन्तिस्सामी ति आहारेति । नवं च वेदनं न उप्पादेस्सामी ति नववेदना नाम अतिभुत्तपच्चेयन उपपज्जनकवेदना । तं न उप्पादेस्सामी ति आहारेति । अथ-वा, 'नववेदना' नाम [404] भुत्तपच्चेयन उपपज्जनकवेदना । तस्सा अनुप्पन्नाय अनुप्पज्जनत्थमेव आहारेति । यात्रा च मे भविस्सती ति यापना च मे भवि-स्सति । अनवज्जता चा ति एत्थ अत्थि सावज्जं अत्थि अनवज्जं ।

(१३८) तत्थ अधम्मिकपरियेसना अधम्मिकपटिग्गहणं अधम्मेन परिभोगो ति इदं 'सावज्जं' नाम । धम्मेन परियेसित्वा धम्मेन पटिग्गहेत्वा पच्चेक्खित्वा परिमुञ्जनं 'अनवज्जं' नाम । एकच्चो अनवज्जे एव सावज्जं करोति, 'लद्धं मे' ति कत्वा पमाणातिक्रन्तं भुञ्जति । तं पि जिहापेतुं असक्कोन्तो उद्धंविरेचन-अधोविरे-चनादीहि किलमति । सकलविहारे भिक्खू तस्स सरीरपटिजग्गन-भेसज्जपरियेसना-दीसु उस्सुकं आपज्जन्ति । 'किं इदं' ति वुत्ते 'अमुक्कस्स नाम उदरं उद्धुमात्' ति आदीनि वदन्ति । 'एस निच्चकालं पि एवं-पकतिको येव, अत्तनो कुच्छिप्पमाणं नाम न जानाती' ति निन्दन्ति गरहन्ति । अयं अनवज्जे येव सावज्जं करोति नाम । एवं अकत्वा 'अनवज्जता च भविस्सती' ति आहारेति ।

(१३९) फासुविहारो चा ति एत्था पि अत्थि फासुविहारो अत्थि अफासुविहारो । तत्थ 'आहर-हत्थको अलं-साटको तत्थ-वट्ठको काकमासको भुत्त-वमित्तको' ति इमेसं पञ्चन्नं ब्राह्मणानं भोजनं न फासुविहारो नाम । एतेसु हि 'आहरहत्थको' नाम बहुं भुञ्जित्वा अत्तनो धम्मताय उट्ठतुं असक्कोन्तो 'आहर हत्थ' ति वदति । 'अलं-साटको' नाम अच्चुद्धुमात्कुच्छिताय उट्ठितो पि साटकं निवासेतुं न सक्कोति । 'तत्थ-वट्ठको' नाम उट्ठतुं असक्कोन्तो तत्थेव परिवट्ठति । 'काकमासको' नाम यथा काकेहि आमासेतुं सक्का होति, एवं याव मुखद्वारा आहारेति । 'भुत्तवमित्तको' नाम मुखेन सन्धारेतुं असक्कोन्तो तत्थेव वमति । एवं अकत्वा 'फासुविहारो च मे भविस्सती' ति आहारेति । फासुविहारो नाम चतूहि पञ्चहि आलोपेहि ऊनूदरता । एत्तकं हि भुञ्जित्वा पानीयं पिवतो^३ चत्तारो इरिया-पथा सुखेन पवत्तन्ति । तस्मा धम्मसेनापति एवमाह—

[405] चत्तारो पञ्च आलोपे अमुत्वा उदकं पिबे ।

अलं फासुविहाराय पहितत्तस्स भिक्खुनो^४ [थेर० ९८३] ति ॥

(१४०) इमस्मिं पन ठाने अंगानि समोधानेतब्बानि । 'नेव दवाया' ति एकं अंगं, 'न मदाया' ति एकं, 'न मण्डनाया' ति एकं, 'न विभूसनाया' ति एकं, 'यावदेव इमस्स कायस्स टितिया यापनाया' ति एकं, 'विहिंसूपरतिया ब्रह्म-

१ See विसु० १.९३. २ ति०— अम्ममुद्धमात्^०. ३ M., PTS— पिबित्वा.

४ See also विसु० १.९४.

चरियानुग्गहाया' ति एकं, 'इति पुराणं च वेदनं पटिहंखामि नवं च वेदनं न उप्पादेस्सामी' ति एकं, 'यात्रा च मे भविस्सती' ति एकं । अनवज्जता च फासु-विहारो चा ति अयमेत्थ भोजनानिंसो । महासीक्खेरो^१ पनाह— हेट्ठा चत्तारि अंगानि पटिपक्खो नाम । उपरि पन अट्ठ अंगानि समोधानेतब्बानि— तत्थ 'याव-देव इमस्स कायस्स ठितिया' ति एकं अंगं, 'यापनाया' ति एकं, 'विहिंसूपरतिया ति' एकं, 'ब्रह्मचरियानुग्गहाया' ति एकं, 'इति पुराणं च वेदनं पटिहंखामी' ति एकं, 'नवं च वेदनं न उप्पादेस्सामी' ति एकं, 'यात्रा च मे भविस्सती' ति एकं, 'अनवज्जता' चा ति एकं । फासुविहारो पन भोजनानिंसो ति । एवं अट्ठंगेसमन्ना-गतं आहारं आहारेन्तो भोजने मत्तञ्जू नाम होति । अयं वुच्चती ति अयं परि-येसन-पटिग्गहण-परिभोगेसु युत्तप्पमाणजाननवसेन पवत्तो पच्चवेक्खितपरिभोगो भोजने मत्तञ्जुता नाम ।

(१४१) मुट्ठसच्चनिद्देसे [§ १३४९] असती ति सतिविरहिता चत्तारो खन्धा । अननुस्सति अप्पटिस्सती ति उपसग्गवसेन पदं वट्ठितं । असरणता ति असरणाकारो । अधारणता ति धारेतुं असमत्थता । ताय हि समन्नागतो पुग्गलो अधारणप्पत्तो^३ निधानक्खमो न होति । उदके अलावुकटाहं विय आर-म्मणे पिलवती ति पिलापनता । सम्मुस्सनतो^४ ति नट्टमुट्ठस्सतिता । ताय हि समन्नागतो पुग्गलो निक्खित्तमत्तो विय काको, निक्खित्तमंसो विय च सिगालो^५ होति । भावनावलनिद्देसे [§ १३५४] कुसलानं धम्मानं [406] ति बोधिपक्खिय-धम्मानं । आसेवना ति आदिसेवना । भावना ति वड्डना । बहुलीकम्मं ति पुन-प्पुनं करणं ।

(१४२) सीलविपत्तिनिद्देसो [§ १३६१] सीलसम्पदा-निद्देस- [§ १३६३]-पटिपक्खतो वेदितव्यो । दिट्ठिविपत्तिनिद्देसो [§ १३६२] च दिट्ठिसंपदापटिपक्खतो [§ १३६४] । दिट्ठिसंपदानिद्देसो दिट्ठपादाननिद्देस- [§ १२१५]-पटिपक्खतो । सीलविसुद्धिनिद्देसो [§ १३६५] किञ्चा पि सीलसंपदानिद्देसेन [§ १३६३] समानो, तत्थ पन विसुद्धिसंपापकं पातिमोक्खसंवरसीलं कथितं, इध विसुद्धिप्पत्तं सीलं । सति च सम्पज्झं च, पटिसंखानवलं च भावनावलं च, समयो च विपस्सना च, समथ-निमित्तं च पग्गाहनिमित्तं च, पग्गाहो च अविक्खेपो च, सीलसंपदा च दिट्ठिसंपदा चा ति इमेहि पन लहिं^६ दुकेहि^७ चतुभूमिका पि लोकियलोकुत्तरधम्मा व कथिता ।

१ See ३.४८१, ५८६ as well as note on the former. २ Cf. विमु० १२ and note the difference. ३ PTS- आधारण^०; सी०, म०-आधान^०; सि०- आधार^०. ४ सी०, म०, सि०- पमुस्सनतया; M.- पमुस्सनता. ५ All authorities but सी०- सिगालो. ६ M., PTS, सि०- सोरच्च^०. ७-७ § १३५१-६४.

(१४३) दिट्ठिविसुद्धिनिद्देसे [§ १३६६] कम्मस्सकतं जाणं ति 'इदं कम्मं सकं, इदं नो सकं' ति जाननपञ्ञा । तत्थ अत्तना वा कतं हेतु पुरेन वा सव्वं पि अकुसलकम्मं नो सकं । कस्मा ? अत्थमञ्जनतो अनत्थजननतो च । कुसलकम्मं पन अनत्थमञ्जनतो अत्थजननतो च 'सकं' नाम । तत्थ यथा नाम सधनो समो गो पुरिसो अद्धानमग्गं पटिपज्जित्वा अन्तरामग्गे गामनिगमादीसु नक्खत्ते संयुट्ठे 'अहं आगन्तुको, किं नु खो निस्साय नक्खत्तं कील्लियं' ति अचिन्तेत्वा यथा यथा इच्छति तेन तेन नीहा-
रेन नक्खत्तं कील्लन्तो सुखेन कन्तारं अतिक्रमति, एवमेव इमस्मिं कम्मस्सकतजाणे ठत्वा इमे सत्ता बहु वट्ठगामिकम्मं आयूहित्वा सुखेन सुखं अनुभवन्ता अरहत्तं पत्ता गणनपथं वीतिवत्ता । [407] सच्चानुलोमिकजाणं [§ १३६६] ति चतुन्नं सच्चानं अनुलोमं विपस्सनाजाणं । मग्गसमङ्गिस्स जाणं फलसमङ्गिस्स जाणं ति मग्गजाण-फलजाणानि येव ।

(१४४) 'दिट्ठिविसुद्धि खो पना' ति पदस्स निद्देसे या पञ्ञा पजानना ति आदीहि पदेहि हेट्ठां वुत्तानि कम्मस्सकतआणादीनेव चत्तारि आणानि विम-
त्तानि । 'यथा-दिट्ठिस्स च पधानं' [§ १३६६] ति पदस्स निद्देसे यो चेत्तसिको विरियारंभो ति आदीहि पदेहि निदिट्ठं विरियं पञ्ञागतिकमेव; पञ्ञाय लोक्किय-
ट्ठाने लोक्कियं लोक्कुचट्ठाने लोक्कुत्तरं ति वेदितव्यं ।

(१४५) संवेगदुकानिद्देसे [§§ १३६६ इ-ई] जातिभयं ति जातिं भयतो दिस्वा त्तिताजाणं । जराभयादीसु पि एसेव नयो । अनुप्पन्नानं पापकानं ति आदीहि जातिआदीनि भयतो दिस्वा जातिजराव्याधिमरणेहि मुञ्चितुकामस्स उपायपधानं कथितं । पदभाजनियस्स पन अत्थो विभंगदुर्कथायं आविमविस्ससि ।

(१४६) 'असन्तुट्ठिता च कुसलेसु धम्मेषु' [§ १३६७] ति पदनिद्देसे भिय्योऽकम्प्यता विसेसकामता । इधेकच्चो आदितो ष पक्खियमत्तं वा सळाकमत्तं वा उपोसथिकं वा पाटिपदिकं वा देति, सो तेन असन्तुट्ठो हुत्वा पुन धूरुमत्तं संधमत्तं वस्सावासिकं देति, आवासं कारेति, चचारो पि पच्चये देति । तत्रा पि असन्तुट्ठो हुत्वा सरणानि गण्हाति, पञ्च सीलानि समादियति । तत्रा पि असन्तुट्ठो हुत्वा पय्वजति । पय्वजित्वा एकं निकायं द्वे निकाये ति तेपिटकं बुद्धवचनं गण्हाति, अट्ठ समापच्चियो भावेति, विपस्सनं बहुत्वा अरहत्तं गण्हाति । अरहत्तप्पत्तितो पट्ठायं महासन्तुट्ठो नाम होति । एवं याव अरहत्ता विसेसकामता 'भिय्यो-
कम्प्यता' नाम ।

(१४७) 'अप्पटिवानिता च पधानस्मि' [§ १३६७ अ] ति पदनिद्देसे यस्मा पत्तसेनासनेसु अधिकुसलानं धम्मनं भावनाय उक्कण्टमानो पधानं पटि-

१ M., सी०-कम्मस्सकता. २ See ३.२८७ (Cm. on § 16). ३ सी०, म०, नि० insert करण after जरा. ४ See VbhCm. p. 502. ५ सि०-धुव^c.

वोपेति' [408] नाम, अनुक्कण्ठमानो पटिवापेति' नाम, तस्मा तं नयं दस्सेतुं या कुसलानं धम्मानं ति आदि वुत्तं । तत्थ सक्कच्चकिरियता ति कुसलानं करणे सक्कच्चकारिता । सातच्चकिरियता ति सततमेव करणं । अट्ठितकिरियता ति खण्डं अक्त्वा अट्ठेत्वा करणं । अनोलीनवुत्तिता ति अलीनजीविता, अलीन-
प्पवत्तिता वा । अनिक्खित्तच्छन्दता ति कुसलच्छन्दस्स अनिक्खिपनं । अनि-
क्खित्तधुरता ति कुसलकरणे विरियधुरस्स अनिक्खिपनं ।

(१४८) 'पुब्बेनिवासानुस्सति-आणं विज्जा' [§१३६७ आ] ति एत्थ पुब्बे-निवासो ति पुब्बेनिवृत्त्यक्खन्धा च खन्धपटिबद्धं च । पुब्बेनिवासस्स अनुस्सति पुब्बेनिवासानुस्सति । ताय सम्पयुत्तं आणं पुब्बेनिवासानुस्सतिआणं । तयिदं पुब्बे-निवृत्त्यक्खन्धपटिच्छादकं तमं विज्झती ति विज्जा । तं तमं विज्झित्वा ते खन्धे विदिते पाकटे करोती ति विदितकरणट्ठेन पि विज्जा । चुत्तपपाते आणं ति चुतियं च उपपाते च आणं । इदं पि सत्तानं चुतिपटिसन्धिच्छादकं तमं विज्झती ति पि विज्जा । तं तमं विज्झित्वा सत्तानं चुतिपटिसन्धियो विदिता पाकटा करोती ति विदितकरणट्ठेन पि विज्जा । आसवानं खये आणं ति सव्वकिल्लेसानं खयवये^१ आणं । तयिदं चतुसच्चच्छादकं तमं विज्झती ति पि विज्जा । तं तमं विज्झित्वा चत्तारि सच्चानि विदितानि पाकटानि करोती ति विदितकरणट्ठेन पि विज्जा ।

(१४९) [409] 'चित्तस्स च अधिमुत्ति निव्वानं चा' [§१३६७ इ] ति एत्थ आरम्भणे अधिमुच्चनट्ठेन, पच्चनीकधम्महेहि च सुट्ठु-मुत्तट्ठेन अट्ठ समापत्तियो चित्तस्स अधिमुत्ति नाम । इतरं पन 'नत्थि एत्थ तण्हासंखातं वानं,' 'निग्गतं वा तस्मा वाना' ति निव्वानं । तत्थ अट्ठ समापत्तियो सयं विक्खम्भितकिल्लेसेहि विमुत्तत्ता विमुत्ती ति वुत्ता, निव्वानं पन सव्वकिल्लेसेहि अच्चन्तविमुत्तत्ता विमुत्ती ति ।

(१५०) मग्गसमङ्गिस्स आणं ति [§१३६७ ई] चत्तारि मग्गजाणानि । फलसमङ्गिस्स आणं [§१३६७ उ] ति चत्तारि फलजाणानि । तत्थ पठम-
मग्गजाणं पच्च किल्लेसे खेपेन्तं निरोधेन्तं^२ वूपसमेन्तं पटिप्पस्सम्भेन्तं उप्पज्जती ति खये आणं नाम जातं । दुतियमग्गजाणं चत्तारो किल्लेसे । तथा ततियमग्गजाणं । चतुत्थमग्गजाणं पन अट्ठ किल्लेसे खेपेन्तं निरोधेन्तं^३ वूपसमेन्तं पटिप्पस्सम्भेन्तं उप्पज्जती ति 'खये आणं' नाम जातं । तं तं मग्गफलजाणं पन तेसं तेसं किल्ले-
सानं खीणन्ते निरुद्धन्ते वूपसमन्ते पटिप्पस्सम्भन्ते अनुप्पादन्ते^४ अप्पवत्तन्ते^५ उर्ध्वपन्नं

१ M.— पटिवानेति, सी०, म०— पटिवासेति; २ M. also reads so; सी०, म०— पटिवासेति. ३ सी०— खये; म०, सि०— खयसमये. ४ सी०, M., PTS— निरोधेन्तं. ५ सी० also reads so. ६ M. PTS— निरुद्धन्ते. ७ M., PTS— अनुप्पादे अप्पवत्ते. ८ M., PTS— उप्पन्नत्ता.

ति अनुप्पादे आणं [१३६७ उ] नाम जातं ति ।

अट्टसालिनिया धम्मसंगहट्ठकथाय

निकखेपकण्डवण्णना निट्ठिता ।

६

[अट्टकथाकण्डवण्णना]

(१) इदानीं त्तिक्खेपकण्डानन्तरं ठपितस्स अट्टकथाकण्डस्स वण्णनाक्कमो अनुपपत्तो । कस्मा पनेतं अट्टकथाकण्डं नाम जातं ति ? तेपिटकस्स बुद्धवचनस्स अत्थं उद्धरित्वा ठपितत्ता । तीसु पि हि पिटकेसु धम्मन्तरं आगतं अट्टकथाकण्डे-नेव परिच्छिन्दित्वा विनिच्छित्तं सुविनिच्छित्तं नाम होति । सकले अभिधम्मपिटके नयमग्गं महापकरणे पञ्चुद्धारं गणनवारं असल्लक्खेन्तेना पि अट्टकथाकण्डतो येव समानेतुं वट्ठति । [410] कुतो-पमवं पनेतं ? सारिपुत्तत्थेरप्पभवं । सारिपुत्तत्थेरो हि एकस्स अत्तनो सद्धिविहारिकस्स निकखेपकण्डे अत्थुद्धारं सल्लक्खेतुं असक्को-न्तस्स अट्टकथाकण्डं कथेत्वा अदासि ।

(२) इदं पन महाअट्टकथाय पटिक्खपित्वा इदं वुत्तं— अभिधम्मो नाम न सावकविसयो, न सावकगोचरो; बुद्धविसयो एस्स, बुद्धगोचरो । धम्मसेनावति पन सद्धिविहारिकेन पुच्छितो तं आदाय सत्थु सन्तिकं गत्वा सम्मासम्बुद्धस्स कथेसि । सम्मासम्बुद्धो तस्स भिक्खुनो अट्टकथाकण्डं कथेत्वा अदासि । कथं ? भगवा हि 'कतमे धम्मा कुसला' [§ १३६८] ति पुच्छि । 'कुसला धम्मा नाम कतमे' ति सल्लक्खेसी ति अत्थो । अथ'स्स तुण्हीभूतस्स 'ननु यं मया कतमे धम्मा कुसला ? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती [§ १] ति आदिना नयेन भूमिभेदतो कुसलं दस्सितं, सव्वं पि तं चतूसु भूमीसु कुसलं, इमे धम्मा कुसला' [§ १३६८] ति इमिना नयेन काण्णिकं कण्णिकं घटं घटं गोच्छकं गोच्छकं कत्वा अत्थुद्धारवसेन कुसलादिधम्मे दस्सेन्तो कथेत्वा अदासि । तत्थ चतूसु ति कामावचर-रूपावचर-अरूपावचर-अपरियापन्नेसु । कुसलं ति फस्सादिभेदं कुसलं । इमे धम्मा कुसला ति सव्वे पि तासु भूमीसु वुत्ता फस्सा-दयो धम्मा कुसला नाम ।

१ PTS inserts hereafter अप्पवत्ते उप्पन्नं. २ M. PTS.-परिच्छिज्ज.

(३) अकुसलानं पन भूमिवसेन भेदाभावतो द्वादस अकुसलचित्तुप्पादा [§ १३६९] ति आह । तत्थ उप्पज्जती ति उप्पादो । चित्तमेव उप्पादो चित्तुप्पादो । देसनासीसमेव चेतं । यथा पन 'राजा आगतो' ति वुत्ते अमच्चादीनं पि आगमनं वुत्तमेव होति, एवं 'चित्तुप्पादा' ति हि वुत्ते तेहि संपयुत्तधम्मा पि वुत्ता व होन्ती ति । सव्वत्थ चित्तुप्पादग्गहणेन स-सम्पयुत्तधम्मं चित्तं गहितं ति वेदितव्वं । इतो-परं चतूसु भूमीसु विपाको [§ १३७०] ति आदीनं सव्वेसं पि तिकदुक-माजनीयपदानं अत्थो, वेदनातिकादीसु च सुखादीनं न-वत्तव्वतो हेट्ठा वुत्तनयेनेव पालि-[411]-यत्थं वीमसित्वा वेदितव्वा । विसेसमत्तमेव पन वक्खाम ।

(४) तत्थ परित्तरम्मणत्तिके [§§ १४०६-८] ताव सव्वो कामावचरस्स विपाको ति एत्थ द्वे पञ्चै-विज्झाणानि चक्खुप्पसादादयो निस्साय नियमेनेव इट्ठा-निट्ठादि भेदे रूपसहगन्धरसकोट्टव्वधम्मे आरब्ध पवत्तन्ती ति परित्तरम्मणानि । कुसला-कुसलविपाका पन द्वे मनोधातुयो हृदयवत्थुं निस्साय चक्खुविज्झाणादीनं अनन्तरा नियमतो रूपादीनेव आरब्ध पवत्तन्ती ति परित्तरम्मणा । कुसलविपाकाहेतुक-मनोविज्झाणधातु सोमनस्सहगता पञ्चद्वारे सन्तीरणवसेन छसु द्वारेसु तदारम्मणवसेना ति निमयतो रूपादीनि छ परित्तरम्मणानेव आरब्ध पवत्तन्ती ति परित्तरम्मणा । उँपेक्खासहगता-कुसलाकुसलविपाकाहेतुकमनोविज्झाणधातुर्द्वयं पञ्चद्वारे सन्तीरणवसेन छसु द्वारेसु तदारम्मणवसेन नियमतो रूपादीनि छ परित्तरम्मणानेव आरब्ध पवत्तन्ति । पटिसन्धिवसेन पवत्तमानं पि परित्ते कम्मं कम्मनिमित्तं गतिनिमित्तं वा आरम्मणं करोति, पवत्तियं मवंगवसेन, परियोसाने चुतिवसेन पवत्तमानं पि तदेव आरम्मणं करोती ति परित्तरम्मणं । अट्ट पन सहेतुकविपाकचित्तुप्पादा एत्थ वुत्तनयेनेव तदारम्मणवसेन पटिसन्धि-भवंग-चुतिवसेन च परित्तधम्मे येव आरब्ध पवत्तन्ति । किरिया मनोधातुं [§ १४०६] पञ्चद्वारे रूपादीनि आरब्ध पवत्तन्ति । सोमनस्ससहगता अहेतुक-किरिया-मनोविज्झाणधातुं छसु द्वारेसु पच्चुप्पध्मे मनोद्वारे अतीतानागते पि परित्ते रूपादिधम्मे येव आरब्ध खीणासवानं पट्टाकारं कुरुमाना पवत्तन्ती ति परित्तरम्मणा । एवमिमे पञ्चैवीसति चित्तुप्पादा एकन्तेनेव परित्तरम्मणा ति वेदितव्वा ।

(५) विज्झाणञ्चायतन-नेवसञ्जानासञ्जायतन-धम्मा अत्तनो

१ See ३.४३. २-२ See §1373; also see ५.८. ३ See §§431-54, 556-61. ४ M. PTS.— चक्खायतनादयो. ५ See Chart. §455-468. 562-63. ६ See §§469-483. ७-७ म०, सि० omit. ८ §§484-497, 564-65. ९ सि० inserts hereafter कुसल. १० See Chart, §498. ११ §566-67. १२ §568-573. १३ 25 = 2 × 5 + 2 + 1 + 2 + 8 + 1 + 1 as enumerated in this para.

अत्तनो हेट्ठिम-समापत्ति आरब्ध प-[412]-वत्तनतो महग्गतारम्मणा [§ १४००] । मग्ग-फल-धम्मा निव्वानारम्मणत्ता अप्पमाणाारम्मणा [§ १४०८] । कुसलतो चत्तारो किरियतो चत्तारो ति अट्ठ जाणविप्पयुत्तचित्तुप्पादा सेक्ख-पुथुज्जन-खीणा-सवानं असक्कच्चदान-पच्चवेक्खण-धम्मस्सवनादीसु कामावचरधम्मे आरब्ध पवत्तन-काले परित्तरम्मणा । अतिपगुणानं पटमज्झानादीनं पच्चवेक्खणकाले महग्गता-रम्मणा । कसिणनिमित्तादिपण्णत्तिपच्चवेक्खणकाले न-वत्तव्वारम्मणा । अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिगतसंपयुत्तचित्तुप्पादा पच्चपण्णासाय कामावचरधम्मानं 'सत्तो सत्तो' ति परामसनअस्सादनाभिनन्दनकाले परित्तरम्मणा । तेनेव आकारेन सत्तवीमति महग्गते धम्मे आरब्ध पवत्तिकाले महग्गतारम्मणा । पण्णत्तिधम्मे आरब्ध पवत्तन-काले सिया न-वत्तव्वारम्मणा । दिट्ठिविप्पयुत्तानं ते येव धम्मे आरब्ध केवलं अस्सादनाभिनन्दनवसेन, पवत्तियं पटिघसंपयुत्तानं दोमनस्सवसेन, विचिकिच्छाय संपयुत्तचित्तुप्पादस्स अनिट्ठ-गतवसेन, उद्धच्चसहगतस्स विक्खेपवसेन अवूपसम-वसेन च पवत्तियं परित्त-महग्गत-न-वत्तव्वारम्मणता वेदितव्वा । एतेसु पन एकधम्मो पि अप्पमाणे आरब्ध पवत्तितुं न सक्कोति, तस्मा न अप्पमाणाारम्मणा ।

(६) कुसलतो चत्तारो किरियतो चत्तारो ति अट्ठ जाणसंपयुत्तचित्तुप्पादा [§ १४०८] सेक्खपुथुज्जनखीणासवानं सक्कच्चदान-पच्चवेक्खण-धम्मस्सवनादीसु यथावुत्तप्पकारे धम्मे आरब्ध पवत्तिकाले परित्त-महग्गत-न-वत्तव्वारम्मणा होन्ति । गोत्रभूकाले पन लोकुत्तरधम्मे पच्चवेक्खणकाले च नेस अप्पमाणाारम्मणता वेदितव्वा । यं पनेतं रूपावचरचतुत्थज्झानं [§ १४०८] तं सब्बत्थ-पादक-चतुत्थं आकास-कसिणचतुत्थं आलोककसिणचतुत्थं ब्रह्मविहारचतुत्थं आनापानचतु-[413]-त्थं इद्धि-विधचतुत्थं दिव्वसोतचतुत्थं चेतोपरियजाणचतुत्थं यथाकम्मूपगजाणचतुत्थं दिव्व-चक्षुजाणचतुत्थं पुब्बेनिवासजाणचतुत्थं अनागतंसजाणचतुत्थं ति कुसलतो पि किरि-यतो पि द्वादसविधं होति ।

(७) तत्थ 'सब्बत्थ-पादकचतुत्थं' नाम अट्ठसु कसिणेषु चतुत्थज्झानं । तं हि विपस्सनाय पि पादकं होति, अभिज्झानं पि, निरोधस्सा पि, वट्ठस्सा पि पादकं होति येवा ति सब्बत्थ-पादकं ति वुत्तं । 'आकासकसिण-आलोककसिणचतुत्थानि' पन विपस्सनाय पि अभिज्झानं पि वट्ठस्सा पि पादकानि होन्ति, निरोधपादकानेव न होन्ति । 'ब्रह्मविहार-आनापानचतुत्थानि' विपस्सनाय चैव वट्ठस्स च पादकानि होन्ति, अभिज्झान पन निरोधस्स च पादकानि न होन्ति । तत्थ दसविधं पि कसिण-

१ See Chart §§ 147-49 and the corresponding four in §576. २ M., PTS, सी० insert hereafter तेनेवाकारेन सत्तवीसतिमहग्गत-धम्मे आरब्ध पवत्तिकाले महग्गतारम्मणा । ३ §§ 365-399, 403-409. ४ अ० यो० (224) i. e. अट्ठसु जाणविप्पयुत्तचित्तुप्पादादीसु. ५ सी०- मग्गस्सा पि.

ज्ज्ञानं कसिणपण्णात्तिं आरब्ध पवत्तत्ता, ब्रह्मविहारचतुर्थं 'सत्त'-पण्णात्तिं आरब्ध पवत्तत्ता, आनापानचतुर्थं निमित्तं आरब्ध पवत्तत्ता परित्तादिवसेन न-वत्तव्वार-रम्मणतो न-वत्तव्वारम्मणं नाम होति । 'इद्धिविधचतुर्थं' परित्त-महग्गतारम्मणं होति । कथं ? तं हि यदा कायं चित्तसन्निस्सितं कत्वा अदिस्समानेन कायेन गन्तुकामो चित्तवसेन कायं परिणामेति, महग्गतचित्ते समोदहति, समारोपेति, तदा उपयोगलद्धारम्मणं होती ति कत्वा रूपकायारम्मणतो परित्तारम्मणं होति । यदा चित्तं कायसन्निस्सितं कत्वा दिस्समानेन कायेन गन्तुकामो कायवसेन चित्तं परिणामेति, पादकज्ज्ञानचित्तं रूपकाये समोदहति, समारोपेति, तदा उपयोगलद्धारम्मणं होती ति कत्वा महग्गतचित्तारम्मणतो महग्गतारम्मणं होति ।

(८) 'दिब्बसोतचतुर्थं' सहं आरब्ध पवत्तत्ता एकन्तपरित्तारम्मणमेव । 'चेतोपरियजाणचतुर्थं' परित्त-महग्गत-अप्पमाणारम्मणं होति । कथं ? [414] तं हि परेसं कामावचरचित्तजाननकाले परित्तारम्मणं होति, रूपावचरारूपावचरचित्त-जाननकाले महग्गतारम्मणं, मग्गफलजाननकाले अप्पमाणारम्मणं होति । एत्थ च पुथुजनो सोतापन्नस्स चित्तं न जानाति, सोतापन्नो वा सकदागामिस्सा ति एवं याव अरहत्ता नेतव्वं । अरहं पन सव्वेसं चित्तं जानाति । अज्जो पि च उपरिमो हेट्ठिमस्सा ति अयं विसेसो वेदितव्वो । 'यथाकम्मूपगजाणचतुर्थं' कामावचर-कम्मजाननकाले परित्तारम्मणं होति, रूपावचरारूपावचरजाननकाले महग्गतारम्मणं । 'दिब्बचक्रुजाणचतुर्थं' रूपारम्मणत्ता एकन्तपरित्तारम्मणमेव ।

(९) 'पुब्बेनिवासजाणचतुर्थं' परित्त-महग्गत-अप्पमाण-न-वत्तव्वारम्मणं होति । कथं ? तं हि कामावचरक्खन्धानुस्सरणकाले परित्तारम्मणं होति । रूपावचर-रूपावचरक्खन्धानुस्सरणकाले महग्गतारम्मणं । अतीते अत्तना वा परेहि वा भावित-मग्गं सच्छिकतफलं च अनुस्सरणकाले अप्पमाणारम्मणं । अतीते बुद्धा मग्गं भावयिसुं, फलं सच्छाकंसु, निब्बानधातुया परिनिव्वार्यिसू ति छिन्नवट्टुमकानुस्सरण-वसेन मग्गफलनिब्बानपच्चेक्खणतो पि अप्पमाणारम्मणं । अतीते 'चिप्पसी' नाम भगवा [415] अहोसि । तस्स बन्धुमती नाम नगरं अहोसि, बन्धुमा नाम राजा पिता, बन्धुमती नाम माता' ति आदिना नयेन नामगोत्तपटवीनिमित्तादि-अनुस्सरणकाले न-वत्तव्वारम्मणं होति । 'अनागतंसजाणचतुर्थे' पि एसेव नयो । तं पि हि 'अयं हि अनागते कामावचरे निव्वत्तिस्सती'ति जाननकाले परित्तार-म्मणं होति । 'रूपावचरे वा अरूपावचरे वा निव्वत्तिस्सती' ति जाननकाले महग्गतारम्मणं होति । 'मग्गं भावेस्सति फलं सच्छिकरिस्सती' ति 'निव्वानधातुया परिनिव्वार्यिस्सती'ति जाननकाले अप्पमाणारम्मणं । अनागते 'मेत्तेव्यो नाम भगवा उप्पजिस्सति, सुब्रह्मा नाम'स्स ब्राह्मणो पिता भविस्सति, ब्रह्मवती नाम

ब्राह्मणी माता' ति आदिना नयेन नामगोत्तजाननकाले न-वत्तव्वारम्मणं होति ।

(१०) अरूपावचरचतुत्थं पन आसवानं खयचतुत्थं च पालिया आगत-
ट्ठाने येव कथीयति^१ । किरियाहेतुकमनोविञ्जाणधातु उपेक्खासहगता सब्वेसं पि
एतेसं कुसलाकुसल-किरियचित्तानं पुरेचारिका । तस्सा तेसु वुत्तनयेनेव आरम्मण-
भेदो वेदितव्वो । पञ्चद्वारे पन वोट्टपनवसेन पवत्तियं एकन्तपरित्तरम्मणा व
होति । रूपावचरतिकचतुक्कज्झानादीनि परित्तादिभावेन न-वत्तव्वं धम्मं आरब्ध
पवत्तितो न-वत्तव्वारम्मणानि । एत्थ हि रूपावचरानि पटवीकसिणादीसु पवत्तन्ति,
आकासानञ्चायतनं उग्घाटिमाकासे, आकिञ्चज्जायतनं विञ्जाणापगमे ति ।

(११) मगारम्मणत्तिके [§§१४१५] आदिग्घि वुत्ता अट्ट आणसंप-
युत्तचित्तुप्पादा सेक्खासिक्खानं अत्तना पटिविद्धमगं पच्चवेक्खणकाले मग्गा-
रम्मणा, मग्गेन पन असहजातत्ता न मग्गहेतुका, अत्तना पटिविद्धमगं गरं कत्वा
पच्चवेक्खणकाले आरम्मणाधिपतिवसेन मग्गाधिपतिनो, अञ्जधम्मरम्मणकरणकाले
न वत्तव्वा मगारम्मणा ति पि मग्गाधिपतिनो ति पि । चत्तारो अरियमग्गा मग्गा-
संखातस्स मग्गसंपयुत्तस्स वा हेतुनो अत्थिताय एकन्ततो मग्गहेतुका^२ । विरियं पन
वीमंसं [416] वा जेट्ठकं कत्वा मग्गभावनाकाले सहजाताधिपतिना सिया मग्गा-
धिपतिनो, छन्दचित्तानं अञ्जतरजेट्ठककाले सिया न वत्तव्वा मग्गाधिपतिनो
ति । द्वादसविधे रूपावचरचतुत्थज्झाने सब्वत्थं-पादकचतुत्थादीनि नवज्झानानि नेव
मगारम्मणानि न मग्गहेतुकानि न मग्गाधिपतीनि ।

(१२) चेतोपरियञ्जाण-पुब्बेनिवासञ्जाण-अनागतसञ्जाणचतुत्थानि पन अरि-
यानं मग्गचित्तजाननकाले मगारम्मणानि होन्ति, मग्गेन पन असहजातत्ता न मग्गा-
हेतुकानि, मग्गं गरं कत्वा अप्पवत्तितो न मग्गाधिपतीनि । कस्मा पनेतानि न
मग्गं गरं करोन्ती ति ? अत्तनो महग्गतताय । यथा हि राजानं सब्वो लोको गरं
करोति, मातापितरो पन न करोन्ति । न हि ते राजानं दिस्वा आसना वुट्ठहन्ति,
न अञ्जलिकम्मादीनि करोन्ति, दहरकाले वोहरितनयेनेव वोहरन्ति । एवं एतानि
पि अत्तनो महग्गतताय न मग्गं गरं करोन्ति । किरियाहेतुकमनोविञ्जाणधातु पि
अरियानं मग्गपच्चवेक्खणकाले पच्चवेक्खणपुरेचारिकत्ता मगारम्मणा होति, मग्गेन
असहजातत्ता पन न मग्गहेतुका, तं गरं कत्वा अप्पवत्तितो न मग्गाधिपति । कस्मा
न गरं करोती ति ? अत्तनो अहेतुकताय हीनताय जल्लताय । यथा हि राजानं
सब्वो लोको गरं करोति, अन्तोपरिजना पन खुज्जवामनकचेटकादयो अत्तनो
अञ्जाणताय पण्डितमनुस्सा विय नातिगरं करोन्ति, एवमेव इदं पि चित्तं अत्तनो
अहेतुकताय हीनताय जल्लताय मग्गं गरं न करोति । आणविप्पयुत्त-कुसलादीनि

१ Cf. अनागतवंस, verse 96. २ सी०, म०-कथेस्सामि. ३ म०-अञ्जा०.

४ म०, सी० add व. ५ See ६.६ above.

जाणामावेन चैव लोक्कियधम्मारम्मणताय च मग्गारम्मणादिभावं न लमन्ति, न-
वत्तब्बारम्मणानेव होन्ती ति वेदितव्वानी ति ।

(१३) [417] अतीतारम्मणत्तिके [§ १४१८] विञ्जाणञ्चायतन-नेव-
सञ्जानासञ्चायतनधम्मा हेट्ठा अतीतसमापत्ति आरब्ध पवत्तित्तो एकन्तेन अतीता-
रम्मणा घ । नियोगा अनागतारम्मणा नत्थी ति नियमेन पाटियेकं चित्तं
अनागतारम्मणं नाम नत्थि । ननु च अनागतसञ्जाणं एकन्तेन अनागतारम्मणं,
चेतोपरियघाणं पि अनागतं आरब्ध पवत्तती ति ? नो नप्वत्तति । पाटियेकं पन
एतं एकं चित्तं नाम नत्थि । रूपावचरवतुत्थज्ज्ञानेन संगहितत्ता अञ्जेहि महग्गत-
विसेहि मिस्सकं होति । तेन वुत्तं 'नियोगा अनागतारम्मणा नत्थी' [§ १४१८]
ति । हे पञ्चविञ्जगानि, तिस्सो च मनोधातुयो पच्चुप्पन्नेसु रूपादीसु
पवत्तित्तो पच्चुप्पन्नारम्मणा नाम ।

(१४) इस चित्तुप्पादा ति एत्थ अट्ठ ताव सहेतुका देवमनुस्सानं
पटिसन्धिगहणकाले कम्मं वा कम्मनिमित्तं वा आरब्ध पवत्तियं अतीतारम्मणा ।
मवंग-वुत्तिकालेसु पि एसेव नयो । गतिनिमित्तं पन आरब्ध पटिसन्धिगहणकाले ततो-
परं मवंगकाले च पच्चुप्पन्नारम्मणा । तथा पञ्चद्वारे तदारम्मणवसेन पवत्तियं । मनो-
द्वारे पन अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्मणानं जवनानं आरम्भणं गहेत्वा पवत्तित्तो अतीता-
नागतपच्चुप्पन्नारम्मणा । 'कुसलविपाकाहेतुक-उपेक्खासहगत-मनोविञ्जाणधातुयं'
पि एसेव नयो । केवलं हि सौ मनुस्सेसु जच्चन्वादीनं पटिसन्धि होति । पञ्चद्वारे पि
सन्तीरणवसेना पि पच्चुप्पन्नारम्मणा होती ति अयमेत्थ विसेसो । 'सोमनस्ससहगता'
पन पञ्चद्वारे सन्तीरणवसेन तदारम्मणवसेन च पच्चुप्पन्नारम्मणा होति । मनोद्वारे
तदारम्मणवसेन सहेतुकविपाका विथ अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्मणा ति वेदितव्वा ।

(१५) 'अकुसलविपाकाहेतुकमनोविञ्जाणधातु' पन कुसलविपाकाय उपेक्खा-
सहगताहेतुकाय समानगतिका एव । [418] केवलं हि सा आपायिकानं पटि-
सन्धि-मवंग-वुत्तिवसेन पवत्तती ति अयमेत्थ विसेसो । 'किरियाहेतुकमनोविञ्जाण-
धातु' सोमनस्ससहगता खीणासवानं पञ्चद्वारे पट्टाकारं कुरुमाना पच्चुप्पन्नारम्मणा
होति । मनोद्वारे अतीतादिभेदे धम्मे आरब्ध हसितुप्पादवसेन पवत्तियं अतीतानागत-
पच्चुप्पन्नारम्मणा होति । कामावचरकुसलं [§ १४१८] ति आदीसु कुसलतो
ताव चत्तारो आणसंपयुत्तचित्तुप्पादा । सेक्खपुत्थज्जनानं अतीतादिभेदानि खन्ध-धातु-
आयतनानि सम्मसन्तानं पच्चवेक्खन्तानं अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्मणा होन्ति ।
पण्णत्तिनिब्बानपच्चवेक्खणे न-वत्तब्बारम्मणा । आणविप्पयुत्तेसु पि एसेव नयो ।
केवलं हि तेहि मग्ग-फल-निब्बानपच्चवेक्खणा नत्थि । अयमेवेत्थ विसेसो ।

(१६) अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिगतसंपयुत्तचित्तुप्पादा अतीतादिभेदानं

खन्ध-धातु-आयतनानं अस्सादनाभिनन्दन-परामासकाले अतीतादिआरम्भणा होन्ति । पण्णत्तिं आरब्ध अस्सादेन्तस्स अभिनन्दन्तस्स 'सत्तो सत्तो'ति परामसित्वा गण्हन्तस्स न-वत्तव्वारम्भणा होन्ति । दिट्ठिविप्पयुत्तेसु पि एसेव नयो । केवलं हि तेहि परामासगहणं नत्थि । द्वे पटिवसंपयुत्तचित्तुप्पादा अतीतादिमेदे घम्मे आरब्ध दोमनस्सितानं अतीतादि-आरम्भणा, पण्णत्तिं आरब्ध दोमनस्सितानं न-वत्तव्वारम्भणा । विचिकिच्छा-उद्धच्चसंपयुत्ता तेसु येव घम्मेसु अ-निट्ठं-गतभावेन चैव उद्धतभावेन च पवत्तियं अतीतानागत-पच्चुप्पन्न-न-वत्तव्वारम्भणा ।

(१७) किरियतो अट्ठ सहेतुकचित्तुप्पादा कुसलचित्तुप्पाद-गतिका एव । किरियाहेतुकमनोविज्झाणधातु उपेक्खासहगता पञ्चद्वारे वोट्ठपनवसेन पवत्तियं पच्चुप्पन्नारम्भणा [419] व । मनोद्वारे अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्भणानं चैव पण्णत्ति-आरम्भणानं च जवनानं पुरेचारिककाले अतीतानागतपच्चुप्पन्न-न-वत्तव्वारम्भणा । यथावुत्तप्पमेदे रूपावचरज्झाने सव्वत्थैपादकचतुत्थं आकासकसिणचतुत्थं आलोककसिणचतुत्थं ब्रह्मविहारचतुत्थं आनापानचतुत्थं ति इमानि पञ्च न-वत्तव्वारम्भणा-नेव । 'इद्धिविषघतुत्थं' कायवसेन चित्तं परिणामेन्तस्स अतीतं पादकज्झानचित्तं आरब्ध पवत्तनतो अतीतारम्भणं । महाधातुनिधाने महाकस्सपत्थेरादीनं विय अनागतं अधिट्ठहन्तानं अनागतारम्भणं होति ।

(१८) महाकस्सपत्थेरो किर महाधातुनिधानं करोन्तो अनागते अट्ठारस-वस्सायिकानि द्वेवस्ससतानि इमे गन्धा मा सुस्सिसुं, पुष्पानि मा मिलायिसु, रीपा मा निव्वारयिसु ति अधिट्ठहि । सव्वं तथेव अहोसि । अस्सगुत्तथेरो 'वत्तनियैसेनासने भिक्खुसंघं सुक्खमत्तं मुज्जमानं दिस्वा 'उदकसोण्ड दिवसे पुरेमत्तं दधिरसं' होतू' ति अधिट्ठहि । पुरेमत्तं गहितं दधिरसं होति पच्छाभत्ते पाकतिकमेव । कायं पन चित्तसन्निसितं कत्वा अदिस्समानेन कायेन गमनकाले, अज्जस्स वा पाटिहारि-यस्स करणकाले, कायं आरब्ध पवत्तत्ता पच्चुप्पन्नारम्भणं होति । दिव्वसोतचतुत्थं विज्जमानसदमेव आरब्ध पवत्तितो पच्चुप्पन्नारम्भणं होति । चेतोपरियआणचतुत्थं अतीते सत्तादिवसव्वन्तरे अनागते सत्तादिवसव्वन्तरे परेसं चित्तं जानन्तस्स अतीता-रम्भणं अनागतारम्भणं च होति । सत्तादिवसातिककमे पन तं जानितुं न सक्कोति । अतीतानागतंसज्जाणानं हि एस, विसयो । एतस्स पच्चुप्पन्नजाननकाले पन पच्चुप्पन्नारम्भणं होति ।

१ Cf. ६.५. २ See ६.६-१०. ३-३ See Dialogues. ii. 185; Mv. 31. 20-21. ४ सि०- नस्सिसु. Cf. DCm. ii. 612; Mv. 31. 120. ५ Miln. 14. ६ सी०- दधिरसा, M., PTS- दधिरसं. ७ M., PTS- चित्तसन्नित्ति. ८-८ M., PTS omit.

(१९) [420] पचुप्पन्नं च नामेतं तिविधं^१—खणपचुप्पन्नं सन्तति-
पचुप्पन्नं अद्वापचुप्पन्नं च । तत्थ उप्पादट्ठितिमंगप्पत्तं 'खणपचुप्पन्नं' । एक-
द्वि-सन्ततिवारपरियापन्नं 'सन्ततिपचुप्पन्नं' । तत्थ अन्धकारे निसीदित्वा आलोक-
ट्ठानगतस्स न ताव आरम्भणं पाकटं होति; याव पन तं पाकटं होति, एत्थन्तरे
एक-द्वि-सन्ततिवारा वेदितव्वा । आलोकट्ठाने चरित्वा ओवरकं पविट्ठस्सा पि न ताव
सहसा रूपं पाकटं होति; याव तं पाकटं होति, एत्थन्तरे एक-द्वि-सन्ततिवारा वेदि-
तव्वा । दूरे ठत्वा पन रज्जकाने^२ हत्थविकारं गण्डि^३भेरि-आदि-आकोटनविकारं च
दिस्वा पि न ताव सद्दं सुणाति; याव पन तं सुणाति, एतस्मिं पि अन्तरे एक-द्वि-
सन्ततिवारा वेदितव्वा । एवं ताव मग्गिम्ममाणका ।

(२०) संयुत्तमाणका पन 'रूपसन्तति अरूपसन्तती' ति द्वे सन्ततियो-
वत्त्वा, 'उदकं अतिक्कमित्वा गतस्स याव तीरे अक्कन्तउदकलेखा न विप्पसी-
दति, अद्धानतो आगतस्स याव काये उमुमभावो न वूपसम्मति, आतपा
आगन्त्वा गम्भं पविट्ठस्स याव अन्धकारभावो न विगच्छति, अन्तो गम्भे कम्मट्ठानं
मनसि-करित्वा दिवा वातपानं विवरित्वा ओलोकेन्तस्स याव अक्खीनं फन्दनभावो
न वूपसम्मति, अयं रूपसन्तति नाम; द्वे तयो जवनवारा अरूपसन्तति नामा' ति
वत्त्वा 'तदुभयं पि सन्ततिपचुप्पन्नं नामा' ति वदन्ति ।

(२१) एकभवपरिच्छिन्नं पन अद्वापचुप्पन्नं नाम । यं सन्धाय भदेकरत्तसुत्ते
“यो चावुसो^४ मनो ये च धम्मा संपयुत्तो, उमयमेतं पचुप्पन्नं । तस्मिं पचुप्पन्ने
छन्दरागपटिबद्धं होति विज्जाणं, छन्दरागपटिबद्धत्ता विज्जाणस्स तदभिनन्दति,
तदभिनन्दन्तो पचुप्पन्नेसु धम्मेसु संहरीती” [म० ३.१९७] ति वुत्तं । [421]
सन्ततिपचुप्पन्नं चेत्थ अट्टकथासु आगतं । अद्वापचुप्पन्नं सुत्ते ।

(२२) तत्थ केचि 'खणपचुप्पन्नं चित्तं चेतोपरियजाणस्स आरम्भणं होती'
ति वदन्ति । किं-कारणा ? यस्मा इद्धिमस्स च परस्स च एकक्खणे चित्तं उप्प-
जती ति । इदं च नेसं ओपम्मं—यथा आकासे खित्ते पुष्कमुट्ठिभिह अवस्सं एकं
पुष्कं एकस्सं वण्टेन वण्टं पटिविज्जति, एवं परस्स चित्तं जानिस्सामी ति रासिवसेन
महाजनस्स चित्ते आवज्जिते अवस्सं एकस्स चित्तं एकेन चित्तेन उप्पादक्खणे वा
ठितिक्खणे वा मंगक्खणे वा पटिविज्जती ति । तं पन वस्ससत्तं पि वस्ससहस्सं पि
आवज्जेन्तो येन चित्तेन आवज्जेति, येन च जानाति तेसं द्वित्रं सहट्ठानामावतो
आवजनजवनानं च अनिट्ठे ठाने नानारम्भणभावपत्तिदोसतो अयुत्तं ति अट्ट-
कथासु पटिक्खत्तं । सन्ततिपचुप्पन्नं पन अद्वापचुप्पन्नं च आरम्भणं होती ति

१ With ६.१९-२४, cf. विसु० १३.१११-११९, १२१-२२. २ See
४.४३. ३ सी०, म०-घण्डि^०. ४ सी०, म०-चायं आवुसो. ५ M. iii. 197
omits. ६ सी०-संहरती ति. ७ सी०, म० insert hereafter वण्टं पटिविज्जति.

वेदितव्यं । तत्थ यं वत्तमानजवनवीथितो अतीतानागतवसेन द्वि-ति-जवनवीथि-परिमाणकाले परस्स चित्तं, तं सव्वं पि सन्ततिपच्चुप्पन्नं नाम । अद्धापच्चुप्पन्नं पन जवनवारेन दीपेतव्वं ति यं अट्ठकथाय वुत्तं तं सुट्ठु वुत्तं ।

(२३) तत्रायं दीपना—इद्धिमा परस्स चित्तं जानितुकामो आवज्जति । आवज्जनं खणपच्चुप्पन्नं आरम्भणं कत्वा तेनेव सह निरुज्झति । ततो चत्तारि पञ्च जवनानि येसं पच्छिमं इद्धिचित्तं, सेसानि कामावचरानि । तेसं सव्वेसं पि तदेव निरुद्धं चित्तं आरम्भणं होति । न च तानि नानारम्भणानि होन्ति । अद्धापच्चुप्पन्न-वसेन पच्चुप्पन्नारम्भणत्ता एकारम्भणानि । एकारम्भणत्ते पि च इद्धिचित्तमेव परस्स चित्तं जानाति, न इतरानि; यथा चक्खुद्वारे चक्खुविज्जाणमेव रूपं परस्सति, न इतरानी ति । इति इदं सन्ततिपच्चुप्पन्नस्स चेव अद्धापच्चुप्पन्नस्स च वसेन पच्चुप्पन्ना-[422]-रम्भणं होति । यस्मा वा सन्ततिपच्चुप्पन्नं पि अद्धापच्चुप्पन्ने येव पतति, तस्मा अद्धापच्चुप्पन्नवसेनेतं पच्चुप्पन्नैरम्भणं ति वेदितव्यं ।

(२४) पुब्बेनिवासजाणचतुत्थं नामगोत्तानुस्सरणे निव्वाननिमित्तपच्च-वेक्खणे च न-वत्तव्वारम्भणं, सेसकाले अतीतारम्भणमेव । यथाकम्मूपगजाणचतुत्थं पि अतीतारम्भणमेव । तत्थ किञ्चा पि पुब्बेनिवासचेतोपरियजाणानि पि अतीतारम्भणानि होन्ति, अथ खो तेसं पुब्बेनिवासजाणस्स अतीतखन्धा खन्धपटिवद्धं च किञ्चि अनारम्भणं नाम नत्थि । तं हि अतीतखन्ध-खन्धुपनिव्वदेसु धम्मेषु सव्वञ्जुत-जाणसमगतिकं होति । चेतोपरियजाणस्स च सत्तादिवसव्वमन्तरातीतं चित्तमेव आरम्भणं । तं हि अज्जं खन्धं वा खन्धपटिवद्धं वा न जानाति, मग्गसंपयुत्त-चित्तारम्भणत्ता पन परिआयतो मग्गारम्भणं ति वुत्तं । यथाकम्मूपगजाणस्स अतीत-चेतनामत्तमेव आरम्भणं ति । अयं विसेसो वेदितव्वो । अयमेत्थ अट्ठकथानयो ।

(२५) यस्मा पन “कुसला खन्धा इद्धिविधजाणस्स चेतोपरियजाणस्स पुब्बे-निवासानुस्सतिजाणस्स यथाकम्मूपगजाणस्स अनागतसजाणस्स आरम्भणपच्चयेन पच्चयो”ति पट्ठाने[तिक० १५४] वुत्तं, तस्मा चत्तारो पि खन्धा चेतोपरियजाण-यथा-कम्मूपगजाणानं आरम्भणं होन्ति । तत्रा पि यथाकम्मूपगजाणस्स कुसलाकुसला एवो ति । दिव्वचक्खुजाणचतुत्थं विज्जमानवण्णारम्भणत्ता पच्चुप्पन्नारम्भणमेव । अना-गतसजाणचतुत्थं अनागतारम्भणमेव । तं हि अनागतखन्ध-खन्धुपनिव्वदेसु धम्मेषु

१ विमु० १३.११७ says संयुत्तट्ठकथाय. २ Here ends the close agreement of the passage in विमु० १३.१११-११९. In the following paragraphs there is only a general agreement with the subsequent paragraphs of विमु०. ३ सि०, म०- खन्धपटिवद्धेसु. ४ सो०, M., PTS insert before this किञ्चा पि. See विमु० १३.१२१-१२२. ५ Here ends विमु० १३.१२२.

पुब्बेनिवासजाणं विय सव्वञ्जुतप्पाणसमंगिकं होति । तत्थ किञ्चा पि चेतोपरिय-
जाणं पि अनागतारम्मणं होति, तं पन सत्तादेवसव्वन्तरे उप्पज्जनकचित्तमेव [423]
आरम्मणं करोति । इदं पन अनागते कप्पसतसहस्से उप्पज्जनकचित्तं पि खन्धे पि
खन्धपटिवद्धं^१ पि । रूपावचरतिकचतुष्कज्झानादीनि अतीतानागतपच्चुप्पन्नेसु
एकधम्मं पि आरम्म अप्पवत्तितो एकन्त-न-वत्तव्वारम्मणानेव ति वेदितव्वानि ।

(२६) अज्झत्तत्तिके [§§ १४१८ अ-१४२०] अनिन्द्रियवद्धरूपं च
निव्वानं च बहिद्धा ति इदं यथा इन्द्रियवद्धं परपुग्गलसन्ताने बहिद्धा ति बुच्चमानं
पि तस्स अत्तनो सन्तानपरियापन्नत्ता नियक'ज्झत्तं पि होति, एवं न येन केनचि परि-
यायेन अज्झत्तं होती ति नियक'ज्झत्तपरियायस्स अभावेन बहिद्धा ति बुत्तं, न नियक'
ज्झत्तमत्तस्स असंभवतो । नियक'ज्झत्तमत्तस्स पन असंभवमत्तं सन्धाय अज्झत्ता-
रम्मणत्तिके बहिद्धारम्मणता बुत्ता । अज्झत्तधम्मपगममत्ततो वे आकिञ्चञ्जायतना-
रम्मणस्स अज्झत्तमावं बहिद्धामावं पि अज्झत्तबहिद्धामावं पि अननुजानित्वा
आकिञ्चञ्जायतनं न वत्तव्वं अज्झत्तारम्मणं ति पी [§ १४२० अ] ति
आदि बुत्तं । तत्थ न केवलं तदेव न-वत्तव्वारम्मणं, तस्स पन आवज्जनं पि, उप-
चारचित्तानि पि, तस्सारम्मणस्स पच्चवेक्खणचित्तानि पि, तस्सेव अस्सादनादिवसेन
पवत्तानि अकुसलचित्तानि पि न-वत्तव्वारम्मणानेव । तानि पन तस्मिं बुत्ते बुत्ता-
नेव होन्ती ति विसुं न बुत्तानि ।

(२७) कथं बुत्तानेव होन्ती ति ? एतं हि आकिञ्चञ्जायतनं, यं च तस्स
पुरेचारिकं आवज्जन-उपचारादिवसेन पवत्तं, तेन सह एकारम्मणं भवेय्य । तं सव्वं
अतीतारम्मणत्तिके 'कामावचरकुसलं, अकुसलं, किरियतो नव चित्तुपादा, रूपा-
वचरचतुत्थज्झानं' [§ १४१८] ति एवं बुत्तानं एतेसं चित्तुपादानं 'सिया न-
वत्तव्वा अतीतारम्मणा ति पी' [§ १४१८] ति आदिना नयेन न-वत्तव्वारम्मण-
मावस्स अनुज्जातत्ता, आकिञ्चञ्जायतनस्स च 'आकिञ्चञ्जायतनं, चत्तारो मग्गा
अपरियापन्ना, चत्तारि च सामञ्ज्यफलानि, इमे धम्मा न वत्तव्वा अतीतारम्मणा ति
पी' [§ १४१८] ति एवं एकन्तेन न-वत्तव्वारम्मणत्तवचनतो न-वत्तव्वारम्मणं
ति बुत्तं । [424] इदानीं तं अज्झत्तारम्मणत्तिके [§ १४१९-१४२० अ] एकं पि
बुच्चमानं यस्मा हेट्ठं^२ तेन सह एकारम्मणमावं पि सन्धाय कामावचरकुसलादीनि न-
वत्तव्वारम्मणता बुत्ता, तस्मा इधा पि तेसं न-वत्तव्वारम्मणमावं दीपेति । को हि
तेन सह एकारम्मणानं न-वत्तव्वारम्मणमावे अन्तरायो ति ? एवं तस्मिं बुत्ते
'बुत्तानेव होन्ती' ति वेदितव्वानि । सेसमेतथ अज्झत्तारम्मणत्तिके पालितो उत्तानमेव ।

(२८) आरम्मणविभागोर्ने विज्झाणञ्जायतनं नेवसज्झानासज्झायतनं

१ See note ३ on p. 331. २ सी०, म०-च. ३ i. e. in § 1418.
४ M., PTS- विभागे पन.

[§ १४१९] ति इमेस^१ ताव^२ कुसल-विपाक-किरियावसेन छन्नं चित्तुप्पादानं अत्तनो सन्तानसम्बद्धं हेट्ठिमसमापत्तिं आरब्ध पवत्तितो अज्झत्तारम्भणता वेदितव्वा । एत्थ च किरिय-आकासानञ्चायतनं किरियविज्जाणञ्चायतनस्सेव आरम्भणं होति, न इतरस्स । कस्मा ? आकासानञ्चायतनकिरियसमञ्जिनो कुसलस्स वा विपाकस्स वा विज्जाणञ्चायतनस्स अभावतो । कुसलं पन कुसल-विपाक-किरियानं तिण्णं पि आरम्भणं होति । कस्मा ? आकासानञ्चायतनकुसलं निव्वत्तेत्वा ठितस्स ततो-उद्वं ति विधत्ता पि विज्जाणञ्चायतनस्स उप्पात्तिसम्भवतो । विपाकं पन न कस्सवि आरम्भणं होति । कस्मा ? विपाकतो उट्ठहित्वा चित्तस्स अभिनीहारासंभवतो । नेवसञ्जानासञ्जायतनस्स आरम्भणकरणे पि एसेव नयो । **रूपावचरतिकचतुक्क-ज्झानादीनं** [§ १४२०] सव्वेसं पि नियक^३ज्झत्ततो बहिद्दामावेन बहिद्दा-भूतानि पटवीकविणादीनि आरब्ध पवत्तितो बहिद्धारम्भणता वेदितव्वा ।

(२९) सव्वे व कामावचरा कुसलकुसलाव्याकता धम्मा, रूपावचरचतुत्थज्झानं [§ १४२० अ] ति एत्थ कुसलतो ताव चत्तारो आणसंपयुत्त-चित्तुप्पादा^४ अत्तनो खन्धादीनि पच्चवेक्खन्तस्स अज्झत्तारम्भणा । परेसं खन्धादि-पच्चवेक्खणे पन पण्णात्तिनिव्वानं पच्चवेक्खणे च बहिद्धारम्भणा । तदुभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्भणा । आणविपयुत्तेसु पि एसेव नयो । केवलं हि तेसं निव्वान-
[425]-पच्चवेक्खणं नत्थि ।

(३०) अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिसंपयुत्तचित्तुप्पादा अत्तनो खन्धादीनं अस्सादनामिनन्दन-परामासग्गहणकाले अज्झत्तारम्भणा, परस्स खन्धादीसु चेव अनिन्द्रियवद्धरूप-कसिणादीसु च तथेव पयत्तिकाले बहिद्धारम्भणा, तदुभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्भणा । दिट्ठिविपयुत्तेसु पि एसेव नयो । केवलं हि तेसं परामास-गहणं नत्थि । द्वे पटिवसंपयुत्ता असनो खन्धादीसु दोमनरिसतस्स अज्झत्तारम्भणा, परस्स खन्धादीसु चेव अनिन्द्रियवद्धरूप-पण्णचीसु च बहिद्धारम्भणा, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्भणा । विचिकिच्छुद्धसम्पयुत्तानं पि वुत्तप्पकारेसु धम्मेसु विवि-किच्छन-कन्दनभाववसेन पयत्तियं अज्झत्तादि-आरम्भणता वेदितव्वा ।

(३१) द्वे पञ्च-विज्जाणानि, तिस्सो च मनोधातुयो ति, इमे तेरस चित्तुप्पादा अत्तनो रूपादीनि आरब्ध पवत्तियं अज्झत्तारम्भणा, परस्स रूपादीसु पवत्ता बहिद्धारम्भणा, तदुभयवसेन अज्झत्त-बहिद्धारम्भणा । सोमनस्ससहगताहेतुकविपाकमनो-विज्जाणधातु पञ्चद्वारे सन्तीरणतदारम्भणवसेन अत्तनो पञ्च रूपादिधम्मे, मनोद्वारे तदारम्भणवसेनेव अज्जे पि अज्झत्तिके कामावचरधम्मे आरब्ध पवत्तियं अज्झत्ता-

१ M., PTS-इमे सत्त च. २ सं०, M. PTS-बहिं°. ३ For this, consult the chart 'चित्तुप्पादकण्व-At A Glance' given at the end of Dhs. ४ M., PTS insert hereafter पवत्तियं.

रम्मणा, परेसं धम्मेषु पवत्तमाना बहिद्धारम्मणा, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । उपेक्खासहगतविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातुद्वये पि एसेव नयो । केवलं पनेता सुगतियं दुग्गतियं च पटिसन्धि-भवंग-चुतिवसेना पि अज्झत्तादिभेदेषु कम्मादीसु पवत्तन्ति । अट्ट महाविपाकचित्तानि पि एतासं येव द्वित्रं समानगतिकानि । केवलं पनेतानि सन्तीरणवसेन नप्वत्तन्ति । पटिसन्धि-भवंग-चुतिवसेनेव एतानि सुगतियं येव पवत्तन्ति ।

(३२) सोमनस्ससहगताहेतुककिरिया पञ्चद्वारे अत्तनो रूपादीनि आरब्ध पट्टाकारकरणवसेन पवत्तियं अज्झत्तारम्मणा, [426] परस्स रूपादीसु पवत्ता बहिद्धारम्मणा । मनोद्वारे तथागतस्स जोतिपालमोणव-मखादेवराज-कण्हतापसादिकालेसु अत्तना कतकिरियं पच्चवेक्खन्तस्स हसितुप्पादवसेन पवत्ता अज्झत्तारम्मणा । मल्लिकार्यं देविया सन्ततिमहामत्तस्स सुमनमालाकारस्सा ति एवमादीनं किरियाकरणं आरब्ध पवत्तिकाले बहिद्धारम्मणा । उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । उपेक्खासहगतकिरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु पञ्चद्वारे वोट्ठपनवसेन मनोद्वारे च आवजनवसेन पवत्तियं अज्झत्तादि-आरम्मणा । अट्ट महाकिरिया कुसलचित्तगतिका एव । केवलं हि ता खीणासवानं उप्पज्जन्ति, कुसलानि सेक्खपुथुज्जनानं ति एत्तकमेवेत्थ नानाकरणं ।

(३३) वुत्तप्पकारे रूपावचरचतुत्थज्झाने सब्बत्थ-पादकचतुत्थादीनि^१ पञ्चज्झानानि इमस्मिं तिके ओकासं लभन्ति । एतानि हि कसिणपण्णत्तिनिमित्त-आरम्मणत्ता बहिद्धारम्मणानि । 'इद्धिविधचतुत्थं' कायवसेनं चित्तं, चित्तवसेनं वा कायं परिणामनकाले अत्तनो कुमारकवण्णादि-निम्मानकाले च सककायचित्तानं आरम्मणकरणतो अज्झत्तारम्मणं, बहिद्धा हत्थिअस्सादिदस्सनकाले बहिद्धारम्मणं, कालेन अज्झत्तं कालेन बहिद्धा, पवत्तियं अज्झत्तबहिद्धारम्मणं । 'दिव्वसोत्तचतुत्थं' अत्तनो कुच्छिसदस्सनकाले अज्झत्तारम्मणं, परेसं सदस्सनकाले बहिद्धारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणं । 'चेतोपरियजाणचतुत्थं' परेसं चित्तारम्मणतो बहिद्धारम्मणमेव । अत्तनो चित्तजानने पन तेन पयोजनं नत्थि । 'पुब्बेनिवासचतुत्थं' अत्तनो खन्धानुस्सरणकाले अज्झत्तारम्मणं, परस्स खन्धे, अनिद्रियबद्धरूपं, तिस्सो च पण्णत्तियो अनुस्सरणतो बहिद्धारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणं । [427] 'दिव्वचक्खुचतुत्थं' अत्तनो कुच्छिगतादिरूपदस्सनकाले अज्झत्तारम्मणं,

१ See note on this in ३.६६१. २ Jā. iii, 405 ff. (no.415). ३ ५० अ० ३.७८. ४ ५० अ० २.४० See ३.३२४ above. ५-६ M.—अट्ट-महाकुसलकिरियचित्तगति; सो०म०—अट्टमहाक्रियकुसलचित्तगति. ६ सि०—^०विपाक^०. ७ See ६.६ above. ८ Ps ii. 209. ९ Ps ii. 210. १० Ps. ii. 210. ११ See विमु० १३.१२४.

अवसेसरूपदस्सनकाले बहिद्वारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तवहिद्वारम्मणं । 'अनागतस-
जाणचतुर्थ' अत्तनो अनागतक्खन्धानुस्सरणकाले अज्झत्तारम्मणं, परस्स अनागत-
क्खन्धानं वा अनिन्द्रियवदस्स वा रूपस्स अनुस्सरणकाले बहिद्वारम्मणं, उभयवसेन
अज्झत्तवहिद्वारम्मणं । आकिञ्चज्जायतनस्स न-वत्तव्वारम्मणताय कारणं हेट्ठं वुत्तमेव ।

(३४) हेतुगोच्छकनिर्देशे [§§१४२४-३५] तयो कुसलहेतू ति आदिना
नयेन हेतू दस्सेत्वा ते एव उपात्तिट्ठानतो दस्सेतुं चतूसु भूमीसु कुसलेसु
उप्पज्जन्ती ति आदि वुत्तं । इभिना उपायेन सेसगोच्छकेसु पि देसनानयो
वेदितव्वो । यत्थ द्वे तयो आसवा एकतो उप्पज्जन्ती [§१४५६] ति
एत्थ तिविधेन आसवानं एकतो उप्पत्ति वेदितव्व्या । तत्थ चतूसु दिट्ठिविप्पयुत्तेसु
अविज्जासवेन, दिट्ठिसंपयुत्तेसु दिट्ठासवाविज्जासवेहि सद्धिं ति कामासवो दुविधेन
एकतो उप्पज्जति । भवासवो चतूसु दिट्ठिविप्पयुत्तेसु अविज्जासवेन सद्धिं ति एकधा
व एकतो उप्पज्जति ।

(३५) यथा चेत्थ एवं यत्थ द्वे तीणि संयोजनानि एकतो उप्प-
ज्जन्ती [§१४६८] ति एत्था पि

संयोजनानं उप्पत्ति एकतो दसधा भवे ।

तर्थ कामरागो चतुधा एकतो उप्पज्जति, पटिघो तिधा, मानो एकधा । तथा
विचिकिच्छा चैव भवरागो च । कथं ? कामरागो ताव मानसंयोजन-अविज्जासंयो-
जनेहि चैव, दिट्ठिसंयोजनाविज्जासंयोजनेहि च, सीलव्रतपरामास-अविज्जासंयोजनेहि
च, अविज्जासंयोजनमत्तेनेव च सद्धिं ति एवं चतुधा एकतो उप्पज्जति ।
पटिघो पन इस्सासंयोजन-अविज्जासंयोजनेहि चैव, मच्छरियसंयोजन-अविज्जा-
संयोजनेहि च, अविज्जासंयोजनमत्तेनेव सद्धिं ति एवं तिधा एकतो उप्पज्जति ।
मानो भवरागाविज्जासंयोजनेहि सद्धिं एकधा व एकतो [428] उप्पज्जति । तथा
विचिकिच्छा । सा हि अविज्जासंयोजनेन सद्धिं एकधा उप्पज्जति । भवरागे पि एसेव
नयो । एवमेत्थ द्वे तीणि संयोजनानि एकतो उप्पज्जन्ति [§१४६८] ।

(३६) यमेतं नीवरणगोच्छके यत्थ द्वे तीणि नीवरणानि एकतो
उप्पज्जन्ती [§१४९४] ति वुत्तं, तत्था पि अट्ठधा नीवरणानं एकतो उप्पत्ति
वेदितव्व्या । एतेसु हि कामच्छन्दो दुविधा एकतो उप्पज्जति, व्यापादो चतुधा,
उद्धच्चं एकधा । तथा विचिकिच्छा । कथं ? कामच्छन्दो ताव असंखारिकचित्तेसु
उद्धच्चनीवरण-अविज्जानीवरणेहि, संसंखारिकेसु थीनमिद-उद्धच्च-अविज्जानीवरणेहि
सद्धिं दुविधा एकतो उप्पज्जति । यं पनेतं द्वे तीणी [§१४९४] ति वुत्तं, तं
हेट्ठिमपरिच्छेदवसेन वुत्तं । तस्मा चतुन्नं पि एकतो उप्पज्जन्ती ति वचनं युज्जति^३

१ See ६.२७ above. २ M., PTS- एत्थ. ३-३ M., PTS--
उप्पत्ति युज्जति ।

एव । व्यापादो पन असंखारिकचित्ते उद्वच्चनीवरण-अविज्जानीवरणेहि, संसंखारिके थीनमिद्व-उद्वच्च-अविज्जानीवरणेहि, असंखारिके येव उद्वच्च-कुक्कुच्च-अविज्जानीवरणेहि, संसंखारिके एव च थीनमिद्व-उद्वच्च-कुक्कुच्च-अविज्जानीवरणेहि सद्धिं ति चतुधा एकतो उप्पज्जति । उद्वच्चं पन अविज्जानीवरणमत्तेन सद्धिं एकधा व एकतो उप्पज्जति । विचिकिच्छा उद्वच्च-अविज्जानीवरणेहि सद्धिं एकधा व एकतो उप्पज्जति ।

(३७) यं पि'दं किलेसगोच्छके यत्थ द्वे तयो किलेसा एकतो उप्पज्जन्ती [§ १५६०] ति वुत्तं, तत्थ 'यत्थ द्वे किलेसा अज्जेहि, तयो वा किलेसा अज्जेहि किलेसेहि सद्धिं उप्पज्जन्ती' ति एवमत्थो वेदितव्वो । कस्मा ? द्विजं तिण्णं येव वा एकतो उप्पत्तिया असंभवतो । तत्थ दसधा किलेसानं एकतो उप्पत्ति होति । एत्थ हि लोभो छधा एकतो उप्पज्जति । पटिघो द्विधा । तथा मोहो ति वेदितव्वो । कथं ? लोभो ताव असंखारिके दिट्ठिविप्पयुत्ते मोह-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि, संसंखारिके मोह थीन-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि, असंखारिके^१ येव मोह-मान-उद्वच्च अहि-[429]-रिक-अनोत्तपेहि, संसंखारिके येव मोह मान-थीन-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि, दिट्ठिसंपयुत्ते पन असंखारिके मोह-उद्वच्च-दिट्ठि-अहिरिक-अनोत्तपेहि, संसंखारिके मोह-दिट्ठि-थीन-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि सद्धिं ति छधा एकतो उप्पज्जति । पटिघो पन असंखारिके मोह-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि, संसंखारिके मोह-थीन-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि सद्धिं ति एवं द्विधा एकतो उप्पज्जति । मोहो पन विचिकिच्छासंपयुत्ते विचिकिच्छा-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि, उद्वच्चसंपयुत्ते उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि सद्धिं ति एवं द्विधा एकतो उप्पज्जति । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेवा ति ।

अट्टकथानिया घम्मसंगहट्ठकथाय

अट्टकथाकण्डवण्णना निट्ठिता ।

[निगमनं]

(१) एत्तावता च

चित्तं रूपं च निक्खेपं अत्थुद्धारं मनोरमं ।

यं लोकनाथो भाजिन्तो देसेसि घम्मसंगणि ॥

अभिधम्मस्स संगरह् घम्मे अनवसेसतो ।

ठिताय तस्सा आरद्धा या मया अत्थवण्णना ॥

१ M. omits. २-२ M. omits. ३ M. omits अहिरिक. ४ M.

PTS- घम्मसंगणियट्टकथाय.

अनाकुलानमत्यानं संभवा अट्टसालिनी ।
इति नामेन सा एसां सन्निधानमुपागता ॥
एकूनचत्तालीसाय पालिया भाणवारतो ।
चिरिट्ठितत्थं धम्मस्स निट्ठापेत्तेन तं मया ॥

[480] यं पत्तं कुसलं तस्स आनुभावेन पाणिनो ।
सब्बे पि धम्मराजस्स अत्वा धम्मं सुखावहं ॥
पापुणन्तु विसुद्धाय सुखाय पटिपत्तिया ।
असोकं अनुपायासं निब्बानसुखमुत्तमं ॥
चिरं तिट्ठतु सद्धम्मो धम्मे होन्तु सगारवा ।
सब्बे पि सत्ता कालेन सम्मा देवो पवस्सतु ॥
यथा रक्खिस्सु पोराणा सु-राजानो तथेविमं ।
राजा रक्खतु धम्मेन अत्तनो व पजं पजं ति ॥

(२) परमविसुद्धसद्भावुद्धिविरियपटिमण्डितेन सीलाचारज्वमद्वादिगुणसमु-
दयसमुदितेन सकसमयसमयन्तरगहनज्ज्ञोगाहनसमत्येन पञ्चा-वेय्यत्ति-समन्नागतेन
तिपिटकपरियात्तिपभेदे साट्ठकथे स्तथुसासने अप्पटिहत्तजाणप्पभावेन महावेय्या-
करणेन करणसंपत्तिजनित-सुखविनिग्गत-मधुरोदारवचनलावण्ययुत्तेन युत्तमुत्त-
वादिना वादिवरेण महाकविना पभिन्नपटिसंभिदापरिवार-छल्लभिञ्जादिप्पभेदगुणपटि-
मण्डिते उत्तरिमनुस्सधम्मे सुप्पटिहत्तबुद्धीनं थेरवंसप्पदीपानं थेरानं महाविहार-
वासीनं वंसालंकारभूतेन विपुलविसुद्धबुद्धिना बुद्धघोसो ति गरुहि गहितनामधेय्येन
थेरेन कता अयं अट्टसालिनी नाम धम्मसंगहट्ठकथा ।

(३) ताव तिट्ठतु लोकस्मिं लोकनित्थरणेसिनं ।
दस्सेन्ती कुलपुत्तानं नयं पञ्चा-विसुद्धिया ॥
याव 'बुद्धो' ति नामं पि सुद्धचित्तस्स तादिनो ।
लोकस्मिं लोकजेट्ठस्स पवत्तति महेसिनो ति^३ ॥

१ M.- भासन्ती. २ सि०- मधुरोद्वार. ३ म० adds-
चतुकण्डमण्डिताय पालिया अत्थदीपको ।
सुन्दरट्ठो अयं गन्थो चिरकालं पतिट्ठतु ॥ for which, PTS
substitutes इमं लिखितपुञ्जेन मेत्तेय्यं उपसंक्रमि ।
पतिट्ठित्वा सरणेसु पतिट्ठामि सासने ॥
मम माता पिता चरिया हिता च अहिता च मे ।
पुञ्जं तं अनुमोदित्वा चिरं रक्खन्तु ते मम ॥
सिद्धिरस्तु.....मंगलमस्तु...

M. omits all these lines and simply adds-

सिद्धिरस्तु.....मंगलमस्तु...सुगतवच्छर-नामिगोत्र.

IV एकाय कुसलचेतनाय विपाकचित्तानि

(1) तिहेतुककम्मेन तिहेतुकपटिसन्धि

(a) पठममहाविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकरस

(i) चक्खुद्वारे विपाकचित्तानि

इट्ठारम्भणे मोघवारा

” विपाकचित्तानि

इट्ठमज्झतारम्भणे मोघवारा

” विपाकचित्तानि

(ii) सब्बेसु द्वारेसु विपाकचित्तानि

(iii) अगहितगहणेन ”

उपमा

(b) अञ्जेहि तीहि तिहेतुकचित्तेहि गहितपटिसन्धिकरस

(i) चक्खुद्वारे विपाकचित्तानि

(ii) सब्बेसु द्वारेसु ”

(iii) अगहितगहणेन ”

उपमा

यन्तवाहा, एकादस

= पञ्चउच्छुनाल्लियन्त ६०६-७

सोळस ५८७ द्वादस ६३७ दस ६४४
(सोळसकमगो ६३४) (द्वादसकमगो ६४२, ६४५)

६३५, ६४१)

५९३ क म्म स दि सा प टि स णि ६४३

६३६

द्वादस ५९७ अट्ठ ६३७ छ ६४४

तयो ५९३-९४ तयो ६३६ तयो ६४३

सत्त ५९५ पञ्च ६३७ चत्तारि ६४४

तयो ५९६

पञ्च ” तीणि ६३७ द्वे ६४४

समसट्ठि ५९७ समचत्ताळीस ६३७ समतिस ६४४

सोळस ” द्वादस ” दस ”

अ. म्भो प मा

५९८-९९ ६३७ ६४४-४५

क म्म स दि सा प टि स णि

द्वादस ६०५ अट्ठ ६३८ छ ६४५

समसट्ठि ” समचत्ताळीस ६३८ समतिस ६४५

सोळस ” द्वादस ” दस ”

यन्तवाहा, एकादस यन्तोपमं न लब्धमिति ६४५

= पञ्चउच्छुनाल्लियन्त ६०६-७ ६३८

(i)	(ii)	(iii)
तिपिटक-	मोरवापीवासी	तिपिटक-
बुल्लनागरेय .	महादत्तयेर	महाधम्मरसिलतयेर
प टि च्छ ना व हु त्वा ग ता ।	ग ता ।	न होति ६४२
६०७	६३८	
द्वादसकम्मो	द स क म भो	
६०८ क म्म स दि ता	प टि स ण्धि ६४५	
(a) सोमनस्सहगत-असंखारिक-दुहेतुकविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स	६३८	
(i) चकबुद्धारे विपाकचित्तानि	अट्ठ ६०९	छ ६३९
इट्ठारम्मणे मोघवारा	तयो ६०८	तयो ६३९
” विपाकचित्तानि	[पञ्च]	चत्तारि ६४०
इट्ठमज्झत्तारम्मणे विपाकचित्तानि	तौणि]	द्वे ”
(ii) सब्बेसु द्वारेसु विपाकचित्तानि	समचत्तालीस ६०९	समतिस ”
(iii) अगहितगहेणेन ”	द्वादस ”	दस ”
उपमा	६०९ अ भो	प मा ६४०
(b) सेलवित्तत्तय-दुहेतुकविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स	द्वादस ६०९	दस ६४०
विपाकचित्तानि	यन्तवाहेपमा ६०९	यन्तोपमं न लब्धमति
उपमा	(सत्त यन्तवाहा)	६४०

The same as in
IV (1) in this
column; ६४५.

अ हे तु क टु कं
प टि स न्धि क म्म स दि सा ति न व स ब्बा
६१० ६४१ ६४५

(4) दुहेतुककम्भेन अहेतुका पटिसन्धि

दुहेतुककुसलचित्तेहि कम्मे आयुहिते
कुसलविपाक-उपेक्खासहगत-अहेतुक-
मनोविज्जाणधातुचित्तेन गहितपटिसन्धिकरस्स

(i) चक्खुद्वारे विपाकचित्तानि

इट्ठ-मज्झन्तारम्भणे मोघवारा

" विपाकचित्तानि

इट्ठारम्भणे विपाकचित्तानि

(ii) सब्बेसु द्वारेसु विपाकचित्तानि

(iii) अगहितगहणेन "

V पक्कण्णकनयो

चत्तारि ६१० } The same view as of
तयो " }
तीणि " }
एकं " }
वीसति " }
अट्ठ " }
६१५-६३४

तिपिटक-बुल्लनागथेर (६१०) in IV. 4
except that there is पिण्डजवन (६४१).

APPENDIX B

(i) A list of important passages containing points of discussion or subjects of controversy.

- (१) Inclusion of कथावस्तु in the Abhidhamma-piṭaka. [१.५-९]
- (२) Is अभिषम्भ the authorised 'Word' of the Buddha? Is there any निदान for the same? [१.७०-८९]
- (३) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि? [२.११-१३]
- (४) तत्थ सिया—'यं वुत्तं अनेकहेतुतो वुत्तिं दीपेती' ति तं न वुत्तं। [३.१९]
- (५) ये पन अनापाथगता रूपादयो पि धम्मारम्भणामिच्चेव वदन्ति, ते इमिना सुत्तेन पटिक्खितव्वं। [३.५४]
- (६) वितण्डवादी पनाह—अकुसलं कायकम्मं मनोद्वारे पि समुट्ठाति। [३.१२३-१२७]
- (७) वितण्डवादी पनाह—अकुसलं वच्चीकम्मं मनोद्वारे पि समुट्ठाति। [३.१२९-१३१]
- (८) के चि पन थेरा बोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-ज्ञानङ्गविसेसं पादकज्ज्ञानं नियमेती ति वदन्ति, etc. [३.४९७-५०६]
- (९) तत्थ केचि थेरा वदन्ति—'सकदागामिस्स किलेसा किञ्चा पि चिरेन उप्पज्जन्ति,...etc. [३.५२६]
- (१०) उपरिमग्गत्तयं दिट्ठकमेव पस्सति, नो अदिट्ठकं पस्सती ति अयं आचरियानं समानट्ठकथा। वितण्डवादी पनाह—अदिट्ठं पस्सती ति। [३.५३१-५३५]
- (११) यावता इमस्मिं काये उपादिन्नकरूपं नाम अत्थि, सब्बत्थं कायायतनं...। [४.३७]
- (१२) केचि पन तेजाधिकानं भूतानं पसादो चक्खु,...अपरे...केचि पनेत्थ... न विसमानं ति पोरणा। [४.३९-४१]
- (१३) चक्खादि-इन्द्रियानं सम्पत्तासम्पत्तविसयग्गहणं। [४.४२-४६]
- (१४) केचि पन मिद्धरूपं नाम अत्थी ति वदन्ति (४.११२); (for मिद्धस्स रूपारूपकथा see ५.७९-९४) अपरे बलरूपेण सद्धि...रोगरूपेण सद्धि .....। [४.११२]
- (१५) न हि एतानि (जरता-अनिच्छता) जायन्ति। [४.११४-११७]

Knotty or Tricky Passages

(ii) Scholastic Discursions on

- (१) समय [३.१३-२४]
- (२) चित्त [३.३३-३९]
- (३) उप्पन्न [३.४०-४२; ५.४०-४२]
- (४) आरम्भणं— दानमयं, सीलमयं, भावनामयं [३.७३-९१]
- (५) द्वारकथा [३.९२-१७२]
- (६) विपाकुद्धारकथा [३.५८७-६४५]
- (७) किं पनेतानि तीणि महाभूतानि एकप्पहारिनेव आपाथमागच्छन्ति उदाहु नो ति ? [४.९५-९७]
- (८) किं पन पठवीधातु सेसधातूनं पतिट्ठा होन्ती फुसित्वा होति उदाहु अफु-सित्वा ? [४.१००-१०३]
- (९) मिद्धस्स रूपारूपकथा [५.७९-९४]
- १०) पच्चुप्पन्न [६.१९-२२]

(iii) Scholastic Quibbling or Jugglery of Words

- (१) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि ? [२.११-१३]
- (२) नेव दस्सनेन न भावनाय पहातब्बो हेतु ..... [२.२५]
- (३) अतिरिस्सं खो पना ति पदं... [२.४१]
- (४) कस्मा पनेत्थ मातिकायं विय 'कुसला धम्मा'ति अवत्वा 'धम्मा कुसला'ति पदानुक्रमो कतो ति ? [३.११]
- (५) 'असामगियं अहेतुनं सामगियं पि अहेतुभावापत्तितो' etc. [३.१९]

(iv) Knotty or Tricky Passages

- (१) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि [२.११-१३]
- (२) नेव-दस्सनेन-न-भावनाय-पहातब्बो हेतु एतेसं ति... [२.२५]
- (३) तत्र यदेतं न-हेतु धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी ति सिद्धे... [२.४१]
- (४) असामगियं अहेतुनं सामगियं पि अ-हेतुभावापत्तितो... [३.१९]
- (५) सो वत्तब्बो— किं पनेतं सुत्तं नेय्यत्थं उदाहु नीतत्थं ति ! ..... निट्ठ-मेत्थ गन्तब्बं [३.१३०-१३१]

INDEX

[All words from the Dhammasangani commented upon in this text are not necessarily enlisted here. In fact, from 3.265 onwards, such words are almost always left out, as this index is considered to be supplementary to that of Dhs. References to paragraphs of Dhs. are noted in the head-line on the inner side of the pages of this text, and hence paragraphs referred to in the index of Dhs. can easily be located here. In the following, the first figure before the point refers to the Division and the subsequent figures to the paragraphs in that Division. Sim. is an abbreviation for Simile.]

अंस ४.५३	अक्खिकूपक ४.२७
अंसु ३.५३४; ४.५०, ९७	अक्खितारका ३.३९६
अकक्खळ ५.१२४	अक्खित्त १.८१
अकक्खळता ३.२९६	अक्खिदल ५.७९, ३८४
अकनिट्ठभवन ३.३२१	अगद ३.५२९
अकल्यक ५.७८	अगमनीयद्वान ३.१४६
अकल्याणमित्त ३.५४१	अगेलञ्ज ३.२४९
अकित्ति ५.८७	अग्गसावक १.४०
अकिरियावाद ५.३७	अग्गसुख ३.३५१
अकुसल १.११, ३६, ६९	अग्गि (Sim.) ४.८२
°कम्मपथ ३.१४२-१६२	अग्गि, परित्त° ३.६५५
अकुसलचित्त ३.५३९, ५५४-५६८	अग्गिमुख ४.१०
अकुसलरासि ५.९४	अग्गिवेस्सन ५.८०
अकुसला धम्मा ३.५४०-५७०	अंकुर (Sim.) ३.५२५, ५८८
अक्कोधन ३.५८९, ५९०	अंकुरप्पत्त ५.१०
अक्कोसना ३.१५२	अंगपच्चंग १.५८; २.८
अक्खय ४.११४	अंगविज्जापाठक ३.३७०, ३७२
अक्खर ५.११३	अंगानि (नव) १.४५ ६६

INDEX

- अंगार ३.१८३
 अंगारकपल्ल ४.९४
 अंगुत्तर १.४६, ६१, ६४
 अंगुलिद्वि ५.१३६
 अंगुलिवेठक ४.३५
 अचिन्तेय्यानि (चत्तारि) १.५९
 अचिरवती ३.२७७
 अच्चायिक ३.१९२
 अचि ४.१०; ५.२५
 अच्छमंस ५.९५
 अच्छरिय १.६६, ६८
 अजगर ५.७१
 अजटाकास १.३३; ४.४५, ४७; ५.७
 अजपद ४.३५ °दण्ड ३.३५३
 अजपदसंठान ४.३५
 अजपालनिग्रोधकृत्स्न १.८८
 अजिगुच्छन ३.५४३
 अजित ५.२१
 अजिम्हता ३.२४९
 अजेळका (अज + एळका) ३.२४७
 अजव निग० २
 अजवो २.५६
 अज्झत्त २.३६; ३.३४१, ३९०,
 ३९२, ३९७, ४९३, ४९४
 अज्झत्तिक २.४९; ३.८५
 अज्झाचार ५.९५; कायिक°, वाच-
 सिक° १.४७; °पटिपक्खमूत १.५२
 अज्झापजति ३.४७६
 अज्झासय ३.३८३, ५०२; °अनुसय
 १.५२; वेनेय्य °अनुलोम १.४८
 अज्झासयवसेन २.३९
 अज्झोगाळ्ह ४.५
 अज्झोत्थ १.३४; ४.८७
 अज्झोत्थरेय्युं ५.१३१
 अज्झोहरणीय ५.१३४
 अज्झोहरीयति ४.८७
 अज्जन १.३२
 अज्जलि १.१
 अज्जलिकम्म ३.१३२; ६.१२
 अज्जथामाव ५.४९
 अज्जमज्जपच्चय १.१७
 अज्जाकोण्डज्जत्थेर १.८८
 अज्जाताविन्द्रिय ३.६५७
 अज्जिन्द्रिय ३.६५७
 अटवी ४.८६; ५.११४
 अट्ट १.७६
 अट्टियमान ३.६०३
 अट्टकथा १.१, ११, ८६; ३.२१,
 १४९, १८०, १९५, १९७, २२५,
 ३३; ३.९१, ४६४, ५८६; ४.
 ४३; ५.१; ६.२१-२२;
 °आचरिया ३.१०५, २२९, ४७३;
 °नय ३.३३९; ६.२४
 अट्टकथाकण्ड ६.१-३७
 अट्टकथामुत्तक ३.६१, १७६, ४८८
 अट्टगिक १.३; २.३२
 अट्टचत्ताळीस गोत्त-चरणानि ३.४६३
 अट्टमुख-वादयुत्ति १.६
 अट्टसालिनी End of Divisions 3-6;
 निग० १, २
 अट्टहि लक्खणेहि ३.२०
 अट्टानकुसलता २.५६
 अट्टानपरिकप्प ४.१०३
 अट्टारस °ब्राह्मणा, °खत्तिया etc.,
 ३.४६३
 अट्टु ४.४

INDEX

- अणु ३.५३६
 अण्डक ५.१२३
 अतच्छ ३.१४८
 अतपनीया २.५४
 अति १.२; °छत्त १.२ °देव, °ध्वज
 १.२; °ब्रह्मा १.२
 अतिक्रम, अंग°, आरम्भण° ३.४५४
 अतिस्त्रियवत्यु ५.५०
 अतिधावन्त १.५९
 अतिपगुण ६.५
 अतिपरित्ता ३.२१
 अतिरिक्त २.४१
 अतिरेकचीवर ३.४२
 अतिरेक्य २.४१
 अतीत २.३४
 अतीतानागतसंज्ञाण ६.१८
 अतीतारम्भण २.३५
 अत्तकिलमथ ३.२४४, ४७३
 अत्तभाव ४.७; ४.२९
 अत्तमनता ३.५६४
 अत्त-सुञ्जता ३.२४५
 अत्ता १.५९; ५.२५-२६
 अत्थ १.४८-५५; ३.६१५, ६३४;
 ५.२; °अनुरूप १.५५; °गंभीरभाव
 १.५३; °जात १.५५; °पटिसंभिदा
 १.५५
 अत्थंगम ३.३५९
 अत्थजोतकत्त २.१३
 अत्थजोतना १.११
 अत्थजोतिका १.५५
 अत्थतो १.११
 अत्थरण १.५९, ३.६०
 अत्थवण्णना १.१; ३.३५४; निग० १
 अत्थादीनि ५.२
 अत्थिपच्चय १.१७
 अत्थुद्धार १.१०, ११; ६.२
 अ-थकन ५.१३३
 अ-थेय्यचित्त ३.४५
 अ-दन्ध ४.७७
 अ-दन्धनता ४.७७, २९५
 अदिट्ठजोतना ३.४
 अदिन्न ३.१०२
 अदुक्ख ३.३६५
 अद्वा ३.९
 अद्वापच्चुप्पन्न ६.२१, २२, २३
 अधिकरण ३.२४
 °समथ ३.२८२
 अधिकरणी ३.५७६
 अधिकार २.३६
 अधिगम ५.१५
 अधिचित्तसिक्खा १.५३
 अधिच्चुप्पत्ति ३.५२५, ५२६
 अधिपञ्चासिक्खा १.५३
 अधिपति ३.२३७, ४६१-६४, ४९३,
 ५२१, ६५५
 अधिपतिपच्चय १.१७
 अधिप्पाय १.५५, ५९; २.३६
 अधिमत्त १.३८; °गतिमा, °धितिमा,
 °सतिमा ४.१०२
 अधिमुत्ति ५.१४९
 अधिमोक्ख ३.२५४, ५.२८
 अधिवचन २.१५, १९, २१, २६,
 २७, २८, ४४, ५४
 अधिवचनपथा २.५४
 अधिसीलसिक्खा १.५३
 अधोविरेचन ५.१३८

INDEX

- अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं १.६९; अनापायगत ३.५४
 ३.६५७
 अनतिक्रम ३.४७७
 अनत्ता ३.२४५, ३.१५, ४८३
 अनत्यविज्ञापिका ३.१५३
 अननुच्छविक १.८८
 अनन्तरपच्चय १.१७; ५.१०१
 अनन्तरहित ३.४६८
 अनन्तवा—दिष्टि २.५५
 अनन्तानि, चत्वारि ३.३२१
 अनपायिनी ३.४५
 अनमतगा १.२५; ३.४७१, ५१५,
 ५१९; ५.३४
 अनय ५.१७
 अनल्लीन ४.४२
 अनल्लीयमान ३.१७९
 अनवज २.८; ५.११, १३७, १३८;
 °सञ्जिता ५.९५; °सुखविपाक-
 संखात २.१३
 अनवज्जट्ट ३.३०
 अनवज्जसञ्जी १.५९
 अनवस्सुत ३.४५
 अनाकुल निग० १
 अनागत २.३४
 अनागतंस-जाण ३.६६१; ६.१३;
 °चतुत्थ ६९, १२, १३, १८,
 २५, ३३
 अनागामी ५.१०८
 अनागारिक ५.६६, ६७
 अनाचार ५.१२२
 अनादर ५.७३
 अनादिय ५.११७
 अनापत्ति १.६७, ७०
 अनामदृता ३.५१
 अनामोग-रसा ३.३५४
 अनामक ५.११४
 अनामय २.८
 अनारम्भण २.४९
 अनालुल्लह ३.३७
 अनासव २.४३
 अनिधंस ३.५७६
 अनिच्चमेव ४.२३
 अनिच्चानुपस्सना ३.६५४
 अ-निट्ठ-गत ६.५, १६
 अ-निट्ठा ६.१३
 अनिदस्सन-सप्पटिष २.३८
 अनिन्द्रियबद्ध २.३६; —रूप ६.२६,
 ३०, ३३
 अनिष्फज्जन ३.३५
 अनिष्फादित्त ३.५८४
 अनिब्बिस १.४४
 अनिमित्त ३.४८७, ५३९, ६५३,
 ६५४; —मग्ग ३.४८९
 अनिमिस १.२९ —सत्ताह १.८८
 अनियत २.३१
 अनिय्यानिक २.५२
 अनीष ३.१३५
 अनुच्छविक १.८७
 अनुताप ५.९६
 अनुत्तर २.५२
 अनुदाकर ५.४५
 अनुपकुट्ट १.८१
 अनुपञ्जात्ति १.४७
 अनुपपरिक्खन्त १.५८
 अनुपवज्ज ३.१४४

INDEX

- अनुपादिन्न ४.१०९, २१०
 अनुपादिन्नकसंतान ४.४
 अनुपादिसेस ३.५१९
 अनुपुब्बपदवण्णना २.१४; ३.१३,
     ३.३९
 अनुप्पन्न २.३३
 अनुव्यञ्जन ५.२७
 अनुमति-पुच्छा ३.७
 अनुमति-वोहार-सिद्धि २.१३
 अनुलोम १.१९, २३, ५५; ५.२२
     °चित्तानि ३.५०७; -पञ्चनीय
     १.२१-२३; -पटिपदा ५.१००
 अनुलोमिक १.६२
 अनुसंधि ३.२६३; ५.५६
 अनुसंधिवसेन १.६७
 अनुसयपटिपक्खता १.५३
 अनुसयप्पहान १.५३
 अनुसययमक १.१६
 अनेकंस-गाह ३.५६६
 अनेकानुसंधिक (सुत्त) १.६७
 अनोतत्त १.१, ३९
 अनोत्तप्प २.५५; ३.५४३
 अनोधिजिन ३.४०७
 अनोम-सत्त ३.२९०
 अनोमा (नदी) १.८७
 अनोसक्कनता २.५८
 अन्त ५.७१
 अन्तरापत्ति १.६७
 अन्तराय १.१
 अन्तरायिक (धम्म) १.५९
 अन्तलिक्ख १.४४
 अन्तवा-दिट्ठि २.५५
 अन्तेवासिका ३.५०३
 अन्तोकरणत्थ २.४३
 अन्तो करित्वा ५.१०४
 अन्तोगध २.५२
 अन्ध (Sim). जच्चा° ३.६२६
     हत्थिदस्सक° ३.१८९
 अन्धक ३.६२६
 अन्धकार ५.१०७; ६.२०
 अन्धबाल ३.५४६
 अन्वास्सवेय्युं ५.१३१
 अपक्खपातजननी ३.३५१
 अपचय २.२६
 अपचित्ति १.८; ३.३१८
 अपञ्जायन ५.१०८
 अपण्णक ३.५४७, ५४८, ५५८;
     -अंग ३.२५३, ५२८;
     -जातक १.६६
 अपद ३.३७
 अपदान १.४६
 अपरगोयान ४.६
 अपरन्तानुदिट्ठि २.५५; ५.११६;
     °यो (चत्तालीस) ५.११६
 अपरभाग ३.३७७
 अपरिणायिका ३.३०७
 अपरिनिष्कन्न ४.११९
 अपरियापन्न २.५२; ५.५८
 अपादक ३.३६
 अपाय ३.५७०, ६१०
 अ-पिदहन ५.१३३
 अपिलन्ध ३.४७५
 अप्पच्चय २.४; २.४२
 अप्पाटिक्खेपनिहेस ४.२२
 अप्पटिघ ४.१७
 अप्पटिवानिता २.५८

INDEX

- अप्पटिस्सवभाव ५.११७
 अप्पणिहित ३.५३९, ६५३, ६५४
 अप्पत्त ५.४१
 अप्पदक्खिणगाहिता ५.११७
 अप्पना ३.१, २, ६२, ८०, ३९७,
 ४४१, ४५२; पत्त ५.४५
 अप्पमञ्जा १.३; ३.४१३, ४१५;
 -विभंग १.१२
 अप्पमत्तिका १.५
 अप्पमाण ३.३९१; २.२८
 अप्पमाद १.४४
 अप्पयोग ३.७३
 अप्पवत्तन्त ५.१५०
 अप्पवारित ५.९५
 अप्पसावज्ज ३.१४३
 अप्पहोन्त ४.४४
 अप्पेसक्ख १.४१
 अप्पोत्सुकता १.८८
 अफासुक ३.८६
 अफासुविहार ५.१३९
 अब्बोच्छिन्न १.२५
 अब्बोहारिक ३.१२२, १३२, १३३,
 १३५
 अब्भपटल (Sim.) ३.५२५
 अब्भाचिक्खति १.५९
 अब्याकत १.३६, ६९; चतुब्बिधं
 ३.५७१; ४.१; धम्मकथा
 ३.५७१; ४.११९
 अब्यापज्ज ३.१३५
 अब्मान ५.१२९
 अब्भुतधम्म १.६६
 अमब्ब ३.५१४
 अमय ३.८३
 अमयथेर ५.१३०; दीघमाणकं
 ५.१३०
 अमयानक-आकार २.५५
 अभि १.२, ४९
 अभिक्कन्त १.२, ४९
 अभिक्कमन्त ४.७०
 अभिज्झा ३.११४, १३२, १५४, ५४५
 अभिज्झा १.१; ६.७; दन्धा ३.३७५,
 ३७७, ३७८; खिप्पा ३.३७५,
 ३७७, ३७८
 अभिज्जाण ३.१८८
 अभिज्जात १.४९
 अभिज्जावल १.८२
 अभिधम्म १.१, २, ५, ९, २४, २७,
 ४२, ४३, ४९; ३.४८८; ४.११०;
 निग० १. -कथा १.१, ७१; ३.
 ४८६; -तन्ति १.२७; -दुक्क ५.
 ४५-१०६; -देसना १.४२; -नय-
 समुद् १.८७; परियाय ३.४८९;
 -पिटक १.४६, ५०, ५२, ५३,
 ५९, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९;
 (बुद्धमासित) १.७०-८०; -माज-
 निय १.१२; -सुत्त १.७०
 अभिनिपात ३.१७७
 अभिनिव्वत्ति ४.११५, ११६
 अभिनिविसति ३.४९५
 अभिनिवेश ३.१८९
 अभिनीहार १.७९; ५.१०८; ६.२८
 अभिमायतन २.३९२; ३.३९०
 अभिभुय्य ३.३९१
 अभिमुख १.५५
 अभिलाप २.५४ धम्म- २.१३;
 कुसल- २.१३

INDEX

- अभिसंस्वरण ३.३०५
 अभिसंस्वरोति ३.११४
 अभिसज्जनी ५.१२३
 अभिसमय १.५५; ३.४८७
 अभिसमाचारिकवत्त ३.६६१
 अभिसंश्लेषि १.७३
 अमक्खत्वा १.४३
 अमच्चपुत्तो (Sim.) ३.३७०-३७३
 अमणि ४.८
 अमत १.८५
 अमतपान १.८८
 अमतप्पकासन १.४४
 अमतमहानिब्बान ५.२८
 अमनसिकार २.३६
 अमर (नगर) १.८२
 अमरवती १.८१
 अमराविक्खेपदिट्ठि ५.६२
 अमिच्च २.१०
 अम्ब ३.६१५, ६२५; ५.१२०;
 -उपमा (Sim.) ३.५९८, ६०९,
 ६२५, ६२७, ६४४, ६४५; -बीज
 (Sim.) ३.५८८
 अय ५.१०४; ५.१७; °पिण्डि ४.९९
 अयाथावदस्सन ३.५५२
 अयाथावपथ ३.५५२
 अयोग ३.७१
 अयोगुळ ५.११; (Sim.) २.२३९
 अय्यक १.८१
 अ-रण १.१८; २.५२
 अरणी ५.१७
 अरति ३.५५७
 अरहत्तमग्ग ३.५१८
 अरहत्तफलधम्म २.२७
 अरहा १.२७; ५.३९; ६.८
 अरित्त (Sim.) ३.५२३
 अरिय ५.१७; °अट्ठंगिकमग्ग ३.११७;
 °विहार ३.२४४
 अरियपरियेसनसुत्त १.८८
 अरियफल २.५८
 अरूपजीवित्तिन्द्रिय ४.६७
 अरूपराग ३.५२८
 अरूपसज्जी ३.३९०, ३.३९२; ३.९७
 अरूपसन्तति ६.२०
 अरूपावचर २.५२; ३.११३; ६.१०;
 °कुसल, °धम्मा ३.४२७-४६०,
 ६५१, ६६६
 अरूपिनी २.४२
 अलं-साटक ५.१३९
 अलगाद, -अत्यिक १.५८; -उपमा
 १.५७, ५८; -गवेसी १.५८;
 -परियेसन १.५८
 अलावु ५.१४१
 अलोणक ३.१२७
 अल्ल ४.९०; ५.४८
 अल्लीन ४.४२
 अल्लीयति ५.४९
 अवगाळ्ह ५.१०४
 अवचर ५.१०४
 अवट्ठिति ३.५५१
 अवशेष १.५५
 अवसेस ५.३३, ३५
 अवस्सं २.३३
 अ-वस्सिक ५.१२७
 अवस्सुत्त ३.४८
 अवहारा, छ ३.१४४
 अविक्खेप २.५७; ३.१७६, २५०,

INDEX

- ३४०; ३.५४५
 अविगतपच्चय १.१७
 अविचार ३.४४४, ३.४५
 अविज्जा १.२५; २.५५; ३.५२८
 अविज्जात्ति ३.५८४
 अविज्जाण ४.११३
 अवितक्क ३.३४४, ३.४५
 अवितक्क-अविचार २.२२
 अविनिष्मुत्त ४.५१
 अविनिष्मोग २.४२; ४.४०
 अविपरीत, °अवबोधसंस्वात १.५५;
   -सभाव १.५५
 अविपाकजिन ३.४०७
 अविपाकत्यजोतकत्त २.१३
 अविष्कारिक ५.७८
 अविमत्त ४.२
 अविमत्तिक ३.२५७, ५.६६, ५.६८,
   ५.७३, ५.७८
 अविरञ्जित्वा ५.११९
 अविसद ४.६१, ६२
 अविसय १.२७
 अवीचि ३.५११
 अवुद्धि ५.५३
 अवेकल्ल ३.१९
 अवेर ३.१३५
 असंयोजनिय २.४४
 असंवर ३.९२; ५.१३२, १३३
   °द्वारानि ३.१३९-१४०
 असंवरा, अट्ठ ३.१३९-१४०
 असक्कच्चदान ६.५
 अ-सक्खिक १.७६
 असंखत २.४२
 असंखत धातु ५.५६
 असंस्वारिक ३.५१, ३.१०, ३.१२, ५.५८
 असंखिय १.८२
 असंखेय्य १.८१; ५.११३; (चत्तारि)
   १.२९
 अ-संगहित १.१३
 असद्ध ५.११८
 असनि (Sim.) ३.२८८
 असप्पाय ३.२४४
 अ-सम्पजञ्ज २.५७
 असम्पत्त ४.४२, -गोचर ४.४६
 असम्मिस्स ४.१९, ४.९, ५०
 असम्मिस्सता ४.३८, ५०
 असम्मोह १.५५
 असम्मोहत्थ ४.११२, ११८
 असाधारणपच्चय ३.७७१
 असुक ३.१८८, ६२६; ५.११३
 असुख ३.३६५
 असुम २.३१
 असुभकथा ३.४१७-४२५
 असुर ४.६
 अ-सुरोप ५.१२१
 असुवण्ण ४.८
 असेक्ख २.२७; ३.६४८
 अ-सोक निग० १
 अस्स ६.३३
 अस्सकण्ण ४.५
 अस्सगुत्तथेर ६.१८
 अस्सन्नाला ४.११८
 अस्सम १.८३
 अस्सारोह ४.२४
 अस्सु, °जनन ३.५६४; °रोपन ३.५६४
 अहि (Sim.) ४.४४
 अहिरिक २.५५; ३.५४३

INDEX

- अहेतुक २.३९; ३.६४२
 अहेतुकद्वय ३.५८७, ६१०, ६११
 ६३४, ६३५, ६४१, ६४५,
 अहेतुकमनोविज्ञाणधातु ३.५७०
 अहेतुकवाद ५.३७
 आकस्मिक १.५८
 आकङ्क्षन्ति ३.५७०
 आकम्प १.३९; ४.६१, ६४
 आ-कार २.४३
 आकारविकार ३.९८
 आकाशकक्षिणचतुर्थ ६.७, १७
 आकाशगंगा १.३६
 आकाशसन्निस्तित ३.६२९-६३३
 आकोटन ३.१९८
 आगन्तुक ३.४५, १९४, २१८; २७४,
 ४२५; ५.१२७; -भवं ३.५९५,
 ५९६, ६०८, ६४४
 आगम ५.१५
 आगमद्वय १.१; ३.१०९, ३९०,
 ३९१
 आगमनतो ३.४८४; ६५२
 आगारिक ५.६६, ६७
 आघात ३.५६२
 आचय २.२६; ३.४६६; -गामि
 २.२६; -गामित्तिक २.२६
 आचरिय १.४; ३.१२२, १२८, ५३१;
 -परंपरा १.७९, ८०; °मरिया
 ३.२४७
 आचिण्ण ३.८३
 आजीव ३.३०४, ४८०; ५.६७;
 -पूरण, -भेद, -हेतुक ३.४८०
 आजीवद्वय ५.१२२
 आपत्ति ३.१३६; °क ३.३२३; १४३,
 १४९
 आणादेसना १.५१
 आणारह १.५२
 आयव्वनिद्धि ३.१२७
 आदान ३.१४४
 आदास (Sim.) ३.२८१
 आदिच १.१
 आदित्त (Sim.) ३.३५३
 आनन्द १.८, ३८, ६६, ८६; २.३६;
 ३.११६; ४.१०३
 आनापान ३.४२६; -चतुर्थ ६.७, १७
 आनेज्जता ३.४३०
 आपत्ति १.६७; °यो (पञ्च, सत्त) ५.११९
 आपत्तिकुसलता २.५६
 आपत्तिखन्ध २.५६; -मातिका (सत्त)
 १.४७
 आपत्तिबुद्धानकुसलता २.५६
 आपाथ ३.५५; ५.१३२; -गत
 ३.५९३, ५९५, ६१४; ४.३०
 आपायिक ६.१५
 आभिधम्मिक १.४४, ७१.७२ °त्थेरा
 ३.५८८; °मिक्खु १.४२
 आमजित ३.६८; ४.९४, ९६
 आमोग ३.३९०, ४४५
 आमकसुसान ४.४९
 आमन्ता १.६
 आमसित्वा ४.१६
 आमसन्ति २.४८
 आयतन २.३६; ३.८५, ५५२;
 इस्सर- ३.२७५; मन- ३.२७५;
 चासुदेव- ३.२७५; सुवण्ण-
 -३.२७५; (दस) १.६९; (द्वादस)
 १.७५

INDEX

- आयतनकुसलता २.५६
 आयतनपञ्चति १.१४
 आयतनयमक १.१६
 आयतनविभंग १.१२
 आयति ३.५६७;
 आयपोत्थक १.८१
 आयित्त ३.५६७
 आयुसंखार ३.२१, ६०४
 आयूहति ३.११४, ६४३;
 आयूहन ३.१९०, ४६१
 आयूहित ५.४२
 आरग (Sim.) ५.९६
 आरति ३.१०७, ६५७
 आरब्ध ५.३६
 आरम्भ ३.२८४
 आरम्भण २.२१; ३.८२, ५९४; (छ)-
 ३.५८१; -तो ३.४८४, ४८९,
 ६५२; -दुक ४.१४; नील-
 पीतक- ३.१७३; -पञ्चय
 १.१७; -पञ्चयभूत २.२१;
 ब्रलव- ३.५८२; -माव २.२१;
 -रस ३.६२१; -वडून ३.४०८,
 ४०९
 आरुप ३.५०; -कुसलकथा ३.४२७-
 ४५२; (चत्तारो आरुपा) १.३३
 आरूढमुत्त, तयो संगहे- ३.१२३,
 १२९
 आरोग्य २.८
 आलय ५.४९
 आलिङ्ग, सुवण्ण- १.८, ७१
 आलुब्ध ३.४६०
 आलुळित ३.२६३; ४.८३
 आलुळिस्सति ५.७०
 आलोक १.३४
 आलोककणिचतुत्थ ६.७, १७
 आलोका, चत्तारो २.२८९
 आलोकेत्त ४.७०
 आलोप ५.१३९
 आवज्जन ३.६००, ६१२
 आवज्जनट्टान २.२४
 आवरण १.७२; ५.९४
 आवसथपिण्ड ५.९६
 आनुसो १.८, ७१
 आविज्जनरस ४.३८
 आसव २.४३; ४.४१; ५.५९, ६०;
 (मदिरादयो) आसवा (Sim.) २.४३
 आसवगोच्छक २.४
 आसवान् उपपत्ति ६.३४
 आसवान् खयचतुत्थं ६.१०
 आसाळहपुण्णमा १.८८
 आसिसित २.३१
 आसीविस (Sim.) ३.५६२
 आसेवनपञ्चय १.१७
 आहच्च १.१८
 आहरहत्थक ५.१३९
 आहार ३.३०२, ३०३; ४.८७, ९१;
 ५.१३६; -पञ्चय १.१७
 आहुन ५.१००
 आहुनेय्य ५.५९
 आळार १.८७, ८८; ३.४३०
 आळहक १.२६
 इंघ ५.११७
 इट्ठिय १.८०
 इट्ठ ३.५७७; -आरम्भण ३.५९३
 इट्ठकवडुकी (Sim.) २.२६
 इट्ठमज्झत्त ३.५७७; -आरम्भण

INDEX

- ३.५८१, ५९६, ६०५
 इट्टाकार ३.१८४
 इति ५.१३७
 इतिवादम्पमेक्खानिसंस १.५८
 इतिवुत्तक १.४६, ६६
 इत्थमाव ५.४९
 इत्थाकप्प ५.८४
 इत्थि २.८; -इन्द्रिय ३.२८३
 इत्थि (Sim.) ३.६०३; ५.८४
 इदम्पच्चयता ५.२९, ४६
 इदमात्थिता ५.१३४
 इद्धि, अधिद्वान-१.३५; -चित्त ६.२३;
 दसविधा- ३.१२४; -पाद १.३
 इद्धिपादविभंग ३.५२८; १.१२
 इद्धिमन्त ३.२३८
 इद्धिमा ६.२३
 इद्धिविधचतुर्थ ६.७, १७, ३३
 इध ५.१४
 इन्दखील (Sim.) ३.२५४
 इन्दट्ठ ३.२१७, २२०, २२४, ६५६
 इन्द्रिय १.३; -गोचरसुत्त ४.२९; दस-
 १.६९; ५.५७; -पच्चय १.१७;
 -बद्ध २.३६; (बावीसति) १.७५
 इन्द्रियपञ्जति १.१४
 इन्द्रिययमक १.१६
 इन्द्रियविभंग १.१२
 इन्द्रियेसु अगुत्तद्वारता २.५६
 इरिया ५.१७; -पथा ५.१३९
 इसिपतन १.८८
 इस्सरवा ३.१८६
 इस्सरायतन ३.२७५
 इस्सरिय, -ट्टान २.३६; -संपत्ति ३.३७३
 इस्सा ३.५६३
 इस्सायनक ५.६७
 इस्सास ३.२२८, ५१२
 इस्सुकी ५.६६
 ईसधर ४.५
 उक्कट्टुनिद्दि ३.५०
 उक्कण्ठमानो ५.१४७
 उक्कण्ठितुं ५.४९
 उक्खलि ५.७४
 उक्खित्तसिर (Sim.) ३.३५४
 उक्खेपनियकम्म १.७२
 उग्गह ५.११९
 उग्गहण १.४२
 उग्गाहित १.७०
 उग्घाटिम ३.४३७, ४३९, ४५८; ५.७;
 -आकास ६.१०
 उग्घाटेति ३.४८७
 उच्चय २.१६
 उच्चार-परसाव ३.२३९
 उच्छु, -रस ३.६०६; ४.१०२; -वाट
 ३.६०६, ६०७; -सामिक ३.६०६,
 ६०९; -साला ३.६०६, ६२५
 उच्छुनाळि-यन्तोपमा ३.६०६, ६०७,
 ६३८, ६४०, ६४५
 उच्छेद ३.४७३; -दिट्ठि २.५५
 उज्जु २.५६; -क ३.२४९; -ता
 ३.२९६
 उज्जोतन ३.३५
 उण्हाकार ३.६५५
 उण्होदक ४.४१, ९६
 उतु ३.९४
 उत्तर २.४२, ५२
 उत्तरकुरु १.३९; ४.६
 उत्तरवड्डमानपण्णत ३.१६५

INDEX

उत्तरिमनुस्सधम्म १.२७	३७६; ५.४५; -खण ३.३६०
उत्तान ४.१०८; ५.१०७; -अत्थ ५.७५; ६.३७	उपचितत्ता २.८
उत्तिय १.८०	उपच्छेद ३.३७७, ३७८
उदक (Sim.) ३.२३१; ४.८२	उपत्थंभ, यूणा- ३.२१८
उदक १.२६; -क्खन्ध १.२६; -धारा १.३६; -परियन्त १.६८; -प्पसा- दकमाणि ३.२१३; -सोण्डि ६.१८	उपत्थंभन ४.३५
उदकानि, नाना ३.२७७	उपनिज्झाय ३.५२२
उदरपटल ४.८८	उपनिधाय ४.५३
उदान १.२७, ४४, ६६	उपनिव्वत्त ५.११३
उदान १.४४	उपनिस्सय ३.५०२; ५.३४; -पच्चय १.१७; -मत्थसो ३.६१५, ६२८ ६३३, ६३४
उदायि ३.३२७	उपपत्ति ३.२४३, ३२६
उदासीनपक्ख ३.२४५	उपपरिक्खन्ति १.५८
उदाहरण १.७३	उपयोगत्थ ४.१२, २९
उदि ३.३४२	उपयोगलद्ध ६.७
उदीरण ३.१०७, १०८	उपरितो ५.१०४
उद्दक १.८७, ८८	उपसग्ग ५.४०, ४३, ४७, ५०, ५४
उद्दान ३.२६; -संगह १.६८	उप-सद् ५.९९
उद्देस १.३८; ३.१९७, २६५	उपसम्पज्ज ३.३३८
उद्देसवार ३.४७२	उपसम्पदा ५.१२९
उद्धच्च ३.५२८	उपसम्पादेन्त १.७०
उद्धट ३.५७९, ५८१	उपसिंघनकाल ४.४७
उद्धन ४.४८	उपसिंघित्वा ३.५९८
उद्धविरेचन ५.१३८	उपहार ३.७९
उन्नामेत्वा १.७१	उपादार.४९; तिवीसति-रूपं ४.१२, २५
उपक १.८८	उपादानगोच्छक २.५
उपकट्ट ५.९९	उपादाना २.५०; ५.९९
उपकार ३.२६०	उपादिन्न २.२०; ४.१०, १७, १०९
उपक्किलेस ५.८६, ८७	उपादिन्नक ३.९४; ४.४९; ५.८०; अनं ५.८०; -प्पवत्त ३.५१६, ५१७, ५१८; -रूप ४.३७; -संतान ४.४-६, ७
उपक्खलति ४.९७	उपादिन्नत्तिक ५.११
उपघात ३.१२३; चित्त- ३.३६१	
उपचार ३.३६०, ३६१, ३६२, ३६३	

INDE

उपादिन्नरूप ४.१०४	उरुवेला ३.४७७
उपाय, पधान- ५.१४५	उसु, कुसल-इस्सासखित्त ३.२२८
उपायास ५.९९	उसुमभाव ६.२०
उपारंभ, -आदिहेतुपरियापुट १.५८;	उस्मा ३.१८३; ४.९३
-आनिसंस १.५८	उस्सद ४.९४, ९७
उपासिका ३.६०२	उस्सदकित्तन ३.५८९-५९१
उपाहना ३.४५१	उस्सन्न ३.६३५, ६४२
उपेक्खक ३.३४९, ३५६	उस्सारणा ३.५५९
उपेक्खा २.२३; ३.९९, ३४९-५४,	उस्साह ३.४२९, ४३४, ४३६
४०७; अञ्जाण- ३.४०२; छल-	उस्सुक ५.१३८
ग- ३.३४९, ३५०, ३५१	उस्सोळ्हि ३.२८५
उपोसथ ३.५०२	उळारच्छन्दविरियचित्तपञ्जा २.२८
उपोसथक्खन्धक ३.१२९	ऊकासिर ४.२८
उपोसथिक (मत्त) ५.१४६	ऊनूदस्ता ५.१३९
उप्पज्जनक ५.१००	ऊमि १.२७
उप्पत्ति ३.१६६; -अरह ३.६४८	ऊस ३.५३६
उप्पन्न २.३३; ३.४२; -बल २.५७	ऊहन ३.१९८
उप्पल (Sim.) १.३२; -दल ४.३५;	एकंसतो ३.१८५
१-नाळ ४.१०९; -पत्त ३.१५२	एक २.१८; -कारणवाद ३.१८; -देस
उप्पाद २.१५	१.२; -प्पहार १.४२
उप्पादिनो २.३३	एकग्ग ४.८८
उप्पादो ६.३; चित्त- ६.३	एकठ्ठ ५.२४; ५.३३
उप्पिलभिनो ३.५८६	एकत्त २.१२
उप्पीळिन्त ३.२७०	एकत्थ २.११, १२; -नानत्थता २.१३
उमतोव्यञ्जनक ३.५८३, ४.६६;	एकनिपात १.१८, ६८
इत्थि-, पुरिस- ४.६६	एकानुसंधिक (सुत्त) १.६७
उमयसम्बन्ध ३.६१, ६४	एकावद्ध ४.५०
उम्माद १.५९	एकेक-अंगातिरेकवसेन १.६४
उम्मापुप्फ (Sim.) १.३२	एकोदि ३.३४२, ३४३, ३४५
उम्मार ४.५२	एत्तक १.७०
उम्मुजापन ४.८१	एत्थावचर ५.१०४
उय्यान १.३४; -कीळा १.८७	एव-कारो ३.३२९, ३३०
उर ३.५३८	एसन ३.५४५

INDEX

- एसिका (Sim.) ३.२२३
 एळमूग ५.७१
 एळयति ३.५६७
 एळा ५.१२४
 ओकप्पना ३.२८१, २८३
 ओकास १.७०; -तो २.४३
 ओकन्ति १.७३
 ओकमित ५.८०
 ओगाळ्ह ५.१०४
 ओघतरणसुत्त १.४६, ६३ अ
 ओघनिय २.४५
 ओजा ३.९४; ४.८७, ८८, ९०, ९१;
     -दान ३.८५
 ओत्तप्प २.५५; ३.२३४-२४०
 ओत्तप्पितब्ब २.५५
 ओपपातिक ५.१००; ५.११५; -नाम
     ५.११२, ११३
 ओपम्म ३.२६४, ६१७; ६.२२
 ओमासा, चत्तारो ३.२८९
 ओमत्त ४.१०२
 ओरभाग १.८४
 ओरमण ३.४७६
 ओरंमागीय ३.३४८
 ओवरक ५.६८; ६.१९
 ओसगंध ३.५३६
 ओसधितारका ४.५२
 ओसान २.४३; -करण २.१०
 ओळारिक ३.२००, ४४७; ४.९०;
     -तो ३.३६८
 कंस ३.२०१; ४.५४, ५६; -पत्त ५.९६
 कक्कटक ३.५९४
 कक्खळ ३.४३५, ४३६; -ता ४.८;
     -त्त ४.९३
 कंखति ५.२८; कंखा १.४४
 कच्चान १.८
 कच्छप ४.७; ५.११४
 कटच्छु ३.३९०; ५.७४
 कटाह ३.२८६; ५.१४१
 कट्टमुख ४.१०
 कण्टक (Sim.) ३.२०१, ४३०;
     ५.१२३; विस- ३.४३५-३६
 कण्ण, -सक्खलि ३.५९८; ४.९७;
     -सुख ३.१५०; -सूल ५.१२४;
     (Sim.) ३.३७१
 कण्णकगंध ४.५८
 कण्णछिद्द- कूपक ४.४५
 कण्णवीर ४.५२
 कणिका ४.५५; ६.२; कूटागार-
     ३.२११
 कणिकार ४.५२; (Sim.) १.३२
 कण्ह, -दुक ५.११०; -पक्ख १.४२;
     -विपाक ३.११७
 कण्हतापस ३.६६१; ६.३२
 कण्हा २.५४
 कतञ्जू ५.१७
 कतत्त, कम्मस्स- ४.१०५
 कतमे धम्मा ३.३६८
 कतवेदि ५.१७
 कतिपय १.५९
 कत्तब्बकिच्च २.२४
 कत्ता ३.६००
 कत्तुकम्पता ३.४०८
 कथं कथिमाव ५.२२
 कथाभेद १.५१
 कथावत्थु १.४, ५, ६, ९, ३०; -पकरण
     १.१५

INDEX

कथेतुकम्यतापुच्छा ३.८

कदम्ब ४.६

कदरिय ५.७३

कद्रूसक ४.९०

कन्ता ५.१२४

कन्तार ५.१४३; चौर—,वाळ—,मरु—,

निरुदक—, दुग्मिक्ख— ३.५५२

कन्तित ३.४५६

कन्थक १.८७

कन्दन्त (अरञ्जे) (Sim.) १.७६

कन्दमूल (Sim.) ३.७८

कपण ५.६७

कपाल ३.५४४

कपिठ ४.४९

कप्प १.२९; कप्पक १.८७

कप्पस्खल १.३४; ४.६; ५.६३, ७७

कप्पवुट्ठान ४.१०

कप्पास ३.५७६; ४.४१, ५०; —पच्छि

१.७३; —पटल (Sim.) ४.३५, ३७

कप्पियसञ्जी ५.९५

कबळ ४.८७, ९१

कवळिकार १.३९; ३.३०२; ४.११८

कब्ब ५.१३६

कम्म ६.४, १४; —आयूहन ३.५८९

—९१; —ञ्ज ४.७७; —दायाद

३.३८; —नानत्त ३.३६; —निमित्त

३.६५८; ६.४, १४; वट्ठगामि—

५.१४३

कम्मट्टानानि १.१; —अट्ठत्तिस ३.३३९

कम्मद्वार ३.१३६

कम्मद्वाराणि, (अट्ठारस) ३.४६३; तीणि

३.९३-११४; नव ३.७७, ८२

कम्मन्तर १.७२; ५.५३

कम्मपच्चय १.१७; असाधारण— ३.५७१

कम्मपथ ३.२४६, २५८; अकुसल—

३.१४२-१६२; कुसल— ३.१६३

—१७२; सत्त— ३.४८१

कम्मस्सकतभाण २.५७; ५.१४३

कम्माकम्मं (Sim.) १.५२

कम्मानी, तीणि ३.११५-१३६

करजकाय ५.८०, १३७

करण, —चित्ता ३.३८ —पथ ३.४७६

करणसम्पत्ति निग० २

करण्डक ३.५३६; गन्ध— ३.५३४

करवीक ४.५

करळ ३.६०२

करुणा १.१; ३.३९९, ४०५

कललीभूत ३.२१४

कलहप्पवट्ठनी ५.८७

कलापसम्मसन ३.४५०; ५.२२

कल्याणकारी ५.१११

कल्याणमित्त ५.१७; —ता २.५५

कवाट ५.१३१

कसट ३.९९

कसिग ३.१९६, ३८६-३८८, ३९८;

६.३०, ३३; आकास— ३.३८७;

आपो— ३.३८६; —करण ३.३९४

—निमित्त ६.५; पटवी— ३.३७५,

३८३; —त्थामी ५.६१; विञ्जाण—

३.३८६;

कसिर ३.४७०

कस्सक (Sim.) ३.४०९

कस्सपदसवल १.४२

कहापण १.८१; ३.६२२, ६३३;

४.५४; ५.१२८; कूट— ३.४३५

काक ३.६०३; ५.१३९, १४१; —पद

INDEX

- ३.४१७;—बलि (Sim.) ३.३२४;
—स्स गोवाय ३.६०२, ६०३
काकमासक ५.१३९
काणकच्छप (Sim.) ३.२०
काम ३.२६, ३२९—३३४; —गुण
५.६०; ५.९९; गुणिक ५.५९,
६०, ६३; वत्थु—, किलेस— ३.२६
कामन ५.६०
कामसुख ३.४७३
कामसुखल्लिकानुयोग ३.२४४
कामावचर ३.११३; —कुसल १.११;
३.१—३२५; —धम्म २.२८
कामावचरा २.५२
काय ५.७९—८३; नाम—५.७९; —कम्म
३.८१, १०२; —दुच्चरित ३.११९;
—दुच्चरितविरति ३.२५५; —द्वार
३.१३६; —प्पसाद ३.६३२;
—वेय्यावटिककम्म ३.३१५, ३१९;
—सक्खि १.३६; —समाचार २.८;
हेट्ठिम—, मज्झिम—, उपरिम— ४.५०
कायिककरण ३.९८
कायेन ३.३५६
कारण ५.४३ १३१
करिता ३.६००
कालकच्छक ३.९०
कालं कत्वा १.४२
कालपरित्तता ३.२१
कालाम ३.४३०
कासिपुर १.८८
काळ १.८७
काळ, —कुट्ट ४.११८; —तिलक ३.१८८
काळकणिसल्लाका ३.६०२
काळवल्लिमण्डप ५.१२८
किच्चट्ट ३.१८१
कित्तक १.३५
कित्ति ३.१४९; युत— ३.४१९
कित्तिम (नाम) ५.११२, ११३, ११५
किब्बिस ५.९५
किरियमनोधातु ३.५९३, ५९४, ५९५
किरियमनोविज्जाणधातु ३.६२०,
६२३, ६२४; ६.४
किरिया ५.१३२; —पथ ३.४७६
किरियाव्याकत ३.६५९-६६६; ४.१
किरियामनोविज्जाणधातु ५.१३२
किलञ्ज ३.३०, ३९१
किलेस, —अन्धकार २.५४; —आतु-
रता ३.२९; —गेलञ्ज ३.२९;
—गोच्छक २.५; —जात ३.४१;
—पटिपाटि ५.६२, ७६, ९७, १००,
१०३; —वत्थु ५.१३१; —सन्तान
३.४७३
किलेसा ६.३७
किसागोतमी १.८७
कुक्कुच्च ३.५६३; ५.९५—९७
कुक्कुट, —अण्ड ४.५३; —पत्त ४.९७;
—सूकरा ३.२४७
कुक्कुर ३.६०३; (Sim.) ४.४८
कुक्कुल ५.७२
कुंकुम (Sim.) १.३२
कुच्छि ३.१२३, २०६; (Sim.)
६.३३; —विरेचन ५.७१
कुच्छित २.१०; ५.९६
कुड्ड ३.१४९
कुणप (कण्ठे बद्ध Sim.) ३.४९१
कुत्त ४.६१, ६४; ५.८४
कुद्दाल (Sim.) १.५०; —पिटक १.५०

INDEX

- कुङ्क ३.५६५
 कुङ्कुसक ३.५९
 कुन्द (Sim.) १.३२
 कुमारक, दहर ३.३१०, ३११
 कुमारकवण ६.३३
 कुमारिका ३.१०६, ५५६; थुल्ल-
 ३.१०६
 कुमुद (Sim.) १.३२
 कुंमकार (Sim.) ३.२०१
 कुंभील (Sim.) ३.२१५; ४.९०
 कुम्भ ५.४८
 कुल ५.६९; उपट्टाक—, जाति—५.६९;
 —तन्ति ३.७४, ७९, ८६; —परिवट्ट
 १.८१; —पुत्त १.४१; ३.२३८
 (Sim.) ३.२३९; —पवेणि ३.७४,
 ७९, ८६; —वस ३.७४, ७६,
 ७९, ८६
 कुलथ ३.६०१
 कुलुंबसुत्त ३.१२३
 कुस (Sim.) २.१०
 कुसल १.६९; ३.३६८, ५४२; —अधि-
 कार ३.१४, ५४२, ६५२; (दस)—
 कम्पपथ ३.१६३; ५.१००; —चेतना
 ३.५८७; —जवनवसेन ३.६११
 कुसलधम्मा ३.१—५३९; (परोपणास)
 ३.४३, १४, ३.६५२
 कुसलानुगतिक ३.६५१
 कुसावती ५.४९
 कुसावहारो ३.१४४
 कुहनवत्थु ३.४८१
 कूट ३.५७६
 कूट, —कहापण ३.४३५; —मासक
 ३.१७७, २११, ४३५; ४.५
 कूटागार (Sim.) ३.२११
 कूपक ४.२७
 केतु ५.६५
 केदार ३.५९४
 केनचि न विञ्जेय्य २.४२; ५.५७-५८
 केनचि विञ्जेय्य २.४२; ५.५७-५८
 केलासकूट ४.९८
 केवट्ट ३.२३५
 कोटि २.४३; नङ्गल— वंक ३.२९७
 कोट्टक ५.१३३
 कोट्टास १.२७, ६७; २.६; ३.१६,
 ३०१; —तो ३.१५७; —वार
 ३.५२६, ५२८
 कोतूहल ३.५४१
 कोप ५.५३
 कोलियक ३.६१५, ६२५
 कोसज्ज ३.१३९, २३३
 कोसलक ४.२४
 कोसल ३.२९, ३०; —संभूत ३.२९
 कोसल्लत्थ १.४७; वचनत्थ— १.४७
 कोसियपुत्त १.८०
 खुंसन ५.१२३
 खजोपनक (Sim) १.३४
 खज्जति ३.५५४
 खण, —त्तयं ५.४३; —पच्चुप्पन्न ६.१९,
 २२, २३; —प्पत्त ५.४१
 खण्डसकरा ३.४३५
 खतकूप ४.८०
 खदिर ५.११४
 खन्ध ३.१३२
 खन्ध ५.१०४; —पञ्चक ४.२९; ५.६१,
 ११६; —पञ्जत्ति १.१४; —पटिबद्ध
 ५.१४८; ६.२४, २५; पुब्बे—

INDEX

- .निवृत्त्य- ५.१४८
 खन्धका (द्रावीसति) १.४६, ६६
 खन्धतो १.११; ५.२
 खन्धयमक १.१६
 खन्धविमंग १.१२
 खम ५.२१
 खमन्ति १.५८
 खयचतुर्थं, आसवानं ६.१०
 खय-वय ३.७७, ८१, ८६
 खये आणं २.५८; ५.१५०
 खाणुक ५.५३
 खार (तिविध) ३.५३४, ५३५
 खारोपमा (Sim.) ३.५३४
 खिड्ढापसुत ३.४८०
 खीणासव १.५८, ७९; ३.३५०,
 ६६१; ६.४
 खीयन ५.६६, ६७
 खुज्ज ६.१२
 खुदा ५.१३६
 खुद्दक ३.१४३; -वग्गुलि १.४२
 खुद्दकनिकाय १.४६, ६१, ६५, ६८,
 ६९
 खुद्दकपाठ १.४६, ६५
 खुद्दकवत्थुक ५.६४
 खुद्दकविमंग १.१२
 खुरधारा (Sim.) ३.३५५
 खेत्तसामी ३.१९१
 खेपेन्त ५.१५०
 खेम (जनपद) ३.५३८
 खेळ ३.५५९; ४.४८, ९०
 खेळगत ४.७६
 खो पन २.४१
 गंगा (Sim.) ३.२७४, २७७
 गच्छ, कुल्लथ- ३.६०१
 गज, महा- ३.६६३
 गणन, -चार १.११, -वार १.४३;
 ६.१
 गणनूपगाचित्त ३.६३९, ६४४
 गणनूपगानि ३.५९५, ६१०, ६३७
 गण्डम्ब १.२९
 गण्डि ६.१९
 गण्डिका ४.५६
 गति २.२६; -निमित्त ३.६५८; ६.४
 गहुल ५.५२
 गन्थ २.४, ४४
 गन्ध ५.२५; ६.१८
 गन्धव्वपुरिस (Sim.) ३.३७२
 गब्भ १.८१; ५.१३३; ६.२०
 गमनामिसंखार ३.६२७
 गमियचित्त ३.४२
 गंमीरभाव १.५१; (चतुर्विध) १.५३
 गरु ३.४६९, ५३९, ५६५; ६.११;
 -मारा ३.२०४; -भाव ५.६६
 गरुं करोति (Sim.) ६.१२
 गरुळ ४.६
 गवक्खन्ध ३.५८२
 गवय ४.९०
 गवेसन्त १.२९, ४४
 गहकारक १.४४
 गहकूट १.४४
 गहण ३.३५
 गहन, तिण-, वन-, पव्वत- ३.५५२
 गाथा १.६६; -वन्ध १.६७
 गामदारक ३.६२२, ६२३
 गामभोजक ४.९१
 गामिल्ल ३.६१५, ६२२, ६२३

INDEX

- गावो ४.४७
गाह ३.२१२
गिम्ह ५.८०
गिरिकण्डक ३.२०४
गिलान ५.१२७
गीवा १.७१
गुण २.९; -नाम ५.११२, ११३
गुत्तसालगाम ५.१२८
गुत्तिक, नगर- (Sim.) ३.१९४
गुळ, -फाणित ३.४३५; -ब्रंधक ३.६०६; -वाणिज ३.४३५
गूथगत ३.४६७, ५४०
गूथ, -निरय ५.७२; -पिण्ड ३.४९६
गेण्डुक (Sim.) ३.२०३; पट्टवित्त- ३.२०३
गेय्य १.६६
गेलञ्ज ५.७८, ८४
गेह (Sim) ३.२२६; -निस्सित ३.४०४, ४०७
गोकर्ण ४.९०
गोचर ३.४१३, ४१५; -अञ्जित २.३६; बुद्ध-, सावक- ६.२; -विसय ३.५४
गोच्छक ६.२; आसव- २.४३; उपा- दान- २.५०; ओघ- २.४५; किलेस- २.५१; गन्थ- २.४४
अ; नीवरण- २.४७; परामास- २.४८; योग- २.४६; संयोजन- २.४४; हेतु- २.३९
गोण ३.१६५; (Sim.) ५.४९; दुट्ट- (Sim.) ३.३६३; -सिगाला ३.२४७
गोतम ३.२८४, ३२७
गोत्तचरण ३.४६३
गोत्रभू २.२४, ४३; ३.५०७, ६५४; ५.३२; -जाण ३.५०८, ५१०
गोधा ३.६०३; -वण्ण ३.५००
गोधावरी (Sim.) ३.२७४
गोप ३.३६३
गोपानसियो ३.१७७, ४१०; (Sim.) ३.२११
गोपालक ३.६०३
गोमय ३.५३६, ६५५; -पिण्ड (Sim.) २.२८
गोमुत्त ३.२९६; -वक्क ३.२९६-९७
गोवत ५.३०, ९९;
गोसिंग ४.९९; -स्तावन १.७१
गोसील ५.३०, ९९
घट ६.२
घटा (Sim.) २.४
घटीयति ३.४९४, ४९५
घट्टन ३.५७६; परि- ३.५७६
घण्टा, -अनुरव, -अभिघात, ३.२००
घनविनिम्बोग ३.११; -पटिसंभिदा- जाण ३.११
घरावास ३.३७२
घाणविल ३.६३०
घोस, -कम्म ३.१०७, १०८
च ३.३४७; ४.३
चक्र (Sim.) ३.४५ -यन्त ३.५१२; -रतन ४.११८; -वत्ति १.७३; ३.२१३, ६११; ४.९१; -वत्ति- राजा (Sim.) ३.२१४
चक्कन-उपासक ३.१६४
चक्कवाळ १.३६; ४.४, १०; ५.३७
चक्खु ४.२५; धम्म-४.२६; पञ्जा- ४.२५, २६; मंस- ४.२६; मंस-

INDEX

- संभार-, पसाद- ४.२७, २८.
 चक्खुद्वार (Sim.) ६.२३
 चक्खुप्पसाद ३.५५; ४.२८; ५.१२०,
 १३२
 चक्खुभूत १.८
 चक्खुमा (Sim.) ३.५०९; ५.१०७
 चक्खुविज्जाण ३.३४५
 चंकम १.८३
 चंकमन-सत्ताह १.८८
 चण्ड ३.५८२
 चण्डिकं ३.५६२, ५६४
 चतुचक्र ३.१५; -संखात ३.२०
 चतुत्थ (ज्ञान) ३.३६७
 चतुपरिवत्तसुत्त ४.२९
 चतुप्पद ३.३७
 चतुभूमक ४.१
 चतुरस्स ३.५६९, ६२२, ६२३
 चतुरोघ-नित्थरण १.७९
 चतुवीसतिसमन्तपट्टान १.३१; -पञ्चया
 ३.१७
 चतुसच्चथम्म ३.४७१
 चत्तत्त ५.९०
 चत्तारि चक्रानि ३.१५
 चन्द ४.४३, ५४; ५.११३; (Sim.)
 ३.५०२, ५०९; -पटिच्छादक
 ३.५१०; -लेखा ३.३६६; -लेखा-
 वंक ३.२९७
 चन्दन (Sim.) ३.२४१; -वन १.३९;
 ३.६११
 चम्म ४.७८
 चर, थल-, जल- ३.२७
 चरण २.३५; गोत्त- ३.४६३;
 -संखात ३.३५
 चवन ५.१००
 चरियनिदेस ३.३९२
 चरिया १.१ -अधिमुत्तक १.५२
 चरियापिटक १.४६
 चाग ३.२४४
 चातुम्महाराज ४.९१
 चातुम्महाराजिक १.३३
 चामरि-वाला ४.११८
 चिक्खल्लिकनिकाय १.६२
 चिण्ण ३.६१४
 चित्त २.४९; ३.३३-३९, ४३-४६;
 -कम्म ३.३५; ४.९८; -चरण
 ३.३५; महागज- ३.६६३;
 -विकल्प १.५९
 चित्त-, करणता ३.३५; -कार ३.३५;
 -ता ३.३४; -तिलक ३.२७०
 चित्त-, परियादान १.४६, ६४; -पाटलि
 ४.६; -यमक १.१६;
 चित्तलपव्वत ५.१९
 चित्तवारमाजन १.६७
 चित्तविभक्ति १.१०, ११
 चित्तविसंसट्ठ २.४९
 चित्तसंसट्ठ २.४९; -समुद्धान २.४९;
 -समुद्धानसहमुनो २.४९; -समु-
 द्धानुपरिवत्तिनो २.४९
 चित्तसञ्जा ३.३५
 चित्तसमुद्धान १.३५; २.४९
 चित्तसहमुनो २.४९
 चित्तस्सेकग्गता ३.५४२
 चित्ताधिपतेय्य ३.३४
 चित्तानि, एकूननवुत्ति १.११; -सौलस
 ३.२१
 चित्तानुपरिवत्ति २.४९; ४.१०६

INDEX

- चित्तुपक्विलेस ५.८६
 चित्तुप्पादकण्ड १.११; २.२; ३.१-
 ६६६; ४.१
 चिर, -परिवासिक २.४३; -प (पा)
 रिवासियट्ट २.४३; ५.५९
 चीन-पिट्ट (Sim.) १.३२
 चीवरगहणं १.३९
 चुति २.२६
 चुतूपपातजाण १.८७
 चुल्लवेदल्ल १.६६
 चूळनागत्येर, तिपिटक- ३.५०३,
 ५०५, ५८६, ५८७, ६३४
 चूळन्तरदुका २.४
 चूळपितुत्थेर ५.११
 चूळामयत्थेर ३.५०५
 चेटक ५.१३६; ६.१२
 चेतना ३.१०२, ११२, ११३, ११६,
 १९०
 चेतसिक २.४९; ३.२५५, २८४, ३०२
 चेतिय ३.६६१; ४.९८; -पब्बत
 ३.४२५; ५.१३०; महा- ३.५६,
 ७४, २०३; ४.९८; -वन्दनकाल
 (Sim.) ३.५६
 चेतोपरियजाण ५.३९; -चतुत्थ ६.८,
 १२, १८, ३३
 चोपन ३.११९, ५३०, ६२७; ४.३८,
 ७२; -काय ३.१३९, १७१; का-
 यंग-, वाचंग- ३.५३०
 चोर ३.५३८, ५३९; ५.५२, १३३;
 -जेट्टक ३.५३८, ४३९
 चोरनागराजा ५.१३०
 छकनिपात ५.५९
 छत्त (Sim.), अति- १.२
 छत्तिसपरिमण्डलं ४.४
 छन्द ३.२५४; ५.३९
 छन्दाधिपतेय्य ३.३४, ४६१, ४६२
 छन्न १.८७; -सहाय १.८७
 छवसरीवर (Sim.) ३.४१७
 छवि-वण्ण १.३५; ४.८
 छल्लभिञ्जा १.५९
 छात ४.८८, ८९; -ज्झत्त ३.४९६
 छाया (Sim.) ३.४५; ४.५०; (Sim.)
 ३.६५१; ४.८९; -रक्खसो ४.८९
 छारिका ४.४८
 छिद्द ५.१०४, १२९
 छिन्नवटुमक ६.९
 छेक २.८; ३.२२०, ४४६, ५३६;
 -सारथि (Sim.) ३.९७
 जच्चजल्ल ३.५८३
 जच्चन्ध ३.५८३, ६१५, ६२६,
 ६२७, ६५८; ६.१४
 जच्चब्रधिर ३.५८३
 जच्चुम्मत्तक ३.५८३
 जण्णु ३.२८५; -क ३.४६०
 जनकपच्चय ४.११६
 जनपद ३.५३८; ५.३२
 जम्बुदीप १.८०
 जम्बू ४.६
 जयसुमन (Sim.) १.३२
 जरा ४.८२, ८३, ८४; पाकट-४.८२;
 पटिच्छन्न-४.८२; निरन्तर-४.८४
 जरा-अभिभूत ४.२३; -धम्म २.१९
 जल, -चुण्ण १.२७; -विन्दु (Sim.)
 ३.२४१; वाताभिघातचल- ३.
 ५४७; -सागर १.२४, २६
 जव ३.२१

INDEX

- जवन ३.१३९; -किरिया ३.६३९; -सागर १.२४
 -द्वान ३.५९३, ५९४; -वीथि ३.३३ आय ३.४७२
 जातक १.४६, ६६, ७३, ७९ ठान, -कुसलता २.५६; -सो ३.४२
 जाति, -जरासमात्र २.१९; -रूप ४. ठिति (Sim.) ३.२१२, ५६७, ६६०;
 ११२; -वाद १.८१ -भागिनी ३.३८०
 जानपद ५.११४ डंस ३.३६१
 जानि ३.३८; ५.८७ बट्ट ४.८९
 जाल ३.८६ डाक ४.५८
 जिगुच्छन ३.३४७ तक्रम्विल ४.५९
 जिगुच्छा ३.२३९ तच्छक (Sim.) ३.१८९
 जिन, -चक्र १.७२; ३.१३०; -वचन तच्छकानं सुत्त (Sim.) १.४८
 १.१८ तज्ज ३.१५१
 जिया ३.११९ तज्जनियकम्म १.७२
 जीवितद्वान ३.८५ तज्जा ३.२७२
 जेगुच्छ ३.४२५ तट्टिक ४.५५
 जेट्टक ३.४४; ५.३९; ६.११ तण्हा १.५३; ५.४८; -दुतिय ५.४९
 जेट्टसिस्स (Sim.) ३.१९२ तत्रमज्झत्तता ३.२५५
 जेट्टिका ३.४४ तत्थवट्टक ५.१३९
 जेतवन ३.६०३ तथागत १.३६, ३९; ३.३६८; ५.३९,
 जोतनभाव २.१३ ६२; ६.३२; -रूप ३.६९; -वचन
 जोतिपाल ३.६६१; ६.३२ १.६६
 ज्ञान १.३; ३.३३७; -चतुक्क ३.३२६- तदंग १.५३
 ३६७; तिवंगिक- ३.३४६; दुवं- तदधिमुत्तता ३.७०, ७२
 गिक- ३.३६७; -पञ्चक ३.३६८- तशरम्मण ३.५९५, ६१०
 ३७३ तदुपचार २.५४
 ज्ञानंग १.७२; ३.२५८, ४९७ तदेकट्ट ५.४, ३३
 ज्ञानपच्चय १.१७ तनु, -करण २.१०; -भाव ३.५२५,
 ज्ञानविमंग १.१२ ५२६; -भूत ३.५२७
 ज्ञामंगार ४.५२ तनूनि ३.५३७
 ज्ञायति ४.१०१ तन्ति १.१, ५, २७, ५४; ३.५०६;
 जाण २.९; ५.१५०; -वत्थु १.३; ४.५६; ५.७०
 -विप्पयुत्त ३.३०, ३१०; -विमंग तन्तिस्सर ३.६६१
 १.१२; -सम्पयुत्त ३.३०, ५०; तन्दि ३.५५७

INDEX

- तपन ५.१११
 तपनीया २.५४
 तप्पति ५.१११
 तप्पेणता ५.११८
 तम २.५३; ३.५०८, ५१०; ५.१०८;
 चतुसच्चच्छादक- ५.१४८
 तम्बपणि १.१
 तम्बलोम ४.३५
 तरच्छ ४.९०
 तलुण ४.९४
 तादि निग० ३
 तापसपम्बजा १.८१
 तायति १.४८
 तारक १.२७; -प्पमा १.३४
 ताल, कंस-, कट्ट- ४.५६
 ताल (रुक्ख) ५.१२०; -पण्ण ३.९९
 तालवण्ट (Sim.) १.३२; ३.२०;
 ३७०-७१; ५.१२६
 तावतिस १.३३, ३६, ७६, ७९, ८९;
 ४.६
 तिक, अतीत-, आरम्भण- २.७;
 वेदनातिक २.७; -च्छेद १.६७
 तिकतिकपट्टान १.१९
 तिकदुकमाजन १.६७
 तिकपट्टान १.१९, २०
 तिकवण्णना ५.१-४४
 तिक्व ३.५०८; -विपस्सक ३.४९५
 तिट्ठतेव ५.४१
 तिण (Sim.) ४.८२; -करळ ३.६०२;
 -मुट्ठि १.८७
 तिथिय ३.५५२, ५५६
 त्तिदस १.१
 तिदिवक्कम १.७३
 तिन्दुकाचीर ३.१३
 तिपिटक १.४५-६०; -धर १.३८,
 तिपिटक-चूळनागत्येर ३.५०३, ५०५,
 ५८६, ५८७, ६३४
 तिपिटक-सूळामयत्थेर ३.५०५
 तिमिंगल-महामच्छ १.३१
 तिमिय, महानाग- तिस्सदत्त १.२७
 तिमिरतिमिंगलमहामच्छ १.३१
 तिरच्छान १.६२; ३.१००; ४.६८
 तिल (फत्थरन्त) (Sim.) ३.३९१
 तिलक, काळ-३.१८८; चित्त-३.२७०;
 तिस्स ५.११२, ११५
 तिस्सदत्त, महानागतिमिय- १.२७
 तिस्ससूत्तियेर १.७४
 तीर (Sim.) ३.२१५, ३९९
 तीरणरस ३.३५५
 तुट्ठि १.६६
 तुन्नकार (Sim.) ५.४८
 तुरिय ३.७८; ४.९८
 तुलासंघाट ४.४१०
 तुवट्ठकमुत्त १.६६
 तुसित १.८५; -काय १.८६; -पुर
 १.८९; -भवन १.८४; सं-१.८५;
 तेजाधिक ४.३९
 तेजोधातु ३.८४
 तेपिटक १.११; ५.११३
 तेभूमक २.३०; -कुसल ३.१-४६५;
 -वट्ट २.५२; ३.२६
 तेमन ३.४५१, ६३१; उपाहन-
 ३.४५१
 तेमित ४.९०
 तेल, -अञ्जनराग ३.५४४; -नाळि;
 ३.१४८, ४४९, ४५१; -प्पदीप

INDEX

- ३.२२६; ५.२५
तेलानि, नाना ३.२७७
थकेसि ३.६०३
थद्ध ४.४९; ७७, ९३; अ- ४.९३;
—पुग्गल ३.५६४
थम्भन ३.९५
थम्भित ४.१०९
थम्मी (Sim.) ३.१७७
थावर ५.१३०; ३.१४३, १४९
थावरिय ३.१९१
थीनमिद्ध ५.९७
युल्ल ३.१०६; ५.११९
युल्लच्चय ५.११९
यूणा (Sim.) ३.२१८; उपत्यम-
३.२१८
यूप ५.३७; सुवण्ण- ५.३७
येय्यं ३.१४४
थेरगाथा १.४६
थेरम्बत्थल ३.३८९
थेरवंस, निग० २
थेरीगाथा १.४६, ६६
थेरुपट्टान ३.३०९
दक्खिणवल्लि ३.६०१
दक्खिणापथ ३.२७५
दक्खिणाविसुद्धियो, चतस्सो ३.३२४
दक्खिणेय्य ५.११३
दण्डक (इस्सासस्स) ३.५१२
दत्त ५.११२
दत्तामयत्थेर ३.५९०
दधिरस ६.१८
दन्त, -आवरण १.३७ -कट्ट १.३९;
-कार ३.४४६
दन्धत्त ४.७८
दव ५.१३६
दसकम्मग ३.५८७, ६४२, ६४५,
६४९
दसवल १.८, ६८; ३.४१९; -चतु-
वेसारज १.८७
दया १.१
दससतलोचन ३.४१९
दससहस्सचक्रवालकम्पन ३.६०४
दस्सनपरिणायक ४.३०
दसुत्तर १.१८
दस्सनेन २.२४; -पहातब्बहेतुक २.२५
दळ्ह ५.९९; -गाह २.५०; -भत्ति ५.१७
दळ्हीकम्म १.४७; ३.२७०
दाठिका ४.६३
दानव ४.७
दारक (Sim.) ३.१५२, ३९५
दारा (गरुन्) ३.२४७
दारु ३.१८८, २१८
दावगि (Sim.) ३.५६२
दासक १.८०
दिट्ठ ३.६१; -धम्मिक ५.५९; -संस-
न्दन २.५; -सुतसंबंध ३.६४
दिट्ठक, ३.५३१, ५३३; अ-३.५३१
दिट्ठधम्म ३.४४७; -सुखविहार २.१५;
३.३८७, ६६६
दिट्ठि (द्वासट्ठि) १.५२, ५३; ५.२६;
-उजुक्कम्म ३.३१४, ३१६, ३१७,
३१८, ३२०; उच्छेद-, सस्सत-
भव-, विभव- ५.२६; -पटि-
सेधक ५.१५; -मण्डल ४.२८;
-राग ५.६३; -विनिवेठन १.५२;
-विपात्ति २.५७; -विसुद्धि २.५७;
-सम्पदा २.५७

INDEX

- दिन्न ५.१००
 दिव्भ्रचक्खुआणचतुत्थ ६.८, २५, ३३
 दिव्भ्रसोतचतुत्थ ६.८-१८, ३३
 दिवाविहार १.३९, ४१; ३.६, ११
 दिसामूळ्ह (Sim.) ३.५५२
 दीघनिकाय १.९, १५, ४६, ६१, ६२,
     ६३, ६५, ६८
 दीघमाणक ३.२९७, ३१७
 दीघ-मज्झिमनिकाय १.३७
 दीघ, -रत्त १.५८; -संतान २.२८;
     -सुत्त १.७०
 दीप ६.१८; -ना, अपर ३.२७०
 दीपंकरदसन्न १.७७, ८१
 दीपंकरपादमूल १.८९
 दीपालोक ५.२२
 दुक, अधिवचन-, निरुत्ति-, पञ्जत्ति-,
     नामरूप-, २.७; पिट्ठि- २.५
 दुक, -निपात १.१८, ६८; -पट्टान
     १.१९; -वण्णना ५.४५-१५०
 दुकतिकपट्टान १.१९
 दुक्कट ५.१००
 दुक्ख २.१६; -सच्च १.६९
 दुक्खोगाळ्हा १.५४
 दुग्गाहीत १.५९, ७०
 दुच्चरित १.५३; ३.४७६
 दुट्ठ ३.५९०; -गोण ३.६०३
 दुट्ठगामणि- अमय ३.८३
 दुतियं (ज्ञानं) ३.३४६
 दुपट्ठ १.३९
 दुप्पञ्ज १.५५
 दुप्पटिपत्त १.५९
 दुब्बलीकरण ५.८६
 दुब्भासित ५.११९
 दुग्गमन ३.५६२
 दुरुत्त ३.५६४; -वचन ५.१२१
 दुस्सन ३.५६२
 दुस्सीलमाव १.५९
 दुस्सील्य ३.११८, १६८, ४८१;
     ५.१३३, १३५
 दुस्सोपमा ३.४९१
 दूरे-निदान १.८९
 देव्यधम्म ३.७४
 देवतासंयुत्त १.६३ अ
 देव, -दूत १.८७; -देव १.१; -परिसा
     ३.३६८; -पुत्त ४.५४, (विस्स-
     कम्म) १.८७; -संखलिका ४.८९
 देवायतन (Sim.) ३.४३७
 देवो ५.५३; निग० १
 देवोरोहण १.७३
 देसना १.५२, ५५; ३.१७८; आणा-
     वोहार-, परमत्थ- १.५२; आरूप-
     ३.३८६, ३८७; -गंभीरभाव
     १.५३; निप्परियाय- परियाय-
     ३.४८४, ४८६, ६५२; ४.२९;
     रूपावचर- ३.३८७; -विलास
     २.३९; ३.४३, ३६८, ३८४,
     ३९२, ४९२, ५२३; सोळसक्खत्तुक-
     ३.३९१
 दोवचस्सता २.५५
 दोवारिक (Sim.) ३.२२३, ६१५,
     ६१९, ६२०
 दोसारोपणकारण २.१३
 द्वत्तिसाकार ३.४२६
 द्वादस, -आयतनानि १.३; -क-मग्ग
     ३.५८७, ६३५, ६४१; -पदिको
     पच्चयाकारो १.३, ७५

INDEX

- द्वार ३.१०३, ६०७; ५.११२; -कथा ३-६; निग० २
 ३.९२-१७२; ४.७१; फस्स- धम्मसवण ३.७९; ६.५, ६
 ३.१०४; संवर-, अंसवर- ३.१०४ धम्मसामग्गी ३.४७३
 द्वारतो १.११; ५.२ धम्मसेनापति १.१८, ४०; ४.२८;
 द्वारा ४.३० ५.१३९; ६.२
 द्वि, -पद ३.३७; -पादक ३.३६ धम्महृदयविमंग १.१२
 द्वे कामा ३.२६ धम्मामिस २.५६
 द्वे ल्हकजात ३.६ धम्मायतन १.७५
 धं ३.५९८ धम्मारम्मण ३.५४
 धज (Sim.) १.२; ३.९९; ५.६५; धम्मालाप १.५५
 पञ्चवण्ण- ४.५० धम्मिय १.८०
 धनवड्ढक २.५४ धाती (Sim.) ३.२३१; ४.२८
 धम्म १.३६, ५४; ५.२, ७०; -अन्तर धातु, १.३; -यो (अट्टारस) १.७५
 १.७२; -उद्देस ३.१; -कथा १.६९; धातुकथा १.४, ३०; -पकरण १.१३
 ३.७९; -कथिक १.७१; ३.७८; धातु, -कुसलता २.५६; -क्खोभ
 ५.११३, ११५; -क्खन्धसहस्सानि ४.१०; -पञ्जति १.१४; -परम्परा
 (चतुरासीति) १.४५, ६७; -गणना ४.४३, ४५
 ३.५५९; -गम्भीरभावो १.५४; धातु, -यमक १.१६; -विमंग १.१२
 -चक्र १.८८; -चक्र-पवत्तन १.७३, धारण ५.११९
 ७७; ३.६०४; -चिन्ता १.५९; धीर ५.१७
 -जात १.५५; -तो १.११; ५.२; धुतवाद ३.२३७
 -पटिग्गाहक १.८; -पटिपाटि ३.१६ धुत्त ५.५२
 -पटिवेध ५.७०; -पटिसंभिदा १. धुर ३.४८४, ४८६, ५२४, ६५१,
 ५५; -परियत्ति, -मच्छरी ५.७० ५८४, ६५२
 धम्मपद १.४६, ६५, ६६, ७१, ७३; धुरमत्त ५.१४६
 ३.२५६; -माणक १.४४ धुरा ३.४४-४५
 धम्मयमक १.१६ धुवपच्चय ५.४१
 धम्मराज ३.८१, ८३, २५२, ५२८, धेनु (Sim.) १.४८
 ५३९; ५.३, ४; निग० १ धेनुपको वच्छो (Sim.) ३.३५५
 धम्मववत्थान ३.५४० नकुलनगर ५.१२८
 धम्मसंगणि १.४, १०, २०, ४६; २.२; नक्खत्त ५.११९, १४३; -तारका
 निग० १ ४.५४; -योग ३.५०९
 धम्मसंगहट्ठकथा, end of chapters नगरगुत्तिक (Sim.) ३.१९४

INDEX

- नंगल ४.६३; -क्रोटिवंक ३.२१७
 नंगुट्ट १.५८
 नच्चगीत २.८; ५.१३६
 नट ३.५५८; ५.१३६
 नत्थिकवाद ५.३७
 नत्थिपक्कय १.१७
 नदी (Sim.) -आवरणं ३.५९४;
     सीधसोता- ३.५४४
 नन्दकोवादसुत्त ३.५०२
 नन्दन ५.६०; (वन) २.१५
 नपुंसक ३.५८३
 नमन ५.११५
 नय १.४०, ५३; ३.१०४, ५२२;
     -सहस्स ३.५२४; -सागर १.२४
 नया, एकूनवीसति- ३.५२२; दस-
     ३.५२३; द्वे सत्तानि- ३.५२४;
     वीसति- ३.५२३
 नलाट ३.२७०
 नवक ३.३९३, ३९८, ४६५
 नवकतर ५.१२६
 न-वत्तब्ब ६.४, ७; -आरम्भण ६.२६,
     २७; -आरम्भणता ६.३३
 नवमो खणो ३.२०
 नववेदना ५.१३७
 नहारु ३.२८५
 नहुत्त १.३३; ४.४
 न-हेत्तु २.३९;
 नाग ३.६११; -राज १.८७; -लता
     १.३९
 नागरिको (Sim.) ३.२३६
 नागसेन ३.१९८, २१४, २१८, २७७
 नाटक १.८७
 नाथ ३.४५३
 नानत्त १.४१
 नानत्तानि, चत्तारि ३.२६८, २६९
 नानत्थ २.११
 नानप्पकार, -कोसल्ल १.५१; -तो १.६०
 नानाकरण ६.३२
 नाम १.७५; २.५५; ५.२, ११२;
     -करण ५.११५; -काय ५.७७;
     -गोत्त ६.९; -पण्णक ३.१८८
 नामतो १.११; ५.२
 नामन ५.११५
 नामरूप ३.४७०; -परिच्छेद १.५२;
     -परिच्छेदकथा १.५२
 नालकसुत्त १.६६
 नावा १.२७; (Sim.) ३.५८२, ६०२;
     (अरित्तबल्लेन) ३.४२३
 नाविक ३.६०२
 नाळि (Sim.) ३.२२९
 नाळिकेर ३.६०१
 निकन्ति ३.४३९, ४४१, ४५२; ५.
     ५१, ५९
 निकाय १.१, ४५, ६०; ३.३९; एक-
     १.६२; पंच-१.४५, ६१, ६९
 निक्खिपित्वा १.११; ५.१, २
 निक्खेप १.११, १८; २.५५; -कण्ड-
     वण्णना ५.१-१५०; ५.२
 निक्खेपरासि १.१०, ११
 निगण्ट ५.७०
 निग्गह १.६
 निग्गाथकसुत्त १.६६
 निच्चल ३.५९१
 निच्चोल ३.३७०
 निच्छरित्वा १.७१
 निज्झान १.५८; ३.६५

INDEX

- निद्रा ३.१२७
 निद्रित ३.६५६
 निदस्सन २.३८
 निदान १.७३; -किञ्च १.७३; -को-
 सल्ल १.७७; निदानानि, तीणि
 १.८९; (द्वि), अधिगम-, देसना-
 १.७७, ८१, ८७, ८९
 निदा ५.८०
 निदायति ३.५९८
 निदायन्त १.७०
 निद्देस १.४६, ६६; ३.१९७, ३३१
 निद्देस-, पद ५.१०७; -वार ३.४७३,
 ५२६; ४.३४
 निद्धन ३.५०५
 निन्न ३.६१४; ५.११८
 निन्नानत्थ २.१२
 निन्नानाकरण ५.२४
 निपच्चकार १.१
 निपतति ५.११४
 निपात ५.१४
 निप्पञ्जा ५.११८
 निप्पदेस १.२, ७५; २.६, ७; -तो ४.
 २; ५.१०२
 निप्पयोजन २.११
 निप्परियाय ३.३०, ९०, ६६२; -देसना
 ३.४८४, ४८६, ६५२; ४.२९
 निष्फन्नरूप ४.५१
 निष्फादक २.४२
 निष्फादनक-भाव २.२६
 निवद्ध ३.९१; ५.१२६
 निवद्धानि ३.५७७, ५८०; अ- ३.५८०
 निब्बान २.१५, २४, २६, ३२, ५७;
 ३.५०८, ५१०, ५११, ५१२;
 ४.२, ११७; ५.८, १२, २२, ३०,
 ५८, ११५, १४९; निग० १; -धातु
 ३.५१९; ६.९, १५, २६; -नि-
 मित्त ६.२४
 निब्बानाव्याकृत ४.१
 निब्बुत १.८७
 निब्बुद्धमल्ल ५.१३६
 निब्बेधभागिय ३.३२६
 निब्बेधिकपरियाय ५.५९
 निब्बेमतिक ३.३५३
 निमित्त १.४२; ३.४९३, ५०७, ५१३;
 ४.६१; कम्म-, गति- ६.४;
 -ग्गाहमत्तक १.४२
 निम्मस्सुदाठिक ४.६१
 निम्मानरति १.३३
 निम्मित १.३९; -बुद्ध १.४१
 नियक ४.१०९; -अज्झत्त ६.२६, २८
 नियत २.५२
 नियम ३.१७३
 नियमित ३.६८
 नियाम, पञ्चविध- ३.६०१-६०४,
 ६३५, ६३७, ६४०, ६४५
 नियामको (Sim.) ३.२३१
 निव्यातन ४.८१
 निव्यानिक २.५२; ५.२८; अ- ५.२८
 निरय-अग्नि ३.६११
 निरति ५.१०४
 निरवसेस ४.२०
 निरस्साद ५.१०४
 निराजन ३.५५८
 निरालय ३.४९१, ४९६
 निरुत्ति २.५४; -पथ २.५४
 निरोध ३.३६०, ६१४; ५.४३; -सच्च

INDEX

- १.६९; -समापत्ति ५.७
 निलीयमान (Sim.) ३.५५
 निहोलुप्पचार ३.४२०
 निवास, समूह- १.६२
 निविट्ट ५.११६
 निस्सगिय ३.१४३, १४९
 निस्सत्त-निजीवता २.९
 निस्सन्द ३.४१०
 निस्सय ३.४७, ५६२; ४.४१, ४२,
 १०६, ११७; -कम्म १.७२; -पञ्चय
 १.१७
 निस्सरणत्था परियत्ति १.५७, ५८
 निस्सितक ३.१५२
 निस्सील ५.११८
 निस्सेणि ३.४६०
 नील ३.३९४; -उप्पलहत्थक (Sim.)
 ३.७८; -पेय्याल १.२७; -वत्थ
 (Sim.) ३.३४२
 नीवरण २.४, ४७; ५.९४; ६.३६;
 (पञ्च-) ५.९४
 नीवरणिया २.४७
 नीहार १.३५, ४३; ५.१४३
 नेमिन्धर ४.५
 नेरञ्जरा १.८७
 नेरयिक ३.६११
 नेव दस्सनेन न मावनाय पहातन्वहेतुक
 २.२५
 नेसाद ३.४८०
 नेळंग ५.१२४
 नो, -आसव २.४३; -उपादा २.४९;
 ४.१६, १७; -उपादान २.५०;
 -गन्था २.४४ अ; -पथ ५.११४;
 -संयोजन २.४४; -सुत्तनामिका
- सुद्धिकगाथा १.६६
 पंसु, -कीळा ३.६२२, ६२३; -कूलिक
 ५.११३
 पकतञ्जू ३.१३०
 पकरण १.४, ९; सत्त- १.९, ४२;
 महा- १.२३, ३१
 पकिण्णक ३.५६९, ६५७; ४.१४, ७४,
 ११२; -कथा ३.१६१, ४००,
 ४१६, ४१८, ४५३, ४६०, ४६३,
 ४६५, ४९३, ५२१; -तिक्क ४.१५,
 १६; -नय ३.६१५-६३४; -सं-
 खार ३.४९८
 पक्ख, -पासक ३.१७७; -प्पसारण,
 -विक्खेप (Sim.) ३.२००
 पक्खिक ३.८६
 पक्खियमत्तं ५.१४६
 पक्खी ४.८; (Sim.) ३.२००; ४.४७
 पग्गाह २.५७; ३.२५०, ५४५; -नि-
 मित्त २.५७; ५.१४२
 पचलभाव ५.७९
 पचलायति ५.८३; पचलायसि ३.५२०
 पचलायिक ३.५५७; ५.८३
 पञ्चुरापराध १.५२
 पञ्चक्ख, -करण ३.५५४; -सिद्ध ३.१९
 पञ्चत्त ५.४३; -वचन ४.३२
 पञ्चत्थिक, आसन्न- ३.४०४, ४०७;
 दूर- ३.४०४
 पञ्चनीक, -ता ५.१२१; -तो ३.४८९;
 -धम्म २.५७
 पञ्चनीयपट्टान १.२०
 पञ्चनीयानुलोम १.२२, २३
 पञ्चन्त, (Sim.) कुप्पित ३.५३८, ५३९;
 ४.९१; -वासी ३.६१९, ६२०

INDEX

- पच्चय १.४४; ३.३६३, ६२८; -परि-
 भोग ३.५३०; -वट्ट ५.२९; -वेकल-
 करण ३.४६६
 पच्चयाकार १.३; -वट्ट १.७५; -वि-
 भंग १.१२
 पच्चवेकखण ५.४६, ११९; ६.५, ६
 पच्चामित्त ४.८५, ८६; उक्खित्ता-
 सिक- ४.८५
 पच्चुदावत्तन ५.१०९
 पच्चुपट्ठान ३.३२, ३६५
 पच्चुप्पन्न २.३४; तिविध- ६.१९
 पच्छा १.७०; -अनुताप ५.९५; -जात-
 पच्चय १.१७
 पच्छि १.७३
 पच्छिम, -क ३.५७५; -बुद्धवचन १.
 ४४, ६८
 पच्छिमिका ३.५०२
 पजा, निग० २
 पज्जोता, चत्तारो ३.२८९
 पञ्च, -क्खन्ध १.२; -पतिट्ठित ३.५६;
 ५.६६; -वगिय १.८८; -वीसति-
 संखं रूपं ४.११२; -वोकार-मव ३.
 ६२७, ६३३; -सत्तति ३.३९८
 पञ्जली १.८५
 पञ्जत्ति (See also पणत्ति) १.५५;
 २.५४; ३.८५, २७७, ४०८; ५.
 ७, ११३, ११४; -मत्तक ३.१६
 पञ्जा १.५९; ३.२२७; -चक्खु
 ४.२६; -दसक ३.७१
 पञ्जाससंगह १.६८
 पञ्जुत्तरा (धम्मा) ३.४६
 पञ्हु, -कम्म १.७७; -वार १.५
 पञ्हा ३.१३१; -पुच्छक १.३, १२; -पुच्छन १.६७
 पञ्हुद्धार ६.१
 पटपटसह ३.९०
 पटहमेरी ४.५६
 पटाणिक ५.११७
 पटिकरोहि ५.११७
 पटिकार ५.१२१
 पटिकुजित ५.१६
 पटिकुटति ५.७४, ८०
 पटिकमन्त ४.७०
 पटिक्खित्त १.५९
 पटिक्खेप ४.२०; -न ३.२६८; -निहेस
 ४.२२; -वचन २.३९
 पटिघ ६.३०
 पटिचोदन ५.११७
 पटिच्चसमुत्पाद ५.११९; -कुसलता
 २.५६
 पटिजग्गन १.३९
 पटिज्जा १.८७
 पटिनिहेस ३.१७६, ३०१
 पटिपक्ख ५.१३९
 पटिपत्ति ३.५६६
 पटिपदा ३.४९३, ५०७, ५२०, ५२१;
 दुक्खा- ३.३७५, ३७८
 पटिपरिवत्तिता १.५८
 पटिपाटि ३.१५८; ४.१२, १३; किलेस-
 मग्ग- ५.६३, ९७, १००
 पटिप्पणामेन्त ४.७०
 पटिमा ४.९८
 पटिलोम १.२३; ५.२२
 पटिवापेति ५.१४७
 पटिविस ३.२६४
 पटिविज्झित्तव्व १.५५

INDEX

- पटिविज्ञित्वा ३.६५६
 पटिविद्धाकुप्प १.५८
 पटिवेध १.५४, ५५; ३.४७५; ५.४६,
 ११९; -गंभीरभाव १.५३
 पटिसंवेदेति ३.३५६
 पटिसंखान ५.१३४; -त्रल २.५७;
 ५.१४२; -संखात २.५७
 पटिसन्धार २.५६; ५.१२५, १३०
 पटिसन्धि २.२६; ३.६०७, ६०८,
 ६१०
 पटिसम्भिदा १.३, ४०, ४६, ५९; २.९;
 ३.४७४; -मगा ३.३९७; -वि-
 मंग १.१२
 पटिसरण ३.५४
 पटिसार ५.९६
 पटिसिद्ध ३.५६९, ६१३
 पटिसेधसहित २.२०
 पटिसेवन्त १.५९
 पटिहंखामि ५.१३७
 पटिहञ्जति ४.३२
 पटिहार ३.६१९, ६२०
 पटु ३.४४९, ४५१
 पट्टान १.४, १७, १८, २३; ३.१०९,
 ५६९, ६१३; ६.२५
 पठम, -अभिसंबुद्ध १.७४; -बुद्धवचन
 १.४४, ६८
 पठवी १.३३; -निमित्त ६.९; -क-
 शिण ३.३३८, ३३९; -धातु ३.८४
 पणक ३.२१३, २१४
 पणिधानक ५.४९
 पणिधि ३.४८५, ४८६, ४८९
 पणीत २.३०; -धम्म ३.६१३; -भो-
 जन ५.१३६
 पण्डर ३.५७४, ६२२, ६२३; ४.३०
 पण्डव-पन्वत १.८७
 पण्डित १.७३; २.५४; ३.२३५;
 -मनुस्स ६.१२
 पण्डुकम्बल १.१, ३६; -सिला १.७६,
 ८९
 पण्ण ३.१४९, १८८
 पण्णत्ति (See also पञ्जत्ति) ३.२७६;
 ६.५, १५, १६, १७, २९, ३०, ३३;
 कसिण- ६.७; -निम्बानं ६.२९;
 -यो, तिस्सो ६.३३; सत्त- ६.७
 पण्णरस-उपोसथ ३.५०२
 पण्णसाला १.८२
 पण्णाकार ३.६१९, ६२०; ५.३२
 पतंग ३.६१६, ६१७
 पताका ३.५४७
 पतिट्ठा १.५४; ४.१००
 पतिट्ठाह ३.५५२
 पति (=अधिपति) ३.४९३, ५०७,
 ५२०, ५२१
 पतोद ३.९७
 पत्त १.३९; -गहण १.३९; -मक्खन
 (Sim.) ३.४४९, ४५१; -वाणिज
 ३.४९१
 पत्ति ३.३१४, ३१६, ३२०
 पत्थद्ध ४.१०
 पद, -ठान ३.३२; -त्थुति ३.२७०;
 -माजन ४.२५; ५.१; -माज-
 निय १.६७; ३.१; ५.१४५
 पदालयमान ३.५११
 पदिक १.७५
 पदीप (Sim.) ३.२२६, २२८, २२९;
 -ओमास (Sim.) ३.३२९

INDEX

- पदुङ्क ३.४५
 पदुम (Sim.) ३.२००; -कणिका ३.६११
 पदेस (दसविध) १.७४; -विहारसुत्त १.७४
 पधान २.५८; ३.६६१; ५.१४४, १४५, १४७
 पन्त ३.४०६
 पन्थ, -दूहन ३.४८०; -मकटक ३.६१६
 पपञ्चसञ्जासंखा १.८
 पब्ब १.२७
 पब्बजा ५.१२९; -सुत्त १.८८
 पब्बत ५.११३; -च्छाया (Sim.) ४.५१
 पब्बाजेन्त १.७०
 पब्भार १.४२; ३.५६९; -ता ५.११८
 पमंगु ५.८८
 पमस्सर १.३२; ३.४५, २७४; ५.८८
 पमा १.३४; (Sim.) ३.३६६
 पभेद १.६८; -तो ३.११; -वचनतो १.५९
 पमादविहार ३.२०
 पय्यक १.८१
 पयोगा (छ) ३.१४३, १४४
 पयोजन २.५४
 पर, -दारवीतिक्रम ३.४८०; -निम्मित वसवत्ती १.३३; ४.९१; -पुग्गल-संतान ६.२६; -भण्ड ३.१५४; -लोक ५.१००; -वाद १.७, ९; ३.१०२; -वादी १.७०, ७३, ७६; -सन्तक ५.७५
 परमत्थ ५.३०; -कुसल १.५२; -तो ३.१४३; -देसना १.५२; ३.४८८; -सच्च ५.८२
 परामट्टा २.४८
 परामासगहण ६.१६, ३०
 परामासा २.४८
 परायत्तवुत्तिता ३.२३
 परिकस्सति ३.४५
 परिकस्वार ५.५०
 परिकिखपन्त १.७०
 परिकखेप ४.४, ५
 परिग्गह १.६३
 परिचारक ३.६१९, ६२०
 परिच्चत्त ३.५१
 परिच्छिन्न १.२७, ४९
 परिच्छेद २.३; -न ५.११९
 परिञ्जातक्खन्ध १.५८
 परिणमति ३.५८५
 परिणामन ३.१५४
 परिणामित ३.६८
 परिणायकरतन ३.२२२
 परित्त २.२८, ३.३९१; -आरम्मण २.२९, ३.३८१, ३९०, ३९१; -धम्म ३.६१४
 परित्तास ५.१२८
 परिदीपना १.५२
 परिनिट्ठापन ५.६०
 परिनिष्फन्न ४.११२, ११९
 परिनिब्बान १.७, ९, ४४; ३.६०४
 परिपाक ४.११४
 परिपुच्छकता ३.७२
 परिवाहिर १.७१
 परिब्भमन (Sim.) ३.२००
 परिभण्ड ३.६५५
 परियत्ति १.५०, ५१, ५७, ६०; २.९; ५.७१; तिपिटक- निग० २

INDEX

- परियन्त ५.१०४
 परियादातुं ३.५८९
 परियादिन्न ४.५६
 परियादियति ५.४४
 परियादियित्वा ३.४८५, ४८६
 परियापन्न २.५२; ५.१०४
 परियापुट १.५८
 परियापुणन्ति १.५८
 परियापुणस्सु १.७०
 परियाय-देसना ३.४८४, ४८६, ६५२;
 ४.२९
 परियुद्धान ३.५१४, ५२५, ५२६
 परिवार १.६६; (सोळस-) १.४६
 परिवास ३.४३९, ४४१, ४४३, ४५२;
 ५.१२९
 परिवेण ५.६८; ५.११२
 परिषा १.७०
 परिस्सय ४.८८
 परिहार ४.९
 परिळाहसमय ३.१३
 परूपघात ३.१२४
 परोपण्णास ३.४३, १९७, २५१, २५२
 पल, एक...चतु- ३.४५६
 पलाल, -वेणि ३.६०३; -सकट १.७३
 पलास ५.११४
 पलिघ ३.५५४; -उग्घाटन ३.२८५
 पलित ४.८२
 पलिबुद्ध ३.६२८
 पलिबोध ३.३७७, ३७८; (दस)-
 ३.३३९
 पलिवेठन ५.५२
 पलुज्जन २.४२
 पल्ल ४.९४
 पल्लक १.४४
 पवट्टक-चित्तानि ३.५६९
 पवट्टति ३.५६९
 पवत्त ३.५१३, ५१४, ६१०
 पवत्ति ३.६६०
 प-वन ३.१३
 पवारित ५.१४
 पवाळ ४.८४
 पवेणि १.५८; ३.७४, ७९, ८६; ५.७०
 पसत्थ ३.२३२, ४७२
 पसवति १.५९
 पसाद ३.६३, १३९, ५९९; ४.४१;
 ५.१३१; -घट्टनकिच्च ३.५६, ६०
 पसादनीय ३.२४९
 पसरिन्त ३.९५; ४.७०
 पस्सद्धि ३.१८४
 पस्साव ३.२२९
 पहट्ठ ६.४; -आकार ६.१५, ३२
 पहान १.५१; ३.३५९, ३६०; ५.९२
 पहानानि, तीणि १.५३
 पहानेकट्ठ २.५२; ५.४, ६, ३०
 पहार ३.४२
 पहीनकिलेस १.५८
 पहीनकट्ठान ५.१२६
 पाकट १.७३; ३.१००, २३९, ३४०;
 ५.१०९, ५७९
 पाकभेद ४.११४, ११५
 पाकार २.२६; ३.४६६
 पाचित्तिय ५.११९
 पाटलिपुत्त १.२९
 पाटिदेसनीय ५.११९
 पाटिपदिक ५.१४६
 पाटिपुग्गालिक २.३६; ३.६६१

INDEX

- पाटयेक ३.२७७, ४७९; ५.४९; ६.१३
पाटिहारि १.२९; ६.१८; यमक-
१.२९
पाटिहीर १.१
पाठवार ३.४६५
पाणक ३.६१६, ६१७
पाणसञ्जिनो ३.१४३
पाणातिपात ३.१०२
पाणि (Sim.) ३.१८०
पातिमोक्ख ३.३१५, ३७२; ५.२१,
१४२; उमय- १.४६; -उद्देस
१.४७; -संवर ३.५४१
पातुरहोधि १.६८
पाद, -परिमज्ज ३.६१९, ६२०;
-पिटिका ३.५६
पादक ६.७३; -ज्ज्ञान ३.४९७, ४९९,
५०३; ६.१७
पानदान ३.८५
पानागार ३.३७०
पापक, -धम्मा २.१०
पाप, -कम्म ३.६०३; -भित्ता २.५५
पापुरण १.५९; ३.६०, ६३
पामोक्ख ३.२११
पायास १.८७
पाराजिक १.४७; ५.११९
पारिच्छत्तक १.१; ४.६; -मूल १.३६,
७६, ८९
पारिजुब्ब ३.३७२
पालन ३.२९१
पालि १.६; ३.२५२, ३९७; ६.१०,
२७; -तो ३.६५७, ६५८
पालिमद्दक (Sim.) १.३२
पालियं अनागत ४.५७, ५८, ६०, ८७
पालिवक्थान ४.१३, १४, १५
पास ३.२७४; (Sim.) ५.५२
पासक, पक्ख- ३.१७७
पासाण ५.१०९
पासाद ३.१७७; -तलसाटिका (Sim.)
३.४५५
पासादिक १.८१; ५.६९
पाहुन ५.१००
पिङ्गल ३.१६५
पिच्चु, -पटल ४.२८, ३७; -पिण्ड
३.५७६
पिटक १.४५, ५०, ६०, -अत्थविद्
१.५०
पिट्ठि, -दुक ३.२६०, २६२, ५४९,
५५०; -मवंग ३.५९६; -वट्टक
५.३५; -वत्तक ५.१२
पिण्ड ३.११४; -जवन ३.६४१,
६४२, ६४८; -पात ३.९०
पिण्डिका ४.१०२
पित्त ३.६२८
पिता ५.१००, १२४
पितुच्छाधीता १.८७
पितुसन्तक १.८१
पिथीयरे ५.२१
पिय, -जाली, -दस्सी, -पाल १.८०
पियमाव ३.१५०
पियसहाय (Sim.) ५.४९
पिलन्धन ३.१८८
पिलवन्ति ३.७१
पिलोतिका ४.५५; ५.४८
पिहित ५.१२५
पीठ ५.११२; -सप्पी ३.६१५, ६२६,

INDEX

- ६२७
पीत ३.३९४
पीति १.२७; २.२३; ३.७०, २०२,
३४७; -सहगत २.२३; -सुख
३.३३६, ३४६
पुगल १.५९; २.२६; ३.१७३, ३८३;
५.११२; -अञ्जासय ३.४९२,
४९७, ५०५, ५२३; -अनुगाह
५.७०; -वाद १.६
पुगलपञ्जति १.४, १४, ३०
पुच्छ ५.५१
पुच्छा ३.१, ३
पुच्छितपत्रह १.७१
पुच्छमान ३.५९८
पुञ्ज ३.२२
पुञ्ज १.८५; छविध- ३.३२३
पुञ्जकिरिय-वत्थुनि, ३.७७; तीणि-
३.३१८; दस- ३.३१४, ३१७
पुञ्जायूहन (छविध) ३.३२३
पुण्णक-सेट्ठि (Sim.) ३.३२४
पुण्णचन्द (Sim.) ३.२४१; सत्तिरि-
१.७१
पुण्णवलिक ३.२०३
पुथु ५.१६; -ज्जन १.७९; ३.६४६,
६४८; ६.८; -त्त ३.३७; -ल
३.६२२, ६२३; ४.२७
पुनवचने कारण ३.२८३, २९०, ५५३;
५.४०, ४३, ५०, ७९
पुनरुत्ति ५.५४
पुण्ण (Sim.) ३.६५९; ५.२५; -क-
णिका (Sim.) २.४; -छडुक ३.
४२४; -दाम (Sim.) १.४४;
-मुट्ठि ६.२२
पुब्बंगम ३.४४
पुब्बनिमित्तानि (पञ्च) १.८५
पुब्बन्तानुदिट्ठि २.५५; ५.११६
पुब्बभागविपस्सना ३.४९८, ५००
पुब्बयोग १.४२
पुब्बविदेह ४.६
पुब्बे ३.३५९
पुब्बेनिवासजाण १.८७; -चतुत्थ ६.९,
१२, २४, ३३
पुरिमकोटि १.२५
पुरिस (Sim.) २.२६; ३.२१०;
२४१; ४.६३; ५.१४३; -कार
५.६७; -मद ५.१३६; -चित्तं
विद्धसयमान- (Sim.) २.२६
पुरे, -चारिक ६.२७; -जात-पच्चय
१.१७; ५.९४
पुस्स ५.११५
पुळवा ३.४१७
पूजारहा १.४९
पूति ३.५६२; -ककस ५.१२३; -काय
५.१९
पूतिमुख ४.१०
पूरणकथा ३.१४८
पूरितवत्थि (Sim.) ३.२०६
पेटक ३.३३३
पेत ३.३६४, ६११
पेतवत्थु १.४६
पेत्ति ३.२४३; -विमय ५.५३
पेर्यालसंगह १.६८
पेला ३.१८६ (Sim.) ३.५३२,
५३३; स्तन- ३.५३२
पेसल ५.६८
पेसुञ्ज ३.११२, ४७७, ४८०; -भाव

INDEX

- ३.१५०
 पोक्खरणीतीर १.८७
 पोठ्ठपाद ५.४१
 पोण ५.११८
 पोणिकनिकाय १.६२
 पोतलिपुत्त ३.११६
 पोत्थक १.१५
 पोत्थकम्म ४.९८
 पोथेत्वा ४.८६
 पोनोमविक ३.४७
 पोराणा (राजानो) निग० १
 पोराणा ३.१०३, १९१, ६५५; ४.६,
 ४१; ५.१३१
 पोरिस ३.७५
 पोस ३.३०८; ५.११२
 फरति ४.२१
 फरुस ३.११२; ४.१०९
 फलक ३.५१२
 फल, -विपाक ५.१००; -समापत्ति २.
 ३६; -समापत्ति-चित्तं ३.६१४
 फलाफलं (Sim.) १.५२
 फालिक ४.५४
 फलूयचार ४.८३; ५.८४, १२१
 फस्स १.५९; ३.३४०, ३४६, ३५८;
 -द्वारानि (छ) ३.१३८; -पञ्चक
 ४.३४
 फाणित ३.७८; ४.५९; -पाक ३.६०६;
 -पिण्ड ४.१०१; -वारक (Sim.)
 ५.७८
 फालन, पिलोतिक-, वंस- ४.५७
 फासुक १.४४
 फासुविहार ५.१३९
 फुसित्वा ४.१००, १०२
 केनपिण्ड (Sim.) ३.१२३
 फोठ्ठव्व ४.११२; -दान ३.८४
 वदर ४.५९
 वधिर ३.६१९, ६२०
 वद्ध ४.९९
 वन्धु ५.४९; -जीवक (Sim.) १.३२;
 ४.५२
 वन्धुमती ६.९
 वन्धुमा ६.९
 वलरूप ४.११२
 वळव ३.५८२, ५८९, ५९५
 बलिपुरिस ३.१९१
 बालिस ५.५२
 बहल ५.४७
 बाहिद्धा २.३६; ३.३९०, ४९३; -आ-
 रम्भण ६.२६, २८, ३०, ३१, ३२
 बहुप्पद ३.३७
 बहुल ३.१०६
 बहुलीकम्म ५.१४१
 बहुसच्चक ३.५३१
 बाला २.५४
 बाहा १.५८
 बाहितिकमुत्त ३.३०
 बाहिर २.४९
 बाहुसच्च ३.२३५
 बाळहा १.२, ४९
 बिन्दु ३.२७०
 बिम्बोहन ५.११२
 बिल ४.३५
 बीज (Sim.) ३.२१६; ४.६२; ५.१२०
 बुद्ध, -आदिच्चवन्धु ५.१६; -आर-
 म्भण ३.२०३, २०५; -जाण ३.
 ३२१; -मासित १.७, ८, ९, ७०,

INDEX

- ७३;-वचन १.११, २७, ६५, ६६, ५.८०; ६.९
 ६७, ६८, (तेपिटक) ५.१४६;-६.१ मंग २.४९
 बुद्धघोस १.१; निग० २ भजन ५.११८
 बुद्धन्तर १.४२ मण्ड (Sim.) ५.१३३, १.३५; -अगा-
 बुद्धरक्खित्तयेर ३.१६५ रिक १.५७, ५८; ३.७४, १८८;
 बुद्धवंस १.४६, ८२ (Sim.) ३.२२१
 बुब्बुल्लक ३.९९ मण्डक ५.१२८, १.३०; -गाहक ५.
 दोण्णक १.३; ३.७०, ४९७, ६५७; १२७
 -विमंग १.१२ मण्डनकारक ५.६८
 बोधि १.१९; ३.४७३; -पण ५.५३; मण्डमाजनियट्ठान ३.६६१
 -मण्ड १.८७; -मूल १.७९; -सच्च क्षत्त ३.११९; ५.१४६; -अनुमोदन
 १.८६ १.३७
 व्यञ्जन ३.१८६, २६७, ४९६; ४.६६; भात्ति ५.११८
 ५.४९, ११४ भद्दजि १.८०
 व्यञ्जनक, उमतो- ३.५८३ भद्दनाम १.८०
 व्यञ्जयति ५.११४ भद्दालि ३.१३
 व्यप्पथ ३.१०७, १०८ भद्देकरत्तसुत्त ६.२१
 व्यापन्नचित्ता ५.१२१ मन्त, (Sim.) -गोण, -यान ३.५६८
 व्यापाद ३.११४ ममुक ३.९८; ४.८, २७
 व्याम ४.४५; ५.२७ भयानि, चत्तारि ३.२४०; ५.१४५
 ब्रह्मघोस १.७१ भव २.५५; -अग २.४३; -तण्हा
 ब्रह्मजाल १.४६, ६२; ५.११६ २.५५; -दिट्ठि २.५५; ५.२६
 ब्रह्म, -कृान ५.१०५; -भूत १.८; भवंग १.३७; ३.५०७, ५८२, ५९३,
 -लोक १.२३; ५.१०५; -समा ५९४; -चलन ३.५५; -निस्सन्द
 ३.४१२ ३.५७४
 ब्रह्मवती ६.९ मस्ता (Sim.) ३.४१७
 ब्रह्मविहार ३.२४४, ३९७, ४०५; -कथा भागी १.५९
 ३.३९९, ४००; -चतुत्थ ६.७; माणवार १.६, ११; निग० १
 १७; -निद्देस ३.२५५, ३९९-४१६ माता ५.१२४
 ब्रह्मा १.८८; ३.९, ४१२; ५.६३ भार ३.३८९; ५.११४
 ब्रम्हुत्तम ३.४०० भाव ४.२७; ५.११२; -अब्जयत्त
 ब्राह्मणसिप्प १.८१ ४.१०३
 भगवा १.८, २९, ३९, ४४, ५२, ५९; भारतयुद्ध ३.१५३, १६१

INDEX

- भारियकरण ५.६६
 भास्कच्छक ४.२४
 भावना २.२४; ३.३१९, ३२७; -बल
 २.५७; -मया इद्धि १.३५; -वि-
 धान ३.३३९
 भावितमग्न १.५८
 भिक्खाचार १.३९; ५.१२८
 भिक्षु (Sim.) ३.४९१
 भिसक्को (Sim.) ३.२२७
 भिसि ५.११२
 मीरुत्ताण ५.९५
 मुत्तवमितक ५.१३९
 मुम्म ३.२४; -निहेस ३.१३
 मुम्मन्तर १.३; ३.१२६, ४७१; ४.१, २
 मुसं २.५०
 भूतपिट्ठक ३.१३२
 भूतापगत-उत्पन्न ३.४०
 भूमि ३.४१; ५.८; (Sim.) ३.३५५;
 -क ३.१८०; -तो १.११; ५.२;
 -लद्ध ३.४१, ५१३; -वण्ण ३.५००
 भुरि ३.७१. भूरी (Sim.) ३.२८८
 भेद ३.३५२; -कर-वत्थूनि (अट्ठारस)
 १.७२
 भेरी १.८१; ३.७८, ७९, १९८; ४.
 ४६, ५६; ६.१९; -सद्द ३.७८
 भोग १.५८
 भोजने, -अमत्तञ्जुता २.५६; ५.१३४;
 -मत्तञ्जुता ५.१३६-१४०
 भंसपेसि ३.५४४
 मकर ३.२१५
 मकस ३.३६१
 मक्कटालेप (Sim.) ३.५४४
 म-कार २.१७
 मकुल-समान ४.५२
 मक्ख ३.२६८
 मक्खिका ३.६१६; -पत्त (Sim.)
 ३.५२५
 मन्नादेवराज ३.६६१; ६.३२
 मगधराजा १.८७
 मग्ग २, ३२; ३.३२६, ५९४; ५.१०७;
 -अंग ३.४७१, ४९७, ६५७;
 -अट्ठक ३.४७२; -अधिपति २.
 ३२; ५.३९; ६.११, १२; अरिय-
 ३.३४८; -आरम्भण २.३२; -उद-
 कूपमा ३.४५१; -ओमास ५.१०८;
 चतुरंगिक- ३.३४६; -दसक ३.
 ५८७, ६३५, ६४०, ६४१, ६४२,
 ६४४; -द्वादसक ३.५८७, ६०९,
 ६३५, ६३७; -पच्चय १.१७;
 -पञ्चक ३.४७२; -पटिपाटि ५.
 ९७; -वुट्ठान ३.४८३, ४८५,
 ४९०; -सच्च १.६९; सोलसक-
 ३.५९३-६३४; -हेतुक २.३२
 मग्गविभंग १.१२; ३.५२८
 मंगल ३.५४१; ५.१०४; -अस्स,
 -इत्थि ३.६११
 मंगलसुत्त १.६६
 मच्छ ४.७; -कच्छप ५.११४; -गहण
 ३.११९; -गुम्भ ५.८९, ९०
 मच्छरिय ३.५६३
 मच्छरी ५.६९, ७५
 मज्ज ५.८८
 मज्झत्त ३.१६१, ५६६; -आकार २.
 २३; -रस ३.३६५
 मज्झिम २.३०; -बुद्धवचन १.४४, ६८
 मज्झिमनिकाय १.३७, ४६, ६१, ६३

INDEX

- मञ्जिममाणक ६.१९
 मञ्च ५.११२; -पीठ ३.६०
 मञ्जेठ १.३२; ४.५२
 मट्ट ४.४४
 मण्डप ३.४५७, ४५८
 मण्डलारामवासी १.७३
 मणि ४.८; ५.२५, १०९; उदक-
 पसादक-(Sim.) ३.२१३, २१४;
 वट्ट- (Sim.) ३.५६९
 मत्तञ्ज ५.१४०
 मत्ता ५.१३४
 मत्थक १.९, १८, ३६, ३८, ८१
 मत्थलुंग ४.२७
 मदिरादयो (Sim.) २.४३
 मद्दव, २.५६; निग० २
 मधु ४.५९
 मधुपिण्डक १.८
 मनसिकार ३.१७, २५४, ५१९; -कु-
 सलता २.५६
 मनाप ३.९०; ४.८
 मन्द १.५४; -दसक ४.८४
 मन्दालक ३.२१०
 मनु ४.२८
 मनोकम्म ३.८०, ८१, १३२, १३३;
 -द्वार ३.११३-११४, १२१, १२३,
 १२९, १३३; पञ्चविध-३.११८
 मनोपुब्बंगम ३.४५
 मनोसिला १.३९; ३.५६, २७०
 मम्मच्छेदक ३.१५२
 मरण १.५८; ५.१४५
 मरिच ४.५९
 मल्ल, निव्वुद्ध-, मुट्टिक- ५.१३६;
 -युद्ध ३.५५८
 मल्लिका १.३२; (Proper name)
 ३.१३; ६.३२
 महग्गत २.२८; -धम्म ३.६१३
 महग्घसो (Sim.) ३.३९१
 महज्झासय ३.५८६
 महत्त-पच्चवेक्खण ३.२४०
 महन्तपातुमाव ४.४
 महन्तरदुक २.४९
 महल्लक ५.१९
 म्हा, -अट्टकथा ३.९२, १०९, १७५,
 ३१३; -कच्चान १.८; -कस्सप
 १.१, ६८; ६.१७, १८; -कवि
 निग० २; -किरिया ३.३३;
 ६.३२; -कुसल ३.६७; -गज
 ३.६६३; -गोसिंघसुत्त १.७१;
 -चित्त ३.५१, ५५; -चेतिय ३.
 ५६, ७४; ४.९८; -जन ३.१०३;
 -जनसम्मत्त ५.११३; -तिस्स
 ३.२०३, ४२५; -तुला (Sim.)
 ३.२२९; -थेर ३.१९४; -दत्त-
 थेर [मोरवापीवासी] ३.५०४,
 ५८७, ६३५; -धम्म १.५; -
 धम्मरक्खितथेर ३.५८७, ६१३,
 ६४२; -धातुकथा १.५; -धातु-
 निधान ६.१७, १८; -नया(वीसत्ति)
 ३.४६२; -नाग १.८०; -नाग-
 -तिमिय-तिस्सदत्त १.२७; -नाग-
 राजा ५.१३०; -पकरण १.११,
 १७, ४३; ३.११३, ४६२, ६५०;
 ५.९४; ६.१; -पञ्ज १.८०;
 -पठवी १.६८; ५.११५; -पठवी-
 कम्पन १.८४; -पधान १.८७; -परि-
 हारतो ४.९; -पुण्णम(-सुत्त) १.६६;

INDEX

- बोधि १.२७; -बोधि-निदान १.७४; -बोधिपलङ्क १.४४, ७७, ८१; -बोधिमण्ड १.७५; -ब्रह्मा १.३४, ८८; ३.३२१; -भूत ३.८४, ६३२; ४.१-१२; -भेरी ४.५६; -भेसज्जदान ५.१३०; -मच्छे १.३१; -मातिका ३.५९४; -मुखं (पूरेत्वा) १.७१; -मुग्गर ३.४६६; -मोग्गल्लान १.७१; ३.५२०, ६११ -योधो (Sim.) ३.२१५; -राजा (Sim.) ३.५३८; -राजानमावासा ४.५; -रोहणमुत्तथेर ३.३८९; -वट्टकी ३.१९२; -वारा ३.१, ३०९, (तयो) ३.३०८; -वाल ३.१६५; -विकार ४.१०; -विपाकद. ३१; -विपाकचित्त ३.५८४-६५०, ५९५; -विलोकनानि (पञ्च) १.८५; -विहार १.१; -विहार-वासो निग० २; -वीर १.८५; -वेदल्ल १.६६; -वेय्याकरण निग० २; -संघरक्खित्तथेर ३.५९१; -सन्तुट्ठो ५.१४६; -सम्मत ५.११३, ११५; -समुद्द १.५४, ५५; (Sim.) १.५५; (Sim.) ३.६०२ -सकुल-दायिसुत्त ३.३८६; -सावज ३.१४३; -सीवत्थेर ३.४८१, ५८६; ५.१३९
 महालि २.१५
 महिन्द १.१, १०
 महिस ३.२८
 मही ३.२७७
 महेसक्ख १ ४१
 महेसी १.१, २७; निग० ३
 मस्सु-शठिका ४.६३
 मागधिक ४.२४
 माता (Sim.) ३.४१३, ६२२, ६२३; ५.१००; -पितरो (Sim.) ६.१२
 मातिका १.३, ६, ७, ९, १८, ६७; २.२; ३.२३४, ५८७; ४.१३, १९, २२, १०४, ११८; -ठपन ३.९२, ११५; ५.११९; महा- ३.५९४
 मातु, ५.५१; -कुच्छि १.८६; -गाम (Sim.) ४.६१; ५.१३६; -घा-तक ५.३७; -सन्तक १.८१
 मातुच्छा ३.२४७
 मातुलथेर ५.११
 मातुलानी ३.२४७
 मान ३.५२८; -अनुसय ३.४८७; -अभिसमय ३.१३; -मद ५.१३६
 मानत्त ५.१२९
 मानस ३.२७४
 मायाकार (Sim.) ४.८
 मार ३.९; -बल १.८७; -सेना १.४४
 मारिस ५.१४
 मालुतो ४.४
 मालुवलता ३.६०१
 मासक ४.५४; कूट- ३.४३५; जतु-दाव-, लोह- ४.५३.
 मिगपोतक ३.१८९
 मिच्छत्तानियत २.३१
 मिच्छा, -आचार ३.१०२; -दिट्ठि ३.५४२; -दिट्ठिकुसल ३.५५६; -संकप्प ३.५४२.
 भित्त २.१०; -अनुकूल ३.२४१; -संथव ३.४८
 भिद ५.८०-९४; आहारज- ५.९१;

INDEX

- उतुज- ५.९१; -रूप ४.११२
 मिलापेत्वा ४.८२. मिलायिसु ६.१८
 मुख, -आदान १.३७; उल्लोकि- ५.
 १६; -मत्त ३.६५; -वट्टि ३.१७७
 मुचल्लिद १.८८
 मुहुसच्च २.५७; ३.२३३; ५.१३२
 मुट्टिक-मल्ल ५.१३६
 मुण्डिकापुत्त ३.१३
 मुर्तिग ३.७८, ६६१
 मुत्त ३.५६२; -गत ३.४६७, ५४०
 मुत्तक, मातिका- ४.१३; नामतो- ५.
 ११४
 मुत्ता, -आवुणनं (Sim.) ३.२१; -हार
 १.८८
 मुदिता ३.४०१, ४०४, ४०६
 मुसा ३.११२
 मुहुत्ति ३.१४६
 मूल, -कम्मपथ ३.५६२; -तो १.११;
 ५.२; -परियायसुत्त १.४६, ६३;
 -मवंग ३.५९५, ६०८, ६१०,
 ६४३, ६४४; ५.४१; -यमक
 १.१६
 मूळह ३.५९०
 मेघ (Sim.) ५.७९, १०७
 मेचकपट (Sim.) १.३२
 मेज्झ ३.५५४
 मेण्ड (Sim.) ३.१८०
 मेत्ता १.४९; ३.३९९; -कार ५.४५;
 -पुब्बमाग ३.५८५
 मेत्तायन ५.४५
 मेत्तेय्य ५.४२; ६.९
 मेघति ५.७९
 मेरय ५.८७
 मोग्गल्लान १.७२; ३.५२०
 मोग्गलिपुत्त १.५, ७, ९, ८०
 मोघ ५.७७; -पुरिस १.५८; -वार
 ३.५९३, ५९४, ५९६, ६०८,
 ६१०, ६३६, ६४३
 मोर ४.९०; मोरवापीवासी-महादत्तथेर
 ३.५०४, ५८७, ६३५, ६४१
 मोहो ३.५४४
 यक्ख ३.२७०; -, यक्खिनी ४.८
 यट्ठिकोटि ३.२७०
 यथा, -अनुलोम १.५२; -अपराध
 १.५२; -कम्मपगजाण-चतुत्थ
 ६.८, २४; -गतमग्गो ३.३०४;
 -धम्म १.५५; -धम्मसासन १.५२;
 -स्त ३.२५६ -लाम ५.५८,
 ८९, ९०
 यन्त, -उपमा ३.६०६, ६०७, ६३८,
 ६४०, ६४५; -बाह ३.६०६,
 ६०७, ६०९; -साला (Sim.) ३.
 ६०७
 यमक, -साला १.४४; -पाटिहारिय
 १.२९, ४२
 यमक १.४, १६; -प्पकरण १.२९,
 ३०, ७३; ५.३९.
 यमुना ३.२७७
 याग ५.१००
 यागु ३.४४९
 याथाव, -गहणकुसल ३.२४५; -मान
 ५.६४. -समाव ३.२४२.
 यान (Sim.) गोण-, मन्त-, ३.५६८
 यापन ३.२९१
 याम १.३३
 यायन्त ३.३८

INDEX

- यावदेव ५.१३७
 यिद्व ५.१००
 युग ३.९७
 युगन्धर १.१; ४.५
 युगलकानि (छ) ३.५४६
 युत्त, -गोण ३.९७; -मुत्तवादी निग० २
 युत्ति १.६
 यूप-उस्सापन (Sim.) ३.२८४
 यूसपिवन (Sim.) ३.६१७
 ये-वा-पनक ३.९९, २५२, २५४,
 २५६, ४७२, ५४७, ५४८, ५५७,
 ५५९, ५६३, ५६५, ५६६, ५६८,
 ५७३, ५७८, ५८४; ४.५५, ५७
 योग २.४, ४६; ३.७१
 योगनिय ५.४६
 योगावचर ३.१९८; (Sim.) ३.२१४
 योजना ३.१७३
 योनि ३.२१९; -सो २.५८
 योन्वन ३.२४४
 रक्खस ३.२१५
 रक्खितत्थेर ३.३८९
 रजक ३.५३४, ५३६; ४.४३; ६.१९
 रजनीयसद् ३.७८
 रजुद्धानद्धान ३.२८१
 रञ्जन ३.३५; ५.४७
 रण, रणन्ति २.५२
 रतन १.३०, ७३; ३.१८८, २२१,
 २५२; -आवलि (Sim.) १.४४;
 -घर १.७९; -त्तय १.१
 रतनसुत्त १.६६
 रत्तकम्बल (Sim.) १.३२
 रथ २.८; (Sim.) ३.३८; -अंग
 (Sim.) ३.४७३
 रथिक २.२४; ४.२४
 रस ३.३२; -अनुमवन ३.६२०;
 उच्छु- ३.६०६; -वत्थु ३.८३
 रस्मि १.३०, ३२, ३३, ४१
 रागचरित ३.४१७
 राज, -कुमार १.२; -नाटक ३.५५९;
 -महामत्त (Sim.) ३.४८०; ४.९१;
 -वल्हम (Sim.) ३.१९८
 राजगह १.७३, ८७
 राजा (Sim.) २.२४; ३.४३, १८६;
 ५.३२; ६.३; -अरह १.७३;
 दिट्ठदोसो- ३.४५९; पण्डितो-३.
 २६४; हत्थिकखन्धगतो- ३.४४६
 राजायतन १.८८
 रासिवट्टक १.८१
 राहुल, -कुमार १.८७; -त्थेर ३.४८७
 रक्ख ४.४३; (Sim.) ५.२५, १२३;
 -छाया (Sim.) ४.५१; -पुष्प
 (Sim.) ३.६५९
 रुधिर ३.६२८
 रुप्पन २.४२
 रूप २.५५; ४.१२; -अव्याकत ४.१;
 -उपपत्ति १.४९ -कण्ड १.११;
 ४.१-११९; -कोट्टासा (छन्नवुत्ति)
 ४.२; -भाव ५.९२; -राग ३.५२८;
 -विमत्ति १.१०.११; -सञ्जा ३.
 ४२८; -सन्तति ६.२०
 रूप-अव्याकतकथा ४.१-११९
 रूपानि, छब्बीसति- ४.११२; पञ्च-
 वीसति- ४.२; सत्तवीसति- ४.१२
 रूपारूप ३.४७०, ४९३; -परिच्छेद
 १.७२
 रूपावचर २.५२; ३.११३; -क्रिया

INDEX

- ३.६६६; -कुसल ३.३२६-४२६;
 -चतुर्थ ६.६-९, ११, १३, २७,
 ३३; -विपाक ३.६५१
 रूपिनो २.४२. रूपी ३.३९६
 रुद्धि ३.३०, ४४१
 रे ४.२४
 रेवत १.८०
 रोग ३.१६४; -रूप ४.११२
 रक्खण ३.३२; ५.२७; -सम्मिस्सित
 ४.३७
 लघु १.३७
 लंगति, लंगी ३.५५४;
 लंघक, -नट ५.१३६
 लञ्छन ३.१८६
 लट्ठी ३.९७
 लतापुष्प (Sim.) १.३८
 लाखा ३.१८३; -रस (Sim.) १.३२
 लातव्य २.१०
 लावु ३.२८६
 लाम ३.५४४; ५.६९
 लामक ३.४६१; ५.६४
 लिंग ३.३६; ४.६१; ५.२; -तो १.
 ११; ५.२; -नानत्त ३.३६;
 -सञ्जा ३.३८
 लुञ्जन-पलुञ्जन २.४२; ४.३०
 लुलित ३.२१४
 लूख ३.७०
 लेखा ३.३५
 लेडु ३.१००; ४.८, ४७, ४८, ६०
 लेण ३.६०२; ४.४५
 लोक १.५९, ६२; २.४२; ४.३०;
 ५.१००; -जेट्ट निग० ३; -तारक
 ५.२७; -धम्म ३.३७; -धातु
 १.३३, ३४; ३.२२६; -नाथ
 १.३५; -नासक ३.५४९, ५५०;
 -पाल ३.२४७, २५८
 लोकीय १.५५; २.४२; -देसना ३.
 ४५, ४६; -धम्मा २.४२
 लोकोत्तर २.४२; ३.११३; -कुसल ३.
 ४६६-५३९; -विपाक ३.६५२-
 ६५७
 लोल ५.७०. लोलुप्प ३.६६१
 लोहगेह ५.७२. लोहपासाद १.७६
 वंस ३.७४, ७६, ७८, ८०; -अनु-
 रक्खण १.५८
 वक्कलि ५.१९
 वग्गसंगह १.६८
 वग्गुलि १.४२; (Sim.) ५.७८
 वंक ३.५४६; गोमुत्त-, चन्दलेखा-,
 नङ्गलकोटि- ३.२९७; -भाव
 ३.२९६
 वचन निग० २; अतीत- ५.४३
 वचनत्थकोसल्लत्थ १.४७, ४८, ४९
 वचीमेद १.३६
 वच्छ ३.२८; धेनुपक-(Sim.) ३.३५५
 वजिर ५.१०९; -उपमजाण ३.५८९,
 ५९०; -उपमा २.५४
 वज ३.५४२; ५.९५; अन- ५.९५;
 -सञ्जिता ५.९५
 वञ्चन ५.४७; -क-त्त ४.८
 वञ्चना-पञ्जा ३.५४६
 वट्टमक ६.९
 वट्ट २.४२, ४४, ४५, ४६; ३.६५२;
 ५.४८, ५२, ७७; -अनुसारि ३.
 ५२५; -गामिकम्म ५.१४३; -तो
 २.५२; -माणि ३.५६९; -मूल

INDEX

- २.५२; ५.११६; -सेतु ३.५१३
 वट्टि ४.५०; -स्नेह (Sim.) ३.२३१
 वट्टुकि ३.१८८; महा- ३.१९२
 वट्टि ४.८०, ८१
 वण ४.९७
 वण्ट ३.५९८; ६.२२
 वण्ण ५.६९; -पोक्खरता १.८१;
 -भणन ३.३४८
 वत्त, -पटिवत्त ५.१९; -सम्पन्न ५.
 ६८; -सीस ३.७८, ८०
 वत्तकालक ३.२०४
 वत्तन ३.३५, २९१
 वत्तनियसेनासन ६.१८
 वत्तमानुप्पन्न ३.४०, ४१
 वत्थ, किलिठु- (Sim.) ३.५३४-५३६
 वत्थु १.३५, ६७, ६८; ३.१६४;
 -काम ३.३३१-३३२; ५.९९;
 -दुक्क ४.१४; -प्पणीतता ३.१४४;
 -विसदकिरिया ३.७२; -सम्पत्ति
 ३.३२४
 वत्थुनि, किलेसानं ५.१०१
 वनच्छाया (Sim.) ३.२२९
 वपयन्ति १.४४
 वमनविरेचन ३.४२४
 वम्भन ५.१२३
 वय ४.८५; -धम्म १.४४
 वल्लन १.७३; ३.६५३, ६६०;
 ४.३०. वल्लेन्ति ५.१२६
 वलाहक ३.५०९; ४.५३, ११८
 वलि ४.८२. वलि ३.१६४
 ववत्थपेत्वा १.६८
 ववत्थानं ५.५८
 ववत्थापन ४.३२, ३३
 ववत्थित ३.१०३
 वसवत्तिता ३.२३
 वसी १.१
 वसुन्धरा ४.४
 वस्सावासिक ५.१४६
 वहन्त ३.४५
 वा ३.३५९
 वाचनामग्ग १.११, १४, १६, ४३
 वात, -पान ४.९६; ५.११२; ६.२०;
 -बुद्धि (Sim.) ३.३७१
 वाता, तयो- ३.५१०
 वातिगण ४.५९
 वाद ५.९९; -युत्ति (अट्टमुखा) १.६
 वादिवर, निग० २
 वानं ५.१४९
 वापित ५.१०
 वामनक ६.१२
 वायाम ३.१४९; ४.११
 वायोधातु ३.८४; -प्पकोप ४.१०
 वार ३.११३
 वारा (तिरस) ४.३४, ५५, ५७, ५८,
 ६०, ९४
 वालण्डुपक, चुण्णतेल- ३.२०१
 वालिका, -घट ३.६०२, ६०३; -चुण्ण
 ४.३७
 वासना ३.३२७
 वासी ३.१०५, १६५
 घासुदेव-आयतन ३.२७५
 विकल ३.३९
 विकारमहत्त ४.१
 विकुब्बन, इद्धि- ३.३८९
 विक्खम्मन १.५३; ३.३८०
 विगतपच्चय १.१७

INDEX

- विघात १.५९; ३.१३०; -पक्खिक ५९, ६५, ६७, ६८, ७०
 ५.९४
 विघासाद १.७२
 विचार ३.३४१
 विजम्मिका ३.५५७
 विज्जमानकवत्थु ३.७५, ७९
 विज्जा (अट्ठ) २.५३, ५८; (तिस्सो) १.५९; -भागिनो २.५३
 विजितसंगम ३.५३८
 विज्जु ४.३२; ५.१०७; -उपमा २.५४; -ओभास ३.२१
 विज्झनपतोद (Sim.) ३.२८८
 विज्जात्ति, काय- ३.९५, ९८, १००, १०१; वची- ३.१०८, १११
 विज्जाण २.४२; -अपगम ६.१०; -द्वारानि ३.१३७; पञ्च- ३.१३७, १७२
 विज्जेय्य ५.५७, ५८
 वितक्क २.२२; ३.३४१
 वितण्डवादी १.५; ३.१२३, १२९, ५३१
 वित्त (Sim.) ३.२१६
 वित्थम्भन ४.९३
 वित्थारकथा ३.११५
 विधा ४.२३
 विधूपयन्त १.४४
 विद्धंसेसि ५.१०७
 विनतक ४.५
 विनय १.२७, ४७; ५.२०, २३, ५९, ७८, ९६; -अट्ठकथा ३.१४३; -आचार ३.५६२; -धर ५.११३, ११५; -परियाय ३.४५; -पिटक १.४६, ५०, ५२, ५३, ५९, ६५, ६७, ६८, ७०
 विमायक १.१
 विनिब्भोग ३.२७७; ५.३१
 विपच्चन ३.५८५
 विपच्चनीक ५.११७; -सात २.५५
 विपत्ति १.४१, ५७, ५९, ६०
 विपन्नता ५.५४
 विपरिणामधम्म ३.७
 विपह्दत्थ ३.५५२
 विपह्दास ३.२९२; ४.१०७
 विपस्सना १.१, २७; २.५७; ३.४९८, ४९९, ५०१; -गोचर ३.५०८; -जाण ३.४७०; -नियम ३.५०१, ५०२; -परिवास ३.४६९, ४७०
 विपाक २.१९; ३.५९८, ६५५; ५.४१; -अन्तर १.७२; -अव्याकृत ४.१; -अहेतुकमनोविज्जाणधातु ५.१३२; -उद्धार ३.६३५; -उद्धारकथा ३.५८७-६५०; -कथा ३.५७१-६५८; -कम्म ५.४१; -चित्तानि (दस) ३.५८७; (द्वादस) ३.५८७; (सोळस) ३.५८७, ५९७, ६०५; -त्तिक २.१९; ५.१०; -दान २.३१; दुविध- ५.४१; -धम्मधम्म २.१९; ध्रुव- अद्भुव- ५.४२; -पच्चय १.१७; -माव २.१९; -मनोधातु ५.१३२; -मनोविज्जाणधातु ३.५९८, ६२०; -सभाव २.१९
 विप्पकार १.८७
 विप्पटिसार ५.९६
 विप्पयुत्त १.१३; -पच्चय १.१७
 विप्फन्दित ५.४८

INDEX

- विमंग १.४, ४७; ३.३३१, ३३२,
 ३३३, ३३५, ३३६, ३३८, ३४१,
 ३४३, ३४४, ३६६, ४११, ४३१,
 ४४५; ५.९०, ९१; -अट्टकथा
 ५.५५, १४५; उभतो- १.६६;
 (द्वे विमंगा) १.४६; -पकरण
 १.१२, ३०
 विमत्त ३.२५७-२६२
 विभक्ति १.१०; ३.२६३, २६६, २६७
 विमवदिष्टि २.५५
 विभाजन ५.१
 विभावना १.५२; ३.३२७, ४७०
 विभाविनो ३.४५४
 विमति, -च्छेदना ३.६; -पक्वन्त ३.६
 विमान १.३४; ४.५४, ११८; ५.६३
 विमानवस्तु १.४६
 विमुक्ति २.५८; ५.१४९
 विमोक्खकथा ३.३९५-३९८
 विरति ३.२५३, ४७८, ५८४, ६५७;
 तिविधा-३.१६३; -तय ३.४७२;
 समुच्छेद- ३.१६६
 विरल ३.५२५; -वापितक्वेत्त ३.५२५
 विरवन्त ३.६०२
 विराग २.१५; ३.३४७
 विरिय, -आधिपतेय्य ३.३४, ४६१,
 ४६२
 विलिखति ३.५६७; विलिखमान ५.९६
 विलोकगाहिता ५.११७
 विलोकेन्त ४.७०
 विवट ३.३६६
 विवण्णेतुकाम १.७०
 विवर ३.६०३
 विविच्छ ५.७३
 विवेकज ३.३३५
 विवेचित ५.१०७
 विसंवादन ३.१४८
 विस (Sim.) ३.५२९; -कण्टक-
 वाणिज (Sim.) ३.४३४, ४३५;
 -निपात (Sim) ३.५६२; -सं-
 सट्ट ३.५६२
 विसंखत, विसंखार १.४४
 विसद ४.६१, ६३
 वि-समाग ५.१२०; -आरम्भणत्त
 ३.४१०
 विसम ३.३६१; ४.४१
 विसय १.२७, ७३; ६.२; -ग्गाह ३.
 ६१५, ६२७
 विसाख ४.२४
 विसाखपुण्णमा १.८७; -सी १.७९
 विसाण ४.९०
 विसाहट ३.२८२
 विसाहार ३.२८२, ५५१
 विसुकायिक ३.५५२
 विसुद्धि २.५७; ३.२४९, ४१३; -प्पत्त
 ५.१४२
 विसुद्धिमग्ग १.१; ३.३३९, ३७७,
 ३८६, ३८८, ३८९, ३९२, ३९४,
 ३९९
 विसुं ३.३३२; ५.११०
 विसेस ३.१७२
 विस्सकम्म १.८७
 विस्सज्जन १.६७, ७१
 विस्सट्ठ ३.५३८, ५३९
 विस्सासिक ३.१५१
 विहरति ३.३३८
 विहार ५.११२

INDEX

- वीचि (Sim.) ३.२०३; ४.८४; ५. १०४
 वीजन ४.२८, ९४
 वीणा ३.३७०; ४.५६
 वीतिक्रम १.२७, ५३; ५.९५
 वीतिवत्त १.२९
 वीथि ३.५९४; अन्तर-३.६२२, ६२३;
 -चित्त ५.१३५; भवंग- ३.५९४
 वीमंसन्त ४.९६; वीमंसा ३.४७; ६.
 ११; -अधिपतेय्य ३.३४
 वीहि ४.८४
 वुट्टान ५.१२९; -गामिनी विपस्सना
 ३.४८४, ४८५, ४८९, ४९७,
 ४९९; -च्छाया ३.५१४, ५१५
 वुट्ठिधारा ४.११८
 वुड्डपम्बजित ५.१९
 वुट्ठि, -गवेसन ३.५०५; -प्पत्त २.२७
 वुत्तिहेतु ३.४५९
 वूपसम ३.३४१
 वेकल ३.१९
 वेतन ३.२६४, ६०६
 वेति ४.८५
 वेदना २.३, १६, २३; ३.३६७;
 -तिक ५.८
 वेदल, जुल्ल-, महा- १.६६
 वेदेहमुनि १.१
 वेमव्य ३.२८७
 वेमतिक ३.५५६
 वेमानिक ३.६११
 वेय्यत्ति निग० २
 वेय्याकरण १.६६, ६९; महा-निग० २
 वेय्यावच्च ३.३१४, ३१५, ३१८
 वेय्यावटिक ३.३१५, ३१९
 वेरमणी ३.१६८
 वेरी ३.२४५
 वेलन्त (वेला+अन्त) १.४०
 वेलयन, वेलायति ३.४७७
 वेवचन ५.४०, १२३
 वेवण्णियं १.८५
 वेसारज्ज ३.३८४; -जाण १.७२
 वेहप्फल १.३३
 वेळुरिय ४.५४
 वोकार ३.१९४; चतु-, पञ्च- ३.१९४
 वोकिण्ण ३.४७, २३८
 वोढपन ३.५९३, ६१२, ६६३; ६.१७
 वोदान ३.३१, ४७२
 वोस्सजन ३.६०४
 वोहरीयति ५.११२
 वोहार ३.३६; ४.५३, ५४, ११६;
 ५.१०४, ११२, ११३, १३१;
 तप्पच्चयमाव- ४.११६; -तो ३.
 १४३; -देसना १.५२; ३.११;
 -नानत्त ३.३६; -मत्तक ३.१६
 वोहारिक, अ-(अव्वोहारिक) ३.१२२,
 १३२, १३३, १३५
 संयुत्त, -अंगुत्तरिका (द्वे महानिकाया)
 १.३७; -निकाय १.४६, ६१,
 ६३ अ; -माणक ६.१९; -संगह
 १.६३ अ, ६६, ६८
 संयोजन २.४, ४४; ३.३४८; ५.६४-
 ७६; संयोजनानं उप्पत्ति ६.३५
 संयोजनिय २.४४
 संवट्टनारी ५.१२४
 संवर ५.१३१, १३२, १३५; (अट्ठ)-
 ३.१४१; -असंवर १.५२; -द्वा-
 रानि ३.१४१; (पंचविध) ३.११८

INDEX

- संवेग १.८७; २.५८
 संवेजनियद्धान २.५८
 संसद् ३.४७, ४८
 संसन्दन ३.५, १६९
 संसन्दिद्यमान १.८
 संसादेन्ति १.७१
 संसार, -वट्ट १.२५; ३.४७१, ५१५
 ५१९; -सागर १.२४
 संसीदन ३.५५७
 संसुद्धगहगिक १.८१
 संहीरति ६.२१
 स-उत्तर २.५२
 सक ५.१४३; -मनता ३.२८०;
 ५.१२१; -वाद १.७, ९, १५
 सकट (Sim.) ३.९७
 सकलाराम ५.६८
 सकलिका ४.५८
 सकिचक ३.५२९, ५३०
 सकि ५.४७
 सकुण (Sim.) ३.५५; ४.९०
 सकच्चदान ६.५
 सकपञ्च १.६६
 सकायदिष्टि ५.१३
 सक्खरा ४.९७; -कठल ५.८९
 सक्खलि, कण्ण- ३.५९८; ४.९७
 सक्खिमब्बता ३.२७५
 सक्खराजकुल १.८५
 सखिलभाव २.५६
 सगाथकवग्ग १.६६
 स-गारव निग० १
 सगुण ५.११३; -तो ३.४८९, ६५२
 सगुणेन ३.४८४
 सग्ग २.१५
 संकन्ति ३.६०७; ४.९८
 संकम्पि १.६८
 संकर १.४९; -द्धान ४.४४
 संकार ३.३७०; ५.७१
 संकिलेस २.२१; -पक्ख २.१०
 संकुटित ५.७४
 संकोचेन्ति ४.७०
 संखत २.४२; ३.९८; ४.११२,
 ११७, ११९
 संखा (छब्दीसति) ४.११२
 संखार १.४४; ३.१६०, २४५, ३२६;
 ५.११४; -अवसेससमापत्ति ३.
 ४४६, ४४९, ४५१; -उपेक्खा
 ३.४९७, ४९८; -माजनिय १.६६;
 -यमक १.१६
 संगति (तिण्ण) ३.१८२
 संगह १.१३; ४.२४; -वार १.३०१-
 ३०६; ३.४८२
 संगहित १.१३; ४.२४
 संगीति १.१, १५, १८, ६८, ८०
 संघ १.१; -मत्त ५.१४६
 संघट्टन ३.१७९; ४.१०७
 संघरक्खित ३.४२५
 संघ-रतन ५.२८
 संघाट ३.१७७; संघाटि ५.८०
 संघुट्ट ५.१४३
 सच्च १.३, ७५; ५.१०८; -किरिया
 ३.१५२; -छादक ५.१०८; -प-
 ज्जत्ति १.१४; -विभंग १.१२;
 ३.५२८
 सच्चयमक १.१६
 सच्छिकत, -निरोध १.५८; -परमत्थ
 १.६

INDEX

- स-जेट्टक ५.११७
 सजेय ३.१२०
 सञ्ज्ञाय ४.४५
 सञ्चरित्त-पेय्यालं १.२७
 सञ्जातप्पमोद १.६८
 सञ्जाति ४.२४. सञ्जत्ति ३.१२५
 सञ्जा ३.१८८; चतुच्चत्तालीस- ३.
 ४३१; तिस्सो-३.२४३; -नानत्त
 ३.३६; -मय ५.४१
 सणिकं ४.४३
 सण्टपेतव्व २.३६
 सण्ठान ४.२३. सण्ठिति ३.५६७
 सण्ह १.२७, ३२, ३५; वचन-(ता)
 ३.१५२; -वाचा ५.१२३
 सतपत्त १.८
 सति २.५७; ३.२५०; -उप्पाद ३.
 ३५५; -पारिसुद्धि ३.३६६; -मा
 ३.३५६, ३५७; -विप्पवास २.५७
 सतिपट्ठान १.३; ३.५२८; चतु-१.७५;
 -विमंग १.१२
 सतुप्पाद (सति+उप्पाद) ३.७१
 सतो ३.३५५
 सत्त ५.६२, १००, ११२; ६.५, ७
 सत्तट्ठंगपरिणाम ३.४९३, ४९७
 सत्त-पकरण १.४, ९, १८, ४२
 सत्ताह, अनिमिस-, चंकमन- १.८८
 सत्ति ३.११९. सत्तो ३.५६०
 सत्थ, स- (अवचर) ३.२६
 सत्थकं ३.५४२
 सत्थमुख ४.१०
 सत्था १.६, ८, ९, २७, २९, ३०, ३२;
 ३६, ३८, ४०, ४१, ४२, ७१; ३.
 ३६८; ६.२
 सह, ४.५६; -कण्टक ३.४३०; -दान
 ३.७८, ७९; पालियं अनागत ४.५७
 सद्दायतन ३.८१
 सद्धम्म १.१; निग० १
 सद्धिन्द्रिय ३.२१३
 सद्धिविहारिक १.४१; ६.१, २
 सनिदस्सन ४.१७; -सप्पटिघ २.३८
 सन्तक ३.५४२
 सन्तज्जन ३.३७३
 सन्तति, -पच्चुप्पन्न ६.१९, २०, २२,
 २३; -वार ६.१९
 सन्ततिमहामत्त ६.३२
 सन्तत्त ४.१०; ५.११
 सन्तानसम्बद्ध ६.२८
 सन्तीरण ३.६००
 सन्थर, सुमनपुष्क- १.२७
 सन्थव ५.४९. सन्देह १.८०
 सन्धारक ४.४. सन्धि ४.७०
 सन्निट्ठान ३.११४, १९७; ५.९४;
 निग० १; सन्निट्ठापक ३.१६१
 सन्निपात ३.१७९, १८२
 सन्निवेससिद्ध ४.५३
 सपत्त ३.४०४; लद्धोकास- ३.५६२
 सप्प ३.२७०; (Sim.) ३.३५३
 सप्पच्चय २.४; २.४२
 सप्पटिघ २.३८
 सप्पटिस्सव ३.२४०
 सप्पदेस २.६, ७
 सप्पाय ३.३७७
 सप्पिपिण्ड ५.७८
 सब्बकालिक ५.६१
 सब्बज्जुतजाण १.२८, २९, ७२, ८७
 सब्बज्जु, -बुद्ध १.७३; -बोधिसत्त

INDEX

- ३.५८५, ५८६
 सव्वञ्ज १.१८; ५.७७, १००
 सव्वत्थपादकचतुत्थ ६.६-११, ३३
 सव्वनिमित्त २.३६
 सव्वसो ३.४२७
 सव्वासव ५.५९
 सव्वल्लचारी ३.५९
 समाग ५.९८
 सभावधारण २.१३
 समक (मग्ग) ३.१९१
 समज्जा ३.५५८
 समतिक्रम ३.४२८
 समतित्तिक ५.७४
 समथ २.५७; ३.५४५; तिविध-
 ३.२८२; -निमित्त २.५७
 समनन्तरपञ्चय १.१७
 समन्तपट्टान १.२३, २७
 समन्तपासादिका ३.१४३, १४४
 समन्नाहार ३.४४५
 समय ३.१३-२४; सक-पर-निग०
 २; -निहेस ३.१, २; -ववत्थान
 ३.५४०
 समवाय ३.१४, १८
 समाधि ३.३६९; -ज ३.३४६; ति-
 विध- ३.२०७; -सम्पदा १.५९
 समान ४.४१; -अट्ठकथा ३.१२२,
 १२८, ५३१; -अधिकरण ३.२८३;
 -कथा १.४
 समापत्ति २.५६; ३.४७, ३६३; -कु-
 सलता, -बुद्धान-कुसलता २.५६
 समापन्न ५.१०५
 समारम्भ ३.२८४
 समाहित २.३६
 सामिद्धि ३.११६
 समुद्धान ४.११२, ११३, ११८
 समुदयसच्च १.६९
 समुदाचार ३.६८, ६१४; ५.११६
 समुद् १.४०; महा- १.२६
 समोधान ४.११२; -मत्त ३.१९
 समोरोध ५.७९, ८३, ८४
 समोसटानि ४.५०
 समोसरण ३.२७५
 सम्पकम्पि १.६८
 सम्पजञ्ज २.५७; ५.१४२
 सम्पजानो ३.३५५
 सम्पटिच्छन ३.६००
 सम्पत्त ४.४२, ४३; -गोचर ४.४५, ४६
 सम्पत्ति १.४१, ५७, ६०
 सम्पदान, पिटक- १.५०
 सम्पयुत्त १.१३; २.१८; -पच्चय १.
 १७; -धम्म २.५३
 सम्पयोग १.१३; -वचन ५.८८
 सम्पराय २.५४
 सम्परायिक ३.१३; ५.५९
 सम्पवंक ३.५४१; -ता ५.११८
 सम्पवेधि १.६८
 सम्पसादन ३.३४२, ३४३
 सम्पिण्डन ४.३
 सम्फ ३.११२, १५०
 सम्फत्सा (छ) ३.१३८
 सम्बल १.८०
 सम्बाहन्त ४.९४
 सम्बुक ५.८९
 सम्बुद्ध १.१, ९; ४.११२
 सम्बोद्धिगानि (सत्त) ३.११७, ६५७
 सम्भवरूप ४.११२

INDEX

- सम्मार ३.१४३, १४४, १४७, १४९;
१५१, १५६; ४.४१
- सम्मिन्न ३.६२८; अ- ३.६२८-३३
- सम्मीह ३.२४७
- सम्मत्तनियत २.३१
- सम्मपधान १.३; ३.५२८; ५.६;
-विभंग १.१२
- सम्मसन ३.७८, ४९४, ४९५; ५.४६,
११९
- सम्मसितट्टान १.३०
- सम्मा (Sim.) ३.१८०
- सम्मा, -आजीव ३.११८; -दिट्ठि १.
६६; २.३२; -सम्बुद्ध १.५, ६,
९, १९, ३८, ४०, ४१, ४२, ४४;
३.३८३; ६.२
- सम्मिञ्जन्त ४.७०. सम्मिञ्जेन्त ३.९५
- सम्मुखाविनयो ३.२८२
- सर १.४२; -कुत्ति १.३९; -मञ्ज
३.५७, ७८, ७९; -मेसज्ज ३.७८
- सर (Sim.) ३.२७९, ६०२
- सर-रज ५.१०६
- सर-रण १.११, १८; २.५२; ५.१०६
- सरण ३.२८६; ५.१४६
- सरमू ३.२७७
- सरस, -तो ३.४८९; -माव ३.५२
- सराव ५.६१
- सरिक्ख ३.२८०; -क ५.१०; -त्ता
३.३०२
- सरीरट्ठक ४.१०९; ५.४४
- सलक्खण १.५५
- सलन ३.२९. सैल्यन्ति २.१०
- सल्लक १.८६; -मत्तं ५.१४६
- सल्लाप ४.५६
- सवण ५.११९. सवने ५.४६
- सवाति १.४८
- स-विचार ३.३३५
- सविज्जाण ४.११३
- सवितक्क ३.३३५
- सविमत्तिक ३.२५७, ५४८, ५६६,
५६८, ५७३, ५७८
- सस (Sim.) १.५४, ५५; ३.१६४;
४.९०, ११७
- स-संखार ३.५१, ३०९, ३११, ५५६,
५६५
- ससम्मार ५.१३१; -सोत ४.३५
- सस्स (Sim.) १.४८
- सस्संत, -अभिनिवेस ३.४७३ -गंहण
५.६२; -दिट्ठि २.५५
- सरिसरिक १.७१
- स-सीस ३.५९८
- सहजात ३.११४; -पच्चय १.१७
- सहजेकट्ठ ५.४, ५
- सह, -धम्मिक १.७३; ५.११७; -मू
२.४९
- सहम्पति (ब्रह्मा) १.८८
- सहेतुक २.३९. सहेतुधम्म १.४४
- सळायत्तन ५.५९
- साकेतपञ्च ३.५८८, ६३५, ६४२
- साखल्य २.५६
- साखा, -पलास १.८; -मंगमुट्ठि ३.६०३
- सागरा, चत्तारो १.२४-२९
- साटक ३.२१०; ५.१३९
- साटिका ३.४५५, ४५६
- साट्टकथा (स+अट्टकथा) १.८८
- सात ३.२७२, ५६४; ५.११७
- सातिसार १.७

INDEX

- सादु-रस ३.८३
 साधक १.६३
 साधारणफल ३.१९
 सम्बु, -कार १.६८, ७१; -कारी ५.१८
 सान २.१०
 सापतेय्य ३.२२१
 सामग्री ३.१९, २४; खण- ३.२०;
 पञ्चय- ३.१५
 सामञ्ज ५.११३; -फल ३.४६८
 सामयिकपरिसा १.६९
 सामि, -भाव ३.१८५; -वचन ४.
 १२, २९
 सामुक्कसिक १.१८
 सारक्खा ३.१४६
 सार, -अत्यिक, -गवेसि १.८४
 साराथि (Sim.) ३.२५४
 सारम्मण २.५; २.४९
 साराणीयधम्म ३.६६१
 सारिपुत्त १.१, १८, ४०, ४१, ४३,
 ७१, ८०; ३.३२६, ४५०, ५२०;
 ५.९६; ६, १
 सारुप ३.६६१
 सत्ता-सामिक ३.६०६, ६०७, ६०९
 सालि-बीज ५.१०
 सावज्ज २.१३; ५.१३७
 सावतिय १.४१; ३.६०२
 सासन १.५१, ६२, ६८, ७१
 सासव २.४३; -कम्मनिव्वत्त २.२०
 साहत्थिक ३.१४३, १४४, १४९, ३२३
 साळव, कपिठ- , बदर- ४.५९
 सिक्खा १.५१, ५३; -पद १.३, २७;
 ३.१३३, १३४, १६५; ५.११७;
 -पदविभंग १.१२
 सिक्खितसिक्खा १.७८
 सिगाल ५.१८, १४१
 सिग्गाव १.८०
 सिंगाल (Sim.) ४.४९
 सिंगिवेर ४.५९
 सिंघाटक ३.१९४
 सित ५.१३३
 सिथिलकरण १.४७
 सिद्ध, उपनिधाय-, सन्निवेस- ४.५३
 सिद्धत्थ १.२९
 सिनेरु १.७०; ५.३७; -पञ्चतुत्तम
 ४.५; -मत्त ३.३३१
 सिनेह (Sim.) ४.३५, ३७
 सिन्धुवार ४.५३
 सिप्पिक ३.२६४, ४४६
 सिप्पिका ५.८९
 सिब्बति ५.४८
 सिम्बलिरक्ख ४.६
 सिरिमा (सम्बुद्धो) १.१
 सिखिद्धक २.५४
 सिरी १.८७
 सिरीस ४.६
 सिलोक ५.१३६
 सिव ३.१३२
 सिस्सनुसिस्स १.८०
 सीताहरण ३.१५३, ३६१
 सीतुदक ४.४१
 सीमा ३.१९१
 सील १.५९; -आकाह निग० २;
 -क्खन्ध १.५८; -विपत्ति २.५७;
 -सम्पदा २.५७
 सीवथिका (नव) ३.४२६
 सीहलदीप ३.१६४

INDEX

- सुसुमार (Sim.) ४.४५
 सुकट ५.१००
 सुक २.५४; ३.११७, २४७; -पक्ख
 १.४२; ५.११०
 सुक्ख, -भत्त ६.१८; -विपस्सक ३.
 ४९८
 सुख २.१५; ३.२०८-२१०, ३५६;
 -विहार ३.६६६; -संफस्स १.५९;
 -सील ३.५८९, ५९०, ५९१
 सुखुम १.२७, ३२; -रूपदुक ४.१४
 सूचि ४.९७; -विज्झन ५.१२४
 सुजाता १.८७
 सुज्ज १.८५
 सुज्जत ३.५३९, ६५३, ६५४; -माव-
 निस्सत्त ४.३०; -वार ३.१, ३०७-
 ३०८, ४८२, ५२८, ५६४
 सुज्जतो ३.४८३, ४८४, ४८७
 सुज्जत्त २.३६
 सुत ३.६१; -विरहित ५.११८
 सुत्त १.४८, ६२, ६६, ६८; (Sim.)
 ३.६१५-६१७; ५.४८; -क
 ५.४८; नो- (नामिका) १.६६;
 -पद १.८६; -सभाग १.४८
 सुत्तनिपात १.४६, ६६, ७३
 सुत्तन्त १.२, ३, ७०; -माजनिय १.३,
 १२; -पिटक १.४६, ५३, ६८
 सुत्तन्तिक १.१८; -कथा ४.२९;
 -देसना ३.३०४; -परियाय ३.
 ४८४, ४८६, ४९०, ६५२
 सुत्तपिटक १.५०, (५९)
 सुदत्त १.८०
 सुदस्सन ४.५
 सुद्ध, -अट्ठक ४.११८; -रूप ५.२६
 सुद्धावास १.३३
 सुद्धिकनय ३.४६२, ४६५
 सुद्धिकनवक ३.३७४
 सुनख (Sim.) ५.५१, ५२; -लुद्धक
 ३.६०३
 सुपच्चक्ख १.३९
 सुपण्ण ३.६११
 सुप्प ५.६१. सु-प्पाटिपन्न १.५९
 सुम ३.३९७; -विमोक्ख ३.३९७
 सुमन (Sim.) १.३२; -मालाकार
 (Sim.) ३.३२४; ६.३२
 सुमनदेवत्थेर १.७६
 सुमुख ४.५२
 सुमेध १.८१, ८३
 सुरा ५.८७
 सु-राजानो निग० १
 सुरिय (Sim.) ३.१९५, ३६६; ४.
 ४३, ५४; -आवट्टपुप्फ ३.६०१
 सुरुत्तवाचा ५.१२१
 सु-रोपित ३.५६४
 सुवण्ण (Sim.) १.८, ३३; ४.७८;
 -आलिङ्ग १.८, ७१; -खचित ३.
 ७४; -दुब्बण्ण ३.३९१; -वण्ण
 ४.५४
 सुसानमूमि ३.१२७
 सुकरमंस ५.९५
 सूचनतो १.४८
 सूचि ३.१०५
 सूद (Sim.) ३.१८६. सूदति १.४८
 सूनमाव ३.४१७
 सूप-व्यञ्जन ४.१८६
 सूर १.४४; ३.४७०, ५०८; -माव
 ३.४८०

INDEX

- से ५.२४
 सेख ३.६४६, ६४८
 सेक्ख १.७९; २.२७
 सेतपच्छाद ५.१२४
 सेतम्बङ्गण ५.१३०
 सेतु, -घात ३.४७७; -समुग्घात ३.५१४
 सेद १.८५; ४.९४
 सेना (Sim.) ३.२११, २१४, २१८;
 -अंग ३.२११, ४७३; -निगम
 १.८७; -व्यूह ४.११८
 सेम्ह ३.६२८
 सेलमय १.३९
 सेवाल ३.२१३, २१४; ५.२१
 सोण ५.१८; -क १.८०; -सिगाल
 ३.४१७
 सोत ३.५८२; (Sim.) ५.१२३;
 -पतित ४.२२
 सोतापत्तिमग्ग २.२४; -आण ५.३४
 सोत्थिय १.८७. सोमित १.८०
 सोमनस्स १.२७; ३.३५९; -इन्द्रिय
 १.६९; -आण १.६६
 सोरच्च २.५७
 सोवचस्सता २.५५
 सोवारिक्कत्तय ३.३५३
 सोळसकमग्ग ३.६३४
 हञ्चि ४.२४
 हत्थ (Sim.) ३.२१६; -प्पदेस २.
 १०; -प्पसार ३.५४५; -मुद्दा
 ३.१३६
 हत्थारोह ४.२४
 हत्थि ४.९०; ६.३३; -क्खन्धगत
 (Sim.) २.२४; ३.४४६; -दन्त
 ४.९९, ११८
 हृदयवत्थु- ३.५६२, ५८०, ५८१,
 ६१७; ४.११८; ६.४; -क(चित्त)
 ३.६१८, ६३३
 हन्द १.४४
 हय ३.४८
 हरिताल ३.५६. हरित्त ४.५२
 हरीटक ४.५९
 हवे १.४४
 हसनक-चित्तानि ३.५६५
 हसित ५.१३१; -उप्पाद ६.१५, ३२
 हस्साधिप्पाय ३.१४८
 हासयमान ३.६६१
 हितुपचार ३.५८६
 हिम ४.५३. हिमवा ४.५
 हिरि ३.२३४, २४०; -कोपीन ५.८७
 हीन २.३०
 हीळित ३.२३९
 हुत ५.१००
 हेट्ठतो ५.१०४; हेट्ठा ३.११२, ११४
 हेतु २.९; ३.११६; ४.२१; -कित्तन
 ३.५९२, ६३५, ६४२, ६४९;
 -गोच्छक २.४; -पक्कय; १.१७;
 -वज २.२५; -विप्पयुत्त २.३९;
 -संपयुत्त २.३९; -सो ४.२१
 हेतु-धम्मा २.३९

Corrections and Additions

[Attention is particularly invited to corrections in ३.११५, १८२, ३०३.]

१

<i>Para.</i>	<i>Line</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
२	३	Add to note 7—S. p. 177	
५	३	मोगलिपुस्त	मोघलिपुस्त
६	throughout	सन्धिकृत्य	सधिकृत्य
८	२	परिसं	पुरिसं
८		To note 14, add—Cf. DCM. ii.449	
१७	८	Drop । (दण्ड) after अविवक्ष्यो ति	
१८	८	ठेपन्तो	ठपेन्तो
४९	६	Add to note ३—S. v. 177	
४९	७	In square brackets insert—म० १.१०.	
७१	note २	सुवण्णालिग	सुवण्णलिग
७३	५	Add a foot-note on विसयो	See ६.२.

२

३९	२	मा० २३-३८	मा० २३-२८
४२	last	Add a foot-note	See ५.५७.
५२	„	Add a note : (ब्रह्मचारी) नो परिशायी स्यान्न गायन्तो न नर्तनो न स-रणो न निष्ठीवेत । (गोपथब्राह्मण, पूर्वभाग २.७)	
५२	११	On पहानेकट्टता, add a foot-note—Cf. ५.४, ६, ३०.	

CORRECTIONS AND ADDITIONS

३

Para.	Line	For	Read
१३	last	On पटिवेधो, add a foot-note— = DCm i.31-32, = MCm. i.7-8, = SCm. i.9-10, = ACm. i. 11-12; but paras. 14-24 differ from the comment in all the Nikāyas.	
२५	२	पर... वस्सवति ...	पर... वसवति
२९	१	Add to foot-note २—Cf. DCm. iii.883	
३५	२	On चरण, add a note—गहेत्वा चरितञ्चपटो (मूल-टीका p. 63).	
३५	४	लेखा-गहण	लेखागहण
४२	८-९	Read “उप्पञ्जं... दुप्पटिविनोदनीयं” [अ० ३.१८५]; “उप्पञ्जुप्पञ्जे पापके.....अन्तरधापेती” [सं० ५.३२२]. ति एत्थ....	
४३	२	On राजा आगतो, add a note—See ६.३.	
४५	last but one	Add a foot-note—Cf. शिक्षासमुच्चय 121.14-15.	
५४	note २	अ० या०	अ० यो०
७१	१	उपपत्तितो	उपपत्तितो
७४	५	On महाचेतिय, add a foot-note— See ३.३०३; ४.९८.	
८९	३	हाति	होति
९९	४-६	Add a foot-note—Cf. ४.८२.	
११५	१	तीणि कम्मद्वारानि	तीणि कम्मनि
१३०	१	At the end of note 3, add—Cf. शिक्षासमुच्चय, p.7; मध्यमकवृत्ति (Bib. Buddhica) pp.41-44.	
१३२	३	On खन्ध-स्सिवादयो add a foot-note—Cf. Ud-Cm. 351—खन्ददेवसिवादिपरिचरणं.	
१३२	३-४	On परिभण्ड, add a foot-note—गोमय-लेपनादि-परिभण्डं (अ० यो० p. 90)	
१३७	foot-note 1	२-९२	३-९२
१३९	५	उप्पञ्जो	उप्पञ्जे
१४०	४	संखे ^२	संखे ^३ , and add a foot-note—३ सि०,म०-संख्य.

CORRECTIONS AND ADDITIONS

Para.	Line	For	Read
१४२	१	अदिज्ञादान	अदिज्ञादान
१४३-४४		On the last line, add a foot-note—= MCm. i.198-99= SCm. ii.145; Cf. समन्त० ii.370-71 which differs slightly.	
१४६	१	अगमनीयद्वान	अगमनीयद्वान
१४६	१	Add to foot-note 4—With ३.१४६-१४७, Cf. DCm. iii. 1048-49.	
१४८	५	यमत्थ	यमत्थं
१६५	३	वेदितब्बा	वेदितब्बा
१६५	७	गुरुनो	गुरुनो
१८२	२	संगतिया	संगति
२००	३ from below	अनुमज्जती ति	अनुमज्जती"ति
२०३	३	महाचेतियं	महाचेतियं and add a foot-note—See ३.७४; ४.९८.
२११	९	On सेना, add a foot-note—Cf. ३.२१८.	
२१८		To foot-note 5, add—Cf. ३.२११	
२२१	४	To foot-note 1, add— MCm.i.82-83 quotes a passage from Miln. similar in meaning but differing in words.	
२३४	५	हिरि	हिरि ^१ and insert in foot-note ५, after २२८, ६. Add at the end— Also MCm. ii. 313.
२४७	last	Add a foot-note—Also quoted in MCm. ii.313-14.	
२५८	६	Add a foot-note on लोकपाल—See ३.२४७.	
२६८	६ from below	Read "चत्तारो सम्मपधाना-इष भिक्खु ...	
२६८	५ from below	Read चित्तं पग्गण्हाति पदहती" [वि०२०८] ति	
२७२	६	कथ	कथं
२७४	५	तुम्हं	तुम्हं

CORRECTIONS AND ADDITIONS

<i>Para.</i>	<i>Line</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
२७७	५	पुरिस्सो	पुरिसो
२८४	3rd line after the verse	Insert in square brackets—Cf. सं० १ ७६	
२८९	६	एकोमासा	एकोभासा
३०३	last	च लब्धन्ति	न लब्धन्ति
३१०	last	On पाकतिक, put a foot-note— Cf. ३.६०९, ६३५, ६४२.	
३१४	४	To foot-note 5, add—See DCm. iii.999-दिट्टुज्जगत; also see Prof. D. Kosambi's अभि० ५.२५.	
३१६	२-६	किं पनेवं...वेदितव्या – not found in DCm. iii. 999-1000.	
३१७	२	होती'ति	होती' [दी०अ०३.१०००] ति ।
३१८	१	To foot note 3, add—also A. iv. 241	
३१८	last	To foot-note 4, add DCm. iii. 1000	
३२४	१	Add a foot-note on दक्खिणाविसुद्धियो—M.iii 256 gives an altogether different list and explanation.	
३३९	६ from below	आणाधिगम्मत्थाय	आणाधिगमत्थाय
३४४	६	पुन 'वुत्तं अवितक्कं...	पुन वुत्तं 'अवितक्कं ...
३४९	२	On उपेक्खा, add a foot-note— Cf. VinCm. i. 150.	
३५४	३	On सा, add a foot-note—Cf. VinCm.1.151	
३६१	६	After दोमनस्सिन्द्रियस्स, add a dash (—).	
३६८	२	To foot note 3, add—३.५९३.	
३७७	last but 2	अपरभागे	अपरभागे
३८४	१	To foot-note 5, add ३.५२३	
३८५	३-४	Remove the inverted commas and brackets.	
३९५	६	विस्सट्ठा अंग...	विस्सट्ठ-अंग...
४१५	५	पवत्तति	पवत्तन्ति

CORRECTIONS AND ADDITIONS

Para.	Line	For	Read
४४६	१	On the word राजा, add a foot-note—See विसु० १०.४६.	
४६३	last, foot-note २,		
	3rd line	पैप्पलादकमिति ।	पैप्पलादकमिति” ।
४६३	,,	p.131—भारद्वाज—	p.131—“भारद्वाज—
४७५	५	अपिलन्धपुव्व	अ-पिलन्धपुव्व
४७७	२	उरुवेलायं	उरुवेलायं
४८४	५	Add a foot-note on सगुणतो— See विसु० २१. १२०, १२३, १२४.	
५०३	१	To foot-note २, add— With ३. ५०३-५०५, Cf. Vis. 21.111-116 and Dhammapāla's comment on the same which confirms the names of the advocates of these views.	
५०७	last but one	Add to foot-note 9— The author of सच्चसंखेप refers to this passage of our text. (See JPTS, 1917-19, p.23, Verses 357-358).	
५०७	last but one	विसु० २२.१२९-३०	विसु० २१.१२९-१३०; २२.४, १५-१७.
६०३	३	On आद्, add a foot-note— See DhpcM. iii. 38-43; Burlingame, Buddhist Legends, part ii (Vol.29, Harvard Oriental Series), pp. 286-91.	
६०४	५	Delete पन	
६०६	१	पञ्च-उच्छुनाळि यन्तोपमं	पञ्च-उच्छु-नाळियन्तोपमं
६१२	last	जवन	जवनं
६२७	After the end	(६२७)	(६२७) अ
६३५	४	To foot-note 4, add— See Prof. D. Kosambi's अभि० ५.३०.	
६५८	७	On जच्चन्धादीनं, add a foot-note—See Prof. D. Kosambi's अभि० ५.२७ (pp. 99-100).	
६५९	२	किरियां	किरिया

CORRECTIONS AND ADDITIONS

४

<i>Para.</i>	<i>Line</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
१२	१	[\$ ५८१]	[\$ ५८४]
२२	१	पण	पन
२४	१	On संग्रह, add a foot-note—See Dhātukathā-Commentary, pp. 115-116.	
२५	५	To note 2, add—For the omission of हृदयरूप see Z. Aung's 'Compendium of Philosophy,' pp. 277-78.	
३०	९	On द्वारा, add a note—Cf. Vedic द्वार (fem.)	
५२	८	सामवण्णकामं	सामवण्ण कामं
		To note 5, add—reads हेमवण्ण for सामवण्ण	
५४	last but one	कहापणो...वुत्तं तं	कहापणो,...जतुमासको —ये ...वुत्तं, तं and
		add a foot-note—See Vin. iii.238; DCm. i.78; SCm. iii.304. Also see Dr. D. R. Bhandarkar's Lectures on 'Ancient Indian Numismatics,' (Carmichel Lectures, 1921). pp. 76-166.	
६४	last	[वि०...]	[विन०...]
६५	१	On इमेसु, add a foot-note—See VinCm. i. 274.	
७७	२	अदन्धता...	अदन्धनता
८२	३	To foot-note 5, add—Also = SCm. ii.11-12 = MCm. i. 215-16.	
८२	last but 2	On गतमग्ग, add a foot-note—See ३.९९.	
९०	२	On कुटूसक, add a foot-note—paras. ९०-९१ agree with MCm. i.208.	
९८	६	To foot-note २, add—३.२०३; also विसु० ३.३०४; ४९५.	
११२	६	To foot-note ३, add—also see ५.७९-९४.	
११८	१२	In foot-note 2	
		विसु० ११.१०५,	विसु० ११.१०५;

CORRECTIONS AND ADDITIONS

५

Para.	Line	For	Read
१७	१	On अरिया, add a foot-note—५.१७. २६ = SCm. ii. 251-55.	
१७	४	[ ]	[Cf. सं० ५.१४०]
१७	१०	On वदन्ती ति, add a foot-note—Jā v. 146.	
१९	४-५	सह-चरन्तो	सह चरन्तो
२२	११-१३	“यं चतुष्मं... पढानाया [ ] ति	यं चतुष्मं... सन्ताने “दिट्ठि- गतानं पढानाया” [§२७७] ति...
२४	१	सप्पुरिधम्मे	सप्पुरिसधम्मे
३२	२	On the word दस्सन, add a foot-note—Cf. SCm. iii. 55.	
४७	२ foot-note 1.	४.४७-५२	५.४७ ५२
८०	२	To foot-note 6, add—also see ४.११२.	
११५	२	On नामकरणद्वेन, add a foot-note—५.११५ = DCm. iii. 977-978.	
११७	२	नामं	नाम
१०३	२	खुसन...	खुसन...
१३३	2	संवर	संवरं
		दिट्ठ पादान	दिट्ठपादान

६

२	On सावकविसयो, add a foot-note—See १.७३.
६	अभिज्ज्ञान
	अभिज्ज्ञानं

Index

Page ३५८
Page ३८६

कपिट्ट ४.४९
लंघक, -नट

कपिट्ट ४.५९
लंघक, नट-

